T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

OSMANLI VERGİ KANUNLARININ ŞER'ÎLİĞİ: FETVA LİTERATÜRÜ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME (15. VE 16. ASIRLAR)

Doktora Tezi

MESUT KULAN

İstanbul, 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

OSMANLI VERGİ KANUNLARININ ŞER'İLİĞİ:
FETVA LİTERATÜRÜ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME
(15. VE 16. ASIRLAR)

Doktora Tezi

MESUT KULAN

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Özgür KAVAK
2. Üye : Prof. Dr. Süleyman KAYA
3. Üye : Doç. Dr. Muhammed Usame ONUŞ
4. Üye : Prof. Dr. Asım Cüneyd KÖKSAL
5. Üye : Doç. Dr. Muharrem MİDİLLİ

İstanbul, 2025

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Mesut Kulan

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : İslam Hukuku

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Özgür Kavak

Tez Türü ve Tarihi : Doktora – Mart 2025

Anahtar Kelimeler : Osmanlı, vergi, resm, kanun, şeriat, fetva, toprak, timar, zekât, öşür, harâc, cizye, gümrük, avârız, sipahi, reaya

OSMANLI VERGİ KANUNLARININ ŞER'İLİĞİ: FETVA LİTERATÜRÜ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME (15. VE 16. ASIRLAR)

ÖZET

Osmanlı kanunnamelerindeki en detaylı ve kapsamlı hükümler vergi alanına dairdir. Osmanlı vergi kanunları, İslam vergi hukuku açısından ele alındığında bazı vergilerin şer'î vergiler olarak düzenlenen kısmı dışında veya şer'î vergilere ek yeni vergiler olduğu izlenimi ilk etapta bu kanunların şer'î hukuk gözetilerek taknîn edildiği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bu durum Osmanlı vergi sistemine yönelik çalışmalarda şer'î ve örfî kategorisinde tasnif edilen vergiler konusunda farklı değerlendirmelere yol açtığı gibi şer'î ve gayr-ı şer'î olarak kabul edilen vergiler hakkında da farklı yaklaşımlara neden olmuştur. Kimi çalışmalarda örfî olarak değerlendirilen bir vergi başka bir çalışmada şer'î veya gayr-ı şer'î olduğu yönünde yahut da tam tersi değerlendirmeler yapılabilmektedir. Bu çalışma, 15 ve 16. yüzyılların *kanûn-i Osmânî*leri ile bunların Anadolu ve Rumeli coğrafyası sancakları için uyarlanmış metinlerinde vaz edilen vergilere ilişkin hükümleri bilhassa devrin ulemasının fetvaları çerçevesinde ele alarak şer'î olarak kabul edilen vergiler ile şer'î olarak kabul edilmeyen vergilerin detaylı bir analizini yapmaktadır. Bu sayede elinizdeki çalışma, Osmanlı vergi sistemini inceleyen diğer çalışmalardan farklı olarak söz konusu iki yüzyılda tahsil edilen vergilerden hangilerinin şer'î, hangilerinin gayr-ı şer'î örfî vergiler olduğu konusunda özgün bir panorama ortaya koymaktadır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Mesut Kulan
Field	: Basic Islamic Studies
Programme	: Islamic Law
Supervisor	: Prof. Özgür Kavak
Degree Awarded & Date	: Doctorate – March 2025

Keywords : Ottoman, tax, ımperial levy, kānūn, sharīa, fatwa, land, timār, zakāt, tithe, tribute, capitation, customs duty, extraordinary taxes, sipāhī, reāyā

THE SHARĪA OF OTTOMAN TAX LAWS: AN ANALYSIS WITHIN THE FRAMEWORK OF FATWA LITERATURE (15TH AND 16TH CENTURIES)

ABSTRACT

The most detailed and comprehensive provisions in the Ottoman law codes pertain to taxation. When viewed from the perspective of Islamic tax law, the Ottoman tax laws raise doubts about the extent to which these laws were formulated with Islamic legal principles in mind. This is due to the impression that they contain certain taxes organized as sharīa taxes, in addition to new taxes supplementary to those sharīa taxes. This situation has led to varying assessments in studies concerning the Ottoman tax system, particularly regarding the classification of taxes into sharīa and customary categories, as well as different approaches to taxes considered sharīa and non-sharīa. In some studies, a tax evaluated as customary may be regarded as either sharīa or non-sharīa in another study, or vice versa. This study takes an in-depth look at the provisions concerning taxes outlined in the Ottoman laws (kanûn-i Osmânî) of the 15th and 16th centuries, particularly in the adapted texts for the provinces of Anatolia and Rumelia, and analyzes the relationship between taxes accepted as sharīa and those not accepted as sharīa, especially in light of the fatwas issued by scholars of the time. Thus, the present study reveals a genuine panorama of which taxes collected in these two centuries were sharīa and which were non-sharīa customary taxes, differentiating it from other studies on the Ottoman tax system.

ÖNSÖZ

Tarihte İslam ülküsüyle hareket eden sultanların vaz ettiği kanunların şer‘î açıdan değerlendirilmesi yüksek lisanstan beri ilgimi çeken konulardı. Bu bağlamda İslam ülküsüyle hareket eden devletler içerisinde vaz ettikleri kanunlar dolayısıyla en dikkat çekici olan devletlerden biri hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu’dur. Osmanlı kanunnameleri -ekseriyetle- ceza, vergi ve toprak sistemiyle ilgili düzenlemeleri ihtiva etmektedir. Kanun-şeriat ayrımı ekseninde klasik Osmanlı ceza kanunlarını Hanefî mezhebi açısından değerlendiren bir çalışma bende bu hususun vergi konusu bağlamında da çalışılmasının elzem olduğu yönünde bir soru işareti oluşturdu. Nitekim Osmanlı vergi sistemi ve vergi türleriyle alakalı çok sayıda makale ve kitap tarzında araştırma kaleme alındığı halde bu araştırmalar, konuyu kafamdaki soruları açıklayıcı bir şekilde Hanefî geleneği açısından ve devrin ulemasının fetvaları, risaleleri ve yanı sıra arşiv kaynaklarından hareketle kapsamlı bir şekilde ele almamıştı. Söz konusu boşluğu tamamlamak adına mütevazi bir çaba taşıyan bu çalışmanın temel gayesi, 15. ve 16. yüzyıl kanunnamelerindeki vergi ile ilgili hükümlerden hareketle Osmanlı vergi kanunlarını bilhassa devrin ulemasının fetvaları çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ele almak ve bu sayede şer‘î olarak değerlendirilen ve şer‘î olarak değerlendirilmeyen vergilere dair bir panorama sunmaktır.

Bu çalışma birçok kişinin değerli katkılarıyla tamamlanabilmiştir. Araştırma konusunun geliştirilmesinde, kapsamının belirlenmesinde ve nihayete erdirilmesindeki her safhada bana sunduğu akademik rehberlikten ötürü danışman hocam Özgür Kavak’a teşekkür ederim. Özgür Kavak hocam, süreç boyunca her yönüyle bana aynı zamanda örnek alabileceğim muazzam bir danışmanlık desteğiyle tıkandığım her yerde devreye girdi. Onun yönlendirmeleri olmasaydı kesinlikle yukarıda zikredilen mezkûr gaye yerine getirilemeyecek ve bu çalışma ortaya çıkamayacaktı.

Çalışmanın olgunlaştırılması, geliştirilmesi ve kapsamı hususunda her birinden ayrı ayrı istifade ettiğim tez jürisi ekibinde yer alan değerli hocalarım bana samimi eleştiri ve katkılarıyla bu süreçte rehberlik ettiler. Bunun için Süleyman Kaya, Asım Cüneyd Köksal, Muhammed Usame Onuş ve Muharrrem Midilli hocalarıma çok teşekkür ederim. Konunun ilk etapta zihnimde oluşturduğu soru işaretlerini daha sağlam bir zemine

oturtarak hareket etmem noktasında hayati dokunuşlarda bulunan ve incelenmesi gerektiği yönündeki telkinleri benim için belirleyici olup bir dönem danışmanlığımı da yürüten Hasan Hacak hocama da ayrıca müteşekkirim.

Bir yandan kanun hükümleri bir yandan fetvalar, bir yandan vergiyle ilgili pratikteki şikayetler ile ilgili arşiv kayıtlarının yanı sıra kadılara iletilen davalar için de sicil kayıtlarının taranması ve ayrıca her bir vergiyle ilgili birden fazla farklı kavramın da kullanılması tarama ve tasnif işlerini epey zorlaştırıyordu. Çok işçilik gerektiren bu durum ve konunun karmaşıklığının yanı sıra çok sayıda birincil kaynağı inceleme hususunda yaşadığım metod sorununda imdadıma yetişen Hızır Murat Köse hocam ayrı bir teşekkürü hak etmektedir. Her randevuda bana genişçe vakit ayıran ve son derece yapıcı önerilerle ufkumu açan Abdurrahman Atçıl hocama da ne kadar teşekkür etsem azdır. Kaynaklara ulaşmam noktasında bana desteklerini esirgemeyen değerli dostum Hüseyin Örs'e, İstanbul dışında bulunmam nedeniyle çok darladığım İSAM Kütüphanesinin değerli çalışanları ve bilhassa fotokopi ekibine ve araştırmacıların her ihtiyacını düşünen saygıdeğer yöneticilerine teşekkür etmek de üzerimde olan bir borçtur.

Bayram Pehlivan'ın hazırladığı klasik dönem tarım topraklarının mülkiyeti sorununu Hanefî geleneği açısından ele alan doktora çalışması bu araştırma nihayete erdirilmeden tamamlandı. Bu çalışma bizim araştırmalar neticesinde edindiğimiz, vergilerin kahir ekseriyetinin şer'î olarak temellendirilmesinin zemini olan mîrî toprak sisteminin şer'î olarak değerlendirilmesinde Osmanlı öncesi Hanefî geleneğinin yanı sıra Osmanlı Hanefî ulemasının değerlendirmelerinin kapsamlı bir analizini içeriyordu ve bulgularımız pek çok yönden aynıydı. Dolayısıyla çalışmamızın bir bölümünde ele almayı hedeflediğimiz mîrî toprak sisteminin devrin uleması tarafından yorumlanması meselesi bu araştırmadan yoksun bir şekilde ele alındığı için elinizdeki çalışmanın önemli bir başlığı adı geçen tezin nihai formunu gördükten sonra revize edilerek özetlendi. Bu revize, benzer tespitlere söz konusu çalışmanın referans verilmesi zorunluluğunu ortaya çıkardığı gibi özellikle bazı vergiler hususunda söz konusu çalışmadan farklı bazı değerlendirmelere ulaşmış oldu. Her ne kadar kısmen geç ulaştıysam da bu çalışmayı besleyen değerli bir kaynak olarak Bayram Pehlivan hocam zihnime takılan soruların cevabını bulabileceğim önemli bir merciydi artık. Buna göre kendisine her müracaat ettiğimde beni sabırla ve nezaketle aydınlattığı için çok teşekkür ederim.

Ben çok küçük yaşta iken merhum olan annem Zeliha'yı, onun yokluğunu bana hissettirmeden yetişmemde büyük emekleri olan ve varlığıyla her daim güç veren muhterem babam Şahin Bey'i, beni bin bir emekle yetiştiren merhum Yakup ve Yusuf dedelerim ile Halime ve Meryem ninelerimi, isimlerini burada sayamayacağım bütün ailemi ve yetişmemde gayretleri olan tüm hocalarımı minnetle ve hayırla yâd ediyorum. Bu çalışmayı annemin aziz ruhuna, bana bugüne kadar verdiği emeklerine karşılık muhterem babama ve bütün aileme bir hediye mahiyetinde bu satırları okuyan kimselerden onlara dua etmelerini umarak ithaf ediyorum. Bu bir nebze de olsa süreç boyunca onları ihmal etmek zorunda kaldığımın telafisi için yüreğime su serpecektir.

Son olarak bu zorlu süreçte gerçek bir fedakârlık örneği gösteren ve burada sayamayacağım kadar birçok yükün zorluğunu bana hissettirmeden tek başına omuzlayan eşim Sevda'ya inceliği ve anlayışı için sonsuza dek minnettarım. Tez yazım sürecinde doğup büyüyen ve bu nedenle en çok ihmal ettiğim sevgili kızım Meryemhan, yaşına rağmen büyük bir olgunlukla beni her gece çalışmaya uğurlayarak kocaman bir teşekkürü hak etmektedir. Onun çaresizce beni uğurlamak zorunda kalışı bu zorlu süreçte beni en çok etkileyen ve tetikleyen kaynaktı. Ona çok teşekkür ederim. Bu vesileyle henüz aramıza dahil olan minik kızım Hafsa Hüma da "hitamuhu misk olarak ben de varım" diyerek teşekkür faslına adını yazdırmış olmakta ve bizden de kendisine teşekkür etmemizi hak etmektedir.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Mesut Kulan

2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
ÖNSÖZ III
İÇİNDEKİLER VI
TABLOLAR LİSTESİ IX
KISALTMALAR X

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ 1
II. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI VE KAYNAKLAR 6
III. YÖNTEM VE LİTERATÜR 11
III. OSMANLI VERGİ KANUNLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE ŞER'ÎLİK VE ÖRFÎLİK 19
IV. OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAK SİSTEMİ: ARAZİYE MÜTEALLIK VERGİ KANUNLARININ ZEMİNİ 31

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEKÂT VEYA YERİNE ALINAN ÖRFÎ VERGİLER

I. Zekât 45
1. Resm-i Ganem 51
1.1. Mîrî Toprak Sistemine Bağlı Olarak Hayvanların Konu Edildiği Diğer Şer'î Vergiler 63
1.1.1. Resm-i Otlak 64
1.1.2. Resm-i Ağıl 73
2. Resm-i Mevâşî 74
3. Resm-i Gümrük ve Resm-i Bâc 77
II. Avârız-ı Dîvâniyye 92
1. Avârızın Klasik Hanefî Doktrinindeki Zemini: Nevâib 92
2. Avârız-ı Dîvâniyye Türü Vergiler 93

İKİNCİ BÖLÜM

HARÂC VEYA YERİNE ALINAN ÖRFÎ VERGİLER

I. Harâc-ı Arz (Harâc-ı Muvazzaf) 107
1. Resm-i Çift, Resm-i Bennâk ve Resm-i Mücerred 110
2. Resm-i Zemîn 123
3. Resm-i Çift Bozan 127
4. Resm-i Tapu: Salt Tapu İşlemi 156
4.1. Resm-i Tapu: Dam Tapusu veya Bedel-i Öşür 168
4.2. Resm-i Tapu: Öşür 175
5. Resm-i Âsiyâb (Resm-i Değirmen) 182
6. Resm-i Duhân 191
7. Resm-i Arûs ve Resm-i Nikâh 196
8. Resm-i Cürm ü Cinâyet (Resm-i Deştbâni) 202
9. Resm-i Hınzır 209
II. Harâcü'r-Re's 214
1. Cizye 214
2. Resm-i İspence (Resm-i Kapu) 215

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖŞÜR/HARÂC-I MUKÂSEME VEYA YERİNE ALINAN ÖRFÎ VERGİLER

I. Mîrî Toprak Sistemine Bağlı Olarak Tahsil Edilen Öşür: Harâc-ı Mukâseme 228
1. Hububattan Alınan Öşür ve Sâlâriye (Harâc-ı Mukâseme) ile Bunlara Müteallık Reayanın Sipahisine Karşı Yükümlü Olduğu Bazı Hizmetler 232
1.1. Öşür 227
1.2. Sâlâriye 255
1.3. Öşür ve Sâlâriye Mükellefiyeti Dışında Bunlara Müteallık Reayanın Sipahisine Karşı Yerine Getirmekle Yükümlü Olduğu Hizmetler 259
2. Öşr-i Fevâkihî-yi Bostanî (Resm-i Bostan) 261
3. Resm-i Kovan 266
4. Resm-i Harîr 278
5. Resm-i Giyah 280

6. Resm-i Odun 288
7. Resm-i Penbe 291
II. Mîrî Topraklar Üzerindeki Ağaçlarda Yetişen Ürünlerden "Şartlı Mülk" Statüsüne Bağlı Olarak Tahsil Edilen Vergiler: Müslüman Reayadan Öşr-i Şer'î, Gayr-ı Müslim Reayadan Harâc-ı Mukâseme/Öşür/Resm 293
1. Öşr-i Fevâkihî-yi Eşcâr (Ağaçta Yetişen Meyvelerin Öşrü) 298
2. Resm-i Şıra, Resm-i Pekmez ve Resm-i Köfter 323
III. Büyük Suların Mîrî Kabul Edilmesine Bağlı Olarak Tahsil Edilen Vergi 329
1. Resm-i Ağ (Öşr-i Mâhî) 329
SONUÇ 333
KAYNAKÇA 341
EKLER 366

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Anadolu ve Rumeli Topraklarının Mîrî Olduğunu Gösteren Fetvalar…….366

Tablo 2. Mîrî Arazi Statüsündeki Topraklarda Dikilen Bağ, Bahçe ve Zeytinlik Gibi Yerlerin Ağaçları -Yani Öşrü Verilen Yerlerin Sadece Ağaçları- ile Değirmen, Ev, Ağıl, Ahır ve Harman Gibi Resm-i Tapusu/Bedel-i Öşrü Ödenen Yapıların Mülk Olarak Değerlendirildiğini Gösteren Bazı Fetvalar 370

Tablo 3. Osmanlı Ulemasının Hilâf-ı Şer‘ ve Kânûn Vergi Tahsilini Caiz Görmediklerini Gösteren Bazı Fetvalar 375

KISALTMALAR

AÜ	Ankara Üniversitesi
Bk.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
CK	Celâlzâde Kânunnâmesi
Çev.	Çeviren
dn.	Dipnot
Ed.	Editör
GAMER	Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
GK	Gümrük Kânunnâmesi
haz.	Hazırlayan
hk. no:	Hüküm Numarası
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İSAV	İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
ist.	İstinsah Tarihi
kg.	Kilogram
Krş.	Karşılaştırın
KKÖO	Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî
KP	Kânûn-i Pâdişâhî
KS	Kânûnnâme-i Sultânî
KSMH	Kânunnâme-i Sultân Murad Hân
KSSH	Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân
KSSHK	Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi
Md:	Madde
müs.	Müstensih
nr.	Numara
Nşr.	Neşreden
OK	Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri
ö.	Ölüm
slt.	Saltanat Dönemi
sy	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
thk.	Tahkik eden

tsh.	Tashih eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Tarih yok
vb.	Ve benzeri
v.dğr.	Ve diğerleri
vs.	vesâire
vr.	Varak
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

İslam siyaset düşüncesinde devlet ve toplum nizamını formüle eden *daire-i adliye*nin en önemli ayaklarından biri reayadan elde edilen vergilerdir (cibâyet).[1] Vergi, devletlerin kamu hizmetlerini sürdürebilmek ve kamu yararını ilgilendiren görevlerini yerine getirebilmek için kullandığı bir sistem olup devletlerin varlıklarını sürdürmelerinin en önemli unsurları arasında yer alır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Osmanlı devleti de her bölgenin ekonomik yapısı ve şartlarını göz önünde bulundurarak ve kendisinden önceki devletlerin vergi sistemini geliştirerek vergi kanunları ihdas etmiştir. Vergilerin reayadan meşru hukuk normları çerçevesinde toplanması adaletin sağlanmasınının temelidir. Bu nedenle Osmanlı malî sisteminin önemli bir parçasını oluşturan vergi hükümlerinin dayandığı hukuki kaynakları anlamak ve bu kaynakların sultanlara/devlete verdiği yetkiyi ortaya koymak gerekir.

Osmanlı vergi kanunları, İslam vergi hukuku bakımından ele alındığında birtakım vergilerin şer'î vergiler olarak düzenlenen kısmı dışında veya şer'î vergilere ek yeni vergiler olduğu görülmektedir. Bu durum vergi kanunlarının şer'î hukuk gözetilerek taknin edildiği konusunda şüphe uyandırıcıdır. Söz konusu şüphenin Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren kanun vaz'ında yaşandığı bazı anekdotlarda da aktarılmaktadır.

> "Germiyandan bir kişi 'pazarın bâcını bana sat' diye Osman Gazi'ye geldi. Osman Gazi 'Bâc nedir?' diye sordu. O kişi 'Her kim ki pazara bir şey [mal] getirse ondan akçe alırım' dedi. Osman Gazi 'senin bu pazara gelen kişilerden alacağın mı var ki akçe alırsın' dedi. O kişi 'Han'ım bu töredir vardığım cemi vilayetlerde padişah olanlar alır' dedi. Osman Gazi 'Peki Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi ettiler' der. O kişi 'Töredir, Hânım, ezelden kalmışdır' dedi. Osman Gazi sinirli bir şekilde 'kişinin kazancı kendi mülkü olur onun kazancında benim ne dahlim var ki ondan akçe alayım, var git artık bu [tür] sözler söyleme sana ziyanım dokunmadan' der. Sonra bu, 'Pazar beylerine âdetdir' diye işitilir [araştırılır]. Osman Gazi 'İmdi siz öyle dersiniz [madem], her kim pazara bir yük getire satsa iki akçe versin, satmasa hiç nesne vermesin' dedi. '[Ayrıca] her kim ki bu kanunu bozsa [fazla almaya kalkışırsa] Allah Teala onun dinini ve dünyasını bozsun' dedi."[2]

---

1 Adalet dairesinin tarihsel gelişimi/dönüşümü hakkında detaylı bir inceleme için bkz. İlker Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları" (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

2 Ahmed Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1332), 19-20; ayrıca bk. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi)*, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949), 1/110-113.

Osman Gazi (slt. 1302-1324) devrinde pazar bâcı ile alakalı aktarılan bu anekdot, ilk dönem Osmanlı sultanlarının vergi vaz etmede ne tür bir hukuki kaynağı referans alacağı konusundaki endişelerini ve törenin/örfün temel etken olduğunu göstermek açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda Osman Gazi'nin, oğlu Orhan Gazi'ye (slt. 1324-1362) tavsiyeleri mahiyetinde belirttiği şu hususlar da önemlidir: "Şer'e muhalif örf ü bid'atlar ihdâs itmeyesin ve 'Sâbıkâ kânûn olagelmişdür!' deyü vaz'-ı nâ-meşrû'ı ibkâ itmeyesin ki, pâdişâhlar kânûnı Allah emrinden mukaddem degül […]."[3]

II. Murad (slt. 1421-1444, 1446-1451) ile veziri Fazlullah Paşa (ö. 847/1444'ten sonra)[4] arasında geçtiği ifade edilen bir diğer anekdot şu şekildedir:

> "Devletlu sultanım! Padişahlara hazine gerekdir. Eğer sultanım buyurursa hazine cem edeyim' dedi. Padişah 'Nice [nasıl] cem edersin?' diye sordu. Fazlullah 'Bu vilayetin halkında mübalağa mal vardır. Padişahlara kâh kâh bir suret kurup almak caizdir' der. Sultan Murad Gazi 'He Fazlullah! bu söz ne sözdür ki söylersin. Bizim vilayetimizde üç lokma helal vardır, gayr-ı vilayetde ol yokdur. Biri madenler, biri dahi kafirden alınan harâc, biri dahi gazadan hasıl olan maldır. Ve hem bizim leşkerimiz gaziler leşkeridir. İmdi bunlara helal lokma gerekdir. Şol padişah kim leşkerine haram lokma yedirir, ol leşker harami olur. Haraminin Hûdasebâtı olmaz, hali ne yediği malumdur' dedi. Hasılı Fazlullah Paşa'nın azline bu söz sebep oldu."[5]

Hazinede yeterli mal olmadığını farkeden Fazlullah Paşa'nın Sultan II. Murad'a önerdiği söz konusu tavsiyeler o dönemde hangi vergilerin toplandığını, vergilerin örfî niteliklerle belirlenmekten kaçınıldığını dolayısıyla şer'î vergilere ek olarak başka

---

3 Hakan Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Bürokratik Anlamda Asıl Kurucusu: "Orhan Gâzî Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli tarihi-kültürü sempozyumu bildirileri-V = International symposium on Orhan Gazi and history [Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi ve İbrahim Şirin v.dğr., (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, 2019), 1/361; Behiştî Ahmed Çelebi, *Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, nr. 293/1, vr. 93[a-b]. Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye Tanrı'nın buyurmadığı işlerden hazer edip ulema kavliyle hareket etmesini tavsiye ettiğini ifade eden başka bir kaynak için ayrıca bk. Seyyid Lokmân b. Hüseyin el-Âşûrî el-Urmevî, *Zübdetü't-Tevârîh: Osmanlı Tarihi (1299-1595),* haz. İbrahim Pazan, Göker İnan (Ed.), (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 112.
Osman Gazi'nin oğul Orhan Gazi'ye bu tavsiyeleri ile o dönemlerde vaz edilen bâc vergisinin kanûn-ı kadîm olması hasebiyle ihdas edilmesi arasında bir çelişki söz konusudur. Bu anekdotlarda anlatılan olayların yaşandığı varsayılması halinde şu durumlar ortaya çıkmaktadır: Ya 16. yüzyılda Ebussuûd Efendi gibi Şeyhülislamlar tarafından gayr-ı şer'î olarak kabul edilen bâc vergisi (bk. Ebussuûd Efendi, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ*, nr. 2757, vr. 28[a].) Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemlerinde ulema/kanun yapıcılar tarafından şeriata aykırı bir bid'at olarak kabul edilmemiştir -ki sırf kanûn-ı kadîm olması hasebiyle şeriata aykırı bir şeyin vaz edilmemesi gerektiğinin vurgulandığı bu tavsiyelerden hemen sonra bâc vergisinin vaz edilmesi bunu göstermektedir-. Ya da bâc vergisine dair söz konusu anekdotda belirtilen hadise yaşanmamıştır. Ne var ki Aşıkpaşazade'nin bâc ile ilgili aktardığı bu rivayeti anakronik bulduğunu iddia eden Lindner'in yaklaşımının doğru olmadığı, rivayetteki olgunun gerçekleşme ihtimalinin çok olağan bir husus olduğu ileri sürülmektedir. Bk. Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkın (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010), 160; Hakan Yılmaz, "Kuruluş Devri Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Araştırmalar/1: Osmanlılar'da İhtisab Kurumunun Menşei, Gelişimi ve Orhan Gâzî'nin Bursa'da Çıkardığı İlk 'İhtisab Kanun-namesi", ed. Cemal Kafadar ve Gönül A. Tekin, *Journal of Turkish Studies* (2015), 43/204, dn. 6.

4 Gebze kadılığı da yaptığı ifade edilen Fazlullah Paşa'nın hayatı hakkında bir malumat için bk. Hakan Yılmaz, "Gebze Kadısı, Vezir Fazlu'llâh Paşa Hakkında Muâsır Bir Kaynağa Yansıyan Yeni Bilgiler", *Hakikat* AİD, XXII/259 (Nisan 2015), 43-44.

5 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 197.

vergilerin toplanmasının kabul görülmediğini ifade etmektedir. Osman Gazi dönemine ait örfün vergi konusunda hukuki referans olarak kabul edilebileceğini gösteren anekdot ile II. Murad döneminde bunun kabul edilemeyeceğini gösteren anekdot, vergi vaz etmede kanun koyucuların ilk dönemlerden itibaren şer'îliği tek başına referans olarak kabul edip etmeyeceği konusunda temel bir kriz yaşadığını göstermektedir. Bu krizin yansımaları Orhan Gazi döneminde önemli bir fakih olduğu anlaşılan Muslihuddîn Mustafa b. Mehmed'e (ö. 761/1360'tan sonra), sorulan bir fetvada da görülmektedir.[6]

Osmanlı vergi sisteminin bazı unsurları, Osman Gazi ve II. Murad dönemlerine ait mezkûr anekdotlarda yer alsa da maliye teşkilatına dair en önemli tedbirler/hükümler Orhan Gazi dönemine ait belgelerde tikel olarak gözlemlenmektedir.[7] Fakat mevcut veriler, vergilere ilişkin kanun hükümlerinin 15. yüzyılda Sultan II. Mehmed'den (slt. 1444-1446, 1451-1481) itibaren daha sistematik bir şekilde vaz edildiğini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ele geçirilen bölgelerin evvela tahriri yapılır, sonra bölge için söz konusu vergilerin oranları hazırlanan kanunlarla vazedilirdi. Osmanlı ziraî üretimden, hayvancılıktan, gümrük ve pazar vergilerinden, para cezalarından, timar sistemine bağlı birçok vergiden ve baş vergileri gibi çeşitli kaynaklardan gelir sağlardı. Bu vergiler türleri ve oranları itibarıyla İmparatorluk içerisinde bazen bölgeden bölgeye ve bazen bir kesimden diğerine göre farklılık gösterebilirdi. Bu vergilerin bir kısmı şer'î hükümlere göre fıkıh kitaplarında izah edilen çerçeve dikkate alınarak, bir kısmı örf ve maslahata binaen sultanın vaz ettiği kanunlarla belirlenirdi.[8] Vergilerin kimlerden ne kadar ve ne zaman tahsil edileceği gibi hususlar, her bir sancak için hazırlanmış olan kanun hükümlerinde ayrıntılı bir şekilde açıklanırdı.

Osmanlı'da bilhassa Anadolu ve Rumeli coğrafyasında topraklar mîrî statüdeydi ve timar sistemiyle idare edilmekteydi. Hem *kanûn-i Osmânî*ler hem de mezkûr

---

6 "Mesele: Bir işe: 'Şer'î degüldür!' diseler, ol eyitse: 'Ben onı bunı bilmezem; ola-gilmişdür, kânûndur, iderem!' dise kâfir olur." Bk. Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Bürokratik Anlamda Asıl Kurucusu: Orhan Gâzî", 1/362, 363.

7 Abdurrahman Vefik Sayın, *Tarih-i Mâlî: Kuruluşundan Kanuni Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)* (Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000), 13. Çarşı-pazar ile ilgili bazı hüküm düzenlemelerini içeren ve Orhan Gazi'ye aidiyeti tespit edilen İhtisab Kanunnâmesi için bk. Yılmaz, "Orhan Gâzî'nin Bursa'da Çıkardığı İlk İhtisab Kanun-namesi", 43/201-236; *Sûret-i Kanunnâme-i Orhan Beg*, Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevîhânesi, nr. 215/1, vr. 19^{b}. Aynı şekilde arazi ve vergi ile ilgili kanun hükümlerinin temelini teşkil eden ilk düzenlemelerin Orhan Gazi devrinden itibaren vaz edilmiş olduğunu ifade eden başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bk. Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008), 15.

8 Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplama ve Mali İdare 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 44.

coğrafyalardaki her bir sancak için vaz edilen hükümler bu teori ve yapılanma üzerine kurulmuştu.[9] İncelemeye esas alınan dönemin ulemasına ait fetvalardan reayanın tasarrufu altındaki toprakları mülk olarak görmek istediği ve dolayısıyla buna bağlı ilgili vergilerle mükellef tutulmaları gerektiği yönünde talepkar oldukları anlaşılmaktadır. Açıkçası reaya mîrî toprak sistemini ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergileri ödememe konusunda şer'î bir zemin arıyordu. Bu durum söz konusu toprakların mülkiyeti ve buna bağlı olan vergi sistemi konusunda devletin ve reayanın çıkarlarının çatıştığı anlamına geliyordu.

Bu çalışma, 15 ve 16. yüzyıllarda *kânûn-i Osmânî*leri esas alarak Osmanlı vergi kanunlarını devrin Hanefi ulemasının fetvaları eşliğinde incelemeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede araştırma, bilhassa Osmanlı Hanefî ulemasının klasik doktrinde ele alınan sırasıyla zekât, harâc-ı muvazzaf, harâc-ı mukâseme (öşür) ve harâc-ı re's (cizye) ile ilişkilendirerek şer'î olarak değerlendirdikleri vergiler ile şer'î olarak değerlendirmedikleri vergileri tespit etmeyi ve bunlara dair ayrıntılı bir panorama sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Osmanlı vergi kanunlarının şeriatle ilişkisine odaklanan çalışma devletin resmi mezhep konumundaki Hanefî doktrinin klasik metinlerinin yanı sıra özellikle devrin ulemasının fetva ve risalelerini esas alarak vergilerin şer'î veya gayr-ı şer'î olduğu yönünde tespitlerde bulunmaktadır.

Buna göre Osmanlı'da uygulamada olan mîrî toprak sistemini ulemanın şer'î yorumlama çabasını kısaca ele aldıktan sonra araştırmada belirlenen hedefin başarılı bir şekilde ortaya konulması için cevaplanması gereken bazı sorular bulunmaktadır. Vergi kanunlarında mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergiler hangileridir? Osmanlı uleması, şer'î olarak temellendirdiği mîrî toprak sistemine bağlı olarak vaz edilen vergilerin tamamını şer'î olarak kabul etmiş midir? Osmanlı dönemi sultanlarının vaz ettiği vergilerle ilgili hükümlerin klasik Hanefî doktrininde bir karşılığı var mıdır? Osmanlı'da şer'î vergiler dışında örfî vergilerin meşruiyet kaynağına dair Hanefî mezhebinin geliştirdiği bir teori yoksa Osmanlı Hanefî ulemasının kanunâmelerde vaz edilen vergilerle ilgili hükümlerin kahir ekseriyetini şeriatle ilişkilendirerek

[9] Osmanlıda uygulanan timar sistemi devletin askeri ve siyasi gücünü arttıran iktisadî, hukukî ve ictimaî nizamında önemli bir konum teşkil etmekteydi. Bu sebeple timar sistemi hakkında müstakil risaleler de kaleme alınmıştır. Bu hususta yayımlanmış bazı risaleler hakkında detaylı bir malumat ve bir risale örneği için bk. İlhan Şahin, "Tîmar Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, sy 32 (28 Haziran 2011): 905-1047.

açıklamalarının kaynağı nedir? Osmanlı vergi sistemi, şer‘î vergi sisteminin uyarlanmış hali midir? Başka bir deyişle Osmanlı vergi kanunlarının örfî vergiler kapsamındaki hususlarının Hanefî mezhebindeki zekât, öşür, harâc ve cizye uygulamalarıyla ilişkisi nedir?

Osmanlı vergi sisteminin şekillenmesi hususunda en önemli safhayı oluşturan 15. ve 16. yüzyıl vergi kanunlarını fetva literatürü çerçevesinde değerlendirmeyi hedefleyen bu çalışma, kanunnâmelerdeki vergi hükümlerinin şer‘î olup olmadığını eleştirme endişesi taşımamaktadır. Çalışmanın taşıdığı gaye, kanun-şeriat ayrımı çerçevesinde yürütülen tartışmaların bir tarafı olmadan kamu otoritesi tarafından vaz edilen vergi kanunlarını devrin ulemasına ait fetvalar eşliğinde değerlendirerek söz konusu tartışmanın daha makul bir zemine taşınmasını sağlamaktır.

Bu araştırmadan beklenen sonuç başarılı bir şekilde ortaya konulduğunda Osmanlı vergi hukuku ve vergi sistemini ele alan birçok çalışmadan farklı olarak şu hususlar netlik kazanmış olacaktır: Osmanlı vergi kanunlarının fetva literatürü çerçevesinde kapsamlı bir analizi yapılmış olacaktır. Buna göre şer‘î vergilerin dışındaki örfî vergilerin kanunilik ilkelerine bağlı kalınarak Osmanlı vergi uygulamalarında yer alan ve bilhassa devrin ulemasının görüşleri çerçevesinde şer‘î olarak kabul edilen ve edilmeyen vergilerin tasnifi netleşmiş olacaktır. Bu sayede çalışma, Osmanlı bağlamında kanun-şeriat ayrımı üzerinde yürütülen tartışmalara girmeden ‘Osmanlı hukukunun laik-seküler olduğu’ iddialarına ilişkin olarak Osmanlı vergi sisteminin şer‘î temellere dayanıp dayanmadığı hususunda veri sunarak katkıda bulunacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI VE KAYNAKLAR

Araştırmanın kapsamı birçok yönden daraltılmıştır. Birincisi araştırmanın odaklandığı dönem Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarıdır. Bu dönemler Osmanlı vergi sistemine ilişkin unsurların şekillenmeye başlayıp geliştiği, ilgili kanun hükümlerinin tedvin edildiği ve sonraki dönemleri de etkilediği dönemlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok geniş bir coğrafyayı kapsaması ve her bölgenin üretim, ticaret vs. gibi ekonomik şartlarının birbirinden farklılık teşkil etmesi her sancağa özgü vergi kanunlarının vaz edilmesine olanak sağlamıştır.[10] Nitekim Osmanlı'da kanun koyucuların vergi vazında dikkate aldığı idare birliği eyalet değil sancaktı. Buna göre her bir sancak için ayrı bir vergi kanunnâmesi ihdas edilmişti.[11] Bu durum, vergilerin yanı sıra idari, ekonomik ve askeri kaynakları artırmanın en etkili yolu olarak gösterilmektedir.[12]

İmparatorluğun bütün coğrafyalarında sancak birliğinin dikkate alınmasıyla her bir padişah döneminde ayrı ayrı kanunnâmeler vaz edilmişti. Bu durum vergi ile alakalı yüzlerce kanunnâmeyi kaynak vermeyi güçleştirmektedir. Bu sebeple çalışma, Osmanlı vergi sistemine ilişkin hükümler için öncelikle II. Mehmed (slt. 1444-1446, 1451-1481), II. Bayezid (slt. 1481-1512), I. Selim (slt. 1512-1520), I. Süleyman (slt. 1520-1566), II. Selim (slt. 1566-1574) ve III. Murad'a (slt. 1574-1595) nispet edilen *kânûn-i Osmânî*leri esas almaktadır. Ayrıca mezkûr sultanlar tarafından eyalet ve sancaklara göre düzenlenmiş olan vergi kanunlarında vaz edilip *kânûn-i Osmânî*ler diye nitelendirilen merkezi kanunnâmelerde yer almayan vergi hükümleri ve farklılıklarına dair ayrıntılı bir tasvir için eyalet ve sancak kanunları geniş ölçüde incelenmiştir. İncelemeye esas alınan dönemlerin eyalet ve sancak kanunnamelerinin sayısının yüzlerce olması nedeniyle mümkün olan en hızlı tarama yöntemi için müracaat edilen kaynak olarak Barkan'ın *Kanunlar*ı ile Akgündüz'ün *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* adlı eserinin

---

10 Bu hususu vurgulayıp Musul, Amid ve Erzurum Sancakları özelinde ele alan bir inceleme için bk. Ünal Taşkın, "1540 (H.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid Ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili", *Journal of Turkish Studies* 2, sy Volume 2 Issue 2 (21 Ekim 2019): 632-53.

11 Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sitemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/2 (1947), 192. Osmanlı'da hemen hemen herbir sancak için ihdas edilen kanun metinleri ve vergi tahrir kayıtları İmparatorluğun idare birliğine dair önemli veriler sağlamaktadır. Bu hususta 16. yüzyılın ilk yarısı özelinde Osmanlı'da vilayet, sancak ve kaza olarak düzenlenen idare birliklerinin tespiti için kanunnameler ve özellikle vergi tahrir kayıtlarına göre detaylı bir araştırma için bk. Fatma Aladağ, "Cities and administrative divisions of the Ottoman Empire in the early 16th century: A case study for the application of digital history to Ottoman studies", (Istanbul Şehır Unıversty, Institute of Social Sciences, Thesıs, 2020).

12 Enes Karić, "Sanjak", *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World* (Oxford University Press, 2009), 1077.

ilk 10 cildi tercih edilmiştir. Fakat çalışmada vergilerle ilgili ana hükümleri alıntılamada ve açıklamada zikri geçen sultanlara nispet edilen *kânûn-i Osmânî* derlemelerinin kaynak olarak kullanımında Akgündüz'ün zikri geçen eserine dair araştırmacılar tarafından hatalar tespit edildiğinden[13] olabildiğince bu çalışma dışındaki neşirler dikkate alınmıştır.

Bu çerçevede II. Mehmed'e nispet edilen *Kânun-i Padişâhî* başlıklı derleme için Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst[14] ve Ömer Lütfi Barkan[15] neşirleri; II. Bayezid'e nispet edilen *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî* başlıklı derleme için Nicoara Beldiceanu[16] neşri; I. Selim'e nispet edilen *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân* başlıklı derleme için ise Anna Tveritinova tarafından neşredilen tıbkıbasım[17] ve Hüseyin Özdeğer tarafından yapılan tahlil;[18] I. Süleyman'a nispet edilen *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi* başlıklı derleme için Sarkis Karakoç'un *Külliyyât-ı Kavânîn* (I)[19] adlı derlemesi; II. Selim'e nispet edilen *Celâlzâde Kanunnâmesi* (I-II-III)[20] ile III. Murad'a nispet edilen *Sûret-i Kanunnâme-i Sultânî Der Zaman-ı Sultân Murâd Hân-ı Gâzî*[21] başlıklı derlemeler için ise Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesindeki nüshalar esas alınmıştır.

---

13 Akgündüz'ün kanunnâmelerle ilgili mezkûr hacimli neşrine yönelik ayrıntılı eleştiriler için bk. M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (Mayıs 2005), 160-165.

14 Friedrich Von Kraelitz-Greifenhorst, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds des Eroberers*, Mitteilungen Zur Osmanischen Geschichte, 1 (Wien: 1921). *Kânûn-i Padişâhî* başlıklı bu inceleme metin KP olarak kısaltılacaktır.

15 Barkan, *Kanunlar*, 387-395.

16 Nicoara Beldiceanu, *Code De Lois Coutumieres De Mehmed II: Kitab-ı Kavânîni Örfiyye-i Osmânî* (Wiesbaden: 1967). Kanunnâme KKÖO olarak kısaltılacaktır.

17 Anna Tveritinova, *Knika Zakonov Sultana Selima I* (Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1968). *Kanunnâme-i Sultân Selim Hân* başlıklı bu metin KSSH olarak kısaltılacaktır.

18 Hüseyin Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi ve Tahlili", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, 1 (1987): 129-175.

19 *Külliyât-ı Kavânîn: Kavânîn ve Nizâmât ve Ferâmîn ve Berevât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevidir*, haz. Sarkis Karakoç (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi), Y/1038, Dosya nr. 1, Belge Numarası: 6091. Bu belgede sol üst taraftaki varak numaralandırması sıralı bir şekilde verilmemiş, sağ tarafta ise daha farklı bir varak numarası sıralı bir şekilde verilmiştir. Biz sıralı olan varak numarasını önceleyip sol taraftaki varak numarasını da parantez içinde belirterek referans vereceğiz. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi* başlıklı bu metin KSSHK olarak kısaltılacaktır.

20 *Celâlzâde Kanunnâmesi (I)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttap, nr. 1004; *Celâlzâde Kanunnâmesi (II)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, nr. 851; *Celâlzâde Kanunnâmesi (III)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü nr. 1202. Kanunnâme metin içerisinde CK olarak kısaltılacaktır.
II. Selim döneminde Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin tanzim ve tedvin ettiği bu üç genel kanunnâmenin sonuncusu ilk ikisinin mezcedilmiş halidir. Bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 7/318.). Fakat kanunnâmedeki bazı kanun hükümlerinde belirtilen tarihler bu kanun metninin sonradan hazırlandığını göstermektedir. Zira ilk iki metindeki bazı hükümler sonuncu metinde revize edilmiş ve değiştirilmiştir. Bk. *Celâlzâde Kanunnâmesi (III)*, vr. 21^{b}-23^{b}; Akgündüz, *OK*, 7/337-339.). Buna göre sonradan ilave edilen/değiştirilen bu hükümler hariç *CK (III)*, *CK (I)* ve *CK (II)*'nin mezcedilmiş hâlî olduğu için vergi hükümleriyle alakalı bu kanunnâmelerde farklılıklar varsa belirtmekle birlikte temelde CK'nın sonuncusu olanını referans göstereceğiz.

21 *Sûret-i Kanunnâme-i Sultânî Der Zaman-ı Sultân Murâd Hân-ı Gâzî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2362. Kanunnâme metin içerisinde KSMH olarak kısaltılacaktır.

Kanun koyucular, Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen hükümlere uygun olmayan hususlar için reayadan merkeze iletilen talep ve şikâyetleri dikkate alarak süreç içerisinde değişiklikler[22] de içeren fermanları ilgili sancak yöneticilerine gönderiyordu. Bu sebeple merkeze aktarılan vergi ile ilgili şikâyetler ve çözümlerine dair gönderilen ferman kayıtlarını da takip etmek gerekmektedir. Bunun için Başbakanlık Osmanlı Arşivi her bir vergi için kullanılan kavramların tamamı göz önünde bulundurularak taranmış ve aynı saikle incelemeye esas alınan dönemlerin mühimme defterleri de incelenmiştir.

İkinci olarak Osmanlı vergi kanunlarının şeriatle ilişkisi ele alınırken Hanefî vergi hukuk düşüncesi ve bilhassa devrin ulemasına ait fetvalar esas alınmıştır. Zira Hanefî hukuk düşüncesinin resmi görüş olarak benimsenmesi ve kanunnâmeleri hazırlayan ulemanın bu doktrinin tedrisatından geçmiş olması, Osmanlı kanunnâmelerinin Hanefî mezhebinin görüşleriyle irtibatını diğer mezheplere göre daha da kuvvetlendirmektedir.[23] Buna göre çalışmanın kapsamının sınırlandırıldığı 16. yüzyıl sonlarına kadar ki Hanefî mezhebinin temsil gücü yüksek metinleri ile bilhassa dönemin âlimlerinin fetvaları[24] ve risalelerinin yanında pratikteki vergi hükümlerine dair uygulamalar için de İstanbul kadı sicillerine başvurulmuştur. Buna göre 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı ulemasına ait fetvaların

---

22 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), LXIV-LXVIII.

23 Bu bağlamda Memlükler döneminde de yaşamış olsa Tarsûsî'nin devlet başkanının Şafiilik yerine Hanefi mezhebini tercih etmesi gerektiğini bunun daha avantajlı olduğunu belirttiği eseri önemlidir. Tarsûsî bu eserde, Hanefîliğin diğer mezheplere göre devlet için daha avantajlı olduğu maddeleri sıralarken özellikle vergi (devletin gelirini artırma) hususunda devlet başkanının daha fazla yetki sahibi olduğu meseleleri ön plana çıkarmaktadır. Hatta görüşlerini bir adım daha ileri taşıyarak devlet başkanının, askeri güçlendirmeye ihtiyaç duyduğu takdirde mal sahiplerinden onların rızası olmaksızın yetecek miktarda mal alabileceğini belirtir. Tarsûsî bu görüşünü ileri sürerken de Hanefî mezhebinde devlet başkanının bu kadar geniş yetkileri olduğu iddiasındadır. Lakin bu görüşüne delil için Hanefî mezhebinden bir kaynak sunmamaktadır. Bk. Ebû İshâk Necmeddîn et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk fîmâ yecibü en yuʿmele fi'l-mülk: Tarsûsî'nin Siyâsetnâmesi*, çev. Muhammed Usame Onuş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 38-45. Bu eserin müellifi ve eserleriyle ilgili bir malumat için ayrıca bk. Muhammed Usame Onuş, "Necmeddin et-Tarsûsî ve Tuhfetü't-Türk Adlı Eseri", *Tuhfetü't- Türk yecibü en yuʿmele fi'l-mülk: Tarsûsî'nin Siyâsetnâmesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 11-23. Aynı gerekçeyle Eyyübiler döneminde Hanefî mezhebinin devlet başkanına daha geniş yetki tanıdığını ve bu nedenle devlet başkanının Hanefî mezhebine göre tutum alması gerektiğini belirten başka bir eserde de müellif bu iddiasını desteklemek için özellikle vergi ve arazi ile ilgili meseleleri ön plana çıkarmaktadır. Bk. Ahmet İnanır, "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk'ta Mezhep Tartışmaları: Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh' Adlı Eseri Bağlamında Hanefi Mezhebinin Diğer Mezheplere Tercih Gerekçeleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 48 (20 Haziran 2020): 224-26.

24 15. yüzyılda zekât, öşür, harâc, cizye ve örfî vergiler hakkında çok az fetva bulunmaktadır. Bu mevzular hakkındaki mevcut fetvalar çoğunlukla 16. yüzyıl ve sonrasına aittir. Dolayısıyla çalışmada, 15. ve 16. yüzyıllardaki vergi kanunlarının dönemin fetvalarıyla değerlendirilmesi hedeflendiği için 16. yüzyıl fetvalarıyla 15. yüzyıl vergi kanunlarını yorumlamama/değerlendirmeme dengesini gözetmek zorunluluğuna dikkat etmek gerekiyordu. Bu nedenle 15. yüzyıl vergi kanunlarında vaz edilip de 16. yüzyıldaki vergi kanunlarında vaz edilmeyen bir vergi varsa şayet bu, sadece 15. yüzyıla ait fetvalarla değerlendirilecekti. Fakat ayrıca sadece 15. yüzyıla ait olup 16. yüzyılda kaldırılan -bazı angaryalar dışında herhangi- bir vergi de nihayetinde tespit edemedim.

yer aldığı temsil gücü yüksek metinler ekseriyetle Şükrü Özen'in "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü" adlı makalesinden[25] tespit edilerek öncelikle yazma ve varsa birden fazla nüshasından (yaklaşık 50 mecmua)[26] tek tek incelendi.[27] Fakat bazı fetva mecmualarını baştan sona okumak yerine her bir vergiyle ilgili bütün fetvaları görmek adına bu mecmuaların çalışıldığı veya tercüme edildiği bazı Türkçe çalışmalar da tarandı ve önemli ölçüde istifade edildi.[28] Hatta hazırlanmakta olan bazı çalışmalardan da bu anlamda yararlanıldı.[29] Zira vergilerle ilgili bir fetva zekât, öşür, harâc, arazilerle ilgili meseleler veya cizye gibi başlıklar altında değil de farklı bir başlık altında da yer alabiliyordu. Bu durum mecmua baştan sona ayrıntılı okunmadığında bazı fetvaların gözden kaçmasına neden olacaktı. Halbuki mümkün mertebe vergilerle ilgili fetvaları bütünüyle görmek değerlendirme yapmak açısından daha sağlıklı bir yöntemdi.

Mezkûr kaynaklar çerçevesinde Osmanlı'da Anadolu ve Rumeli coğrafyasında vaz edilen vergilerin kahir ekseriyetinin mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk ettiğini tespit ettikten sonra mîrî toprak teorisinin Osmanlı ulemasının keşfettiği bir

---

25 Şükrü Özen, "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (01 Mayıs 2005): 249-378.

26 Bu mecmuaların bazılarında Osmanlı vergi türleri ve sistemine ilişkin herhangi bir fetva yer almadığı için metin içerisinde doğal olarak atıf yapılmamaktadır. Örneğin 16. yüzyılda kadılık gibi önemli görevlerde bulunan Resul b. Salih el-Aydınî'nin (ö. 978/1570), yazdığı *el-Fetâvâ'l-Adliyye* baştan sona incelendiği halde referans alınan kaynaklar içerisinde yer almamaktadır. İncelenen nüsha için bk. Resul b. Salih Aydınî, *Fetâva'l-Adliyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1063; ilgili bir tez için ayrıca bk. Hatice Batmaz, "İslam Hukuku Literatüründe Bir Fetva Mecmuası Örneği el-Fetâvâ'l-Adliyye ve Tahlili" (Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

27 Osmanlı fetva mecmualarının özellikle Osmanlı hukuk tarihi çalışmalarında birincil derecede kaynak olarak önemini vurgulayan bir inceleme için bk. Seda Örsten, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları (Fatwa Collections as a Source of Ottoman Legal History)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy 4 (2007): 35-38.

28 İstifade ettiğimiz bu çalışmaları burada listelemek icab eder: Ahmet Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri" (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Nuray Keskin, "Fetâvâ-yı Üskübî Latinizesi ve Tahlili" (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Ahmed Akgündüz, *Şeyhü'l-İslâm Ebussuûd Efendi Fetvaları: Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı), 2018; M. Ertuğrul Düzdağ, *Kanûnî Dönemi Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012). Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008; Abdulkâdir Atar, "XVIII. Yüzyılda Yayımlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı'da İktisadî Hayat" (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Büşra Ünaldı, "Sun'ullah Efendi'nin Fetâvâ'sı ve Tahlili" (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Esra Bembeyaz, "Şeyhülislam Sadi Çelebi'nin (ö. 1539) Yapışdırma Fetva Mecmualarının Değerlendirilmesi" (İstanbul 29 Mayıs Üniversites, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Gülsüm Gülsev Şanver, "Molla Arab (ö. 901/1496) ve Fetva Mecmuasının İncelenmesi" (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Rabia Salur, "Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'nin Fetva Mecmuası ve Tahlili" (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Mehmet Naci Çağlar, "Şeyhülislam Sa'di Efendi'ye Ait Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 439 Numarada Kayıtlı Fetvâ Mecmuası'nın Tahkik ve Tahlili" (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Yeter Meryem Kurutaş, "Sa'di Sadullah Çelebi'nin Hayatı ve Fetâvâ-yı Sa'diyye Çerçevesinde Fetvaları" (Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

29 Bu bağlamda Seyit Muhammed Enes Pınarbaşı'na, doktora çalışması kapsamında Molla Arap'ın *Fetâvâ*sına dair hazırlamış olduğu ayrıntılı bir indeksi benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

formül olmadığı varsayımından/tezinden hareketle Osmanlı öncesi literatürün de bu bağlamda incelenmesi zorunluğu hasıl oldu. Zira Osmanlı öncesi literatürde mîrî toprak sistemi şer‘î olarak yorumlandıysa veya buna zemin hazırlayan görüşler ifade edilmişse Osmanlı kanunlarındaki hükümlerle aynı veya benzer vergiler var mıydı? varsa buna dair ulemanın bir açıklaması olmuş mudur? sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruyu cevaplandırmak adına bilhassa Osmanlı ulemasının da mîrî toprak sistemini şer‘î olarak yorumlamada referans olarak başvurduğu önceki kaynaklar bilhassa önemliydi. Bu bağlamda Osmanlı ulemasının fetvalarında en çok atıf yaptığı[30] temsil gücü yüksek fetva ve fıkıh literatürü de incelemeye dahil edildi. Buna göre örnek altı fetva mecmuası - *Mecmû‘atü'l-Mesâil* (Müeyyedzâde), *Mühimmâtü'l-Müftî* (Kemalpaşazâde), *el-Fetâvâ'l-‘Adliyye* (Aydınî), *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Veli Yegân), *Mecmû‘atü'l-Fetâvâ* (Çivizâde), *Fetâvâ-yı Üskübî* (Üskübî)- özelinde Osmanlı ulemasının fetvalarında en çok atıf yaptığı eserler olarak *Fetâvâ Kâdıhân*, *Hulâsatü'l-Fetâvâ*, *Kunye*, *Câmi‘u'l-Fusûleyn* ve *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, *el-Fusûlü'l-‘İmâdiyye*, *el-Muhîtu'l-Burhânî* ve *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* ön plana çıkmaktadır.[31]

Yukarıda zikredilen gerekçe çerçevesinde zikri geçen eserler ayrıca incelendi. Fakat netice itibariyle mezkûr eserlerde Osmanlı'da vaz edildiği şekliyle Osmanlı ulemasının şer‘î olarak değerlendirdiği vergilerden sadece öşüre/harâc-ı mukâsemeye konu edilen ürünlere ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Ki zaten Osmanlı ulemasının öşüre/harâc-ı mukâsemeye konu edilen ürünlerden tahsil edilen vergileri açıklarken söz konusu Hanefî literatürüne referans olarak başvurmayı ihmal etmedikleri görülmektedir. Keza beytülmalin gelirlerinin sarf yerlerine uygun olarak dağıtımı mevzusunda sultanın geniş bir yetki alanına sahip olduğu ve bu bağlamda pratikteki düzenlemelerin şer‘î olarak Dede Cöngî (ö. 975/1567) tarafından temellendirilmeye çalışıldığı *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl ve Aksâmihâ ve Ahkâmihâ ve Masârifihâ* adlı eserinde Osmanlı öncesi Hanefî hukukçuların görüşlerinin esas alındığı görülmektedir.[32]

---

30 Bu hususla ilgili örnek bir liste için bk. Pehlul Düzenli, "Osmanlı Fetvasında 'Muteber Kaynak' ve 'Müfta Bih Mesele' Problemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, sy 22 (14 Şubat 2017): 64.

31 Sarıtaş, "Fıkıh, Mezhep ve Sultan", 114.

32 Dede Cöngî, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl ve Aksâmihâ ve Ahkâmihâ ve Masârifihâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3560; söz konusu risaleye ilişkin bir tahkik ve tahlil çalışması ile bir tercüme metni için sırasıyla için ayrıca bk. Abdulhalik Uygur, "Dede Halîfe'nin Risâle fî Emvâli Beyti'l-mâl ve Aḳsâmihâ ve Aḥkâmihâ ve Maṣârifihâ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5, sy 1 (30 Haziran

III. YÖNTEM VE LİTERATÜR

Elinizdeki çalışmada 15. ve 16. yüzyıl mezkûr *kanun-i Osmanî* metinlerindeki her bir vergi ile ilgili kanun hükümleri kronolojik bir şekilde alıntılanarak tablolaştırıldı. Bu tablolarda kanunnameler arasındaki hüküm farklılıkları belirtilerek her bir vergi tek tek açıklandı. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere mezkûr sultanlar tarafından eyalet ve sancaklara göre düzenlenmiş olan vergi kanunlarında vaz edilip *kânûn-i Osmânî*ler diye nitelendirilen merkezi kanunnâmelerde yer almayan vergi hükümleri ve farklılıklarına dair ayrıntılı bir tasvir için eyalet ve sancak kanunları geniş ölçüde incelendi. Hatta vergilerle alakalı süreç içerisinde gelen şikayetleri de dikkate alarak yapılan değişiklikleri takip etmek için ilgili sancak yöneticilerine gönderilen fermanları takip etmek gerekiyordu. Bunun için Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile yayımlanan mühimme defterleri tarandı.

Dolayısıyla her bir vergi ile ilgili değerlendirme de bulunurken olası bütün kaynaklar ve kayıtlar kullanılmaya çalışıldı. Burada temel amaç her bir vergiyi kanunnamelerdeki hükümlerinden hareketle devrin fetva literatürü çerçevesinde değerlendirmekti. Kanunnameler birinci aşamaydı. İkinci aşama ise Hanefi literatüründeki metinler ile 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı ulemasına ait fetvaların yer aldığı temsil gücü yüksek metinler ve mecmualardı. Pratikteki uygulamayı gösteren davalarla ilgili kayıtları takip etmek için de İsam'ın yayınladığı İstanbul kadı sicilleri tarandı. Bu şekilde zekât, öşür, harâc ve cizye ile ilişkilendirilen ve ilişkilendirilmeyen vergiler tespit edildi. Başka bir deyişle Osmanlı ulemasının bakış açısından hareketle Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen ve şer'î olarak kabul edilen ve edilmeyen vergiler çalışmada üç bölüm halinde tek tek ele alınmaktadır.

Osmanlı vergi sistemine dair çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle Osmanlı vergi kanunları ve sistemine odaklanan ve bir kısmı bu araştırmayla doğrudan bağlantılı olup kaynak olma bakımından da ehemmiyet arz eden literatürü değerlendirmek gerekmektedir. Zira bu araştırmanın kendisine edindiği konu, çerçeve ve amaç bakımından bu çalışmalarda birtakım kısıtlılıklar dikkat çekmektedir.

2022): 279-373; Ahmed Akgündüz, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl ve Tercümesi*, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 4/216-36.

19. yüzyılda yaşamış ve Osmanlı maliyesi ve vergi sistemine dair analizleriyle bilinen Galatalı Süleyman Sûdî Efendi'nin (ö. 1896), *Defter-i Muktesid* adlı eseri Osmanlı vergi sisteminin genel bir tarihini ele alan kapsamlı ilk Türkçe kitap özelliğine sahiptir. Müellif, genel itibariyle verginin Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının önemli bir unsuru olduğunu vurgular ve vergi sisteminin nasıl oluşturulduğunu ve uygulandığını açıklar. Ayrıca vergi düzeninin zaman içindeki evrimini ve bu evrimin devletin ekonomik ve siyasi yapısına nasıl etki ettiğini de ele alır. Sûdî Efendi, Osmanlı iktisat ve vergi sistemine dair temel kavramları izah ettikten sonra vergi çeşitlerini açıklayarak analiz yapmaktadır. Buna göre müellif, Osmanlı vergi sisteminin şer'-i şerif/fıkıh bilinmeden incelenmesinin doğru olmayacağını vurgulamakta ise de Osmanlı vergi sisteminin kanunnâmelerdeki hükümlerini devrin ulemasının görüşlerinden hareketle bir değerlendirmesini yapmamaktadır.[33]

20. yüzyılın ilk çeyreğinde kısa aralıklarla farklı dönemlerde Osmanlı Maliye Nazırlığı görevinde bulunan Abdurrahman Vefik Sayın, (ö. 1956) Maliye mektebinde müderrislik yaptığı dönemde *Tekâlif Kavâidi* (I-II) ve *Târîh-i Mâlî* olmak üzere iki ders kitabı kaleme almıştır.[34] *Tekâlif Kavâidi* (I-II) isimli eser, vergileri Tanzimat'tan önce ve sonra olmak üzere iki dönemde inceleyerek her iki dönemde Osmanlı vergi sistemi ve malî mevzuatı arasında değişim kabul eden ve detaylı bir şekilde analiz eden ilk önemli çalışmalardan biridir. Sayın, kitapta çeşitli Osmanlı belgelerine ve kaynaklara dayanarak, vergi toplama sisteminin pratik uygulamalarını da açıklamaktadır. Bu husus, Osmanlı Devleti'nde vergi sisteminin nasıl işlediği konusunda detaylı bir malumat sağlamaktadır. Vergilerin tasnifinde ve izahında Sûdî'den yararlandığı görülen Sayın, Osmanlı vergi sistemini daha çok bir maliyeci ve tarihçi bakış açısıyla ele almaktadır. Sûdî gibi Sayın da Osmanlı'nın maliye ahkamı ve kavaidini kesb etmek isteyenlerin mutlaka kütüb-i fıkhiyyenin bu meselelere dair bölümlerine vakıf olmadan bilemeyeceğini vurgulamaktadır. Ne var ki adı geçen müellifler vergileri kanûn-i hükümleriyle beraber sistemli bir şekilde Hanefî hukuk doktrini açısından ve Osmanlı ulemasının bu vergilere karşı geliştirdiği değerlendirmelerle hukuk perspektifinden ele almadıkları gibi pratikteki

---

33 Süleyman Sûdî, *Osmanlı Vergi Düzeni: Defter-i Muktesid*, haz. Mehmet Ali Ünal (Isparta: 1996).

34 Sırasıyla bk. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)* (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama, 1999); Abdurrahman Vefik Sayın, *Tarih-i Mâlî: Kuruluşundan Kanuni Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)* (Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000).

uygulamaları yansıtan şer‘îyye sicillerinden hareketle de detaylı bir tavzihini yapmamaktadırlar. Sayın, “Devleti Osmaniyye’nin teşekkülünden sonra tekâlif-i şer‘îyye mukabilinde alınan vâridat” şeklinde açtığı bir başlık ve burada yaptığı tasnifle çalışmamızın şekillenmesi sürecinde bize temel bir fikir kazandırdı. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi müellif, şer‘î vergiler mukabilinde alınan vergileri Hanefî doktrini ve bilhassa Osmanlı ulemasının bakış açısından hareketle ele almamaktadır. *Târîh-i Mâlî* isimli eseri ise Sayın’ın, Osmanlı’nın kuruluşundan Kanuni döneminin sonuna kadar maliye tarihini ele aldığı diğer önemli bir kaynaktır.

Ömer Lütfi Barkan’ın, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*[35] isimli kitabı Osmanlı Devleti’nin tarım ekonomisindeki hukuki ve mali yapısını geniş bir perspektifle ele alma iddiasında olan önemli bir çalışmadır. Tapu-tahrir defterlerinden derlediği yüzden fazla kanun metnini bu kitapta sunan Barkan, giriş bölümünde Osmanlı’nın hukuki ve dini yapısı ile laiklik konularına önemli bir şekilde değinmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti’nde şer‘î hukuktan ziyade padişah tarafından vazedilen örfî hukukun egemen olduğu ve bu nedenle Osmanlı Devleti’ne şer‘î demenin doğru olmadığı konusunda uzun bir giriş yapmıştır. Sonraki başlıklarda ise Osmanlı coğrafyasının vergi ve toprak sistemleri bakımından birbirinden çok farklı uygulamalara sahip olduğunu Anadolu ve Rumeli’de benimsenen mîrî toprak sistemi ve buna bağlı olarak vazedilen vergilere dair ulemanın getirdiği izahları “şeriate uydurma” şeklinde yorumlamaktadır. Buna göre Osmanlı’da vergi sistemi ve mali müesseselerin izahı hususunda “şer‘î bütçe”den bahsedilmesinin hatalı bir usul olduğunu ifade eden Barkan,[36] derlediği kanunları (bilhassa vergi hükümleri için bunu söylemek mümkündür) fıkıh doktrini açısından değerlendirmeden (sağlamasını yapmadan) yukarıda belirtilen iddiasını boşa almaktadır. Esasında Barkan’ın bu eseri, vergi konusunda Sûdî ve Sayın gibi müelliflerin Osmanlı vergi sisteminde şeriat ve kanunun yan yana veya iç içe bir bütünün parçaları olarak uygulandığı görüşüne karşı Osmanlı vergi hukukunun sadece salt padişah otoritesinden kaynaklı kanunlarla oluştuğu ve şeriattan bağımsız “seküler” bir düzene göre teşşekkül ettiği şeklinde anakronik bir

---

35 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943).

36 Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer‘îliği Meselesi”, *Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), XVII.

meydan okumadır. Barkan'ın bu görüşü İnalcık ve Çağatay gibi müelliflerin düşüncesinde de kendini göstermektedir.[37] Halbuki vergi konusu, daha Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren devlet başkanına "maslahata göre hareket etme" yetkisi tanınan en önemli saha olarak tebellür etmektedir. Bu nedenle yukarıda da ifade edildiği üzere bu araştırma Barkan, İnalcık ve Çağatay'ın farklı tonlarda dile getirdikleri görüşlerden farklı olarak vergi kanunlarının Osmanlı alimlerinin görüşleri eşliğinde incelemeyi amaçlamaktadır.

Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu" isimli makalesinde resm-i çift ve ispence sistemlerini ve türevleri olan bazı vergileri kanuni hükümlerinden hareketle analiz etmektedir. "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi" isimli başka bir makalesinde ise İnalcık, Osmanlı Devleti'nde uygulanan arazi ve vergi sistemini İslam hukuk tarihinde geliştirilen görüşlerle mukayese etmektedir. Fakat İnalcık bu çalışmalarının yanı sıra vergiler ve ilgili meseleleri de ele aldığı birçok çalışmasında konuları Hanefî doktrini ve bilhassa dönemin ulemasının bakış açısıyla kapsamlı bir analizini yapmadan Ebussuûd Efendi üzerinden anakronik bir yorumlama biçimiyle mîrî toprak sistemi ve bağlı vergilerin şer'îleştirme çabasını eleştirmektedir.

Ziya Karamursal'ın, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* isimli eseri Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar mali tarihini ele almak amacıyla kaleme alınmıştır.[38] Çalışma, Osmanlı vergi sistemini detaylı bir şekilde ele almadığı gibi bu sistemin temel unsurları olan timar ve toprak türlerine getirdiği sorunlu tanımların yanı sıra birbirinden birçok açıdan farklı olan vergileri de aynı vergiymiş gibi değerlendirerek vergilerin tanım ve tasnifinde de sorunlu bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu temel sorunlar nedeniyle birçok açıdan kaynaklık vasfı sorunlu bir eser olma görünümü vermektedir.[39]

---

37 Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten* XXIII, 92 (1959), 575-610; Halil İnalcık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1959), 39; Neşet Çağatay, "İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları", *Belleten* 51/200 (1987), 632-633.

38 Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989).

39 Karamursal'ın Osmanlı mali ve iktisat sistemine dair yazdığı söz konusu esere Barkan, Türk Tarih Kurumunun bu eseri basmamış olması gerektiğini belirtecek kadar ağır eleştirilerde bulunur. Barkan, yukarıda bahsettiğimiz üzere Osmanlı mali ve iktisat sisteminin temel kavramlarına Karamursal'ın yaptığı tanımlamaları ve izahları sorunlu

Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* adlı eserinin ilk cildinde "Kanunâmelerdeki Vergi Hukuku İle Alakalı Hükümlerin Şer'î Tahlilleri" başlığı altında Osmanlı vergi hukukunun şer'î bir açıklamasını sınırlı bir şekilde ele almaktadır.[40] Osmanlı vergi türlerini klasik fıkıh doktrininde yer alan vergilerle birebir aynı olduğunu iddia ettiklerini şer'î vergiler, bunlar haricindekileri ise örfî vergiler olmak üzere temelde iki tasnifte ele almaktadır.[41] Örfî vergileri de rüsûmu örfîyye ve avârız-ı divânîyye olmak üzere ikiye ayıran[42] Akgündüz, tasnifini devrin ulemasının fetvaları açısından detaylı bir şekilde ele almadan yapmaktadır. Örneğin *resm-i ganem*in sevaim hayvanlardan alınan zekatla birebir aynı olduğunu iddia etmektedir.[43] Fakat söz konusu vergi İslam hukukunda belirtilen konuların birebir aynı uygulaması olduğu iddiası tartışmaya açıktır. Bu açıdan Akgündüz'ün değerlendirmelerinin metodolojik açıdan sorunlu olduğu ileri sürülebilir.[44]

Linda T. Darling, *Revenue Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560–1660* isimli eserinde çoğunlukla klasik Osmanlı sonrası dönemin maliye belgelerini incelemektedir. Darling, bu eserde Osmanlı İmparatorluğu'nun 1560-1660 yılları arasındaki vergi toplama ve mali yönetimi konularını incelerken, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin vergi gelirleri üzerindeki etkisini ve bu süreçte kazandığı meşruiyeti de araştırmaktadır. Fakat müellif, Osmanlı vergi kanunlarına dair Osmanlı ulemasının bakış açısına başvurmadan vaz edilen vergilerin herbirinin nasıl ele alındığı hakkında bilgi vermektedir. Özellikle cizye ve âvârız vergilerine odaklanan çalışma bu vergileri sadece kanuna uygunluk açısından değerlendirmekte olup, şer'î uygunluk bağlamında ele almamaktadır.[45] Bu çalışma ise tam olarak vergi kanunlarının şeriatle ilişkisini büyük oranda devrin fetvaları üzerinden ele alarak mezkûr eserden daha farklı bir metod takip etmektedir.

---

bularak tek tek açıklamaktadır. Bunun için bk. Ömer Lütfi Barkan, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8740 (er. tar. 05.11. 2021).

40 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1/149-194.

41 Akgündüz, *OK*, 1/153.

42 Akgündüz, *OK*, 1/183-194.

43 Akgündüz, *OK*, 1/155-156.

44 Bu hususa ileride daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

45 Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplama ve Mali İdare 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019).

Ahmet Tabakoğlu'nun *Osmanlı Mâlî Tarihi* adlı kitabı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve mali yapısını inceler. Kitap, Osmanlı Devleti'nin mali sisteminin nasıl işlediğini, vergi sisteminin nasıl oluşturulduğunu, vergi toplama ve harcama yöntemlerini, gelir ve gider dengesini, mali kaynakları ve bu kaynakların nasıl kullanıldığını detaylı bir şekilde ele alır. Yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihini kronolojik olarak inceler ve Osmanlı ekonomisinin gelişimi üzerindeki etkileri de değerlendirir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali açıdan zorlu dönemlerini, ekonomik krizleri ve bu krizlere nasıl müdahale edildiğini de ele alan Tabakoğlu, ekonomik ve mali politikaların nasıl şekillendiğini, vergi adaleti ve vergi yükünün nasıl dağıtıldığını ve bu politikaların Osmanlı İmparatorluğu'nun genel yönetimine nasıl etki ettiğini göstermektedir. Bütün bir Osmanlı kamu maliyesini özetlediği bu eserde Tabakoğlu, burada ifade edilen diğer çalışmalarda olduğu gibi vergilerin tanımını kısa açıklamalarla özetlemektedir. Yazar, her bir vergi türünü klasik Hanefi doktrini ve dönemin ulemasının bakış açısıyla ele almadığı için yaptığı şer'î ve örfî tasnif ve bu tasnif içinde bahsettiği vergi türleriyle ilgili açıklamaları büyük oranda önceki kitapların tekrarı niteliğindedir.[46]

Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi* adlı çalışmasında vergilerle ilgili kanunnâmelerde kullanılan kavramlara değinerek her bir vergi türünün nasıl uygulandığını, kimlerden hangi şartlarda alındığını ve vergi muafiyeti gibi konuları detaylı bir şekilde ele almaktadır. Kitap, kanun koyucuların vaz ettiği vergi türlerini, Osmanlı'nın dayandığı hukuk sistemini esas alan bir tasnifle incelemektedir. Buna göre Osmanlı vergi sistemini şer'î ve örfî olmak üzere iki kategoride değerlendiren Kazıcı, Osmanlı'da uygulanan şer'î vergilerin fıkıh kitaplarında anlatıldığı üzere tasarlandığını iddia etmektedir.[47] Ancak bu iddiayı temellendirmek üzere klasik fıkıh metinleri ve fetva mecmualarından gerekçelendirme mevzusuna girmeyen yazar, Osmanlı vergi kanunlarında yer alan vergilerin dönemin uleması tarafından nasıl yorumlandığını da incelememektedir. Bu nedenle şer'î ve örfî sınıflandırmalar altında belirtilen her vergi

46 Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016).

47 Kazıcı, şer'î vergiler kategorisine başka müellifler tarafından örfî vergi olduğu belirtilen birçok vergiyi de dahil etmektedir. Bk. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), 81-165.

türü Hanefi doktrini açısından ve Osmanlı ulemasının bakış açısıyla kapsamlı bir şekilde değerlendirilmediği için sağlamasının yapılması gerekmektedir.

İhsan Cemil Demir, *Osmanlı Devleti'nde Örfî Vergiler* isimli çalışmasında Osmanlı'nın altı asır boyunca uyguladığı örfî vergilerin genel bir panoramasını sunmayı amaçlamıştır. Kitap, Osmanlı'nın altı asır boyunca uyguladığı vergi sistemini bütün boyutlarıyla ortaya koymak iddiasında olmadığını giriş kısmında özellikle belirtmektedir. Demir, zekât, öşür, cizye ve harâc dışındaki tüm vergileri şer'î olmayan vergiler (örfî vergiler) olarak sınıflandırmaktadır. Bu örfî vergilerin şeriata aykırı olduğu iddiasını taşımayan çalışma zekât, öşür, cizye ve harâc dışındaki tüm "örfî vergileri" fıkıh doktrinindeki vergi sistemiyle bağlantısını ve Osmanlı ulemasının bu vergilerin her biriyle ilgili görüşlerini ele almadan örfî olduğu önyargısıyla tasnifte bulunmaktadır.[48] Bu çalışmanın temel amacı ise Demir'in belirttiği zekât, öşür, cizye ve harâc dışındaki "örfî vergileri" Hanefî doktrini açısından ve özellikle dönemin ulemasının bakış açısıyla inceleyerek şer'î olarak kabul edilen örfî vergiler ile şer'î olarak kabul edilmeyen örfî vergilerin gerçek bir tasnifini sunmaktır.

Süleyman Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât" adlı makalesinde *resm-i ganem* ve ticaret mallarından Osmanlı'nın tahsil ettiği vergileri ele almaktadır. Kaya, bu makalede özellikle zikri geçen vergileri izah etmede yani şer'î veya gayr-ı şer'î olarak kabul edip etmemede bilhassa dönemin ulemasının fetvalarını esas alarak değerlendirmede bulunmaktadır. Bu esas yukarıda ifade edildiği üzere Akgündüz'ün sorunlu yaklaşımlarınıın açıklandığı zikri geçen eserinin birinci cildi haricinde başka bir çalışmada başvurulmayan fakat başvurulması gereken temel bir yöntemdi. Bu açıdan söz konusu araştırma, bize Osmanlı kanunnâmelerinde vaz edilen vergilerin hangi kriterlerle şer'î veya ve gayr-ı şer'î olarak değerlendirilmesi gerektiği konusunda oldukça belirleyici bir tasavvur sağladı. Bu nedenle Kaya'nın bir makalenin sınırlılıkları içinde sadece *resm-i ganem* ve ticaret mallarından tahsil edilen vergiler için takip etmeye çalıştığı metod, elinizdeki araştırmada 15 ve 16. asırlarda tahsil edilen vergilerin herbirine uygulanarak vergilerin şer'îliği ele alınmaktadır.[49]

---

48 İhsan Cemil Demir, *Osmanlı Devleti'nde Örfî Vergiler* (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2019).

49 Süleyman Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul: İSAV, 2017), 323-339.

Özetle burada değerlendirilen ikincil kaynakların dışında bu araştırma, mezkûr devirlerin vergi kanunnâmelerini, mühimme defterlerini ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin kapsamlı bir taramasının yanı sıra klasik fıkıh kitaplarını, devrin risaleleri ile fetva mecmualarını ve İstanbul kadı sicilleri gibi birincil kaynakları kullanarak bilhassa Osmanlı ulemasının fetvaları ışığında şer'î olarak değerlendirilen ve değerlendirilmeyen vergileri ayrıntılı bir şekilde incelemeyi hedeflemektedir. Bu açıdan kendisinden önce Osmanlılarda vergi konusuna odaklanan çalışmalardan ayrışmakta ve literatürdeki bu önemli boşluğu doldurarak İslam ve Osmanlı hukuk birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

III. OSMANLI VERGİ KANUNLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE ŞER'ÎLİK VE ÖRFÎLİK

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda şeriatın yanında uygulamada kanunların hâkim olduğu bir hukuk sistemi oluşturulmuştu.[50] Bu bağlamda Osmanlı hukuk sistemi üzerine yapılan araştırmaların en önemli konularından biri Osmanlı kanunlarının şeriatla ilişkisi meselesidir. Şeriat, İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'ten türetilen, itikadî-amelî alanı düzenleyen hukuki ve ahlaki kurallar bütünüdür. Nasların açık bir şekilde vaz ettiği hususların yanında Hz. Peygamber'den sonra tarihsel bağlamında fukahanın Allah ve Resûlü'nün iradesine iktiran ederek çağının problemlerine dair oluşturduğu normlar/içtihadlar da Müslümanlar için bağlayıcılık teşkil etmektedir. Dolayısıyla "şeriat", Hz. Peygamber'den itibaren tarihsel süreçte gelişerek/değişerek yol almaktadır.

Kanun ise özellikle 17. yüzyıldan önce Osmanlı'da şeriatın doğrudan ilgili bir düzenlemesinin olmadığı veya sonradan ortaya çıkmış hükümleri ifade etmektedir.[51] Tarihsel süreçte kanun vazının esas çıkış alanını toprak ve vergi ile ilgili düzenlemelerin oluşturduğu[52] hususu bu bağlamda dikkat çekicidir. Bu durum, toprak ve vergi alanına dair düzenlemelerin nihai haline ilişkin nasların her zaman açık hükümlerinin olmayışı nedeniyledir. Savaş ganimetlerinden 1/5 alınması kaidesi dışında düzenlenen başka vergilerin hiçbiri için Kur'an-ı Kerîm'de açık bir oran zikredilmemiştir. Zekâtla ilgili miktarlar da Hz. Peygamber'in sünnetiyle belirlenmiştir. Dolayısıyla tarihsel süreçte Müslümanların maslahatına binaen başka vergilerin konulması hususunda devlet başkanı

---

50 Tuğ, bu durumun özellikle 15 ve 16. yüzyıllar için geçerli olduğunu 17. yüzyıldan itibaren 16. yüzyıldaki derlemelere benzer bir kanun ihdasının neredeyse durma noktasına geldiğini, 18. yüzyılda ise 16. yüzyıl kanunlarına benzer kanun derlemelerinin isdar edilmediğini ifade etmekte ve bunun şeriatın kanun karşısında hâkim konuma geçişi şeklinde yorumlayan görüşleri eleştirmektedir. Bk. Başak Tuğ, *Namus Siyaseti: 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolusu'nda Irz, Şiddet, Hukuk* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 74-78. Tezcan, Tuğ'un eleştirdiği hususa yönelik görüşleri tekrar etmekle birlikte kendisi 17. yüzyılda özellikle şeriatın/fıkhın kanun karşısında daha hâkim bir konuma geçtiğini belirterek vakıayı fakihlerle siyasi otorite arasındaki mücadelenin bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Bk. Tuğ, *Namus Siyaseti*, 75; Baki Tezcan, *The second Ottoman Empire: political and social transformation in the early modern world* (New York: Cambridge University, 2010), 27-30, 43-45. Buna göre Tezcan adı geçen tezinde, merkezi otoritenin daha güçlü ve kanun uygulamasının daha hâkim olduğu 17. yüzyıl öncesini I. İmparatorluk, 17. yüzyıldan itibaren başlayan ve 18. yüzyıla kadar devam eden dönemi ise Osmanlı'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yapısında önemli değişimlerin yaşandığı ve aynı zamanda imparatorluğun iç ve dış dinamiklerinin yeniden şekillendiği bir zaman dilimi olduğunu ileri sürerek II. Osmanlı İmparatorluğu olarak bölümlemektedir.

51 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 45. Klasik Osmanlı ceza hukuku bağlamında şeriat-kanun ayrımının mahiyeti üzerine kapsamlı bir çalışma için ayrıca bk. Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı* (İstanbul: KlasikYayınları, 2019), 27-61.

52 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 29.

yetki sahibidir.[53] Başka bir deyişle devlet ve yönetim mekanizmasıyla ilgili düzenlemelerin yanı sıra toprak ve vergi meseleleri de tarihsel süreçte bölgesel faktör ve şartlara göre değişebilmektedir. Buna göre kamu maslahatının gerektirdiği şekilde ülü'l-emrin teşriî selahiyetinin belirleyici bir konumu bulunmaktadır.

Nihai olarak şeriatın belirlemediği bir alanda yapılacak bir hüküm düzenlemesi şeriate aykırı olarak kabul edilmemektedir.[54] Buna göre kamu maslahatını gözetmek ve sürdürmek adına devlet için şer'-i şerif kapsamında tahsil edilen vergilerin yeterli olmadığı durumlarda devlet başkanının şer'î ahkama aykırı olmayacak şekilde vergi vaz etme yetkisi vardır.[55]

Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı sosyal sınıflardan alınan vergi türleri hem şeriat hem de idari düzenin gereklilikleri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu nedenle vergi kanunları, toplumsal yapı ve devletin ihtiyaçları dikkate alınarak uygulamaya konulmuştur.[56] Kamu düzenini sağlama/koruma bağlamında değişen şartlara binaen hüküm belirleme/vaz etme Hanefi doktrininde devlet başkanının yetki sahasına bırakılmıştır.[57] Fakat doğrudan devlet başkanının iradesine taalluk eden hükümlerin vaz edildiği kanunların şeriate aykırılık teşkil etmemesi meselesi yine ulema tarafından denetime tabidir. Nitekim reayanın vergi kanunlarının şer'îliğine dair ulemaya sordukları sorular ve verilen cevaplarla oluşan fetvalar, kanunların gereğini yerine getirmeleri hususunda reaya açısından ikna edici bir otorite olarak kabul edilir. Bu durum fetvanın kurumsal bir pozisyonu olmamasına rağmen adı konulmamış bir uzlaşı ile denetim mekanizması olarak hukukî işleyişte önemli bir rol oynadığını göstermektedir.[58]

---

53 Nihat Falay, *Maliye Tarihi (Ders Notları)* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989), 31-32.

54 Nasi Aslan, "Klasik Dönem Ceza Kanunnameleri Bağlamında Osmanlı Hukukunun Şer'îliği Üzerine", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III, sy 2 (2003): 23-4.

55 Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare* (Ankara: Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, 2005), 133.

56 Kanunların, devletin işleyişinde ve toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir araç olduğunu bunun sosyal ve politik ilişkilerdeki etkisini inceleyen bir çalışma için ayrıca bk. Tezcan, *The second Ottoman Empire*.

57 Hanefî doktrininde özellikle toprak ve vergi ile ilgili düzenlemelerde devlet başkanının çok geniş bir tasarruf yetkisinin bulunduğunu Hz. Ömer'in Sevad arazilerine ilişkin tutumu üzerinden ele alıp bu tutumun Osmanlı'da mîrî toprak sistemi için ilham alınan bir model teşkil ettiğine yönelik bir değerlendirme için bk. Nasi Aslan, "Gâî Yorum/Makâsıd Açısından Hz. Ömer'in Sevad Arazisi İle İlgili Uygulamasına Yönelik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 18, sy 2 (28 Aralık 2018): 710, 714.

58 Bu hususa dair bazı değerlendirmeler için bk. Süleyman Kaya, "Osmanlı Fetvası Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, sy 22 (14 Şubat 2017), 103; Seda Örsten, "Osmanlı Hukukunda Fetvâ" (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 147.

Fetva, İslam içindeki alt kültürlerin kendi hüküm verme pratiklerinin gelişiminde önemli bir rolü bulunan özgün bir İslam hukuk kurumudur.[59] Bu nedenle bilhassa devrin ulemasına ait fetvalar üzerinden Osmanlı vergi kanunlarının şer'îliğini ortaya koymak önem arz etmektedir. Osmanlı ulemasının fetvalarında ifade ettikleri şeriat veya şer' kavramları ekseriyetle Hanefî doktrinini işaret etmektedir.[60] Osmanlı'da tedris, kazâ ve ifta sahasında merkezi konumda yer alan ve I. Süleyman'dan itibaren resmi mezhep[61] olarak da kabul edilen Hanefî mezhebi şeriat kapsamındadır. Dolayısıyla Osmanlı şeyhülislam ve müftülerinin fetvaları şeriatı içkindir.[62] Bu nedenle çalışma, ulemanın fetvalarında gerek şer'-i şerife (klasik fıkıh) gerekse örfî hukuka (kanun) referansla meşru değerlendirdikleri örfî vergileri şeriate aykırı olmayan vergiler olarak kabul etmektedir.

Osmanlı uleması, reayanın ödemekle yükümlü oldukları vergiler ve bununla ilgili davalarda verdikleri fetvalarda görüşlerini her zaman kendisinden önceki fıkıh doktrininde yer alan bir kaynağa dayandıramıyorlardı. Bu nedenle ulema, vergilerle ilgili vaz edilen böylesi hükümlerin pek çoğunda ilgili "emr-i sultânîleri"[63] esas alırlardı. Başka bir deyişle ulemanın bazı vergilerin meşruiyetine dair müracaat ettikleri "emr-i sultânîler", fıkıh doktrininde ilgili verginin zemininin yer almadığı ve ulemanın kesin bir dille gayr-ı şer'î bir yorumda bulunamayacakları düzeydeki bir kanunun/hükmün vaz edildiği düzenlemeler anlamındadır. Bu nedenle çalışma emr-i sultânîlere atıf yapan fetvalarla desteklenen vergilerin de hukuken tecviz edildiğini ve bundan dolayı gayr-ı şer'î olarak nitelendirilemeyeceğini göz önünde bulundurarak böylesi vergileri de şeriate aykırı olmayan vergiler kategorisinde ele almaktadır. Zira bu durum ulemanın, böylesi

---

59 Haim Gerber, "Hukuk Siteminde Fetva", çev. Ali Erken, *Osmanlı Hukukunda Fetva* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 243.

60 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 27.

61 Bayram Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 29; Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 17; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 91, 132. I. Süleyman tarafından kadılara Hanefî mezhebinin *müftâ bih* görüşüyle hüküm vermelerinin emredildiğini ve bu gerekçeyle Resul b. Salih el-Aydınî'nin *el-Fetâvâ'l-Adliyye*'yi derlediği belirtilmektedir. Bk. Batmaz, "el-Fetâvâ'l-Adliyye ve Tahlili", 1. Söz konusu mecmua için ayrıca bk. Aydınî, *Fetâva'l-Adliyye* (Esad Efendi, nr. 1063). Osmanlı'nın tedris yoluyla Hanefiliği resmi mezhep statüsüne almasının ulemayı devletin hiyerarşik yapısında önemli bürokratik bir yapı haline getirdiği ifade edilmektedir. Başak Tuğ, *Namus Siyaseti: 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolusu'nda Irz, Şiddet, Hukuk*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 62.

62 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 27-28.

63 Bu kavramla ilgili Osmanlı özelinde daha ayrıntılı bir çalışma için de ayrıca bk. Murat Sarıtaş, "Fıkıh, Mezhep ve Sultan: 16. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Mahkeme Kararlarında Hangi Hukukî Görüşlerin Esas Alınacağı İle İlgili Emr-i Sultânîler" (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

vergileri ülü'l-emrin yetkisine bırakılmış bir saha olarak kabul ettiğini ve bu türdeki vergileri şeriate aykırı olmayan vergiler olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Özetle çalışma, bir verginin şer'î olarak kabul edilip edilmemesi için esas alınan kriterin o verginin zeminin klasik fıkıh doktrininde yer alıp almayışıyla değil devrin ulemasının söz konusu vergiyi nasıl yorumladığıyla ilgilenmektedir. Bu nedenle Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen ve ismen örfî olduğu anlaşılan vergileri çalışma sırasıyla zekât, harâc ve öşür/harâc-ı mukâseme ile ilişkili veya onların yerine alınan örfî vergiler olmak üzere üç bölümde ele almaktadır. Üç bölüm halinde ele alınan örfî nitelikli vergiler devrin ulemasına ait fetvalar çerçevesinde incelenerek çalışmada şöyle değerlendirilmektedir:

1. Hakkında tespit edilen fetvalar ışığında şer'î bir mesnede dayalı olarak şer'î kabul edilen örfî vergiler ile kesin bir dille haram olduğu yönünde açık beyanlar bulunmayan bazı örfî vergiler: *Resm-i ganem*, *resm-i mevâşî*, *resm-i gümrük*, *avârız*, *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i zemîn*, çift bozan adı altında tedrici olarak uygulanan birinci ve ikinci yaptırımlar, *resm-i tapu*, *resm-i âsiyâb*, *resm-i ağıl*, *resm-i otlak*, *resm-i duhân*, *ispence*, *öşür* ve *sâlâriye*, *öşr-i fevâkihî-yi bostanî*, *öşr-i fevâkihî-yi eşcâr*, *resm-i kovan*, *resm-i harir*, *resm-i giyah*, *resm-i odun*, *resm-i penbe*, *resm-i şıra*, *resm-i pekmez* ve *resm-i köfter*.
2. Hakkında tespit edilen fetvalar ışığında salt ilgili emr-i sultânîlere bağlı olarak meşru kabul edilen veyahut gayr-ı meşru olduğu yönünde açık beyanlar bulunmayan örfî vergiler: *Bâc*, *resm-i arûs*, *resm-i nikâh* ve çift bozan adı altında uygulanan üçüncü yaptırım.
3. Hakkında tespit edilen fetvalar ışığında gayr-ı meşru olduğu ifade edilen örfî vergiler: *Resm-i cürm ü cinâyet*, *resm-i deştbâni*, *resm-i hınzır* ve *resm-i ağ* (*öşr-i mâhî*).

Osmanlı vergi sistemine yönelik yukarıda literatür kısmında değerlendirildiği üzere bazı çalışmalarda bir verginin şer'î, örfî veya gayr-ı şer'î kategorisinde tasnif edilmesinde ise esas alınan teorik kriterler birbirinden farklıdır. Kimi çalışmalarda örfî olarak değerlendirilen bir vergi başka bir çalışmada şer'î veya gayr-ı şer'î olduğu yönünde

yahut da tam tersi değerlendirmeler yapılabilmektedir. Buna göre Barkan, İnalcık ve Çağatay gibi Osmanlı hukuk-tarihçileri Osmanlı vergi kanunlarında yer alan vergilerin klasik Hanefî doktrinindeki karşılığının yanı sıra devrin ulemasının görüşleri üzerinden derinlemesine bir şekilde incelemeden vergileri ülü'l-emrin salt takdirinin ürünü olarak örfî hukuk kapsamında kabul etmekteydiler. Bu bakış açısı Osmanlı Hanefî ulemasının mîrî toprak sistemini ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergileri şer'î olarak izah etme çabalarını başarısız bir çaba olarak görmektedir.[64] Başka bir deyişle zikri geçen yazarlar, kanun koyucuların şer'î olmayan vergileri maslahat adı altında formüle ettiklerini ve bunun şeriatten bağımsız geliştiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla mîrî toprak teorisini ve buna ilişkin vaz edilen vergileri doğrudan şeriatın dışında/karşısında "örfî hukuk" kapsamında ele almaktadırlar. Halbuki Osmanlı ulemasının bakış açısına göre birinci kategoride vurguladığımız üzere örfî vergilerin kahir ekseriyeti şeriate aykırı örfî vergiler olarak değerlendirilmemektedir. Dahası ikinci kategoride zikredilen vergiler dahi kesin bir dille ulema tarafından ilgili emr-i sultânîlere binaen şeriat dışı örfî vergiler olarak nitelendirilmemektedir. Sayın ise Osmanlı kanunlarında yer alan avârız-ı divâniyye türü vergileri hariç bizim aşağıda üç bölüm altında ele alacağımız tüm vergileri "Devleti Osmaniyye'nin teşekkülünden sonra tekâlif-i şer'îyye mukabilinde alınan vâridat"[65] kategorisinde değerlendirmektedir. Bu tasnifi Kazıcı da aynen sürdürmektedir.[66] Demir ise Sayın ve Kazıcı'nın aksine avârız-ı divâniyye türü vergilerinin yanı sıra vergi kanunlarında vaz edilen diğer vergilerin tamamını örfî olarak kabul etmektedir.[67] Bu örfî vergilerin gayr-ı şer'î olma iddiası anlamını taşımadığını da vurgulayan Demir,[68] bunların şer'î vergilerle ilişkilendirilerek şer'î olarak kabul edilmesini eleştirmektedir. Ona göre örfî vergilerin şer'î vergilerle ilişkilendirilerek şer'î vergiler içerisinde değerlendirilmesi örfî vergilerin sayıca çok olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin maliyesinin şer'î esaslar dışında geliştiği iddiasını desteklememek içindir. Fakat halbuki birçok vergisinin örfî olması bir devletin şer'î esaslardan uzak bir maliye sistemi benimsediği savını doğrulatmayacağını da vurgulamaktadır.[69] Demir, Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen

---

64 Bunun için sırasıyla bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 575-610; "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", 39; Barkan, *Kanunlar*, XLI; Çağatay, "Osmanlıların Değişik Uygulamaları", 632-633.

65 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 23-62.

66 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 81-165.

67 Demir, *Örfî Vergiler*, 24-130.

68 Demir, *Örfî Vergiler*, önsöz, 23.

69 Demir, *Örfî Vergiler*, 30.

vergilerin kahir ekseriyetinin örfî olduğu konusunda haklıdır. Fakat bu örfî vergilerden hangilerinin Osmanlı uleması tarafından şer'î olarak kabul edildiği hususunu açıklamamaktadır.

Akgündüz ise iç tutarlılık aramaksızın ve karmaşık bir tasnif yöntemi belirleyerek Osmanlı vergi türlerini klasik fıkıh doktrininde yer alan vergilerle birebir aynı olduğunu iddia ettiklerini şer'î vergiler, diğerlerini ise örfî vergiler olmak üzere temelde iki tasnifte ele almaktadır.[70] Örfî vergileri de rüsumu örfîyye ve avârız-ı divânîyye olmak üzere ikiye ayıran[71] Akgündüz, klasik fıkıh doktrinindeki vergilerle birebir aynı kabul ettiği (*resm-i ganem*, *resm-i gümrük*, *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i çift bozan*, *resm-i zemin/dönüm*, *resm-i duhân*, *ispençe*, *aşar-ı şer'îyye/öşür ve sâlâriye*, *öşr-i fevâkih-i eşcâr*, *öşr-i fevâkih-i bostan*, *öşr-i kovan* ve *öşr-i çayır* gibi) vergileri şer'î olarak kabul etmekte;[72] bunun dışındakileri (*resm-i arûs*, *resm-i nikâh*, *resm-i cürm ü cinâyet*, *resm-i tapu*, *resm-i deştbâni*, *resm-i otlak*, *resm-i hınzır*, *resm-i âsiyâb*, *bâc*, *resm-i ağ* ve *avârız-ı divâniyye*yi) örfî vergiler[73] olarak değerlendirmektedir. Bu örfî vergilerin de şeriate aykırı olmadığını sadece ulema tarafından mesned-i şer'îsi bulunmadığı için örfî vergiler kapsamında ele alınması gerektiğini ifade eden[74] Akgündüz, zikri geçen vergilerin çoğuna dair şer'î bir dayanak da olduğunu belirtmektedir. Bu tasnif birçok açıdan sorunludur. Mesela *resm-i cürm ü cinâyet*, *resm-i tapu*, *resm-i âsiyâb* ve *avârız-ı divânîyye* vergilerinin şer'î dayanaklarının olduğu belirtildiği halde bunlar mesned-i şer'îsi olmadığı cihetle de örfî olarak kabul edilmektedir.[75] Sonuç olarak Akgündüz, şer'î olarak kabul ettiği vergilerle örfî olarak zikrettiği vergilere dair bilhassa devrin ulemasının görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymadan onların zikri geçen vergileri şeriate aykırı bulmadıklarını ifade etmektedir. Ona göre ulemanın sadece şeriate aykırı bulduğu vergiler, reayanın gücünü aşan tekâlif-i şakka türü vergilerdir.[76]

Akgündüz'ün iç tutarlılıktan yoksun tasnifini dışarıda bırakacak olursak klasik fıkıh doktrinindeki vergilerle uyumlu olmadığı için mîrî toprak sistemine bağlı olarak

---

70 Akgündüz, *OK*, 1/153.
71 Akgündüz, *OK*, 1/183-194.
72 Akgündüz, *OK*, 1/155-181.
73 Akgündüz, *OK*, 1/184-194.
74 Akgündüz, *OK*, 1/183.
75 Bunun için sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 1/185, 189, 192.
76 Akgündüz, *OK*, 1/183.

tahakkuk eden vergileri şeriat dışı olduğu iddiasıyla örfî olarak değerlendiren yaklaşım ile bu vergilerin şer‘î vergiler mukabilinde alındığını dolayısıyla da şer‘î olduğunu belirten yaklaşım ve bu vergilerin gayr-ı şer‘îlik iddiası içermeden örfî olduğunu belirten yaklaşım olmak üzere kısmen birbirine zıt üç farklı yaklaşım ortaya çıkmış olmaktadır.

Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen vergilerin şer‘î, gayr-ı şer‘î ve örfî niteliklerine dair bu üç farklı yaklaşımın her biri klasik fıkıh doktrinin yanı sıra özellikle devrin ulemasının fetvalarına ve bu hususlarla ilgili yorumlarına derinlemesine müracaat yapılmadan ileri sürülmektedir.[77] Dolayısıyla Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen hükümlere ilişkin bilhassa pratikteki işleyişe tanıklık eden ulemanın görüşlerine kapsamlı bir müracaat yapılmadan vergilerin tamamının şer‘î veya örfî veyahut gayr-ı şer‘î olduğunu ileri sürmek spekülasyona açık bir yöntemdir. Bu nedenle elinizdeki çalışma, Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen vergilerin şer‘îliği meselesini özellikle devrin ulemasına ait fetvalar çerçevesinde ele alarak yukarıda ifade edildiği üzere üç kategoride özetlediğimiz vergilerin herbirini ayrıntılı bir şekilde incelemeyi hedeflemektedir.

Kanun koyucuların ekseriyetle ilmiyye sınıfına mensup nişancı/müfti-i kanun[78] hukukçular olduğu ve bu nedenle vaz edilen kanunların şer‘îliğinin devrin şeyhülislam ve müftü gibi ulemanın görüşleri çerçevesinde incelenmesinin tutarsız bir yaklaşım olduğu ileri sürülebilir. Bu iddia doğrudan kanunların tamamen devrin ulemasının görüşleriyle bir mukayese tabi tutulmadan şer‘î olarak kabul edilmesi gerektiği anlamına gelir. Halbuki kanunnamelerde özellikle vergiye dair vaz edilen hükümlerin doğrudan şer‘î olduğu reaya tarafından kabul edilmemişti. Bu nedenle devrin şeyhülislam ve müftülerinin en sık muhatap olduğu durum aşağıda üç bölümde ayrıntılı bir şekilde görüleceği üzere hemen hemen her bir vergiye dair vaz edilen hükümlerin şer‘î olup olmadığının sorulduğu meselelerdir. Açıkçası reaya, kanun koyucular tarafından vaz edilen vergilerin şer‘î olduğunu bilhassa devrin ulemasından teyit ettiğinde ikna olabilmekteydi. Dolayısıyla vergi kanunlarının meşruiyeti bir açıdan fetvayla desteklenmesine bağlıydı. Fakat netice itibariyle söz konusu iddianın haklı olduğu taraf

---

77 Osmanlı hukuku üzerine yapılan çalışmalarda Osmanlı ulemasına ait kaynaklara kapsamlı bir başvuru yapılmadan veyahut birkaç kişi üzerinden subjektif tümevarım yöntemlerle elde edilen spekülatif bulgularla değerlendirmeler yapılması Kaya’nın da belirttiği üzere genel bir problemdir. Bk. Kaya, “Osmanlı Fetvası Üzerine”, 80-81.

78 M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Kanun-Fetva İlişkisi ve Örfî Fetva Kavramı”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya v. dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 117-18.

kanunların genel itibariyle şer‘î doktrinin temel unsurlarıyla çatıştığını gösteren formel normlar olmadığıdır.[79] Ne var ki Osmanlı hukuk sistemi üzerine tarihsel süreçte yaşanan tartışmalar ve kanun vaz‘ının özellikle erken Cumhuriyet döneminde daha belirgin bir şekilde tamamen din dışı/seküler olduğu yönündeki iddialar en azından bu kanunların şeriatle ilişkisi açısından izah edilmesini gerektirmektedir. Elinizdeki çalışma, vergi kanunlarının şer‘îliği meselesini bu bağlamda devrin alimlerinin fetvaları eşliğinde izah etmektedir.

Çalışma, sözü edilen izahın gerekliliği için şeriatın Müslüman hukukçuların naslara iktiran ederek oluşturmuş oldukları hukuk birikiminin bir ürünü olarak tarihsel süreçte geliştiğini ve bunun nihai bir tekâmül kazanmadığını kabul etmeyi varsaymaktadır. Bu nedenle söz konusu varsayım Osmanlı kanunlarını tarihsel bağlamı içerisinde ele alan devrin şeyhülislam ve müftülerinin fetvalarına ve risalelerine müracaat edilerek ilgili kanun hükümlerinin her birinin ele alınmasını ve bu şekilde şer‘îliği meselesinin ortaya konulmasını zaruri kılmaktadır. Bu noktada bir kez daha ifade etmek gerekirse kanun koyucular tarafından vaz edilen ve fetvaların meşruluğunu onayladığı vergi hükümlerini çalışma, Hanefî fıkhının güncelleştirilmesi konusunda ülü’l-emr-ulema ortaklığının somut bir ürünü olarak şer‘î değerlendirmektedir. Zira artık böylesi kanun hükümleri tarihsel bağlamında şeriatı içkin normlardır. Fakat kanun hükümlerinin zamana göre değişebilmesi nedeniyle buna dayalı fetvaların da değişebileceği göz ardı edilmemelidir.[80]

Sonuç olarak Osmanlı vergi kanunlarında yer alan vergilerin şer‘î olarak değerlendirilenlerinden kasıt Hanefî doktrinine göre ülü’l-emrin yetki sahasında görülen vergilerle ilgili düzenlemelerin Osmanlı Hanefî ulemasının klasik doktrinin yanı sıra bazen de kanuna atıfla meşru olarak kabul ettiği fakat ilgili kanun hükümlerinin yürürlükteki süresiyle sınırlı normlarıdır. Dolayısıyla üç kategoride sınıflandırdığımız vergilerden ilk iki tasnifteki örfî vergiler ulema tarafından şeriate aykırı olarak nitelendirilmeyen vergiler olarak kabul edilmektedir. Şeriate aykırı olarak nitelendirilen

---

79 Kenanoğlu, fetvaya uygun olarak kabul edilen kanunların genel itibariyle İslam hukukunun temel öğretileriyle çatışmayan hükümler olduğu konusunda genel bir kabulün olduğunu belirtmektedir. Bk. Kenanoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Kanun-Fetva İlişkisi", 114-15.

80 Kenanoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Kanun-Fetva İlişkisi", 119. Bazı fetvalarda “fi-zamanina” kaydı bu açıdan değerlendirilebilir. Bk. Mehmet İpşirli “Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya v. dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 165.

örfî vergiler ise fetvaların ilgili kanun hükümlerini Hanefî doktrinin kapsamına iliştiremediği veya Hanefî doktrininde ilgili vergiye dair ülü'l-emre tanınan bir alan olduğu yönünde herhangi bir zeminin bulunmadığı vergilerdir. Çalışma üçüncü kategoride zikrettiğimiz bu tür vergileri örfî hukuk kapsamında tecviz edilmeyen "gayr-ı şer'î örfî vergiler" olarak değerlendirmektedir.

Bu çalışma, bütün değerlendirmelerini özellikle devrin ulemasının her bir vergiyle ilgili fetvalarını ve bu hususlarla ilgili kaleme alınan risalelerini esas alarak tasnifte bulunmaktadır. Buna göre çalışmanın sınırlandırıldığı 15 ve 16. yüzyılların özellikle kimi siyaset metinleri şer'î vergiler de dahil vergi konusuna hiç girmemekte, Şehzâde Korkud'un (ö. 919/1513) *Da'vetü'n-nefsi't-tâliha ila'l-a'mâli's-sâliha* adlı eseri hariç kimi metinler ise klasik doktrindeki beytülmalin varidatı olarak zekât, öşür, harâc, cizye, fey, ganimet, madenlerden elde edilen gelirler ile varis bırakmadan ölenlerin malları gibi şer'î vergileri tek ele almaktadır. Buna göre siyaset metinlerinde Osmanlı kanunnamelerinde vaz edilen örfî vergilerle ilgili değerlendirmeler ya hiç bulunmamakta ya da sadece kısa bir değini ile ele alınmaktadır. Bu bağlamda söz konusu metinler burada kısaca ele alındıktan sonra Osmanlı vergi kanunlarının şer'îliği açısından yapılan değerlendirmelerde kapsam dışı kalmaktadır.

15. yüzyıl Osmanlı'sının Hanefî alimlerinden Muhyiddin Kâfiyecî (ö. 879/1474), *Seyfü'l-mülûk ve'l-hükkam* adlı eserinde devlet başkanının hüküm ve siyaset şeklinde iki tür yetkisi olduğundan bahseder.[81] Kâfiyecî'nin devlet başkanının siyaset etme yetkisi kapsamında kendi re'yine göre hüküm verebileceğini belirttiği tasarruflar çoğunlukla vergi ile ilgili (malî) konulardır. Fakat Kâfiyecî'nin ifade ettiği vergi çeşitleri harâc, cizye, fey ve zekât gibi şer'î vergiler dahilinde kabul edilen vergi türleridir.[82] Dolayısıyla adı geçen yazar örfî vergiler kategorisinde belirtilen vergi çeşitlerine dair bir tasarruftan söz etmemektedir.

Buna karşın istisnai de olsa Osmanlı vergi kanunlarının tamamen şeriat dışı/bid'at olduğunu ifade eden görüşler de bulunmaktadır. Hanedan mensubu bir fakih olan Şehzâde

---

81 Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 164.

82 Muhyiddin Kâfiyecî, *Seyfü'l-kudât ale'l-buğat; Seyfü'l-mülûk ve'l-hükkam el-mürşid lehum ile'l-hak ve sebîli'l-ahkâm*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 102-109; Muhyiddin Kâfiyecî, *Seyfü'l-mülûk ve Seyfü'l-kudât (Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri)*, haz. Nail Okuyucu, ed. Özgür Kavak ve Hızır Murat Köse (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 92-93, 100-109.

Korkud, vergi kanunlarının şer'î niteliğini eleştiren ilk müelliflerden biridir. Korkud, *Da'vetü'n-nefsi't-tâliha ila'l-a'mâli's-sâliha* isimli eserinde dönemin vergi kanunlarının şeriate aykırı olduğunu ve dolayısıyla bu kanunlar aracılığıyla mal toplamanın haram olduğunu belirtir. Örfî vergilerin tahsil edilmemesi nedeniyle kamu maslahatını sürdürmek isteyen devlet başkanının bunu yerine getiremeyeceğinin de farkında olduğu anlaşılan Korkud, kanunlar aracılığıyla reayadan alınan vergilerin tahsil edilmediği takdirde şeriatın izin verdiği vergilerin ordu ve asker için yeterli bir gelir sağlayamacağını ifade eden görüşleri küfürle itham etmektedir.[83] Tabii burada Korkud'un Şafiî bir kimliğe sahip olduğu hususu ayrıca belirtilmelidir.[84]

Şafiî mezhebine mensup olan Korkud dışındaki 16. yüzyıl kimi Hanefî uleması telifatlarında sadece klasik fıkıh literatüründe yer alan şer'î vergileri ele alma konusunda çoğunlukla Kafiyecî'nin izini takip etmekte ve yanı sıra şer'î vergiler haricindeki örfî vergilere değinerek temkinli bir dil kullanmaktadır. Açıkçası vergilere ilişkin fetva ve risaleler haricinde Osmanlı ulemasının kaleme aldığı temsil gücü yüksek siyaset-i şer'îyye metinlerinde vergi kanunlarına karşı müelliflerin Korkud'un eleştirilerine benzer sert bir tavrı olmadığı görülmektedir.

1529 yılında telif edilen *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr* isimli eserinde Kadı Hüseyin b. Hasan (ö. 936/1529'dan sonra), halife olarak gördüğü I. Süleyman'ı hak ve insafın gerektirdiği üzere reayadan talep edebileceği malların kaynaklarını cizye, harâc, öşür, ganimet, fey ve definelerle birlikte madenler olmak üzere altı sınıfa ayırmaktadır. Bunlardan cizye, haraç ve öşürü şer'î delilleriyle açıklayan Kadı Hüseyin, madenlerle ilgili ayrıntılar için okuyucusunu fıkıh literatürüne yönlendirdikten sonra ganimet ve fey mallarının aklen ve naklen en güzel (helal) vâridat olduğu yorumunda bulunur; bunlar dışında kalan örfî vergilerin mahiyetine yeteri kadar vukufiyeti olmadığını ifade etmekle yetinir.[85]

---

83 Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 258-260; Şehzâde Korkud, *Da'vetü'n-Nefsi't-Tâliha İla'l-A'mâli's-Sâliha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1763, vr. 115[a].

84 Korkud'un Şafiî bir fakih olarak portresi için bk. Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Hallu İşkâli'l-Efkâr fi Hilli Emvâli'l Küffar*, ed. Asım Cüneyd Köksal, çev. Osman Güman (İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013), 7-36; Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 239-254; Feridun Emecen, "Korkut, Şehzade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 207.

85 Kâdı Hüseyin b. Hasan, *Letâ'ifü'l-efkâr ve kâşifül-esrâr (Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın siyasetnamesi inceleme-çeviri-eleştirmeli metin)*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 72-73; Özgür

Mi'râcü'l-eyâle ve Minhacü'l-adale yazarı Âşık Çelebî (ö. 979/1572) ile *Risâle fî medhi's-sultâni'l-âdil ve zemmi's-sultâni'z-zâlim* yazarı Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) de mezkûr eserlerinde beytülmalin gelirlerini sıralarken şer'î vergiler (zekât, gümrük, öşür, ganimet, madenler, cizye, harâc ve varisi olmayan kişilerin ölünce bıraktığı mallar)[86] olarak belirtilen kategorilerden bahsetmekte kanunnamelerde ifade edilen örfî vergilerden söz etmemektedir. Dolayısıyla adı geçen müellifler, devlet başkanının beytülmal üzerindeki tasarruflarını ele alırken beytülmalin gelirlerini belirttiği gelir türleri içerisinde kanunnamelerde belirtilen örfî vergileri ele almamaktadır. Fakat Âşık Çelebî, şer'î vergiler haricinde tahsil edilen diğer bazı vergilerin haram, bazılarının ihtilaflı olduğuna da işaret etmektedir.[87]

16. yüzyılın bir diğer önemli isimlerinden *Ahlâk-ı alâî* müellifi Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572), bu eserinde *adalet dairesi*ni zikrederek devletin bekasını sürdürmesinin güçlü bir ordu kurmaktan geçtiğini, bunun da reayadan sağlanan vergiyle mümkün olduğuna işaret eder. Fakat bunun şeriate göre hazırlanan bir nizamla olması gerektiği kanaatindedir.[88] Buna göre onun kanunnâmelerde vaz edilen örfî menşeli vergileri şer'î olarak kabul edip etmediği açık değildir. Ancak onun şeriat haricinde Osmanlı kanunnâmeleri tarzında ikinci bir kanun uygulamasına sıcak bakmadığı yönündeki bazı görüşler[89] emr-i sultânîlere dayalı olarak tahakkuk eden bazı vergileri şer'î olarak değerlendiren ulemanın aksine şeriate aykırı bulduğu şeklinde yorumlamaya açıktır.

Şehzâde Korkud'dan sonra Osmanlı vergi kanunlarının şeriat dışı olduğuna yönelik en sert itirazlar 17. yüzyıl ulemasından Muhammed b. Ebû Bekir el-Kürdî es-Sührânî (ö. 1066/1656) ve Vanî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685) tarafından yapılmıştır.

Kavak, "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü'l-efkâr ve Kâşifü'l-esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2014), 113-114.

86 Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 179, 291-292. Adı geçen müelliflerin bu hususta yazdığı malumat için ayrıca sırasıyla bk. Âşık Çelebî, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttab, nr. 1006), vr. 119^{b}-120^{b}; ayrıca bk. Âşık Çelebi, *Mi'racü'l-Eyale: Aşık Çelebi'nin Siyasetnamesi (inceleme-tenkitli metin)* haz. Muhammed Usame Onuş v.dğr., ed. Özgür Kavak (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 208-209; Birgivî Mehmed, *Risâle fî medhi's-Sultâni'l-âdil ve zemmi's-sultâni'z-zâlim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Arif - Mehmed Murad, nr. 174, 141^{b}-142^{a}.

87 Âşık Çelebî, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttab, nr. 1006), vr. 46^{a-b}; Âşık Çelebi, *Mi'racü'l-Eyale: Aşık Çelebi'nin Siyasetnamesi (inceleme-tenkitli metin)* haz. Muhammed Usame Onuş v.dğr., ed. Özgür Kavak (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 106.

88 Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Ala'î: Kınalızade'nin Ahlak Kitabı (inceleme-çeviri yazı-tıpkıbasım)*, haz. Mustafa Koç (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 1090.

89 Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 284-285.

Onlar, pratikteki mîrî toprak sisteminin şer'î olmadığını dolayısıyla gerçekte reayanın tasarrufunda bulunan toprakların mülk olması gerektiğini öne sürdüler.[90] Dolayısıyla adı geçen müelliflerin toprakların mîrî olarak kabul edilmesinin şeriata aykırı olduğu yönündeki değerlendirmeleri onların söz konusu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin kahir ekseriyetini de şeriata aykırı olarak değerlendirdiği hususunu kapsamaktadır.

[90] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 147-173; adı geçen müelliflerin bu hususta görüşleri için ayrıca sırasıyla bk. Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Kürdî es-Sührânî, *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli'ş-Şer'i ve Ehli't-Tarîk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 2296, vr. 270[b]; ayrıca bk. Muhammed el-Kürdî, *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli'ş-Şer'i ve Ehli't-Tarîk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, nr. 362, vr. 511[a]; Mehmed b. Bistâm el-Vanî, *Fetâvâ-yı Vânî*, Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906, vr. 13[a]-14[b], 17[a-b], 109[a-b].

IV. OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAK SİSTEMİ: ARAZİYE MÜTEALLIK VERGİ KANUNLARININ ZEMİNİ

Osmanlı toprak sisteminde esas alınan mülk (öşrî ve harâcî) ve mîrî şeklindeki tasnif vergilerle yakından ilişkilidir.[91] Bu sebeple Osmanlı vergi kanunlarında toprak sistemine dayalı vergilerin ve buna ilişkin fetvaların anlaşılabilmesi için bu toprak sistemleriyle bağlantısının açıklanması gerekmektedir.[92] *Kanûn-i Osmânî*lerde vaz edilen araziye müteallık vergi hükümlerinin zemini mîrî arazi statüsündeki topraklardır. Bu bakımdan çalışma, İbn Kemal (ö. 940/1534) ve Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) Osmanlı toprak sistemini mülk, mevât, vakıf, metrûk ve mîrî olmak üzere yaptıkları beşli tasnifin[93] ilk dördünü inceleme dışı bırakarak vergilerin meşruiyetinin kaynağı bağlamında mîrî toprak teorisi ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergilere odaklanmaktadır. Burada ekser Osmanlı ulemasının aslında timar sisteminin temel unsurları olan vergilerin hukukiliğini (şer'an veya kanunen) gerekçelendirmek için zorunlu olarak mîrî arazinin mülkiyetini temellendirmeye çalıştığı iddia edilmektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Osmanlı'da toprakların mîrîleştirilme uygulamasının şer'î olarak temellendirilmesinin öncelikli amaçlarından birinin kanun koyucuların klasik Hanefî doktrinindeki zekât, öşür ve harâc ile ilgili ahkama bütünüyle bağlı kalmaksızın vergilere "kamu maslahatının gerektirdiği şekilde" istediği gibi müdahale hakkını saklı tutmak ve bu sayede timar sisteminin temel unsurları olan bir çok vergiyi şer'î vergilerle ilişkilendirerek ona muhalif olmayan başka yollarla sistemin işleyişine yönelik soru işaretlerini gidermek olduğu ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı coğrafyasında hangi bölgelerde/eyaletlerde hangi toprak sisteminin esas alındığı ve buna bağlı olarak vaz edilen vergilerin çeşitliliği de kısaca ele alınmaktadır.

---

91 Bünyamin Punar, "Kanun and Sharia: Ottoman Land Law in Şeyhülislam Fatwas from Kanunnâme of Budin to the Kanunnâme-i Cedid", (Thesis, İstanbul Şehir University, 2015), 43-44.

92 Bu konuyu ele almadan önce Bayram Pehlivan'ın hazırladığı Osmanlı klasik dönem tarım topraklarının mülkiyeti sorununu Hanefî doktrini açısından ele alan bir doktora çalışması nihai formunu kazanmamıştı. Dolayısıyla bu araştırmadan yoksun bir şekilde ele alınan başlık ilgili tezin nihai formunu gördükten sonra tekrar revize edilmek durumunda kalındı. Bu durum benzer tespitlere bu çalışmanın referans verilmesi zorunluluğunu ortaya çıkardığı gibi karşılıklı eksik kısımları da tamamlatmış oldu. Söz konusu doktora çalışması için bk. Bayram Pehlivan, "Sultan, Reaya ve Hukuk; Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

93 Halil Cin, "Arazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/344-345.

Osmanlı Devleti'nin üzerine kurulduğu ve ilhak ettiği topraklarda İslâm toprak hukukunun haiz olduğu elastikiyetle değişen şartlar ve maslahatlara binaen farklı toprak rejimlerinin aynı dönemde uygulandığı görülmektedir.[94] Zira kanunnâmeler ve fetvalar incelendiğinde "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının ekserisi" ile 17. yüzyılda fethedilen Girit topraklarında mülk toprak teorisine bağlı vergiler vaz edilirken Anadolu ve Rumeli coğrafyasında mîrî arazi teorisine göre tahakkuk eden vergiler vaz edilmiştir.

Bazı araştırmalarda nazarî yaklaşımlar çerçevesinde (klasik fıkıh doktrinine göre) Ege adalarıyla beraber Rumeli topraklarının harâcî, Anadolu'nun ise öşrî olması gerektiği ifade edilmektedir.[95] Ancak kanunnâmelerde[96] ve pratikteki uygulamaların şer'î çerçevesini ele alan fetvalarda[97] Anadolu ve Rumeli coğrafyasının amme-i arazisi mîrî olarak kabul edilmektedir. Fakat bu kabul klasik Hanefî doktriniyle uyumlu olmayan bir

---

94 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 146-148. Barkan bu savına, Arap coğrayyasının yanı sıra Girit, Midilli ve Sakız sancaklarını örnek göstererek Osmanlı'nın bu toprakların statüsü hakkında tercih hakkını Anadolu ve Rumeli coğrafyasında esas aldığı mîrî toprak teorisinden yana değil, mülk toprak teorisinden yana kullandığını dolayısıyla buna bağlı vergilerin tahsil edildiğini ifade eder. Bir kısmı harâcî (Şam, Bağdat, Girit ve Sakız) ve bir kısmı öşrî (Hicaz ve Basra) olan bu topraklar sahiplerinin mülkü sahihleri olup diledikleri şekilde tasarruf hakkına sahip oldukları gibi mîrî arazi statüsünde olan toprakları işleten kişilerin (burada sadece Girit, Midilli ve Sakız sancaklarını örnek verir) mükellef olduğu (*resm-i tapu*, *resm-i çift*, *resm-i mücerred*, *resm-i bennâk*, *resm-i kovan*, *resm-i deştbânî*, *resm-i yaylak*, *resm-i kışlak*, *resm-i otlak*, *ispence*, *resm-i cürm û cinâyet*, *bâd-ı hevâ*, *resm-i arûs* ve *resm-i ağnam* gibi) vergilerin ödeme zorunluluğunun ortadan kalktığını belirtir. Barkan, "Toprak Meselesi", 146-148. Barkan'ın bu iddiasının en azından Midilli sancağı için 18. yüzyılın başlarına kadar geçerli olmadığı görülmektedir. Zira söz konusu Midilli sancağı fethedildiğinde Anadolu ve Rumeli coğrafyasında vaz edildiği gibi yukarıda bahsi geçen vergilerin vaz edildiği ve dolayısıyla bu toprakların mîrî olarak kabul edildiği görülmektedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 2/458-463; *OK*, 5/421-430. Fakat Barkan'ın söz konusu ettiği Girit ve ona bağlı (Hanya ve Kandiye) sancak kanunlarında mîrî arazi statüsüne bağlı olarak vaz edilen vergilerin 17. yüzyılın ortalarından sonra bid'at olarak değerlendirildiği dolayısıyla bu arazilerin mîrî olarak kabul edilmediği kısmı isabetli görünmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 332-338, 346-348, 350-354. Bu husus ileride tekrar ele alınacaktır.

95 Tabakoğlu, bunu bir varsayım olarak herhangi bir kaynak ve gerekçe sunmaksızın aktarmaktadır. Bk. Ahmet Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007); 4/100; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 403; ayrıca bk. Ömer Karaoğlu, *Osmanlı İktisadi-Mali Uygulamalarının Şer'îliği Tartışması: Üç Tarz-ı Te'vil* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 27.

96 Hem kanûn-i Osmânîlerde hem sancak kanunnâmelerinde vaz edilen vergilerin büyük bir kısmı (*resm-i tapu*, *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i çift bozan*, *resm-i kovan*, *resm-i deştbânî*, *resm-i yaylak*, *resm-i kışlak*, *resm-i otlak*, *ispence*, *resm-i cürm û cinayet*, *bâd-ı hevâ*, *resm-i arûs*, *resm-i ganem*) mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerdir. Bu durum imparatorluğun arazisinin büyük oranda mîrî olduğunu gösterir. Bu tespiti İnalcık, oransal olarak bir araştırmasında %87, diğerinde %90 olarak vermektedir. Bunun için sırasıyla bk. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 114; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Halil Berktay (İstanbul: Eren Yayınları, 2000), 1/147. Ayrıca bu hususa dikkat çeken Pehlivan, kalan yüzdelik dilimin çoğunluğunun vakıf araziler olduğunu buna göre mülk arazinin çok cüzi kaldığını belirtmektedir. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 90-91, dn. 241. Tabakoğlu ise vakıf arazileri 16. yüzyılda %20 olarak tespit etmektedir. Bk. Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 308. Vakıf arazilerinin oranının 16. yüzyıl özelinde önemli bir yer tuttuğunu gösteren bu tespit nihayetinde mülk toprakların gerçekten çok az olduğunu desteklemektedir. Mîrî araziye bağlı olarak tahakkuk eden vergiler ilgili kanun hükümleriyle beraber ileride ele alınmaktadır.

97 Anadolu ve Rumeli topraklarının mîrî olduğunu gösteren fetvalara toplu bir bakış için bk. Tablo 1.

toprak teorisiydi.[98] Görünen o ki klasik Hanefî doktrininin isabetli bulduğu Hz. Ömer'in fethedilen toprakları sahiplerinin mülkiyetinde bırakarak onları harâca bağlama ictihadı[99] Osmanlı tarafından bilhassa Anadolu ve Rumeli coğrafyası için kullanışlı bir formül olarak kabul edilmemiştir. Nitekim mülk ev ve tetimme-i süknaya bağlı olarak değerlendirilen bağ ve bahçeler dışındaki toprakların rakabesi devlete ait kabul edilmiş, sahipleri kiracı durumuna düşerek tasarruf haklarını ellerinde bulundurmuşlardır. Bu tasarruf hakkı her bir üretim karşılığında hatta kanunen geçerli bir mazeret olmaksızın üretim yapılmadığında dahi devlete vergi ödeme zorunluluğu getirmekteydi. İşte bu formülü şeriata bağlı olarak açıklamaya çalışan İbn Kemal'in muallak bıraktığı birçok hususu Ebussuûd Efendi izah ederek çözmüş kanun koyucuların toprak ve buna dayalı vergi hükümlerinin izahında karşılaştığı problemleri bertaraf etmiştir. Eğer klasik Hanefî doktrininde yerleşmiş olan Hz. Ömer'in söz konusu ictihadını Osmanlı, Anadolu ve Rumeli coğrafyasında sürdürmüş olsaydı devlet için büyük krizler doğuracağı muhakkaktı. Zira mîrî arazi sistemi uygulanmamış olsaydı araziye müteallik öşür/zekât ve harâc gibi şer'î vergiler dışında başka vergi tahsili mümkün görünmeyecekti.[100] Ayrıca topraklar mirasçılar arasında parçalanarak küçülecek, bu da vergilerin tahsilini çok güç hale getirecekti.[101]

Mîrî toprak teorisi Osmanlı'nın keşfettiği bir formül olmasa da[102] tevarüs edip bazı reayanın zenginleşirken bazılarının topraksız kalmasını önlemek ve ordunun masraflarına yeterli teçhizat/nakit sağlamak[103] için vergi çeşitliliğini ve oranını arttırmak gibi amaçlarla dönüştürdüğü bir uygulamadır. Aslında bu amaçlar Hz. Ömer'in fethettiği toprakları mücahidlere dağıttığı takdirde aşırı zenginleşmeye sebep olacağı, bu nedenle sonraki Müslümanlara bir şey kalmayacağı ve ayrıca devletin güvenliğini sağlamak için yeterli asker ve atıyyelerini karşılamakta zorluk çekileceği argümanlarına binaen sahiplerine harâc karşılığında bırakma maslahatıyla aynıdır.[104] Fakat görünen o ki aynı

98 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 17.
99 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, çev. Ali Özek (İstanbul: Albaraka Yayınları 2019), 53.
100 Barkan, "Toprak Meselesi", 137.
101 Barkan, "Toprak Meselesi", 137; ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 125, 323.
102 Barkan, "Toprak Meselesi", 132-137; Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Mîrî Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (1966), 22/752; Colin Imber, *Şeriat ile Kanun Arasında Ebussuûd Efendi Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Mürteza Bedir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 181.
103 Imber, *Şeriat ile Kanun Arasında*, 181.
104 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 55-57.

maslahat zaman içerisinde birbirine zıt iki farklı ictihada kaynaklık edebilmiştir. Yani Hz. Ömer dönemi için söz konusu maslahatlara binaen toprakların mülk olarak sahiplerine harâc karşılığında bırakılması yönündeki ictihad, Osmanlı döneminde tersine işleyebilme olasılığıyla yani devlete yeterli gelir sağlayamamakla mîrîye evrilmiştir.

Osmanlı ulemasının temelde bu saiklerle klasik Hanefî doktrininde olmayan mîrî arazi sistemini buna zemin teşkil edecek önceki görüşleri referans alarak onayladıkları/yorumladıkları görülmektedir.[105] Bir taraftan Tahâvî'nin (ö. 321/933), sultana askeri güçle fethedilen toprakları bütün İslam toplumu yararına vakfetme yetkisi tanıyan görüşü diğer taraftan bir şekilde sultanın tasarrufuna girmiş topraklar için geliştirilen *arz-ı havz* ve *arz-ı memleket* kavramları Osmanlı uleması tarafından da tartışılmış ve mîrî sistemin hukuki temellerini göstermek için kullanılmıştı.[106] Bu sayede Osmanlı uleması, "*mîrî arazi*" teorisini şer'î bir zemine çekerek buna bağlı olarak vazedilen çoğu verginin de şer'îliğine çözüm getirmiş bulunmaktadır. Zira Hz. Ömer'in dönemin şartlarına ve uygun gördüğü maslahatlara binaen fethedilen yerleri mücahidler arasında taksim etmeyip sahiplerinin mülkiyetinde harâc karşılığında bırakması yönündeki içtihadı, sonraki dönemlerde farklı şartlar oluştuğunda başka bir teoriyle değiştirilmesine mâni olabilecek donuk bir fıkıh sisteminin olmadığına açık bir örnektir.[107]

Ebussuûd Efendi'nin erken İslam fetihleriyle statüsü mülk (öşrî ve harâcî) olarak belirlenen toprakları klasik Hanefî doktrinine göre sürdürmeye çalışması da dikkat çekicidir. Klasik Hanefî doktrinine göre imam, bir ülkeyi savaş yoluyla ele geçirdiğinde ülkenin topraklarını ganimet olarak mücahidler arasında paylaşmak ile sahiplerinin ellerinde bırakarak onları harâca bağlamak arasında tercih hakkına sahipti. Dolayısıyla Hanefî doktrinine göre Arapların (müşrik bile olsa) toprakları mülk toprağı olarak kabul edilir. Onlar Müslüman olan veyahut öldürülmeleri gereken kimselere uygulanan hükümlerle mukayyed kılınmıştı.[108] Bu da topraklarının onların zimmetinden

---

105 Mîrî arazi tasnifinin Osmanlı ulemasının literatürüne dahil olma serüvenini ele alan ayrıntılı bir malumat için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 112-146.

106 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 43-77.

107 Buna rağmen ulemanın mîrî arazi teorisini şer'î zemine çekme çabasını kitaba uydurmak şeklinde zorlama teviller olarak değerlendiren yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlara yönelik ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 19-28.

108 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 101, 118. Barkan da bu hususa işaret etmektedir. Bk. Barkan, "Toprak Meselesi", 138-139.

alınamayacağı anlamına gelir. Klasik Hanefi doktrinindeki bu görüş ekser Osmanlı uleması tarafından da benimsenerek sürdürüldü.[109] Bu hususta -hocası Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin (ö. 922/1516) tutumunu devam ettiren- Ebussuûd Efendi'nin Anadolu ve Rumeli toprakları dışındaki arazilerin statüsüne dair fetvaları şu şekildedir:

> "[…] Arz-ı öşriye nevahi-i Kâbe-i muazzamadır. Ondan alınan öşürdür, fukaraya verilir. Ebussuûd."[110]

> "Sual: Diyar-ı Şam'ın ve Haleb'in arazisi öşriye midir veya harâciye midir? Cevâb: Harâciyedir. Hz. Ömer radıyellahü teala anh vaz' buyurmuşlardır. Eğerçi Kudüs-i şerif ve sair Bilâd-ı Şamiye'yi kendiler sulh ile feth etmişler amma arazisi sonra emirler […] eliyle anveten ve kahren feth olunmuşdur harâc vaz' olunmuşdur."[111]

> "Mesele: Diyar-ı Haleb'de hâsılın humsu alınup ve ashab-ı evkaf 'Aldığımız bizim hakkkımızdır harâcı alırsanız arazi tasarruf eden reayadan alın' demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Aldıkları arzın harâcı olmayup vakıf yerinin ecri ise olur. Ebussuûd."[112]

> "[…] Bilâd-ı İslâmiyede olan arazi muktezay-ı şer'îat-i şerife üzere üç kısımdır: Bir kısmı arz-ı öşriyedir ki hîn-i fetihde ehl-i islâmâ temlik olunmuşdur, sahîh mülkleridir. Sâir malları gibi nice dilerlerse tasarruf ederler. Ehl-i islâm üzerine ibtidâen harâc vaz'-ı nâ-meşru olmağın öşür vaz olunmuşdur. Ekerler biçerler hasıl olan gallenin öşrinden gayrı aslâ bir habbe alınmaz. Anı dahi kendiler fukara ve mesâkîne verirler. Sipahiden ve gayrıdan asla bir ferde helâl değildir. Arz-ı Hicaz ve arz-ı Basra böyledir. Bir kısmı dahi arz-ı harâciyedir ki hîn-i fetihde keferenin ellerinde mukarrer kılınup kendülere temlîk olunup üzerlerine hasıllarından öşür yahud sümün yahud sübu' yâhud südüs ve nısfa değin arzın tahammülüne göre harâc-ı mukâseme vaz olunup yılda bir mikdar akçe dahi harâc-ı muvazzaf vaz olunmuşdur. Bu kısım dahi sahiblerinin mülki sahihleridir. Bey'e ve şirâya ve sâir envâ-ı tasarrufâta kâdirlerdir. İştirâ edenler dahi vechi mezbûr üzerine ekerler, biçerler harâc-ı mukâsemesin ve harâc-ı muvazzafın verirler. Ehl-i islâm iştira etseler dahi kefereden alınugelen harâcları sakıt olmaz bî-kusur edâ ederler. Eğerçi ehl-i islâma ibtidâen harâc vaz olunmak meşru değildir. Amma bekaen alınmak meşrudur. Mutasarrıf olanlar eğer ehl-i zimmetdir eğer ehl-i islâmdır madem ki ellerinde olan yerleri ziraat ve hıraset idüp ta'til eylemeyeler asla dahl ve tearruz olunmaz, nice dilerler ise tasarruf ederler. Fevt oldukda sâir emvâl ve emlâkleri gibi vereselerine intikal eder. Sevâd-ı Irak arazisi böyledir. Kütüb-i şer'îyede mestur ve meşhur olan arazi bu iki kısımdır. Bir kısım dahi vardır ki ne öşriyedir ne vechi mezbur üzerine harâciyedir. Ana arz-ı memleket derler. Aslı harâciyedir; lâkin sahiblerine temlîk olunduğı takdirce fevt olup verese-i kesîre mâbeynlerinde taksim olunup her birine bir cüzî kıt'a değüp her birinin hissesine göre harâcları tevzî ve tayin olunmakda kemâl-i su'ûbet ve işkâl olup belki âdeten muhal olmağın rakabe-i arazi Beytülmâl-i müslimîn içün alıkonulup reayaya ariyet tarikiyle verilüp ziraat ve hıraset idüp ve bağ ve bağçe ve bostan idüp hasıl olandan harâc-ı mukâsemesin ve harâc-ı muvazzafın vermek emr olunmuşdur. Sevad-ı Irak'ın arazisi bazı eimme-i din mezheplerinde bu kabildendir."[113]

---

109 Müeyyedzâde Abdurrahman b. el-Amasî, *el-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1594, vr. 272[b]-273[a].

110 Muhammed b. Muhammed el-İmâd Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80, vr. 204[a]; Muhammed b. Muhammed el-İmâd Ebussuûd Efendi, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ*, der. Çorlulu Sinan b. Ramazan, Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 2757, vr. 256[a]; Pîr Mehmed Üskübî, *Fetâvâ-yı Üskübî (Kânunnâme-i Üskübî)*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1163, vr. 31[a].

111 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]. Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[a]; Bu fetvanın bir kısmının muhtemelen sehven eksik kaldığı diğer bir kaynak için bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a-b].

112 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a-b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[b].

113 "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331), 1/57; Barkan, *Kanunlar*, 298-299. Bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. *Kânunnâme: Kânûn-ı Şer'î ve Ma'rûzât-ı*

Mekke, Şam, Halep, Bağdat (Sevâd-ı Irak), Hicaz ve Basra topraklarının Osmanlı dönemindeki durumunu ele alan bu fetvalarda erken İslam dönemlerinde belirlenen statülerinin[114] devam ettirildiği görülür. Osmanlı toprak ve vergi sistemini Hanefî doktrini açısından kurmaya çalışan Osmanlı uleması özelde Ebussuûd Efendi, Osmanlı'nın üzerine kurulduğu ve ilhak ettiği toprakların büyük bir kısmını "*mîrî arazi*" olarak değerlendirdiği[115] halde, Arap topraklarının statüsüne dokunmamıştır.[116] Zira Osmanlı'ya kadar ki bütün Hanefî doktrini bu toprakları mîrî olarak nitelendirmemekteydi.[117] Dolayısıyla Ebussuûd Efendi'den önce buraları *mîrî* olarak addedecek bir Hanefî kuram olmadığı gibi söz konusu topraklar onun döneminden önce Osmanlı'ya ilhak olunmuştu.[118] Devlet söz konusu coğrafyada henüz sağlam yerleşememişken Arap topraklarını gelenekten farklı olarak *mîrî arazi* şeklinde nitelendirmek isyan gibi siyasi problemler de doğurabilirdi. Bu, "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının ekserisinde" şer'î doktrinin yani mülk toprak sisteminin mutlak olarak yerleşmiş olmasıyla da alakalıdır. Fakat özellikle Osmanlı'nın üzerine kurulduğu Anadolu ve yeni ilhak edilen Rumeli topraklarının kısacası "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının ekserisi" dışındaki toprakların durumu devlete güçlü bir şekilde müdahale şansı veriyordu. Bu nedenle Osmanlı'da "*mîrî arazi*" formülüyle ilgili sorular özellikle Balkan coğrafyası fethedildiğinde gündeme gelmişti.[119] Anadolu

---

Ebussuûd Efendi (Fatih, nr. 3505), vr. 8[b]-11[a]. Aydın'ın tezi aracılığıyla ulaştığımız *Kânunnâme* başlıklı bu metinde çoğunlukla Osmanlı arazi sistemi ve vergilerle alakalı kanun hükümlerinin yanı sıra derkenarlar da dahil olmak üzere çok sayıda fetva da bulunmaktadır. Bk. Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri".

114 Hanefîlere göre Hicaz, Mekke, Medine ve Yemen toprakları ile halkı Müslüman olan araziler öşür arazisidir. Halife'nin bu uygulamayı değiştirme hakkı yoktur. Bunların dışında kalan Halife'nin anveten aldığı ve sahiplerine harâc karşılığında bıraktığı diğer topraklar harâc arazisidir. Halife bunu öşüre dönüştürme hakkına sahiptir. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 101-103, 118.

115 Anadolu ve Rumeli topraklarının mîrî olduğunu gösteren fetvalara toplu bir bakış için bk. Tablo 1. Mîrî arazi teorisini gayr-ı şer'î bulan birkaç görüş için ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 147-173.

116 Ebussuûd Efendi'nin hususi olarak Mısır topraklarının statüsünü ele alan değerlendirmelerini görmemekle beraber Hanefî doktrini, Hz. Ömer tarafından fethedilen Mısır topraklarını harâc arazisi olarak değerlendirmektedir. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 60, 117. Osmanlı'nın Mısır'ı fethettiğinde bidayette harâc arazisi kabul ederek sahiplerinin mülkiyetinde bıraktığı toprakları süreç içerisinde mîrîleştirdiği belirtilmektedir. Aktaran bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 59, 73, dn. 174, 86-87, 157, dn. 503. En azından 16. yüzyıl Mısır kanunnâmelerine göre bu toprakların harâc arazisi olarak kabul edildiği görülmektedir. Bk. Barkan, "931/1524 Tarihli Mısır Kanunâmesi", *Kanunlar*, 372-377; Ahmed Akgündüz, "Mısır Kanunnâmesi", *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993), 6/123-129.

117 Kemâluddîn Muhammed b. Abdülvahid b. Abdilhamîd b. es-Sîvâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1389/1970), 6/32. Bu hususa yönelik değerlendirmeler için ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 157.

118 Aslında Osmanlı her bölgenin uygulamalarını sürdürme eğilimindedir. Arap coğrafyasında da bunu sürdürmesi buralarda bir değişimden ziyade isikrarı korumaya yönelik bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 157.

119 Bu anlamda I. Süleyman devrinde Budin, II. Selim devrinde Üsküp ve Selanik kanunnâmelerinin başına Ebussuûd Efendi'nin mîrî, öşri ve harâci arazinin tafsilatlı beyanının eklenmesi önemlidir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 296-300;

coğrafyasında ise *mîrî arazi* formülü devam edegelen ananelerle çatışmadığı gibi, Ebussuûd Efendi'nin bu hususta reayaya elindeki toprağın mülkiyetine sahip olma bakımından taviz verdiği ayrıca belirtilmektedir.[120]

Osmanlı kanun koyucuları sadece "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarını" "*mîrî*" addetmemek eğilimindedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse kanunnâmeler incelendiğinde fıkıh literatüründe harâc arazisi olarak belirlenen Bağdat ve Şam merkez topraklarının yanı sıra bağlı bazı sancaklar[121] ile öşrî arazi olarak belirlenen Basra eyalet ve sancaklarında[122] yani bizim "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap toprakları" şeklinde ifade ettiğimiz topraklarda sadece ekseriyetle açık bir şekilde mülk toprak teorisi ve buna bağlı vergi sistemi uygulanmıştır. Bağdat ve Şam merkez toprakları dışındaki (Erbil, Musul ve Nehr-i Şerif ile Halep, Azez, Hama, Hıms ve Ma'arra gibi) eyaletlerde/sancaklarda[123] ise kanun koyucuların mîrî toprak sistemine müteallık vergileri vaz ettiği görülmektedir. Yani söz konusu eyalet merkez topraklarında şer'î vergiler vaz edilmişken merkez dışındaki bölgelerde (*resm-i tapu*, *resm-i çift*, *resm-i mücerred*, *resm-i bennâk*, *resm-i arûs*, *resm-i ganem*, *resm-i otlak*, *resm-i kışlak*, *resm-i yaylak* ve *resm-i cürm û cinayet* gibi) mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden bazı vergilerin vaz edilmesi bu değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının bir kısmında" öşr-i şer'î uygulamasının yanında *resm-i arûs*, *resm-i ganem*, *resm-i otlak*, *resm-i kışlak*, *resm-i yaylak, resm-i kovan* gibi bazı örfî vergilerin de tahsil edildiği

---

120 Imber, *Şeriat ile Kanun Arasında*, 207-208.

121 Bağdat ve Şam eyalet merkez veyahut yakın yerlerin topraklarında mülk toprak teorisine bağlı olarak şer'î vergiler tahsil edilmiştir. Bunun için sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 5/154-179, Barkan, "995/1548 Tarihli Vilayet-i Şam Kanunnâmesi", *Kanunlar*, 220-227; Akgündüz, *OK*, 7/20-37.

122 Aslında Basra eyalet merkezi ile merkez dışındaki bazı sancak kanunnâmeleri arasında da kısmi farklar bulunmaktadır. Söz gelimi eyalet merkez kanunnâmesinde şer'î vergilerle ilgili hükümler yer alırken merkez dışındaki bazı sancak kanunnâmelerinde çoğunlukla mîrî arazi teorisine bağlı olarak vazedilen (*resm-i arus*, *resm-i cürm ü cinâyet* gibi) bazı örfî vergiler de bulunmaktadır. Bk. Akgündüz, *OK*, 5/242-261; *OK*, 8/205-216; krş. Akgündüz, *OK*, 8/217-218, 221-222, 225-226, 227-228, 229-230, 256.

123 Bağdat merkez toprakları dışındaki Erbil, Musul ve Nehr-i Şerif sancak kanunnâmeleri için sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 5/198-200; Barkan, "Musul Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 173-180; Akgündüz, *OK*, 5/213-231, Barkan, "Kanunnâme-i Nehr-i Şerif", *Kanunlar*, 231. Bağdat özelinde Akgündüz'ün sadece "arz-ı haliye-i Irak" olarak tanımlanan toprakların mülk (harâc arazisi), bunun dışındaki toprakların (Akgündüz, bu şekildeki sancakların sayısını yedi olarak vermektedir) mîrî olduğu yönündeki beyanı bu tespiti desteklemektedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 5/152.
Şam merkez toprakları dışındaki Halep, Azez, Hama, Hıms ve Ma'arra eyalet/sancak kanunnâmeleri için bk. Barkan, "978/1570 Halep Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 206-210; Akgündüz, *OK*, 5/624-629, 646-662, 664-678,680-688, 690-697; Akgündüz, *OK,* 7/592-600, 608-613, 798-804; Akgündüz, *OK*, 8/366-374, 377.

görülmektedir. Bu durum öşrî toprakların da timar olarak verildiği tespitine binaen bu vergilerin timar sisteminden kaynaklı tahsil edildiğini göstermektedir.

Literatürde ifade edildiği ve Osmanlı ulemasının da benimsediği üzere Bağdat, Şam, Halep ve Basra toprakları mülk topraklar olarak kabul edilmektedir. Fetvalarda mülk toprak olduğu vurgulanan Bağdat, Şam ve Basra sınırları mutlak yani sadece bu vilayetlerin sınırları olarak anlaşılacak ise fetvalar ile kanunnâmeler arasında bir uyum olduğu söylenebilir. Aksi durumda Halep bölgesinde fetvalar ile kanunnâmeler arasında görülen açık uyumsuzluk[124] Bağdat sınırları bilhassa Musul, Erbil ve Nehr-i Şerif ile teşmil edilmediğinde de ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Barkan ve Akgündüz'ün yayınladığı kanunlar ışığında Osmanlı kanun koyucularının mülk kabul ettiği ve bizim "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının ekserisi" şeklinde tarif ettiğimiz topraklar Bağdat ve Şam merkez topraklarının yanı sıra bağlı bazı sancaklar ile Mısır, Hicaz, Basra ve biraz sonra değineceğimiz Girit topraklarıdır.

Girit adası fethedildiğinde topraklarının "erken İslam fetihleriyle statüsü mülk olarak belirlenen Arap toprakları" gibi mülk olarak kabul edilmesi mevzusuna da kısaca değinmek gerekir. Her ne kadar 1169 yılında tamamen fethedilmesi hasebiyle 17. yüzyıla ait bir durum olsa da bu konu üzerinde durulmaya değer bir örnek teşkil eder. Fethinden itibaren Girit adasının toprakları Osmanlı kanun yapıcıları tarafından mülk olarak kabul

[124] Ebussuûd Efendi, Halep topraklarını harâc arazisi olarak kabul etmektedir. Fakat pratikte uygulanan kanunnâmelerde bir önceki dipnotta gösterildiği üzere Halep ve civarındaki sancaklarda mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergiler vaz edilmiştir.

edilmiştir.[125] Buna göre ada için hazırlanan kanunnâmelerde[126] mülk toprak teorisi esas alınarak şer'î vergiler vazedilmiş,[127] mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden

[125] Pehlivan, Girit topraklarının mîrî olarak kabul edilmemesini ve buna bağlı olan vergilerin bid'at sayılmasını 17. yüzyıl Kâdızâdeliler hareketinin en önemli lideri Vanî Mehmed Efendi'nin, (ö. 1096/1685) mîrî toprak sistemini eleştiren ve toprakların gerçekte zilyedlerin mülkü olduğunu savunan görüşlerinin etkisine bağlı olarak gerçekleştiğini iddia eder. Girit topraklarının reayanın özel mülkü olarak kanunlaştırılmasını Vanî Mehmed Efendi'nin görüşleri/etkisiyle gerçekleştiğini savunan değerlendirmelerin yanı sıra bu hususla ilgili farklı yaklaşımlara dair ayrıntılı malumatlar için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 157-173. Fakat bu durum Vanî'nin 1169 yılında Girit'i tamamen fetheden Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ile olan dostluğuyla açıklanamayacağı gibi onun toprakların reayanın mülkü olarak kabul edilmesi gerektiği yönündeki görüşünün muhtemel bu etkisi/gücü neden sadece Girit ile sınırlı kalmalıdır? sorusu bu bağlamda cevaplanmalıdır. Pehlivan, bu soruyu cevapsız bıraktığı gibi Girit topraklarının reayanın mülkü olarak kabul edilmesiyle buna bağlı olarak sadece klasik fıkıh doktrininde olan (şer'î) vergilerin vazedilmesini onun kendine has şartlarında aranması gerektiği ile ilgilenmez. Halbuki Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit dışında fethettiği Uyvar, Lehistan, Kameniçe vs. gibi daha birçok yerde Osmanlı'yı buralarda mülk toprak sistemine geçirdiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla 1645'te başlayan ve 24 yıl süren çetin kuşatmalarla ancak fethedilen Girit'in kendi konumu ve şartları, bu toprakların mülk olarak kabul edilmesi gerektiğini göstermiştir. Ayrıca Venediklilerden önce esasında Kandiye (Hendek) şehrini Girit'e yerleşen Müslüman Arapların kurduğu belirtilmektedir. Bk. Cemal Tukin, "Girit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/85; Ersin Gülsoy, "Kandiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/303. Ayrıca Abbâsî Halifesi el-Me'mûn (198-218/813-833) zamanında Ebû Hafs Ömer b. Şu'ayb el-Ballûtî tarafından fethedilen ve küçük bir emirlik haline getirilen Girit'i buraya yerleşen müslümanların kurduğunu buranın Kandiye şehrinden yönetilerek 29 şehrinin boyunduruk altına alındığını klasik Grek kaynaklardan aktaran bir çalışma için bk. Burak Arslan, *Müslüman Girit Emirliği (824-5/961)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 21-22, 91-98; Joseph Genesios, *Genesios on the Reigns of the Emperors*, Anthony Kaldellis, Translation and Commentary (Canberra: Australian Asociation for Byzantine Studies, 1998), 11/40. Kandiye'nin Araplar tarafından kurulduğunu işaret eden isminin Arapça Hendek sözcüğünden geldiği belirtilmektedir. Bk. Arslan, *Girit Emirliği*, 15, 94; ayrıca bk. Vassilios Christides, "Abū Ḥafṣ Al-Ballūṭī", *Encyclopaedia of Islam, THREE* (Brill, 2015), 8; C. J. Heywood, "Ḳandiya", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition* (Brill, 2012), 4/539. Kısaca Osmanlı'nın Girit topraklarını mülk toprak olarak kabul etmesi "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının ekserisine" karşı benimsediği mülk toprak anlayışını sürdürdüğünü gösterir. Ayrıca kaynaklardan anlaşıldığı kadar da bu bölgede vergiler nedeniyle çok sayıda ayaklanma çıkmıştı. Bütün bu hususlar bir araya getirildiğinde zaten çok zorlu kuşatmalarla fethedilen Girit'i nihai bir çözüme kavuşturma zorunluluğu hasıl olmuştu. Dolayısıyla Girit topraklarını mîrî kabul etmemek daha önce Bizans'ın Venediklileri oraya iskân etme politikasına karşı yerli reayayı (toprağın asıl sahiplerini) oraya geri çekmek ve/veya (mülk toprak teorisiyle) aidiyet bilincini arttırmak, toprak ve vergilerle alakalı olabilecek isyanları önlemek ve bu sayede Bizans'ın Akdeniz üzerindeki kontrol direncini kalıcı olarak kırmak gibi amaçlar da göz ardı edilmemelidir. Zira mîrî toprak sistemi demek çift işletip çiftini bozan reayanın *çift bozan resmi* yaptırımlarıyla karşı karşıya gelmesi demekti. Ve bu husus ileride daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere özellikle erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Mısır ve Biladüşşâm topraklarında ulemanın ve reayanın özellikle karşı çıktığı bir hususdu. Fakat ayrıca Tuğ'un da ifade ettiği üzere 17. yüzyılın sonlarından itibaren mülk toprak teorisinin kanun derlemelerine yerleşmeye başlaması aynı zamanda ulema da dahil yönetici elitin iltizam yoluyla kendi çıkarlarını korumaya yönelik bir gelişme olarak da değerlendirilebilir. Bk. Başak Tuğ, *Namus Siyaseti: 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolusu'nda Irz, Şiddet, Hukuk* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 76-78, 86.

[126] Girit adası Kandiye, Hanya ve Resüma olmak üzere üç sancağa ayrılmıştır. Bk. Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân,* haz. Sevim İlgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 138-139. İlk iki sancağa ait birer kanunnâme Barkan tarafından yayınlanmıştır. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 350-354.
Fakat Barkan, Kandiye kanunnâmesinde esas aldığını belirtttiği arşiv kaydındaki nüshada yırtık yerlerden dolayı bazı eksik kısımlar olduğunu ifade etmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 351-352. Bu eksikleri Greene'in, Girit'te Vikelaia Belediye Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshayı esas alarak tamamladığı belirtilmektedir. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 161, dn. 514. Greene'in bu kanunnâmeyi tamamladığı söz konusu çalışması için ayrıca bk. Molly Greene, "An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete", *Mediterranean Historical Review* 11/1 (Haziran 1996), 62-66. Akgündüz ise 1080/1669 tarihli Kandiye Kanunnâmesine ait üç nüshanın BOA, TTD, 801, 825 ve 980 numaraları ile kayıtlı olduğunu ifade etmekte, bu nüshalardan 825 numaralı nüshanın tam olduğunu ve neşrinde bunu esas aldığını belirtmektedir. Bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2015), 10/940.
Akgündüz, Girit adası ve Hanya sancağına ait 1060/1650 tarihli olduğu belirtilen BOA, TTD, 820 numara ile kayıtlı bir kanunnâmeyi daha neşretmiştir. Bk. Akgündüz, *OK*, 10/931-935. Bu kanunnâmede bâc ve gümrük vergilerinin yanı sıra *resm-i çift*, *resm-i çift bozan*, *resm-i zemin*, *ispence*, *resm-i kovan*, *resm-i canavar* ve *resm-i arûs* gibi mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden çok sayıda verginin varlığını koruduğu görülmektedir.

resm-i tapu, *resm-i çift*, *resm-i mücerred*, *resm-i bennâk*, *resm-i kovan*, *resm-i deştbânî*, *resm-i yaylak*, *resm-i kışlak*, *resm-i otlak*, *ispence*, *resm-i cürm û cinayet*, *bâd-ı hevâ*, *resm-i arûs*, *resm-i ağnam* ve *tarh-ı milh* ve saîr gibi vergiler açık bir şekilde zikredilerek gayr-ı şer'î/bid'at olarak nitelendirilmişti.[128] 16. yüzyılda ilhak edilen "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının" mülk statüsünü devam ettiren Osmanlı'nın mîrî arazi sistemine göre vazedilen söz konusu vergileri bazı istisnalar dışında almadığı[129] yukarıda işaret edilmişti. Girit adası için hazırlanan kanunnâmelerde de Osmanlı "erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen Arap topraklarının ekserisine" karşı benimsediği tutumu sürdürmüştür.

Anadolu ve Rumeli topraklarına tekrar dönecek olursak bu coğrafyalar için hazırlanan hemen her kanunnâmede mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden söz konusu vergilerin tamamı vaz edilmişti. Anadolu ve Rumeli coğrafyasının amme-i arazisinin mîrî olduğunu ortaya koyan pratikteki bu durumun mülk toprak ve buna bağlı vergilerin ödenmesi şeklinde evrilmesi kamu maslahatını ve devletin bu topraklardaki sürdürebilirliğini tehdit etmek anlamına geliyordu. Ulema devletin işleyişini tehdit eden bu durumu Hanefî doktrini açısından yorumlamaya çabaladı ise de en nihayetinde zaruret ve maslahat çerçevesinde sultanın ele geçirdiği toprakları mîrîleştirme yetkisinin olduğunu kabul etti.[130] Bu bağlamda kanunnâmeler ve fetvalar uyumlu bir şekilde, mîrî arazinin hakk-ı kararının berat-ı padişahî ile timar sahiplerine (sahib-i arza), onlardan da

---

Bk. Akgündüz, *OK*, 10/931-935. Bu durum söz konusu kanunnâmenin yukarıda zikredilen kanunnâmelerden çok farklı olduğunu ayrıca kanunnâme için belirtilen tarih doğru varsayıldığında Girit adasının tamamen fethi gerçekleşmeden vazedildiğini gösterir. Pehlivan da adanın tamamen fethedilmeden önce batı tarafında mîrî arazi ve buna bağlı vergi sisteminin devam ettiğini işaret etmektedir. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 164. Ada 1669 yılında tamamen ele geçirildiğinde yeni bir kanunnâme ile sistem bu toprakların mülk topraklar olduğu ve vergilerin de buna göre şer'î esaslara göre vazedilmesi gerektiği yönünde değiştirilmiştir.

127 Bu anlamda Girit kanunnâmesinin başındaki ifadeler dikkat çekicidir: "Cezîre-i Giridde vâki Kandiye kal'asın sinîn-i hicret-i hazret-i risaletden bin seksen senesi tarihinde feth ve teshir ve cezire-i mezbureyi şı'âr-ı şeri'at ve şevket-i islâmiye ile tenvir buyurub ol feth-i cedidin ikta-ı arazi ve kabul-i zimmet eden ahalisine tarh-ı rüsûm-ı cizye ve harâc lâzımgeldikde zemen-î hulefâ-i râşidîn rıdvânullah-i te'âlâ aleyhim ecma'în de feth olunan memâlikde mesbuk-ul-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası üzere cezîre-i mezburenin rüûs cizyesi ve arazisi tahrir olunmak bâbında hatt-ı hümâyun-ı şevket makrûnlariyle ferman-ı cihan-müta'-ı husrevânîleri sâdır olmağın ber-mûceb i ferman-ı 'âlî bu kazıyyede kütüb-i fıkhıyyede musarrah olan kaide-i şer'îyye muktezası ile cezîre-i Girid memleketi bu vech üzere tahrîr olundu ki." Buna göre reayanın zilyedlerinde olan topraklar "zemen-î Hulefâ-i Râşidîn memâlikde mesbuk-ul-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası üzere" onlara mülk olarak bırakılır ve buna bağlı olarak "kütüb-i fıkhiyyede musarrah olan kâide-i şer'îyye [gereği]" vergilerle mükellef olacakları vurgulanır. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 351; ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 161-162.

128 Barkan, *Kanunlar*, XLI-XLII, 354; Akgündüz, *OK*, 10/940-944.

129 Bağdat, Şam ve Basra eyalet merkez ve bağlı sancak topraklarının bır kısmında mülk toprak teorisine bağlı olarak bazı istisnalar dışında ekseriyetle şer'î vergiler tahsil edilmiştir. Bunun için sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 5/154-179; Barkan, "995/1548 Tarihli Vilayet-i Şam Kanunnâmesi", *Kanunlar*, 220-227; Akgündüz, *OK*, 7/20-37, Akgündüz, *OK*, 5/242-261; *OK*, 8/205-216.

130 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 112-135, 178-179, 219-221, 245-246, 263-265.

reayaya tapu sistemi altında[131] hukuki bir formatta işlediğini göstermektedir.[132] Bu araştırma ulemanın klasik fıkıh doktrininin izinden giderek bu hukuki formata dair açıklamalarına derinlemesine girmeden[133] sahib-i arzın reayadan tasarruf hakkından kaynaklı talep ettiği vergilerin her birine karşı geliştirdiği yorumlara sonraki bölümlerde odaklanmaktadır.

Bu başlığın girişinde ifade edildiği üzere Osmanlı ulemasının mîrî arazinin mülkiyetini şer'î açıdan temellendirme yönündeki çabası aslında mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden birçok vergiyi şer'an gerekçelendirmek içindi. Zira mîrî arazi teorisine bağlı timar sisteminin[134] en temel unsurları (*resm-i tapu*, *resm-i çift*, *resm-i mücerred*, *resm-i bennâk*, *resm-i çift bozan, resm-i duhân*, *resm-i kovan*, *resm-i yaylak*, *resm-i kışlak*, *resm-i ağnam* ve *ispence*) olan vergiler bu sistemin şer'î olarak açıklanmaması durumunda işleyişinde büyük sekteye uğrayacaktı. Zira bu vergilerin herbiri reayanın "sipahiye alması helal midir?" şeklinde sorusuna konu olduğu ve ulemanın mîrî arazi sistemine bağlı olarak şer'î/helal kabul ettiği vergilerdi.[135] Bununla

---

131 Sipahiye hakk-ı kararın berat ile verildiğini gösteren fetvalar için bk. Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 207[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 63[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27[b], 32[a], 33[a-b], 40[b], 51[b]. Reayaya hakk-ı kararın veya hakk-ı tasarrufun tapu sözleşmesiyle geçtiğini gösteren fetvalar için bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, nr. 270, vr. 117[b]-118[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[a-b]; vr. 471[b]-472[a], 474[a]; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202[b]-203[a], 203[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 35[a-b], 37[a], 37[b].
Buna yönelik kanun hükümleri için de ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 7, 30, 299, 332; Akgündüz, *OK*, 2/155; Akgündüz, *OK*, 3/129; *OK*, 5/75, 508, 536, 555; *OK*, 7/236, 331, 564, 666; *OK*, 8/123, 336, 427.

132 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 190-202.

133 Sultan, erbab-ı tımar ve reayanın devlete ait kabul edilen topraklar üzerindeki tasarruflarının hukuki mahiyetini Pehlivan, ayrıntılı bir şekilde ortaya koydu. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*.

134 Timar sistemine konu olan arazinin sadece mîrî araziden ibaret olmadığı, mülk arazilerin de timar sistemine dahil edildiği ifade edilmektedir. Bk. Cin, "Mîrî Arazinin Hukuki Rejimi", 22/755, dn. 16a. Gerçekten mülk arazilerin de timar olarak verildiğini gösteren kanun hükümleri bulunmaktadır: "Arz-ı öşriyeden ziraate yarar (yer) bilâ mâni' üç yıl boz kalmak timara zarar virür. Bu zararı def' içün üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alup gayri kimesneye tapuya virmek örfen caizdir (tecviz olunur). […]". Bk. Barkan, *Kanunlar*, 3, 25, 30. Fakat başka bir bağlam için Akgündüz, arazi-i öşriyye olarak belirtilen bu topraklardan tahsil edilenden aslında öşür mukabili *harâc-ı mukâseme*nin kastedildiğini dolayısıyla bu gibi yerlerin de mîrî arazi olduğunu belirtir. Bk. Akgündüz, *OK*, 7/229. Herhalükarda mülk araziden tahsil edilen vergilerin hukuki meşruiyeti/şeriliği reaya tarafından tartışmaya açık olmadığı için, bu paragrafta kastedilen mîrî araziye bağlı olarak tahakkuk eden vergilerdir.

135 Pehlivan, Osmanlı ulemasının özelde Ebussuûd Efendi'nin mîrî araziyi şeriatle uyumlu olduğunu gösterme çabasını "kitaba uydurmak şeklinde zorlama teviller" olarak kabul eden görüşlere cevap vermek için "Ebussuûd Efendi'nin amacı öyle olsaydı bu sistemin temel unsurları olan örfî vergileri de top yekün şer'î olarak kabul ederdi. Halbuki o bu (*resm-i hınzır*, *resm-i arûs*, *resm-i nikah*, *resm-i cürm û cinayet*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred* ve *resm-i çift bozan*) vergileri şeriata aykırı oldukları için açıkça haram ilan etti." değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 28, dn. 33. Pehlivan'ın bu savını delillendirmek için zikrettiği vergilerden *resm-i hınzır* hariç 15 ve 16. yüzyıl ulemasının kesin bir şekilde haram kabul ettiği meselesi tartışmaya açıktır. Buna göre *resm-i cürm ü cinâyet*in takriri bir tavırla meşru kabul edildiği bazı çalışmalar da ayrıca belirtilmektedir. Bk. Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 171-181. *Resm-i arûs* ve *resm-i nikâh* vergilerinin ise başta Ebussuûd Efendi, olmak üzere şer'î bir mesnedi olmadığı açıkça ifade edilse bile söz konusu vergileri ödeyen tarafların rızalarıyla ödedikleri takdirde tahsil etmekle görevli olanlara bu vergilerin haram olmayacağı da belirtilmektedir. *Resm-i*

beraber mîrî arazi sistemine bağlı olup da ulemanın şer‘-i şerife dayalı olarak bir mesnedi olmadığını ifade ettiği (*resm-i cürm û cinayet*/*resm-i deştbânî*, *resm-i arûs*, *resm-i nikah*, *resm-i hınzır* ve *resm-i ağ* gibi) vergiler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak ulemanın mîrî toprak teorisinin hukukiliğini şer‘î çerçevede temellendirmesi uygulamada bu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden bütün vergileri şer‘î olarak kabul ettikleri anlamına gelmiyordu. Fakat şeriatın Hanefi yorumu açısından kesin bir şekilde gayr-ı şer‘î olarak kabul edilmeyen örfî vergilerin şer‘î vergilerle ilişkilendirilerek veyahut kanuni/örfî boyutunu gösteren emr-i sultânîler rerefans gösterilerek açıklanmayı gerektiriyordu. Bundan sonraki başlıklarda *kanûn-i Osmânî*lerde vazedilip, ulemanın şeriata veyahut kanuna (emr-i sultânîlere) referansla tecviz ettiği vergiler ile şer‘î olarak kabul etmedikleri vergiler kanunnâmelerdeki hükümleriyle beraber ele alınmaktadır.

bennâk, *resm-i mücerred* ve *resm-i çift bozan* vergilerinin ise ulema tarafından “açıkça haram” kabul edildiğinden ziyade helal olarak kabul edildikleri bile söylenebilir. Nitekim Pehlivan, *resm-i çift bozan*ın haram olduğuna dair açık bir kaynak fetva göstermez. Aksine Osmanlı ulemasının bu vergiyi meşru saydığına dair çok sayıda fetvası bulunmaktadır. Ayrıca *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* ile ilgili Ebussuûd Efendi’nin şer‘î olarak kabul etmediğini gösteren fetvaların dışında şer‘î kabul ettiğini gösteren fetvalar da göz ardı edilmiştir. Osmanlı ulemasının bütün bu vergilerle ilgili fetvalarının yanı sıra söz konusu *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* ile ilgili bilhassa Ebussuûd Efendi’nin çelişkili yaklaşımını ileride tek tek ele alacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEKÂT VEYA YERİNE ALINAN ÖRFÎ VERGİLER

Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı özellikle Anadolu ve Rumeli coğrafyasında toprakların mîrî statüsüne bağlı olarak şekillenmişti. Bu durum bilhassa zekâta konu olan hayvanlar ile öşüre konu olan mahsullerden/ürünlerden klasik Hanefî doktrininde belirtildiği şekliyle bir zekât tahsilini imkansız kılmaktadır. Bu nedenle zekât, kanunnâmelerde klasik Hanefî doktrininde açıklandığı şekliyle vaz edilmemiştir. Fakat ulema, mîrî statüde olduğu kabul edilen toprakların idare edilme biçimi olan timar sistemine bağlı olarak vaz edilen küçükbaş hayvanlara sahip olanların ödemekle yükümlü tutulduğu *resm-i ganem*i zekâtına sayabileceğini belirtmektedir. Büyükbaş hayvanlardan alınan resm-i mevâşîye dair ulemadan aktarılan bir fetva bulunmasa da bu verginin de takriri bir tavırla şer'î olarak kabul edildiği söylenebilir Ayrıca timar sistemine bağlı olarak kişinin sahip olduğu hayvanlarından ötürü söz konusu vergiler dışında tahsil edilen *resm-i ağıl*ın yanı sıra hariç raiyyetin hayvanlarını otlatma karşılığında sipahiye ödemekle yükümlü tutulduğu *resm-i otlak* vergileri de gayr-ı şer'î olarak nitelendirilmemiştir. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere mîrî toprak sistemi bu vergilerin vaz edilmesini gerektiriyordu. Zira sipahinin timarındaki otlak ve ağılların denetimini problemsiz bir şekilde yürütebilmesi için mîrî toprak sistemi bu vergilerin tahsil edilmesi zaruretini doğuruyordu ve ulema mîrî toprak sistemini şer'î olarak değerlendirmekteydi.

Aynı şekilde ulema tüccarın dinî -Müslüman, harâcgüzâr (zimmî), harbî/müste'men- statüsüne göre belirilenen gümrük bölgelerinden geçirdikleri mallarından ödemekle yükümlü tutuldukları *resm-i gümrük* vergisini klasik doktrinde belirtilen uşûr ile aynı olduğunu belirtmekteydi. Bu bölümde Osmanlı'da *resm-i gümrük*ün Hanefî doktrini açısından belirlenen şekle meşruiyetini/şer'îliğini zedeleyecek düzeyde bir aykırılık teşkil etmeyen kanun hükümleriyle vazedildiği ve dönemin ulemasının bunu ticari mallardan sağlanan zekâtla aynı işlem olduğu yönünde görüş belirttiği ileri sürülmektedir. Ayrıca bu bölümde bâc vergisinin gümrükle ilgili hükümlerle iç içe geçtiğini ve her iki vergiye ilişkin hükümleri birbirinden ayrıştırmanın önemi vurgulanmaktadır. Bu bağlamda ulemanın *resm-i gümrük*ü şer'-i şerife referansla şer'î olarak kabul ettikleri, bâc resmini ise şer'an bir mesnedi bulunmadığı cihetle örfen veyahut takriri bir tavırla caiz kabul ettikleri ele alınmaktadır.

İkinci alt başlıkta ise *kanûn-i Osmânî*lerde avârızla ilgili vaz edilen hükümlerin yanı sıra arşiv ve sicil kayıtlarında bu vergiyle ilgili pratik uygulamalar kapsamlı bir

şekilde incelenmektedir. Buna göre avârız-ı divâniye kapsamında vaz edilen vergilerin de şer'î olarak kabul edildiği ileri sürülmektedir. Aslında Osmanlı vergi sisteminde avârız adı altında vaz edilen vergiyi klasik Hanefî doktrininde karşılayan kavram nevâib kavramıdır. Fakat kanun koyucuların kanunnamelerde nevâib kavramına yer vermeksizin vaz ettiği avârız-ı divaniye vergilerini ulemanın şer'îliğini izah etmek için bu kavram adı altında ifade edilen hukuki görüşleri ölçüt olarak kullanmadıkları iddia edilmektedir.

I. Zekât

Klasik fıkıh kitaplarında vergi konusunda mükellefin devlete karşı malî sorumluluğunun olduğu ilk ibadet zekâttır. Zekâtın bir ibadet olarak kabul edilmesi taabbudi ahkâm olarak değerlendirildiği anlamına gelir. Taabbudi ahkâmın söz konusu olduğu konularda her türlü yenilik bid'at olarak kabul edilmişti. Dolayısıyla klasik doktrinde zekâtla ilgili hükümler Şâri tarafından nasıl vazedildiyse o şekilde ikame edilmeliydi. Fakat uygulamada ibadetlerin esas şartlarının tağayyuru dışında ifası yönünde birtakım düzenlemeler olmuştu.[136] Zekâtla ilgili yeni düzenlemeler devlet başkanının tercihine bağlı olarak zekâtın toplama usulü ve ekonomik şartların değişmesi ile başka zekât matrahlarının söz konusu olduğu durumlarda ancak mümkün olabilirdi. Birinci durumla ilgili aşağıda da belirtileceği üzere Hz. Osman'ın *emvâl-i bâtına* kapsamına giren malların üzerinde devletin gerekli denetimi sağlayamaması gibi nedenlerle devlet eliyle zekâtı toplamayı terkedip ilgili kimselere edasını mükelleflerinin inisiyatifine bırakması örnek olarak gösterilebilir. [137] İkincisi ile ilgili ise Hz. Peygamber zamanında iktisadi bir değer olarak görülmediği için atlardan zekât alınmamış fakat Hz.

---

136 Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 118-119.

137 Hz. Osman dönemine kadar *emvâl-i zâhire* ve *emvâl-i bâtına* ayrımı olmaksızın zekâta konu olan mallar amiller tarafından tespit edilerek tahsil edilmiştir. Fakat Hz. Osman'dan itibaren devlet sadece *emvâl-i zahire* kapsamına giren malların zekâtını tahsil edip *emvâl-i batına* kapsamına giren malların zekâtını sahiplerinin inisiyatifine bırakmıştır. Bk. Bilmen, *Hukûku İslamiyye*, 4/78; Ünal Kılıç, "Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul: İSAV, 2017), 64; Özgür Kavak, "Klasik Fıkıh Literatüründe Zekât-Devlet İlişkisi", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul: İSAV, 2017), 65. Fakat Hanefî hukukçular mükellefin zekâtını ödememesi halinde devletin bunun takibini yapması ve cebren tahsil edip tevzi etme yetkisi olduğunu belirtmişlerdir. Bk. Mehmet Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 184; Kavak, "Klasik Fıkıh Literatüründe Zekât-Devlet İlişkisi", 65.

Ömer zamanında bu durum geçerliliğini yitirerek atlardan da zekât alınması tercih edilmişti.[138]

Fıkıh kitaplarında zekâtla ilgili tüm şartlar ayrıntılı bir biçimde açıklanmış ve İslamın ilk dönemlerinden itibaren zekâta tâbi olan malların[139] zekâtı devlet eliyle toplanmıştır. Zekâta konu olan mallar "*emvâl-i bâtına* ve *emvâl-i zâhire*" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta; altın, gümüş ve sahibinin ikametgahında olan ticari mallar yer almaktadır. İkinci grupta ise; tarımsal ürünler (ekin ve meyveler), mevâşî hayvanlar, madenler ve kişinin bir beldeden bir beldeye ticari amaçla naklettiği (gümrüklerden geçen) ticari mallar bulunmaktadır.

Osmanlı'da kanun koyucuların *emvâl-i bâtına* kapsamına giren mallardan hiçbir şekilde zekât adı altında bir tahsilde bulunmadıkları buna karşı *emvâl-i zâhire* olarak kabul edilen mallardan bir şekilde vergi tahsil etttikleri görülmektedir.[140] 15. ve 16. yüzyıl kanunnâmelerinde zekât kavramı sadece (koyun ve keçi gibi) küçükbaş hayvanlara sahip olan reayadan alınan vergi anlamında bir hükümde "*resm-i ganem*" yerine "*âdet-i zekât*"[141] başka bir hükümde "*yüzde bir koyun zekât*"[142] ifadesi şeklinde kullanılmaktadır.[143]

---

138 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 124-125. Yine Hz. Ömer zamanında kıtlık yılında zekâtın te'hir edilmesi ve kuraklık bitince iki zekâtın toplatılması (bk. Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 125.) gibi rivayetler şaz olsa da devlet başkanının olağanüstü durumların olması durumunda bu ve benzeri hükümlerin bir maslahata dayandırılması açısından önem taşır. İslam Peygamberi'nin zekâtı kati bir surete kavuşturmadan vaz ettiğini bunun Halifeler devrinde tekâmül ettiği (bk. Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", çev. Şinasi Altundağ, *Belleten* VIII/32 (Ekim 1944), 599-600.) yönündeki görüş devlet başkanına bu hususta gerekli gördüğü düzenlemeleri yapma hakkını anlamak açısından önemlidir. Keza Hz. Peygamber'in zekâta ilişkin uyguladığı sünnetin maslahata uygun düzenlemeler olarak beşerî inisiyatif içerisinde değerlendirilmesi de bu açıdan önemlidir. Bk. Soner Duman, "Zekât Ahkâmın Teşrî' Süreci", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul: İSAV, 2017), 41.

139 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûku İslamiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1980), 4/77-78.

140 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 24-31; Demir, *Örfî Vergiler*, 17; Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 336-337. Imber, Osmanlı vergi kanunlarında fıkıh kitaplarındaki zekât mefhumuna benzer herhangi bir uygulama olmadığını Ebusssuûd Efendi'nin "iki koyuna bir akçe" şeklindeki verginin zekât niyetiyle verilmesi halinde yerine geçerli olabileceği yönündeki görüşünü bu verginin şer'îleştirme çabasının başarısız bir yorumu olarak değerlendirmektedir. Bk. Imber, *Şeriat ile Kanun Arasında*, 204.

141 Barkan "947/1540 Tarihli Kanunnâme-i Boz Ulus", *Kanunlar*, 142.

142 Barkan, "Musul Sancağı Kanunnâmesi", *Kanunlar*, 180; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1992), 5/213.

143 Bu hususa işaret eden Kaya'nın kanunnâmelerde zekât kavramının kullanılmadığı yönündeki tespitinin birinci ayağı isabetli gözükmese de bu kullanımın Akgündüz'ün iddia ettiği gibi fıkıh kitaplarında belirtilen zekât-ı sevaimle de birebir aynı olmadığı yönündeki ikinci ayağı isabetli gözükmektedir. Bk. Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 327, dn. 20. Akgündüz dışında ağnamdan alınan verginin fıkıh kitaplarında geçen zekâtı sevaimle aynı olduğunu ifade eden başka bir kaynak için bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 27.

Osmanlı vergi sistemini ele alan çalışmalarda şer'î vergiler içerisinde zekât bahsi geçmekle beraber vergi kanunlarında klasik Hanefî doktrininde ele alındığı gibi bir zekât uygulaması olmadığı görülmektedir.[144] Fakat kanun koyucuların aşağıda ele alınacağı üzere hayvan sahiplerinden hayvanlarının küçükbaş-büyükbaş olması durumuna göre sırasıyla alınan *resm-i ganem* ve *resm-i mevâşî* ile ticari mal sahiplerinden de alınan *resm-i gümrük*e dair vaz ettiği hükümlerde fıkıh kitaplarında zekâtla ilgili belirlenen çerçeveyi tamamen takip etmediğini[145] söylemek de güçtür.[146] Bu anlamda klasik fıkıh kitaplarında zekâta tabi olan mallardan hangilerinin kanunnâmelerde ne şekilde vergiye/zekâta[147] konu olduğu açıklandıktan sonra zikri geçen vergileri dönemin ulemasının zekât adı altında kabul ettikleri ileri sürülmektedir. Fakat bu vergileri başlıklar halinde ele almadan önce zekâtın Osmanlı'da ilgili yerlere sarf edilip edilmediği konusuna da değinmek gerekir. Hanefî geleneğe göre zâhiri malların zekâtını alma hakkının organizatör olarak[148] devlete/sultana ait olduğu ifade edilmektedir.[149] Bu hak zekâtın verilebildiği kesimler adına olmadığı takdirde mükelleflerden zimmet düşmediği gibi ilgili kimselere tasrîf edilmediğinde sorumlular da günahkâr sayılmış olurdu:

1. "[…] zekâtı zenginler, emirler ve sultanların alması câiz değildir. Alırlarsa [mükelleflerin] üzerlerinden zimmet düşmez; çünkü bunlar halkın hakkıdır. Şayet vermezlerse cehennemde boyunlarına ateşten birer halka geçer."[150]

---

144 Mehmet Genç, Osmanlının dile getirmeden iktisadi programının bir gereği olarak kişilerin gelir dağılımını eşitlemek maksadıyla zekât mefhumunu ortadan kaldırmak istediklerini belirtmektedir. Genç, bunu delillendirmek için herhangi bir dayanak sunmamakla birlikte Osmanlı'nın iktisadî politikalarını süzgeçten geçiren biri olarak söyledikleri dikkat çekicidir. Bk. Genç, "İktisadî Açıdan Osmanlı'da Zekât", 256.

145 *Emvâl-i zâhire* kapsamında belirtilen mallardan alınan vergilerin zekât gibi kabul edilse de bunların gerçekte "zekât"la bağdaşmayan yönleri olduğu için örfî nitelikli vergiler olduğuna yönelik bir yaklaşım için bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 17.

146 Devletin Müslümanlardan tahsil ettiği vergilerin büyük bir kısmının zekât kapsamında değerlendirileceğini belirten bütüncül bir yaklaşım için bk. Salih Tuğ, "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 7 (Mart 2012): 188.

147 Burada bilhassa *emvâl-i zâhire* kapsamında belirtilen ziraî mahsullerden talep edilen zekât Hanefî kaynaklarda daha çok öşür olarak değerlendirildiği için dışarıda bırakılmıştır. Zira Hanefiler öşre zekât denilmesinin mecazi olduğu ve öşrün vergi olma yönünün ibadet olma yönünden baskın olduğu görüşündedirler. Bk. Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 331; Alâuddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımeşkî, *ed-Durru'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmi'i'l-Bihâr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1423/2002), 3/264-265; Ebu'l-Hasen Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-Merğînânî, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mubtedî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 1//103; İbn Abidin, *Reddu'l-muhtâr*, 3/266.) Bu mevzuyu öşür başlığı altında tekrar ele alacağım.

148 Hz. Peygamber'in uygulamaları devletin zekât toplamada organizatör pozisyonunda olduğunu bu durumun devlete dolaylı olarak katkı sağladığını ifade eden bir değerlendirme için bk. Duman, "Zekât Ahkâmının Teşrîʿ Süreci", 41.

149 Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 327.

150 İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, 205; İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, nr. 280, vr. 17ª.

2. “Mesele: Emirlere şer‘an zekât vermek caiz olur mu? el-Cevâb: Caiz olmaz.”[151]

Osmanlıda *resm-i ganem/koyunların zekâtı* devlet/sultan adına sipahilere vazifeleri karşılığında tevdi edilmişti. Bu durum fetvalarda, sultan ve emirlerin söz konusu vergiyi kendi adlarına almalarının caiz olmadığı, mükelleflerin zekât *niyet*i ile sipahilere[152] *ehline tasrîf* şartıyla verebileceği bilhassa vurgulanmaktadır. Sipahinin aldığı zekâtın/verginin sarf ettiği kesim devletin düzenlediği seferlerde iştirak etmek zorunda olan kendisi de dahil ordu için yetiştirilen askerlerdi. Zira bu görevi yerine getirmeyen sipahi, aldığı vergiyi tazmin etmek adına cebelü bedeliyyesi, bedel-i gedik veya bedel-i timar adıyla merkeze karşı borçlu duruma düşerdi.[153] Bir fetvasında Ebussuûd Efendi, ordu seferine bizzat kendisi katılması gereken zengin atsız askerlerin yerine fakir birini sefere göndermesi mukabilinde verdiği paranın zekât yerine geçmeyeceğini belirtmektedir:

3. “Mesele: Zeyd-i yaya gani olup padişahın seferi oldukça fakirlere zekât akçesin verip gönderse zekâta geçer mi? el-Cevâb: Geçmez. Ebussuûd.”[154]

Osmanlı’da tahsil edilen vergi gelirlerinin yaklaşık %75’i gayr-i müslimlerden toplanırken Müslümanlardan %25 toplanmaktadır.[155] Hazine giderlerinin en önemli sarf yerlerinden biri olan askeri sınıf ve yönetici personele yapılan ödemeler (mevâcib) bu oranın en düşük olduğu 16. yüzyılda bile çoğunlukla yüzde ellinin üzerinde olması[156] devletin vâridâtının sarf edildiği yerler içerisinde ordu ve teçhizatının

---

151 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (der.), Muhammed b. Ahmed b. Mümin, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 1967, vr. 121[b]. Bu fetvanın diğer versiyonları için bk. İbn Kemal, *Mesâil’ş-Şer‘îyye* (Nadir Eserler, 6253), vr. 11[a]; İbnü’l-Edhemî el-Mağnisavî Sa’di. b. Hüsameddin b. Ali, *Mecmûa-i Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 2835, vr. 4[a].

152 Sipahilerin vazifeleri karşılığında tahsil ettiği vergilerden Ebussuûd Efendi şer‘î olarak kabul edilenlerden zekât lazım olursa zekâtın verilmesi gerektiğini ayrıca belirtir: “Mesele: Zeyd-i sipahi reayasının terekesinden kırk kilede beş ve yirmi akçe çift hakkı ve mücerredden altı akçe ve teehhül edenlerden dokuz akçe ve öşr-i kovan ve resm-i arus deyü aldığı helal olur mu? el-Cevâb: Kadimden sekizde bir alına gelicek helaldir çift akçesi yirmi iki akçe dahi helaldir bazı yerlerde elli yedişer vaz‘ olunmuşdur mücerred ve müteehhilin elinde azdan çoktan yer yok ise onlardan alınana bir sened-i şer‘î yokdur resm-i arus dahi öyledir öşrî yerde hâsıl olan balın öşri verilmek lazımdır. Suret-i mezbûrede alınan akçelerden Zeyd’e zekât lazım olsa zekât ve sadaka verilmesi şer‘î olur mu? el-Cevâb: Helal olanlardan zekât verilir maadasına almak caizdir ve ne verilmek. Ebussuûd.” Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, nr. 1115), 29[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[b]-32[a].

153 Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 435.

154 Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 28[a]; İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 29[b].

155 Kaya, “Osmanlı Döneminde Zekât”, 336. Kaya’nın vergi gelirlerinin Müslüman ve gayr-ı müslimden tahsil edilen miktarına ilişkin yaklaşık olarak ifade ettiği bu oranları Osmanlı’nın bütün dönemleri için geçerli saymak zordur. Zira bu hususu net bir biçimde ifade edebilmek için mevcut bir veri bulunmamaktadır.

156 Askeri ve yönetici sınıfa ait hazine giderlerini gösteren bir tablo için bk. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 403; Kaya, Mehmet Genç ve Erol Özvar’ın çalışmaları ışığında bu oranın yaklaşık olarak %60 olduğunu ifade eder. Bk. Kaya, “Osmanlı Döneminde Zekât”, 336.

önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu durum Osmanlı'da ulema tarafından zekât niyetiyle verilmesi gerektiği belirtilerek Müslüman reayadan toplanan vergilerin Hanefî doktrinine uygun olarak ilgili sarf yerlerine dağıtıldığını göstermektedir.[157] Nitekim İbn Cemâa (ö. 733/1333), tarafından "Ebû Hanife'ye nispet edilen bir görüşe göre ekinler, meyveler ve çiftlik hayvanları gibi devlet görevlilerinin kayıt altına alabileceği (*emvâl-i zâhire*) zekâta tabi malların zekâtı devlet başkanının re'yine göre istediği yerlere sarf edebileceği beytülmâlin haklarına dahildir."[158] İbn Cemâa tarafından Ebû Hanife'ye nispet edilen bu görüşü destekleyen bir başka kaynağı tespit edemesem de tarihi bir veri olarak bu görüşün varlığı önemlidir. Daha da önemlisi Dede Cöngî (ö. 975/1567), beytülmâlin gelirleri ve sarf edilmesi gereken yerleri ayrıntılı bir şekilde ele aldığı *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl ve Aksâmihâ ve Ahkâmihâ ve Masârifihâ* adlı risalesinde Şafîi hukukçuların görüşlerinin aksine Hanefî hukukçuların görüşleri kapsamında sultanın sadece beşte birini hazineye almak yerine tamamını hazine malı olarak addedip Müslümanların maslahatlarını devlet adına gözetmek üzere sadece zekatın sarf edilmesi gereken sınıflara dağıtmak dışında cizye ve harâcın sarf edilebileceği yerlere de dağıtma yetkisi olduğunu açıklamakta ve Beğavî'nin Haşr süresinin tefsiri bağlamında bir kısım ulemanın sultanın beytülmâl adına topladığı malları istediği yerlere sarf edebileceği yönündeki görüşünü aktarmaktadır.[159]

Dede Cöngî'nin bu hususta kendisinden önceki Hanefî hukukçuların görüşlerini referans alarak sultanın beytülmal kapsamına giren her türlü geliri istediği yere sarf etme konusunda yetkisi olduğunu izah etmeye çalışması önemlidir. Burada her türlü gelir kapsamına Osmanlı'da tahsil edilen vergilerin tamamının dahil olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat Dede Cöngî'nin Osmanlı ulemasının zekât yerine tahsil edilen *resm-i ganem* ve *resm-i gümrüğ*ü özellikle zikretmesi[160] ve beytülmalin harâc gelirleri kapsamında tahsil ettiği vergileri/gelirleri de aynı şekilde önceki Hanefî hukukçuların görüşlerini referans alarak sultanın Müslümanların maslahatı adı altında istediği şekilde sarf etme yetkisine sahip olduğunu izah etmeye çalışması, onun dönemin beytülmal gelirlerinin sarf yerlerine harcanması konusunda gayr-ı şer'î bir durum yaşanmadığı

157 Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 336.
158 Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek (Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler)*, çev. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 90.
159 Dede Cöngî, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl* (Esad Efendi, nr. 3560), vr. 6^{b}-7^{a}.
160 Dede Cöngî, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl* (Esad Efendi, nr. 3560), vr. 8^{a}.

görüşünde olduğu anlamına gelir.[161] Zira Dede Cöngî'nin bu bağlamda telif ettiği risâle, zekât kapsamında aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere ulemanın şer'î olarak değerlendirdiği vergilerin yanı sıra sırasıyla ikinci ve üçüncü bölümlerde harâc-ı muvazzaf, harâc-ı re's ve harâc-ı mukâseme kapsamında değerlendirilen vergilerin de sarf yerlerine dağıtımı konusunda kanun koyucuların yaptığı düzenlemeleri şeriate aykırı bulmadıklarını göstermektedir.

Osmanlı'da en büyük gelir dilimlerinden biri bilhassa harâc (harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukâseme) vergileriydi.[162] Çivizâde Damadı olarak anılan şeyhülislam Hâmid Efendi'nin (ö. 985/1577) de *Fetâvâ-yı Hâmidiyye*'de vurguladığı üzere harâc vergileri ordu için düzenlenen seferlere iştirak eden mücahidlere sarf edilmeliydi.[163] Osmanlı'da timar bünyesinde sipahinin tahsil etme hakkına sahip olduğu vergiler (harâc) kendisi de dahil ordu için asker ve teçhizat hazırlamak üzere sarf edilmesi gereken kalemlere sarf ediliyordu. Bu durum harâc vergilerini Osmanlı'nın Hanefî doktrinine aykırılık teşkil etmeyecek bir şekilde sarf edilmesi gereken ilgili yerlere sarf ettiğini göstermektedir.

Zekât meselesine tekrar dönecek olursak Ebussuûd Efendi, zekâtla mükellef olan Müslümanların ordunun her türlü teçhizatı için sarf edecekleri mallarını zekâtından düşürebilecekleri görüşündedir:[164]

4. "Mesele: Donanmâ-i hümâyûn sabıkan hezîmet-i azîmeye uğrayıcak, gayret-i dîn için tekrar donanmâ-i hümâyûna, ağniyâ-i müslimîn, guzât-i mü'minînin teçhizine sarf ettikleri malı, sabikan lâzım olup edâ olunmayan ve hâlen edası lâzım olan ve bundan sonra lâzım olacak zekâtlarına niyet idüp dahi sarf eyleseler zekât-ı mezbûre yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer, makbul ve meşrûdur."[165]

---

161 Dede Cöngî, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl* (Esad Efendi, nr. 3560), vr. 9[b]-10[b].

162 İkinci ve üçüncü bölümlerde Osmanlı'nın bu kapsamda tahsil ettikleri vergileri ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

163 Hâmid Efendi, *Fetâvâ-yı Hâmidiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 953, vr. 151[a].

164 Aynı şekilde 18. yüzyılın *Fetâvâ-yı Abdürrahim* ile *Netîcetü'l-Fetâvâ* gibi önemli fetva mecmualarında yer alan fetvalar tekâlîf-i örfîyye ve nevâib/tekâlîf-i şakka adı altında reayanın ödemek zorunda kaldıkları bütün vergilerin zekât yerine geçeceği belirtilmektedir: "Soru: Mühimmât-ı gazve ve cihâd içün taraf-ı saltanat-ı aliyyeden emr-i sultânî ile nâzil olan tekâlîf ve nevâibden Zeyd, hissesine düşen şu kadar akçeyi verdikde malının zekâtına niyet idüp verse zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer." Bk. Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* (İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1243/1827), 1/22.
"Soru: Taraf-ı saltânat-ı âliyeden tekâlîf-i örfîye ve şâkka cemine me'mûr olan Zeyd, tekâlîf-i örfîye ve şâkka nâmına Amr'ın verdiği şu kadar akçesini aldukda Amr verdiği akçeyi zekât niyetiyle vericek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer." Bk. *Netîcetü'l-Fetâvâ*, der. Hafız Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa (İstanbul: Matbâa-i Âmire, 1265/1849), 18.

165 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 28[a]; İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 29[b].

Osmanlı uleması, bu fetvalarda da görüldüğü üzere klasik Hanefî doktrinine göre zekâtla ilgili -nisap ve mükellefin kimler olduğu meselelerinde- belirlenen çerçeveye birebir bağlı kalmaksızın vergi kanunlarında bilhassa *resm-i ganem*, *resm-i mevâşî* ve *resm-i gümrük* adı altında vaz edilen hükümleri *emvâl-i zâhire* kategorisinde belirtilen mallardan tahsil edilen zekâtla ilişkilendirerek mükellefinin eda etmesi gereken şer'î vergiler şeklinde yorumladı. Başka bir ifadeyle ulema, devletin vekili sıfatıyla sipahilerin resm kapsamında tahsil ettiği vergilerin kahir ekseriyetinin timar sistemi çerçevesinde orduya asker yetiştirmek üzere tahsil yetkisine sahip olmasının devletin/sultanın bu hususta vaz ettiği düzenlemelerin gayr-ı şer'î olmadığı görüşündedir. Bu bağlamda mezkûr vergileri tek tek ele aldığımız başlıklara geçebiliriz.

1. Resm-i Ganem

Osmanlı vergi kanunlarında *resm-i ganem*, *resm-i koyun*, *âdet-i ağnam*, *âdet-i zekât*, *resm-i merâî*[166] gibi isimlerle hükümlerde yer alan bu vergi, koyun ve keçi sahibi kimselerden tahsil edilmekteydi. Bazı sancaklarda zekât şeklinde aynî olarak alına gelmiş bazı yerlerde de bedelen alınmıştı.[167] Kanunnamelerde "*âdet-i zekât*"[168] şeklindeki kullanım, sadece bir hüküm örneğinde geçiyor olsa da *resm-i koyun*, *âdet-i ağnam* veya *resm-i merâî* gibi kavramlarla vazedilen hükümlerden kategorik olarak farkı olmaması ve "*yüzde bir koyun zekât*"[169] ifadesi kanun koyucuların bu vergiyi saime hayvanlardan alınan zekâtla ilişkili düşündüklerini göstermektedir. Fakat bu vergiyle ilgili düzenlemenin zekât uygulamasından farklı bir hükümle vaz edilmesi dikkat çekicidir.

Sûdî, *resm-i ganem*in ilk defa 1004 tarihinde vazedildiğini[170] Sayın ise 1040 tarihinde *ağıl resmi*yle beraber vazedildiğini[171] belirtmektedir. Sûdî'nin *ağnam resmi* için

---

166 *Resm-i koyun* anlamındaki bu kullanım Hasan Paşa kanunlarının bakiyesinin süregeldiği Doğu ve Güneydoğu sancaklarında görülmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 150, 168, 194.

167 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 28; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 134.

168 "Âdet-i zekât iki koyuna bir akçedir ki yüz koyun elli akçe olur. Ümenâ cem eyledikde yüz koyuna elli akçeyi mîrî içün aldıktan sonra beş akçe dahi kendülere deramed alurlarmış. Ol dahi zulm-i sarîh olmağın ref olundı. Hemen mîrî içün iki koyuna bir akçe âdet-i zekâtların virdükden sonra ümenâya kat'â bir akçe ve bir habbe virmeyeler." Bk. Barkan "947/1540 Tarihli Kanunnâme-i Boz Ulus", *Kanunlar*, 142.

169 "Livâ-ı mezkûrenin kadîmî ulusatından yüzde bir koyun zekât ve hâricden gelüp mütemekkin olan uluslardan dahi bir koyun zekât deyü alınur. Ve Livâ-i mezbûreye hâriç cemine varan Hudâvendigâr kulları kanun üzere ikişer akçe alalar ziyade almayalar." Bk. Barkan, "946/1540 Tarihli Musul Sancağı Kanunnâmesi", *Kanunlar*, 180. Kanunnâmenin bu tarihte ihdas edildiğini belirten Akgündüz'dür. Bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1992), 5/213. Aynı kanunnâmeyi ilk defa neşreden Barkan, kesin bir tarih zikretmemektedir.

170 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 162, dn. 60.

171 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 28.

zikrettiği bu tarihi (1004) Sayın, 1040 şeklinde okuma hatası yaparak tekrar etmiş olma gibi bir ihtimali de vurguladıktan sonra söz konusu verginin ihdas edildiği bidayet tarihi için zikredilen tarih olarak gösterilmesinin isabetli olmadığını ifade etmek gerekir. *Resm-i ganem*in ilk vazedilme tarihiyle ilgili kafa karışıklığını Tabakoğlu da sürdürmektedir. Tabakoğlu, *âdet-i ağnam*ın *resm-i ganem* kavramıyla çok daha erken tarihlerde vazedildiğini ifade ettiği halde bu verginin ihdası için belirtilen 1004/1595-6 tarihini mukâtaa yoluyla devlet hazinesine ait gelirler içerisine alınmasının başlangıç tarihi olma ihtimaline değinerek hatalı bulmaktadır. Fakat 1583 yılına ait bir tapu defterini referans alarak bu verginin ilk defa bu tarihte tahsil edildiğini ifade etmekte ve söz konusu verginin ihdas edildiği tarihin bidayeti için zikredilen tarihi tespit etme çabasını eksik verilerle sürdürmektedir.[172] Halbuki aşağıda alıntılanan kanun hükümlerinde görüleceği üzere II. Mehmed'e nispet edilen KP başlıklı derlemede *koyun resmi* kavramıyla vaz edilen bu vergi, II. Beyazıd'a nispet edilen KKÖO başlıklı derlemede de *resm-i ganem* adı altında yukarıda belirtilen tarihlerden çok daha erken tarihlerde vaz edilmişti.[173]

Kanun koyucuların saime hayvanlar kategorisindeki koyun ve keçi gibi hayvanlara sahip olan reayadan alınan vergi hakkındaki düzenlemeleri şu şekildedir:

KP:	"Koyun resmi kim alınur; üç koyuna bir akçe alına."[174] "Kafirlere ki [kafirlerden] koyun resmi alınur, üç koyuna bir akçe alına, Müslümanlar gibi."[175]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Resm-i ganem, iki koyuna bir akçe. Amma Vidin Sancağı'nda üç koyundan bir akçe alınmak mukarrer olmuşdur."[176]
KKÖO, KSSHK:	"Yörükde dahi yerlü gibi resm-i ganem iki koyuna bir akçedir. Yörükden resm-i kara on iki akçedir. Yörüğün koyunı kırılup hiç kalmasa veyahud yirmi dört adedden ekall kalsa,

172 Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 429.

173 Bu hususdaki benzer bir değerlendirme için bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1/156.

174 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 22; Barkan, *Kanunlar*, 389.

175 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 29; Barkan, *Kanunlar*, 393.

176 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 25v-26v; Akgündüz, *OK*, 2/55; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159^{a} (9^{a}); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 27^{b}-28^{a}; Akgündüz, *OK*, 7/344-345. Ayrıca koyunlar kuzuladıktan sonra koyun kuzuyla bir sayılır. Eğer sayılıp da vergisi alınan koyunlar satılırsa celebkeş ve kasaplardan tekrar vergi alınmaz fakat vergisi ödenmeden gerçekleşen satımlardan ilk sahibine müracaat edilir. Eğer ilk sahibi bulunmazsa satın alan celebkeş ve kasapların ellerinde hüccetleri de yoksa vergi bunlardan talep edilir. Dolayısıyla bu hüküm üzere celebkeş ve kasaplardan satıma dair ellerinde mutlaka hüccet almaları tenbih edilir. Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 25v-26v; Akgündüz, *OK*, 2/55; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 13^{a}; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 155; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41^{b}; Akgündüz, *OK*, 8/119. Hatta KSSHK ve CK (III)'de vergisi verilmeyen koyunların bu durumunu pazarlık durumunda indirim olarak kullanılması tavsiye edilir. Bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159^{a} (9^{a}); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 27^{b}-28^{a}; Akgündüz, *OK*, 7/344-345.

	bunlara dahi kara deyü on iki akçe alınur ve koyun bâcı alınmaz."[177] "Koyun tamam dölini dökdükden sonra Mayıs içinde sayılur ve hem koyunla kuzu bile sayılmak emr olunmuşdur. Sahib-i raiyyete tabidir."[178]
KSSH:	"Yurtluda ve yörükde iki koyuna bir akçe vermek kanundur. Koyunlu kuzu bir sayılmak dahi bazı yerlerde kanun olmuşdur. Koyun tamam dölün döküp ayırtılaşdıkdan sonra mah-i Abril'de alınur. Koyunı olmayan yörükden resm-i kara deyü on iki akçe alına. Yörüğün koyunu kırılup az kalsa, bunlara dahi kara denilür, koyun bacı alınmaz; heman on iki akçe alınur. Resm-i kara deftere göredir, yazılmadıysa alınmaz."[179] "Yörük taifesinden dahi resm-i ganem iki koyuna bir akçedir. Yörükden resm deyü on iki akçe alına. Yörüğün koyunları kırılup hiç kalmasa yahud yirmiden ekall kalsa, bunlara dahi kara denilür; on iki akçeleri alına, ganem alınmaya."[180]
CK (III):	"Yörük taifesinin koyunu resminden her yıl mevcud olandan alınup 'geçen sene koyunun bir mikdar idi, ana göre resm ver' deyü ziyade teklif olunmaz."[181] "Bir timara koyun resmi hasıl kayd olunsa, vilayet yazıldığı eyyamda koyunu olan kimesneler koyunlarını satıp giderüp ve timara zarar etseler, şöyle ki, deftere yazıldığı vakit koyunu olup resmi defterde hasıl yazılup resmi alınurken ihtiyariyle satıp gayri kesb eyleyüp timara zarar eyleseler, anın gibilere kudretleri yetdikde bin koyun aldırıp resmin verdirrnek gerek. İhtiyarı ile satmayup afet ile helak olup yine koyuna kudretleri kalmasa 'koyun al' deyü teklifin vechi yokdur. Anın gibilerin üzerlerine koyun takdir idüp resmini almak caiz değildir."[182]
KSMH:	"Koyun ile kuzu bazı yerlerde bir sayılmak kanundur. Koyun tamam dölün döküp ayırtlasa mah-i Abril'den alınur. Resm-i ağnam yerlüden ve yörükden iki koyuna bir akçe alınmak kanundur."[183] "Yörük taifesi yerlü gibi resm-i ganem iki koyuna bir akçe vere; koyunu olmaya, resm-i kara on iki akçe alına. Yörüğün koyunları kırılup hiç kalmasa yahud yirmiden ekall olsa, bunlara dahi on akçe alına, resm-i ganem alınmaya."[184]

KP başlıklı derlemede üç koyuna bir akçe olarak belirlenen *koyun resmi*, sonraki derlemelerde de bazı sancaklarda aynı miktarda tahsil edilirken bu oran İmparatorluğun birçok sancağında iki koyuna bir akçe şeklinde arttırılmıştı. Ayrıca KP'de açık bir şekilde *koyun resmi*yle Müslümanlar ve gayr-ı müslimlerin eşit oranda mükellef olduğu hususundaki ilave dikkat çekicidir.[185] KKÖO, KSSH ve KSSHK'da bilhassa yörükler için belirtilen koyun adedinin yirmi dört, KSMH'da ise yirmiyi bulması halinde *resm-i ganem*

177 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 56v-57r; Akgündüz, *OK*, 2/72; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 173[a] (23[a]); *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[a]-41[b]; Akgündüz, *OK*, 8/119-120.).

178 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 25v; Akgündüz, *OK*, 2/55; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159[a] (9[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 27[b]; Akgündüz, *OK*, 7/344.

179 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 154.

180 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 14[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 156.

181 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 8[b]; Akgündüz, *OK*, 7/326.

182 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 19[b]; Akgündüz, *OK*, 7/335.

183 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41[b]; Akgündüz, *OK*, 8/119.

184 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[a]; Akgündüz, *OK*, 8/120.

185 KP dışındaki derlemelerde gayr-ı müslim reayadan *resm-i ganem* alınacağına dair bir ifade yok ise de bu dönemlerdeki sancak kanunlarında gayr-ı müslim reayadan da bu verginin tahsil edildiği bilinmektedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 3/404, 447; *OK*, 4/379, 398; *OK*, 5/273, 289, 344, 390, 393, 395, 407, 415, 423; *OK*, 6/673; *OK*, 7/116, 134, 452, 453, 459, 508, 513, 521, 580; *OK*, 8/260, 266, 312.

vergisine tabi tutulacağı ifade edilirken[186] yerleşik reayanın bu vergiyle mükellef olabilmesi için kanunnâmelerde net asgari bir rakam zikredilmemiştir.

Klasik İslam hukukçuları koyun ve keçinin zekât nisabının kırk olduğu ve gayr-ı müslimlerin zekâta tabi tutulamayacağı konusunda hemfikirdir.[187] Klasik doktrinde hukukçuların zekatla ilgili belirttiği söz konusu şartların birebir kanun koyucular tarafından esas alınmadığı açıktır. Fakat kanunnâmelerdeki *resm-i ganem*le ilgili düzenlemelerin müslümanlara yönelik şartların yanında ilave düzenlemeleri de içerdiği ve bu ikisinin birlikte ele alındığı görülmektedir. Bu nedenle ilgili verginin ifa edilmesi halinde zekât olarak kabul edilip edilmeyeceğine dair dönemin ulemasının fetvaları önemlidir. Başta Ebussuûd Efendi olmak üzere ekser Osmanlı uleması bu verginin zekât olduğu görüşündedir:

1. "Sual: Sipahilerin […] aldıkları […] resm-i ganem […] sipahilere helâl olur mu? Cevâb: Resm-i ganem, ganemin zekâtıdır, iki yüz dirheme mâlik olmayana harâm değildir. […]"[188]
2. "Mesele: Zeyd koyunları için padişah-ı âlem-penâh emri ile Amr'a iki koyuna bir akçe verse mezbûr akçeyi zekâtına tutmağa şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Zekâtdır, olur."[189]

Ebussuûd Efendi, zikri geçen fetvalar dışında başka bir fetvasında *resm-i ganem*le ilgili vazedilen kanun hükmünde belirtilen miktarı reayanın kayıtlı olduğu timar sipahisine zekât *niyet*iyle vermesi halinde bunun zekât yerine geçeğini ifade ederek zekâtın sıhhatinin iki şartından biri olan *niyet* şartına dikkat çekmektedir:

3. "Mesele: Zeyd'in zekâtı lazım olan koyunlarından mîrî canibinden alınan akçe koyunların zekâtı için olur mu? el-Cevâb: Ol niyet ile vericek olur."[190]

---

186 Bu kanun derlemelerinde de görüldüğü üzere vergilendirmede koyun varlığı, yörük taifesi için çiftçi raiyyetin elindeki toprak mesabesindedir. Koyunu olmayan yörükler de çifti olmayan raiyyet gibi on iki akçe *resm-i kara* vermekteydiler. Bk. Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/478.

187 Çağdaş ulemadan Yûsuf el-Karadâvî, zekâtın meunet yönü de olduğu için devlet başkanının gayr-ı müslimlerden vergi adı altında maslahat gereği zekât alabilmesini yasaklayan bir prensip olmadığı görüşündedir. Bk. Yûsuf el-Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât*, (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1973), 1/99-104.

188 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî (Kânunnâme-i Üskübî)*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1163, vr. 32[a].

189 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 27[a].

190 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 28[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 37[a].

Kanun hükümlerinde "iki/üç koyuna bir akçe"[191] olarak tayin edilen bu verginin oranı saime hayvanların zekâtı için belirlenen nisabla aynı olmadığı halde mezkûr fetvaları ışığında Ebussuûd Efendi'nin bunu, zamanın ruhuna uygun maslahatlara binaen "zekât" olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ulemanın *resm-i ganem*in zekât yerine kabul edilebileceği yönündeki fetvaları (aynı zamanda araziye müteallık bütün vergilerin) Osmanlı toprak sistemi ve *mîrî arazi* teorisiyle irtibatlı olduğu ihtimali üzerinde de durulabilir.[192] Şöyleki saime hayvanların otlandığı toprakların *mîrî arazi* olarak kabul edilmesi sebebiyle timar sisteminin uygulanması devletin buna istediği gibi müdahale hakkını saklı tuttuğu, ulemanın buna bağlı olarak *resm-i ganem*i zekât olarak kabul edilmesine cevaz verdiği düşünülebilir. Zira hayvanların zekâtı için nisabın belirlendiği Hz. Peygamber döneminde mülk araziler dışındaki toprakların rakabesi devlete ait olarak kabul edilmiyor ve timar veya benzeri bir sistem uygulanmıyordu. Bu durumdaki topraklarda herkesin eşit yararlanma hakkının olduğu umumun menfaati söz konusuydu. Osmanlı döneminde ise rakabesi devlete ait olan *mîrî arazi*lerin tasarruf hakkı reayaya *resm-i tapu* karşılığında kiralanarak timarlara bağlanmakta ve vergileri sahib-i timara/sipahilere bırakılmaktaydı. Dolayısıyla bir timara bağlı olan reaya kayıtlı/mütemekkin olduğu timar dışındaki otlaklarda hayvanlarını otlatma hakkına ayrıca bir *otlak resmi*[193] ödeme veya kayıtlı olduğu yer ile hayvanlarını otlattığı yerin sipahileri arasında *resm-i ganem*i bölüştürme[194] karşılığı dışında sahip değildi. Nitekim İbn Kemal -vakıf topraklarından mütevellinin aldığı- *resm-i otlak* ile ilgili verdiği fetva da bu duruma işaret etmektedir:

4. "Mesele: Bir vakfın reayasından olan Zeyd ve Amr ve Bekir ahar vakfın toprağına varup koyunların ra' ettirmeğe vakfı ahar zabıtı onlardan resm-i otlak talep ettikde onlar 'biz koyun

---

191 *Kânûn-i Osmânî*lerde belirtilen bu oranlar sancak kanunnâmelerinde değişebilmektedir. Bk. Emecen, "Ağnam Resmi", 1/478.

192 Osmanlı'nın tahsil ettiği vergileri zekât veya öşür olarak değil, rakabesini kendisine ait kabul ettiği arazilerin kirası olarak görmesini, devletin buna istediği gibi müdahale hakkının elde edilmesine yönelik olduğunu belirten açıklamalar için bk. Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 333-334.

193 Kayıtlı olduğu timar toprakları dışında veya şerîki olmadığı mîrî statüdeki otlaklarda hayvanlarını otlatan reayadan ilgili sahib-i arzın talep etme hakkına sahip olduğu vergiye *resm-i otlak* denilir. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 138. *Resm-i otlak* başlığı altında ileride daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız bu mevzuyla ilgili vaz edilen kanun hükümleri bu bağlamda incelenebilir.

194 925/1519 tarihli bir sicil kaydına göre kayıtlı olduğu yer dışında başka bir köyde ağılı olup hayvanlarını otlatan raeyanın *resm-i ganem* vergisini kayıtlı olduğu timar dizdarı ile ağılı olup hayvanlarını otlattığı köy zaimine bölüştürerek vermesi gerektiği belirtilmiştir. Bk. Rifat Günalan, Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul Kadı Sicilleri: *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 2/109, hk. no: 127.

resmini reayası olduğumuz vakfın mütevellisine vermekle resm-i otlak lazım gelmez' deyü vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar. Koyun resmi başka, resm-i otlak başkadır."[195]

Buna göre bir karye reayası kendi köylerinin sınırları dışında hayvanlarını otlattığı karyenin sipahisine kendi karye sipahilerine ödemekle yükümlü oldukları *resm-i ganem*den başka *otlak resmi* de ödemek zorunda kalırlardı.[196] Zira her bir timara bağlı olan meraların sadece o timara bağlı köylünün hayvanlarına meccânen yani *otlak resmi* ödemeksizin ayrıldığı ve tımar ahalisi dışındaki başka kimselere hayvanlarını otlatmak ve ağaçlarını kesmek gibi her türlü tasarrufun yasak olduğu açıkça belirtilmişti:

5. "[…] Her karye ehline tayin olunan mer'alar o karye ehlinin mezralarını ziraat ve tamir edicek öküzlerine tayin olunmuşdur. Zeyd'in reayası Zeyd'in yerinde kullandıkları öküzler o karye meralarında otadılır, Amr'ın yerinde kullandıkları öküzleri o karyenin merasından otadırlar. Ebussuûd."[197]

6. "Mesele: Bir karye halkının meralarına ahar karye halkı hakları yok iken 'kona geldik' deyüp konup davarların otlatup ağaçların kesmeğe kâdir olur mı? el-Cevâb: Olmazlar. Ebussuûd."[198]

Yine başka bir fetvada bir timara bağlı reaya tasarruflarındaki kışlakları başka kimselere sattıklarında/tefvîz ettiklerinde bunların koyunları kışlak sınırları dışında timar dahilindeki zirai alanlara zarar vermekle sahib-i timar için söz konusu olabilecek öşür vergisindeki eksikliğe sebep olacağı için sahib-i timar bu satım/tefvîz işlemini engelleyebilme hakkına sahipti:

7. "Mesele: Bir karye ahalisi kışlakların aharden bazı kimesnelere bey' ettiklerinde ol kimesneler koyunlarını getürüp ol koyun ol karyenin mezruatını basup sipahinin öşrüne zarar olıcak sipahi ol karye ahalisini kışlakların ahar kimesnelere bey'den men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Bayi'în ızrar [zarar] kastı olmayup özrü/ğadri vadıh olıcak tefvîze izin vermemeğe kâdir olur. Bu maddede sipahi öşrüne zararın gelmek mahsul reayaya ed'afı gelmek ile olsa reaya tefvîze rağbet etmezlerdi cümlesi zararlarına razı olmak emr-i baiddir, ma'a-haza sipahinin zararı emr-i vâki ise izin vermemeğe kâdirdir."[199]

4, 5, 6 ve 7 numaralı fetvalar timar sisteminde hududların önemini göstermektedir. Zira hudud içerisindeki arazilerden elde edilen her türlü vergi o timarın sipahisine aitti ve bu onun şer'î hakkı idi:

8. "[…] Her timarın hudûdunda dahil olan arazinin âmirî ol timara tahsis olunup andan hâdis olan eğer hubûbdur eğer fevakihdir eğer buguldur eğer sayir menafidir her ne ise her birinden takdîr ve ta'yîn olunan beher öşür müdür sümün müdür ol timara umûm üzere hâsıl kayd olunup tasarrufatı

---

195 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 44[b].

196 Hacı Osman Yıldırım, v.dğr. (ed.), *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001), 41, hk. no: 59 [72].

197 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 255[a].

198 Pîr Mehmed Efendi, *Zahîrü'l-Kudât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 587, 146[a].

199 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[b].

sipahisine tefvîz olunmuşdur her birinin hâsılının behresi hakk-ı şer'îsidir bi-kusûr alur […] Ebussuûd."[200]

Dolayısıyla sipahi, 8 numaralı fetvada vurgulandığı üzere timarının sınırları içerisinde tahsil etmesi gereken her türlü hakk-ı şer'îsini bi-kusûr almak için tam olarak timarının hududlarını bilmesi gerekiyordu. Bu nedenle sipahiler arasında hududlarının nereden başlayıp nerede bittiği konusunun sorun olduğu davalar da ayrıca görülmektedir.[201]

Osmanlı'da *resm-i ganem* için vaz edilen hükümler ve bu vergi için belirlenen oranlar nasıl ki mîrî toprak sisteminin bir gereği olarak şekillenmişse gayr-ı müslimlerden bu verginin alınmış olması da zekâtın meunet yönünün yanı sıra bu sistemin getirdiği bir gereklilikti. Zira mîrî toprak teorisinde sadece Müslümanlardan bu verginin tahsil edilmiş olması bir eşitsizlik ve en önemlisi devlet için bir gelir kaybı doğuracaktı. Nitekim hem kanun koyucuların hem ulemanın bu vergi için zekât kavramı yerine *resm-i ganem* kavramını tercih etmiş olmaları da devletin zekât ahkamına bağlı kalmaksızın müdahale hakkını genişletme anlamında önemlidir.[202]

Elbetteki yukarıda ifade edilen "araziye müteallık vergilerin yanı sıra *resm-i ganem*in de *mîrî arazi* teorisine bağlı olarak vazedildiği dolayısıyla devletin buna istediği gibi müdahale hakkını saklı tuttuğu" yönündeki varsayımın geçerli olabilmesi için *öşrî arazi* olarak kabul edilen topraklarda reayadan alınan *resm-i ganem* vergisinin *mîrî arazi* olarak kabul edilen bölgelerdeki *resm-i ganem* uygulamasından farklı olması ve koyun ile keçilerden alınan zekâtın şartlarını yerine getirmesi gerekmektedir. Bu durumun sağlaması bağlamında Osmanlı'da öşrî veya harâcî toprak sisteminin kabul edildiği bölgelerde koyun ve keçilerden alınan vergi/zekât nasıldı? sorusu cevaplanmalıdır. *Harâc arazisi* olarak kabul edilen Şam ve Kudüs'ün[203] yanı sıra kanunnâmelerde mîrî arazi

---

200 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b].

201 "Sual: Serhadde timarları olan sipahilerin sınır hususunda olan davalarında 'zimmîlerin şehadetleri makbul edesin' diye Beylerbeyi kadıya mektup göndermekle kadı sipahiler yüzüne zimmîlerin şehadetin istima' idüp hükm eylese hükmü nafiz olur mu? Cevab: Emr-i sultanî olmayınca olmaz. 'Yerleri tasarruf eden zimmîlerin husumetlerin sipahilerinden kat'-ı nazar kadimden nice olageldiğine zimmî şahidler dinleyip mûcebi üzere hükmedüp sipahilerine behrelerin ona göre aldırasın' diye hükm-i şerif olıcak nafizdir. Ebussuûd." Bk. Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 255[b].

202 Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 337.

203 Halep, Şam ve Kudüs bölgelerinin arazilerinin *harâc arazisi* olduğunu belirten fetvalar için bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a-b]. Fetvalarda Sevâd-ı Irak'ın (Bağdat) da harâc arazisi olduğu ifade edilmektedir. Bk. "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/57; Barkan, *Kanunlar*, 298-299. Fakat yukarıdaki bölgelerin aksine Bağdat eyalet kanunnâmesinde üç yüz

sistemine göre tahakkuk eden vergilerin vazedildiği Halep[204] ve civarındaki Hama, Hıms, Azez, Ma'arra gibi sancaklar ile arz-ı haliye-i Irak dışındaki Erbil, Musul, Nehr-i Şerif ve bazı nahiyelerde *resm-i ganem* uygulamasının[205] *mîrî arazi* olarak kabul edilen bölgelerdeki uygulamadan bazı yerlerde verginin oranı dışında farklı olmadığı görülmektedir. Öte yandan *öşrî arazi* olarak kabul edilen yerlerde ise *resm-i ganem* vergisi olup olmadığı, varsa bunun zekât uygulamasından farklılık gösterip göstermediği konusunda ayrıştırılmış net verilere sahip olmamakla birlikte en azından Basra[206] eyalet kanunnâmesinde *resm-i ganem* uygulamasının yer almadığını söylemek mümkündür.[207] Hatta yukarıda başka bir bağlamda işaret edildiği üzere 17. yüzyılda fethedilen ve toprakları mülk olarak kabul edilen Girit adasında *resm-i ganem* gayr-ı şer'î/bid'at olarak nitelendirilerek klasik doktrindeki zekât uygulamasıyla aynı tahsilin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.[208] Ayrıca "Osmanlı toprakları arazî-i sultaniyyedir"[209] şeklindeki ifadeler *kanûn-i Osmânî*lerde vergilerle ilgili hükümlerin *mîrî arazi* sistemine bağlı olarak vaz edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Özetlemek gerekirse *öşrî arazi* olarak kabul edilen Basra'da koyunlardan zekât şeklinde yapılan tahsil, toprakları harâc veya mîrî olarak kabul edilen bölgelerde *resm-i ganem* adı altında gerçekleşmişti.

---

koyundan bir koyun alınan *otlak resmi* yer almakta ise de Bağdat'a bağlı bazı nahiyeler hariç *resm-i ganem* ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. Bk. Akgündüz, *OK*, 5/156; krş., Barkan, "Kanunnâme-i Nehr-i Şerif", *Kanunlar*, 231, Akgündüz, *OK*, 5/164-165, 168.

204 Ebussuûd Efendi Halep topraklarının *harâc arazi*si olduğunu ifade etmekte ise de kanunnâmelerde mîrî arazi sistemine göre tahakkuk eden vergilerin çoğunun bu bölge için de vazedildiğini buna göre fetvalar ile kanunnâmeler arasında bir uyumsuzluk olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Aynı şekilde Erbil ve Musul kanunnâmelerinde de *mîrî arazi* sistemine bağlı vergilerin vaz edildiğini ifade etmiştik.

205 Halep, Şam ve Kudüs sancaklarında *resm-i ganem* vergisiyle ilgili hükümler için sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 207, 218, 221. Hama, Hıms, Ma'arra ve Azez sancak kanunnâmelerindeki *resm-i ganem* ile ilgili hükümler için de sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 7/609, Akgündüz, *OK*, 5/681, Akgündüz, *OK*, 5/690, Akgündüz, *OK*, 5/625; Akgündüz, *OK*, 7/593; Akgündüz, *OK*, 8/368.
Erbil, Musul, Nehr-i Şerif ve Bağdat'a bağlı bazı nahiyelerde *resm-i ganem* ile ilgili hükümler için sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 5/19, Barkan, "Musul Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 176; Akgündüz, *OK*, 5/217, Barkan, "Kanunnâme-i Nehr-i Şerif", *Kanunlar*, 231, Akgündüz, *OK*, 5/164-165, 168.

206 Basra topraklarının *öşrî arazi* olduğunu ifade eden fetva/kanun için bk. "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/57; Barkan, *Kanunlar*, 298-299.

207 Basra eyalet kanunnâmesinde *resm-i ganem*le ilgili bir uygulama bulunmamakta hatta öşrî arazi olarak kabul edilen bu bölgeden gümrükten geçen koyunlardan kırkta bir şeklinde zekât alındığı görülmektedir. Bu durum mevcut veriler ışığında öşrî arazilerden *resm-i ganem* uygulaması yerine koyunlardan zekât alındığını göstermektedir. Basra eyalet kanunnamesi için bk. Akgündüz, *OK*, 5/242-261; *OK*, 8/205-216. Yukarıda aslında Basra eyaletine bağlı bazı sancak kanunnâmelerinde mîrî araziye bağlı olarak vazedilen vergilerin bir kısmının yer aldığını bu sancakların Basra eyalet merkezinden farklılaştığını ifade etmiştik. Buna göre Akçe Kal'a, Benî Mansûr, Cemarol, Kanâsiyye, Rahmâniye ve Remle sancak kanunnâmelerinde *resm-i camus* vazedildiği halde *resm-i ganem* vazedilmemişti. Bunun için sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 8/217-218, 221-222, 225-226, 227-228, 229-230, 239-240, 241-242. Basra eyaletinin önemli sancaklarından biri olan Sadr-ı Süveyb sancağı kanunnâmesinde ise *resm-i camus*un yanı sıra *resm-i ganem*in vazedilmesi bir istisna olarak görülmektedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 8/245.

208 Barkan, *Kanunlar*, XLI-XLII, 354; Akgündüz, *OK*, 10/940-944.

209 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân*, 110.

Koyuna karşılık akçenin talep edilmesi bu verginin aynî olarak değil bedelen tahsil edildiğini göstermektedir. Bu vergiyle ilgili tahsilin bedelen yapılması Hanefi mezhebinin bu yöndeki görüşüne uygun düşmektedir.[210] KKÖO, KSSH, KSSHK ve KSMH'da vaz edilen koyunun kuzu ile bir sayılması gerektiğini ifade eden hükümlerde ve bilhassa mezkûr kanun derlemelerinin yanı sıra CK (III)'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alınan koyunu telef olan kişilerin söz konusu vergiyle mükellef sayılmaması konusunda dönemsel koşullar dışındaki düzenlemeler hariç kanun koyucuların Hanefî mezhebindeki uygulamayı takip ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hanife ve İmam Muhammed, zekâta konu olan hayvanların yavrularıyla bir sayılması gerektiğini belirtmiştir.[211] Keza Hanefî hukukçular yıl içerisinde nisaptaki düşüşün zekâta mâni olmayacağı, malın helak olması durumunda ise zekâtın sakıt olduğu görüşündedirler.[212]

CK (III)'de "koyunları vardır" şeklinde kayıt altına alınan reayanın *resm-i ganem*in toplanma döneminden önce söz konusu koyunları satarak bu verginin ödemesinden kaçınma anlamında hileye başvurması halinde onlara cebren bin koyun aldırılıp verginin tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmekte, fetvalarda da reayanın söz konusu vergiden kaçınması durumunun caiz olmadığı belirtilmektedir.[213]

CK (III)'de diğer kanunlarda olmayan başka bir hükme göre Hz. Peygamber soyundan olanların bu vergiden muaf olduğu ancak II. Selim devrinde sahip oldukları koyun/keçi sayısının yüz elliyi geçmesi[214] halinde bu vergiye tabi olacakları ifade edilmektedir:

---

210 Hanefî hukukçular zekât olarak verilecek olan malın kendisi yerine malî değerinin ödenmesini caiz görmektedirler. Bk. Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî fi'l Fıkhi'l-Hanefî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 55; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/99; Kemâluddîn Muḥammed b. ʿAbdulvaḥid b. ʿAbdilḥamîd b. es-Sîvâsî İbnu'l-Humâm, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 10 c. (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1389/1970), 2/191; İbrâhîm el-Halebî, *Multekâ'l-Ebhur*, ed. Halil İmrân el-Mansûr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 300.

211 Ebû Yûsuf ise tamamı yavrulardan oluşan sürüden bir yavrunun zekât olarak verilmesi gerektiği görüşündedir. Bk. Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 55; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1414/1993), 2/157; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesʿûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'iʿus-Sanâ'iʿ fî Tertîbi'ş-Şerâ'iʿ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/32; Osmân b. Alî b. Mehcen el-Bâriʿî Fahruddîn el-Hanefî ez-Zeylaʿî, *Tebyînu'l-Hakâîk Şerhu Kenzi'd-Dakâik ve Hâşiyeti'ş-Şelebî* (Kahire: el-Matbaʿatu'l-Kubrâ'l-Emîrîyye, 1313), 1/266.

212 Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 55; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/101.

213 "Mesele: Iskat-ı zekât içün olunan hile şer'an, mekruh olur mu? el-Cevâb: Mekruhdur." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b].

214 Bazı ahkâm defterlerinde kâdı, müderris, sipahi, emîn vb. hizmet erbabının da yüz elli koyuna kadar olanlardan bu verginin alınmadığı (bk. Emecen, "Ağnam Resmi", 1/478; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 136.) Peçuy kanununda ise papazların yanı sıra eşkincilerin de sefere gittikleri yıllarda bu vergiden tamamen muaf oldukları belirtilmektedir. Bk. Emecen, "Ağnam Resmi", 1/478.

CK (III):	"Sahih'un-neseb sâdâtdan […] sabıkda mülk koyunlarından […] âdet-i ağnam alınmazdı. 'Kendi maişetleri içün olan yüz elli re's koyunlarından alınmayup ziyadesinden alına' deyü ferman olunmuşdur."[215]

Görünen o ki II. Selim devrine kadar Hz. Peygamber soyundan olanların *âdet-i ağnam/resm-i ganem* muafiyeti İbn Kemal tarafından da onaylanmıştır. Zira O, Hz. Peygamber soyundan olanların raiyyetliğinin olamayacağı yani vergiyle mükellef tutulamayacağı görüşündedir:

9. "Mesele: Evlâd-ı Resûl'den olanın raiyyeti olur mu? Cevâb: Olmaz. İbn Kemal."[216]

10. "Mesele: Âl-i Resûl'den şer' ile avârız ve rüsûm-ü örfîye alınır mı? Cevâb: Alınmaz. İbn Kemal."[217]

Ebussuûd Efendi ise, Hz. Peygamber soyundan olanların da -ki başka vergiler için söz konusu statünün avantajından yaralanabilmek için bunun ayrıca mahkeme tarafından onaylanmış olması gerekir-[218] bu vergiyle mükellef olduğunu beyan etmektedir:

11. "Mesele: […] Zeyd'in siyâdeti sabit olduğu takdirce sancak beğleri ve sipahiler Zeyd'den âdet-i ağnam ve rüsûm-u raiyyet taleb eyleseler almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Rüsûm-u raiyyetin ekseri hukuk-ı şer'îyedir, ona siyâdet mânia olmaz. Âdet-i ağnam zekâtdır, müstahak olan fukaraya vermek lazımdır."[219]

Bu durumda, Ebussuûd Efendi'nin İbn Kemal ile bu konuda farklı görüşte olduğu söylenebileceği gibi onun bu yöndeki görüşü ya II. Selim devrinde kanuna paralel değişim geçirmiştir ya da kanun onun görüşüne paralel değişim geçirmiştir de denilebilir.

Sonuç olarak Hz. Peygamber soyundan olanların II. Selim devrinden önce sahip oldukları tam muafiyet ile II. Selim devrinde koyun sayıları yüz elliyi geçince vergilendirmeye tabi tutulması yönündeki -CK (III)'de vaz edilen- kısmî muafiyet onlara

---

215 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 13[a]; Akgündüz, *OK*, 7/332.

216 İbn Kemal, *Mecma'u'l-Mesâ'ili'ş-Şer'îyye fî'l-Ulûmi'd-Dîniyye*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 6253, vr. 52[b].

217 İbn Kemal, *Mesâili'ş-Şer'îyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 52[b].

218 "Mesele: Elinde Bahrü'l-Ensab'dan menkul şeceresi olan Zeyd'in eban an cedd müyesser idiği kadı huzurunda mahallesi imamı ve hatibi ve nice Müslümanlar şehadetleri ile sabit olsa kadı sicil idüp hükmeylese Zeyd'in siyâdetine, şer'an sabit olmuş olur mu? el-Cevâb: Dava-yı sahiha-i şer'îyeye binaen sabit olduysa olur. Ebussuûd." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), vr. 28[b]. Bu hususla ilgili bir sicil kaydında da muafiyetin tanındığı kesimlerden biri olan Hz. Peygamber soyundan olanların nakibü'l-eşraftan aldıkları hüccetle beraber kadıya müracaat edip fetva da aldıktan sonra mahkeme onların lehlerine göre karara vermekteydi. Bk. Nasi Aslan, "İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya v. dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 237.

219 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 26[a]. Ebussuûd Efendi'nin Hz. Peygamber soyundan olanların *resm-i ganem* dışında *resm-i çift* ile de mükellef olmaları gerektiğini belirten fetvası için bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]-17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259[a-b]. Bu hususa *resm-i çift* bahsinde tekrar değineceğiz.

zekât verilemeyeceği yönündeki vakıa[220] ile ilgili düşünülebilir. Zira kanun koyucuların Hz. Peygamber soyundan olanlara zekât verilemediği için tanıdığı tam veya kısmî muafiyet onları fakirleştirmeme prensibiyle irtibatlı olsa gerektir. Bununla beraber CK (III)'deki ilgili düzenlemede yüz elli koyun sınırının konulması da bu prensipteki dengeyi sağlamaya yönelik olmalıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber soyundan olanlara tanınan vergiden muafiyet ayrıcalığının sadece onlara gösterilen saygıyla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.[221] Zira kanun koyucuların onları maddi imkanları artınca mükellef tutma, azalınca tutmama dengesini gözettiğini onların bu durumunun benzer saiklerle başka vergiler için de gözetildiğini ifade etmek mümkündür: Örneğin ileride de görüleceği üzere kanunnâmelerde Hz. Peygamber soyundan olanların *resm-i çift* vergisinden muaf olmayıp *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*den muaf olmaları[222] onları başkalarına muhtaç ettirmeme dengesinin bir sonucu olduğunu desteklemektedir.[223] Zira tam çift işleten reayadan tahsil edilen *çift resmi* mükellefinin fakir olmadığını *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* ise kişinin -kısmen- fakir olduğunu göstermekteydi. Ayrıca kanun koyucuların Hz. Peygamber soyundan olan kimseleri rüsûm-ı örfîyyeden muaf tutma yetkilerini ilanihaye sınırsızca kullanabildikleri hukuk-ı şer'îyyeden olan vergilerden ise onları ilanihaye muaf tutamadıkları görülmektedir.

---

220 Hz. Peygamber soyundan olanlara zekât verilemeyeceği yönünde çok sayıda fetva bulunmaktadır: "Zeyd 'evlad-ı Resûl'e zekât vermeği mutaahhirin caiz görmüşdür' deyü Amr'ı Âl-ı-Resûl'e bir miktar akçe zekât virse ba'dehu 'Âl-ı-Resûl'e zekât virmek caiz değilmiş' deyü 'ol zekât' deyü verdüğü akçeyi Amr'dan yine talep eylese şer'an alıbilür mi? el-Cevâb: Alamaz. Ahmed İbn Kemal." Bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1067, vr. 10[b]; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 121[a].
"Mesele: Zeyd-i Âl-ı-Resûl'e sadaka ve zekât verilmek caiz olur mu? el-Cevâb: Zekât verilmek yokdur. Ebussuûd Efendi." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[a].
"Mesele: Zeyd Âl-ı-Resûl'den olup fakir olup deyni dahi olsa deyni olduğu takdirce deyni kadar ya deyninden ziyade zekât verilmek caiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Meğer gönlü gani bir fakire verile ol dahi tayyibi hatır ile Zeyd'in deynini eda eyleye. Ebussuûd Efendi." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[a].

221 Buna göre kanun koyucuların Hz. Peygamber soyundan olanlara tanıdığı vergiden muaf tutulma ayrıcalığı sadece onlara duyulan saygıyla ilgili olduğu yönündeki değerlendirmeler eksiktir. Bk. Almıla Gökçe Özcan, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devletinde Vergi Muâfiyeti (Anadolu ve Rumeli Beylerbeylikleri Örneğinde)", (Gazi Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 292.

222 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 98, 202.

223 Hz. Peygamber soyundan olanların bu vergilerden muaf tutulduğuna yönelik kanun hükümleri için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 32; *Rüsûm ve Tapuya Müteallik Kanun*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 461, vr. 160[a]. Silistre Sancağı kanunnâmesinde ise onların *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*le mükellef tutulmaları bir istisna gibi durmaktadır. Bk. Barkan, "977/1569 Tarihli Silistre Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 277-278. Bu konu ileride tekrar ele alınacaktır.

Derbendçilik vazifesini icra edenler de bilindiği gibi bazı vergilerden muaf tutulurdu.[224] Örneğin 982-1574 tarihli bir kayıta göre Şam bölgesinde bu görevi icra edenlerden *resm-i ganem* vergi memuru tarafından toplanmaya zorlanınca reaya buna yerinden göç etmekle tepki vermiş ilgili husus divanda görüşülüp reayanın yerlerine dönmeleri şartıyla bu verginin kaldırılacağı kararına bağlanmıştı.[225] Keza kanunnâmelerde belirtilenden daha fazla *resm-i ganem* alınmaya çalışıldığı, bu hususun devlet ve ulema tarafından engellenmeye çalışıldığı durumlar da bulunmaktadır. 987/1579 tarihli arşiv kayıtlarına göre mukayyed olandan daha fazla *resm-i ganem* talep eden görevlilerin şikâyet edilmesi üzerine mukâtaat müfettişi ve bölge kadısından bu kimseleri kanuna muhalif hareket ettirmemeleri ve tahzir edilmeleri istenmişti.[226] Bu konuda Ebû Sâdî Efendi'nin (ö. ?) bu verginin toplanmasında kanun dışı uygulamaların caiz olmadığı yönündeki fetvası da son derece önemlidir:

12. "Mesele: Zeyd-i sipahinin yedinde olan sûret-i defter-i hakanîde […] resm-i ağnam içün her koyun başına birer akçe tayin alunmuş iken ona kanaat etmeyüp hilâf-ı defter 'ziyade alurın' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebû Sâdî Efendi."[227]

Devlet görevlilerinin daha fazla vergi toplamak için yaptığı kanun dışı uygulamalar tek taraflı değildi. Reayanın da vergiden kaçınmak için kendini derbendçi, voynuk veya doğancı olarak yazdığı veyahut belirli görevleri karşılığında vergiden muaf tutulan bu gibi sınıfların malları arasına vergi tahsil edilme sürecinde malını kattığı, devletin gerekli teftişler yaparak kanuna uyulması noktasında hükümler gönderdiği II. Mehmed devrinden itibaren görülmektedir. Bu hususta Kösteriye sancağının *ganem resmi*ni tahsil etmekle görevlendirilen amile verilen bir berat şöyledir:

KS:	"[…] doğancılar ve voynuklar ve derbend köyleri kafirleri, koyunları arasına koyun gizleyüp saydurmazlar imiş. İmdi buyurdum ki, teftiş edeler, doğancılar ve voynuklardan gayrı kafirlerin koyunların bulurlarsa, sayup âdetin alalar ve derbend köy kafirlerinin ellerinden hükümlerin alalar. Hükümlerinde tayin olunan mikdardan ziyade koyunlu kafirlerin koyunların bulurlar ise, sayup âdetin alalar, kimesne mâni olmaya. […]."[228]

[224] Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 192-93; Demir, *Örfî Vergiler*, 122-23; Yusuf Halaçoğlu, "Derbend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/162-63. Vidin sancağı özeleinde derbendlerin çeşitli hizmetlerinden dolayı muaf tutulduğu vergilerin yer aldığı bazı arşiv kayıtları için bk. Almıla Gökçe Özcan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Vergi Muafiyeti ve Toplum Yapısı Vidin Sancağı'nda Muaf ve Müsellemler", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 12, sy 4 (30 Aralık 2022): 2389-93.

[225] BOA, A.{DVNSMHM.d, 25/1771.

[226] BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/331; A.{DVNSMHM.d, 41/136. Bu arşiv kayıtları ayrıca kâdıların vergilerin usulüne uygun toplanması yönünde denetleme görevlerinin de bulunduğuna işaret etmektedir.

[227] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 40^{b}-41^{a}. Bu fetvadan anlaşıldığı üzere ayrıca bu dönemde koyun başına bir akçe tahsil edilmiştir.

[228] *Kânûnnâme-i Sultânî*, 38-39.

16. yüzyılın ortalarından itibaren devletin içinde bulunduğu ekonomik krizden dolayı vergi kaçırma durumunun arttığı belirtilmektedir.[229] İlgili arşiv ve sicil kayıtları söz konusu bu tespiti desteklemektedir. 942/1536 tarihli bir arşiv kaydında *resm-i ganem* tahsil etme hakkına sahip Mustafa isimli Subaşı'nın Hasan b. Hızır isimli reayayı *resm-i ganem* vergisini ödemekten kaçındığı için sürekli şikayet ettiği, toplamda dört yıllık *resm-i ganem* alacağı olması hasebiyle en sonunda mahkemenin bu verginin derhal ödenmesi gerektiği yönünde karar aldığı ifade edilmektedir.[230] Keza kanunnâmelerde açıkça ifade edildiği halde bazen reayanın kayıtlı olduğu timarın sahibine vermekle yükümlü olduğu bu vergiyi başka amillere verdiği yönündeki beyanlarla vergiden kaçındığı görülmektedir. 957/1550 tarihli başka bir arşiv kaydında Salihli köyüne kayıtlı Ali b. Turhan isimli reayanın bu yöndeki beyanının mahkeme tarafından kabul edilmediği buna göre yeni sipahi olan Mustafa isimli timar sahibine söz konusu vergiyi ödemekle yükümlü tutulduğu belirtilmektedir.[231] Keza 990/1582 tarihli başka bir kayda göre Mora Sancağı reayası devlet için bazı kalelere barut naklettiklerini bundan dolayı tahrir defterine kaydedildikleri statüye aykırı bir şekilde *resm-i ganem* ve diğer vergilerini ödememek için kadı ve katiblerden tezkire aldıklarını öne sürüyorlardı. Fakat Mora muharrine gönderilen hükümde bu iddialarının kabul edilmeyeceği, yapılacak yeni tahrirde raiyyet olarak kaydedilmeleri gerektiği belirtilmekteydi.[232]

1.1. Mîrî Toprak Sistemine Bağlı Olarak Hayvanların Konu Edildiği Diğer Şer'î Vergiler

Bu başlık altında ele alınan *resm-i otlak* ve *resm-i ağıl* vergilerini "ulemanın zekât kapsamında değerlendirdiği için caiz gördükleri vergiler" yönünde açtığımız bölüm başlığı altında yorumladığımız/tasnif ettiğimiz anlamına gelmemektedir. Söz konusu her iki vergi "harâc veya yerine alınan örfî vergiler" başlıklı ikinci bölüm altında tasniflendirilmelidir. Ne var ki mîrî toprak teorisi ve buna bağlı olarak timar sisteminde

---

229 Almıla Gökçe Özcan, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti: Derbendçilik", *Gazi Akademik Bakış*, 22/11 (Haziran 2018), 305-322.

230 Kenan Yıldız, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 4/263, hk. no: 628, 4/264, hk. no: 630. Birinci kayıtta Hasan b. Hasan Ahmed b. Hızır olarak ifade edilen kişi ile ikinci kayıtta Hasan b. Hızır olarak ifade edilen kişi büyük ihtimalle aynı kişidir.

231 Orhan Gültekin, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 6/203, hk. no: 445.

232 BOA, A.{DVNSMHM.d, 46/786.

timar hududları Osmanlı'da klasik fıkıh doktrininde belirtildiği üzere saime hayvanlara sahip olan mükelleflerden zekâtla birebir aynı bir tahsili değil *resm-i ganem* şeklinde örfî bir düzenlemeyi dayatıyordu. Zira Osmanlı'da topraklar mîrî değil, mülk olarak kabul edilmiş olsaydı *resm-i ağıl* ve *resm-i otlak* vergilerinin tahsili mümkün olmayacaktı. Çünkü klasik Hanefî doktrinine göre mülk toprak teorisinde saime hayvan sahipleri mükelleflerinden sadece zekât tahsil edilirdi. Fakat mîrî toprak teorisinde yani rakabesi devlete ait kabul edilen topraklarda sadece Müslüman mükelleflerden zekât almak devlet için pek çok açıdan kullanışlı bir uygulama olmayacaktı. Ayrıca bu eşitlik ilkesine de aykırı olurdu. Dolayısıyla kanun koyucuların sırf bu nedenlerle saime hayvan sahiplerinden alınması gereken vergiyi zekât olarak değil *resm* kavramıyla ifade etmeleri tutarlı bir tercihti. Buna göre ulemanın bu nedenle *resm-i ganem*i küçükbaş hayvanların zekâtı yerine geçerli saydıkları yönündeki değerlendirmemizi desteklemek üzere mîrî toprak teorisinin bir uzantısı olan *resm-i otlak* ve *resm-i ağıl* vergilerinin vaz edildiğini önceki başlıkta izah etmiştik. Dolayısıyla mîrî toprak teorisine bağlı olarak vaz edilen söz konusu vergilerin *resm-i ganem* mevzusundan hemen sonra ele alınması daha uygun olacaktır.

1.1.1. Resm-i Otlak

Berât-ı padişahî ile sipahinin, hakk-ı kararına bırakılan timarın sınırları içerisindeki otlaklardan hariç raiyyetin yani timar sınırları içerisinde mütemekkin olmayan göçebe raiyyetin sürüsünü otlatması veya bal kovanlarını sipahinin timarı dahilindeki ezhârdan beslenmesi için yerleştirmesi[233] nedeniyle vergi tahsil etme hakkı vardı. Bu vergi genel itibariyle *resm-i otlak* olarak ifade edilmektedir. Fakat hariç raiyyetin sürüsünü yaz mevsimlerinde otlattığı bir mera ise buna karşılık tahsil edilen vergiye *resm-i yaylak* veya *resm-i merâî*, kış şartlarına uyumlu bir arazide otlattığı bir yer ise bundan tahsil edilen vergiye de *resm-i kışlak* denilirdi.

KP:	"Koyunlu yerlü ve yörük, yayla ve kışla hakkın virmeye."[234]
KKÖO, KSSH, KSSHK,	"Kadimden korunup otlağı resmi alınugelmiş yaylakların örf-i Sultânîye muvafık defterde resm-i otlak ne kayd olundu ise, anı alalar. Anlarun maadası çayırlardan ve kırlardan ki, bazı mevaazı haymane taifesine yurd ve bazı şehirlüye hassa ve baz-ı ahar sipahilere timar

[233] Bu kısmı *resm-i kovan* bahsinde ele alacağımız için burada kapsam dışı bırakarak *otlak resmi*nin sürüden tahsil edilen kısmına odaklanacağız.

[234] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.

CK (III), KSMH:	kayd olunmuşdur ve bazı hâlî ve haric-i defterdir ki, anlarun gibi yerlerden ummal ve sipahiler otlak resmin alurlar imiş. Kanuna muhalif ve defter-i atikden haric olduğu sebebden anlara resm-i otlak kayd olunmadı, almayalar. Koyun resmi alındıkdan sonra nesne taleb olunmaya. Resm-i otlak evvelden kayd olunan yerlerden adet-i kadime üzerine her sürüden bir orta koyun alalar. Resm-i otlak evvelden otlak resmi kayd olunan yerlerden alınup kayd olunmayan yerlerden alınmaz. Haricden sancağa gelen koyundan resm-i otlak, a'lâ sürüye bir koyun bahası yirmi [on beş, KSMH] akçe [ve evsatdan bir koyun bahası on beş akçe ve ednâ sürüden bir koyun bahası on akçe ala. Yirmiden ziyade alınmak şer'an ve örfen caiz değildir, KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III)] [resmi ağnam alına, KSSH]."[235] "[yörüklerden] otlak resmi yerlüdeki gibi a'lâ sürüden yirmi; evsatdan on beş; ednadan on akçedir."[236] "Bir timarda haricden koyun gelüp kışlasa, ağırca sürüden bir şişek koyun alına ve alçak sürüden altı akçe alınur,[237] ziyade nesne alınmaya.[238] Bu resmi koyundur [gibidir] yere tabidür, yürüdüğü yere göre olmaz"[239]
KSSH, KSSHK:	"[…] Haricden gelen yaylakçı karaca koyunlulardan ve yörükden otuz akçe resm-i otlak ve koyunu olmayanlardan ikişer akçe otlak resmi alınur."[240]
CK (II):	"Yaylak ve otlak ve kışlak mahsulünü sipahi alup ahali-i karye dahl edemezler. Bir karyenin toprağında olan kışlak ve yaylak haricden gelüp yaylayup ve kışlayup resmin sahib-i arz almak istedikde, ol karye ahalisi 'bizim karyemiz toprağındadır; sana defterde yazılan resmi verüp ziyadesin biz alup bazı tekâlîfimize verürüz' deyü niza edemezler, alakaları yokdur. Cümle mahsul sahib-i arza hükm olunur, mücebince emr-i şerif verilür."[241] "Resm-i yaylak ve kışlak defterde hasıl yazılmak lazımdır. Yazılmadığı takdirce ol kışlak ve yaylağa her kim çıkup kışlayup ve yaylayup otundan ve suyundan intifa' edenlerden tahammüllerine göre resm alınmak kanundur. 'Defterde yazılan resmi ver' deyü niza edemez. Bu babda itibar tahammüle göre resm alınur, mucebince alınmaz."[242] "Otlak kanunı budur ki, haricden kimesneler koyunlarıyla otlak zamanında gelüp otundan ve suyundan intifa idüp öşr ve resm gibi nesne vermezler ise, ol makûlelerin üç yüz koyunları bir sürü addolunup a'lâ sürüden bir koyun ve evsatından bir şişek ve ednasından bir toklu otlak hakkı alınmak kanundur."[243]

235 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 37v-38r; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 2/61-62. Bu hüküm KSSH, KSSHK CK (III) ve KSMH'da mefhumu değiştirmeyecek birkaç farklı lafızla aktarılmaktadır. bk. *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 13[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 155; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 164[a] (14[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 32[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/349; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41[b]-42[a]; Akgündüz, *OK*, 8/119.

236 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 57r-57v; Akgündüz, *OK*, 2/72; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 14[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 156; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 173[a]-174[a] (23[a]-24[a]).

237 KSSHK'da ayrıca bu ifadelere ilaveten "a'lâ sürüden bir koyun alına" şeklinde geçmektedir bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 164[a] (14[a]).

238 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 38r-38v; Akgündüz, *OK*, 2/62; *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 18[a]; Akgündüz, *OK*, 7/239.

239 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 13[b]-14[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 155. Bu hüküm KSSHK, CK (III) ve KSMH'da mefhumu değiştirmeyen birkaç farklı lafızla aktarılmaktadır. Bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 164[a] (14[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 32[b]; Akgündüz, *OK*, 7/349; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[a]; Akgündüz, *OK*, 8/120. Ayrıca *CK (I) ve (II'de* bu vergi defterde hasıl kayd olunmayan veya kadimden alınmayan yerlerde alınmaz şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 8[a]; Akgündüz, *OK*, 7/229; *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 40[b]; Akgündüz, *OK*, 7/297.

240 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 14[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 156; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 174[a] (24[a]).

241 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 34[a]; Akgündüz, *OK*, 7/290.

242 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 30[b]-31[a]; Akgündüz, *OK*, 7/287.

243 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 31[a]; Akgündüz, *OK*, 7/287-288.

KSSH, KSSHK, CK (III), KSMH:	"[Reayanın] kışladuğı yerden bağdan ve bahçeden bir mikdar nesnesi olursa ya bir mikdar yer ziraat idüp sipahiye öşür ve resim virür ise, resm-i kışlak alınmaz. Yörük dahi bu kabildendir ve illa yörük kangı timarda kışlar ise, resm-i kışlak üçer akçe alına. Yörük timarda yer ziraat eylese, bağı ve bahçesi olsa, resm-i kışlak virmeye; amma otlak resmi vire."[244]
CK (III), KSMH:	"Resm-i otlak dahi koyun yürüdüğü yere göre olur, sahibi oturduğu yere göre değildir. Bir timarda sipahi mütemekkin olup koyunu olsa veyahud piyade ve müsellem taifesinin ağnamı olsa, anlarun gibiden sahib-i timar resm-i otlak talep etmeye. Meğer ki, üzerine hasıl bağlanmış ola."[245]

KP başlıklı derlemede timar ahalisi ile hariç raiyyet yaylak ve kışlak vergisini ödemekle mükellef değilken sonraki kanun derlemelerinin hepsinde hariç raiyyetten tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmiştir. Hariç raiyyet kayıtlı olmadığı bir timarın yaylak veya kışlak bölgelerinde hayvanlarını otlatması sebebiyle bu vergiyle mükellef tutulurdu. Hariç raiyyet, timar sınırları içerisinde timar sistemine bağlı olarak tahakkuk eden -*harâc-ı muvazzaf/resm-i çift* ve *harâc-ı mukâseme/öşür* ve diğer- vergilerle mükellef olmayan kimselerdi. Dolayısıyla KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da belirtildiği şekilde hariç raiyyetin hayvanlarını kışladığı bölgede bağ veya bahçesi olsaydı bu vergiyle mükellef tutulmazdı fakat yaylakta otlattığı hayvanlarının vergisini -*otlak resmi*ni- öderdi.

Tahrir defterlerine kaydedildiği şekilde tahsil edilen *otlak resmi*, kaydedilmeyen yerlerden alınmazdı. Kışlak veya yaylak bölgesinin kapasitesine/tahammülüne göre bölgeden bölgeye bu verginin oranı değişebiliyordu. Fakat ekseriyetle a'lâ (ağırca) sürüden bir koyun veya karşılığında 20 akçe, evsat sürüden bir şişek (dişi koyun) veya on beş akçe, ednâ sürüden ise bir toklu (erkek koyun) veya on akçe alınırdı. CK (II)'de daha açık bir şekilde ifade edildiği üzere 300 koyun/keçi bir sürü sayılırdı.[246]

Kanun hükümlerinde "*resm-i otlak* koyun yürüdüğü yere göre olur, sahibi oturduğu yere göre değildir" şeklinde vurgulandığı üzere hariç raiyyet, bu vergiyi kayıtlı olduğu sipahisine değil hayvanlarını otlattığı/kışladığı yerin sahibine/sipahisine öderdi. Dolayısıyla özellikle CK (II)'de vurgulandığı üzere sipahinin timarı dahilindeki

---

244 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 13[b]-14[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 155-156; ayrıca bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 164[a] (14[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 32[b]; Akgündüz, *OK*, 7/349; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[a]; Akgündüz, *OK*, 8/120.

245 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 32[b]; Akgündüz, *OK*, 7/349; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[a]; Akgündüz, *OK*, 8/119.

246 Bu vergiyle ilgili şer'iyye mahkemelerine aktarılan davalarda *kânûn-i Osmânî*lerde ilgili kanun hükümlerinde belirlenen çerçevenin esas alındığı kayıtlar için örneğin bk. Hüseyin Kılıç, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 28/57, hk. no: 16; Fuat Recep v.dğr. (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 31/564, hk. no: 715.

otlaklarda hariç raiyyetin hayvanlarını otlatması sebebiyle tahsil ettiği bu vergiye timar ahalisi/köy halkı da ayrıca pay talep etme hakkına sahip olmadığı gibi buna karşı çıkarak engelleme hakkına da sahip değildi. Ayrıca kendi meralarında hayvanlarını otlatan reayadan *otlak resmi* tahsil etmek kanuna aykırı[247] olduğu gibi timar ahalisinin/köy halkının tahrir defterlerinde belirlenen miktardan daha fazla koyun otlatması da *resm-i otlak* ödemeyi kabul etseler bile kanuna aykırıydı. Sipahi de buna izin verme yetkisine sahip değildi:

1. "Mesele: Bir karyede kadimden koyun otlayagelmiş iken ol karyede sakin olan Zeyd, sonradan koyun getirüp ol karyede olan kendi çiftliğinde yürüdende sahib-i arz, Zeyd[den] kanun üzere resm-i otlak almağa razı iken Zeyd vermiycek sahib-i arz ol koyunu Zeyd'e ref' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Zeyd'in mahsus merası değil ise karyenin merasında sipahinin izni olmadan ziyade koyun otlatmağ olmaz. Sipahi dahi izin verüp resmini alamaz. Mahsus-u merası ise bir habbe alamaz, heman senevi mukâtaasın alur."[248]

Osmanlı öncesi literatürde de ifade edildiği üzere meyandihî adı verilen ve bir yöre halkının hayvanlarını otlatmak üzere taksimat dışında tutularak onlara mahsus kılınan araziler bulunmaktadır.[249] Başka bir deyişle bir yörenin reayasına tahsis edilen arazilerde söz konusu yöre ahalisi söz hakkına sahipti. Bu husus Osmanlı'da "yöre halkından *resm-i otlak* vergisi talep etmemek ve hatta arazi mîrî statüsüne geçirilmemişse yani yöre halkının mülkü ise bey' ve şira işlemine de devlet hiçbir şekilde müdahale hakkına sahip olamazdı", şeklinde işlerdi. Fakat mîrî statüde ise ki zaten sipahi devlet adına bu sebeple hariç raiyyetten hayvanlarını otlatma sebebiyle *otlak resmi* talep eder ve keza bu sebeple yöre halkı sipahinin talep ettiği vergiden pay talep etme hakkına sahip olmazdı. Bu nedenle 1 numaralı fetvada "reayanın (veyahut timar ahalisinin) mahsus [mülk] merası/kışlağı değilse" ifadesi önemlidir. Zira kanun koyucuların bilhassa CK (II)'de vurgulandığı üzere yaylak ve kışlak yerleri de mîrî arazi ahkamına tabi idi.[250] Bu hususu Osmanlı uleması da onaylamaktadır:

---

247 Kendi meralarında hayvanlarını otlatan reayadan kanuna aykırı olduğu halde tahsil edilmeye çalışılan *otlak resmi*nin şikâyet konusu olduğunu bildiren bir ferman için bk. Hacı Osman Yıldırım v.dğr. (ed.), *6 Numaralı Mühimme Defteri: 972/1564-1565: Tıpkıbasım* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995), 410-411, hk. no: 725. Aynı şekilde Segedin kadısı Mevlana Mehemmed merkeze reayanın kendi meralarında kayıt edilenden daha fazla bargir ve sığır otlattıklarını ve bunlardan *resm-i otlak* tahsil edilmesi gerektiğini teklif etmişti. Fakat gönderilen fermanda bunun kesinlikle kanuna aykırı olduğu ifade edilmektedir. Bk. Özge Teneş, "33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-190)" (Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 280, hk. no: 288.

248 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[a-b].

249 Şeyh Bedreddin, *Camiu'l-Fusuleyn: Yargılama Usulüne Dair*, ed. Hacı Yunus Apaydın, çev. M. Selim Aslan ve v.dğr., (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012), 163.

250 "Yaylak ve kışlak ahkamı sair arazi gibidir." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 24[b]; Akgündüz, *OK*, 7/281.

2. “Mesele: Bir yaylağa mutasarrıf olan Zeyd ahar diyara gittikde yirmi otuz sene sıhhat-ı haberi munkatı olup nâ-bedîd olsa yaylağı mezbûrı sahib-i arz ahare tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ahmed el-Müfti.”[251]

3. “Mesele: Bir karye ahalisi tapu ile müşterek bir dağa mutasarrıflar iken içlerinden olan Zeyd ol dağdan hissesini ahar karye ahalisine tefvîze murad ettikde karyesi ahalisi ol hisseyi alurız deyü Zeyd’i ahareye tefvîzden men’e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.”[252]

4. “Mesele: Birkaç kimesneler eben an ceddin yüz seneden beri ala-iştirak bir yaylağa mutasarrıflar olup her sene eyyam-ı sayfta yaylağı mezbûre çıkup sahib-i arza maktuunu verirler iken içlerinden Zeyd birkaç sene yaylağı mezbureye çıkmamakla sahib-i arz Zeyd’in yaylaktan hissesini ecanipten Amr’a tefvîz eylese tefvîzi muteber olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Şeyh Ahmed el-Müfti.”[253]

5. “Mesele: Birkaç kimesneler bir yaylağa alal’-iştirak mutasarrıflar iken içlerinden Zeyd bila veled fevt olup yaylaktan hissesi müstahakk-ı tapu oldukda sahib-i arz hisses-i mezbureyi ecanibten Amr’a tefvîz eylese Zeyd’in şerikleri Amr’ın verdiğini verüp hisse-i mezbureyi Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olurlar. Şeyh Ahmed el-Müfti.”[254]

6. “Bir karye halkı davarları yürütmek içün bir mikdar arz-ı çayırı/(mîrîyi) sipâhîden tapuya aldıklarında sonra arzı-ı mezkûreyi beynlerinde taksîm eyleseler hâlî yâ ol halkdan Zeyd arz-ı mezkûreden kendü hissesini bağçe itmek isteyecek bâkî karye halkı hisse-i merkûmeyi Zeyd’e bağçe ettirmemek şer‘an ellerinden gelür mi? el-Cevâb: Allâhu a’lem, ellerinden gelür mer’îdir. Sâdî Efendi.”[255]

7. “Yaylakta eseri bina mülktür: Zeyd hayatında kadimden tasarruf ettiği yaylakta yağ ve penir hıfzı içün hane ihdas idüp halen dahi eser-i bina olsa bu makule yaylak da sair emlak gibi ıtlak olunur mu? el-Cevâb: Örf û âdete tabir olunur amma emlak ahkamı icra olunmaz. Bina mülktür arz yine mîrîyedir mevrûs olmaz şuf’a tutulmaz [bu] bey ve şira, tefvîz ve tefevvuzdur bila şekk. Pîr Mehmed Efendi.”[256]

8. “Mesele: Zeyd fevt olup zükûru ve unâsından veled-i kalmayup tasarrufunda olan yaylağı tapuya müstahak oldukda validesi talibe ve rağibe iken sipahi bin iki yüz akçe resmini alup tefvîz ettiğine [dair] yedine terk dahi verüp beş yıl murûr etmişken ecanibten olan Amr gelüp ‘ben Zeyd’in emmisi oğlanlarından iştira ettim’ deyü anasının tasarrufuna mâni olmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, arz-ı mîrî istihkakıyye değildir; ataiyyedir, dilediğine verir. Çünkü anasına vermiş ola emmi oğullarının kat’a dahl olunmayup onların vermesi lağv olur.”[257]

Zikri geçen 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8 numaralı fetvaların herbiri bir yönüyle yaylak veya kışlak yerinin tasarruf hakkına sahip kimselerin sair mîrî (çift/tarla) arazilerindeki gibi ilgili bütün ahkama tabi olduğunu göstermektedir. Buna göre timara kayıtlı bir reaya veya karye ahalisi hayvanlarını otlatmak için sipahiden mukâtaa ile aldıkları bir merada (yaylak ve kışlakta) şerîk olmayan kimseleri her türlü tasarruftan men etme hakları vardı

---

251 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[a].
252 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[b].
253 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[b].
254 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[b].
255 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 478[b]; Sâdî Çelebi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 1073, 53. (54.) fetva. Şehid Ali Paşa, nr. 1073 numara ile kayıt olan bu mecmuadaki fetva numaraları iki farklı numara ile gösterilmiştir. İlk varakta iki fetva bulunduğu halde muhtemelen bir fetva var kabulüyle sayım yapılmış daha sonra ilk rakamlandırma düzeltilerek ikinci bir sayım yapılmış gibidir. Biz sonraki araştırmalar için kolaylık olsun diye varaktaki her iki numarayı da vereceğiz.
256 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 22[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 29[a-b].
257 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 26[a-b].

(bk. 9, 10, 11 ve 12 numaralı fetvalar). Fakat karye sakinleri yıllık vergisini ödemedikleri meralarda askeri sınıftan biri bile olsa onun hayvanlarını meradan intifa etmesine mâni olma hakkına sahip olmazlardı (bk. 13 numaralı fetva). Bu durum sahibi timarın inisiyatifindeydi yani sahib-i timar resm-i otlak alma karşılığında karye ahalisinin tapulu mukataası olmayan meralarda hariçten olan kimselere hayvanlarını otlatmasına izin verebilirdi:

9. "Mesele: Bir taifenin mezralarına ve meralarına yörük taifesi her yıl gelip konup zarar ve ziyan edicek o taife bunları men' edebilirler mi? el-Cevâb: Edebilir. Ahmed."[258]

10. "Mesele: Bir köyün kurbunde olan kadîmden meralarını Zeyd-i müsellem 'zikr olan yer müsellem yeridir' deyü ziraat eylese halen köy halkı 'kadîmden meramızdır' deyü men'e kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Ebussuûd."[259]

11. "Mesele: Bir değirmene gelip giden kimesnelerin davarlarının mahsus değirmen kurbünde merası olup bazı kimesne o merayı ziraat eyleseler Müslümanlar ziraat eden kimesneleri men'a şer'an kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Kadimi meraları ise olurlar. Ebussuûd."[260]

12. "Mesele: Bir karye halkının matekaddümden meralarını davarları otlayıp yılda yirmi beşer akçe mukâtaa verilir iken halen bazı taife gelip davarların otlatsalar karye-i mezbûre 'bizim matekaddümden meramızdır' deyü taife-yi mezkûrenin davarların otlatmaktan men' etmeye kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Bostan."[261]

13. "Mesele: Bir karyede sakin olup askeri olan Zeyd ol karyenin merasından kadimden yürütegeldiği hayvanatını yürütmek murad ettikde ahali-i karye 'sen askerisin' deyü Zeyd'i men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar meğer ol babda hakkından tecavüz eyleye.[262]

Bir karye ahalisine mukâtaa yoluyla tahsis olunmayan meralarda karye ahalisi hududları içerisinde kalan söz konusu meralarda hayvanlarını otlatması sebebiyle herhangi bir vergiyle yükümlü tutulamazlardı. Fakat söz konusu karye meralarında hariç raiyyetin sipahi bilgisi dahilinde yani karye sipahisine *resm-i otlak* ödemeleri karşılığında hayvanlarını otlatmalarına mâni olma hakları yoktu. Başka bir ifadeyle her bir timarın hududları dahilinde kalan meraların sadece o timara bağlı köylünün hayvanlarına meccânen -yani *otlak resmi* ödemeksizin- ayrıldığı ve tımar ahalisi dışındaki başka kimselere hayvanlarını otlatmak gibi tasarrufların sadece resmini ödemek karşılığında caiz olduğu olduğu açıkça belirtilmişti.

---

258 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 31[a]; ayrıca bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 971, vr. 9[b].

259 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202[b]. Bu fetvanın başka bir formu için bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[a].

260 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 31[a].

261 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[b].

262 Pir Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 54[b].

Buna karşın 9, 10, 11 ve 12 numaralı fetvalarda ifade edildiği üzere bir reaya veyahut karye ahalisi kadîmüz-zamandan tasarrufu altındaki yaylak ve kışlaklarda şerîk olmayan kimselerin ziraat yapmasını ve hayvanlarını otlatmasını engelleme hakları olduğu gibi sipahinin söz konusu yaylak ve kışlaklarda saban yürümeye (tarıma) elverişli yerler olduğunu öne sürerek bu kısım yerleri başkasına tapulama isteğine karşı çıkma ve engelleme hakları da vardı:

14. "Sual: Bir yaylakta saban yürümeye kabil yerleri sipahi tapu ile vermeğe kâdir olur mu? Cevab: Kadimden mutasarrıf olanların meraları ise olmaz. Ebussuûd."[263]

Dolayısıyla mezkûr 14 numaralı fetvada vurgulandığı üzere nasıl ki sipahinin yaylak ve kışlak yerlerinden tarıma elverişli olan kısımlarını bile mutasarrıflarının elinden alıp başkasına tapulama hakkı yok idiyse yaylak veya kışlak şerîklerinden olanların da söz konusu yaylak veya kışlağı sipahiden tapu ile aldıklarını ibraz edip diğer ortakların (ahali-i karyenin) intifa hakkına mâni olma hakları yoktu:

15. "Mesele: Bir yaylağa yüz yıldan beri bir taife çıkagelmiş olsalar halen içlerinden bazı sipahiden bir temessük ibraz idüp maadayı men' etmeğe kâdir olurlar mı? Cevab: Olmazlar. Ebussuûd."[264]

Buna göre yukarıda da ifade edildiği üzere bir karye ahalisinin intifaına ayrılan meralarda o karyede bulunan ve diğer ahali gibi mükellef olduğu bütün vergileri ödeyen reaya sonradan oraya yerleşmişse bile intifa hakkına sahip olurdu ve ahali-i karye onun intifaına mâni olma hakkına sahip olmazdı:

16. "Zeyd'in tavattun ettiği karyede arazi ziraat edüp sahib-i arza öşür ve resm verirken ahali-i karye Zeyd'in devvab ve mevaşisini ol karyenin merasında bi-gayr-ı vechi şer'î yürütmemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. Hüseyin Efendi."[265]

Bir kışlak veya yaylağın tasarruf hakkına sahip kimseler (bir reaya veyahut karye ahalisi) sair arazileri gibi hakk-ı tasarrufunu ücret karşılığında kiralama hakkına da sahipti. Bu durumda hakk-ı tasarruf sahibi kimselerin söz konusu kışlak/yaylak kirası karşılığında aldıkları ücretten sipahi vergi talep etme hakkına sahip değildi:

17. "Mesele: Bir karye ahalisi mahsus olan kışlalarından ahar karye ahalisinden bazı kimesneler 'ücret-i kışlak' deyü aldıkları şu miktar akçeyi sahib-i arz 'benim hakkımdır' deyü meblağı mezkûru karye-i mezbûre ahalisinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[266]

---

263 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 255[a].
264 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[b].
265 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 478[b].
266 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 48[a].

Aynı şekilde reayanın başkasına hayvanlarını otlatması karşılığında kiraladığı mukâtaa ile tasarrufu altındaki ziraate elverişli -yani öşrü/vergisi verilen- arazisinden dahi aldığı ücretten sipahinin pay/vergi talep etme hakkı yoktu:

18. "Mesele: Bir karye ahalisi tarlalarında hasıl olan hubûbun öşrünü sipahiye verdiklerinden sonra sipahi mücerred 'siz mutasarrıf olduğun[uz] tarlaların bazını ziraat etmediğiniz her senede bazı kimesneye koyun otlatmak içün izin verüp bir miktar akçe alırsın[ız] ol akçenin bir miktarını bana verürin' deyüp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[267]

Reaya tasarrufu altındaki meralarında veya hasaddan sonra tarlalarında hayvanlarını otlatmak için sipahiden izin almak zorunda olmadıkları gibi bunun için sipahiye bir *otlak resmi* de ödemek zorunda değildi.[268] Keza timar sahibinin yanı sıra timar ahalisi veyahut timar ahalisinden bir reaya kendisine mahsus olan yaylak ve kışlaklarını sair arazileri gibi tefvîz/bey' etme hakkına sahipti.[269] Fakat hakk-ı tasarruf sahibi kimselerin (timar ahalisi veya bir reayanın) tefvîz ettikleri kışlak veya yaylakta otlatılan hayvanların çevredeki tarlalara (ekinlere) zarar vermesi nedeniyle -bizatihi karye ahalisinin kendi ekinlerine zarar gelmesi durumuna razı oldukları söylenemez olsa da- sipahinin hayvanlar için ihdas edilen ağılları yıktırma hakkı olduğu gibi[270] tefvîz işlemine de izin vermeme hakkı vardı:

19. "Mesele: Bir karye ahalisi kışlakların aharden bazı kimesnelere bey' ettiklerinde ol kimesneler koyunlarını getürüp ol koyun ol karyenin mezruatını basup sipahinin resm-i öşrüne zararı olıcak sipahi ol karye ahalisini kışlakların ahar kimesnelere bey'den men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Bayi'n zarar kastı olmayup özrü vadıh olıcak tefvîze izin vermemeğe kâdir olur. Bu maddede sipahi öşrüne zararın gelmek mahsûlü reayaya ed'afı gelmek ile olsa reaya tefvîze rağbet etmezlerdi, cümlesi zararlarına razı olmak emr-i baiddir, ma'a-haza sipahinin zararı emr-i vaki ise izin vermemeğe kâdirdir."[271]

Bir vakıf veyahut timar sınırları dahilinde kimsenin (ahalisinin) tasarrufunda olmayan yani timar veya vakıf mütevellisinden hariç raiyyete icare edilen yaylak veya

---

267 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[a].

268 "Bir karye ahalisinden birkaç kimesneler ba'de'l-hasad hayvanlarını tarlaları üzerinde ra'y eder olduklarında karye-i mezbur zâbiti olan Beşir ol kimesnelerden 'Benim iznimsiz ra'y edersiniz' deyü resm-i otlak namına akçelerin almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[268] Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/45. "Bir karyenin kadimi merasında ahalî-i karyenin ra'y olunan hayvanları içün ol karye sipahisi resm-i otlak namına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/48. Başka bir fetva için ayrıca bk. Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 484.

269 Örneğin Ahmed Ağa adlı birinin kimsenin tasarrufunda olmayan timarına ait kışlak yerlerini Hüseyin Beşe'ye sattığına yinelik 999-1000/1590-1591 tarihli bir sicil kaydı için bk. Rıfat Günalan, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 10/568, hk no: 1110.

270 Örneğin 993/1585 tarihinde Çatalca etrafında birtakım ağıllar ihdas olunup koyunları miri çayırlara salıverilip külli zarar veren muhaddes ağılların ref'olunması ve muhalefet edenlerin yazılıp bildirilmesi hakkında haslar kadısına yazılan bir hüküm için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 55/400.

271 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[b].

kışlaklarda hayvanlarını otlatan hariç raiyyet, kayıtlı (raiyyeti) oldukları vakıf veyahut sipahiye karşı mükellef oldukları *resm-i ganem*leri ödediklerini öne sürerek söz konusu yaylak veya kışlak sahiplerine -sipahiye veyahut vakıf mütevellisine- *resm-i otlak* ödememe hakları olmazdı. Bu durumda ulema *resm-i otlak* ve *resm-i ganem* vergilerinin farklı iki vergi olduğunu bilhassa vurgulamaktadır:

20. "Mesele: Bir vakfın reayasından olan Zeyd ve Amr ve Bekir ahar vakfın toprağına varup koyunların ra' ettirmeğe vakfı ahar zabıtı onlardan resm-i otlak talep ettikde onlar 'biz koyun resmini reayası olduğumuz vakfın mütevellisine vermekle resm-i otlak lazım gelmez' deyü vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar, koyun resmi başka resm-i otlak başkadır."[272]

Sonuç olarak mîrî toprak teorisinde yaylak veya kışlak gibi yerlerin hakk-ı tasarrufuna sahip köy ahalisine ait yerlerde hariç raiyyetin veya şerîk olmayanlardan birilerinin hayvanlarını otlatması nedeniyle ödemekle mükellef oldukları *resm-i otlak* (*resm-i kışlak/resm-i yaylak*) Osmanlı uleması tarafından gayr-ı şer'î olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü mîrî toprak sistemini şer'î olarak temellendiren ulema, yaylak ve kışlak bölgelerinden tahsil edilen bu verginin gayr-ı şer'î olduğunu kabul edemezdi ve kanun koyucular da yaylak ve kışlakların diğer mîrî arazilerle aynı statüde olduğunu belirtmişlerdi. Osmanlı uleması da mezkûr 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8 numaralı fetvalarda belirtildiği üzere yaylak ve kışlak yerlerinin mîrî arazi ahkamına tabi olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum yani bir yöre halkının tasarrufuna bırakılan mera ve otlakların mîrî olarak kabul edilmesi, söz konusu toprakları Osmanlı öncesi literatürde meyandihî olarak ifade edilen arazi biçiminden ayrıştırmaktadır. Ki bu nedenle reayanın mükellef olduğu *ganem resmi*ni mîrî toprak sisteminin Osmanlı uygulamasındaki işleyişine binaen klasik zekât ahkamına bütünüyle bağlı kalmaksızın şer'î olarak kabul eden Osmanlı uleması, *resm-i otlak* vergisini de mîrî toprak sisteminin bu bağlamda kaçınılmaz bir gereği olarak şer'î kabul etti. Fakat mîrî toprak sistemine bağlı olarak vaz edilen *resm-i ağıl* vergisinin ulema tarafından açıkça şer'î olarak kabul edildiğini gösteren bir fetva bulunmamaktadır. Şimdi bu hususu daha ayrıntılı bir şekilde ele alalım.

[272] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 44[b].

1.1.2. Resm-i Ağıl

Koyun veya keçi sahibi kimselerin *resm-i ganem* dışında her ağıl veya sürü başına mükellef olduğu bu vergi *kânun-i Osmânî*lerde *resm-i ağıl* olarak ifade edilmektedir.[273] Sancak kanunnâmelerinde *resm-i ağıl* kavramının yanı sıra bu vergi için *çit parası*, *yatak hakkı* gibi kavramlar da kullanılmaktadır.[274]

KKÖO, KSSHK:	"Yörükler […] resm-i ağıl her ağıldan ikişer akçe sancakbeğine verirler."[275]
KSSH:	"Resm-i ağıl sancak beğine her ağıldan üç akçe vereler."[276]
CK (II):	"Ağıl resmi koyun dölü için ağıla girdiği zaman muteberdir. Üç yüz koyundan kanun üzere beş akçe alınup min bad ziyade alınmaya."[277]

KP, CK (III) ve KSMH'da *resm-i ağıl* ile ilgili bir hüküm yer almamaktadır. KKÖO ve KSSHK'da bu vergi için ağıl başına 2 akçe tahsil edilirken KSSH'da 3 akçe CK (II)'de ise sürü başına (300 koyuna) 5 akçe tahsil edilmekteydi. Ayrıca CK (II)'de vurgulandığı üzere bu vergi koyun veya keçilerin yavrulamak için ağıllarına girdiği zaman tahsil edilirdi. *Kânun-i Osmânî*lerde belirtilen oranların yanı sıra sancak kanunnâmelerinde bölgeden bölgeye farklı miktarlar da vaz edilmişti. Örneğin bazı yerlerde 100 koyundan 10 akçe tahsil edilirken bazı yerlerde her sürüden 6 akçe bazı yerlerde her ağıldan 24 akçe tahsil edilirdi.[278] Ayrıca bazı sancaklarda *resm-i ağıl*, *resm-i yatak* adı altında kışlamak karşılığında sürü başına bir koyun veya 300 koyundan daha az olan sürülerden on koyundan bir akçe olarak tahsil edilmekteydi.[279] Bazı yerlerde ise her 100 koyundan bir koyun veya kıymeti alınmaktaydı.[280]

Koyun ve keçi sahibi reayadan *resm-i ganem*in yanı sıra tahsil edilen *resm-i ağıl* vergisinin meşru olup olmadığı hakkında yukarıda ifade edildiği üzere açık bir fetva tespit edemedik. Fakat mîrî olarak kabul edilen topraklar üzerinde ağıl da dahil herhangi bir

---

273 Eğer sancak kanunnâmesinde (veya tahrir defterinde) *resm-i ağıl* vazedilmemişse o yerin *ağıl resmi*nin mîrî için tahsil edildiği anlamına gelirdi. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 143; Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 485.

274 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 29; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 143; Demir, *Örfî Vergiler*, 106.

275 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 57v; Akgündüz, *OK*, 2/72; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 174[a] (24[a]).

276 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 14[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 156.

277 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 30[b]; Akgündüz, *OK*, 7/287.

278 Sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 310, 311, 239.

279 Bunun için sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 68, 198.

280 Barkan, *Kanunlar*, 221, 230.

yapı inşa eden reaya öncelikle bir tapu bedeli öderdi. Tapu bedeli ödenen bu yapılar "şartlı mülk"[281] statüsü kazanıyordu. Bu nedenle eğer ağıl tarıma elverişli bir arazi üzerinde inşa edilmişse sipahinin alma hakkına sahip olduğu öşür miktarının azalmasına sebep oluyordu. Bu durumda reayanın mütemekkin olduğu ev haricindeki inşa ettiği yapılar sebebiyle ağılsa *resm-i ağıl*, değirmen ise *resm-i âsiyab* adı altında bir vergi ödemesi gerekiyordu. Sonuç olarak aşağıda ele alınacağı üzere *resm-i âsiyab*ı bu nedenle şer'î olarak değerlendiren ulemanın *resm-i ağıl*a ilişkin herhangi bir fetvalarını tespit edemesek de onların bu vergiyi meşru olarak değerlendirdikleri varsayılabilir. Nitekim arşiv kayıtlarında sipahinin kanunda belirtilenden daha fazla *resm-i ağıl* tahsil ettiğine yönelik birçok şikâyete binaen kadıların ilgili sancak kanunnâmesinde belirtilen miktarda vergi tahsil edilmesi gerektiğini gösteren hükümleri uygulamakla görevli oldukları anlaşılmakta[282] ve ulema tarafından bu verginin gayr-ı şer'î olduğunu ifade eden bir açıklama bulunmamaktadır.

2. Resm-i Mevâşî

*Kanûn-i Osmânî*lerde küçükbaş hayvanlarla ilgili vergi düzenlemesi dışında büyükbaş hayvanlarla ilgili herhangi bir vergi yer almamaktadır.[283] Fakat bilhassa 'Hasan Padişah kanunları' bakiyesinin sürdüğü[284] Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki

---

281 Şartlı mülk kavramını ileride de tekrar ele alacağımız üzere burada ne anlamda kullandığımızı açıklamamız gerekmektedir: Mîrî olarak kabul edilen topraklarda reayanın tapu bedelini ödeyerek inşa ettiği yapılar veya diktiği ağaçlar mülk statüsü kazanıyordu. Bu durumda sipahi mülk statüsü kazanan yapıların alım satıma konu yapılması halinde (hatta ileride daha yarıntılı görüleceği üzere bazı fetvalara göre hibe veya vakfedilmesine bile) müdahale hakkını kaybediyordu. Dolayısıyla mülk statüsüne geçen böylesi yapılar sahibi öldüğünde mülk-i mevrûs gibi varislerine intikal ediyordu. Bk. Tablo 2. Fakat sipahi mülk statüsüne geçen ev haricindeki ağaçların yanı sıra değirmen ve ağıl gibi yapılardan ayrıca vergi tahsil etme hakkına sahipti. İşte reaya mülk statüsü kazanan bu yapılardan ötürü ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödemediğinde sipahi söz konusu yapıları yeni bir tapu ile başkasına verebiliyordu. Bundan dolayı tapuya verilen yapılardan mirasçılar da artık herhangi bir hak talebinde bulunamıyordu. Bu nedenle söz konusu yapılar belirtilen şartları sağladığı müddetçe mülk statüsü devam ederdi.

282 982/1574 tarihinde Semendire kadısına gönderilen bir hükmün yanı sıra 987/1579 tarihlerinde Lazkiye, Honaz, Sandıklı, İrle, Gönen, Teke, Burdur, İnallı ve Ortapare kadılarına gönderilen hükümlere göre *resm-i ganem* -2 koyundan 1 akçe olarak- tahsil edildikten sonra ayrıca *resm-i ağıl* adı altında her sürüden -300 koyundan- 5 akçe tahsil edilmesi buna göre kadıların kanunda vaz edilenden daha fazlasının tahsil edilmesine engel olmaları gerektiği bildirilmektedir. Sırasıyla bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 26/227; BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/4, 29, 84, 397, 442. Ayrıca arşiv kayıtlarında ölmüş ve satılmış koyunlardan bu vergilerin alınmaması gerektiği de vurgulanmaktadır. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 26/227; BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/29.

283 Bu tespiti Sayın, şöyle ifade etmektedir: Deve, at, ester, merkeb gibi hayvanlar harb ve nakliye işlerinde öküz, manda gibi hayvanlar da saban sürme gibi ziraat işlerinde lüzum addeldiği için doğrudan bu hayvanların re'sleri itibariyle (ale'r-ru'us şeklinde) ayrıca bir vergi konulmamıştır. Fakat gerek bu hayvanların kasabalara geldikleri ve derbendlerden geçtikleri zaman yük veya araba hesabıyla veyahut bu nevi hayvanların pazarda alım satıma konu olması hasebiyle kıymetlerinden belli oranlarda vergi tahsil edilmiştir. Bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 31, 497, 499.

284 Osmanlı devleti fethettiği bölgelerin yerel hukukunu hemen kaldırmadığı gibi bu kanunları çok cüz'i düzenlemelerle devam ettirmiştir. Bu hususta Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Uzun Hasan kanunlarının Osmanlı döneminde sürdüğünü ele alan bir çalışma için bk. Ahmet Özcan, "Uzun Hasan Kanunları

sancakların[285] yanı sıra Dekûk ve Kerkük nahiyelerinde[286] *resm-i mevâşî* adı altında inek, at ve merkeb gibi hayvanlardan alınan bir verginin yer aldığı hükümler bulunmaktadır. Bununla ilgili birkaç hüküm misal olarak şu şekildedir:

> "Resm-i mevâşî her inekden ve yunddan [at] bir tenge alınur imiş ki, iki Osmânî akçesi olur."[287]
> "Resm-i mevâşî her inekden ve eşekden yedişer karaca akçe alınır imiş ki, hisabda iki Osmânî ve sülüs düşer. Ve yunddan on dört karaca akçe alınır imiş ki dört buçuk Osmânî akçesi olur."[288]

Bu hükümlerde *resm-i mevâşî* kavramı daha çok inek, at ve merkeblerden alınan vergi için kullanılmaktadır. Zira bu kavramın geçtiği kanunnâmelerde koyun ve keçilerden alınan vergi için *resm-i ganem*, *âdet-i ağnam* veya *resm-i merâî* vergisi ayrıca zikredilmektedir.[289] Ayrıca bu vergiyle ilgili oranların aynı yıllardaki başka vilayetlerde "inek başına üçer akçe"[290] olarak alındığı sonraki tarihlerde arttırılarak "inek başına beş akçe"[291] tahsil edildiği görülmektedir. Yukarıda ifade edilen sancak ve nahiyeler dışında "vilayet-i Arap" olarak ifade edilen birçok sancakta *mevâşî* veya *resm-i camus* adı altında sadece inekten bu verginin (beş, altı, sekiz veyahut on akçe olarak) alındığına dair hükümler de bulunmaktadır.[292]

*Kanûn-i Osmânî*lerde ve İmparatorluğun Doğu ve Güney coğrafyası dışındaki sancak kanunnâmelerinde binek/hizmet kapsamında olan büyükbaş hayvanlardan Sayın'ın da ifade ettiği üzere re'sleri itibariyle bir vergi vaz edilmemesi[293] kanun koyucuların bu hususta Hanefî doktrinini takip ettiklerini göstermektedir.[294] Buna rağmen binek/hizmet için kullanılan hayvanları şeriat vergiden istisna etmiş olduğu halde

---

ve Osmanlı Dönemine Yansımaları", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 29 (2011), 173-192.

285 Bunun için bk. Barkan, *Kanunlar*, 148, 150, 153, 168, 172.

286 Barkan, "955/1548 Tarihli Kanunnâme-i Nefs-i Dekuk ve Nâhiye-i Dekuk ile Kanun-ı Nâhiye-i Kerkük", *Kanunlar*, 194.

287 Barkan, "924/1518 Tarihli Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Diyarıbekir", *Kanunlar*, 148.

288 Barkan, "924/1518 Tarihli Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Ergani", *Kanunlar*, 150. Aynı sancağın başka nahiyelerinde "her at, eşek ve sığır başına birer tenge alınır imiş o dahi iki Osmânî akçe olur". Bk. Barkan, *Kanunlar*, 153. Bu hükme ilaveten bu vergi Müslüman ve gayr-ı müslim ayrımı olmaksızın herkesten alındığı gibi kısır inekten de bir Osmânî akçesinin alındığı belirtilmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 168.

289 Barkan, *Kanunlar*, 148, 150, 153, 168, 172, 194.

290 Barkan, "924/1518 Tarihli Arabgir Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 172.

291 Barkan, "955/1548 Tarihli Kanunnâme-i Nefs-i Dekuk ve Nâhiye-i Dekuk ile Kanun-ı Nâhiye-i Kerkük", *Kanunlar*, 194.

292 Barkan, *Kanunlar*, 206, 208, 216, 226, 228, 230; Akgündüz, *OK*, 5/165, 648-649, 681, 691; *OK*, 7/96, 594, 610; *OK*, 8/249.

293 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 31, 497, 499.

294 Hanefî doktrininde büyükbaş hayvanlardan binek/hizmet kapsamında kullanılanları zekât malına dahil edilmezdi. Bk. Şeybânî, *el-Aṣl*, 2/11; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukehâ*, 2. bs, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/285; Bedrüddîn el-ʿAynî, *el-Binâye*, 3/351.

Osmanlı'nın bu durumu dikkate almadan bu hayvanlardan vergi tahsil ettiği yönünde indirgemeci yaklaşımlar da bulunmaktadır.[295] Binek/hizmet kapsamında olmayan kısımdan ise neden *kanûn-i Osmânî*lerde herhangi bir vergi vaz edilmediği ayrıca cevaplanması gereken bir husustur.

*Kanûn-i Osmânî*lerde bu hayvanlardan *resm-i mevâşî* kavramı veya başka bir adla herhangi bir vergi tahsil edilmediği gibi fetva mecmualarında ilgili bir fetva da tespit edemedik. Fakat görüldüğü üzere sancak kanunnâmelerinde *resm-i mevâşî* adı altında vazedilen ilgili hükümler de klasik Hanefî doktrinine göre büyükbaş hayvanların konu olduğu zekât ahkâmına dair hükümlerle birebir aynı olmaksızın vaz edilmiştir. Ne var ki Osmanlı ulemasının klasik Hanefî doktrininde vaz edilen zekât ahkamına bağlı kalmaksızın *resm-i ganem* ödeyen reayanın mükellefiyetine karşı geliştirdikleri tutuma kıyasla aynı durumun inek, sığır, manda ve deveden tahsil edilen bu vergi için de geçerli olabileceği ihtimali belirmektedir. Buna göre Osmanlı uleması küçükbaş hayvan sahiplerinden tahsil edilen *resm-i ganem*i nasıl ki zekât yerine geçerli saymışlarsa büyükbaş hayvanlara sahip olanlardan da buna karşı bir vergi tahsilini keza zekât yerine caiz görmüş oldukları söylenebilir.

Hanefî doktrini açısından zekâta konu olup olmayacağı hususunda ihtilaflı olan at ve merkeblerden de Osmanlının bazı sancaklara özgü örfî bir durum da olsa vergi tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Hanife'ye göre senenin yarısından çoğunu otlayarak geçiren erkek ve dişinin birlikte sürüldüğü at sürüsünden (sadece erkek atların olduğu sürü zekâta tabi değildir) sahibi, her ata bedel bir dinar[296] veya bütün sürünün kıymetini belirleyerek her iki yüz dirhem için beş dirhem vermek arasında tercih sahibidir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed at sürüsünden zekât alınamayacağı görüşündedir.[297] Klasik Hanefî doktrini merkeb veya katırlar sürü bile olsa bunların zekâta tabi olmadığı fakat ticaret malı oldukları takdirde zekât verilmesi gerektiği yönündedir.[298]

---

295 Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", 619.

296 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 130.

297 Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 55; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/99. Atlardan zekât alınması uygulamasının ilk defa Hz. Ömer döneminde ticari değerleri arttığı gerekçesiyle tahsil edildiğini ve nihayetinde ictihadi bir mesele olan bu hususstaki uygulamayı şartların ruhuna uygun olarak daha doğru bulan bir yaklaşım için bk. Mehmet Boynukalın, "Toprakların ve Gelirlerin Genişlemesi ve Gelir kalemlerinin Artmasına Bağlı Olarak Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı/İlk Kurumsal Tecrübeler", *Zekât Uygulamaları* (İstanbul: İSAV, 2017), 99-100.

298 Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 55; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/99.

*Mevâşî resmi*ne dair vaz edilen kanun hükümlerinde söz konusu hayvanların ticari mal olarak kabul edildikleri ve bu nedenle vergilendirilmeye tabi tutuldukları hususu açık olmadığı gibi binek/hizmet kapsamında kullanılan hayvanların vergilendirmeye konu olup olmadığı da açık değildir. Fakat bu verginin İmparatorluğun Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki sancakları dışındaki diğer sancak kanunlarında vaz edilmemesinin nedeni bu bölgelerde reayanın elinde söz konusu hayvanların olmadığını değil ticari amaçlı yetiştirilmediği veya ticari bir değer teşkil etmediği için olabilir. Dolayısıyla eğer bu ihtimal doğruysa söz konusu hayvan sahiplerinden *mevâşî resmi*nin tahsil edildiği sancaklarda bu hayvanların ticarete konu oldukları veyahut ticari anlamda bir değer teşkil ettikleri için vergiye tabi tutuldukları şeklinde yorumlanabilir. Eğer ki *resm-i mevâşî*nin vaz edildiği sancaklarda bu şartlar gözetilerek vergi tahsil edilmişse bu durum Hanefî doktrinine aykırı düşmemektedir.

3. Resm-i Gümrük ve Resm-i Bâc

Osmanlı vergi kanunlarında ticaret mallarından bâc/tamga ve gümrük (bâc-ı büzürg/büyük bâc) denilen vergiler alınmaktaydı. Pazarda satılan maldan talep edilen vergiye bâc-ı bâzâr denilmektedir. Gümrük ise kara veya deniz yoluyla gerek ülkenin bir vilayetinden diğerine gerekse ülke sınırlarına başka ülkelerden giren ve çıkan ticari mallardan alınan vergidir.[299] Pazara getirilen malın satılmasına bağlı olarak tahakkuk eden bâc[300] vergisinde mükellefin Müslüman veya gayr-ı müslim oluşu nedeniyle yükümlü olduğu miktar değişmezdi. Fakat nakledilen malın ticari amaç taşıması nedeniyle tahakkuk eden gümrük vergisinde ise mükellefin dinî statüsüne -Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men oluşuna- göre farklı oranlar vaz edilmişti.[301]

---

299 Gümrük kavramının etimolojisine dair ayrıntılı bir açıklama için bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 188-189.

300 *Resm-i tapu*su ödenerek mülk statüsüne geçen gayr-ı menkul malların satımında bâc vergisi tahakkuk etmezdi. Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 31; Barkan, *Kanunlar*, 395; *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 18r; Akgündüz, *OK*, 2/50; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 155ª (5ª).

301 Gümrüklendirme konusunda tüccarın farklı oranlarda vaz edilen mükellefiyeti Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî statatülerine göre gerçekleşmekteydi. Klasik Hanefî doktrininde belirtilen söz konusu üç farklı statü kanunnamelerde ve dönemin fetvalarında da aynen sürdürüldü. Müste'men statüsü ise ayrıca zikredilen bir statü değildir. Fakat aşağıda 11 numaralı fetvada görüleceği üzere soru kısmında müste'men statüsüne karşılık cevap kısmında harbî olarak kullanılmış olması müste'men statüsünün yerine harbî/kafir kavramının kullanılmış olabileceğini düşündürtmektedir.

Osmanlı vergi kanunlarında gümrük vergisi ekseriyetle bâc vergisiyle iç içe bâc kavramıyla ele alınmaktadır.[302] CK (III)[303] hariç mevzu bahis diğer *kanûn-i Osmânî* derlemelerinde gümrük kavramı kullanılmamaktadır. Bu durum gümrük vergisiyle ilgili hükümleri bâc-ı bâzâr resmiyle ilgili hükümlerden ayrıştırmayı zorlaştırmaktadır. Osmanlı gümrük sistemini ele alan çalışmalarda bâc ve gümrüğün karıştırılmaması gerektiği ifade edilmekte ve bu iki vergiyi ayrıştırmanın zorluğundan bilhassa bahsedilmektedir.[304] Akgündüz de bu iki verginin mahiyet itibariyle farklı vergiler olduğunu ve karıştırılmaması gerektiğini ifade etse de kanunnamelerde bâc ile iğli hükümlerin gümrük resmi ile ilgili olanlarından nasıl ayırt edilebileceğine dair açık bir öneri sunmamaktadır.[305] Aynı şekilde bu noktaya değinen Sûdî ise gümrük resmini incelediği başlıkta bâc resminin ne gibi şeylerden ibaret olduğunu ileride açıklayacağını beyan etse de buna dair sadra şifa herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır.[306]

II. Mehmed devrine ait KP başlıklı umumi kanunnâme dışında umumi bir *Gümrük Kânunnâmesi*nin[307] yanı sıra bu metnin gümrük ve iskelelerin bulunduğu bölgelere uyarlanmış versiyonları[308] ile CK (III)'de gümrük ve bâc vergilerine dair vaz edilen hükümler, bu iki vergiyi birbirinden ayırt etmek için bazı ipuçları sunmaktadır. Bu nedenle öncelikle söz konusu bu hükümleri ayrıntılı bir şekilde incelemek icab eder:

GK:	"Venedik'den ve Cineviz'den gemi gelüp meta'ın gemiden çıkaracak olursa gerek satsun gerek satmasun yüz akçede dört akçe gümrük alına ve yâhud gemiden gemiye koyacak olursa dahi yüz akçede dört akçe gümrük alına. Amma Müslüman veyahud harâcgüzârdan iki akçe gümrük alına. Kurudan [karadan] Firenk bazirganı kumaş getürecek olursa kim sata, yüz akçeden dört akçe gümrük alına, amma satmayup gerü kuruya alup giderlerse gümrük alınmaya ve eğer denize alup giderler ise, âdet üzre yüz akçede dört akçe gümrük alına. Kurudan kumaş getüren raiyyet veyahud harâcgüzâr olursa gerek satsun gerek satmasun, gümrük alınmaya ve kuruya dahi alup gider ise gümrük alınmaya, amma denize alup gider ise yüz akçede Müslümandan bir akçe ve harâcgüzârdan iki akçe gümrük alına. Gelibolu sınurundan berü çıkan geminün gerek öte yakada gerek berü yakada çıksun, yüz akçede Müslüman'dan bir akçe ve harâcgüzârdan iki akçe gümrük alına ve Firenk'den dört akçe gümrük alına. Mudanya'dan ve Firengi kumaş ve çuka ve ibrişim ve gayrı kumaş getüren Müslüman'dan yüz akçede bir akçe ve harâcgüzârdan

302 Bâc kavramının Osmanlı vergi kanunlarında genel olarak vergi anlamında kullanıldığı dolayısıyla gümrük vergisini de içine alan bir kapsamı olduğu ifade edilmektedir. Bk. Celal Yeniçeri, "Bâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/411.

303 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 19[b]; Akgündüz, *OK*, 7/336.

304 Kerim İlker Bulunur, "Kanunnâmelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi (Kurumlar-Uygulamalar),* ed. Arif Bilgin ve Burhan Çağlar, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 29-30.

305 Akgündüz, *OK*, 1/191.

306 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 192.

307 *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, haz. Halil İnalcık ve Robert Anhegger (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956), 78-79. Bu metne atıf yapılacak yerlerde kanunnâme GK olarak kısaltılacaktır.

308 Örneğin bk. *Kânûnnâme-i Sultânî*, 40-41, 44-46, 47-49, 49-50, 73-76, 80-81.

	iki akçe ve Firenk'den dörder akçe gümrük alına. Deniz yüzünden gelen Menavişe sücisinden gayrı ne kadar süci [şarap] gelür ise gerek içmek içün olsun gerek satmak içün olsun taşra çıkardukdan sonra her medreden bir akçe gümrük alına, amma Benefşe sücisinden evvelden olup-gelmiş adet üzre her fuçıdan altmış yedi akçe gümrük alına ve yerlü sücisinden dahi olup-gelmiş adet üzre alına."[309]

GK'da gümrük vergisiyle ilgili vaz edilen bu hükümler özetle şunları belirtmektedir: Venedik ve Ceneviz'den deniz yoluyla gelen mallardan, gemiden indirildiği takdirde satılmasa bile sahibi Müslüman ve harâcgüzâr (zimmî) ise yüzde iki, Frenk (harbî/müste'men) ise yüzde dört akçe gümrük ödemekle mükellefti. Gelibolu ve Mudanya'dan gelen mallardan sahibi Müslüman ise yüzde bir, harâcgüzâr ise iki, Frenk ise yüzde dört akçe gümrük öderdi. Ayrıca kara yoluyla gelen malların sahibi -mallarını gerek satsın gerekse satmayıp deniz yoluyla sevkiyatını yapsın- Frenk ise yüzde dört, Müslüman ise yüzde bir, harâcgüzâr ise yüzde iki akçe gümrük öderdi. Aynı şekilde, gemiyle gelen şaraptan da sahibi medresine[310] bir akçe, fıçısına altmış yedi akçe gümrük öderdi.[311]

*Kanûn-i Osmânî*ler içerisinde bâc ve gümrük vergisiyle ilgili en açık ayrım CK (III)'de vaz edilmektedir. Buna göre ticari malın pazarda satılmasında ekseriyetle bâc, bir yerden bir yere ticari amaçla nakledilmesinde gümrük vergisi tahakkuk etmektedir:

CK (III):	"Bir sancak beğine bâc ve bazar hasıl kayd olunup reaya evlerinde sattıkları eşyada bâc taleb eylemek caiz değildir. Bâc, bazara gelüp satılan eşyada takdir olunmuşdur. Amma Silistre sancağında gemiciler gelüp reaya evlerinde terekesin satun alsalar, hass-ı hümayun içün gümrük vermek kanun olmuşdur."[312]

GK'da gümrük kavramıyla vaz edilen hükümler ile CK (III)'de bâc ve gümrük kavramlarına yüklenen anlam farkından hareketle gümrük vergisiyle ilgili düzenlemeler bâc vergisiyle ilgili olanlardan kısmen de olsa ayrıştırılabilir. Bu ayrıştırma gümrük

309 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 78-79. İnalcık, bu kanunnâmenin baş kısmının eksik olabilme ihtimali olduğunu belirtmektedir.

310 Medre, bölgeden bölgeye değişebilmekle beraber yaklaşık olarak 10.256 litre kapasiteli bir hacim ölçüsü demektir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/423, dn. 2.

311 Darling, gümrük vergisinin yüksek bir olasılıkla 16. yüzyıldan itibaren nakdî olarak tahsil edildiğini ifade etmektedir. Bk. Linda T. Darling, "Customs Dues, Historical", *Encyclopaedia of Islam, THREE* (Brill), erişim 04 August 2023, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_27349. Fakat yukarıdaki kanun hükümlerinde Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men statülerinin mükellef olduğu oranların akçe karşılığının belirtilmesi ve şaraptan da gümrük vergisinin tahsilinde alınması gereken akçe miktarlarının belirlenmesi bu verginin II. Mehmed'den itibaren nakdî olarak tahsil edildiği yönünde kuvvetli delillerdir.

312 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 19[b]; Akgündüz, *OK*, 7/335-336.

vergisini şer‘î, bâc-ı bâzârı ise şer‘î bir mesnedi bulunmayan örfî bir vergi olarak değerlendiren Osmanlı ulemasının bu kanun hükümlerine dair yaklaşımlarını ortaya koymak açısından önemlidir.[313] Dolayısıyla GK ve CK (III)'de gümrük vergisiyle ilgili yukarıda zikredilen hükümlerden hareketle gümrük vergisi, hem ticari malın pazarda satılma şartı olmaksızın ticari amaçla nakledilmesi gereken hem de ticari malın sahibinin Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men gibi farklı statülerde olması nedeniyle bâc vergisinden tamamen farklı şekilde ve oranlarla tahakkuk eden bir vergiydi. Ayrıca bâc-ı bâzâra konu olan malların yük, araba, kile, fıçı, tulum, çuval, kantar ve canlı hayvanlar için ise baş hesabı gibi ölçülerle hesaplandığı ve reayanın genel itibariyle bu vergiyi şeriata aykırı olarak gördükleri için kanun koyucuların karşı tepkileri azaltmak gayesiyle gümrükten daha düşük, zekâta eşdeğer bir oranla vaz ettiği ifade edilmektedir.[314]

Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda *kanûn-i Osmânî*lerde (KP, KKÖO, KSSH, KSSHK ve KSMH) gümrük kavramı altında bu vergi ile ilgili hükümler yer almamaktadır. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki bu metinlerde bâc kavramıyla ifade edilen birçok hüküm bazı sancak kanunnâmelerinde gümrük kavramıyla da ifade edilebilmiştir.

Görünen o ki tarihsel süreçte daha önce olduğu gibi[315] Osmanlı uleması da şer‘î olarak kabul edilmeyen bâc vergisi ile şer‘î olarak kabul edilen gümrük vergisi hükümlerinin iç içe vazedilmesine dair bir karışıklık olduğunun farkındadır:

> "[…] Gümrük icmâlî sorulsun, bu fakirden […] [zira] tafsilinde çok hilâf-ı şer‘ nesneler vardır. Tüccarın yüzü ve gözü açılur, bu cânibe salmamak gerekdir. Harrerehu el-Fakir Ahmed ‘ufiye anh"[316]

---

313 Bâc resmini klasik fıkıh doktrininde ele alınan "aşir" konusunun teferruatı olarak değerlendiren yaklaşımlar ise bu açıdan hatalıdır. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/43. Çünkü gümrük resmini aşir bahsiyle irtibatlandırarak şer‘î kabul eden Osmanlı uleması, bâc resmini gayr-ı şer‘î (örfî) bir vergi olarak kabul etmekteydi. Eğer Akgündüz'ün iddia ettiği gibi bâc resmi de aşir faslının kapsamı altında olsaydı ulemanın bu vergiyi de şer‘î olarak kabul etmesi gerekirdi.

314 Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 83, dn. 22; İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 254-255.

315 Enes b. Malik, Enes b. Sîrîn isimli birini uşur (gümrük) toplama görevi için (amil olarak) görevlendirmek istediğinde, söz konusu kişi meks/bâc ile ilgili olduğunu zannederek bu görevi reddedince O, Hz. Ömer tarafından daha önce kendisinin de aynı görevle görevlendirildiğini ve bunun meşru olduğunu anlatarak onu ikna etmişti. Bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 192; ayrıca bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 217.

316 Akgündüz, *OK*, 1/166; Ali el-Kırtas (der.), "Gümrük Hakkında Divanda Muhasebe Defterinde Mukayyeddir", *Mecmû'atü'l-Letâif*, Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1036, vr. 122[b].

İbn Kemal, mücevherlerin gümrük vergisine konu olup olmayacağının sorulduğu bu fetvada bunun ticaret malı olduğu takdirde vergiye tabi tutulacağını ifade ettikten sonra gümrük vergisiyle ilgili kanun hükümlerinin uygulamasında şeriata aykırı birçok hususun olduğunu fakat ilgili kanun hükümleri ve işleyişin akamete uğratılmaması adına bu hususun dile getirilmemesi gerektiğini vurgular. Bu vurgu gümrüğün işleyişindeki şer'î olmayan bazı tâlî unsurlara yönelik olabileceği gibi gümrükle iç içe geçmiş bâc ile ilgili örfî hükümlere işaret etmeye yönelik de olabilir. Çünkü aşağıda ele alınacağı üzere Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen bir fetvaya göre bâc resmi şer'-i şerife dayalı olarak temellendirilen bir vergi değildi.[317]

15. ve 16. yüyıllarda gümrük vergisiyle ilgili hükümleri şer'î açıdan ele alabilmek için yukarıda zikri geçen kanun hükümlerini gümrük bölgeleri için hazırlanan kanunnâmelerde bu vergiyle ilgili vazedilen hükümlerle birlikte incelemek gerekir. Buna göre burada bu hükümlerin hepsi alıntılanmadan ve bu vergiyle ilgili süreçte Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men statünün bölgeden bölgeye ve yıllara göre mükellef olduğu farklı vergi oranlarına[318] da derinlemesine girilmeden gümrük uygulamasına dair yukarıda belirtilen kanun hükümleri dışında ayrıntıları ele alan farklı bir hüküm varsa belirtilerek şeriatın Hanefi yorumu açısından değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı ulemasının maslahata göre tarihsel süreçte uşur/gümrük vergisinin geçirdiği dönüşümün farkında olduğu, kanun koyucuların *resm-i gümrük* sistemi için vazettiği kanunların bunun mukabilinde uygulandığı ve bu şekilde şer'î kabul ettiği ileri sürülmektedir.

Osmanlı gümrük sisteminin işleyişinin genel kurallarını ortaya koymak için kanunnâmelerdeki hükümler ile bu hükümlerin süreç içerisinde yetersiz kaldığı yerlerde ilgili berat ve fermanlarla yapılan açıklamalar birlikte incelenmelidir. Buna göre gümrük için belirlenen bölgelere giren mal, sahibinin Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men statüsüne göre sırasıyla ekseriyetle %2-4, %4-5 ve %5 gibi miktarlarla vergiye tabi tutulurdu. Gümrük bölgesi içinde yapılan alım satım faaliyetinden gümrük

317 Ebussuûd Efendi, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 28ª.

318 Devletin farklı gümrük bölgeleri için vazettiği kanunnâmelerde tek bir gümrük sistemi ve mükelleflerin yükümlü olduğu sabit bir oran câri değildi. 15. ve 16. yüzyıllara ait gümrük bölgelerinde tahsil edilen gümrük oranlarının değişkenliğini gerekçeleriyle ele alan ayrıntılı tablolar için bk. Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi*, 69-86; ayrıca bk. İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 1/250.

alınmazdı.[319] Fakat satılan mal başka bir gümrük bölgesine götürüldüğünde yeni bir gümrük alınırdı.[320]

Yukarıda GK'da vaz edilen kanun hükümlerinden anlaşıldığı üzere bilhassa deniz yolu ile gelen mallar gemiden indirildiği takdirde vergiye tabi tutulurdu. Yine bir gümrükte vergisi ödenen mallar başka bir gümrüğe uğradığında tekrar gemiden indirildiğinde veya yükleme yapıldığında (indirilen veya yüklenen mal) yeni bir vergiye tabi tutulurken indirilmediğinde de yeni bir vergi alınmazdı.[321] Fakat 17. yüzyılda satılan mal iskelelere indirilmeden gemiden gemiye aktarma yapıldığında yarım gümrük alınması gerektiği belirtilmektedir.[322] Gümrük vergisinin gemiden indirilmediği takdirde vergiye tabi tutulmaması kısmen birbirine yakın gümrük bölgeleri için geçerliydi. Zira Akdeniz ve Karadeniz gibi uzak bölgelerden gelen gemilerden mal indirilmese bile gümrük bölgelerinde kötü hava koşulları gibi kanuni gerekçeler haricinde gerekçesiz demirlendiği vakit gümrük vergisi alınırdı.[323]

Gümrükte malın indirilmesi veya yüklenmesi, geminin yola çıkması vs. gibi tüm kontroller görevli amilin icazetiyle yapılmak durumundaydı.[324] Amili aşan durumlarda kadı ve naib gerekli muaveneti sağlamakla görevliydi.[325] Gümrükten geçen ticari malın sipahi taifesine ait olması bu vergiden muaf olacağı anlamına gelmiyordu.[326] Kişinin kendi maişeti için bilhassa şehrin dışındaki köylerde yaşayanların gümrük bölgelerinden geçirdiği maldan *resm-i geçit* alındığı halde gümrük alınmazdı.[327]

Hanefi hukukçulara göre tacirin sadece zahir malları[328] altın veya gümüş baz alınarak hesaplandığında zekât nisabı için belirlenen (20 miskal altın veya 200 dirhem

---

319 Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi*, 32-33; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2013), 196.

320 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 41, 48, 74; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994), 8/464.

321 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 48.

322 Barkan, "1061/1650 Tarihli Kanûnnâme-i Rodos ve İstanköy", *Kanunlar*, 339.

323 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 48, 74.

324 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 45, 80.

325 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 40-41.

326 Barkan, "III. Mehmed Devri Kanunâme-i Eyâlet-i Uyvar", *Kanunlar*, 315; Akgündüz, *OK*, 6/621; *OK*, 8/662. Bu minvalde sipahi, ekâbir, eşraf veyahut hacı taifesinden birilerinin nüfuzlarını kullanarak mal sahibi kimselerin gümrüğünü daha düşüğe geçirmenin önüne geçilmesi gerektiğini belirten kanun hükümleri için ayrıca bk. Barkan, "931/1524 Tarihli Mısır Kanunnâmesi", *Kanunlar*, 371.

327 Akgündüz, *OK*, 2/427; *OK*, 5/322, 345; *OK*, 7/463.

328 Serahsî, *el-Mebsût*, 2/199.

gümüş) miktara ulaşırsa senede bir zekât alınmaktadır.[329] Bu nisab miktarının Osmanlı dönemindeki akçe karşılığı eğer 100 dirhemden 420 akçe basılırsa 840 akçe, 450 akçe basılırsa 900 akçe olacağı belirtilmektedir.[330] Bir yıl içinde her türlü ticari maldan tahsil edilen oran Müslüman mükellef için kırkta bir (%2,5) nispetinde iken zimmî için yirmide bir (%5), harbî için ise onda bir (%10)dir. Müslümandan alınanın zekât hükmünde olduğu zimmî ve harbîden alınanın ise harâc hükmünde olduğu bilhassa vurgulanmaktadır.[331] Klasik Hanefî doktrininde devletin bu vergiyi talep etmesinin hukuki gerekçesi tüccarın malının muhafazası karşılığındaki sağladığı güvencedir.[332] Osmanlı'da bu husus II. Mehmed devrinden itibaren zimmîlere verilen ahidnâmede de bu verginin temel meşruiyet gerekçesi olarak vurgalanmaktadır.[333]

Ebû Yûsuf'a göre ilk olarak Hz. Ömer tarafından vaz edilen bu vergi[334] konusunda devletin reayanın hakları konusunda herhangi bir suistimal yapmadığı sürece talep etmesi meşru olduğu gibi ihtiyaç duyulan dönemlerde belirlenen miktardan daha fazla da talep etmesi meşrudur.[335] Aynı şekilde devlet başkanının gayr-i müslim tüccar için vazedilen

---

329 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 211-212; Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 143-144, 145; Merğinânî, *el-Hidâye*, 112.

330 "Mesele: Zeyd havâic-i asliyesinden fazla sekiz yüz akçeye kâdir olsa üzerine yıl geçmek ile şer'an zekât lazım olur mu? el-Cevâb: Sekiz yüz kırk olıcak olur. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 37[a].
"Mesele: Yüz dirhem gümüşden şimdi Vezir Ali Paşa akçeyi dört yüz elli üzerine kesmek emrettirdi bu takdirce nisab-ı zekât nice olur? el-Cevâb: Nisab-ı zekât dokuz yüz Osmanî […] ile muteber olunmuşdur. Ebussuûd." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 27[b]. Buna göre bir dirhemin yaklaşık olarak dört buçuk akçeye karşılık geldiği ifade edilmektedir: "Mesele: Kütüb-i fıkhiyyede zikr olunan dirhem-i şer'î dirhemi Osmânî'nin kaçı olur? el-Cevâb: Dört buçuk miktarı olur takriben." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b]. "Mesele: Dirhem-i şer'î raicü'l-vaktte olan akçe ile kaç akçedir? el-Cevâb: Dört buçukdur." Bk. Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 105[b]. "Mesele: Bu surette her dirhem halen dört buçuk akçe mi hesap olunur? el-Cevâb: Öyle olunur her yüz dirhem dört yüz elli akçe kesilmek ferman olıcak." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223) vr. 99[b].

331 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 213. Müslim ve gayr-i müslim için vaz edilen bu oranların farklı olması modern literatürde "Müslüman ticari amaçla nakletmese bile malı gerekli nisaba ulaştığında zekâtla mükellef olur iken gayr-ı müslimler ise sadece ticari amaçla Müslüman ülkelerinde bulunduğunda yükümlü oldukları için statüler arasında bu gerekçeden kaynaklı dengesizliği eşitlemek" şeklinde yorumlanmaktadır. Bk. Burçin Yereli, "İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergileri Uygulaması", *DEÜ İ.İ.B.F.*, 1 (1994), 9/82; Selim A. Sıddıkî, *İslâm Devletinde Malî Yapı*, çev. Rasim Özdenören (İstanbul: Fikir Yayınları, 1972), 105.

332 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, ; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/199.

333 Bu ahidnâmenin hem tıpkıbasımı hem de I. Selim ile I. Süleyman dönemlerinde yenilendiğini gösteren bir araştırma için bk. Kerim İlker Bulunur, "II. Mehmed Tarafından Galatalılara Verilen 1453 Ahidnâmesi ve Buna Yapılan Eklemeler Hakkında Yeni Bilgiler", *Tarih Dergisi*, 50 (2012), 59-85. Söz konusu ahidnâmenin Türkçe çevirisi için ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949), 7-8, dn. 4.

334 Tuğ, bu verginin Hz. Peygamber devrinden itibaren uygulamada olduğunu belirtmektedir. Bk. Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, 63. Fayda ise Ebû Yûsuf'un görüşlerini temel alarak bunun Hz. Ömer devrinden itibaren uygulandığını iddia etmektedir. Bk. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006), 207-215. Ayrıca Fayda, bu verginin ziraî ürünlerden alınan öşürle karıştırılmaması için *uşûr* şeklinde kullanımının tercih edildiğini ifade eder. Bk. Fayda, *Gayr-ı Müslimler*, 208-209.

335 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 213.

söz konusu oranları, onların tebaası oldukları devletin Müslüman tüccarlara uyguladığı oranlara eş değer bir oranla değiştirme hakkı saklıydı.[336]

Devletin bu vergiyi talep etmesi için malın ticari amaçla getirilip götürülmesi şarttı. Buna göre tacirin kendi maişeti için kullandığı mallar ile ticari faaliyetinde ürünlerini nakletmek için kullandığı binek vs. gibi malları hesaplamaya dahil edilmediği gibi bozulmaya karşı uzun süre dayanıklı olmayan ürünlerden de bu vergi alınmazdı. Bunların dışında ticari amaç taşıyan bütün mallar (köle ve cariyeler de dahil) zekâta konu olurdu.[337] Hanefî doktrinine göre gayr-ı müslimlerin ticari amaç taşıyan şarap ve domuz gibi mallarından bu verginin alınması gerektiği hususu ise ihtilaflıdır. Ebû Yûsuf, söz konusu mallar birlikte nakledildiği takdirde kıymetlerinin hesaplanarak vergi alınması gerektiği görüşünde iken; Ebû Hanife, sadece şaraptan alınması gerektiği görüşündedir.[338]

Gümrükle ilgili kanun koyucuların vaz ettiği hükümler ile klasik Hanefi doktrininde aşirin ticari maldan tahsil ettiği uşur/zekât şablonu birbiriyle hemen hemen uyumludur. Nitekim İbn Kemal (1 numaralı fetva) ve Ebussuûd Efendi (2 numaralı fetva), kendi dönemlerinde sultan tarafından belirli noktalarda tüccarın malından *resm-i gümrük* tahsil etmesi için görevlendirilen gümrük emininin İslam hukukunda belirtilen aşir[339] göreviyle aynı işlevde olduğuna bilhassa dikkat çeker:

1. "[…] Bu gümrüğün aslı aşirdir. Aşir ol kimsedir ki, imam yani sultan anı tarikde nasb eyleye, tüccarın zekâtını almak içün. Her nesne ki, mal-i zekât ola, andan zekât taleb eder aşir, ki şimdi ana gümrük emini derler. […]"[340]

2. "Beytülmal vâridâtından biri dahi aşirler tahsil ettikleri akçelerdir ki, halen ana gümrük derler. Şer'le ve emr-i Pâdişâhî mucibince ticaret içün alınan metadan alınmak lazımdır.[…]"[341]

Gümrük adı altında Müslümandan tahsil edilen verginin zekât yerine geçip geçmeyeceğine dair mezkûr fetvalarda İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi, yukarıda

---

336 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 214.
337 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 136.
338 Serahsî, *el-Mebsût*, 2/205.
339 Gümrük vergisi için uşur kavramının kullanımına dair hükümler için bk Barkan, *Kanunlar*, 370. "Ahvâl-ı iskelaha ve benadir" başlığı altında Mısır kanunnâmesinde yer alan gümrükle ilgili ayrıntılı açıklamalar için ayrıca Bk. Barkan, *Kanunlar*, 370-372.
340 Akgündüz, *OK*, 1/166; Ali el-Kırtas (der.), "Gümrük Hakkında Divanda Muhasebe Defterinde Mukayyeddir", *Mecmû'atü'l-Letâif* (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 122[b]. Burada zikredilen fetva yukarıdaki fetvanın bir parçası olduğu için numaralandırmayı burada yaptım.
341 Ebussuûd Efendi, "Öşür Hakkında Risâle", *Mecmû'atü'l-Letâif* (der. Ali el-Kırtas), Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1036, vr. 34[b]-35[a].

belirtilen hususları vurguladıktan sonra bunun zekât yerine geçerli olabileceğini açıkça belirtirken; Hoca Sâdeddîn Efendi, Müslüman tüccarın bizâtihi kendisinin ticari malının zekatını vermesinin daha evla olduğunu vurguladıktan sonra gümrük eminine zekât niyetiyle vermesi halinde de bunun zekât yerine kabul edileceği görüşündedir:

3. "Mesele: Tüccar taifesi 'gümrük' deyü verdikleri akçeyi zekât niyet idüp verseler zekât yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer. Ebussuûd."[342]

4. "Mesele: Zeyd, bazı meta'ı için verdiği gümrük ol meta'ın zekâtı olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd."[343]

5. "Mesele: Tüccar taifesi iskelelerde eminlere verdükleri gümrüğü zekât niyet idüp verseler zekât yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer demişlerdir, zekâtın vermek evlâ ve ahvattır."[344]

Yukarıda ifade edildiği üzere gümrük vergisiyle ilgili kanun hükümlerine göre ticarete konu olan maldan gümrüğünün verildiğine dair sorumlu kişinin elinde bunu kanıtlayan temessük belgesi[345] varsa[346] birbirine kısmen yakın gümrük bölgelerinde malı indirildiğinde yeni bir gümrük alınmazdı.[347] Fakat sorumlu kişinin elinde temessük belgesi yoksa gümrük alındığı[348] gibi malın başka bir kişiye satılması veya kara yoluyla değil de deniz yoluyla başka bir gümrük bölgesinin olduğu yere nakledilmesi halinde de yeni bir gümrük alınırdı. Bu durum aynı maldan birden fazla gümrük vergisinin alındığı durumlar olduğu anlamına gelir. Bu husus Osmanlı ulemasına sorulan bir fetvada da doğrulandığı üzere reaya, ikinci defa alınan gümrüğün de gelecek senenin zekâtına sayılıp sayılmayacağını öğrenmek ister. Ebussuûd Efendi, reayanın ikinci defa verdiği gümrüğü de zekâta niyet şartıyla vermesi halinde bunu zekâta söz konusu olacak mallarının ana sermayesinden düşürebileceği görüşündedir:

---

342 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 37[a];

343 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]-16[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 28[a].

344 Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2728, vr. 1[a].

345 Ebû Yûsuf, bilhassa gümrük mükelleflerine gümrüklerini ödedikten sonra devlet tarafından kendilerine bunu kanıtlayan bir belgenin verilmesi gerektiği konusuna değinmektedir. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 216.

346 Örneğin "Ticaret için Erdel'e gelip-giden Dubrovnik tâcirlerine, gümrüklerini vermişlerse sebepsiz olarak müdahale edilmemesi" gerektiğini belirten 975/1568 tarihli bir arşiv kaydı için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 7/1099.

347 Örneğin 968/1561 tarihli bir arşiv kaydına göre Venedik'ten İstanbul'a gemisi ile mal getirip gümrüğü veren ve sonra malları Aydıncık (İdincik)'a nakleden Reis Poloşrilid'den orada tekrar gümrük alınmaması gerektiğine dair bir belge için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 4/2092.

348 Bu durumla ilgili 1000/1591 tarihli bir sicil kaydına göre gümrük vergisini verip de elinde temessük belgesi olmayanların açtıkları davalarda bu husus "[…] kadîmden veregeldikleri gümrüklerini edâ edip ellerine tezkireleri almadan gitmemeleri" gerektiği şeklinde ısrarla vurgulanmakta buna rağmen elinde tezkiresi olmayanlardan bu verginin tahsil edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/543-544, hk. no: 1057.

6. "Mesele: Zeyd-i tacirin ticaret ettüği esvabından bir senede birkaç defa gümrük alınup defa-ı ulada verdüği gümrük, ol senenin zekâtı miktarı olup zekâtı yerine geçüp defe'atı bakiyede verdüği gümrük sadaka mı olur, yoksa sene-i âtiyenin zekâtı yerine geçer mi? Cevâb: Geçer, niyet edicek."[349]

Ayrıca Osmanlı uleması, klasik Hanefi geleneğe göre gayr-ı müslim için mütekavvim mal değerinde olan şaraptan da gümrük vergisinin alınabileceği[350] şeklindeki görüşle uyumlu kanun hükümlerine aykırı davrananlarının malını elinden gümrük emininin alıp vekille sattırdıktan sonra *gümrük resmi*ni tahsil etme yetkisinin olduğu kanaatindedir:

7. "Zeyd-i zimmî ahar diyardan getürdüği hamrı gümrükden kaçırdıkda gümrük emîni yedinde olan emr-i mûcibince hamrı ahz ve kabz idüp Amr'ı zimmîyi bey'e tevkîl idüp Amr bey' ve semenin emîne teslim eylese ba'dehu Zeyd mücerred 'Sen sattın' deyü semeni Amr'dan talebe kâdir olur mu? el-Cevâb: Hâkim istimâ edemez."[351]

Bu fetvadan da anlaşılacağı üzere gayr-ı müslim taife, gümrük vergisinden kaçınmak için getirdikleri hamrı saklayarak gümrüklerden geçirmeye çalışmaktaydı.[352] 955/1549 tarihli bir sicil kaydına göre Üsküdar gümrüğünde vergiden kaçınmak için gümrük iskelelerinden başka bölgelerden, şarap gizleyerek sokmaya çalışanların gözetilip yakalanması ve gümrüğe götürülerek gümrük vergisinin aldırılması gerektiği belirtilmektedir.[353] Ayrıca bu hususla ilgili kanun hükümlerinde malını saklayarak gümrük vergisinden kaçınmak isteyenlerin malına el konulmasının[354] yanı sıra burnuna kıl çekilerek şehirde gezdirilip teşhir edilmesi gerektiği vaz edilmekte,[355] bunu yapan gümrük eminleri, kadı ve gemi reisleri de gereken ceza ile cezalandırılmaktaydı.[356] Fakat görünen o ki gayr-ı müslim taifenin vergiden kaçınmak için başvurduğu tek hile bu değildi. Zira gayr-ı müslim tüccarla anlaşıp onun malını kendi malıymış gibi gümrükten

---

349 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[a].

350 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 216.

351 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi,* Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, nr. 502, vr. 42[a-b].

352 İstanbul kadısına gönderilen 987/1580 tarihli bir hükümde gemilerle getirilen şarapların gizlice çıkarıldığı dolayısıyla gümrük vergilerinin verilmeden buna müsaade edilmemesi gerektiğini belirten bir arşiv kaydı için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/849. Not bu arşiv kaydında *resm-i zemîn* kavramıyla kastedilen vergi *resm-i gümrük*tür.

353 Nuray Güler, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 5/233, hk. no: 485.

354 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 41.

355 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 45.

356 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 80-81. Kanuna aykırı bir şekilde *resm-i gümrük* talep edilmesi konusunda sorumlu olan kişilerin bunu engellemeleri aksi halde cezalandırılacağını gösteren bir ferman için ayrıca bk. Hacı Osman Yıldırım v.dğr. (ed.), *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041(1042)/1630-1631(1632) Özet- Transkripsiyon-İndeks* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002), 332, hk. no: 542.

daha az vergi ödemek maksadıyla geçiren Müslüman kimselerin[357] de cezalandırılması gerektiği süreç içerisinde kanun hükümlerine eklenmişti.[358] Hatta sırf Müslüman statüye uygulanan tarifenin kendisine uygulanması için gümrüklerde Müslüman olduklarını beyan edenin ikrarının yeterli görülüp görülmeyeceğinin sorulduğu Sun'ullah Efendi, kişinin söz konusu maksadının ne olursa olsun beyanının esas alınması gerektiği görüşündedir:

8. "Zeyd-i zimmî bir vilâyete meta getirdikde gümrüğü Müslümanlar gibi alınmak içün 'ben Müslim ve hâccü'l-harameynim' demekle müslim olur mu? el-Cevâb: Olur."[359]

Ayrıca gümrük vergisiyle ilgili kanun dışı yollara başvuran kesim sadece gayr-ı müslimler değildi. Zira gerek gümrüğün ait olduğu mukâtaa sahibi veya mültezimin yanı sıra görevlendirilen gümrük emini, nâzır veyahut amilden kaynaklı gerekse gümrükten mal geçiren tücccarlardan kaynaklı çok sayıda problem sık sık kanun hükümleri ve fermanlarla önlenmeye çalışılmaktaydı.[360] Öyleki durumun vehameti Ebussuûd Efendi'nin konuyla ilgili ifadelerinde çok daha çarpıcı bir şekilde görülmektedir:

9. "Beytülmal vâridâtından biri dahi aşirler tahsîl ettikleri akçelerdir ki, halen ana gümrük derler. Şer'le ve emr-i Pâdişâhî mucibince ticaret içün alınan metadan alınmak lazımdır. Amma fî zamânina Tuna yalılarında öte yakada sakin olanlar, kalaylamağa bir bakraç getürüp kalaylatup yine öte yakaya geçirmek isteseler, mültezimler iki-üç gümrük akçesi alurlar. Kendüleri ya bölüğe geçüp ya timar ve ze'amet almağiçün iltizam etdikleri akçeleri, bu tarik-i zulm ile reayadan çıkarırlar. Toprak kadıları muhalefet eyleseler, müfettişi kadı ve nâzır 'toprak kadısının mal-i mîrî tahsilinde sa'yi yokdur' deyü der, devlete arz ederler. Defterdarlar, ne aslın bilüp ğavrina ermek murad edinürler, kadıy-ı derd-mendi azl ederler. Sair kuzâta dahi za'f-ı kalp gelüp azl havfından hâh u nâ-hâh, çar u nâ-çar [ister istemez] zulme tahammül ederler. Amma nazırları arz eyleseler, enva'ı himâyetler idüp nâzırın 10-15 bin akçelik armağanı mukabelesinde beytülmalın 15 yük akçesine zarar ederler."[361]

9 numaralı fetvada belirtildiği üzere Tuna nehri boylarında yaşayıp karşı tarafa ticari amaçla mal nakletmeyenlerden bile mültezimler gümrük talep ederlerdi.

---

357 Örneğin 1002/1593 tarihli bir kayda göre "Danyel veledi Kosta isimli bir zimmî Kefe'den aldığı birkaç fıçı havyarı, gümrüğünü daha az vermek için Tanrıverdi bin el-hac Mehmed isimli Müslüman ile yollamıştı. Ancak bu durum Danyel'in başka bir gemi (Mehmed Reis gemisi) ile gelirken geminin batması ve kendisinin de boğulması üzerine ortaya çıkmıştır." Bk. Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 263. Tacirlerin gümrüklerden vergisini ödemekten kaçınmak için yaptıkları hileler için ayrıca bk. Yıldırım, *85 Numaralı Mühimme Defteri*, 269, hk. no: 439.

358 *Kânûnnâme-i Sultânî*, 80.

359 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 27[a].

360 Yukarıda beyan edilen ilgili kanun hükümleri dışında yapılan usulsüzlüklere karşı ilave tedbirleri içeren çok sayıda düzenleme arşiv kayıtlarında görülmektedir. Bu hususla ilgili Galata özelinde arşiv ve sicil kayıtlarına yansıyan şikâyet ve davalara dair geniş bir malumat için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 252-266.

361 Ebussuûd Efendi, "Öşür Hakkında Risâle", (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 34[b]-35[a]; ayrıca bk. Âşık Çelebî, *Mi'râcü'l-Eyâle ve Minhacü'l-Adale*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 1006, vr. 145[b]-146[a]; (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 36737), vr. 109[b]-110[a].

Örneğin reaya kalaylamak için bakraç götürdüğünde dahi mültezimlerin kanuna aykırı bir şekilde gümrük talep ettikleri ifade edilmektedir. Mültezimlerin kanuna aykırı faaliyetlerine bölge kadıları, itiraz ettiklerinde nâzırlar onları şikayet ederek devlete arz ederlerdi. Defterdarlar işin aslını soruşturma ihtiyacı hissetmeden kadıyı azlediyordu. Hal böyle olunca kadılar çaresizce azl korkusundan sesini çıkaramaz olmuşlardı. Mültezimler kanunsuz faaliyetlerini yakalayan/öğrenen nazırları ise rüşvetle susturup olayı örtbas ettirirlerdi. Bu şekilde beytülmal çok büyük zararlara düçâr olurdu.[362]

Kanun hükümlerinde ticari amaçla gümrüklerden geçen her türlü maldan sahibinin Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men statüsünde oluşuna göre bu verginin tahsil edilmesi gerektiği oranlar belirtilmişti. Bu hususlar ulemanın fetvalarında da ayrıntılı bir şekilde klasik gelenekle uyumlu bir şekilde ayrıca vurgulanmaktadır:

10. "Tüccar taifesi ticaret içün aldıkları cevahirden gümrük vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: […] Her nesne ki, mal-i zekât ola, andan zekât taleb eder aşir, ki şimdi ana gümrük emini derler. Cevahirden zekât lazım olmamakdır meşhur; amma 'ticaret içün olıcak zekât lazım olur' deyü tasrih olunmuşdur, bazı muteberatda. Tüccar taifesi zahir budur ki, ticaret içün alup giderler, ol takdirce zekâtın vermemeğe kâdir olmazlar. […] Harrerehu el-Fakir Ahmed 'ufiye ann."[363]

11. "Tüccar taifesi kadimden sebike gümüş ile ticaret ettiklerinden fetvây-ı şerife ve emr-i sultânî musted'asınca gümrük alınagelmiş iken halen zimmî ve müste'menlerden bazı tüccar emtia ve akmişe getürmeyüp kafir sikkesiyle kuruş ticaretine şuru' eyleseler şer'an kuruşlarından gümrük alınmak caiz olur mu? el-Cevâb: Öşür almağın şerait-i şer'îyesi muhakkak olıcak caiz olur. Amma müslimden rub'ı öşürden ziyade nesne alınmak caiz olmaz. Gerekse getürdüği nükûd ve meta dar-ı İslam'dan getürülmiş olsun, gerek darül-harbden getürülmiş olsun. Zimmîden dahi nısf-ı öşürden ziyade nesne alınmak caiz değildir; getürdüği her kandan gelmiş olursa olsun ve harbîden tamam öşür alınur. Ziyade nesne alınmak caiz olmaz. Meğer ki, anlar bizim bazirganlarımızdan ziyade alalar. Ve müslim ve zimmînin metaından bir defa alındıkdan sonra varup bey edicek 'guruş getürdün' deyü tekrar alınmaz. Madem ki, senesi tamam olmaya. Şöyle ki, bu zikrolunana muhalefet oluna, cemi şeriat-i şer'îyeye riayet olunmaya, zulüm ve te'addi olmuş olur. Çivizâde."[364]

12. "Ahcâr cinsinden zekât vâcip olmayup gümrük vermek neden lazım olur? el-Cevâb: Cevahir cinsinden zekât verilmemek Hazretin 'la zekate fi'l-hacari' buyurduklarıdır. Manay-ı şerifi: Altın ve gümüş gibi durduğı yerde sahibi zekâtı vermek vâcip değildir, demektir. Amma sahibi anınla ticaret eylese elbette zekât vâcipdir, sair esbâb-ı ticaret gibi ve ticaret içün alınan kullar ve cariyeler

---

362 Ahmet Çelik, "Aşık Çelebi'nin 'Miracu'l-İyale ve Minhacu'l-Adale' Adlı Eserindeki Siyaset Düşüncesi" (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 94-95.

363 Akgündüz, *OK*, 1/166; Ali el-Kırtas (der.), "Gümrük Hakkında Divanda Muhasebe Defterinde Mukayyeddir", *Mecmû'atü'l-Letâif* (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 122[b].

364 Akgündüz, *OK*, 1/165; Ali el-Kırtas (der.), "Gümrük Hakkında Divanda Muhasebe Defterinde Mukayyeddir", *Mecmû'atü'l-Letâif* (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 122[b].

gibi. Kıymete dutup müslim ise rub'ı öşür zimmî ise nısfı öşür, harbî ise tamam öşür alınmak vâcipdir. Ebussuûd."[365]

Mücevher, para (altın, gümüş, sikke/kuruş)[366] ve değerli taşların gümrük vergisine tabi tutulup tutulmayacağının sorulduğu 10, 11 ve 12 numaralı fetvalarda bunlar dahil ticari amaç taşıyan her türlü malın (12 numaralı fetvada vurgulanan ticari mal değerinde olan köle ve cariyeler de dahil)[367] gümrüğe tabi tutulduğu belirtilmektedir. Hatta öşrü veya behre-i harâcı verilmiş buğdayın üzerinden "havelânü'l-havl" (kamerî tam bir yıl) geçmiş ve "havâic-i asliyye"den ziyade olsa ve ambarda öylece dursa bile zekât/gümrük lazım olmayacağı fakat ticari amaç gözetildiği takdirde zekâta/gümrüğe konu olacağı daha başka fetvalarda Ebussuûd Efendi, ayrıca dile getirmektedir.[368]

11 ve 12 numaralı fetvalarda Müslüman, harâcgüzâr (zimmî) ve harbî/müste'men statülerine göre sırasıyla %2.5, %5 ve %10 tarifesinin uygulanması gerektiği ifade edilmektedir. 11 numaralı fetvada ayrıca söz konusu oranlardan daha ziyade gümrük almanın caiz olmadığı, gayr-ı müslim taifenin bağlı olduğu devletin Müslüman tüccarlara uygulayacağı vergi oranına mukabil ilgili oranların artırılabileceği ve gümrüğü alınan malın satıldıktan sonra bedelinden ayrıca bir vergi alınmaması gerektiği bilhassa vurgulanmaktadır. Fakat kanun koyucuların yukarıda ifade edilen oranları her zaman klasik Hanefî doktrininde belirlenen bu oranlarla eş değer şekilde vazettiği söylenemez.

---

365 Akgündüz, *OK*, 1/166; Ali el-Kırtas (der.), "Gümrük Hakkında Divanda Muhasebe Defterinde Mukayyeddir", *Mecmû'atü'l-Letâif* (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 122[b].

366 11 numaralı fetvadan ayrıca Osmanlı'ya dışarıdan ticaret için para girdiği ve bu paradan da gümrük alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

367 *Kanûn-i Osmânî*ler içerisinde köle ve cariyelerin ticari mal olarak pazarda satılmasına bağlı olarak bâc alındığı belirtilmekte ise de gümrüklerde gümrük vergisine konu olan mal içerisinde ayrıca zikredilmemektedir. Fakat 12 numaralı fetvada da doğrulandığı üzere köle ve cariyeler de gümrüklerden geçen önemli ticari mallardan biri olarak sayılmaktadır. Örneğin köle ticaretinden alınan *gümrük resmi*, Osmanlı'nın Kafkasya iskelelerinde sağladığı en önemli gelir kaynaklarından biri olarak zikredilmektedir. Bk. Sadık Müfit Bilge, "15.-18. Yüzyıllarda İstanbul ve Kafkasya İskeleleri Arasında Deniz Ticareti: Tâcirler, Gemiciler, Köylüler", *Osmanlı İstanbulu III: III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri* (2015), 88-90.

368 "Öşrü verilmiş penç bin kile buğday ambarda bir yıl dursa zekâtı lazım olur mu? Cevâb: Olmaz. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b].
"Zeyd'in mutasarrıf olduğu arz-ı öşrüyyeden hasıl ettiği buğdayın öşrünü sipahiye verdikden sonra buğdayın kendüye kifayet ettüğinden ziyadesini ticaret niyetine hıfz idüp bir yıl murûr ettikden sonra buğday nisap miktarı olıcak zekât lazım olur mu? Cevâb: Olur. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b].
"Mesele: Sûreti mezbûrede Zeyd hâsıl-ı mezbûreden sipahisine behre-i harâcın virdikden sonra mezbûr hâsılın zekâtın virmek lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 204[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].
"Mesele: Bu surette hâsıl-ı mezbûr nisab mikdarı olup havl dahi geçse havaic-i asliyesinden ziyade dahi olsa zekât alınmak lazım olur mu? el-Cevâb: Asla olmaz mal-ı ticaret değildir. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 204[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].

Ancak Hanefî doktrininde belirtilen söz konusu oranların temel referans alındığı söylenebilir. Kaldı ki 11 numaralı fetvada devletin bu hususta ilgili oranları değiştirme hakkının saklı olduğu ayrıca ifade edilmektedir. Aynı şekilde Ebû Yûsuf devletin ihtiyaç duyması halinde mükellefin eda etmekle yükümlü olduğu miktardan daha fazlasının da talep edilebileceğini ifade etmektedir.[369]

Sonuç olarak gümrük vergisinin uygulanmasında takip edilmesi gereken esaslar tarihsel süreç içerisinde maslahata göre şekillenmiştir. Nitekim fıkıh literatüründe herhangi bir edille-i şer'îyyeye binaen gümrük sisteminin uygulanması konusunda düzenleyici ilkeler ve bu ilkelere göre vazedilmiş sabit oranlar bulunmamaktadır.[370] Bu durum Osmanlı döneminde *gümrük resmi*ne dair vaz edilen kanun hükümlerini 'maslahata göre Hanefi gelenekte çizilmiş çerçeve ile bütün boyutlarıyla tam bir uyum içerisinde olduğunda ancak şer'î değerlendirmenin' hatalı bir yaklaşım olacağını gösterir. Bu bağlamda Osmanlı gümrük sisteminde Bizans uygulamalarının sürdürüldüğü[371] iddia edilse de prensip olarak Hanefî doktrininde belirlenen şablona meşruiyetini/şer'îliğini zedeleyecek düzeyde bir aykırılık teşkil etmeyen kanun hükümlerinin vazedildiği ve dönemin ulemasının bunu ticari mallardan sağlanan zekâtla aynı işlem olduğu yönünde görüş belirttiği görülmektedir. Dolayısıyla *resm-i gümrük* Osmanlı'da şer'î esaslara referansla fakat dönemsel şartları ve maslahatı haiz bir esneklikle uygulanmıştır.

İlk Osmanlı kanunnamelerinin teşekkülüne yol açtığı ifade edilen bâc resmi[372] hakkında ise ulema aktarılan rivayetlerin de varlığına binaen[373] bu verginin şer'î zemininin olmadığına açık bir şekilde işaret etmektedir. Dahası maaşı pazar bâcından ödenen kimselerin imamlık görevlerinin makbul olup olmayacağı dahi tartışılmıştı. İbn Kemal'e nispet edilen bir fetvaya göre o maaşı bâc ve ceraimden ödenen kimselerin maaşının ona helal olacağını vurgulamaktadır:

13. "Zeyd cami bina edüp imamına ve müezzinine bazârın bâcından ve cerâyiminden verse şer'an imametleri ve ezanları makbul olur mu? Cevâb: Olur."[374]

---

369 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 213.
370 DİA, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/261.
371 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, çev. Halil Berktay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 1/248.
372 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 120-121.
373 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 217; ayrıca bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 192.
374 İnanır, "İbn Kemal'in Fetvaları", 219.

Bir fetvasında Ebussuûd Efendi, bâcın şer‘-i şerife dayalı olarak tahakkuk eden bir vergi olmadığını ifade etmekte, başka bir fetvasında da henüz pazarda iş tutmuş yeni iş sahiplerinden bu verginin alınmasının meşru olmadığını belirtmektedir:

14. “Mesele: Kadimden Sultan Murad Han aleyhirrahmetü ve’r-rıdvan vakfında olan mahsulün bayi‘i olandan alınmak mümkün olmamağın bâcı tüccar taifesinden alına gelmiş iken halen tüccar vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Şer‘-i şerife bâcın alâkası yokdur. Ebussuûd.”[375]

15. “Mesele: Taze tutmuş oğlandan bâc almak meşru mudur? Cevâb: Değildir.”[376]

Fakat 15 numaralı fetvada ifade edildiği üzere pazar bâcıyla yükümlü tutulan kişinin henüz iş tutmuş bir kimse olduğu için mi bu verginin ondan tahsil edilmesinin meşru olmadığı yoksa bâcın mahiyet itibariyle mi meşru olmadığı hususu açık değildir. Pazar bâcının vakfedilmesinin şer‘an caiz olup olmadığının sorulduğu diğer bir fetvada ise Ebussuûd Efendi, bunun meşru olmadığını fakat pazar yeri vakfedilirse vakfın pazarda satılan mallardan bâc alabileceğini belirtmektedir:

16. “Mesele: Bâc-ı bazar vakf olmak şer‘an caiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz bazar yeri vakf olunup üzerinde bey‘ olunan nesnelerden alınmak meşrudur. Ebussuûd.”[377]

Dolayısıyla Ebussuûd Efendi’ye nispet edilen özellikle 14 ve 16 numaralı fetvalar birbiriyle çelişkiliymiş gibi görünmektedir. Fakat 14 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi, sadece söz konusu verginin şer‘î bir mesnedi olmadığını ifade etmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu verginin ilgili emr-i sultânîye dayalı olarak vaz edildiğine işaret etmektedir. Başka bir deyişle örfî hukuk alanına dair olan söz konusu düzenlemenin sultanın yetkisi kapsamında olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle 16 numaralı fetvada o emr-i sultânîye isnaden vakıfların vakfedilen pazar yerlerinde satılan mallardan bâc alabileceğini ifade etmektedir. Buna göre mezkûr fetvalar arasında bir çelişki söz konusu değildir.

Çalışmanın giriş bölümünde de ifade edildiği üzere Osmanlı kanun koyucuların devletin kuruluşundan itibaren örfün özellikle bâc vergisinde temel referans kaynağı olarak kabul edilip edilmeyeceği yönünde yaşadığı kriz bu verginin vaz‘ının ilgili emr-i sultânîlerle uygulandığı ve törenin/örfün bu hususta belirleyici bir etken olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir. Görünen o ki Ebussuûd Efendi de bu hususa işaret etmektedir.

375 Ebussuûd Efendi, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 28[a].
376 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b].
377 Ebussuûd Efendi, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 144[b].

Bu nedenle Ebussuûd Efendi'nin şer'an bir mesnedi bulunmadığını ifade ettiği bâc resmini örfen caiz kabul ettiği diğer ulemanın da takriri bir tavırla onayladığı söylenebilir. Çünkü ulemanın ilk kanunnamelerin vazıyla yürürlükte olan bâc resmiyle ilgili emr-i sultânîlerin şeriate aykırı olduğu şeklinde kesin beyanları bulunmamaktadır.

II. Avârız-ı Dîvâniyye

1. Avârızın Klasik Hanefî Doktrinindeki Zemini: Nevâib

Nevâib, İslam hukukunda devletin tahsil ettiği vergilerin kamu yararının söz konusu olduğu giderleri karşılayamadığı olağanüstü durumlarda şer'î vergiler (zekât, harâc, öşür ve cizye) dışında tahsil edilen geçici vergiler için kullanılan bir terimdir. Geçici olarak tahsil edilmeye başlanan nevâib vergilerinin düzenli olarak tahsil edilmeye başlanması nedeniyle *en-nevâibü'l-muvazzafa* kavramının kullanıldığı belirtilir.[378]

Ebû Hanife devlet hazinesinde fevkalade durumlar için bir ihtiyat bütçesinin oluşturulması gerektiği görüşündedir.[379] Fakat ihtiyaç bütçesinin giderleri karşılamadığı fevkalade durumlarda bilhassa Hanefî doktrini söz konusu hali aşmaya yeterli miktarla mukayyed olmak üzere kamu yararı gereği devletin reayasını yükümlü tuttuğu her nevâibi edası vâcip bir mükelleffiyet olarak değerlendirmektedir. Serahsî, kendi döneminde tahsil edilen nevâibin çoğunun gayr-ı meşru olduğunu bu nedenle ödemekten kaçınan kimsenin mükellef olduğu verginin diğer ahaliye yüklenmediği takdirde kişinin ödememesinin daha makbul olduğunu vurgulamakta ise de bir belde ahalisine yüklenen müşterek nevâibin edasının daha uygun olduğunu ifade eden bazı Hanefî hukukçuların bu hususstaki görüşlerinin varlığına da değinmektedir.[380]

Osmanlı son dönemi Hanefî fakihlerinden biri olan İbn Abidin ise ilave adil vergilerin (nevâib) meşru olduğunu belirterek, bunların beytülmalde yeterli kaynak olmaması durumunda, orduyu donatmak ve askeri hazırlık yapmak, Müslüman esirleri

---

[378] Cengiz Kallek, "Nevâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/33; Merğinânî, *el-Hidâye*, 3/96; Zeynuddîn b. İbrahîm b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.), 6/261.

[379] İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, 90; Kallek, "Nevâib", 33/33; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye* (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989), 279.

[380] Kallek, "Nevâib", 33/34; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/21.

kurtarmak, ortak su kanalları açmak vb. gerekli kamu harcamaları için halka düzenli bazı mali yükümlülüklerin (vergiler) konabileceği görüşündedir. Ancak bunu ifade ettikten sonra kendi döneminde toplanan bazı nevaibin de haksız olduğuna işaret etmiştir.[381]

Klasik Hanefî doktrininde nevâib adı altında vaz edilen vergiyi Osmanlı vergi sisteminde karşılayan kavram avârız kavramıdır. Bu nedenle alt başlıkta avârız kavramı izah edildikten sonra *kanûn-i Osmânî*lerde bu kavramla vaz edilen hükümler ile arşiv ve sicil kayıtları kapsamlı bir şekilde incelenmekte ve bu verginin uygulanmasına dair genel bir panorama sunulmaktadır. Buna göre Osmanlı ulemasının avârız kapsamında tahsil edilen vergileri şer'î olarak değerlendirdikleri ileri sürülmektedir. Fakat Osmanlı ulemasının avârız kapsamında tahsil edilen çeşitli vergilerin şer'îliğini nevâibe kıyasla değil kişinin zekâtına sayabileceği yönünde görüş belirttikleri izah edilmektedir.

2. Avârız-ı Dîvâniyye Türü Vergiler

Avârız, Osmanlı maliyesinde tahrir defterlerine hane olarak kayıt edilen reayanın fevkalade zamanlarda bazen aynî bazen nakdî olarak ödemekle yükümlü tutulduğu bir vergi olduğu gibi bazen de yerine getirmesi gereken hizmet/görev anlamında bir yaptırımdı. Muharir-i vilayet timara bağlı haneleri hane-i avârız ve hane-i gayr-ı avârız ayrımına tabi tutarak kaydederdi. Buna göre hane-i avârız vergilendirilmiş yahut vergilendirilebilir reayayı gösterirken hane-i gayr-ı avârız ise hizmetlerinden veyahut özrü olması sebebiyle avârızdan muaf tutulan kimselerdi.[382]

Halk arasında "salgun" olarak bilinen ve avârız-ı dîvâniyye terimiyle tanımlanan bu verginin Osmanlı'da ne zamandan beri uygulandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu vergiyle ilgili hükümlerin II. Mehmed'den itibaren *kanûn-i Osmânî*lerde yer aldığı görülmektedir.

---

381 Mehmet Fevzi Mutlu, "İslam Hukukunda Vergi-Zekât İlişkisi" (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 107-108; Muhammed Emîn b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr Ale'd-Dürri'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1966), 5/330.

382 Halil Sahillioğlu, "Avârız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/108. Avârız-ı dîvâniyye mükellefi olan reayanın hane olarak kayıt altına alındığını gösteren bazı arşiv kayıtları için ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 21/654; A.{DVNSMHM.d, 22/627; A.{DVNSMHM.d, 23/159; A.{DVNSMHM.d, 24/120; A.{DVNSMHM.d, 24/724; A.{DVNSMHM.d, 26/909; A.{DVNSMHM.d, 31/13; A.{DVNSMHM.d, 31/275; A.{DVNSMHM.d, 34/477; A.{DVNSMHM.d, 35/59; A.{DVNSMHM.d, 40/296; A.{DVNSMHM.d, 40/323; A.{DVNSMHM.d, 46/178; A.{DVNSMHM.d, 52/548. Avârız vergilerinin hane başına alındığı fetvalarda da görülmektedir. Bk. Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 1[a], 56[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 21[a].

Kanun koyucuların avârızla ilgili vaz ettiği hükümler şu şekildedir:

KP, CK (I):	"Yiğirmi dört kişiden biri eşkünci üçi çatal yiğirmisi yamak ola. Mezkûr eşkünci kendü cebelü gönderi demîrînde ve yeleninde okunda yayında kılıcında kalkanında eksük olmayup müretteb ola. On eşküncinin bir orta bargiri [olup bir tenktüri, KP] ola. Yörükler eşküncisi çatalı yamakları arpa ve saman (salmak) ve hisar yapmak ve gayrı avârıza karışmaya ve eşküne eşen etdüği yıl sâlârlık virmeye şöyle bilesiz [Eşkünci çatallarına ve yamaklarına arpa ve saman ve hisar yapmak yokdur, avârıza katılmaz ve eşküne eşen eşdüği yıl avârız vermez, CK (I)]."[383]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Şol raiyyetlik yerler ki, ıssı [sahibi] fevt olup veya celây-i vatan idüp mahlûl kalur, timar eri kendüsi tasarruf eder; hassa yerler gibi. Kendü çiftin sürer veya ortağa verir. Bunun gibi yerlerden el çeküp yine tapuya verse caizdir. Sipahi kendü kendüden tasarruf etmekle hassa olmaz, fi nefsi'l-emr raiyyetlik yerlerdir. Hatta sipahi avârız vaki olsa ve çiftden çifte teklif-i avârız olsa, ol sipahi tasarruf etdüği çiftlik bir bellü raiyyet adına izafet olunup 'filan yerdir' deyü raiyyetler arasında addolunmuş olsa, sipahi olan ol yer içün avârız belasın yoksul ile bile çekmek gerekdir. Meğer ki, tûl-i zamanla müte'akibeten defterde sipahi elinde kayd olunmuş ola; raiyyetlik yerler cümlesinden çıkmış ola. Bu itibarla havass cümlesinden olup hassa hükmünde ola. Vilayet-i Karaman'da teka'üd etmiş sipahilere, sabıkan resm-i çift ve bennâk ve caba ve sair rüsûm (ve) avârız kayd olunup Şehzâdeye has yazılmış imiş. Sonra Dergâh-ı Muallâdan resm-i çift ve bennâk ve caba ve sair avârız eski sipahilerden ref olunup heman öşür ve sâlârlık ve resm-i ağnam ver emr olundu. Ziyade nesne taleb olunmaya."[384] "[…] vilayet-i mahrusede avârız vaki olıcak, subaşıları ve timar erleri bâkisine kendü tasarruf ola ve sahib-i timar 'bu değirmen hassa yazılmışdır' deyü almak caiz değildir. Raiyyetlerini kadı katına ihzar idüp kadı yazup pâdişâhın emrini yerine koya. Temerrüd eden kimesneleri bile koşulan kul muti edivere."[385]
KKÖO, KSSHK:	"Eğer bir mahalle halkından az eğer çok avârız meuneti için kaçup avârızdan emin mahal olup varup anda iltica eder, mahallesi halkının bil-fiil mevcudundan add idüp haline ve haddine göre müteveccih olunan taleb kılınup alına."[386]
KKÖO, KSSH, KSSHK:	"Ortakçılar nısıf hasılın beğliğe verdikleri cihetden […] mutlaka avârız-ı dîvâniyyeden muaflardır. Beğler beğiler ve kadılar eslemeyüp anları avârıza bile katarlar imiş; anlardan avârız merfudur, avârıza katmayalar."[387] "Ortakçı kayd olunan kimesnelere, beğlikden tohum verüp hasılın münasafa edeler ve ortakçı nısf-ı hasılın beğliğe verdüği cihetden bil-külliye avârız-ı dîvâniyyeden muafdır, kadılar avârıza katmayalar."[388]

383 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 28; Barkan, *Kanunlar*, 393; *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 8; Akgündüz, *OK*, 7/229.

384 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 15r-16r; Akgündüz, *OK*, 2/49; *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 25[b]; Akgündüz, *OK*, 7/341-342. "Amma at çekenler ve at çekmeyenlerden bazı cemaat, haslardan ifraz olunup timara verilmişdir. At çekenlerden timara verilenlerin akçesi ref olunup anun mukabelesinde yurdlarında ekdüklerinin öşürlerin vermek ve koyunu olmayanlardan bennâk ve avârız kayd olunmuşdur." Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 58r-58v; Akgündüz, *OK*, 2/72; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 174[a] (24[a]).).

385 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 15r-16r; Akgündüz, *OK*, 2/49; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 154[a] (4[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 25[b]-26[a]; Akgündüz, *OK*, 7/342.

386 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 54v; Akgündüz, *OK*, 2/70; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 172[a] (22[a]).

387 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 47v; Akgündüz, *OK*, 2/67; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 169[a] (19[a]).

388 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 154.

KSSHK, CK (III), KSMH:	"Avârız […] mutlaka eimmeden merfudur. İmam oldukları zamanda teklîf-i avârız olunmaya."[389]
CK (I):	"Bir kimesne müsellem raiyyeti olsa ve müsellem yerin dutsa ve reaya yerlerin dahi tasarruf eyleyüp ol raiyyet yerinin kulluğun avârız verdükden sonra müsellem yeri içün avârız teklif eyleseler, caiz değildir, hilâf-ı kanundur."[390]
CK (III):	"Küreci ve yağcı olmak raiyyetliğe münafi değildir. Kürecilik ve yağcılık avârızdan müsellem olmak içündür. Anlardan raiyyet yazılan raiyyet resmin verür; heman avârız vermez. Cümle reayaya kanun üzere müteveccih olan husus anlara dahi icra olunur."[391] "Bil-fiil imam ve hatib olandan rüsûm-ı raiyyet alınmaz. Raiyyet oğlu raiyyet olmayup eben an ceddin şahinci ve doğancıdan madem ki, her sene mürde-baha çakırcıya ve şahinciye eda edeler, rüsûm-ı raiyyet ve avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîyye alınmaz."[392]

Timara kayıtlı olan her hane avârız-ı dîvâniyye vergisine tabi tutuluyordu. Dolayısıyla *kanûn-i Osmânî*lerde bu genel hükümden kimlerin istisna edildiği (hane-i gayr-ı avârız) hususu üzerinde durulmaktadır. Buna göre KP ve CK (I)'de yörük eşkünciler, KKÖO, KSSH ve KSSHK'da ortakçılar, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da imam-hatip olarak görev yapanlar görev süresince, CK (I)'de müsellem olanlar, CK (III)'de ise küreci, yağcı, doğancı, şahinci, çakırcı vs. gibi hizmetlerde bulunanların avârız vergilerinden muaf oldukları belirtilmektedir.

Kanun hükümlerinde zikri geçen kesimlerin yanı sıra arşiv kayıtlarına yansıyan fermanlarda maslahata binaen başka kimseler veya gruplar da avârız-ı dîvâniyyeden muaf tutuluyordu: Örneğin bazı vakıfların reayası olanlar[393] ile derbend olarak kaydedilen köylerin[394] yanı sıra önemli geçişlerdeki köprü veya yolları tamir eden köylüler,[395]

---

389 *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 170[a] (20[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 37[b]; Akgündüz, *OK*, 7/354; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 39[b]; Akgündüz, *OK*, 8/116.

390 *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/226.

391 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]-6[a]; Akgündüz, *OK*, 7/324.

392 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 13[a]; Akgündüz, *OK*, 7/330.

393 Bazı vakıfların reayasının avârız vergisinden muaf olduklarını gösteren 16. yy. bazı arşiv kayıtları için örneğin bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 34/384; A.{DVNSMHM.d, 52/763; A.{DVNSMHM.d, 52/789; A.{DVNSMHM.d, 52/853. Bazı vakıfların reayası avârız vergisinden muaf oldukları halde kanuna aykırı bir şekilde bazı sancak beylerinin söz konusu vergiyi zorla tahsil etmeye çalıştığı ve bunun engelenmesi gerektiğini bildiren bir sicil kaydı için ise ayrıca bk. *Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil*, 45/625, hk. no: 570.

394 Derbend olarak kaydedilen kimselerin avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîfi örfîyyeden muaf olduklarını gösteren 16. yy. arşiv kayıtları için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 15/315; A.{DVNSMHM.d, 23/177; A.{DVNSMHM.d, 24/724; A.{DVNSMHM.d, 52/272. Fakat derbend olarak kaydedildikleri halde avârız veya mukabili çeşitli mîrî hizmetlerde bulunmayı reddeden derbendçiler sair köyler gibi bu vergiyle mükellef tutulurdu. Bu hususta 982/1574 tarihinde Aydos kadısına gönderilen bir hüküm için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 24/710.

395 Köprü inşası veya tamiri için civar köylerin bu hizmetlerine mukabil avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîyeden muaf olduklarını gösteren 16. yy. arşiv kayıtları için örneğin bk. BOA, BOA, A.{DVNSMHM.d, 19/40; A.{DVNSMHM.d, 28/167; A.{DVNSMHM.d, 30/621; A.{DVNSMHM.d, 35/43; A.{DVNSMHM.d, 36/761; A.{DVNSMHM.d, 42/2030; A.{DVNSMHM.d, 42/2033. İnşa edilecek köprünün gerçekten insanların sık

bekçilik ile vazifelendirilenler,[396] menzil (ulak) beygirleri yetiştiren veya besleyen kimseler,[397] tuz ve maden ocaklarında çalışanlar,[398] fetihlerde yararlılık gösteren kimseler,[399] seferlere piyade olarak iştirak edenler[400] vs. gibi. Fakat Hamid Efendi [Çivizâde Damadı] (ö. 985/1577), özellikle bazı vakıfların reayası olan zimmî kimselere avârız vergilerinden tanınan muafiyetin birkaç yıldan sonra kaldırılabileceği görüşündeydi:

1. "Zeyd-i zimmî sabıkan Sultan Mehmed Han -aleyhirahme ve'l-ğufran- vakfına harâcgüzâr olup 'harâcdan ve avârızdan ve tekâlîf-i örfîyyeden Zeyd ve oğulları muaf ve müsellem olurlar' deyü muafnamesi olup birkaç yıl muafiyet tariki ile harâc alınmamış iken halen mütevelli olan mezburlardan harâc almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehü Hamid [Çivizâde Damadı]."[401]

kullandığı önemli güzergahlarda olması gerekirdi. Nitekim lüzumu olmayan yerlerde inşa edilen köprünün bahane edilerek bazı hanelerin avârızdan muaf tutulmaya çalışıldığı durumlar şikayet konusu olmuştu. Bununla ilgili 986/1578 tarihinde Hersek Bey'i Sinan'a gönderilen bir hüküm için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 35/59.
Keza 1090/1679 tarihli bir sicil kaydına göre Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı su yollarının bakımını üstlenen yedi köy ahalisinin aksi bir emir olmadıkça her türlü vergiden muâf oldukları anlaşılmaktadır. Bk. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil*, 31/545, hk. no: 684.

396 Örneğin, zahire gemisi ve köprü yapımı için toplanan kerestelerin korunması amacıyla 981/1573 tarihli arşiv kayıtlarında, Valpova kazasına bağlı Sava Nehri kıyısındaki Preste köylülerine avârız vergisinden muafiyet tanınırken, Kanuni'nin Zigetvar seferinde otağını kurduğu bahçeyi korumak için Harsam ve Bremye köylülerinin de avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîyeden muaf tutuldukları belirtilmektedir. Bunun için sırasıyla bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 23/118; A.{DVNSMHM.d, 23/103.

397 16. yüzyıl arşiv kayıtlarında menzil beygiri besleyen hanelerden avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîye alınmaması hakkında kadılara gönderilen hükümler için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d,22/627; A.{DVNSMHM.d, 23/416; A.{DVNSMHM.d, 28/629; A.{DVNSMHM.d, 31/13. Örneğin 932/1526 tarihinde Memişah b. Timurhan isimli birinin avârız vergisi karşılığında üç ulak atının beslenmesini üstlendiğini gösteren bir sicil kaydı için bk. Yasemin Dağdaş, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 3/195, hk. no: 275.

398 Kamengrad madenine memur edilen Çingenelerin harâc, ispence, tekâlîf-i örfîye ve avârız-ı dîvâniyyeden muaf olduklarına bildiren 981/1574 tarihli bir hüküm için BOA, A.{DVNSMHM.d, 23/306.

399 Örneğin 978/1571 tarihinde Kıbrıs'da Girne Kalesi sekbanlarından Mehmed isimli biri kalenin bilâ-harb teslîminde gösterdiği çaba sebebiyle bu vergilerden muaf edilirken 979/1572 tarihinde Kıbrıs'a kavvas olarak gönderilen Veli isimli biri de harbte iki gözünü kaybettiği için muaf tutulmuştu. Sırasıyla bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 13/684; A.{DVNSMHM.d, 13/1433.

400 978/1571 senesinde "Sağman, Pertek ve Mazgird beylerinin hâslarının bulunduğu kazalarda Kıbrıs Seferi için piyade veren kimselerden avârız alınmaması ve bu konuda kimseye baskı yapılmaması" gerektiği belirtilmişti. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 12/322. Kulb Sancağı beyi ile Diyarbekir beylerbeyisine 979/1572 senesinde gönderilen hükümlerde sefer için piyade göndermeyen veya piyade irsalinde muaveneti olmayanlardan avârız alınması gerektiği bildrilmişti. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 10/427 A.{DVNSMHM.d, 10/428.

401 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 91[b].

Aynı şekilde yeni kurulan yerleşim birimlerini ihya etmek[402] veya pazarları canlı tutmak için iskân edilen kimselerin[403] yanı sıra sınır boylarında yaşayan ve Osmanlı'ya itaat edeceklerini bildiren aşiret ve zaviyeler de bu vergilerden muaf tutuluyordu.[404] Bazı köyler de coğrafi konumlarından dolayı avârız vergilerinden muaf tutulurken[405] bazı bölgelerin reayası da yaşanan deprem,[406] kıtlık, taun hastalığı[407] veya eşkıyaların saldırılarına maruz kalmak[408] gibi nedenlerle geçici olarak muaf tutuluyordu.

Avârız vergilerinde maslahata binaen her bölgenin koşullarına göre farklı hizmetler muaf tutulma gerekçesi olarak kabul edildiği gibi her bölgenin kendine mahsus şartları da tahsil edilecek verginin türü ve miktarının farklı oluşuna imkân hazırlıyordu. Bu nedenle avârız vergileri ve tahsil edilen miktarlar her bölgenin şartlarına göre değişebilmekteydi. Avârız hanelerinden a'lâ, evsat ve ednâ itibariyle talep edilmesi

402 991/1583 tarihinde Silistre muharriri Süleyman Çelebi isimli Divan katibine gönderilen bir hükümde, Silistre sancağında Kili kazasında İsmailgeçidi denilen bölgenin Kili ve Akkirman ve Bender yollarının geçidi olduğu ve bu bölgenin fazlasıyla harabe ve tehlikeli olduğu belirtilerek, bu bölgeye bir köy yerleştirilmesinin uygun olacağı ve halka duyurulup, kimin gidip ev yaparsa diğer sınır kapıları gibi devlet vergilerinden ve diğer yükümlülüklerden muaf olacağı bildirilmekteydi. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 52/272; bu hususta başka bir kayıt için ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 7/2336. Başka bir arşiv kaydında böylesi yeni yerleşim yerlerine yerleştirilecek reayanın bilhassa herhangi bir sipahinin kayıtlı reayası olmaması gerektiğine özellikle dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. BOA, A.{DVNSMHM.d, 24/724.

403 Örneğin 980/1573 tarihinde Üzeyir beyine ve kadısına gönderilen bir hükümde Üzeyr sancağında Payas kasabasın kurbunda inşa olunan hanın etrafında sakin olacak kimseler avârız ve tekâlîfden üç yüz haneye kadar muaf olacakları ilan edilip halkı tergip etmesi ve pazarı dahi perşenbe günleri ve hanın yanında kurdurması gerektiği bildirilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 21/654.

404 Örneğin 986/1578 tarihinde Şehr-i Zol (Şehr-i Zor) beylerbeyine gönderilen bir hükümde "Gilanî Beyi Cengiz Han Bey isimli birinin mektup gönderip hudud üzerinde olan bazı aşiretler, uluslar ve zaviyelerin bu tarafa itaat etmek isteyip tekâlîfden muaf olmalarını taleb ettikleri aktarılmaktadır. Bu talebe binaen avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîyeden muaf olacaklarının kendilerine bildirilmesi ve bu tarafa tabi olmağa teşvik edilmeleri" gerektiği belirtilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 32/410; ayrıca bk. Şuayib İzgi, "986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri [s. 201-400] Transkripsiyon ve Değerlendirme" (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 17-18, hk. no: 410.

405 Örneğin 1003/1594-5 tarihlerinde Gence beylerbeyi ve defterdarına gönderilen bir hükme göre Karamurad, Karaoğlu, Kalecik, Bohazkilise, Tokluca ve Uzunteke namlarındaki altı karyenin Gence ile Revan mabeyninde bulunması ve tüccar taifesine külli nefileri olması cihetiyle avârız ve nüzülden muaf tutulurken 987/1579-80 tarihlerinde Budin beylerbeyine ve Pojega muharrinine gönderilen bir hükümde Budin'nin (Budun) sarp dağlar, derbendler ve yolların ekser yerleri sulak ve bataklık olduğundan iki bin altı yüz hanenin avârızdan ve sair tekâlîfden muaf olmaları gerektiği belirtilmektedir. Sırasıyla bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 73/1187; A.{DVNSMHM.d, 40/323.

406 991/1583-4 senesi Cemaziye'l-ahir'inin altıncı günü Erzincan'da büyük bir deprem gerçekleştiği bunun kasaba ve nevahisinde bütün evlerin yıkımına yol açtığı cihetle halkın kendisini toplaması için üç sene avârızdan ve nüzülden ve sair tekâlîfden muaf olmaları hususunda Erzurum beylerbeyi ile Erzincan kadısına gönderilen bir hüküm için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 52/414.

407 987/1579-80 Bağdad beylerbeyine gönderilen bir hükme göre "Bağdad, Basra, Şehr-i Zol (Şehr-i Zor) ve Lahsa sancakları yol üzerinde olup sefere giden orduya menzillerde zahire yetişdirdiklerinden geçen sene kıt ve bu sene de taundan halk muzdarib olduklarından hane avârızlarından muaf" tutulmaları gerektiği belirtilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 40/296.

408 Segedin kadısı ile liva-yı mezbur muhzırı Muhiddin'e 985/1577 tarihinde gönderilen bir hükümde "Segedin livası dahilinde mamur edilmeye çalışılan hâlî ve harap köylere yerleştirilen halkın davarlarını haydutlar sürüp götürmekte olduklarından bu köyler halkının avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîyeden muaf" tutulduğu ifade edilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 33/292.

gereken miktar tahrir defterlerine kaydedilirdi.[409] Buna rağmen söz konusu vergileri tahsil etmekle görevli olanlar, bazen kanuna aykırı bir şekilde defterlerde kaydedildiğinden daha fazlasını talep ediyor;[410] bazen de muaf olanlardan dahi vergi almaya çalışıyordu.[411] Öyleki yetkisiz kimselerin dahi emirsiz bir şekilde reayadan haksız yere vergi tahsil ettikleri oluyordu. Bütün bunların şikâyete konu olduğu arşiv kayıtlarında bunların önlenmeye çalışıldığı ve sorumluların cezalandırıldığı[412] dolayısıyla alınan vergilerin sahiplerine iade edilmesi[413] gerektiği belirtilmekteydi. Buna karşın bazen reaya da bu vergilerden kaçınmak için kendisini muafiyet verilen kesimlerden biri gibi kaydettirme yoluna başvuruyordu.[414]

Kanun hükümleri ve arşiv kayıtlarına göre sancak beyleri ve kadılarına gönderilen tenbih içerikli hükümlerde -yörük, müsellem, küreci, yağcı, doğancı ve çakırcı gibi- kadimü'z-zamandan avârız vergilerinden muaf tutulmayan kimselerin bu kesimlerden

---

409 Avârız vergilerinde hanelerin a'lâ, evsat ve ednâ şeklinde kategorilendirilerek vergilendirilmeye tabi tutulduğunu gösteren bir kayıt için örneğin bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 34/477.

410 BOA, A.{DVNSMHM.d, 19/643; A.{DVNSMHM.d, 31/275; A.{DVNSMHM.d, 31/661; A.{DVNSMHM.d, 34/477; A.{DVNSMHM.d, 35/50; Mehmet Akman, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 11/77, hk. no: 43. Kanuna aykırı bir şekilde daha fazla vergi tahsil edilmesinin caiz olmadığını gösteren fetvalar için ayrıca bk. Tablo 3.

411 992/1584 tarihli bir sicil kaydında Orducu hizmeti veren -yani sefer zamanlarında lazım olan kereste ve zâhireyi kadılıklardan toplayıp ordu için gerekli yere ulaştıran- Manol, İsterlot, Apostol ve Gabriyel'den muâf oldukları hâlde haksız yere vergi talep edildiği için şikâyet konusu olmuştu. Bk. Baki Çakır, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 3 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 22/53, hk. no: 8. Yine Kanun hükümlerinde Hâssa çakırcısı olarak görev yapanların avârız vergisinden muaf oldukları vaz edildiği halde kanuna aykırı bir şekilde bu kimselerden vergi tahsil edilmeye çalışıldığı ve bu hususun şikâyet konusu olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 994/1586 tarihli bir sicil kaydına göre hizmetinde kusur olmadığı Hâssa çakırcısı olarak hizmet eden Danyal v. Yani'den yetkisiz kişilerin haksız yere avârız dahil diğer bütün vergileri talep ettikleri, şikâyeti üzerine durumun incelenmesi ve haksız vergi alınmaması gerektiğine hükmedilmişti. Bk. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil*, 22/51, hk. no: 4. Bu hususta kendisine berat verildiğne dair başka bir kayıt için ayrıca bk. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil*, 22/52, hk. no: 5. Aynı şekilde derbend olarak kaydedilen köylüler avârız vergilerinden muaf oldukları halde kanuna aykırı bir şekilde bu kimselerden vergi alındığı ve bu hususun şikâyet konusu olduğu hükümler için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 15/315; A.{DVNSMHM.d, 23/177.

412 Örneğin 985/1577 tarihinde Bender beyine gönderilen bir hükümde Kobanlı Hafız isimli birinin emirsiz bir şekilde avârız topladığı teftiş edildikten sonra suçları sabit olursa küreğe konulmakla cezalamndırılması gerektiği belirtilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 31/619; başka bir kayıt için ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 55/275. Hatta kanun hükümlerinde müsellem,

413 BOA, A.{DVNSMHM.d, 46/178; A.{DVNSMHM.d, 35/50; A.{DVNSMHM.d, 31/275. 970/1563 tarihli bir sicil kaydına göre İstanköy kazâsında defterde belirtilenden daha fazla alınan avârızın ahâlî sine iade edildiğine hükmedilmiştir. Bk. *Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 11/77, hk. no: 43.

414 Müsellem raiyyetleri avârız vergilerinden muaftı. Bazı kimselerin bu vergilerden kaçınmak için müsellem olmadıkları halde kendilerini müsellem olarak kaydettikleri ve bunun engellenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu hususla ilgili 975/1567-8 tarihli bir kayıt için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 7/1519. Hatta müsellemlikleri mensuh edilen reayanın avârızını tahsil etmeye memur kimselerin bu hususta görevlerini kötüye kullandıkları ve ayrıca kadı tarafından teftiş edilmesi gerektiği de başka bir hükümde vurgulanmaktadır. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 24/266.

birine dahil edilerek muafiyet belgesi almamaları gerektiği önemle vurgulanmaktaydı.[415] Ayrıca avârız vergilerini toplamakla mükellef olan bazı görevlilerin tahsilatı zimmetlerine geçirdikleri ve gerekli yerlere ulaştırmadıkları/sarf etmedikleri görülmektedir.[416] Avârız toplamakla yetkili veya yetkisiz kimselerin kanunsuz uygulamalarına karşı avârızla mükellef olup da kanuna aykırı bir şekilde vergilerini ödemekten kaçınan ve fesat çıkaran kimseler de cezalandırılırdı.[417]

Devletin maslahata binaen olağan vergiler dışında tahrir defterlerine kayıtlı avârız hanelerinden olağanüstü durumlarda tahsil ettiği avârız vergileri farklı yükümlülükleri ve vergileri kapsamaktaydı. Buna göre belli görevler karşılığında verilen muafiyetlerin dışında ordunun iaşesi için gerekli gıdayı sağlamak üzere vaz edilen nüzül, sürsat[418] veya bedellerinin yanı sıra kürekçi,[419] güherçile,[420] beldârân[421] vs. gibi hizmetlerde

---

415 993/1585 tarihli bir arşiv kaydına göre defter-i atikte kadîmi doğancı olmayan kimseler yani raiyyet oğlu raiyyet olmaları hasebiyle defter-i cedide doğancı olarak kaydedilmemeleri ve kendilerine muafname adı altında bir suret-i defter verilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 55/332.

416 BOA, A.{DVNSMHM.d, 30/530; A.{DVNSMHM.d, 30/857; A.{DVNSMHM.d, 31/641; A.{DVNSMHM.d, 36/832; A.{DVNSMHM.d, 39/106; A.{DVNSMHM.d, 42/915.

417 Örneğin 984/1576 senesi Ohri Beyi Sinan Bey'e gönderilen bir fermanda "avârız ve cizye rüsûmunu vermek istemeyen Moş nahiyesi üzerine yürüyüp vergilerin evvela tatlılıkla taleb edilmesi ve kabil olmazsa köylerin urulması fakat halkın esir edilmemesi yalnız müfsid ve ele başı olanların cezalandırılması ve düz yerlerde iskân edilmeleri" gerektiği belirtilmişti. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 30/580. Başka kayıtlar için ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 12/820; A.{DVNSMHM.d, 29/39; A.{DVNSMHM.d, 31/330.

418 Nüzül: Osmanlı'da sefere çıkan ordunun gıda ihtiyacını karşılamak üzere hububattan aynî olarak tahsil edilen bir vergi iken, sürsat, sefere çıkılan güzergâh boyunca ordunun iaşesi için belirlenen yerlerin reayasından piyasa fiyatının altında para karşılığında gerekli gıda ve diğer malların satın alınması demekti. Bk. Ömer İşbilir, "Nüzül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/311-312. Nüzül ve sürsat vergilerine dair daha geniş bir malumat için ayrıca bk. Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 69-114. Devlet maslahat gereği nüzül yerine bazen avârız akçesi tahsil ettiği gibi bazen de avârız akçesi yerine nüzül -yani aynî olarak- tahsil ederdi. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 34/440; A.{DVNSMHM.d, 38/140; A.{DVNSMHM.d, 38/156; A.{DVNSMHM.d, 38/160; A.{DVNSMHM.d, 38/188; A.{DVNSMHM.d, 38/216; A.{DVNSMHM.d, 23/159.

419 Devlet donanmasının ihtiyaç duyduğu sefine ve kayık için gerekli malzeme veya bedeller de reayadan tahsil edilirken kürekçi hizmetinde bulunan kimselerin ücreti de kürekçi bedeli adı altında reayadan tahsil edilirdi. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 182-183. Donanmanın kürekçi ihtiyacının karşılanmasında bazı taifeler bu görev karşılığında cizye, ispence, avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfîye gibi vergilerden muaf tutulmakta iken bazen de avârız hanelerinden bu ihtiyacın karşılanmasında yapılacak ödenek "kürekçi bedeli" adı altında tahsil edilirdi. Bununla ilgili bazı arşiv kayıtları için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 12/317; A.{DVNSMHM.d, 23/231; A.{DVNSMHM.d, 24/100; A.{DVNSMHM.d, 24/120; A.{DVNSMHM.d, 30/7196; 926/1520 tarihli bir sicil kaydı için ayrıca bk. Bilgin Aydın, Ekrem Tak (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 1/418, hk. no: 782.

420 Güherçile: Barut imalatında kullanılan ham maddelerden biridir. Devlet bu maddenin üretiminde faaliyet gösteren kimseleri örfî vergilerden muaf tutarken ayrıca bunların masraflarının karşılanmasında güherçile bedeli adı altında reayadan bir vergi de tahsil ederdi. Bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 108; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 183-184; Demir, *Örfî Vergiler*, 47-48. Güherçile hizmetinde bulunan kimselere on sekiz yaşından evvel söz konusu hizmet teklif edilmezdi. Ayrıca güherçile hizmetinde bulunan kimseler *öşür/harâc-ı mukâseme* dışındaki vergilerden muaf tutulmaktaydı. 981/1573-4 tarihli bir arşiv kaydı için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 24/70.

421 Beldârân: Geçit ve darboğaz gibi yerlerde emniyeti sağlamak için görevlendirilen kimselere denir. Bu kimselere görevleri karşılığında görev yaptıkları geçit ve boğazlara yakın bölge reayasından beldârân bedeli adı altında bir vergi tahsil etme hakkı tanınmıştı. Bu vergi derbendlerde bekçilik görevini ifa ederek birtakım vergilerden muaf olarak kaydedilen derbendçilik faaliyeti ile ayrıca karıştırılmamalıdır. Bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, -109-110; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 185-186; Demir, *Örfî Vergiler*, 49.

bulundurulan kimselerin maaşları ve donanma için inşa edilecek gemiler[422] ile ordunun seferlerde ihtiyaç duyduğu mühimmatın[423] yanı sıra nakliye için kullanılan develerin (öküz, at, eşek gibi hayvanların) yem masrafları ve kira bedelleri[424] de reayadan sağlanırdı.[425]

Osmanlı uleması, kanun koyucuların maslahat gereği bazı kesimlere avârız vergilerinden tanıdığı muafiyetin ve bazı kesimlere de yerine göre aynî, nakdî veyahut bir görevi kamu yararı için yerine getirme şeklinde vaz ettiği yükümlülüklerin[426] şeriate aykırı olmadığı görüşündedir. Nitekim Ebussuûd Efendi, kadının reayayı mükellef olduğu cizye ve ispence gibi vergilerin yanı sıra avârız-ı dîvâniyyeden muaf tutma yetkisi olmadığını bunu yapan kadıların görevden azledilmesi gerektiğini vurgulayarak bu vergilerin şeriate aykırı olmadığını ifade etmiş oluyordu:

2. "Mesele: Emr-i padişahî ile vilayet kâtibi olan Zeyd-i kadı, zimmîlerden bazı Müslim yazmağa me'zun değil iken bazı zimmîler[i] cizye ve ispence ve avârız-ı örfîyeden muaf [etmek için] Müslim yazıp ellerine temessük verse Zeyd-i kadıya ne lazım olur? el-Cevâb: Kötürüm ve fakirler değil ise azil lazımdır, kötürüm ve fakirler ise şer'î etmiş olur; nesne lazım olmaz. Ebussuûd."[427]

Aynı şekilde İbn Kemal'e ait bir fetvada avârız vergilerinden muaf olduğu kanun koyucular tarafından belirtilen kimselerden kadıların vergi tahsil etme yetkisine sahip olmadığı, tahsil edilmişse bile sahibine iade edilmesi gerektiği görüşünden onun söz

---

422 1001/1592 tarihli bir sicil kaydına göre inşâ olunacak gemilerin masrafları için kullanılacak Şehirköy, Malkara ve Rodoscuk'un avârız akçelerinin toplanarak gönderilmesi emredilmektedir. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/541, hk. no: 1053.

423 BOA, A.{DVNSMHM.d, 39/104.

424 Ordunun seferlerde nakliye amacıyla kullandığı develerin kira ve diğer masrafları için şütürân bedeli adı altında reayadan bir vergi tahsil edilirdi. Bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 113; Demir, *Örfî Vergiler*, 54. Ayrıca arşiv kayıtlarında şehirler arası zahire nakliyatında devlet ihtiyaç duyduğu bölgelerde avârız mukabilinde deve ve çuval tedarikini halktan sağlardı. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 38/67; A.{DVNSMHM.d, 38/71; A.{DVNSMHM.d, 38/263; A.{DVNSMHM.d, 38/308; A.{DVNSMHM.d, 38/341; A.{DVNSMHM.d, 38/344-347; A.{DVNSMHM.d, 38/351; A.{DVNSMHM.d, 38/353; A.{DVNSMHM.d, 38/369-371; A.{DVNSMHM.d, 38/373; A.{DVNSMHM.d, 38/377.

425 16. yy. ortalarından itibaren devletin çektiği nakit sıkıntısı muafiyet karşılığında kişilerin yaptıkları devlet hizmetlerinin yanı sıra birçok vergiyi de nakdî olarak tahsil etmesine yol açtı. Bunlardan en önemlileri avârız vergileriydi. Feridun Emecen, "Bedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/301.

426 Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde avârız vergilerinin aynî, nakdî veya kamu yararı için bir hizmeti ifa etme türlerine göre tasnif edilen vergilere ilişkin daha ayrıntılı bir malumat için bk. Levent Küçük, "Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avârızın İdaredeki Rolü", (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 53-58, 60-108; Fatma Sırtkaya, "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Avârız Vergileri", (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 119-153.

427 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 95[b].

konusu vergilerle ilgili kanun koyucuların vaz etmiş olduğu hükümleri zımnen onaylamış olduğu anlaşılmaktadır:

3. "Zeyd, bir vakfın kulu olsa kadimden avârız verigelmese, 'avârız vermesin' deyü padişah-ı zaman hüküm vermiş olsa sonra bir kadı güçle Zeyd'den avârız alsa şer'an evvelen alınan avârızı kadı-ı mezbûrdan Zeyd alabilir mi? Cevâb: Alabilir."[428]

Mezkûr 3 numaralı fetvada ifade edildiği üzere kanun koyucuların avârız-ı dîvâniyyeden muaf tuttuğu kimselerin yanı sıra İbn Kemal'in fetvalarından onun Hz. Peygamber soyundan olanlar dışında avârız hanesi olarak kayıt altına alınan herkesten bu vergilerin örfen tahsil edilmesi gerektiği görüşünde olduğu sonucu çıkmaktadır:

4. "Mesele: Evlâd-ı Resûl'den olanın raiyyeti olur mu? Cevâb: Olmaz. İbn Kemal."[429]
5. "Mesele: Âl-i Resûl'den şer' ile, avârız ve rusûm-ü örfîye alınır mı? Cevâb: Alınmaz. İbn Kemal."[430]

Avârız vergileri ilk olarak olağanüstü koşullara binaen tahakkuk eden bir vergi olarak savaş zamanlarında vaz edilmişti.[431] Fakat zamanla yıllık düzenli olarak tahsil edilen vergilerden biri olmuştu. Ancak tam olarak ne zamandan itibaren düzenli olarak tahsil edilmeye başlandığı hususunda kısmen farklı görüşler ileri sürülmektedir. Darling, bu sürecin 1030/1620-21 tarihinden önce tamamlanmış olduğu görüşünde iken,[432] İşbilir özellikle nüzül vergisinin 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar süren savaşlar nedeniyle düzenli olarak tahsil edilir hale geldiğini hatta bundan dolayı Selânikî Mustafa Efendi (ö. 1008/1600 civarı) tarafından bid'at olarak gayr-ı şer'î olduğu yönünde eleştirildiğini aktarır.[433] Gerçekten de 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bazı arşiv kayıtlarında Diyarbekir'den iki yıl, Şam'dan üç yıl peş peşe avârız vergilerinin tahsil edilmeye başlandığı görülmektedir.[434]

---

428 İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, 203; İbn Kemal, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2868, vr. 149[b].

429 İbn Kemal, *Mesâ'ili'ş-Şer'îyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 52[b].

430 İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, 202; İbn Kemal, *Mesâili'ş-Şer'îyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 52[b];

431 Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 117, dn. 14. 125; Demir, *Örfî Vergiler*, 39. Avarız vergilerini habis bir gelir (iyi olmayan bir nesne) olarak değerlendiren Lütfi Paşa 4-5 yılda bir 20 akçe olarak alındığını, I. Selim döneminde ise sadece bir defa alındığını ifade eder. Bk. Ahmed Akgündüz, "Lütfi Paşa Asafnamesi", *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 4/272. Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991), 34.

432 Darling, Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, 125.

433 İşbilir, "Nüzül", 33/311; Demir, *Örfî Vergiler*, 41; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1595-1600)*, ed. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 2/785, 828.

434 984-985/1576-1577 tarihlerinde Diyarbekir ve Şam beylerbeyi ve defterdarlarına gönderilen hükümlerde iki yıl peş peşe bu verginin alındığını gösteren kayıtlar için sırasıyla bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 34/290; A.{DVNSMHM.d, 34/291; A.{DVNSMHM.d, 36/832. Şam Defterdarına gönderilen başka bir kayıtta 983/1575

Ayrıca 16. yüzyılın ortalarından itibaren avârız vakıflarının kurulması bu vergilerin düzenli olarak tahsil edilmeye başlandığıyla ilişkilendirilebilir.[435] Nitekim yukarıdaki görüşler de bu varsayımı teyit etmektedir. Ancak İşbilir'den aktarıldığı üzere avârız vergilerinin 16. yüzyıldan itibaren düzenli olarak tahsil edilmeye başlanmasıyla bu vergilerin artık ulema tarafından gayr-ı şer'î bir vergi olarak yorumlandığı görüşü Selânikî dışındaki söz konusu dönemlerin uleması için doğru değildir.[436] Kaldı ki fakir olan reayayı söz konusu yükümlülüğün edasından kurtarmaya yönelik kurulan avârız vakıflarını ulema caiz gördü ve bu şekilde avârız vergilerinin karşılanmasında fakirler adına yapılan ödemeleri kişinin kendi malının zekâtına sayabileceği belirtildi:

6. "Mesele: Bir mahallenin fukarasının hanelerine lazım olan avârızı Zeyd kendü malının zekâtını niyet idüp verirse zekât yerine geçer mi? el-Cevâb: Fukaraya verirse olur."[437]

Ayrıca 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın önde gelen müftülerinden biri olan Pîr Mehmed Efendi'nin (ö. 1020/1611) fetvalarında nüzül ve diğer avârız vergilerini gayr-ı şer'î olarak nitelendirmediği anlaşılmaktadır:

7. "Beş-on yıl gazaya varup eben an cedd sipahi olan Zeyd'den nüzül ve sair tekâlîf alınır mı? el-Cevâb: Nüzül sefere gidenler içün alınır. Şer'î bir maslahattır. Resülü Ekrem (sav) hazretleri 'nefsiniz ve malınız ile cihad eyleyin' deyü buyurdular. Nefs ile bedenden mal alınmak meşru olmaz. Dil ile etmek, duadır. İstidaya çıkmak bu kabildendir. Amma avârız hanesinde ise sîk çeşittir, avârız ile nüzülün farkı vardır."[438]

8. "Mesele: Zeyd sakin olduğu karyesinden bedel-i avârız çeker iken tapu ile bir kıt'a tarlaya mutasarrıf olduğu karye ahalisi Zeyd'e 'karyemizde mutasarrıf olduğun tarla içün bedel-i avârızımıza muavenet ile' deyüp bir nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Ol tarla karyeye avârızdan bir nesne bağlı değil ise alamazlar."[439]

---

senesinin de avârız vergisinin merkeze gönderilmediği vurgulanmaktadır. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 31/510. Buna göre Şam bölgesinden peş peşe üç yıl avârız vergisinin tahsil edildiği anlaşılmaktadır.

435 Avârız vakfı: Mahalle veya köylerde hanelerin yükümlü olduğu avârız vergilerinin ödenmesinde kullanılmak üzere kurulan akar veya para vakıflarıdır. Daha geniş bir malumat için bk. Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/109. Belirlenen mahallenin fakirlerine lazım olan avârızı karşılamak üzere para vakfedildiğine dair 16. yy. bazı sicil kayıtları için bk. *Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 11/55, hk. no: 11; *Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 11/229, hk. no: 341; Rıfat Günalan, Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 8/190, hk. no: 326; Rıfat Günalan v.dğr. (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 34/113, hk. no: 124; 34/292, hk. no: 456; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/331, hk. no: 562.
17. yy'da avârız vakıfları sayı olarak daha da artmış gözükmektedir. Buna yönelik çok sayıda vakıf örneği için bk. Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Evkaf Muhasebesi 1 Numaralı Sicil* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A. Ş Yayınları, 2019), 47/47-406.

436 Demir, avârız vergilerinin düzenli olarak tahsil edilmeye başlanması hususunun dönemin bazı alimleri tarafından gayr-ı şer'î olarak eleştirilmeye başlanmasına yol açtığını aktarır. Fakat Selânikî dışında başka ulemanın da bu görüşte olup olmadığını delillendirmez. Bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 41.

437 Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 1[a].

438 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 21[a].

439 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 49[b].

"Sipahiden nüzül alınmaz" derkenar notuyla aktarılan 7 numaralı fetvada nüzül ile avârızın birbirinden farklı ve nüzülün şer'-i şerife uygun bir maslahat olduğu vurgulanmaktadır. KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de belirtildiği şekilde timara bağlı çiftlik sahibi olan ve aynı zamanda avârız hanesi olarak kaydedilen bir kişi, vefat veya celây-i vatan ettiğinde mahlul kalan tarlaları sipahiler de dahil olmak üzere kimin tasarrufuna geçtiyse, diğer köylüler gibi üzerine (yani söz konusu önceki haneye) düşen avârızı ödemekle yükümlüydü.[440] Dolayısıyla sipahiler nüzül vergisine tabi tutulmamışlardı ancak avârız hanelerinden birinin tarlalarını bir şekilde tasarrufunda bulundurduğunda avârız vergisine tabi olurdu. 7 numaralı fetvada "avârız hanesinde sîk çeşittir, avârız ile nüzülün farkı vardır" ifadesi, 8 numaralı fetvada izah edilen "hane olarak kaydedilen kişinin mahlul tarlasına mutasarrıf olan kimse bedel-i avârıza da diğer ahâlî gibi ortak olmak zorundadır" şeklindeki gerekçeyle daha iyi anlaşılmaktadır.[441] Bahsedilen gerekçe timarda kayıtlı hanelerin ortaklaşa ödedikleri avârızın bazı hanelerin eksilmesi durumunda diğerlerine düşen ortalama miktarın külfetini yüklememek içindi. Hatta bazı avârız haneleri başka haneleri satın alarak kendi hanesine düşen avârız miktarını azaltma gibi hilelere başvuruyordu. Bu durumun, kalan haneleri zorladığı ifade edilen bir hükümde avârız hanelerini satın alan kimselerin satın aldıkları hanelerin de avârızını ödemekle yükümlü tutulması kararlaştırılmıştı.[442]

Sonuç olarak olağanüstü durumlarda şer'î bir maslahata binaen (bk. 7 numaralı fetva) vaz edilen nüzül ile örfen vaz edilen diğer avârız vergilerinin 16. yüzyılın sonlarından itibaren düzenli olarak yıllık tahsil edilmeye başlanması, Selânikî'nin iddia ettiği gibi bu vergilerin ulema tarafından artık gayr-ı şer'î olarak değerlendirilmesine neden olmadığı söylenebilir. Ulemanın diğer birçok vergide olduğu gibi bu vergilere de gayr-ı şer'î olarak itiraz ettiği en temel sebepler 2 numaralı fetvada vurgulandığı gibi kanunen muaf tutulmaması gereken kişilere muafiyet belgesi verilmesi ve 3 numaralı fetvada belirtildiği üzere muaf tutulanlarden dahi vergi talep edilmesi ve de 9 numaralı

---

440 Celây-i vatan edenlerin yerleri mîrî için zaptetildiğinde ise avârız, karye ahalisinden talep edilmezdi. Bk. Rahman Şahin, "22 Mühimme Defterinin (H.981/M.1573) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-107)" (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 161-162, hk. no: 202.

441 Örneğin 981/1573 senesinde, Tizin adlı bir köyde vatanlarını terk edenlerin avârız vergisinin köyde kalanlardan alındığı rapor edilmişti. Halep defterdarına gönderilen bir hükümde, vatanlarını terk eden kişilerin arazileri ve zeytinlikleri devlet tarafından el konulmuşsa, köy halkından onların avârız vergisinin ayrıca alınmaması, eğer mülkler köy halkı tarafından satın alınmışsa, avârızların satın alan kişilerden alınması gerektiği vurgulanmıştı. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 21/757.

442 BOA, A.{DVNSMHM.d, 52/548.

fetva da vurgulandığı üzere mükelleflerden kanunda belirtilen miktarın üzerinde ödeme yapmalarının istenmesiydi:[443]

9. "Mesele: Bir vilayetde kâdı olup avârız cem ve teslimine me'mur olan Zeyd vilayet-i mezbûrenin bazı nevâhîsi kâdılık olup rûznâme-i hümâyûna mukayyed ve mestûr olup bazı kurâsı Medine-i Münevvere vakfı olup veya ahar tarîk ile emr-i celîli'l-kadr ile haneleri ref olunduğu mukarrer olunca ve beş altı yıldan beri kendinden sâbık olan kuzâtın teslimine muvafık olup cem ettiği avârızı hazâneye teslim idüp ziyade kabzetmediğine yemin-i billah ettikde zâhir-i hal makbûzu olan mertebede mükezzeb değilken beytülmal cemine memur olan vulât 'defter-i hâkânîde dahi ziyadedir' deyü makbûzundan ziyade almağa cebren kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar."[444]

Hatta 17. yüzyılın ortalarına ait bir sicil kaydında avârız vergilerinden muaf olan -Galata ve tevâbiindeki sakin- reayadan dahi imdâd-ı hazîne adı altında vergi alınmaya başlanması gerektiği yönünde emir çıkarılmıştı.[445]

Avârız vergileri bölge kadıları veya beylerbeyi tarafından toplanır ve merkezden gönderilen defterdarlara makbuz/tezkire karşılığında teslim edilirdi. Bu nedenle bazen toplanan miktarın defterlerde kaydedilen miktardan eksik çıkması[446] veya avârızın nakil sırasında kullanılan atlarla birlikte kaybolması kadılar[447] ve defterdarlar arasında anlaşmazlık konusu olabiliyordu. Bu durumda kadıların (tahsildarların), avârızın teslim edildiğini gösteren tezkireyi ibraz edip yemin etmeleri yeterliydi:

10. "Mesele: Mal-ı mîrînin kabzına me'mur olan Zeyd-i defterdar, kâdının tahsil ettiği avârız akçesin kabzedüp Amr'a kendi hatemiyle mahtûm teslim tezkiresi verip birkaç sene murûrundan sonra hâlâ kâbız-ı mal olan zikrolunan avârız akçesin Amr'dan talep ettikde Amr yedinde olan tezkireyi ibraz ettiğinden gayrı meblağ-ı merkumu bi't-tamam cânib-i mîrîye teslim ettiğine yemin eylese tasdik olunur mu? el-Cevâb: Olunur."[448]

---

443 Örneğin 970/1563 yılında İstanköy kazâsında mükellef tutulan kimselerden kanunda belirtilenden daha fazla alınan avârızın ilgili kimselere iadesine hükmedilmişti. Bk. *Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 11/77, hk. no: 43.

444 Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 56[b].

445 Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A. Ş Yayınları, 2019), 48/273, hk. no: 360.

446 981/1573 tarihinde Şam Beylerbeyine gönderilen bir hükümde Şam'ın avârız akçesinin birkaç kadı tarafından tahsil edildiği ve bunun avârız akçesinin noksan zuhur etmesine yol açtığı bildirilmekteydi. Dolayısıyla avârız akçesini tahsil etmeden kadıların azl edilmemeleri fakat avârız bahanesiyle kadıların da işi sürüncemede bırakmamaları emredilmekteydi. BOA, A.{DVNSMHM.d, 24/373.

447 999-1000/1590-1591 yıllarında Mustafa ve İsa adlı defterdarlar atlarla avârız paralarını İstanbul'a getirirken atlarla beraber telef etmesi dava konusu olmuştu. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/171, hk. no: 185.

448 Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 83[a].

İKİNCİ BÖLÜM

HARÂC VEYA YERİNE ALINAN ÖRFÎ VERGİLER

Fıkıh kitaplarında harâc kavramı devletin hem bütün gelirlerini hem sadece toprak vergisini ifade etmek üzere iki anlamda kullanılmaktadır.[449] Bu hususu ele alan ilk Hanefî hukukçulardan biri olan Ebû Yûsuf, fey'i harâc kavramıyla izah ederek "toprak mahsullerinden alınan bir vergidir" şeklinde tanımlamaktadır.[450] Ona göre Hz. Ömer'in fethedilen yerleri sahiplerinin mülkiyetinde harâc karşılığında bırakarak devletin muhafazası için yapılan giderleri bu sayede temin etmesi, yaptığı isabetli bir ictihaddı.[451] Harâc vergisinin kamu maslahatı gereği ilk defa Hz. Ömer tarafından şura sonucu uygulanan bir sistem olduğunu belirten çalışmaların[452] yanı sıra Hanefî doktrininde bu sistemin Hz. Peygamber döneminde uygulandığını gösteren yaklaşımlar[453] da bulunmaktadır.

Harâc kelimesi ilave edilen kavramlarla daha açıklayıcı/hususi bir hale dönüştürülmeye çalışılmıştır. Buna göre *harâcü'l-arz* ile toprağa bağlı olarak tahakkuk eden vergiler, *harâcü'r-re's* ile cizye ifade edilmiştir. Bu bölümde birinci alt başlıkta harâc kelimesiyle hususi bir anlam kazanan *cizye ala'l-arz*/*ücretü'l-arz*, *harâcü'l-arz* gibi kavramlarla ifade edilen arazi vergisinin *harâc-ı vazife*/*muvazzaf* türü ayrıntılı bir şekilde izah edildikten sonra Osmanlı kanunlarında bununla ilişkilendirilerek şer'î olarak değerlendirilen vergiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Buna göre Osmanlı'nın sosyo-ekonomik temeli olan timar sisteminin en belirleyici vergilerinden biri olarak kabul edilen *resm-i çift* ve *resm-i bennâk* ile *resm-i mücerred* gibi türevleri olan diğer vergilerin yanı sıra bu sistemin teferruatı olan *resm-i zemîn*, *resm-i duhân*, *resm-i çift bozan*, *resm-i tapu*, *resm-i âsiyâb*, *resm-i cürm ü cinâyet/resm-i deştbâni*, *resm-i arûs*, *resm-i nikâh* ve *resm-i hınzır* gibi vergilere ilişkin Osmanlı ulemasının görüşleri ele alınmaktadır.

İkinci alt başlıkta harâcü'r-re's/cizye vergisi kısaca ele alındıktan sonra bu verginin yanı sıra tahsil edilen ispence vergisi ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Buna göre ispencenin -biri *resm-i çift* mukabilinde tasarrufunda mîrî arazi bulunduran gayr-ı

---

449 Harâc kelimesinin etimolojisine dair malumat için bk. Tuğ, *İslam Vergi Hukuku*, 85-93.
450 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 53.
451 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 59.
452 Bu hususstaki görüşleri tek tek ele alan değerlendirmeler için bk. Mustafa Fayda, *Gayr-ı Müslimler*, 79-92. *Harâc-ı muvazzafa*nın ilk defa Hz. Ömer devrinden itibaren uygulandığı hususunda Fayda ile aynı kanaati belirten Erkal, *harâc-ı mukâseme*nin ise Hz. Peygamberden itibaren uygulandığını ifade eder. Bk. Erkal, *Vergi Hukuku Uygulamaları*, 209.
453 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 38, dn. 58; ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fi'l-fıkhi'l-Hanefî* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye Dârü's-Sirac, 2010), 7/70.

müslim reayadan tahsil edilen türü ile diğeri tasarrufunda mîrî arazi bulundurmayan gayr-ı müslim reayadan tahsil edilen ve cizyenin yanı sıra örfî bir baş vergisi olmak üzere tahsil edilen türü olmak üzere- iki türü olduğu ve Osmanlı uleması tarafından ikisinin de şer'î olarak değerlendirildiği ileri sürülmektedir.

I. Harâc-ı Arz (Harâc-ı Muvazzaf)

Harâcü'l-arz klasik fıkıh doktrininde *harâc-ı vazife*/*muvazzaf* ve *harâc-ı mukâseme* olarak ikiye ayrılmıştır. *Harâc-ı muvazzafa* harâc arazisinden tassarruf etme hakkına sahip olma karşılığında yıllık belirli bir oranda alınan bir vergiydi. *Harâc-ı mukâseme* ise harâc arazisi üzerinde yapılan ziraatin mahsulünden verim gücüne bağlı olarak 1/10 ila 1/2 arasında değişebilen oranlarda alınan vergiydi. Sene içerisinde yapılan her bir ziraat mahsulünden ayrı ayrı bu vergi alınacağı[454] gibi ziraat yapılmadığında da tahakkuk etmezdi.[455] Ebû Hanife'ye göre mükellef isteyerek araziyi ekmemişse harâc vergisi yine de alınırdı.[456] İmam Muhammed ve bir rivayete göre Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in harâca bağladığı toprakların dışındaki yerlerde ilk defa mükellef olacak olanlar için onun belirlediği miktarın üstüne çıkılabileceği görüşündedirler. Ebû Hanife'den ve Ebû Yûsuf'tan gelen ve mezhebin sahih görüşü olduğu ifade edilen diğer bir rivayet ise harâc vergisini arttırmanın câiz olmadığı yönündedir. *Harâc-ı muvazzafa* hususundaki bu ihtilaflara karşılık *harâc-ı mukâseme*de ürünün yarısını aşmaması kaydıyla vergi miktarının takdir yetkisi tartışmasız olarak devlet başkanına bırakılmıştı.[457]

Mülkiyetinde harâc arazisi olan herkes harâcla mükellef tutuluyordu.[458] Harâc vergisinin vaz'-ı için arazinin harâc arazisi ve tarıma uygun olması hususunda fukaha müttefiktir. Zira arazinin icaresi olarak kabul edilen harâc tarıma elverişli olmayan araziden talep edilemezdi. Hanefî doktrinindeki hâkim görüşe göre harâc vergisi araziye bağlı olarak teşekkül eden bir vergi olduğu için harâcî araziyi sonradan Müslüman biri de işletse ödeyeceği vergi harâc vergisi olurdu.[459] Fakat Hanefî hukukçular harâc arazisini

---

454 Klasik Hanefî doktrinindeki görüşlere atıf yaparak bu hususun ele alındığı fetvalar için bk. Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 9[a].

455 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 39; Serahsî, *el-Mebsût*, 23/34.

456 Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 811; Mollâ Husrev, *Dureru'l-Hukkâm*, 296.

457 Kallek, "Harâc", 16/74.

458 Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, 346.

459 İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-Bahreyn*, 811.

satın alan kimsenin bu vergiyle mükellef olabilmesi için satım akdinin mahsul toplanmadan gerçekleşmiş (minimum üç ay gibi araziden faydalanabilecek kadar bir süre geçmiş) olması gerektiğini ifade ederler. Bir sene içerisinde üç aydan daha az sürelerle mülkiyet değiştiren araziden o senenin harâcı verilmezdi. Ebu Hanife'ye göre imam silah zoruyla fethedilen arazileri mücahidler arasında dağıtmak veya harâc karşılığında sahiplerinin mülkünde bırakmak konusunda muhayyerdi.[460] Sulh yoluyla elde edilen yerlerin sahipleri de harâcla mükellefti.[461] Harâc arazisinden sahibinin *harâc-ı vazife*/*muvazzaf* ve *harâc-ı mukâseme* dışında öşür (1/10 şeklinde alınan mahsulün zekâtı) gibi başka mükellef olduğu bir vergi yoktur. Başka bir deyişle mülkiyetinde harâc arazi bulunduran kimse Müslüman biri dahi olsa hem harâc hem öşürle mükellef tutulamazdı. Mükellef olduğu vergi harâc olurdu.[462]

Anadolu ve Rumeli topraklarının mîrî arazi statüsünde olduğu girişte "Osmanlı Devleti'nde Toprak Sitemi: Araziye Müteallık Vergi Kanunların Zemini" başlığı altında ifade edilmişti. Bu bağlamda mîrî toprak sistemine bağlı olarak vazedilen vergiler neden ulema tarafından harâc arazisi statüsüne bağlı olarak tahakkuk eden vergilerle ilişkilendirilerek açıklandı? sorusunu cevaplandırmak önem arz etmektedir. Bu sorunun cevâbı Ebussuûd Efendi'nin bazı fetvalarında daha açık bir şekilde ifade edildiği üzere mîrî arazi teorisinin harâc arazi sisteminin bir çeşidi olarak değerlendirilmesinde yatmaktadır. Zira sahiplerinin elinde harâc karşılığında mülk olarak bırakılan arazi türü harâciyye-i sırf şeklinde ayrıca belirtilmektedir.[463] Nitekim mîrî arazi olarak belirtilen topraklardan *resm-i çift*in ve öşür vergisinin sırasıyla harâc arazi sisteminin temel unsurları olan *harâc-ı muvazzaf* ve *harâc-ı mukâseme* mukabilinde tahsil edilmesinden başka bir şey olmadığı şeklinde açıklanması da bu toprak sisteminin ulema tarafından harâc arazi sisteminin bir çeşidi olarak görüldüğünü göstermektedir.[464]

---

460 Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *es-Siyeru's-şağîr* (Beyrut: ed-Dâru'l-Muttehidetu li'n-Neşr, 1975), 110; İbnü's-Sââtî, *Mecmaʿu'l-Bahreyn*, 797, 809.

461 Şeybânî, *Siyerü's-sağir*, 152.

462 Ebû Yusuf, *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, tsh. Ebû'l-Vefâ el-Afganî, (Haydarâbad: Matbaâtü'l-Vefâ, 1357), 124; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukehâ*, 1/324; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, 4/365-366; Kâsânî, *Bedâ'iʿus-Sanâ'iʿ*, 2/57; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 192.

463 Bk. Tablo 1: 15 numaralı fetva.

464 Harâc arazisinin rakabesinin sahiplerine değil de devlete ait olduğu mîrî arazi türünün bu şekilde vurgulandığı fetva ve ilgili değerlendirmeler için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 121-133.

Ulemanın *çift resmi*ni *harâc-ı vazife*/*muvazzaf*, *öşür*ü de *harâc-ı mukâseme* olarak izah etme arzusu Osmanlı vergi uygulamasını klasik İslam hukuku terminolojisi ile uyumlu hale getirerek[465] bu vergilerin kapsamına giren örfî vergilerin kahir ekseriyetini şer'î nitelikte olduklarını ileri sürmek çabasından kaynaklanmaktadır. Nitekim reayanın elindeki toprakların harâc arazi statüsünde kabul edilmesi devlete şer'î şerife referansla *harâc-ı muvazzaf/resm-i çift* ve *öşür/harâc-ı mukâseme* dışında (bilhassa *sâlâriye*, *resm-i tapu*, *resm-i mücerred*, *resm-i bennâk*, *resm-i çift bozan*, *resm-i zemîn*, *resm-i duhân*, *resm-i âsiyâb*, *resm-i yaylak*, *resm-i kışlak*, *resm-i ağıl*, *ispence* ve *resm-i ganem* gibi) Osmanlı'da uygulandığı haliyle başka vergileri tahsil etme yetkisi vermiyordu. Bu nedenle ulema, öncelikle mîrî arazi sistemini şer'î açıdan izah etti. Sonra da bu arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden mezkûr vergileri şer'î olarak yorumladı. Mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden *resm-i deştbâni*, *resm-i cürm û cinâyet* ve *resm-i arûs* gibi vergiler ise hakkında şer'î bir mesnedi olmadığı ifade edilse de aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere ilgili emr-i sultânîler kapsamında bazı şartlarla örfen caiz kabul edildi veyahut en azından haram olarak ifade edilmedi.

Osmanlı vergi kanunlarında *harâcü'l-arz*ın yukarıda belirtilen iki türüyle ilişkilendirilen vergilerin tam olarak hangileri olduğu hususu, araştırmacılar tarafından birinci bölümde literatür kısmında değerlendirildiği üzere bilhassa devrin ulemasının görüşleri çerçevesinde kapsamlı izah edilmedikleri için ihtilaflı bir konudur.[466] Sonraki başlıklarda bu vergiler kanunî hükümleriyle beraber incelendikten sonra *harâc-ı mukâseme* kısmı ve bununla ilişkilendirilen vergiler üçüncü bölümde ele alınmak üzere kapsam dışı bırakılarak bu bölümde Osmanlı ulemasının görüşlerinden hareketle *harâc-ı muvazzaf* kısmıyla irtibatlandırılan vergiler tespit edilmekte ve bu vergilerin ulemanın fetvaları eşliğinde nasıl yorumlandığı ele alınmaktadır.

---

[465] Phokion Kotzageorgis, "Harâc", *Encyclopaedia of Islam, THREE* (Brill), erişim 04 Ağustos 2023, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_30071.

[466] Ayrıca bazı çalışmalarda "öşür veya harâc-ı muvazzaf" şeklindeki başlıklandırmalar da konuyu izah etmede daha fazla karmaşıklığa neden olmaktadır. Bk. İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, 205. Bu başlıkta kastedilen 1/10 olarak tahsil edilen zekât anlamındaki öşür ise bunun *harâc-ı muvazzaf* ile alakası yoktur. Eğer kastedilen fetvalarda da bu hususun altı çizildiği üzere 1/10'dan 1/2'ye değin arazinin verim gücüne göre alınan öşür ise bunun *harâc-ı muvazzaf* değil de *harâc-ı mukâseme* olduğu ulema tarafından açıklanmıştır.

1. Resm-i Çift, Resm-i Bennâk ve Resm-i Mücerred

Kanunnâmelerde bir çift öküzle sürülebilen[467] ve bir hanenin geçimini karşılayacak genişlikte 60 ile 150 dönüm[468] arasında arazinin verim gücüne bağlı olarak değişen toprak parçası çift(lik) olarak adlandırılmaktaydı.[469] Buna göre ekseriyetle verimli (a'lâ) bir arazi için 70-80 dönüm, orta düzey verimli (evsat) bir arazi için 100 dönüm, verim düzeyi düşük (ednâ) bir arazi için ise 150 dönüm bir çiftlik kabul edilmekteydi.[470] Dönüm kanunnâmelerde "hutuvât-ı müte'arefe ile tûlen ve arzen kırk hutve yer"[471] olarak tarif edilmektedir.

Rakabesi devlete ait olan toprak parçasını/çiftliği tapuyla işletme hakkını elinde bulunduran reaya, öşürden (*harâc-ı mukâseme*) başka *harâc-ı muvazzaf*/*resm-i çift* (*çift akçesi*, *kulluk hakkı*) vermekle mükellefti.[472] Bir çift toprağın yarısını tasarruf eden reaya nîm çift öderdi. Nîm çiftten daha az veya hiç toprağı olmayan evli reaya *bennâk*[473] olarak

---

467 *Celâlzâde Kanunnâmesi (II)*, vr. 32[a]; Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 36; Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 132. Burada belirtilen bir çift öküz asgari düzeyi ifade eder. Zira iki veya üç çift öküzle sürülen tarlalar için yeni veyahut ayrıca bir *resm-i çift* talep edilmemesi gerektiği başka kanun hükümlerinde açıklanmaktadır. Bk. Barkan, "947/1540 Tarihli Diyarıbekir Vilayet-i Kanunu", *Kanunlar*, 133.

468 Bazı araştırmalar bu oranın 60 ile 180 dönüm arasında değişebilirliğine işaret etmektedir. Bk. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (1947), 497; Osman Gümüşçü ve Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Devleti'nin 'Resm-i Çift' Uygulamalarını Yeniden Düşünmek", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1 (2016), 180-181. Bu oran Balkan coğrafyasında çoğunlukla 60 ile 130 dönüm arasında değişkenlik göstermektedir. Bk. Gümüşçü ve Özünlü, "Resm-i Çift Uygulamaları", 180.

469 Feridun Emecen, "Çift Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/309; İnalcık, "Çiftlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/313. Balkan coğrafyası ve Rum eyaletinde çiftlik kavramı kanunnâmeler ve fetvalarda *baştina* olarak ifade edilmektedir. Örnek olarak bk. Barkan, *Kanunlar*, 59, 94, 96, 252-254; Ebussuûd Efendi, "Öşür Hakkında Risâle" (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 34[a].

470 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 45r; Akgündüz, *OK*, 2/65-66; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 168[a] (18[a]), 169[a] (19[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/352. Bazı kannunamelerde verimli toprak için altmış dönüm, orta verimli için seksen-doksan dönüm, düşük verimli topraklar için ise yüz otuz-yüz elli dönüm bir çiftlik kabul edilir. Bk. *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 149. Kanunnâmelere göre bölgelerin çift olarak kabul edilmesinde verimli, orta verimli ve verimsiz olarak üç kategorideki dönüm sayılarını ayrıntılı bir listesi için ayrıca bk. Gümüşçü ve Özünlü, "Resm-i Çift Uygulamaları", 180; başka bir liste için ayrıca bk. İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 192.

471 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 149; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 169[a] (19[a]); ayrıca bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/323.

472 Aşağıda görüleceği üzere bazı reaya tarım yaptıkları arazinin mülkiyetlerinin kendilerine ait olduğunu zannetmek ve buna göre göre mükellef oldukları harâcı sipahiye ödememe hakkına sahip olduklarını düşünüyordu. Fakat 15. ve 16. yüzyıllarda sırf *resm-i çift*/*harâc-ı muvazzaf* ödedikleri için *öşür/harâc-ı mukâseme* vermek gibi ikinci bir vergiyle mükellefiyete karşı olduklarına dair bir malumat tespit etmedim. 18. yüzyılda ise bazı kimselerin *çift resmi*ni ödediği için *öşür/harâc-ı mukâseme* vermeyeceğini belirttiği, fetvalarda bu hususun kabul edilmediği görülmektedir: "Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinde olan tarlalardan kadimden hâsılından öşür onda bir mahsul alunup ve senede dönüm başına şu kadar akçe resm-i çift alınagelse halen ol tarlalardan bir tarlaya mutasarrıf olan Amr 'Ben yalnız resm-i çift verüp öşür vermem' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/28.

473 Bu kavramın kökeni tam olarak bilinmemekle beraber son dönem bazı araştırmalarda Farsça bil ve nâk kelimelerinden türetilerek Türkçeye geçmiş olduğu ve toprakla uğraşan anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bk. Feridun Emecen, "Bennâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/458.

kaydedilirdi. *Bennâk*lar, ekinlü ve caba (kara) *bennâk* olarak tasniflendirilirdi. Elinde yarım çiftten az bir arazi bulunan *bennâk*lar, *ekinlü bennâk* diye kaydedilirdi. Bunlar ekip biçtikleri arazinin iki dönümüne bir akçe öderlerdi. Bu rüsûm 12 akçe olan *bennâk resmi*ni aştığı zaman, kendilerinden *bennâk resmi* yerine *resm-i dönüm* adı altında bir vergi tahsil edilirdi. *Caba bennâk*lar ise tapu ile tasarruf edilmiş toprakları olmayan evli reayaydı. Bunlar genellikle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırlar yahut sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işlerler ve bunun için *dönüm resmi* öderlerdi.[474] İşleyecek toprağı olmadığı halde çalışmaya muktedir bekar reaya (ekseriyetle hane halkının yetişkin bekar erkekleri) ise *mücerred* olarak kaydedilir ve bazı bölgeler de bunlar bu vergiyi ödemekle mükellef tutulmazken[475] kanunnâmelerin çoğunda altı akçe ödemekle mükellef tutulurdu.

Resm-i çift, *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* ile ilgili bütün bu hususları ele alan kanun hükümleri ayrıntılı bir biçimde vazedilmiştir:

KP:	"Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akçe vere [ve] bir orak ve bir dögen ve bir kagnı odın, boyunduruk resmi iki akçe vere. Bu yedi kulluktan ötürü akçe alınsa, yiğirmi iki akçe alına.[476] Benlâkden (bennâk) üç veyahud altı veya dokuz akçe alına."[477]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Resm-i çift tamam çiftlik üzere çift kayd olunan kimesneden otuz altı akçedir. Nîm çiftden resm nısf-u zâlik. […] Caba bennâkden […] dokuz [veya] altı akçedir. Amma bir kişi defterde bennâk yazılsa elinde nîm çifte vefa eder yer bulunsa, nîm çift resmi alınır. Caba bennâk ekinlü olsa, ekinlü resmi ki on iki akçedir, ol alınur. Az'af-ı reaya ki, bazı nevâhide kara tesmiye olunur, resmi altı akçedir [Amma himayet olunmak emr-i muhtahsendir, KSSHK, CK (III)]. Nesli reayadan ehl-i kesb olmayan mücerredlerden nesne alınmaz. Defterlerde dahi üzerlerine nesne kayd olunmamışdır. Amma ehl-i kesb olanlardan mikdârlu mikdarınca resm alınur. Defterde mücerred kayd olunan kimesne teehhül etse,

474 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 587-591; Akgündüz, *OK*, 1/171-173; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 85-87, 97-98; Emecen, "Bennâk", 5/458-459; Demir, *Örfî Vergiler*, 75-76.

475 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 587; Demir, *Örfî Vergiler*, 76. Örneğin Üzeyir ve Malatya sancaklarında *resm-i mücerred* alınmamıştı. Bk. Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2/2 (1991): 156.

476 İnalcık, bu yedi hizmeti veyahut hizmet karşılığındaki tahsil edilecek akçe miktarını tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır: "3 gün şahsi hizmet veya 3 akça, orak yani bir araba ot veya karşılığı 7 akça, dögen yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akça, bir araba (kagnı) odun veya 3 akça, boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akça". Bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 580; ayrıca bk. *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 195. Ayrıca tarih kaynaklarından aktarılan malumata göre, II. Mehmed döneminde sefer zamanlarında 22 akçe olarak tahsil edilen bu verginin 30 ila 32 akçeye çıkarıldığı görülmektedir. Bk. : 112, dn. 10. Ayrıca sırasıyla bk. Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 151; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949), 2/732-733.

477 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 577-578; ayrıca bk. Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 23; Barkan, *Kanunlar*, 390. İnalcık, Kraelitz'in KP neşrinde *çift resmi*ni yanlış tercüme edip anladığını Barkan'ın da aynı hatayı tekrar ettiğini belirterek *resm-i çift*in reayanın derebeylerine karşı yükümlü olduğu yedi hizmetin nakde çevrilmiş haliyle Osmanlı'da uygulandığını ifade eder. Bk İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 577-578.

	bennâk resmin verir."[478] "Şehirlerde halkından şehir sınırında ekin ekseler, bu hususda emr-i âli şöyle sadır olmuşdur ki, vakıf ve mülk olan yerden gayr-ı timar olan yerde ekseler, bütün çiftden ne kadar yer dutarlarsa mikdarınca çift resmin vereler. Amma çiftliği bozup ferâğat ederse, çift resmi yazılmamışdır."[479]
KSSH:	"[…] resm-i çift dahi bazı livâda tamam çift kayd olunan reayadan otuz akçe ve nîm çift kayd olunandan nısfı zalikdür. […] Nîm çift yer tasarruf eden bennâkden resm on iki ve caba bennâkden dokuz akçedir. Eğer caba bennâk ekilür olsa ekilür resmi ki, on ikidir ol alınur. Az'af-ı reaya ki, kara deyü tesmiye olunur, resmi altı akçedir. Şol reaya ki, mücerred olup nesneye kâdir olmaz, nesne alınmaz. Mücerredlerden mikdârınca resm alınur. Eğer mücerred kayd olunan kimesne teehhül idüp evlense, bennâk resmi alınur, 'mücerred yazıldum' demek fâide vermez. Bir kimesne mücerred yazıldukdan sonra atası fevt olup atasının yeri kendüye intikal eylese, elinde olan yerün resmin vere. Bir kimesne bennâk kayd olunsa lakin elinde nîm çifte vefâ eder yeri olsa, nîm çift resmin alalar. […] Defterde çifti olmayan kimesneler, sonradan çifte ve çiftliğe kâdir olsa, amelen bi'l-mevcud anlardan resm-i çift alınur. İtibar bu babda yeredir. Elinde çiftlikden ziyade yeri olan kimesne, ziyade yere nisbet hâric reaya gibidir. Ziyadesi içün iki dönüme bir akçe resm vere. Yarım çiftlikden ekal ise dönüm resmin vere. Dönüm resmi dahi sancak defterinde ne yazılmış ise ol miktardır. Fakr u fâka ârız olmağla çifti ve çiftlüğü giderse, ol reayadan resmi çift alınmak hayf ve nâ müstahsendir."[480] "Şehirde şehir ehlinden şehir sınurunda çiftlik tasarruf edeler, tamam çiftden ve nim çiftden ne mikdar yer tasarruf ederse, resmin vereler, 'şehirliyüz' deyüp 'çift resmin vermeziz' dediğine amel, olunmaya. İtibar arzadır. Amma şehirlü çift bozup ferâğat ederse talep olunmaya. Ol sebebden şehirlüye resm-i çift kayd olmamışdur."[481]
CK (III):	"Çift hakkı yerden alınur. Vilayetde resm-i çift defterde kaç akçe tayin olunmuş ise bütün çifti olanlardan tamam çift resmi, yarım çifti olanlardan yarım çift resmi ekal ise be gayet hassa penbe ekilür veyahud su basar yer ise iki dönüme bir akçe, evsat yerden üç dönüme bir akçe, edna yerden beş dönüme bir akçe alınur."[482]
KSMH:	"Resm-i çift dahi bazı livâda otuz altı akçedir, nîm çift anun nısfıdır. […] [nîm] çiftden ekal yer tasarruf eden resm-i bennâk on ikidir. Caba bennâkden dokuz akçe alınur. Ve caba bennâk ekinlü olsa, yer tasarruf etse, bennâk resmi on ikidir, ol alınur. Az'af-ı reaya ki, kara deyü tesmiye olunur, altı akçe alınur. Nesli reaya ki, mücerred olup kesbe kâdir olursa, mikdarınca alınur. Mücerred kayd olunan kimesne evlense bennâk resmin vere. Bir kimesne defterde bennâk kayd olsa lakin elinde nîm çifte vefa edecek yeri bulunsa, andan bütün ya yarım çift resmi alına. Ben bennâk kayd olundum dedüğüne amel olunmaya, itibar bu babda yeredir. Elinde anun çiftliğinden ziyade olsa, haric reaya gibidir; nîm akçesin vere, ziyadesi [içün] dönüme bir akçe resm alına. Bir kimesne fakir olup elinden çifti ve çiftliği gitse, reayadan resm-i çift alınmak hayfdır, alınmaya."[483]

[478] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 23r, 25r-25v; Akgündüz, *OK*, 2/53-55; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 157[a] (7[a]), vr. 158[a] (8[a]), vr. 159[a] (9[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 26[b], 27[b]; Akgündüz, *OK*, 7/343, 344. "Çiftlik ve baştina tasarruf eden mücerred dahi müzevvec makulesindendir". Bu kanun hükmünde ehl-i kesb olup da bekar olan reayanın evli olan gibi bu vergiyi belirtilen miktarda ödemesi gerektiği ifade edilir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/372; *Tapu-Tahrir Kanunu (Fatih Devri)* (Topkapı nr. 1935), vr. 84[a].

[479] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 47r; Akgündüz, *OK*, 2/67; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 169[a] (19[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 36[a]; Akgündüz, *OK*, 7/352-353.

[480] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 6[b]-7[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 148-149.

[481] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[b]-9[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 150.

[482] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/323.

[483] *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 39[a]; Akgündüz, *OK*, 8/116.

KP dışındaki *kânûn-i Osmânî*lerin çoğunda -bilhassa sancak kanunlarında- ekseriyetle ilk vazedilen vergi *resm-i çift* ve ona bağlı olarak *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* vergileridir. Kanunnâmelerde *resm-i çift* ve türevleri olan *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* vergilerinin diğer vergilere takdim edilmesi Osmanlı vergi sisteminin temelini oluşturan çift-hane sisteminin belirleyici rolü nedeniyledir.[484] Bu sistemde tahriri yapılan sancakta yetişkin evli köylüler hane olarak kaydedilirdi. Standart bir şekilde vergi mükellefi olan haneler, bir çift öküzle rakabesi devlete ait tarıma elverişli bir çiftliği ekerek geçimini sağlar ve bunun için devlete vergi öderlerdi.[485]

KP'de yedi hizmet veya karşılığında akçe alınabileceği vaz edilirken sonraki kanun derlemelerinde doğrudan nakde geçilmiştir. Zikri geçen kanun hükümlerinde görüldüğü üzere *çift resmi*yle ilgili mükellefin ödemesi gereken miktarlar hem aynı kanun metnindeki farklı sancaklarda hem de bu kanunnameler arasında birbirinden ekseriyetle farklılık teşkil etmektedir.[486] Buna karşın *bennâk* ve *mücerred/kara* statüsünde kaydedilen reayanın sırasıyla ödemekle mükellef olduğu dokuz/on iki ve altı akçe olarak belirlenen oranlar çift işleten reayaya oranla daha standart bir şekilde sürdürülmüştür. *Çift resmi* için vazedilen oranlardaki farklılık esas itibariyle çiftlik arazilerinin verimliliğinin birbirinden farklı olmasıyla ilişkili olmasının yanında[487] tarihsel, mekânsal ve toplumsal gibi gerekçelerle de açıklanmıştır.[488] Bazı araştırmacılar bu vergiden sadece müslüman reayanın mükellef olduğunu gayr-ı müslim reayanın *çift resmi*ne karşılık *ispence* adlı

---

484 Bu sistemin Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının temeli olduğuna dair ayrıntılı malumat için bk. İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 187-194; "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar", *AÜ, GAMER*, 1/1 (2012), 6.

485 İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 190.

486 *Çift resmi*nin farklı tarihlerde ve sancaklarda miktarını gösteren örnek birkaç liste için bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 584; Sadık Müfit Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar: Osmanlı Klasik Çağı'nda (1300-1600) Tarım, Tarımın Vergilendirilmesi ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi* (İstanbul: Kitabevi, 2015), 171-172. 15. ve 16. yüzyıllarda imparatorluğun hemen hemen her sancağında bu verginin miktarını belirten daha ayrıntılı bir tablo için ayrıca bk. Gümüşçü ve Özünlü, "Resm-i Çift Uygulamaları", 186-191, 203. Bu listeden anlaşıldığı üzere sancak kanunlarına göre *çift resmi* en düşük 6, en yüksek 100 akçe olarak tahsil edilmiştir. Ayrıca en düşük tutulan coğrafyanın büyük ölçüde Balkan coğrafyası olduğu görülmektedir. Balkan sancaklarında Müslüman reayanın olduğu yerler dışındaki bölgelerde *çift resmi*nin alınmadığı görülür. Buna karşı gayr-ı müslim reayanın mükellef olduğu vergi ispenceydi. *İspence*nin yanında *çift resmi*ne benzer *otluk resmi* gibi bir vergi de alınmaktadır. Bu bölgede Müslüman reayadan *çift resmi*nin genelde 22 akçe olarak alındığı buna karşın gayr-ı müslim reyanın 25 akçe *ispence* vergisi verdiği hükümlerde yer almaktadır. Bu hususu bazı araştırmacılar Osmanlı'nın Balkanlar'a toplumun göç etmesini sağlamak amacıyla uyguladığı bilinçli bir iskân politikasının gereği olarak yorumlamaktadır. Bk. Gümüşçü ve Özünlü, "Resm-i Çift Uygulamaları", 200-201. Aynı şekilde bazı sancaklarda Müslüman reayadan bu verginin alınmaması da aynı politikanın neticesi olarak kabul edilmektedir. bk. Hanife Alaca, "XV. Yüzyılda Vulçıtrın Nahiyesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, sy 3 (15 Aralık 2019): 119.

487 Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 137.

488 Gümüşçü ve Özünlü, "Resm-i Çift Uygulamaları", 211-212.

başka bir vergiyle mükellef tutulduğunu[489] belirtse de gayr-ı müslim reayanın da bazı bölgelerde *çift resmi* ödediğini ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır.[490]

Şehir içindeki topraklar mülk olarak kabul edildiği için şehirde oturan reaya zikri geçen bu vergilerle mükellef tutulmazdı. Fakat KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)'de özellikle vurgulandığı üzere şehirli reaya da şehir dışında/sınırında tasarruf ettikleri çift miktarınca *çift resmi*ni ödemek zorundaydılar. Dolayısıyla bu durumdaki reayanın şehirli olmalarının dikkate alınmaması gerektiği vurgulanmaktadır.

Mîrî arazi sisteminde mülkiyeti devredici bir işlem yapılamazdı. Gerek sahib-i arzdan reayaya gerekse reayanın kendi aralarında mîrî arazinin hakk-ı tasarrufunun tefvîzi ise caizdi. Bu husus yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere Ebussuûd Efendi'nin mîrî arazinin hukukiliği ile ilgili fetvası Budin ve daha sonra Selanik ve Üsküp sancak kanunnâmelerinin başına da eklendi. Buna göre *kanûn-i Osmânî*ler içerisinde mîrî arazinin mülkiyetini devredici bir işlemin şer'an caiz olamayacağı ile ilgili beyan CK'da ilk defa açıklandı. Zira yukarıdaki kanun hükümlerinin tatbikinde karşılaşılan sorunların yanı sıra mîrî arazi sistemine dair soru işaretleri Budin, Selanik ve Üsküp sancaklarıyla sınırlı olamayacak kadar genişti. Buna göre CK'da bu konu hakkında diğer kanun metinlerine göre daha ayrıntılı hüküm düzenlemeleri olduğu görülmektedir:

CK (III):	"Çiftlik ve baştinada bey' ve şira ve hibe ve miras ve sair tasarrufa şer'an ve örfen memnu'dur. Reayanın deyni içün çiftliği ve baştinası deyne duta verilse veyahud satılsa, caiz değildir. Kanun üzere dava eder kimesne olıcak yer ve baştina ana hükm olunur satın aldım demek mu'teber olmaz."[491] "Bir raiyyet fevt olup müte'addid oğulları kalsa, bazı çift ve bazı bennâk kayd olunmuş olsa, bennâk olan atasının yerinden hisse taleb etdüği takdirce verilür. Amma resm-i çift ve resm-i bennâk cümlesi arasında iştirak ile eda olunur."[492]

Bu hüküm düzenlemeleri dönemin fetvalarıyla da paralellik taşımaktadır. Mîrî arazinin mülkiyeti ve tasarrufuna dair çok sayıda fetva bulunmaktadır:

1. "Rakabesi beytü'l-malındır ve tasarrufu reayaya icâre tarîkiyle asıldan tapuya verilmişdir. Tasarruf idüp harâc-ı muvazzafasın [çift akçesi adına] ve [öşür adına] harâc-ı mukâsemesini

489 Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler," 495, 497; İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu," 577, 606; Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 47; Akgündüz, *OK*, 1/175; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 85, 98-99.
490 Gümüşçü ve Özünlü, "Resm-i Çift Uygulamaları", 194, dn. 34; ayrıca bk. Emecen, "Çift Resmi", 8/310.
491 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 7[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/325.
492 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 8[a]; Akgündüz, *OK*, 7/325.

> sipahiye verirler, bey‘ ve temlîke kâdir olmazlar. Fevt olup oğulları kalursa kendüleri gibi tasarruf iderlerse [onlarındır] ve illa sipahi ahare tapuya virür. Bu makule yerler padişah-ı İslam tarafından temlîk olunmayınca kimesneye mülk olmaz.”[493]

Buna göre *kanûn-i Osmânî*ler içerisinde II. Selim devrinin CK başlıklı derlemesinde fetvaların kanun olarak vazedildiği daha açıktır.

Yukarıda belirtildiği üzere Hanefî hukukçular harâc arazisini satın alan kimsenin harâcını ödemek şartıyla satım işlemini sahih kabul ediyordu. Fakat kanunnâmelerde Anadolu ve Rumeli coğrafyasında kabul edilen toprak sistemi mîrî toprak sistemiydi. Bu toprak sistemine bağlı olan çiftlik veya baştinalar mülkiyeti devreden herhangi bir işleme konu edilemezdi. Buna göre fetih veya sulh yoluyla ele geçirilen arazilerin hukuki statüsü konusunda kanun hükümlerinin klasik Hanefî hukukçuların görüşleri ile uyumlu olmadığı, Osmanlı ulemasınının bu hususu Tahâvî’nin vakıf görüşünün yanı sıra Orta Asya Hanefî hukukçularının görüşlerine referansla[494] kanun hükümleri lehinde yorumladığı belirtilmektedir.[495]

Kanun koyucuların mîrî arazi sistemine bağlı olarak öşür ve zekât haricinde vaz ettiği *resm-i çift* gibi örfî nitelikli vergilerin durumuna dair İbn Kemal’in Kudurî’den aktardığı şu pasaj da yukarıdaki kanun hükümlerinin zeminini gerekçelendirme açısından önemlidir:

> “Nisap miktarına sahip olan kimsenin zekât vermesi gerekir. Sultanın aldığı arazinin ücreti/kirası anlamında öşürdür, harâc değildir. Allah’a, Resûlüne ve *ülü’l-emr*e (yani ücret karşılığında koyunları koruyan çoban konumunda olan) sultana itaat edin. Sultan ülkeyi koruma karşılığında vergi alır, bu vergi sebebiyle öşür ve zekât düşmez. Fakat malları ellerinden zulümle alınanlar bunu zekâta sayabilir. Zira bu durumda olanlardan zekât almak onları fakir duruma düşürecektir.”[496]

Ebussuûd Efendi ve İbn Kemal, *resm-i çift*in *harâc-ı muvazzaf* mukabili olduğu için şer‘î olduğunu[497] ısrarla vurgularken Ebussuûd Efendi ayrıca *çift resmi*ni vermeyerek

---

493 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a-b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a].

494 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 43-77.

495 Genç, mîrî arazi teorisini yani devletin toprağın rakabesini elinde saklı tutma hakkını toprağı elinde bulunduranlar arasındaki üretim faktörünün dağılımını merkezden kontrol altında tutmak amacına hizmetle izah etmektedir. Bk. Genç, “İktisadî Açıdan Osmanlıda Zekât Uygulamaları”, 257.

496 İnanır, *İbn Kemal’in Fetvaları*, 204; İbn Kemal, *Mühimmâtü’l-Müftî* (Çorlulu Ali Paşa, nr. 280), vr. 17[a];

497 Buna dair örnek fetvalar bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 37[a], 38[b], 39[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a-b]; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a-b]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[b], 258[b], 263[a]; bir şer‘îyye siciline dahil edilmiş bu hususta başka bir fetva için ayrıca bk. Leyla Özpolat, "1 Numaralı Konya Şer‘îyye Sicili (970-1019/1563-1610) (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

bunun kendilerine helal olduğunu beyan eden reayaya karşı kesinlikle helal olmayacağını ve tasarrufunda çift bulunduran reayanın eksiksiz bir şekilde söz konusu vergiyi ödemesi gerektiğini bilhassa belirtmektedir:

2. "Sual: Mîrî yeri mutasarrıf olan Zeyd, çiftlik hakkı vermeyip 'helaldir' deyü ekl eylese şer'an helal olur mu? Cevâb: Olmaz, yerin harâc-ı muvazzafesin ve harâc-ı mukâsemesin bî-kusur vermek lazımdır. Ebussuûd."[498]

Örnek olarak zikredilen 1 ve 2 numaralı fetvanın yanı sıra çok sayıda fetvada Osmanlı ulemasının mîrî araziye bağlı olarak tahakkuk eden *resm-i çift*in şer'î olduğu hususunda açık beyanları bulunmaktadır.[499] Fakat bilhassa Ebussuûd Efendi'nin *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*in şer'îliği hususunda ise fetvaları arasında bir netlik bulunmamaktadır:

3. "Sual: Resm-i çift ve resm-i bennâk deyü alınan akçe helâl midir? Cevâb: Resm-i çift ve ekinli bennâk resmi helâldir, meşrudur. Arzın harâc-ı muvazzafıdır."[500]

4. "[…] Resm-i çift adına olan ve bennâk adına olan harâc-ı muvazzafadır. […]"[501]

5. "Mesele: Sipahilerin arz-ı mirîyede olan mahsulden aldıkları sümün ve resm-i çift deyü aldıkları akçe ve resm-i bennâk ve resm-i mücerred ve resm-i ganem ve resm-i nahl ve resm-i tapu sipahilere helal olur mu? el-Cevâb: Resm-i ganem, ganemin zekâtıdır iki yüz dirheme malik olmayana haram değildir. Resm-i nahl dedüği balın öşrüdür ol dahi fakir olana haram olmaz. Elinde yeri olmayan Müslimden alınan gayrısı gani olanına dahi haram olmaz."[502]

6. "Mesele: Zeyd'in siyadeti sabit olduğu takdirce sancak beğleri ve sipahiler Zeyd'den […] rüsûm-u raiyyet taleb eyleseler almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Rüsûm-u raiyyetin ekseri hukuk-ı şer'îyedir, ana siyadet mânia olmaz. […]"[503]

7. "Mesele: Zeyd-i sipahi, reayasın[dan] kırk kilede beş kile ve yirmi akçe çift hakkı ve mücerredden altı akçe ve teehhül edenlerden dokuz akçe […] deyü aldığı helal olur mu? el-Cevâb: […] çift akçesi yirmi iki akçe dahi helaldir bazı yerlerde elli yedişer vaz olunmuşdur. Mücerred ve müteehhilin [evli bennâk] elinde azdan çoktan yer yok ise onlardan alınana bir

---

Yüksek Lisans Tezi, 2016), 47. İnalcık, Barkan ve Çağatay, mîrî arazi ve ona bağlı en önemli vergi olan *çift resmi*nin şer'î olmadığı görüşündedirler. Bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 584; "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", 39; Barkan, *Kanunlar*, XLI; Çağatay, "Osmanlıların Değişik Uygulamaları", 632-633.

498 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 258[b].

499 Bu hususla ilgili diğer bazı fetvalar için bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 262[b]-263[a]; İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 33[b], 36[b]-37[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202[b]-203[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 15[a-b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[b]-33[a], 35[a-b].

500 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Ebussuûd Efendi, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[b].

501 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a-b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a-b]; bu fetvanın başka bir versiyonu için ayrıca bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), vr. 38[b].

502 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].

503 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* Bayezid Kütüphanesi, Beyazıt, (Beyazıt, nr. 2757), vr. 26[a].

sened-i şer‘î yokdur. […]”[504]

8. “Mesele: Emr-i şerif ile tekâlif-i örfîyeden muaf olan ehl-i karyeden emîn, bennâk almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Bennâk akçesi tekâlif-i örfîyeden ise olmaz.”[505]

3 ve 4 numaralı fetvalarda Ebussuûd Efendi, *ekinlü resm-i bennâk*ın da *resm-i çift* gibi *harâc-ı muvazzaf* mukabilinde alınan şer‘î bir vergi olduğunu açıkça ifade etmektedir. 5 numaralı fetvada tasarrufu altında herhangi (tam veya nîm çifti) bir çifti olmayan Müslüman reayadan alınan verginin (*resm-i mücerred*in) de meşru olduğu ifade edilmektedir. Buna göre 3, 4, ve 5 numaralı fetvalarda bu vergilerin (*resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*in) şer‘î olduğu hususunda net bir görüş beyan eden Ebussuûd Efendi’nin 6 numaralı fetvada “rüsûm-u raiyyetin ekseri hukuk-u şer‘îyedir” ifadesiyle bu kapsamdaki *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*in -ki bu ifadeler söz konusu vergilerin meşru olduğu konusunda güçlü bir ima içermekteyse de netice itibariyle zikri geçen iki verginin- şer‘î olup olmadığı hususunda belirsiz bir yaklaşım içerisinde olduğunu söylemek de mümkündür. 7 numaralı fetvada ise Ebussuûd Efendi, yukarıda belirttiğimiz üzere *çift resmi*nin her sancakta aynı miktarda tahsil edilmediği tespitine atıfta bulunarak sancaktan sancağa tahsil edilen vergi miktarındaki değişikliğin farkında olduğunu vurguladıktan[506] sonra *mücerred* (bekar) ve *mütehhil* (evli caba *bennâk*) reayanın elinde “azdan çoktan yer yok ise onlardan alınana bir sened-i şer‘î yokdur” diyerek de 3, 4 ve 5 numaralı fetvaların aksine *resm-i (caba) bennâk* ve *resm-i mücerred*in şer‘î olmadığını gösteren bir yaklaşım ortaya koymuş gibidir. Çünkü 7 numaralı fetvada zikri geçen ifade tam olarak açık değildir. Fakat onun “azdan” ifadesine nîm çiftten daha az, “çoktan” ifadesine de tam çift veya daha fazla elinde yeri olmayan kimseler kapsamına *bennâk* ve *mücerred* reaya dahil olduğu için bu sebeple onlardan alınanın şer‘î bir dayanağı olmadığını ifade ettiği ihtimal olarak söylenebilir. Nitekim zikri geçen kanun hükümlerinde elinde nîm çiften daha az yer olan evli reaya *ekinlü bennâk*, elinde hiç yer olmayan yetişkin bekar reaya *mücerred* olarak ifade edilmişti. Örfî vergilerden muaf olan kesimlerden *resm-i bennâk* alınıp alınmayacağı sorusunun sorulduğu 8 numaralı fetvada

---

504 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a] (Bu nüshada “beş kile” ifadesi düşürülmüştür.).

505 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].

506 Yukarıda *resm-i çift*in oranlarının herbir sancak için değişkenlik göstermesi arazinin verim gücünün yanı sıra tarihsel ve toplumsal başka gerekçelere bağlı olarak değişkenlik gösterebildiğini ifade etmiştik. Ebussuûd Efendi’nin bunun farkında olduğu ve bunu bir eşitsizlik olarak değerlendirmediği anlaşılmaktadır.

da Ebussuûd Efendi, verdiği cevapla bu verginin şer‘î olduğu hususuna net bir açıklama getirmemekte dahası örfî bir vergi olduğuna işaret ederek söz konusu çelişkili yaklaşımını sürdürmüş olmaktadır.

Dolayısıyla Ebussuûd Efendi, çift veya baştinanın tasarrufunu elinde bulundurmak karşılığında *çift resmi*ni *harâc-ı muvazzaf*a mukabilinde değerlendirerek şer‘î bir zemin oluştururken yarım çiftten daha az arazi tasarruf eden veya elinde tasarruf edecek arazisi hiç olmayan evli reayadan alınan *resm-i bennâk* ile arazisi olmayan bekar erkeklerden alınan *resm-i mücerred* vergilerine karşı şer‘î bir zemin oluşturma konusunda bir kriz yaşadığı söylenebilir. Zira 3, 4 ve 5 numaralı fetvalarda *resm-i çift*, *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*in şer‘î oldukları hususundaki net görüş, son iki vergi konusunda[507] yerini 6 numaralı fetvada belirsizliğe bırakmakta 7 ve 8 numaralı fetvalarda ise bu belirsizlik ilk dört fetvanın aksine şer‘î olmadığı şeklinde dönüşüm geçirmiş bulunmaktadır. Ne var ki mezkûr fetvalar arasında kronolojik bir sıralama yapmak mümkün olmadığından tersine bir durum da varsayılabilir. Başka bir deyişle onun *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* vergileriyle ilgili önce şer‘î kabul etmediği yönündeki yaklaşımının sonra kabul ettiği yönünde dönüşüm geçirdiği de ileri sürülebilir.

Çift resmi ve türevleri olan vergiler mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerdir. Mîrî arazi sisteminin rakabesinin devlete ait olması ve buna dair Osmanlı ulemasının geliştirdiği hukuki yorum daha önce açıklanmıştı. Bu bağlamda tekrar ifade etmek gerekirse Anadolu ve Rumeli topraklarının mîrî arazi olarak kabul edilmesi ve bunun şer‘î olarak temellendirilmeye çalışılmasının temel gerekçesi mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden *harâc-ı muvazzaf*/*resm-i çift*, *harâcı mukâseme*/*öşür* ve türevleri olan birçok vergiyi şer‘î olarak temellendirmek ve bu şekilde reayanın itirazlarına cevap vererek devlet için hayati önemdeki sistemin sekteye uğramasına mâni olmaktı.[508]

---

[507] *Resm-i çift*in şer‘î olduğu konusunda Ebussuûd Efendi’nin görüşü nettir. Şer‘î olup olmadığı konusunda çelişki söz konusu *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* vergilerine dairdir.

[508] Yıllara ve bölgelere göre çift, nîm çift, bennâk ve mücerred olarak kaydedilen oranlara bakıldığı zaman Osmanlı timar sisteminin temelini oluşturan bu vergilerin devletin ekonomik yapısında büyük rol oynadığı görülmektedir. Bunu gösteren bazı veriler için bk. Gümüşçü ve Özünlü, “Resm-i Çift Uygulamaları”, 204-206.

Netice itibariyle başta Ebussuûd Efendi olmak üzere Osmanlı ulemasının söz konusu bu iki vergiyi kesinlikle haram saydığı belirtilemeyeceği gibi aksine şer'î kabul ettiğini söylemek hususunda nicel olarak daha fazla veri olduğu ortadadır. Daha önce zikri geçtiği üzere bazı araştırmacılar, başta Ebussuûd Efendi olmak üzere Osmanlı ulemasının söz konusu iki vergiyi kesinlikle haram saydığını ifade etmişti.[509] Fakat görüldüğü üzere Ebussuûd Efendi'nin özellikle (*ekinlü*) *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*i şer'î kabul ettiğini gösteren -sırasıyla 3 ve 1- fetvaları bulunmaktadır. Ayrıca *ispence* vergisinde de ifade edileceği üzere Ebussuûd Efendi'nin *ispence* vergisine dair görüş belirttiği fetvaların 1014/1605-6 tarihinde Nişancı Hamza Paşa[510] tarafından çıkarılan "[…] Müslüman olan zimmîden *resm-i bennâk* alınır, fakat ispence alınmaz."[511] şeklindeki kanun hükmüne yön vermesi de dolaylı olarak onun bilhassa *resm-i bennâk* vergisini şer'î kabul ettiğini göstermektedir. Ebussuûd Efendi'nin yanı sıra *çift resmi*ni şer'î kabul eden Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi de kişinin *resm-i bennâk* iktiza eden araziyi işletmesi halinde bu vergiyi ödemekle mükellef olacağını belirtiyordu:

> 9. "Mesele: Zeyd karyesinden kalkıp varup ahar karyede tevattun idüp karye-i evvelden kat-ı alâka idüp üzerine lazım gelen tekâlifi karye ahâlîsi ile edâ ederken, karye-i ûlâ sipahisi Zeyd'den bennâk resm-i namına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evvel karyede resm-i bennâk iktizâ eder araziye mutasarrif ise olur ve illâ olmaz. Ketebehû Şeyh Mehmed Efendi."[512]

Aynı şekilde İbn Kemal'e ait bir fetvada onun da *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*i dolaylı olarak haram kabul etmediği anlaşılmaktadır:

> 10. "Mesele: Zeyd'e mücerred iken on iki akçe bennâk lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz şer' ile. Ahmed."[513]

Çünkü mezkûr 10 numaralı fetvada İbn Kemal'in gayr-ı şer'î kabul ettiği husus elinde işletecek arazisi olmayan bekar/mücerred erkeklerin mükellef olduğu altı akçelik

---

509 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 28, dn. 33. Pehlivan, *resm-i bennâk*ın ulema tarafından haram kabul edildiği görüşünü özellikle *caba benna*klerle sınırlandırmış gözükmektedir. Bu sınırlandırma ile Pehlivan'ın ekinlü -nîm çiftten daha az toprak işleten- evli reayadan alınan vergiyi haram olarak addettiği söylenemez. Bu açıdan Pehlivan'ın bu tespiti kısmen doğrudur. Zira Ebussuûd Efendi'nin 7 numaralı fetvası açıkça sadece *caba bennâk*lerden alınan *resm-i bennâk*ın mesnedi şer'îsi olmadığını ifade etmektedir. Buna göre tasarrufunda nîm çiftten az toprağa mutasarrıf olan *bennâk*lerden alınan ise harâc-ı muvazzaf mukabilinde olduğu için mesnedi şer'îsi vardır.

510 Hamza Paşa, *Münşeâtü's-Selâtîn* müellifi Feridun Ahmed Bey ve Celâlzâde Mustafa Paşa'nın yanı sıra 16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı kanunnamelerinin tespit ve telifinde önemli rol oynamış devlet adamlarından biridir. Bk. Özer Ergenç, "Nişancı Hamza Paşa'ya İlişkin Yeni Bilgiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 13/24 (Mayıs 1980): 31-43.

511 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 51[a].

512 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 53[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 54[a].

513 Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 95[a].

vergiye karşın onların hilâf-ı kanun üzere on iki akçe ödemekle mükellef tutulan *bennâk* taifesinden alınan aynı miktarla mükellef tutulmalarıdır. Buna göre dolaylı bir şekilde İbn Kemal'in söz konusu bu vergileri haram saymadığı varsayılabilir. Eğer öyle olmasaydı cevâbında doğrudan "*resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* deyü alınan akçe şer'î değildir" gibi bir açıklama yapması gerekirdi. Fakat o, *mücerred* olarak kaydedilen mükellefe yüklenen miktardan sadece kanuna aykırı bir şekilde daha fazla alınan kısmın şer'î olmadığını ifade etmekle yetindi.

Nitekim kanuna aykırı bir şekilde daha fazla vergi toplayan görevlilerin faaliyetlerini gayr-ı meşru olarak ifade eden ulemaya göre haksız uygulamalar devlet tarafından engellenmeliydi.[514] Devlet görevlilerinin kanuna aykırı bir şekilde *resm-i çift*, *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* vergilerini fazla talep ettikleri yönünde taşradan merkeze iletilen çok sayıda şikâyete karşın devletin gerçekten bu hususta bölge kadılarına gönderilen hükümlerle durumu engellemeye çalıştığı ve tahsil edilen fazla vergileri sahiplerine iade etmeyi emrettiği görülmektedir.[515]

Tahrir defterlerinde mükellefe yüklenen ve kayıt altına alınan miktar üzerinden yetmiş-seksen sene gibi bir zaman dilimi geçse bile kadı hükmüyle dahi kayıt olunan miktardan fazlasını talep etmenin kabul edilemeyeceğine dair fetvalar da bu durumu pekiştirmektedir.[516] Keza 924-927/1518-1521 tarihlerine ait bir sicil kaydına göre Evrenos isimli bir reaya "raiyyet oğlu" şeklinde yanlış kaydedilmişti. Zikri geçen reayanın babasının raiyyet, kendisinin de raiyyet oğlu olmadığı -yani babasının çift tasarruf etmediği yönünde açtığı davada böyle olmadığı- anlaşıldığında *resm-i bennâk* alınmaması gerektiği yönünde hüküm kılınmıştı.[517] Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen fetvaların yanı sıra sicil kayıtlarında da söz konusu vergilerin alınmasının gayr-ı şer'î olarak değerlendirilmediği, bu hususta temel refaransın kanun olduğu anlaşılmaktadır. Gayr-ı şer'î olarak değerlendirilen uygulamalar kanuna aykırı olan hususlardı.

---

514 Ulemanın hilâf-ı şer' ve kanun vergi tahsilini meşru görmediğini gösteren örnek fetvaların yer aldığı bir tablo için bk. Tablo 3.

515 BOA, A.{DVNSMHM.d, 31/194; A.{DVNSMHM.d, 41/136; A.{DVNSMHM.d, 41/282; A.{DVNSMHM.d, 41/290; A.{DVNSMHM.d, 41/331; A.{DVNSMHM.d, 41/372. Bu arşiv kayıtları aynı zamanda kâdıların vergilerin usulüne uygun toplanması yönündeki denetleme görevlerinin de bulunduğuna işaret etmektedir.

516 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 69[b].

517 *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/217, hk. no: 422.

Sonuç olarak yukarıdaki fetvalardan anlaşıldığı üzere kanun koyucuların vaz etmiş olduğu bu vergilerle ilgili hükümlere karşı reayanın ödememek için şer'î bir zemin aradığı ulemanın da devletin maslahatı adına kanunla şeriat arasında bir insicam yaratmak maksadıyla esasında bu vergilerin şer'îliğini gerekçelendirmek için öncelikle mîrî arazi teorisini şer'î olarak yorumlamaya çalıştıkları görülmektedir. Nitekim birinci bölümde belirtildiği üzere arazinin mîrî statüsü şer'î olarak temellendirilmemiş olsaydı bu vergilerin hiçbiri şer'î olarak gerekçelendirilemeyecekti.

Kanun koyucular devletin maslahatı adına birçok kimse veya zümreyi bazı vergilerden muaf tutabiliyordu.[518] Bu kesimlerden biri de Hz. Peygamber soyundan olanlardı. *Resm-i ganem* bahsinde Hz. Peygamber soyundan olan kimselerin kendilerine zekât verilemediği için zekât verilmesi gereken kimseler kadar fakir duruma düşmeyecek şekilde maddi imkana sahip olanlarından -sahip oldukları koyun sayısı yüz elliyi geçince- II. Selim devrinden itibaren bu verginin talep edildiği yukarıda ele alınmıştı. Bu hususta İbn Kemal ile Ebussuûd Efendi arasındaki görüş farklılığı olduğu izah edilmişti. Dolayısıyla tekrar ifade etmek gerekirse İbn Kemal, Hz. Peygamber soyundan olanların bu vergilerden -mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerden- muaf olduğu görüşünde iken Ebussuûd Efendi, onların da *resm-i ganem* ile mükellef olacağı görüşündeydi.[519] Kanun hükümlerindeki "çift hakkı yerden alınır", itibar arzadır" ifadeleri de mîrî statüdeki adına kayıtlı çifti veya çiftleri[520] tasarrufunda tutan herkesin[521] bu vergiyle mükellef olacağı anlamına gelmektedir. Ebussuûd Efendi de bu görüştedir:

---

518 Vergi konusunda bazı kimselere verilen muafiyetlerle ilgili daha ayrıntılı bir malumat için bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 199-210. Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti", 100-298.

519 İbn Kemal'in görüşü için *resm-i ganem* başlığı altındaki 9 ve 10 numaralı fetvalara Ebussuûd Efendi'nin görüşü için ise 11 numaralı fetvaya tekrar bakın.

520 Bir reayanın ödemesi gereken *çift resmi* tasarrufu altındaki çift sayısıyla orantılıydı. Buna göre bir reaya hem mütemekkin olduğu karyede hem de başka karyelerde olan her bir çifti için ayrı ayrı *çift resmi* ödemekle mükellefti. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 46/449.

521 Buna yönelik bazı örnek kanun hükümleri şöyle ifade edilmiştir: "Ve sâdât […] avârıza dahil kılınmayup bu tavaifden yer dutmayanlara defterde resm dahi kayd olunmadı.", "[…] sâdât ve […] her kim olursa olsun kangı timarda çift dutup ziraat ederlerse, kanun üzere yirmi iki akçe resm-i çiftlerin ve öşür ve sâlâriyelerin sahib-i timara vireler. […]". Bu hükümler için sırasıyla bk. Barkan, "935/1528 Tarihli Bolu Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 32, Barkan, "977/1569 Tarihli Silistre Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 277-278. Bu kanun hükümlerine rağmen bazı yeniçeri, zuema ve erbab-ı timarın raiyyete ait çiftlikleri tasarruf ettikleri halde *çift resmi*ni ödemediklerinden dolayı mukâtaa eminleri tarafından şikayet edildikleri, bu gibi kişilerin ihtar edilmeleri ve dinlemeyenlerin bildirilmeleri gerektiği hususunda ilgili sancak beyi kadısına gönderilen 985/1577 tarihli bir arşiv kaydı için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 31/139.

11. "Sual: Evlâd-ı Resûl, sâir reâyâ gibi tasarruf ettikleri çiftlik rüsûmun vermek şer'an lâzım olur mu? Cevâb: Olur, rüsûm-ı mezbûre yere mütealliktir, mutasarrıf olanlara müteallik değildir."[522]

Ebussuûd Efendi'nin 11 numaralı fetvada ifade ettiği Hz. Peygamber soyundan olanların da *resm-i çift* vergisiyle mükellef olacağı konusundaki temel referansı "çift hakkı yerden alınır, itibar arzadır" şeklindeki kanun hükümleridir. Yukarıda *resm-i ganem* bahsinde kanun koyucuların Hz. Peygamber soyundan olanlara zekât verilemediği için tanıdığı tam veya kısmî muafiyetin onları fakirleştirmeme prensibiyle irtibatlı olduğuna değinmiş, CK (III)'deki ilgili düzenlemede onların mükellef olup olmayacağı konusunda yüz elli koyun sınırının konulmasının prensipteki söz konusu dengeyi sağlamaya yönelik olduğunu ifade etmiştik. Buna göre kanun koyucuların Hz. Peygamber soyundan olanları maddi imkanları artınca mükellef tutma, azalınca tutmama dengesini gözettiğini ileri sürmüştük. Zira Hz. Peygamber soyundan olanların *resm-i çift* vergisinden muaf olmayıp *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*den muaf olmaları[523] onları başkalarına muhtaç ettirmeme dengesinin bir sonucu olduğunu desteklemektedir.

Nitekim tam çift işleten reayadan tahsil edilen *resm-i çift*, mükellefinin fakir olmadığını, *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* ise mükellefinin çifti olmadığını dolayısıyla kısmen fakir olduğunu göstermekteydi. Fakir de olsa *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* mükellefi sıradan reaya Hz. Peygamber soyundan gelenlerden farklı olarak zekât verilebilir kimselerdi. Halbuki Hz. Peygamber soyundan olanlar zekât verilebilir kimseler değildi.[524] Bu nedenle söz konusu vergilerin onlardan tahsil edilmesiyle daha da muhtaç düşmemeleri gözetilmiş olmalıdır. Buna rağmen bazı bölgelerde Hz. Peygamber soyundan olanların da bu vergilerle mükellef olduklarını belirten -tespit edebildiğimiz kadarıyla- bir istisnai kanun hükmü de bulunmaktadır.[525]

---

522 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]-17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259[a-b].

523 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 98, 202. Hz. Peygamber soyundan olanların bu vergilerden muaf tutulduğuna yönelik kanun hükümleri için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 32; *Rüsûm ve Tapuya Müteallik Kanun*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 461, vr. 160[a]. İlgili kanun hükümlerine göre resm-i bennâktan muaf tutulan Hz. Peygamber soyundan olanların nakibü'l-eşraflık kurumundan aldıkları hüccetle ispatlayarak kadıya müracaat edip bu hususla ilgili onaylıyıcı fetvayla beraber mahkemeye dava açtıklarında kendilerinden vergi talep edilmemesi gerektiği yönünde karar verildiğine dair bir sicil kaydı için bk. Aslan, "Fetva ve Kaza Münasebeti", 237. Bu hususstaki başka bir arşiv kaydı için de ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/1050.

524 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 10[b]; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 121[a]; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[a].

525 "[… ve bu zikrolunan sâdât taifesinin] oğlu var ise, her birinden altışar akçe resm-i mücerredlerin kimin defterinde ise ol alur." Bk. Barkan, "977/1569 Tarihli Silistre Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 277-278.

Ebussuûd Efendi'nin *resm-i çift*in araziye müteallik bir vergi olması sebebiyle tasarrufunda çifti olan herkesin bu vergiyle mükellef tutulması gerektiği yönündeki 11 numaralı fetvası Hz. Peygamber soyundan olan kesimler dışındaki diğer muaf grupları[526] da etkilemiş gibi görünmektedir. Zira Ebussuûd Efendi'nin yaşadığı dönem ve sonrasında muaf olan diğer grupların defter-i cedidde artık muaf tutulmamaları gerektiği yönündeki birçok arşiv kaydı bu durumu desteklemektedir. Örneğin 989/1581 tarihli bir arşiv kaydında *resm-i bennâk*tan muaf olan imam ve vaiz gibi kesimlerin tasarrufu altında çifti olduğunda defter-i cedidde *resm-i çift*le mükellef tutulmak üzere kaydettirilmeleri gerektiği belirtilir.[527] Aynı şekilde muharrir-i vilayet tarafından sipahi olarak kaydedilen sipahizadeler veya oğulları bazen sipahilik yerlerinden başka karyelerde bulunan arazileri tasarruf etmekteydi. Fakat sipahi olduklarını -yani defter-i atikte kendilerine *resm-i çift* yazılmadığı gerekçesiyle vergi ödememeleri gerektiğini- ileri sürerek muaf tutulduklarını iddia ediyorlardı. Halbuki şikâyet konusu olan bu husus araştırıldıktan sonra söz konusu araziler mîrî statüde ise ileri sürülen defter-i atik kaydına itibar edilmemesi gerektiği dolayısıyla araziyi tasarruf eden kim olursa olsun söz konusu vergiyi ödemek zorunda olacağı bildirilmekteydi.[528]

2. Resm-i Zemîn

*Kanûn-i Osmânî*lerde *resm-i zemîn*, *resm-i dönüm*, *dönüm hakkı* veya *dönüm akçesi* gibi kavramlarla[529] zikredilen bu vergi, *çift resmi*nin teferruatından kaynaklı küçük bir cüz'i olarak kabul edilir.[530] Zira bu vergi, sipahinin tapuya vermediği yarım çiftten daha az veyahut reayaya tapu ile tahsis edilen tam çift veya yarım çiftten ziyade olan

---

526 Vergi muafiyeti tanınan bazı kesimlere dair ayrıntılı bir malumat için bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 200-210; Özcan, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti", 100-298.

527 BOA, A.{DVNSMHM.d, 46/441.

528 989/1581 tarihli bir arşiv kaydı için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 46/443; başka bir arşiv kaydı için de ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 31/139.

529 Sayın, bu kavramların yanında bu vergiye *basma akçesi, boyunduruk hakkı, ağalık hakkı ve kulluk hakkı* da denildiğini ifade etmektedir. Bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 36; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 89. Bazı kanunnâmelerde bu kavramların söz konusu *resm-i zemîn* yerine kullanılmadığını gösteren kayıtlar varsa da bunun *resm-i zemîn*in teferruatından kaynaklı bölgesel veya zamana göre farklı uygulaması olduğu ayrıca ifade edilmektedir. Bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 63.

530 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 592.

(tapusuz) arazinin her bir dönümü için hâric raiyyetin[531] bunu tasarrufunda bulundurması karşılığında yıllık maktuan ödemekle yükümlü olduğu bir vergiydi.[532]

Bu vergiye söz konusu olan arazi, ziraate elverişli ve sulamak için sudan yararlanma özelliğine sahip arazilerdi. Buna göre arazinin verim gücüne bağlı olarak mutasarrıfın miktarı değişmekle beraber genellikle en verimli arazi (a'lâ) için iki, orta verimli arazi (evsat) için üç, düşük verimli arazi (ednâ) için dört veya beş dönüme[533] bir akçe ödemesi kanundu.[534] *Çift resmi*ne kıyasla bu oranların daha yüksek olduğu görülmektedir.[535]

*Kanûn-i Osmânî*lerde *resm-i zemîn* ile alakalı bu hususların vazedildiği kanun hükümleri şu şekildedir:

KKÖO, KSSHK:	"Bir raiyyet ki, bir köye raiyyet kayd olmuş ola, elinde olan çiftliğinin bazı gayrı köy sınırunda vaki olmuş ise dahi çift resmin raiyyet kayd olduğu süvari [sipahi] ala; ahar süvari 'bazı yerlerin benüm sınırumdadır' deyü dönüm akçesin taleb etmeye, heman öşür ve sâlârlık ala. Eğer çiftliğinden ziyade yer dutsa, anun için dönüm akçesin vere."[536]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Resm-i zemîn be-gayet has penbe biter veyahud su basar yerden [verimli arazilerden] iki dönüme bir akçe ve evsat yerden üç dönüme bir akçe ve ednâ yerden beş dönüme bir akçe."[537]
KSSH:	"Elinde çiftlikden ziyade yeri olan kimesne, ziyade yere nisbet, hâric reaya gibidir. Ziyadesi içün iki dönüme bir akçe vere. Yarım çiftlikten ekall ise dönüm resmin vere. Dönüm resmi dahi sancak defterinde ne yazılmış ise ol miktardır."[538] "Bir raiyyet ki, bir timara raiyyet kayd olunsa, lakin elindeki çiftlik resmin kayd olunduğu yere vere, 'ol yer ısı [sahibi] arzı benüm sınırumda vakidir' deyü dönüm akçesin taleb etmiye, heman öşür ve sâlârlık ala. Bir köyün raiyyeti bir ahar köyde mütemekkin olmağın sonradan anda raiyyet yazılsa ve elindeki çiftliği köy sınırunda olsa, ol dahi bu minval üzeredir; dönüm akçesin taleb etmeye. Bir reaya bennâk yazılmış olsa, elinde beş on dönüm yer olsa, anlarun gibi kimesneler, hem bennâk resmin vere ve hem tasarruf etdükleri yer mikdarınca hâric

---

531 *Resm-i zemîn* ödemekle mükellef olan *hâric raiyyet*, *caba bennâk* (yarım çiftten daha az toprağı işleten evli fakir reaya), *mücerred* (babasından ayrı olmayan yetişkin bekar reaya) kimseler ile tam çift veya yarım çiftten daha fazla araziyi işletenler (bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 89-90.) ve timar arazisine dışarıdan gelip de bu nevi araziyi işleten göçebeler olmak üzere dört sınıftır. Bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 590, 592-593.

532 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 36; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 89-90.

533 Aşağıda ele alacağımız üzere *kânûn-ı Osmânî*lerde ednâ yer için beş dönüme bir akçe alınır. Fakat bu oranlar bölgesel şartlar ve arazinin verim gücü baz alınarak sancaktan sancağa 2 ile 5 dönüm arasında değişebilmekteydi. Bu anlamda bazı sancak kanunnâmelerine ait *resm-i dönüm* miktarlarını gösteren bir tablo için bk. Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 174.

534 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 132; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 36; Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 504-505; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 90.

535 Çift resminde ekseriyetle 22 akçenin alındığı çiftlik asgari miktarda 60 dönüm olması gerekirdi. Dolayısıyla iki dönüme bir akçe şeklindeki bu hesaplama ile 30 akçe olur. Bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 593.

536 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 14r; Akgündüz, *OK*, 2/48; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 153[a] (3[a]).

537 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 45r; Akgündüz, *OK*, 2/65; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 168[a] (18[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 35[a]; Akgündüz, *OK*, 7/351.

538 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 7[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 149.

	gibi sipahiye dönüm akçesin vere. Mesacid vakfın tasarruf eden kimesneden dönüm akçesi ref olundu. Defterde hasıl yazılmamışdır."[539]
KSSHK:	"Yayalar sipahi yerinde ziraat etse, öşürlerin verüp iki dönüme bir akçe pir resmin verirler."[540]
CK (II):	"Hâric raiyyet elinde bulunan yerler üzerine 'zemîn' deyü yazılmak kanundur."[541]
KSMH:	"Elinde anun çiftliğinden ziyade olsa, hâric reaya gibidir; nîm akçesin vere; ziyadesi için dönüme bir akçe resm alına. [...] Bir kimesne bennâk yazılmış olsa, elinde dönüm yeri olup anların gibi kimesne hem bennâk ve hem dönüm akçesin vere."[542]

KP başlıklı derlemede *resm-i dönüm*le alakalı bir hüküm yer almamaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere *bennâk* olarak kaydedilen reaya, elindeki arazinin iki dönümüne bir akçe öderdi, bu oran mükellef olduğu on iki akçe miktarını aştığı zaman kendisinden *resm-i bennâk* değil, *resm-i dönüm* talep edilir ve böyle kaydedilirdi.[543] Fakat KSSH ve KSMH'da görüldüğü üzere *bennâk* (nîm çiftten az veya hiç toprak tasarruf etmeyen evli) olarak kaydedilen reayanın ayrıca *resm-i dönüm* ödemekle mükellef tutulduğu görülmektedir. Bu durum bir çelişki gibi görünmektedir. Çünkü hem *bennâk* hem *resm-i dönüm* ödemekle mükellef tutulan reaya *bennâk* olarak kaydedilip bu vergiyle mükellef tutulan ve ayrıca elinde tapusuz bir miktar arazi tasarruf edip iki dönümüne bir akçe ödeyen fakat bu miktarın belirtilen on iki akçeyi aşmayan reayaydı. Dolayısıyla bir reaya hem tasarrufunda yarım çiftten daha az bir arazi bulundurduğu için (*bennâk*) hem de ayrıca tam veya yarım çiftten daha fazla tapusuz bir arazi de bulundurabiliyordu. Bu durumda her iki vergiyi ödemesi gerekirdi.

Kanunnâmelerde *resm-i dönüm* kavramıyla daha başka hükümler de vazedilmişti. Fakat İnalcık'ın da belirttiği üzere bu hükümlerde ki *resm-i dönüm* kullanımı, bağ ve bostandan tahsil edilen öşüre karşılık bedel-i öşür anlamında kullanılmaktaydı.[544] Bu

---

539 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 9[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 150.

540 *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 166[a] (16[a]).

541 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 32[a]; Akgündüz, *OK*, 7/288.

542 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 39[a], 39[b]; Akgündüz, *OK*, 8/116.

543 İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", 587-591; Akgündüz, *OK*, 1/171-173; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 85-87, 97-98; Emecen, "Bennâk", 5/458-459; Demir, *Örfî Vergiler*, 75-76.

544 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 592. Bağ ve bostan için vazedilen *resm-i dönüm*ün öşüre karşılık ödenen bedel-i öşür anlamında kullanıldığını fetvalar da desteklemektedir: Örneğin; "Selâtîn-i mâziyyeden biri bir vilayeti kefereden anveten fethettikde ahali-i vilayetin tasarruflarında olan yerlerin ve bağların her dönümüne bedel-i öşr [anlamında resm-i dönüm] sipahisine dörder akçe tayin ellerinde ibkâ eylese bu âna gelince vech-i muharrer üzere mutasarrıflar iken sipahileri Zeyd (resm-i dönüm olarak dönümüne dörder akçeye] kanaat etmeyüp öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3[b], 67[a]. Bununla ilgili diğer fetvalar için ayrıca bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa,

nedenle bu kapsamdaki hükümler burada ifade edilen *resm-i dönüm*/*zemîn*den farklılık arz etmekte dolayısıyla bu başlık kapsamında ele alınmamıştır.[545]

Resm-i çift, *resm-i bennâk* ve *resmi zemîn* vergilerinde mükellefin ne kadar vergi ödemekle yükümlü olduğu konusundaki esas belirleyici faktör tasarrufu altındaki arazinin verimliliğinin yanı sıra kaç dönüm olduğu da önem teşkil ediyordu. Bu nedenle bir dönümün "hutuvat-ı müte'arefe ile tûlen ve arzen kırk hutve yer"[546] olduğu kanun koyucular tarafından açıklanmıştı. Fakat reaya, mîrî statüsüne bağlı olarak tasarrufu altındaki araziler sebebiyle mükellef oldukları vergilerin şer'îliğini sorduğu gibi dönüm için kanun koyucular tarafından açıklanan ölçününün de şer'î karşılığını öğrenmek istiyordu:

> "Mesele: Dönüm-ü şer'î ne miktardır? el-Cevâb: Kütüb-i fetâvâda mestûr olan cerib zira'-ı mülk ile eni uzunu altmış zira'dır. Zira'-ı mülk ricl-i vasat kabzası ile yedi kabzadır, zira'-ı ammeden bir kabza zayiddir ve kabz-ı meşayih kendi diyarları ceribi beşer kabza zira' ile yüz zira'dır diye tayin etmişlerdir ve bazı dahi altmış men ekmeğe kabil olandır demişler bazılar dahi elli menne mütehammil olandır demişler amma Şeyhülislam Çivizâde sahih budur ki her diyarda mutad ve maruf olan miktardır, zikr olan mekadîrin birisi mukarrer ve lazım emir değildir diye tahkik etmiştir muhtar dahi budur. Ebussuûd."[547]

Dönümü şer'înin miktarının ne kadar olduğunun sorulduğu bu fetvada verilen cevap kanunnâmelerde örfen belirlenen miktarla mutabık olmadığı[548] görülmekte ise de fetvanın devamında belirtilen "[…] Çivizâde, 'her diyarda mutad ve maruf olan miktardır, zikr olan mekadîrin birisi mukarrer ve lazım emir değildir' diye tahkik etmiştir, muhtar dahi budur" ifadesi dönüm miktarının bölgenin örfüne göre değişebilirliğini ve dolayısıyla örfün belirleyici rolünün hukuken geçerli olduğunu vurgulamaktadır.

Resm-i zemîn başlığı altında burada ele alınan vergiye dair bir fetva tespit edemedik. Fakat tapusuz toprağın kullanım hakkına karşılık yıllık maktuan alınan *resm-i zemîn*in tapulu toprağın kullanım hakkına karşı yıllık maktuan alınan *resm-i çift*

---

nr. 502), vr. 78[b]; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[a], 22[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 43[a].

545 Bağ ve bostandan tahsil edilen öşre karşılık (bedel-i öşür) anlamında kullanılan *resm-i dönüm*ün bu kısmı bağ ve bostan resminde ele alınacaktır.

546 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 149; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 169[a] (19[a]); ayrıca bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/323. (40x40) 1600 adımkarelik yüz ölçümünü ifade eden bu tarif kişinin adım aralığına göre değişebilmektedir. Bk. Feridun Emecen, "Dönüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/521.

547 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[b].

548 Dönüm-ü şer'î günümüz ifadesiyle yaklaşık olarak 916,8 m^2 veya 919,302 m^2'lik bir araziye takabül etmektedir. Bk. Emecen, "Dönüm", 9/521.

uygulamasının teferruatından başka bir şey olmaması bu verginin de *harâc-ı muvazzaf*a kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir. Nitekim yukarıda açıklandığı üzere tasarrufunda yarım çiftten az bir arazi bulunan *ekinlü bennâk*lar, tarım yaptıkları arazinin iki dönümüne bir akçe ödemekle mükelleflerdi. Bu vergi 12 akçe olan *bennâk resmi*ni aştığı zaman, kendilerinden *bennâk resmi* yerine *resm-i dönüm* adı altında bir vergi tahsil edilirdi. *Caba bennâk*lar (tarım yapabilecekleri tapulu toprakları olmayan evli reaya) ise ekseriyetle tasarrufu altında tapulu toprakları bulunan başka kimselerin işçisi olarak çalışırlar yahut sipahiden geçici ve garantisi olmayan bir şekilde toprak alıp işlerler yani sipahi onlara tapulu toprak vermeksizin çalışırlar ve bunun için *dönüm resmi* öderlerdi.[549] Yani *bennâk* statüsündeki reaya zikri geçen durumlarda *resm-i dönüm* öderlerdi. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği üzere *resm-i bennâk* ulema tarafından *harâc-ı muvvazafa* mukabilinde değerlendirilerek şer'î kabul edilmişti. Buna göre *resm-i zemîn* de *harâc-ı muvazzafa* kapsamındadır. Zira *bennâk*lardan tahsil edilen *resm-i dönüm* türü nasıl şer'î olarak değerlendirilmişse kişinin tararrufunda bulunan yarım veya tam çiftten daha ziyade olan tapususuz araziden alınan türünün de şer'î olarak kabul edildiği söylenebilir.

3. Resm-i Çift Bozan

Yukarıda ele alındığı üzere Anadolu ve Rumeli coğrafyasında mîrî toprak sistemi uygulanmakta ve bu toprak sistemi Osmanlı uleması tarafından şer'î kabul edilmekteydi. Buna bağlı olarak bu topraklardan reayanın tahrir defterine kaydedildiği statüye göre ödemekle mükellef oldukları *resm-i çift/harâc-ı muvazzaf*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred*, *harâc-ı mukâseme/öşür* vergileri de ulema tarafından şer'î olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla reaya ücret-i muaccele/tapu sözleşmesi ile aldığı mîrî statüdeki "arzı ta'til etmeyip kema yenbağı ziraat ve hiraset ve tamir idüp bî-kusur hukukun eda eyle[mekle]"[550] mükellefti. Bu mükellefiyeti eda etme konusunda çiftini terkedip muattal bırakmak ile "kema yenbağı ziraat ve hiraset etmeyip kusur işleyenler" *resm-i çift bozan* adı altında sırasıyla üç aşamalı yaptırımdan biriyle karşı karşıya kalırdı.

---

549 İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", 587-591; Akgündüz, *OK*, 1/171-173; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 85-87, 97-98; Emecen, "Bennâk", 5/458-459; Demir, *Örfî Vergiler*, 75-76.

550 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan, nr. 223), vr. 39[b]; "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/49-50.

Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse *resm-i çift bozan* yukarıda zikri geçen vergilerin işleyişinde sistemin düzenli bir şekilde sürmesi adına tedbir amaçlı hayati bir düzenlemeydi. Bu açıdan ilk bakışta bu düzenlemenin de tutarlılık açısından şer'î olarak kabul edilmesi gerektiği iddia edilebilir. Nitekim reaya çiftin tasarruf hakkını bütün şartlarıyla önceden bilerek tapu sözleşmesiyle kabul etmiş oluyordu. Buna göre sözleşmeye bağlı kalmamanın bir yaptırımı da olmalıydı. Bu yaptırımlar evvela reayanın çiftini özürsüz bir şekilde terketmesi karşılığında ödemekle yükümlü olduğu *çift bozan resmi*ydi. Bu birinci yaptırımdı. İkinci aşamada reayanın bu tutumunda devam etmesi üç yılı aşınca çiftinin tasarruf hakkı öncelikle kendisine teklif edildikten sonra kabul etmezse elinden alınıp başkasına tapu karşılığında verilirdi. Bu ikinci aşamadaki yaptırımdı. İlk iki tedrici yaptırım uygulamasının gösterdiği üzere muattal bırakılan çift için her zaman yeni bir mutasarrıf bulmak kolay bir durum değildi. Dolayısıyla çiftini terkedip başka yere göçen reaya yerleştiği yerde on yılı dolmadığı müddetçe -ve bir şekilde çifti de tapuya verilmemişse- zorla çiftinin olduğu yere ikamete zorlanması da en son aşamada başvurulan bir yaptırımdı. Bu da üçüncü aşamadaki yaptırımdı.

Yeri gelmişken çiftini bozan reayanın karşı karşıya kaldığı ve bizim "yaptırım" şeklinde izah ettiğimiz bu hususu açıklamak gerekmektedir. Zira *çift bozan resmi*nin bir tür tazir/ceza mı? bir tazminat mı veyahut vergi mi? olduğu hususu açık değildir. Sûdi ve Sayın, bizim yukarıda izah ettiğimiz üç aşamalı yaptırıma ayrıntılı bir şekilde değinmeden genel itibariyle *çift bozan resmi*ni zecrî bir tür ceza olarak değerlendirmekte,[551] buna karşın Barkan, cezanın yanı sıra ayrıca bir tazminat olarak da nitelendirmektedir.[552] Kazıcı ve Demir de bunu nakdî bir ceza olarak değerlendirmektedir.[553] Sûdî ve Barkan'ın bu hususta yaklaşımlarına değinen Dursun ise çiftini bozan reayanın evvela karşı karşıya kaldığı ve bizim "birinci yaptırım" şeklinde tarif ettiğimiz kısmı bir tür tazminat olarak değerlendirmekte ise de üçüncü yaptırım olarak ifade ettiğimiz hususu bir tür ceza olarak değerlendirmektedir.[554] Netice itibariyle Dursun, genel anlamda çift bozan adı altında uygulanan yaptırımlardan "ikinci yaptırım" olarak ifade ettiğimiz hususun

---

551 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 133; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 37.

552 Akif Dursun, "İslam Hukuku Açısından Çift Bozan Vergisi", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9/1 (30 Haziran 2023): 772; ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi* X, sy 58 (1937): 294.

553 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 103; Demir, *Örfî Vergiler*, 66.

554 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 772-773, 794.

tazminat veya ceza olduğuna ayrıca değinmeden genel anlamda *resm-i çift bozan*ın bir tür vergi veya ceza olduğu hususunda açık bir yaklaşıma sahip değildir. Dursun, *çift bozan resmi*nin vergi mi, ceza mı olduğu hususunda bazen belirsiz olduğu yönünde yorumlamakta bazen de bir çeşit idari para cezası olarak nitelendirmektedir.[555]

Çiftini bozan reayanın, ödemekle mükellef olduğu *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisinde sipahi açısından yol açağı zararına karşılık ilk üç yıl *çift bozan resmi* denilen ilk yaptırım (aşağıdaki 30, 34 ve 49 numaralı) fetvalarda tazminat olarak değerlendirilmektedir. Üç yıl dolduktan sonra arazisini âtıl bırakmaya devam eden reayanın karşılacağı "ikinci yaptırım" ise arazisinin eğer kabul ederse yeni bir tapu ile kendisine verilmesi, eğer kabul etmezse başka birine tapu ile verilmesiydi. Bu yaptırım ise reayanın hakk-ı tasarrufu altındaki arazisine el konulması şeklinde gerçekleşen bir tür malî cezaydı. Bu durumda reaya eğer kendisi tekrar tasarruf etmeyi kabul ederse *resm-i tapu* şeklinde bir tür para cezasıyla daha hafif atlatabilirdi. Aksi durumda kendisi tasarruf etmeyi kabul etmezse arazisini tamamen kaybetmekle daha ağır bir ceza ile karşı karşıya kalırdı. Dahası üçüncü aşamada eğer bir şekilde söz konusu arazi için yeni bir mutasarrıf bulunmazsa bu durumda ilk on yıla değin reaya arazisini tasarruf etmeye, hatta göç etmişse arazisinin olduğu yere ikamete icbar edilirdi. Kısacası *çift bozan resmi* adı altında reayanın sırasıyla karşı karşıya kaldığı üç yaptırımın ilki resm niteliğinde bir tür tazminat olarak değerlendirilebilinir iken ikinci yaptırım malî bir ceza, üçüncü yaptırım ise kişinin hürriyetine kısıtlama getirilmesi şeklinde daha da ağırlaşan fiziksel ceza niteliğindeki yaptırımlardı denilebilir.

Bu bölümde öncelikle *çift bozan resmi*ne dair kanun hükümleri ve uygulaması ayrıntılı bir şekilde ele alındıktan sonra İmparatorluğun merkezindeki 15 ve 16. yüzyıl ulemasının bu hususta söz konusu üç yaptırımı "devletin maslahatı bağlamında şer'î kabul ettiği" iddia edilmektedir. Ayrıca Mısır ve Bilâdüşşâm topraklarını mîrî arazi teorisiyle açıkladıkları halde bir kısım Hanefî ulemasının reayanın bu topraklarla ilişkisini icare sözleşmesi adı altında değerlendirdiği dolayısıyla çiftini terkedenlerin karşı karşıya kaldığı *kesrül-feddân, nakzu'l-feddân* veya *filâhâ* kavramlarıyla tanımladıkları *çift bozan resmi*ni gayr-ı şer'î/haram kabul ettikleri açıklanmaktadır. Buna göre merkezi

[555] Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 792, 794.

İmparatorluktaki 15 ve 16. yüzyıl Hanefî ulemasının görüşleri ile 17. yüzyıl ulemasından Vanî Mehmed Efendi'nin yanı sıra Mısır ve Bilâdüşşâm ulemasının görüşleri (Hanefî uleması) arasında söz konusu vergi özelinde temel bir ihtilaf olduğu izah edilmektedir.

*Kanûn-i Osmânî*lerde *resm-i çift bozan* ve bazı sancak kanunnâmelerinde *levendiye* veya *levendlik akçesi* gibi kavramlarla[556] da zikredilen bu vergi,[557] reayanın *resm-i tapu*sunu verdiği ve kullanım hakkını her yıl *harâc-ı muvazzaf/resm-i çift* karşılığında bir tür sözleşme ile elinde bulundurup çıkan mahsulden de ayrıca *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisini ödemekle mükellef olduğu çiftini -başka meslekle uğraşıp kazanç elde etmek için- bilâ özür terkedip işlemediği dönemlerde zecren (bir tür ceza veya fetvalarda vurgulandığı üzere tazminat olarak) ödemek zorunda olduğu bir vergidir.

*Çift bozan resmi*ne dair kanun hükümleri II. Mehmed'den itibaren ayrıntılı bir şekilde vazedilmiştir:

KP:	"Kiracı [Çerçi][558] ve arabacı ki, sanatı arabacılık ola, çiftin boza, yılda iki müd mikdarı ekini ekmeye, tuz ve gayrı nesne getüre, süvarisine elli akçe vere. Eğer çiftin bozmasa ki, evvelki gibi iki müd mikdarı ekin ekeler, '[çerçilik] kiracılık edersin' deyü nesnesin almayalar. Heman bayağılayın adet üzre öşrin ve raiyyet resmin vere. Amma şehirdeki araba işleden sanat ehli gibi nesne vermeye. Eğer hastalıkdan veya pirlikden zayıf olup veya katı yoksulluktan gücü yetmediğinden ötüri çiftin bozsa, 'çerçilik ve arabacılık ve tahtacılık edersin' deyü üşendirmeye. Elindeki yerin süvarisi illa, gayrı kişiye vere. Andan bennâk resmi alına. Tatara ve yörüğe bu adet yokdur; zira ki bunlar eşkincidür."[559] "[…] Bir raiyyet ki, yer duta, elindeki yerin muattal koyup gayrı süvari yerinde ekerse, iki onda vere; bir ekdüği yer içün ve bir muattal koduğı yer içün."[560]

[556] Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 501; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 103. Cezar, 935/1528 Tarihli Kütahya Livâsı Kanunu'nda *resm-i çift bozan* mukabilinde alınan vergiyi ifade etmek üzere zikredilen *bedel* kavramına işaret ederek, Barkan'ın bu kanun için büyük ihtimalle sehven yazdığı 1328 (zira Miladî 1328 tarihi Barkan'ın parantez içinde belirttiği Hicrî 935 tarihine eşit düşmemektedir) tarihini (bk. Barkan, *Kanunlar*, 23.) aynen aktararak bu kavramın ilk dönemlerde *çift bozan resmi* yerine kullanıldığı gibi bir yanılgıya düşmektedir. Bk. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 41. Halbuki söz konusu sancak kanunu dışında başka bir kanun metninde *çift bozan resmi* yerine *bedel* kavramı (bk. Barkan, *Kanunlar*, 24.) geçmemekle beraber bu kavramın spesifik olarak sadece bu vergi için ayrıca kullanılmadığı izahtan varestedir. Ayrıca II. Mehmed dönemi KP başlıklı derlemede görüleceği üzere ilk dönemlerden itibaren bu vergi için *çift bozan* kavramı kullanılmaktadır.

[557] Osmanlı iktisadî ve malî sisteminde levendliğin rolünün yanı sıra *çift bozan resmi*nin ne olduğu ve nasıl tahsil edildiğini bütün boyutlarıyla ele alan kapsamlı bir inceleme için ayrıca bk. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*.

[558] Akgündüz bu kelimeyi "çerçi" olarak yazıp bunun bağlama daha uygun olduğunu belirtmeketedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/351. Çerçi/ci: Ufak tefek şeyler satan [seyyar] tuhafiyeci demektir. Bk. Şemseddin Sâmi, *Kamûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1317), 1/508.

[559] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 24; Barkan, *Kanunlar*, 390.

[560] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.

KKÖO, KSSHK, CK (III):	"[…] Bir raiyyet ziraate kabil yerin üç yıl boz komak zarardır sipahiye. Ol zararın def'iyçün/ref'iyçün üç yıl [sene, CK (III)] boz kalan yeri sahibinin elinden alup gayrı kimesneye tapuya vermek örfen caizdir. Amma dağ ve gayrı [kır, CK (III)] yerler olup veyahud su basup her yıl ziraate kabil olmayup boz kalsa, alup gayra vermek [verilmek, CK (III)] memnudur; zira zürra' tarafından taksirat-ı mütevaliye olmamışdır. Raiyyetin çift öküzü maslahatı içün ve harman yeri için [raiyyet çift maslahatı için, CK (III)] birkaç dönüm yeri boz koyup mera edinmek memnu değildir. Bu sebeble ne kadar boz kalsa tapuya verilmez. Kadimü'z-zamandan şehirlünün ve ehl-i kuranın davarları örüsi içün vaz olunan yerlerün ekilmesi ve korunması zarar-ı amm olduğu sebebden def ve men olunmuşdur. Avret yerin boz komayup öşrin ve rüsûmın eda etse, elinden almak hayfdır."[561] "[…] Semendire vilayetinde yerlerinden kalkup perakende oturan reayadan sipahi muhayyerdir; dilerse mahalline göre tamam öşür veya nısıf [öşür, KSSHK, CK (III)] alur ya çift bozan resmi altmış beşer akçe alur [yetmiş beş akçe alurlar, KSSHK, CK (III)]."[562] "Eğer [bir, KSSHK] raiyyet hastalığından [hastalıkdan, KSSHK, CK (III)] ya fakirliğinden [yoksullukdan, KSSHK, CK (III)] ya pirliğinden [veya pirlikden KSSHK, CK (III)] güci yetmedüğünden çiftin bozsa veya çiftliği bıraksa, andan süvari bennâk resmi ala, elindeki yeri gayra vere. Çift yazılup durursun deyü çift resmin taleb etmeye."[563]
KKÖO, KSSH:	"[şehirlü, KSSH] çift(liği) bozup ferâğat ederse, çift resmi yazılmamışdır [taleb olunmaya. Ol sebebden şehirlüye resm-i çift kayd olmamışdur, KSSH]."[564]
KSSH:	"Bir raiyyet kıtlıkdan veya pirlikden veya fakirlikden çiftin bozup ve çiftliğin bıraksa, sahib-i timar andan resm-i bennâk taleb [ede] yerin[i] ahare vere; çift yazılmışsın deyü resm-i çift almaya."[565] "Bir raiyyet arazi-i öşürden ziraate kabil olan yerin bilâ-mâni üç yıl alet-teval boz kosa, sipahiye zarar olduğu için elinden alınup ahare tapuya vermek caizdir. Amma sahibi 'el verdüğün ben verürün' dese, ahare vermeye. Ol, yine kendiye vereler. Velakin dağ ve bayır olup veya su basup ziraate kabil olmaya yahud çeltüğe korunup her yıl ziraate kabil olmasa, boz kalsa, alup gayra vermek memnnu'dur. Bu sebeble boz kalsa tapuya müstahak olmaz."[566] "Reaya tapusundan müteferrik olup perakende olsa, cem etmek kanûn-ı kadimdir. Amma on yıldan on beş yıldan berü bir yerde mütemekkin olsa, göçürüp getürmek men olunmuşdur. Bir şehirde reaya neslinden bir kişi on beş yıldan berü vatan tutsa, amma bu hususda reaya defterinde mukayyed olmasa, anun emsali kimesne raiyyet olmaz, şehir halkına ilhak olunur."[567]
CK (I)	"Defterde bir raiyyetin üzerine çift yazılmadan ve elinde resm-i çift alınur yer olmadan köyden kalkup varup bir kasabada oturmağla çift bozan akçesi alınmaz."[568]
CK (II)	"Defterlü raiyyet taifesi tasarrufunda olan ziraate salih ve hasıl verir yerlerin bilâ-mâni boz ve hâlî koyup aharın toprağını ziraat eylese tenbih olunup men olmazsa zecr ile iki öşr alınur."[569]

561 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 45r-45v; Akgündüz, *OK*, 2/66; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 168[a] (18[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 35[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/352.

562 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 51v; Akgündüz, *OK*, 2/69; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 171[a] (21[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 38[b]; Akgündüz, *OK*, 7/355.

563 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 23r, 13v-14r; Akgündüz, *OK*, 2/48; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 153[a] (3[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 25[a]; Akgündüz, *OK*, 7/341. KKÖO'da derkenarda "sahib-i arz ziraate kâdir olmayınca sipahi yeri satıp ondan *bennâk resmi* alır" ilavesi yer almaktadır.

564 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 47r; Akgündüz, *OK*, 2/67; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[b]-9[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 150.

565 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 149.

566 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 10[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 152.

567 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 8[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 150.

568 *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 19[a]; Akgündüz, *OK*, 7/240.

569 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 32[b]; Akgündüz, *OK*, 7/289.

CK (III):	"Çift bozan resmi mukaddemen yetmiş beş akçe alınırdı. Lakin reayanın ekseri çift ve çubuğın dağıdup kimi yerinde ahar sanata meşgul olup ve kimi dahi haric yerlere gidüp ticarete ve gayrı mesleğe salik olmağla evkaf û emlake hususan zeamet ve timara noksan-ı külli olmağın -bu makulelerden zecren lehüm- bütün çifti olanlardan üç yüz, nim çifti olanlardan yüzelli akçe, nim çiftden ekal olanlardan kanun üzere yetmiş beş akçe çift bozan resmi alınmak ferman olunmuşdur."[570] "Evvelden ziraat ve hiraset olunup öşür ve resm alınagelen tarlalar dinlendirrnek içün konmuş olmayup üç sene alet teval bilâ-mani boz ve hâlî konmuş ise, eshab-ı 'kadimi yerlerimizdir' deyü niza ederler ise caiz değildir. Ol asıl yerleri zilyed oldukları hasebiyle verdiği resm-i tapu ile ashabına teklif edesiz. Almayup gerü ol vecihle te'allül ederlerse sahib-i arza hükm edesin ki, dilediğine tapu ile vere. Bir raiyyet yerinden kalkup ahar yerde on yıldan ziyade sakin olmuş bulunsa kaldırmak hilâf-ı kanundır. Nihayet vilayet muharriri çıkup sakin bulunduğu karyeye yeniden raiyyet yazınca eski sipahisine ancak rüsûm-ı raiyyeti verür. Bir raiyyet kalkdığı yerde kalan yerlerini ziraat etmeyüp ta'til etdüği ecilden sipahiye zarar olmağın zecr ile çift bozan resmi alınmak ferman olunmuşdur. Hâlî kalan yerlerin sahib-i arz tapu ile ahare verüp hasıl olan öşür ve resmin ol yeri tasarruf edenden sonra veyahud karyesinden gidüp ahar karyeye sakin olan raiyyet her yıl varup yerlerini ziraat idüp öşür ve resmini verdikden sonra mücerred 'ahar yerde sakinsin' deyü çift bozan resmi taleb olunmak caiz değildir."[571] "Bazı raiyyetlerin ellerinde çiftlik olup hakkından gelmeyüp ahar kimesnelere ücrete verse, timar eri marifeti olmadan raiyyet bunda ahare vermek kendü feragat etmek caiz değildir, yasak olunup anın gibi olmaya. Kendü eküp biçüp hakkından gelirse hoş ve illa yerin sahib-i timara teslim eyleye. Bazı kimesneler ziraat olmağa kabil yerlerini davar örüsü idüp ve muattal eyleseler, şol yer ki, kadimden örü olmayup ziraat olınagelüp ziraata kabil ola, teklif idüp ekdirilüp muattal konulmaya; tehdid etdikden sonra gerü ta'til idüp ekmezse sahib-i timara hükm olunmak kanun-ı mukarrerdir."[572]
KSMH:	"Raiyyet ziraat olunıgelen yerden bilâ-mâni üç yıl boz kosa, sipahiye zarar olduğı içün sahibinin elinden alup ahare tapuya vermek kanundur. Amma sahib-i arz 'el verdüği tapuyı ben verürin' derse ana vereler. Dağ ve bayır ve çayır veyahud su basup zarar etse, ziraat kabil olmaduğı sebebden boz kalsa, tapuya müstahak olmaz. Raiyyetin öküzi içün ve harmanı yeri içün bir dönüm yer boz kalsa memnu değildir; tapuya müstahak olmaz. Kadimden şehirlünün veya ehl-i karyenin davarları örüsi içün vaz olunan yerlerin ziraat olunması ve korunması memnudur; zararı amm olduğu içün tapuya verilmeye. Raiyyet fevt olsa ya celây-i vatan etse, yeri mahlûl kalup sipahi ol yeri kendü tasarruf etse veya ortağa verse, hassa olmaz, ahare verse caizdir."[573]

Kanun koyucuların açık bir şekilde belirttiği üzere *çift bozan resmi*nin vaz'ına gerekçe olan husus tapu sözleşmesiyle reayanın kendilerine icare edilen araziyi *çift resmi*nin yanı sıra üretim yapmak ve bunun karşılığında mükellef olduğu *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisini ödemek karşılığında hastalık, yaşlılık ve yoksulluk gibi kanûni gerekçeler dışında sebepsiz yere âtıl/boz bırakmasıydı. KP, KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)'de vurgulanan zikri geçen kanûni gerekçelerle âtıl kalan arazinin mutasarrıfından herhangi bir vergi alınmazdı. Fakat mezkûr gerekçelerden dolayı araziyi

570 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 12[b]-13[a]; Akgündüz, *OK*, 7/330.
571 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 23[b]-24[a]; Akgündüz, *OK*, 7/339-340.
572 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 7[a]; Akgündüz, *OK*, 7/325.
573 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 39[b]-40[a]; Akgündüz, *OK*, 8/117.

işletemeyecek olan reayadan arazileri alınır ve tapuya verilirdi.[574] Ancak reayanın sağir[575] olduğu yıllarda arazisi muattal kaldığı için elinden alınıp tapuya verilemezdi:

1. "Mesele: Zeyd-i müteveffadan evlad-ı sağirine intikal eden tarlalarını üç seneden ziyade hâlî ve muattal kalmağla sahib-i arz tapu ile ahare vermiş olsa halen sağirler baliğ olduklarında ol tarlaları almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar."[576]

KP, KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)'de vurgulanan kanûni gerekçeler dışında üç yıl muattal bırakılan çiftten/araziden alınan *çift bozan resmi*nin sipahi açısından üretimden alması gereken *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisinde -noksân-ı külli olmağın/sipahiye zarar oluşturduğu içün- yol açtığı kayba karşılık olduğu özellikle KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da vurgulanmaktadır. Zira sipahi/sahib-i arz, memuru olduğu araziden dolayı devlete gelir kaybı yaşatmamakla mükellefti:

2. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan tarlaların Amr'a tefvîz ettikde sahib-i arz 'Amr'dan öşrü resm alınmak müte'ezzirdir' deyü izin vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Vakıa öyle olsa ona vermemek gerektir hin-i tefvîzde izin vermek ile me'mur olduğu sahib-i arza zarar olmamak ile meşrutdur."[577]

Reayanın muattal bıraktığı arazinin sipahi açısından *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisinde yol açtığı kaybına karşılık tam çift, nîm çift veya nîm çiftten ekal arazi ayırımı yapılmadan kanûnen alması gereken *resm-i çift bozan* miktarı KP'de 50, KKÖO'da 65, KSSHK ve CK (III)'da 75 akçeydi. Fakat CK (III)'de özellikle vurgulandığı üzere sonradan yapılan bir düzenleme ile âtıl bırakılan tam çift araziden 300, nîm çiftten 150 ve nîm çiftten daha az olan araziden ise 75 akçe olarak *resm-i çift bozan* çok ciddi bir

---

574 Ayrıca özellikle belirtmek gerekirse reayanın tasarrufunda olup da âtıl kalma durumunda elinden alınıp başkasına tapuya verme durumu için söz konusu üç yıl süre zarfı sadece araziler için geçerliydi. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse *resm-i tapu*su verilerek inşa edilen değirmenler işletilmese dahi vergisi alınırdı fakat muattal kaldı diye sipahi mutasarrıfından alıp başkasına tapu ile verme hakkına on yıl süreden önce sahip değildi: "Mesele: Zeyd değirmen ocağını satun alup birkaç yıl tamir etmeyüp muattal kosa sipahi mezbûr yılların resmini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? Cevâb: Olur. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 91[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[a].
"Mesele: Bir değirmenin ocağı beş altı yıl hâlî kalmağla sipahi tapu ile ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Resmin alur. Ebussuûd." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 30[b].
"On sene muattal kalan değirmen ocağı ahare verilür: Zeyd'in timarı toprağında olan değirmen harap olup eseri binadan nesne kalmayup maliki olan Amr'dan ol harap değirmenin resmin on sene olmıycak ol değirmen ocağını tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27[b].

575 Hakk-ı tasarruf sahibi reayanın sağir olması durumu dışında bu duruma esir olan reaya da eklenebilir: "Mesele: Esir olan Zeyd'in sipahi tarlalarını birkaç sene hâlî ve muattal kalmakla Amr tapu ile verse halen Zeyd halas olup geldikde tarlalarını meccanen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 56[b]. İhtimalli bir ifade kullanmamın gerekçesi bu fetvadaki belirsizliktir. Zira "birkaç sene hâlî ve muattal kalmakla" araziler aşağıda görüleceği üzere mutasarrıfından üç yıl dolmadığı müddetçe alınamazdı. Dolayısıyla söz konusu fetvada 'mutasarrıf esir olduğu için mi yoksa tasarrufundaki arazinin muattal kalma hâlî üç yıl dolmadığı için mi tapuya müstahak olmaz' hususu açık değildir.

576 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51[a].

577 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[b].

artış göstermişti.[578] Bazı sancak kanunnâmelerinde ifade edildiği üzere reayanın çiftini terketmesi sebebiyle sipahinin *resm-i çift* ve *harâc-ı mukâseme* tahsilinde oluşacak zararların toplamı *resm-i çift bozan* miktarının tayininde esas alınmaya çalışılmıştır.[579] Dolayısıyla yukarıda belirtildiği üzere *resm-i çift* ve *harâc-ı mukâseme* için belirlenen oranlar bölgeden bölgeye ve arazinin verimliliğine bağlı olarak farklılık gösterdiği için bu verginin miktarı da değişebilmekteydi.

*Çift bozan resmi*ne dair söz konusu oranlar tabii ki KP ve CK (III)'de vurgulandığı üzere tarım dışında başka bir işle/sanatla geçimini sağlamak üzere çiftini bırakıp terk edenlerden alınan miktardı. Zira KP'de ve CK (II)'de bu durumdan farklı olarak tarıma elverişli çiftini terk edip başka birinin çiftinde çalışanlardan ise ceza olarak bir muattal bıraktığı kendi çifti, bir de çalıştığı yeni çifti için olmak üzere "iki öşür" tahsil edilirdi. Bütün bu hususlar timara kayıtlı (yani üzerine çift, nîm veya nîm çiftten ekal çift kayıtlı) reaya için geçerliydi. Zira hem yörük (eşküncü, tatar vs.) hem de şehirli reaya şehirdeki mülk toprakları için bu vergilerle mükellef değildi. KP'de yörük taifesinin bu vergilerle mükellef olmadıkları yönündeki hüküm onlara has düzenlenmiş sonraki kanun derlemelerinde de sürdürülmüştür.[580]

Şehirli reayanın bu vergilerle mükellef tutulmaması meselesinde ise onların şehirdeki toprakları zaten mülk olarak kabul edilirdi.[581] Dolayısıyla şehirli reaya timar

---

578 Sûdî ve Sayın söz konusu zamlı miktarı sanki İmparatorluğun her dönemi ve sancağında standart bir şekilde bu oranlarda (tam çiftten 300, yarım çiftten 150, yarım çiftden daha az bir araziden ise 75 akçe) tahsil edilmiş gibi genel bir ifade kullanır. Bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 133; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 37. Cezar ise bu vergiyle ilgili söz konusu zammın 1603 yılından itibaren yapıldığını öne sürmektedir. Bk. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 43. Gerçekten 979/1571 yılında Budin Beylerbeyinin Macaristan için *çift bozan resmi*ni artırma yönünde merkeze yaptığı teklif reddedilmiş olması bu iddiayı güçlendirmektedir. Bk. Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 53. Netice itibariyle *çift bozan resmi*ne dair yapılan zammın Celalî isyanlarından mütevellid reayanın çiftini terketmek zorunda kalması dolayısıyla çiftine geri dönmesini sağlamak üzere bir tür caydırıcı tedbirin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 771; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celalî İsyanları"* (Cem Yayınevi, 1995), 53. Bunu CK (III)'teki düzenlemenin yanı ısra dönemin fetvaları da desteklemektedir. Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[a-b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[a].

579 "Çift bozan resmi dahi bir raiyyet çiftini bıragub arabacılık veya ahar sanat ihtiyar eylese eğer müslüman ise bedel-i öşür elli akçe ve yiğirmi iki akçe resmi çift vire cümle yetmiş iki akçe olur. Ve eğer kâfir ise bedel-i öşür altmış iki akçe ve hem yiğirmi beş akçe ispence vire cümle seksen yedi akçe olur." Barkan, "977/1569 Tarihli Silistre Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 288. Bu tespiti vurgulayan başka araştırmalar için ayrıca bk. Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 502; Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 41-42.

580 "Çifti olmayan müzevvec yörükler oturdukları karye sipahisine timar sınırında bazı müddet tavattun idüp ziraat eylediklerinden sonra göçüp gayrı yere vardıkda sahib-i timar sair reaya gibi cebrî (yer) ine getürmeyeler […] ve 'çift bozan resmi' deyü nesnesin almayalar. Zira yörük lâmekân olmağın bunların gibi teklifâtdan berilerdir." Bk. Barkan, "992/1584 Tarihli Kocacık Yörükleri Kanunu", *Kanunlar*, 264.

581 "Şehirler içinde olan yerler mülktür." Bu minvaldeki bazı fetvalar için bk. Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 253[a]; *Kânûnnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 37[a].

sistemine bağlı *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i dönüm*, *resm-i tapu* gibi vergilerle mükellef olmadıkları gibi şehir ve şehir sınırındaki herhangi bir timara dahil olmayan çiftlerini âtıl bırakmaları durumunda da *çift bozan resmi*yle de mükellef olamayacakları KP, KKÖO ve KSSH'da özellikle belirtilmektedir.[582]

KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da ayrıca belirtildiği üzere arazinin dağ, bayır veya sel basması (sulak olması) nedeniyle her yıl tarıma elverişli olmayışı gibi reayadan kaynaklanmayan sebeplerden dolayı çiftin mutasarrıfından *resm-i çift bozan* alınırdı fakat çifti muattal kaldı diye elinden alınıp başkasına tapuya verilemezdi. Kanun koyucuların bu hususta düzenlemiş olduğu kanun hükümleri İbn Kemal haricindeki -başta Ali el-Cemâlî, Sâdî Çelebi ve Ebussuûd Efendi olmak üzere- Osmanlı uleması tarafından da desteklenmiştir:

3. "Mesele: Zeyd'in tasarrufunda olan yer ziraate kabil olmamakla bir nice yıl ziraat olunmasa tapuya müstahak olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ali [el-Cemâlî]."[583]

4. "Mesele: Zeyd'in tararrufunda olan mîrî tarlalarını su basmak ile beş sene miktarı Zeyd ziraat edemeyüp muattal kalsa sahib-i arz ol tarlaları mücerred 'muattal kaldı' deyü halen Zeyd'e tasarruf ettirmeyüp tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Sâdî Efendi."[584]

5. "Sual: Zeyd-i mütevelli vakıf yeri Amr'a üç yıl muattal komamak şartıyla vermek istedikde hâkim üç yıl muattal konmaması her yıl hâsıl olanda dört beş yılda bir hâsıl verir yerde değildir diye şart ile vermeden men'e kâdir olur mu? Cevâb: Vakıa dört beş yılda bir hâsıl verir ise olur, ta'til değildir. Ebussuûd."[585]

6. "Mesele: Zeyd'in tarlasını su basup birkaç sene ziraate kâdir olmasa ba'dehu kesilüp Zeyd ziraat murad eyledikde sahib-i arz tarlayı birkaç sene hâlî kaldı deyü ahare tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Üç sene hâlî kalmayınca kâdir değildir."[586]

İbn Kemal'in hem zikri geçen kanun hükümlerine hem de 3, 4, 5 ve 6 numaralı fetvalara göre bu hususta görüş beyan eden ulema ile farklı görüşte olduğu tam olarak ifade edilemese de en azından onun kuraklık ve çoraklığı reayanın tarlasını âtıl bırakması için yeterli meşru bir gerekçe olarak saymadığı söylenebilir. Başka bir deyişle o, söz konusu gerekçelerle arazinin muattal kaldığı süreyi bunun için tayin edilen üç yıllık

582 Anadolu ve Rumeli coğrafyasında -kanunnâmeler ve fetvalar uyumlu bir şekilde- şehirdeki topraklar mülk olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla şehirli reaya kırsal kesimdeki reayaya göre daha avantajlı bir vergi mükellefiyetine sahiptir. Bu mevzuyu Hanefi mezhebi açısından ele alan bir araştırma için bk. Baber Johansen, *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*, Studies in Islamic law and society; volume 7, (Leiden: E.J. Brill, 1999), 129-152.

583 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan, nr. 223), vr. 37[a].

584 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 40[b].

585 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[a].

586 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 71[a].

süreye dahil edilmesi ve buna göre üç yılı dolunca mutasarrıfından alınıp başkasına tapuya verilmesi gerektiği görüşündedir.

7. "Sual: Zeyd, bir miktar yerin hakk-ı tasarrufunu alıp sipahi marifetiyle nadas idüp, ba'dehû çorak […] ve kurak […] mâni olup üç yıl ekemeyüp, ba'dehû sipahiye örfîyesin verüp sipahi 'sen üç yıl ekmedin' deyü ol yeri elinden almak istese hâlbuki Zeyd, ol yeri evvel yıl ekmiş olsa, sipahi evvel yıl ektiğinin öşrünü de alsa şer'an Zeyd'in elinden alup tapuya verebilir mi? Cevab: Alabilir. İbn Kemal."[587]

KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da ayrıca belirtildiği üzere kanûnen geçerli bir mazereti olmadan tarıma elverişli arazisini[588] üç yıl peş peşe muattal bırakan reayadan sahib-i arz,[589] -söz konusu vergiyi ödese bile araziyi alıp zilyed olmaları hasebiyle tekrar çalıştırmak üzere önce hali hazırdaki mutasarrıfına teklif ettikten sonra kabul etmez ise-[590] başkasına tapulama hakkına sahipti:

8. "Mesele: Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tarlaya mutasarrıf olan Amr üç seneden ziyade ol tarlaları boz ve hâlî kosa halen Zeyd tapu ile vermek lazım oldukda Amr'a vermeyüp ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Amr talip ise olmaz."[591]

8 numaralı fetvayla da desteklenen KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da vaz edilen söz konusu hüküm 1018/1609 tarihinde Şeyhülislam Yahya Efendi'nin talebiyle Okçuzâde Mehmed Efendi (ö. 1039/1630)'nin Dîvân-ı Hümâyun'dan çıkardığı kanunla revize edildi. Yeni hüküm arazinin muattal kalma gerekçeleri konusunda reayanın vefat etmiş olması durumunu bile isteye toprağını terk eden reayanın durumundan farklı değerlendiriyordu. Buna göre vefat eden mutasarrıfın erkek evladı yoksa tapu hakk-ı öncelik sırasına göre sırasıyla kızı, erkek kardeş, kız kardeş, baba, anne ve köy halkından talip olan kimselere teklif edilirdi.[592] Fakat kendi

---

587 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 117[b]-118[a]; ayrıca bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 472[b].

588 Tarıma elverişli olan arazinin muattal bırakılmaması gerektiği yönünde fetvalar için örneğin bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 17[b].

589 Elbetteki bu durum sadece timar dahilindeki mîrî araziler için değil vakıflara ait arazileri işleten reaya için de geçerliydi. Örneğin 1000/1591 tarihli bir sicil kaydında Abdullah Ağa vakfına ait bir araziyi işlemek üzere tapu ile alan reaya üç yıl üst üstte tarlayı ekmemekle vakıfa zarar hasıl olduğu için kanun hükümlerine atıfla kişinin elinden arazinin alınması ve başkasına tapu ile verilmesi gerektiğine hükmedilmiştir. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/647, hk. no: 1302.

590 Sipahi tarafından evvela "halihazırdaki mutasarrıfa 'senin zirâata kabil olan yerin muattal yatar sipahiye öşür hâsıl olmaz gel tasarruf eyleyip ziraat eyle' deyicek mezkûr, 'benim yerlerim ziraat olunur ve eğer olunmaz ise var tapuya ver' dediği talebiyle sebt-i sicil olundu" şeklinde teklif yapıldığını gösteren 931/1525 tarihli bir sicil kaydı için bk. *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 3/99, hk. no: 152. Sûdî, muattal bırakılan arazinin hemen sahibinin elinden alınmamasını ve *çift bozan resmi*yle mükellef tutulmasını bu arazi için yeni bir müstecir çiftçi bulmanın zorluğundan kaynaklı olduğunu belirtmektedir. Bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 133. Teklifin öncelikle araziyi muattal bırakan zilyed mutassarrıfa yapılması da bu durumun bir neticesi olarak değerlendirilebilir.

591 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 46[a].

592 Bu konu ileride *resm-i tapu* bahsinde ele alınacaktır.

isteğiyle arazisini terk eden reayanın muattal kalan arazisinde tapudaki öncelik hakları bulunan söz konusu kişilerin bu hakkı sipahinin tercihine kalırdı: "Bir tarlayı mutasarrıf olan, ahar diyara gidip üç sene ta'til etmekle tapu müstahak oldukda sahib-i arz muhayyerdir; isterse hakk-ı tapusu olanlara verir, isterse ahare verir vefata göre [bu mütevvefa olması nedeniyle arazisi muattal kalan kimsenin durumu gibi] değildir."[593] Ne var ki Pîr Mehmed Efendi'nin bu kanun hükmüne karşı aykırı bir görüşte olduğu görülmektedir:

9. "Hâlî kalan tarlayı kız karındaşlar alamaz: Zeyd mutasarrıf olduğu tarlasını birkaç sene boz ve hâlî koyup ta'til etmekle sipahi tapu ile vermeğe murad ettikde Zeyd'in li-eb karındaşı Hind il verdüği resmi tapu ile ahare verdürmeyüp kız karındaşı olmağla 'ben alurın' deyü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[594]

Zira 9 numaralı fetvada belirtildiği üzere Pîr Mehmed Efendi, kişinin mutasarrıf olduğu arazisini muattal bırakması halinde kız kardeşin tapuda öncelik hakkı olmadığı kanaatindedir. Dolayısıyla ona göre muattal kaldığı için tarlası başkasına tefvîz edilen kimselerin tarlasını kızı/kızları tapuda öncelik hakkına sahip değildir. Aynı şekilde gâiblik sebebiyle de reayanın -vefat etme durumundan farklı olarak- muattal kalan tarlalarında tapudaki öncelik hakkı bulunanların bu hakkı kalkardı:

10. "Mesele: Zeyd gâib olup on beş yirmi seneden mütecaviz tarlaları hâlî ve muattal kalmağla sipahi ol tarlaları Zeyd'in emmisi oğlu Amr'a tapu ile verse halen Zeyd'in li-ebeveyn kız karındaşı olup ol tarlaları olduğu mahallede sakin olan Hind 'ben ehak ve evlayın' deyü Amr'a verdiğin verüp ol tarlaları Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, mevti gibi değildir."[595]

Hem kanun hükümlerinde hem yukarıdaki 5, 6, 7 ve 8 numaralı fetvalarda da ifade edildiği üzere arazinin muattal kalması sebebiyle mutasarrıfından alınıp "yeni bir tapuyla" başkasına tapu edilmesine konu olması için tayin edilen süre üç yıldı. Fakat görünen o ki reaya ile sipahi arasında en çok problem haline gelen meselelelerden biriydi bu. Hatta sipahi ile reaya arasında arazinin muattal kalıp kalmadığına yönelik tartışmalar dava konusu olmuştu:

11. "Zeyd'in yedinde olan tarla içün sipahi Amr, ta'tiline beyyine getürse Zeyd ziraat olduğuna beyyine getürse kangısı evladır? el-Cevâb: Zeyd'in beyyinesi evladır. Eğer adil ise ziraat beyyinesi evladır. Ketebehü Ebussuûd."[596]

---

593 Sun'ullah Efendi, "Araziye Müteallık Kanun", *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 77[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 12[b].

594 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[b]-29[a].

595 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 52[a].

596 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 70[b].

Zira arazinin muattal kalma süresi üç yılı dolmadığı halde bazen sipahi araziyi mutasarrıftan almak istemekte (bk. aşağıdaki 12 numaralı fetva) bazen reaya üç yıl dolduğu halde arazisinin elinden alınmasına karşı çıkmaktaydı. Buna göre Ebussuûd Efendi'nin 11 numaralı fetvada vardığı hüküm hak çatışmasının sonucunu belirliyordu. Nitekim kanun koyucuların tayin ettiği "peş peşe üç yıl müddetle muattal kalan arazi tapuya konu olur" hükmü mezkûr 5, 6, 7 ve 8 numaralı fetvaların yanı sıra daha birçok fetvada -12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 ve 20 numaralı fetvalarda- ısrarla uyulması gereken bir hüküm olarak vurgulanmaktadır:

12. "Zeyd sipahiden bir kıta arzı resm-i tapu verüp alsa, üç yıl muattal komayup ziraat ederken sipahi ahar gelüp 'yer bana gerek hâs yerdendir' deyü Zeyd elinden almak veya ahare resm-i tapu ile vermek şer'an caiz olur mu olmaz mı beyân oluna? el-Cevâb: Sipahi Zeyd'in elinden alıp işletme yetkisine sahip değildir."[597]

13. "[Reaya tarlasını…] üç yıl ta'til eylese, elinden alınup ahare verilmek meşrudur. Ebussuûd Efendi."[598]

14. "Mesele: Zeyd-i sipahinin timarında tarlaları olan Amr, ahar diyara gidip tarlaların üç sene boz komakla Zeyd dahi tarlaları tapu ile Bekir'e vermiş olsa Amr gelip tarlaları zapt et [meğe…] kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[599]

15. "[…] Zeyd tapuya aldıkda yeri [üç yıl][600] muattal etti ise tapuya verilmek muteberdir. […] Ebussuûd."[601]

16. "Zeyd tapulu mîrî yeri on yıl ziraat etmeyüp ta'til eylese sipahi zikr olan yeri Zeyd'den alup ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd Efendi."[602]

17. "Mesele: Sipahi taifesinden olan Zeyd tarlaların yedi sekiz sene boz bırakıp ahar diyara gittikde sahibi arz tarlaları vermek istedikde vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: olur." Ebussuûd."[603]

18. "Üç sene yerleri muattal olanın yeri ahare verilür: Celây-i vatan idüp üç sene yerleri muattal kalan Zeyd'in yerleri sahib-i arz tapu ile talibe vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Celây-i vatan edenin yerlerini fi'l-hal ahare vermeğe memurdur."[604]

---

597 Molla Arap *Fetâvâ-ı Mevlânâ Arap*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 585, vr. 12[b].

598 "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/55.

599 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 35[a].

600 Ebussuûd Efendi'nin 12 ve 13 numaralı fetvalarda açıkça ifade ettiği üzere onun muattal kalan arazinin tapuya konu olabilmesi için kanun koyucuların belirlemiş üç yıl sınırını referans aldığı görülmektedir.

601 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[a-b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 262[b].

602 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[b]. Aynı şekilde vakfa ait tarlayı üç yıldan ziyade muattal bırakan kimseden mütevelli alıp başkasına verebilirdi. Bununla ilgili fetvalar için bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[b], 474[a].

603 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 35[a]. Bu fetvanın başka versiyonları için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[b].

604 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b].

19. “Mesele: Zeyd tasarrufunda olan tarlasını üç seneden ziyade hâlî ve muattal oldukda sahib-i arz ol tarlayı Zeyd’in ta‘tilinden [dolayı alıp başkasına] tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.”[605]

20. “Mesele: Zeyd’in mukâtaa ile tasarrufunda olan tarlasında izni mütevelli ile eşcâr gars eylese ba‘dehu murûru eyyam ile ol eşcârı koruyup tarla olduk da Zeyd üç sene miktarı boz ve hâlî koyup ta’til etmekle mütevelli ol tarlaları Zeyd’in ta’tilinden vermek istedikde Zeyd mukâtaa vermemekle tapuya müstahak olmaz deyüp mütevelli men’e kâdir olur mu? el-Cevâb: Min ba’d mukâtaa vermeyüp ya öşür ya öşüre muadil resim verirse febiha ve illa ahare tapu ile verüp öşrünü almak elinden gelir.”[606]

Reayanın tarlasından birkaç dönümlük kısmını KKÖO, KSSHK ve CK (III)’de belirtildiği üzere çift öküzlerinin maslahatı veya dinlendirmek maksadıyla nadasa bıraktığı dönemlerdeki muattal kalma süresi arazinin tapuya konu edilebilmesi için tayin edilen üç yıllık müddete dahil edilmezdi. Fakat söz konusu kanun hükümleri CK (III)’de “tarıma elverişli arazinin tamamını hayvanlarına örü/otlak deyip muattal bırakmamak şartıyla” mukayyed olunmuştur. Buna göre reaya, tarlasının tamamını hayvanlarına otlak olarak bırakmak yani çayıra komakla çiftini işlememiş (ta‘til etmiş) sayılırdı (bk. 21 numaralı fetva). Hatta fetvalarda söz konusu otlaktan/çayırdan sipahinin öşür talep etme hakkı da ayrıca bulunmaktaydı:

21. “[…] Tarlayı çayıra komak ta‘tildir. Ebussuûd Efendi.”[607]

22. “Mesele: Zeyd tasarruf ettüği arzı hâlî koyduğu yıl otun biçse sipahisi ‘ol otun beş nuğide[608] biri benimdir’ deyü almağa kâdir olur mu? Cevâb: Gallesinin öşrünü alıcak. Humus alamaz. Kadimden alagelmediyse hiç alamaz.”[609]

23. “Mesele: Zeyd tasarrufunda olan mîrî yeri ekilmedüği[610] zamanda sipahi otundan öşür almaya kâdir olur mu? Cevab: Olur, re’yi hâkim ile. Ebussuûd.”[611]

24. “Sûreti mezbûrede vilayeti mezbûrede halktan göçer evli taifesi kah ziraat idüp öşür verse ve kah hâlî koyup davarlarına mera edegeldikleri yerler öşür müdür veya harâcî midir ve ziraat etmedikleri zamanlar içün dahi sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Sahiplerinin mülkü olup kadimden asla öşürden gayrı hak veregelmediyse sahib-i fevt oldukda cemî-i vereseye kismet olunageldi ise öşriyyedir arz kuvvet bulmak içün bir iki yıl ziraat etmemekle öşür alınmaz amma çayır koyucak çayırın öşrü alınur.”[612]

---

605 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 52[b].
606 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 47[b]-48[a].
607 “Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/56.
608 Nuği: Anadolu’da Ortaçağ’da kullanılan bir ölçü birimidir. Birçok ölçü birimi gibi bölgeden bölgeye farklı miktarlarda değişebilmektedir. Bk. Walther Hinz, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 5 (1989): 29.
609 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a].
610 Başka bir nüshada “ekildüği zamanda” şeklinde belirtilen bu kısım sehven hatalı yazılmıştır. Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].
611 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 254[a].
612 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].

25. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan tarlasını bir sene zer' etmeyüp boz ve hâlî kıldıkda ol senede hasıl olan otluğun sipahi öşrün almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[613]

26. "Mesele: Zeyd'in tapu ile tasarrufunda olan [tarlalar] birkaç sene boz kalup ba'dehu Zeyd yine ol tarlaların nadas idüp ziraat ederken halen sahib-i arz Zeyd'e 'sen ol tarlaları birkaç sene boz komuş imişsin öyle olıcak ben ol tarlaları tapu ile verürin' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Mübaşirinden sonra olmaz."[614]

22, 23, 24, 25 ve 26 numaralı fetvalarda görüldüğü üzere tarıma elverişli tarlasının tamamını otlak olarak muattal bırakan reayadan sipahi, biten ottan öşür alma hakkına sahipti. Fakat özellikle otlak olarak muattal bırakılmayan arazilerden ise reaya öşrünü verdiği mahsulünü kaldırdıktan sonra kendiliğinden biten ottan sipahi, ayrıca öşür alma hakkına sahip olmadığı gibi (bk. 27 numaralı fetva) bu şekildeki tarlasını başkasına hayvanlarını otlatması karşılığında aldığı kiradan da öşür alma hakkına sahip değildi (bk. 28 numaralı fetva):

27. "Mesele: Reaya tasarrufunda olan yerlerden hâsılların kaldırdıktan sonra biten otlardan sipahi öşür almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Hâsıl getirildiği yıl biten otlaktan alınmaz. Ebussuûd."[615]

28. "Mesele: Bir karye ahalisi tarlalarında hasıl olan hubûbun öşrünü sipahiye verdiklerinden sonra sipahi mücerred 'siz mutasarrıf olduğunuz tarlaların bazını ziraat etmediğiniz her senede bazı kimesneye koyun otlatmak içün izin verüp bir miktar akçe alırsınız ol akçenin bir miktarını bana verürin' deyüp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[616]

Sonuç olarak kanun hükümleri ve fetvalar uyumlu bir şekilde tarıma elverişli tarlanın otlak olarak muattal bırakılması halinin ta'til olarak kabul edilmesi ve dolayısıyla bu süreçte *resm-i çift bozan* vergisi alınması gerektiğinin yanı sıra âtıl kalma süresi üç yılı geçince de sahib-i arzın tarlayı tapuya verme hakkına sahip olduğu yönündedir. Fakat çayır veya bostan özelliğinde olan araziler yani yukarıda ayrıca ifade edildiği üzere her sene art arda tarım yapmak için elverişli olmayan çayırlık ve dağlık vs. gibi yerler ise üç yıldan ziyade muattal kalsa bile tapuya verilemezdi:

29. "Mesele: Zeyd'in tasarrufunda olan çayır ve bostan yerlerini Zeyd beş altı sene boz ve hâlî koyup muattal etmekle mütevelli ol tarlaları tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Çayırda olmaz bostan behresi var ise olur yok ise andan dahi olmaz."[617]

Buraya kadar çiftini bozan reayanın tedricen karşı karşıya kaldığı -arazinin muattal bırakıldığı her bir yıl için *çift bozan resmi* ve bu durum "peş peşe üç yıl muattal

613 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].
614 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[b].
615 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[b].
616 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[a].
617 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 56[b].

kalma müddetini" aşınca arazinin mevcud mutasarrıfından alınıp tapuya konu edilmesi şeklindeki- yaptırımları ele aldım. Bu iki yaptırımdan sonraki yaptırım ise KSSH ve CK (III)'de belirtildiği üzere arazisini terk edip başka yerde ikamet eden reayanın, üzerinden on yıl geçmemişse ve arazi de bir şekilde tapuya verilmemişse sipahisinin zorla eski ikametgahına nakletme hakkına sahip olduğu yönündeki yaptırımdır. Bu uygulama Sûdî'nin de ifade ettiği üzere muattal kalan arazi için yeni bir müstecîr bulmanın zorluğu[618] sebebiyle yürürlüğe konulmuştu. Fakat bu hususla ilgili kanun hükümleri reaya ile sipahi açısından tartışma konusu olmuş gibi gözükmektedir. Zira bu durum çok sayıda fetvaya konu olmuş ve görünen o ki sipahi reayanın yurdunu terketmesi üzerinden on yıl geçtiği halde kanuna aykırı bir şekilde onları ikamete zorlamakta hatta reayanın kendisi ölmüşse kalan oğulu (oğulları) babalarının yerine ikamete ve vergiye zorlamaktaydı:

30. "On seneden sonra cebren nakl olunmaz: Zeyd-i sipahinin raiyyeti Amr karyesinden firar idüp Bekir-i sipahinin karyesinde tavattun idüp yirmi yıldan sonra Zeyd bulup karyesine iletmeğe yahut çift bozan resmin almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: On yıldan sonra cebren nakle memur değildir. Arzdan muattal yeri kaldı ise ta'tile göre tazmine kâdirdir. Resm-i çift bozan dedikleri budur. Ketebehü Pîr Mehmed Efendi."[619]

31. "On seneden sonra reaya kaldırılmaz [yerinden nakledilmez]: Celây-i vatan eden Zeyd-i raiyetini on yıldan sonra sipahisi cebren karyesine nakle kâdir olur mu? el-Cevâb: el-Cevâb: Olmaz. On yıldan sonra cebren nakil etmemeğe emr-i âli görülmüşdür."[620]

32. "Reaya bilâ-emr nakl olunmaz: Zeyd'in sûret-i defterde mestûrü'l-esami olan raiyyeti Amr, celây-i vatan idüp ve vefat ettikde Zeyd-i sipahi oğlu Bekir-i ahz idüp yerine iletüp hakkını almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Şer'î maslahat değildir. 'Koyun kimin ise kuzu dahi onundur' deyü şayiadır, ancak bu makulede ûlü'l-emre müracaat olunur. Nice emr olursa öyle olur. Nizâm-ı memleket içün olan emr-i âliye itaat vâcipdir. Ketebehü Pîr Mehmed Efendi."[621]

33. "Bir karyede sipahinin raiyyeti celây-i vatan idüp ahar karyede mütemekkin olsa on sene murûr etmeyüp sipahisi bulup onu karyesine iletmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehü Pîr Mehmed."[622]

34. "Zeyd'in raiyyeti olan Amr-ı müslim celây-i vatan idüp ahar yerde tavattun idüp ol yerde oğlu vücuda gelüp Amr fevt olup on yıldan sonra Zeyd, Bekir'i nakle, ispence, resm-i çift ve çift bozan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. On yıldan sonra raiyyet nakl olunmaz. Ta'til-i arzın tazmini ne şer'îdir ne örfîdir. […] hilâf-ı şer' kimesneden mal alınmağa emr-i sultânî yokdur. Şer'-i şerife muvafık olmayan emr arz ve i'lam olunur, itaat vâcip olmaz. Ketebehû Pîr Mehmed Efendi."[623]

---

618 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 133.

619 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 19[a]; ayrıca bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b].

620 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b].

621 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 19[a]. Bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b].

622 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[a-b].

623 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 53[b]. yine asilerin zorundan yerlerini terk etmek zorunda kalan reayadan çift bozan resmi alınmayacağı gibi bunun yerine gıdalar talep edilerek tazmin yoluna gidilmez. Bu hususta "arazinin

Bu fetvalarda görüldüğü üzere Pîr Mehmed Efendi, kanun koyucuların "arazisini terkedip başka yerde ikamet eden reayayı on yıldan önce sipahisinin çiftine geri ikamet ettirme hakkına sahip olduğu" şeklinde vaz etmiş olduğu hükümlerin şer'î bir mesnedi olmadığı ifade edilse de ülü'l-emre itaat etmenin zorunlu bir gereği olarak hukuka aykırı değerlendirmemektedir. Onun şeriate aykırı olarak değerlendirdiği durumlar çiftini terk edip göçen reayanın yerine oğulun veya göç etmesinin üzerinden on yılı dolan kişinin hem kendisinin hem de oğlunun cebrî ikametiydi. Nitekim Pîr Mehmed Efendi, 30, 31 ve 34 numaralı fetvalarda on yıldan sonra sipahinin reayayı cebrî ikametinin şeriate aykırı olduğunu ifade ederek on yıldan önce sipahinin kanun olarak vaz edilen cebrî ikamet hakkını şer'î olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Tabii burada Pîr Mehmed'in mezkûr hususu gayr-ı şer'î olarak yorumlamaması konusunda temel referansı ilgili konuda vaz edilen süreyle ilgili emr-i sultânîlerdir. 32 numaralı fetvada ise o, on yıldan önce oğulun baba yerine cebren ikamet ettirilmesi yönündeki kanun hükmünün "şer'î bir maslahat olmasa da nizam-ı memleket için" uyulması gereken bir hüküm olduğu görüşündedir. Sonuç olarak on yıldan sonra reayanın ne kendisi ne onun yerine oğlu terketmiş olduğu çiftine ikamete zorlanamazdı.

On yıldan önce ise reayanın kendisi eski çiftine ikamete zorlanırdı fakat oğulun ölmüş babası yerine ikamete zorlanması ülü'l-emrin takdirine bağlıydı. Reayanın çiftini terkedip göç etmesi üzerinden on yıl geçmişse bu durum kat-ı alâkası kalmadığı şeklinde yorumlanırdı. Yani eski ikameti ve çifti ile ilişiği tamamen kesilmiş olurdu. Dolayısıyla eski çiftiyle kat-ı alâkası kalmayan reayayı eski sipahisi çiftine ikamete zorlama hakkına sahip olmadığı gibi ondan veyahut kendisi vefat etmiş ise oğlundan diğer vergilerin[624] yanı sıra *resm-i çift bozan* alma hakkına da sahip olmazdı:

> 35. "[…] Evvelki karyedeki yerleri elinde olmıya ve onda koyunu olmıya ve sağiri olmıya alakası kalmamıştır, resm-i çift bozan vermez. Pîr Mehmed Efendi."[625]
>
> 36. "Zeyd-i sipahinin reayasından olup bir karyede sakin olan Amr karyesinden kat-ı alâka ettükten sonra bir beldede tavattun idüp kırk seneden mütecaviz anda sakin olsa halen karye-

muattal bırakılması inde şer' olmakla daman yokdur." Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[a]-19[a].

624 "Mesele: Zeyd sakin olduğu karyesinden kat-ı alâka idüp varup ahar karyede tavattun ve onda üzerine lazım gelen rûsum-u ra'iyyeti cem'e memur olanlara verir iken karye-i ula sipahisi Zeyd'den rûsum-u ra'iyyet almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ahmet Efendi." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 57[b].

625 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b]-55[a].

i mezbûr sipahisi Amr'ı buldukda Amr'dan çift bozan namına bir miktar akçe talep idüp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz şer'an. Ketebehü Hüseyin Efendi [Ahîzâde]."[626]

37. "Resm-i çift ve resm-i çift bozan sakin olduğu karye sipahisinedir: Zeyd-i zimmî celây-i vatan idüp otuz yıl ahar karyede sakin olmuşken eski karyesi sipahisi Zeyd'den ba'dehu mevte [ba'de mevtihî (ölümünden sonra)] oğlu Amr'dan resm-i çift bozan […] almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: [Olmaz.][627] Asıl sakin olduğu yere verilür […] [halihazırda sakin olduğu] yerinde muattal yerler var ise resm-i çift bozan alınur."[628]

38. "Zeyd-i zimmî karyesinden kat-ı alâka idüp ahar karyede tavattun idüp sakin iken karye-i ula sipahisi Amr, 'benim defterlü raiyyetimsin' deyü Zeyd'den […] resm-i çift bozan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Kat-ı alâka etmiş olıcak. Ketebehû Yahya Efendi."[629]

Köyde/timarda ikamet ettiği halde adına kayıtlı bir çifti/arazisi -yani *harâc-ı muvazzaf/resm-i çift* ve *harâc-ı mukâseme/öşür* vergileriyle mükellef- olmayan reayadan sipahi, sırf şehre veya kasabaya yerleştiği için *çift bozan resmi* talep etme hakkına sahip olmadığı[630] gibi adına kayıtlı çiftin hukukunu/vergisini eda eden reayanın da aynı şekilde sırf başka yerde ikamet ettiği için bu vergiyle mükellef tutulmaması gerektiği bilhassa CK (III)'de ifade edilmektedir. Nitekim söz konusu kanuna aykırı davranan bazı sipahiler şikâyet edilmişti. Örneğin 1029/1619 tarihli bir sicil kaydında Virane b. Dimo isimli bir zimmî, ikamet ettiği köyünden göç edeli on yıldan daha fazla olduğu halde sipahinin kendisini eski köyüne nakletmeye zorladığını ayrıca söz konusu eski ikametgahındaki çiftinin ve mükellef olduğu diğer bütün vergilerini ödediği halde tekrar kendisinden vergi talep ettiğini şikâyet etmiş, şeyhülislamdan kanuna uyulması gerektiği yönünde fetva almıştı.[631]

Ebussuûd Efendi ve Pîr Mehmed Efendi de reayanın adına kayıtlı çiftinin hukukunu eda ettiği sürece sırf başka yere göç etmekle çiftinin elinden alınıp tapuya konu edilmemesi gerektiği görüşündeydi:

---

626 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].

627 Burada metinde "olur" şeklindeki cevabın hem bağlama hem de kanun hükümlerinin yanı sıra bir önceki fetva ile sonraki fetvanın da tamamen aksine bir anlam ifade ettiği için sehven yazıldığını ve dolayısıyla "olmaz" şeklinde olması gerektiği kanaatindeyim.

628 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b].

629 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 53[a].

630 Adına kayıtlı çifti olan reaya ise sırf şehre göç etmiş olduğu için şehirli sayılmazdı. Yani sipahi on yıldan önce onu bulup çiftine cebren nakletme hakkına sahipti: "[…] birkaç gün şehre göçmekle şehirli olunmaz. Yine sipahi cebren nakle me'murdur. Ketebehû Pîr Mehmed Efendi." Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 51[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 15[a].

631 Yılmaz Karaca v.dğr. (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 19 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 24/122, hk. no: 92.

39. "Mesele: Zeyd-i raiyet ahar karyeye göçtükde sipahisi yerini Bekir'e vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Yine kendi bizzat ziraat idüp haremin dahi evvelki gibi hareminde dikerse ve cemi' hukukun sair reayası gibi verirse elinde ibka eder. Ebussuûd."[632]

40. "Zeyd ahar diyara gidüp tarlasın ma'murlayıp eküp biçüp öşrü resmin eda ettikden sonra sahibi arz 'her sene içün üçer yüz akçe çift bozan' deyü Zeyd'den ahze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ta'til olmıycak neden lazım gelür. Bu hususta vârid olan emr-i âli şer'e muvaffıkdır. Ketebehü Pîr Mehmed Efendi."[633]

Aynı şekilde adına kayıtlı çiftini başka birine tefvîz edip (satıp) göç eden reaya da çifti muattal kalmadığı sebeple/sürece (el değiştirse bile) *çift bozan resmi*yle mükellef tutulamazdı (bk. aşağıdaki 41 numaralı fetva). Hatta sipahi bilgisi dahilinde tekrar çiftine ve toğrağına geri dönmek üzere yapılan tefvîz anlaşmasında hakk-ı tasarruf sahibi reaya, üç yıl peş peşe çifti muattal kalmadığı sürece çiftini daha sonra geri alma hakkına sahip olduğu gibi (bk. aşağıdaki 42 numaralı fetva) sırf kendisi bizzat tasarruf etmediği gerekçesiyle -gaybet-i munkatı'a ile gâib olmadığı sürece- tarlası tapuya da konu edilemezdi (bk. aşağıdaki 43 numaralı fetva):

41. "Zeyd yerlerini Amr'a tefvîz idüp celây-i vatan eyledikde sahib-i arz Zeyd'den çift bozan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ta'til yokdur neden lazım gelir. Bu hususta cari olan emr-i âli şer'e muvaffıkdır.[634] Cevâb-ı ahar: Evvelki karyedeki yerleri elinde olmıya ve onda koyunu olmıya ve sağiri olmıya alakası kalmamıştır, resm-i çift bozan vermez. Pîr Mehmed Efendi."[635]

42. "Zeyd marifet-i sipahi ile mutasarrıf olduğu tarlayı ahar diyara gittikde kendi gelince tasarrufun Amr'a tefvîz etmiş olsa ba'dehu geldikde müddet-i marûfe ta'til etmiş olmayacak zikrolunan tarlayı zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Sun'ullah."[636]

43. "Mesele: Zeyd ahar diyara gittikde tasarrufunda olan tarlaların Amr'a sipariş idüp Amr dahi zabt ve ziraat ve öşür resmin sahib-i arza bit-tamam eda idüp boz ve hâlî kalmış değil iken sahibi arz 'ol tarlaları Zeyd'in kendi ziraat etmemekle tapuya müstahak olur' deyü tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Zeyd gaybet-i munkatı'a ile gâib değil ise olmaz."[637]

*Çift bozan resmi*nde takip edilen sırasıyla üç aşamalı yaptırım/prosedür KSMH'da belirtildiği üzere celây-i vatan[638] edenlerin tarlaları için de geçerliydi. Bu nedenle celây-

---

632 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[a].

633 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b]. Bu fetvanın başka versiyonları için ayrıca bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[a]; bu hususla ilgili başka bir fertvalar için ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27[b], 46[a-b].

634 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 53[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[a].

635 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b]-55[a].

636 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 471[a]. Bu mecmuada Sun'ullah Efendi'ye (ö. 1021/1612) nispet edilen bu fetva Hoca Sâdeddîn Efendi'nin (ö. 1008/1599) *Fetâvâ*'sında imzasız bir şekilde aktarılmaktadır. Bk. Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 16[a]. Söz konusu fetvada "müddet-i marufe" olarak tarif edilen husus, kanun hükümleri ile fetvalarda ifade edildiği üzere arazinin tapuya konu edilebilmesi için belirlenen üst üste üç yıl boz kalma halidir.

637 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[b].

638 16. yüzyılda Celâlî saldırıları veya çeşitli baskılar ve yağmalar nedeniyle reayanın yerini yurdunu terketmek zorunda kalması hadisesi için "celây-i vatan" tabiri kullanılmaktadır. Bk. Mücteba İlgürel, "Celâ-yi Vatan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/238-240. Celalî isyanları ve

i vatan eden reayadan muattal kalan tarlasından dolayı evvela ilk üç yıl *resm-i çift bozan* tahsil edilirdi.[639] Bu durumdaki reaya *çift bozan resmi*yle karşı karşıya kalmamak için tarlasını satma/tefvîz etme yoluna gidebilirdi:

> 44. "Mesele: Zeyd celây-i vatan ettikde tasarrufunda olan yerin hakk-ı tasarrufun ahare bey' etmek caiz olur mu? el-Cevâb: Caiz olur. Ahmed."[640]

41, 42 ve 43 numaralı fetvaların yanı sıra 44 numaralı fetvada da ifade edildiği üzere celây-i vatan eden reayanın *çift bozan resmi*ni ödemekle yükümlü olmaması adına tarlasını tefvîz etmesi onun meşru olan son şansıydı. Zira bu durum üç yıl boyunca sürdüğünde yani tarlasını peş peşe üç yıl muattal bıraktığında tarlası üzerindeki hakk-ı tasarrufu biterdi ve tapu işlemine konu edilirdi:

> 45. "Mesele: Celây-i vatan edenlerin yerlerin sahib-i arz tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Celây-i vatan edenlerin tarlaların sahib-i arz ahare tefvîze memurdur. Pîr Mehmed Efendi."[641]
>
> 46. "Celây-i vatan idüp üç sene yerleri muattal kalan Zeyd'in yerleri sahib-i arz tapu ile talibe vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Celây-i vatan edenin yerlerini fi'l-hal ahare vermeğe memurdur."[642]
>
> 47. "Celây-i vatan edenin yeri [tapu ile] verilür: Zeyd celây-ı vatan ettikde ahalî-i karye, sahib-i arz marifetiyle yerlerin Amr'a rehin koyup bir miktar akçe almağla sonra geldikde yerlerin almağa kâdir olur mu? ve oldukda Amr akçesini Zeyd'den mi alur ehl-i karyeden mi istirdad eder? el-Cevâb: Zeyd'in firarı celây-ı vatan tarikiyle olıcak sipahinin tefvîzi nafızdir. Arz-ı mîrî rehn olmaz nihayet tefvîz rehinle tağayyur olunmaz, olursa yine örfname bey ile tağyîr olduğu gibi eğer firari zulmünden ise ûlü'l-emre ferman üzere yine Zeyd'e hükm olunursa Amr ahali-i karyeden istirdad eder."[643]
>
> 48. "Mesele: Zeyd-i zimmî celây-i vatan ettikde cizye ve sair tekâlîf ehl-i karyeden talep olunup Zeyd malumul-hal vel-mekân olmayup ahal-i karyesi tekâlîfinden muzdaridden [muzdarip] olduklarından yurdunu ve yurt yerlerini re'yi hâkim-i şeriat ile bey'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Sair akar gibi olmayup vergisi olmağ ile hâlî kalmayup bey'ine emr-i âli câri olmuşdur. Pîr Mehmed Efendi."[644]

---

eşkıyalık faaliyetleri Osmanlı ekonomisi ve zirai üretimini bu nedenle timar sistemini büyük oranda tahribata uğratmış ve reayanın yurdunu terketmesine sebep olmuştur. Bu hususa dair daha ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 19-21. Ayrıca Celâlî saldırıları çift bozanlığı arttırdığı gibi çiftini bozanların sayısının artması da Celâlî oluşumunun büyümesine neden oluyordu. Bk. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celalî İsyanları"* (Cem Yayınevi, 1995), 139-144.

639 Ülke topraklarında yaşanan göçlerin boyutunu aydınlatmak için *çift bozan resmi*ne dair verilerin ehemmiyet arz ettiğine yönelik bir araştırma için bk. Emine Erdoğan Özünlü ve Osman Gümüşçü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar", *Amme İdaresi Dergisi* 49, sy 1 (2016): 29-56.

640 Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 203[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[a]; ayrıca bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 150[b]-151[a]; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 99[b].

641 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[a].

642 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b].

643 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[a-b].

644 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[a].

Özetle *çift bozan resmi*ne dair ayrıntılı kanun hükümlerinin vaz'-ı timar sistemindeki işleyişin sekteye uğramamasına ve üretimde sürekliliği sağlamaya yönelikti.[645] Nitekim daha önce zikri geçtiği üzere İmparatorlukta sosyo-ekonomik sistemin belirleyici rolü çift-hâne sistemiydi. Bu sistemin bozulması (çift bozanlık) düzen aksaklığının temel sebeplerinden biri olarak zikredilmiştir.[646] Zira 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren -CK (III)'ten itibaren- kanun koyucular bu konuda daha sıkı ve ayrıntılı tedbirler vaz ederken çift bozan hakkındaki fetvalar -bilhassa Pîr Mehmed Efendi'nin konuyla ilgili fetvaları- da sıklaşmaktadır.

Bazı fetva mecmualarında "et-ta'til"[647] başlığı altında ele alınan çift bozanlık meselesi hakkında Osmanlı uleması, görüldüğü üzere kanun hükümleriyle ekseriyetle mutabık kalan bir bakış açısına sahiptir. Fakat genel bir gözlem olarak söylemek gerekirse Pîr Mehmed Efendi (ö. 1020/1611), Ahîzâde Hüseyin Efendi (ö. 1043/1634) ve Zekeriyyâzâde Yahya Efendi'den önceki (ö. 1053/1644) Osmanlı uleması -Ali el-Cemâlî (ö. 932/1526), Molla Arap (ö. 938/1531), İbn Kemal (ö. 940/1534), Sâdî Çelebi (ö. 945/1539), Ebussuûd (ö. 982/1574), Sun'ullah (ö. 1021/1612)[648] gibi- *çift bozan resmi*nin alınması ve çiftini terkeden reayanın ikamete zorlanması hususunda daha çekimser bir tavır içerisindedirler. Şöyleki Ali el-Cemâlî, Molla Arap, İbn Kemal, Ebussuûd, Sâdî Çelebi ve Sun'ullah Efendi üç yıl üst üste[649] gerekçesiz bir şekilde muattal bırakılan arazinin tapuya konu olması gerektiği konusunda kanun hükümlerine mutabık bir şekilde açıkça görüş belirtmişler iken[650] arazinin muattal kaldığı süre zarfında mutasarrıfının *çift bozan resmi* adı altında bir vergiyle mükellef olup olmayacağı ve arazisini terkeden reayanın göç etmesinin üzerinden on yıl dolmadığı sürece eski çiftine ikamete zorlanıp zorlanmayacağı meselelerine dair net bir yaklaşımları olduğunu söylemek güçtür.

---

645 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 44-45; Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 50. Bilhassa Sayın, reayanın bu vergiyle mükellef tutulması ve üç yıl üst üste muattal kalan arazinin mutasarrıfından alınıp tapuya verilmesini üretimin devamlılığının sağlanmaya çalışılmasıyla alakalı olduğunu belirtir. Bk. Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 37.

646 Bu durumla ilgili değerlendirmeler için bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi* (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), 2/457-474.

647 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259^{b}-260^{a}.

648 Sun'ullah Efendi, Pîr Mehmed Efendi'nin çağdaşı olduğu halde Sun'ullah Efendi'nin *çift bozan resmi*ne dair açıklamaları çok daha azdır.

649 Ali el-Cemâlî'ye nispet edilen fetvada burada zikri geçen ulemaya ait fetvalarda ifade edildiği üzere söz konusu üç yıllık müddet yerine "bir nice yıl…" ifadesi yer alır. Buna göre o, bir nice yıl muattal kalan arazinin sipahi tarafından tapuya verilebileceği görüşündedir. Bk. yukarıdaki 3 numaralı fetva.

650 Ali el-Cemâlî, Molla Arap, İbn Kemal, Sâdî Çelebi, Ebussuûd ve Sun'ullah Efendi'nin bu hususlaki fetvaları için sırasıyla yukarıdaki fetvalara bk. 3, 12, 7, 4, 5-13-14-15-16-17, 42.

Başka bir deyişle tekrar ifade etmek gerekirse KSSH ve CK (III)'de vaz edilen çiftini bırakıp başka bir yere göç eden reayanın on yıldan önce eski çiftine ikamete zorlanması (üçüncü yaptırım) ve arazisini muattal bıraktığı yılların vergisini *resm-i çift bozan* adı altında tazmin etmesi gerektiği (birinci yaptırım) yönündeki uygulamaları şer'î olarak değerlendiren özellikle Pîr Mehmed Efendi'den önceki Osmanlı ulemasına ait herhangi bir fetvanın bulunmayışı dikkat çekicidir. Nitekim bu duruma binaen Mundy, göç eden reayanın on yıldan önce sipahisi tarafından çiftinin olduğu köye ikamete zorlanması yönündeki hükmün fıkhî açıdan sorunlu bir uygulama olduğunu ve kanun koyucuların ürünü olan bu uygulamanın Pîr Mehmed Efendi tarafından meşrulaştırılmaya çalışıldığını öne sürmektedir.[651]

Ne var ki Pîr Mehmed Efendi'den önceki Osmanlı ulemasının söz konusu iki uygulamayı (birinci ve üçüncü yaptırımları) bildiren kanun hükümlerinden ve bu hususta düzenlemeyi esas alan tahrir defterlerinden[652] bî-haber oldukları da söylenemez. Kaldı ki yukarıda açıklandığı üzere onlar, üç yıl üst üstte tarlası muattal kalan reayanın tarlasının tapu işlemine konu edilebileceği yönündeki -ikinci yaptırımı içeren- kanun hükümlerinden haberdardı ve bu hususta görüşleri kanunla tamamen mutabıktı. Buna göre en azından Pîr Mehmed Efendi'den önceki Osmanlı ulemasının birinci ve üçüncü yaptırımları ele alan kanun hükümlerini şeriate aykırı bulmadıkları ve hatta uygulamadan haberdar oldukları göz önünde bulundurulursa dolaylı olarak caiz gördükleri yani takriri bir tavırlı onayladıkları bile söylenebilir. Dolayısıyla başta Ebussuûd Efendi olmak üzere Osmanlı ulemasının bu vergiyi kesinlikle şeriate aykırı olarak değerlendirdikleri de söylenemez.[653]

Ebussuûd Efendi'ye izafe edilen ve onun *çift bozan resmi*ni hem meşru gördüğü hem meşru görmediği yönündeki birer fetvası ise tartışmaya açıktır.

---

651 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 784, dn. 22; Martha Mundy, "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator", *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule* (Leiden-Boston: Brill, 2010), 403.

652 Örneğin 979/1571 tarihli bir arşiv kaydına göre Budin'in tahriri esnasında arazisini ekmeyenlerden *çift bozan resmi* talep edilmesi gerektiği görülmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 12/658. Bu tarih Ebussuûd Efendi'nin yaşadığı döneme denk gelmektedir. Budin'in fethine müteakip sancağın ilk tahririni 948/1541 tarihinde yapan Ebussuûd Efendi'nin kendi zamanına denk gelen bu arşiv kaydında ifade edildiği üzere *çift bozan resmi* ile ilgili düzenlemeden haberdar olduğu varsayılabilir.

653 Bu hususta kaynak bir fetva sunulmadan başta Ebussuûd Efendi olmak üzere Osmanlı ulemasının *çift bozan resmi*ni şeriate aykırı bir vergi olarak değerlendirdiği yönündeki tespitler sorunlu gözükmektedir. bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 28, dn. 33.

Ebussuûd Efendi'nin *çift bozan resmi*ni meşru gören fetvası:

49. "Kanun-ı kadimde, çift bozan hususunda müslüman olan reaya dahi dahildir, emri ferman sâdır olduğun vardır. Ta'tili arzın tazmin eyleseler resm-i çift bozan alındı derler... Resm-i çift bozan kanun-ı Osmâniye'de minvali merkûm üzeredir. Amma şer'-i şerifte zarar ne miktar ise anı tazmindir. Bütün çiftten üç yüz akçe ve nısfta yüzelli akçe rubu' yetmiş beş akçe değildir."[654]

*Çift bozan resmi*ne dair müstakil bir makale kaleme alan Dursun, bu fetvanın Ebussuûd Efendi'ye aidiyetinin sorunlu olduğu görüşündedir. Zira ona göre bu fetvada *çift bozan resmi* olarak tahsil edilmek istenen ve Ebussuûd Efendi'nin itiraz ettiği miktar CK (III)'ten itibaren kanun hükümlerinde vaz edilen miktardır. Dolayısıyla Ebussuûd Efendi'nin yaşadığı dönemde *çift bozan resmi*ne dair 75 akçe olarak belirlenen miktarla uyuşmamaktadır.[655] Fakat sırf bu noktadan hareketle bu fetvanın Ebussuûd Efendi'ye ait olmadığını söylemek de isabetli olmayabilir. Zira fetvadaki, "resm-i çift bozan kanun-ı Osmâniye'de minvali merkûm üzeredir" şeklindeki itiraz kanuna aykırı bir şekilde "bütün çiftten üç yüz akçe ve nısıfta yüz elli akçe, rubu' da yetmiş beş akçe" olarak tahsil etmek isteyen sipahilere karşı da söylenmiş olabilir. Nitekim hemen hemen her vergide sipahinin kanuna aykırı bir şekilde daha fazla vergi toplamak istediği ve Ebussuûd Efendi'nin buna kesin bir şekilde karşı çıktığı,[656] bunu yapan görevlilerin tazire çarptırılıp azledilmeleri gerektiği[657] yönünde fetvaları bulunmaktadır.[658] Fakat netice itibariyle sadece bu fetvadan hareketle Ebussuûd Efendi'nin *çift bozan resmi*ni kesin bir şekilde şer'î olarak değerlendirdiği de söylenemez.

Ebussuûd Efendi'nin ç*ift bozan resmi*ni meşru görmediği fetvası:

50. "Sual: Zeyd yerlerini Amr'a tefvîz ettikde Amr dahi mezbûr tarlayı muattal koymadığı halde Bekir-i sipahi Zeyd'den çift bozan (nakzü feddâne ve'l-arz) almağa kâdir olur mu? Cevâb: Olmaz. Çünkü çift bozan (resm-i nakz-ı feddân) resmi mahza haramdır. Özellikle Sultan muattal kalmadığı halde araziden resm-i çift bozan alınmasını memnu etmiş iken."[659]

---

654 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 784.
655 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 784, dn. 23.
656 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[a]; ayrıca bk. Tablo 3: 3, 4, 5, 7 ve 8 numaralı fetvalar.
657 Bk. Tablo 3: 4 numaralı fetva.
658 Ebussuûd Efendi'nin yanı sıra Osmanlı uleması genel itibariyle hilâf-ı şer' ve kanun vergi tahsilini meşru görmemektedir. Buna dair fetvaların yer aldığı bir tablo için tekrar bk. Tablo 3.
659 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 785; Sâdık Mehmed Sakızî, *Surretü'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, nr. 314, vr. 24[b]; Sâdık Mehmed Sakızî, *Surretü'l-Fetâvâ*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 1960, vr. 24[a]; Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/47. Aslı Arapça olan bu fetvada fetva diliyle serbest tercüme metodu benimsenmiştir.

Dursun, bu fetvanın da Ebussuûd Efendi'ye aidiyetinin -haklı olarak- şüpheli olabileceği görüşündedir. Zira Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen bu fetva kanun oluşumuna bizzat katkı sağlayan biri olarak onun döneminde çıkan bu hususstaki hükümlerle çelişmektedir. Dolayısıyla söz konusu fetva ya Ebussuûd Efendi'ye ait değildir ya da çifti muattal kalmadığı halde sipahinin kanuna aykırı bir şekilde reayadan *resm-i çift bozan* almak istemesine karşı belirtilmiş bir fetvadır.[660] Nitekim Pîr Mehmed Efendi'ye de bu sorunun aynısının sorulduğu bir fetvada o, tefvîzin şer'-i şerife muvaffık bir işlem olduğu, bu nedenle arazi muattal kalmadığı müddetçe sipahinin bu vergiyi talep etme hakkı olmadığı görüşündeydi.[661]

Sonuç olarak 17. yüzyılın ortalarına kadar Ebussuûd Efendi'ye aidiyeti sorunlu olan Sâdık Mehmed Efendi'nin (ö. 1059/1659'dan sonra) *Surretü'l-fetâvâ*'da naklettiği mezkûr 50 numaralı fetva dışında İmparatorluğun merkez büroksasinde görev alan Osmanlı ulemasının *çift bozan resmi*ni meşru görmediği kesin olarak söylenemez. Dahası onların II. Mehmed'den itibaren uygulamada olduğu görülen *çift bozan resmi*yle ilgili vaz edilen kanun hükümlerine karşı aykırı görüşte olmadıkları anlaşılmaktadır.[662]

991/1583 Tarihli Livâ-i Tırabzon Kanunnâmesini okuyan bir ilim erbabının "adına kayıtlı olan toprakları ekmeyip muattal bırakan reayadan sipahinin aldığı *çift bozan resmi*nin başka hiçbir vilayette alınmadığı, söz konusu Livâ'da uygulanan *çift bozan resmi*ne dair yürürlükteki kanun hükmünün şeriate aykırı olduğu ve bu bid'atı koyanların vebal altına girdiği" şeklinde düştüğü not[663] ise hemen hemen her sancakta vaz edildiği görülen bu vergiyle ilgili hükümlerin uygulamada olması durumuyla çeliştiği için dikkate alınmaya değer değildir. Nitekim *çift bozan resmi* ile ilgili kanun hükümleri yukarıda alıntılanarak belirtildiği üzere istisnasız her *kanûn-i Osmânî*de vaz edildiği gibi hemen hemen her sancak kanunnâmesinde de vaz edilmişti.[664] Dolayısıyla söz konusu vergi, bu derkenar notunda ifade edildiği gibi sadece Trabzon Livâsı'nda alınan bir vergi değildi. Fakat Trabzon sancağına ait 980/1572 tarihli başka bir arşiv kaydında yani yukarıda zikri geçen kanunnameden önce Trabzon beyi ve aynı zamanda Rum vilayeti

660 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 785-786.
661 Bunun için yukarıdaki 41 numaralı fetvaya bakın.
662 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 785.
663 Barkan, "991/1583 Tarihli Livâ-i Tırabzon Kanunnâmesi", *Kanunlar*, 59.
664 Örneğin bk. Barkan, *Kanunlar*, 79, 132, 174, 234, 288.

muharriri olan Ömer Bey'e gönderilen ferman hükmünde *resm-i çift*, *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* vergilerinin bu sancaktan kaldırıldığı bildirilmektedir.[665] Dolayısıyla 991/1583 tarihli Livâ-i Tırabzon Kanunnâmesini okuyan ilim erbabının itiraz ettiği nokta bu vergilerin daha önce söz konusu Trabzon sancağında alınmadığı, bu nedenle bu vergilerin türevi olan *çift bozan resmi*nin tahsilinin bid'at olduğunu iddia etmekse bu kısım doğrudur.

Buraya kadar *çift bozan resmi*nin Osmanlı uygulamasında nasıl olduğunu ve 15 ila 16. yüzyıllarda merkez İmparatorluğun büroksasinin bir parçası olan Hanefî uleması tarafından nasıl yorumlandığını izah ettikten sonra meseleyi hem klasik Hanefî doktrini hem de merkez İmparatorluğun büroksasinin haricindeki diğer Hanefî ulemasının tasavvuru açısından da ele almak gerekir. Zira görünen o ki İmparatorluğun merkezinde çeşitli vazifelerde yer alan Hanefî uleması ile klasik doktrinin yanı sıra Mısır, Bilâdüşşâm uleması ve eğitimini klasik Osmanlı ilmiyye hiyerarşisi dışında tamamlayıp Erzurum'da vaiz ve müftü gibi görevlerde de bulunan Vanî Mehmed Efendi[666] arasında bu vergi özelinde temel bir görüş ayrılığı bulunmaktadır. Çünkü Vanî Mehmed Efendi[667] ve Mısır uleması klasik Hanefî doktriniyle uyumlu olmayan mîrî toprak sistemini gayr-ı şer'î bulmakta toprakların gerçekte mülk statüsünü savunmaktaydılar.

İmparatorluğun merkezi dışında özellikle Mısır coğrafyasında ulema genel itibariyle şeriatın yanında Osmanlı sultanlarının kanun vaz'ını küfür ile nitelendirmektedir.[668] Mısır yerel uleması ve idari yöneticileri Osmanlı Devleti'nin kanun yoluyla bölgeyi dizayn etmesine şiddetle karşı çıkmıştı. Nitekim Mısır Kanunnamesi (ilan tarihi: 931/1525) yerel ulema/yöneticiler ile devletin merkezi arasında devrin vezîriâzamı İbrahim Paşa (ö. 942/1536) tarafından yürütülen müzakereler sonucu önemli ölçüde mevcud düzenlemeler korunarak ihdas edilebilmişti.[669] Mısır coğrafyasında özellikle

---

665 BOA, A.{DVNSMHM.d, 19/389.

666 Vanî Mehmed Efendi'nin kısa bir biyografisi için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 154-156.

667 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 147, 154, 157-173; Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 13^{a}-14^{b}, 17^{a-b}, 109^{a-b}.

668 Abdurrahman Atçıl, "Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy 38 (2017): 101, 111. Kanunnamenin mukaddimesi, Mısır ulemasının kanun vazını küfürle itham etmelerine yönelik bir cevap niteliğini taşıdığını göstermek açısından dikkat çekicidir. Bk. Atçıl, "Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk", 111; Akgündüz, "Mısır Kanunnâmesi", *OK*, 6/86-88.

669 Bu hususta Atçıl, her ne kadar kanunnamenin ihdası ve dili bir dayatmayı barındırıyor olsa da bu kanunnamenin Memlük hukukî ve kadîm uygulamalarının varlığının önemli ölçüde devam ettirildiğini belirtmektedir. Bk. Atçıl, "Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk", 112-114. Mısır Kanunnamesinin ihdasından önce Mısır'da birçok vergi

mülk toprak sisteminin mirîye evrilememesi devletin bu bölgelerden elde ettiği vergi sistemini önemli ölçüde etkilemiştir. Çünkü Mısır Kanunnâmesi'nde mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin bu coğrafyada yürürlüğe konulmadığı görülmektedir.[670] Bu nedenle Mısır'da timar sistemi de uygulanmamıştır.[671] Dolayısıyla Mısır yerel uleması ve idari yöneticileri reayanın aleyhine olan mîrî toprak sistemi ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin vaz'ını engelleyerek merkez İmparatorluğun burayı kalıcı devlet toprakları haline getirmesini kendileri açısından başarılı bir şekilde engeleyebilmişlerdi. Mısır'da elde edilen gelirler Mısır'ın ve Haremeyn bölgesinin tanzimi için harcanır, kalan bakiye merkeze Mısır Kanunnâmesinin ihdasından sonra yıllık irsaliye hazinesi adı altında gönderilmeye başlanırdı.[672] Fakat Merkez İmparatorluğun Mısır üzerindeki denetim ve kontrol mekanizması zaman zaman zayıfladığı için yıllık olarak gönderilmesi gereken irsaliye hazinesi gönderilmemiştir.[673] Bu durum devletin kalıcı tahakkümü için bir bölgenin topraklarının mîrî olarak kabul edilmesinin devlet için ne kadar hayati önem taşıdığını bir kez daha göstermektedir.

Klasik Hanefî doktrininde rakabesi beytü'l-male ait bir toprak türünün (mîrî arazinin) henüz literatüre dahil olmamış olması *resm-i çift* ve türevleri olan vergilerin yanı sıra *resm-i çift bozan* vergisine ait bir mesele de doğal olarak literatürde yer almamaktadır. Zira klasik doktrinde topraklar (hâraç ve öşür) mülk olarak kabul edilmekteydi. Bu iki toprak sistemine bağlı olarak da sahibinin devlete karşı mükellef olduğu vergiler belliydi. Bunlar sadece harâc (*harâc-ı muvazzaf* ve *harâc-ı mukâseme*) ve öşür (1/10 olarak tahsil edilen zekât) idi. Hatta toprağını ekmeyen kişiye *harâc-ı mukâseme/öşür* dahi tahakkuk etmezdi.

10. yüzyıldan itibaren Tahâvî ile başlayan; İbn Hümam (öl. 861/1457), Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 970/1563), Sirâceddin İbn Nüceym (ö. 1005/1596), Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) ve Haskefi (ö. 1088/1677) tarafından farklı tonlarda da olsa devam ettirilen

---

uygulamasının reaya ile Osmanlı yöneticileri arasında sorun olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* II, sy 3-4 (1965): 61-63.

670 Klasik fıkıh doktrininde Mısır topraklarının harâc arazisi olarak kabul edilmesinin bu kanunnâmede varlığını koruduğu görülmektedir. Bk. Barkan, 372-373; Akgündüz, "Mısır Kanunnâmesi", *OK*, 6/123-125.

671 Halil İnalcık, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012): 41/169.

672 Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Malî Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi", *38. ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi International Congress of Asian and North African Studies*, 10-15,2007, Ankara, Papers, Economics, 2009, 292.

673 Tok, "Mısır Eyaletinin Malî Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi", 298.

Mısır ve Biladüşşâm topraklarının harâc arazisi olmaktan çıkıp mîrî arazi olduğu ve bu arazilerin icare akdiyle reaya tarafından işletildiği görüşü Hanefî doktrinine dahil olmuş oldu.[674] Buna göre zikri geçen fakihler reayanın icare akdi ile aldıkları tarlaları işlemediklerinde bu akdin gereği olarak herhangi bir yaptırım ile karşılaşmamaları gerektiği görüşündeydi.[675] Dahası bilhassa Sirâcüddin İbn Nüceym ve Haskefî'nin *fılâhâ*[676] kavramı ile tanımladıkları *çift bozan resmi* fetva literatüründe de *kesrül-feddân*[677] veya *nakzu'l-feddân*[678] kavramlarıyla tanımlanarak açıkça gayr-ı şer'î/haram ilan edilmekteydi.[679]

İbn Abidin (ö. 1252/1836) ise yukarıda zikri geçen Hanefî ulemasının aksine Mısır ve Bilâdüşşâm topraklarını harâc arazisi olarak değerlendirmekte ve klasik gelenekte benimsenen anlayışı sürdürmekteydi.[680] Dolayısıyla ona göre harâc arazisini sahibi elinde tuttuğu müddetçe *harâc-ı muvazzafa* ödemeye devam ederken ekim yapmadığında *harâc-ı mukâseme* ödemek zorunda olmadığı gibi arazisini âtıl bırakır/terk ederse de ekmeye/dönmeye de zorlanamazdı.[681] Fakat bu durumda klasik doktrine göre devlet başkanı araziyi alıp işletecek ve harâcını ödeyebilecek kimselere verme hakkına sahipti.[682] Ayrıca sahib-i arz arazisini tekrar tasarruf etmek istediğinde de geri alabilirdi. Bu görüşü Vanî Mehmed Efendi de Kadihân'dan alıntı yaparak aynen sürdürmektedir.[683] Dolayısıyla gerçekte toprakların mülk olması gerektiği statüsünü savunan Vanî Mehmed Efendi, bundan dolayı Osmanlı uygulamasında *çift bozan resmi*ne dair yürürlükteki

---

674 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 788-789. Mîrî toprak sisteminin Mısır'dan Orta Asya'ya oradan Osmanlı'ya kadar Hanefî doktrinine dahil olma serüvenine dair ayrıntılı bir araştırma için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 43-77, 83-146.

675 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 788-789. Zikri geçen ulemanın görüşleri için sırasıyla bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, 6/37; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, 5/115,118; Sirâcuddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî Sirâcuddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-Fâ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâ'ik*, thk. Ahmet Azv el-'İnaye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2002), 3/239; Hasen b. Ammâr b. Alî el-Mısrî el-Hanefî eş-Şürünbülâlî, *Ğunyetü Zevi'l-Ahkâm fî Buğyeti Düreri'l-Hükkâm* (Molla Hüsrev, *Gurerü'l-Ahkâm* içinde), (Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, ty.), 1/297; Haskefî, *ed-Durru'l-Muhtâr*, 340.

676 Sirâcuddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik*, 3/239; Haskefî, *Durru'l-muhtâr*, 340.

677 Hayreddin b. Ahmed Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye li-Nef'i'l-Beriyye* (Bulak/Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Mîriyye, 1300), 2/184.

678 Sakızî, *Surretü'l-Fetâvâ*, (Hacı Beşir Ağa, nr. 314, 1116), 24[b]; (Nuruosmaniye, nr. 1960) 24[a]; Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/47, derkenar.

679 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 788-789.

680 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 789; Muhammed Emîn b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr Ale'd-Dürri'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 4/180-182.

681 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 789; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 4/186-191.

682 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 62; Şeybânî, *el-Asl*, 7/545.

683 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 170-172; Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 12[b]-13[a], 14[b], 17[a-b]; Ebü'l-Mehâsin Fahruddîn Hasan b. Mansûr Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/536.

yaptırımların gayr-ı şer‘î olduğunu kabul etmektedir.[684] *Çift bozan resmi*nin gayr-ı şer‘î olduğuna itiraz eden Vanî Mehmed Efendi’nin yanı sıra adı geçen müellifler dışındaki ekser Mısır ve Biladüşşâm uleması da aynı kanaattedir.[685]

Mısır ve Bilâdüşşâm coğrafyasının önemli fakihlerinden biri olan Hayreddin Remlî (ö. 1081/1671) ise konuyla ilgili bir soruya şöyle cevap vermişti:

> “Soru: Bazı reaya musibet, zulüm ve diğer birçok külfet nedeniyle yaşadığı ve tasarrufu altındaki topraklardan farklı bir yere göç ettiğinde ve burayı yıllarca vatan edinip yaşadığında sipahi olarak isimlendirilen devlet görevlisi, hakk-ı kararı kendi uhdesine bırakılan ve kendisi tarafından reayaya hakk-ı tasarrufu tapu sözleşmesiyle tefvîz edilen topraklardan tahsil etmesi gereken alacağını almak için onları söz konusu asli topraklarına ikamete zorlayıp vergisini alamadıkları yılların vergisini (*kesrül-feddân*) alabilir mi? Kaldı ki söz konusu yaptırımlarla karşı karşıya kalan reaya yeni yurt edindikleri topraklarda çocukları olmuş, aileleri genişlemiş ve ayrıca bazıları ana meslek olarak farklı meslekleri icra ediyor ve tarımı/çiftçiliği bilmiyor bile. Bütün bunlara rağmen sipahi onları söz konusu yaptırımlara maruz bırakabilir mi?
>
> Cevap: Reayayı böylesi yaptırımlarla mükellef tutmak dinde zulm-ü kebîr ve habîs-i şedîddir. Müslümanlara bunu yapmak kesinlikle caiz değildir. Mü’min dilediği yerde ikamet etme özgürlüğüne sahiptir. Şam’ın önde gelen alimlerinden biri olan ve bu meseleyle ilgili bir risale de kaleme alan Takiyuddin el-Hısnî eş-Şafîi, devlet tarafından görevlendirilen sipahilerden bunu yapanları küfürle dahi itham etmiş ve bu yapılanı büyük günahlardan biri olarak kabul etmiştir. Biz ‘zulüm’ demekle yetinelim. Fakat sen zalime de neyin vaat edildiğini biliyorsun…”[686]

İbn Abidin’e göre *çift bozan resmi*ni *kesrül-feddân* kavramıyla tanımlayarak sipahinin aldığı mezkûr vergiyi haram kabul edip bu vergiyle ilgili sırasıyla diğer aşamaları -bilhassa üçüncü yaptırım olarak ifade ettiğimiz hususu- uygulayan kimseleri zalimlikle nitelendiren Remlî’nin bu hususta fetvası[687] toprağını bilâ-özür terkeden dolayısıyla toprağına cebri ikamet ettirilerek herhangi bir zarara uğramayacak kimseler hakkındadır. Dolayısıyla İbn Abidin, harâc arazisini elinde bulunduran kimse keyfi olarak toprağını terkedip âtıl bırakırsa devlet başkanı maslahata binaen onları ikamete zorlayabilir yorumunda bulunurken kendi zamanında yetki sahibi kimselerin ağır vergiler yükleyerek çiftçileri bıktırmakta olduğunu bu haksız uygulamaları da kimsenin kabul edemeyeceğini vurgulamaktadır.[688] Fakat görünen o ki İbn Abidin, yumuşatmaya çalıştığı

---

684 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 170-171; Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 12^{b}-13^{a}, 14^{b}, 17^{a-b}, 109^{b}, 161^{a}.

685 Yasin el-Faradî (1095/1684) ile 18. yüzyıl ulemasından Abdülğanî en-Nablusî’nin (ö. 1143/1731) de Vanî Mehmed Efendi’yle aynı görüşte olduğuna işaret eden bir çalışma için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 171, dn. 551.

686 Remlî, *el-Fetâva’l-Hayriyye*, 2/184. Serbest türcüme yapılmıştır. Remlî, bu hususun sorulduğu bir diğer fetvasında daha da artan bir tonda *kesrül-feddân* vergisi ve bunun için cebri ikamet yaptırımını sert bir dille eleştirmektedir. Bk. Remlî, *el-Fetâva’l-Hayriyye*, 2/184-185. Bu fetvalarla ilgili bir değerlendirme için ayrıca bk. Dursun, “Çift Bozan Vergisi”, 790-791.

687 Remlî, *el-Fetâva’l-Hayriyye*, 2/184-185.

688 Dursun, “Çift Bozan Vergisi”, 789; İbn Âbidîn, *Reddü’l-Muhtâr*, 4/192.

Remlî'nin fetvasına yaptığı yorumda yanılmaktadır. Zira Remlî'den sonraki fetva literatürü aynı düşünceyi sıkı bir şekilde devam ettirdi, hatta *çift bozan resmi*ni kesinlikle haram kabul eden ve bu hususta uygulamayı sert bir şekilde eleştiren Yasin el-Faradî (ö. 1095/1683) ve Abdülgani en-Nablusî (ö. 1143/1731) tarafından sırasıyla *Nusratü'l-müteğarribîne 'ani'l-evtân 'ale'z-zalemeti ve ehli'l-'udvân*, *Tahyîru'l-ibâd fî sükne'l-bilâd* başlıklı iki risale kaleme alındı.[689] Zira bu iki risâle, özürlü veya özürsüz toprağını terkeden kişinin herhangi bir yaptırımla kesinlikle mükellef tutulmaması gerektiğini belirterek Osmanlı'nın bu hususta *çift bozan resmi* uygulamalarını sert bir dille eleştirdi.[690]

Adı geçen iki risâleyi *çift bozan resmi*nin İslam hukuku açısından değerlendirilmesi bağlamında ayrıntılı bir şekilde ele alan Dursun, İbn Abidin'in yorumunu esas alarak zikri geçen ulemanın karşı eleştirilerinin kendi dönemlerinde çift bozan uygulamasına dair yapılan haksızlıkları önlemeye matuf olduğunu fakat teori ile pratik arasındaki dengeyi ıskalayarak teoriyi de hedef aldıkları yorumunda bulunmaktadır. Dolayısıyla Dursun'a göre *çift bozan resmi*ne dair yapılan düzenleme pratikteki haksız uygulamalara feda edilerek gayr-ı meşru değerlendirilmemeliydi.[691]

Anadolu ve Rumeli coğrafyasında uygulama toprakların mîrî olduğu üzerine kuruluydu. Osmanlı uleması ya uygulamanın aksine devletin topraklarını klasik fıkıh doktrinine göre uyarlayacaklardı ya da uygulamayı "ezmânın tagayyürü ile ahkâmın

---

689 *Çift bozan resmi* uygulamasının meşru olmadığını göstermek üzere kaleme alınan bu iki risale Dursun tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bk. Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 773-783.

690 Mısır ve Bilâdüşşâm topraklarında çift bozan resmini şer'î olarak kabul etmeyen fetvalar ve bilhassa bu iki risalede kullanılan dil buradaki ulemanın Osmanlı kanunnâmelerinden ve bu hususta uygulamalardan haberdar olduklarını göstermektedir. Bu hususta Mundy de benzer bir tespitte bulunmaktadır. Bk. Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 791; Mundy, "The Legal Status of the Cultivator", 417-418. Fakat Osmanlı merkez İmparatorluğun bürakratik bir parçası olmayan söz konusu yerel ulemanın görüşleri/fetvaları ilgili bölgenin kadıları tarafından dikkate alınmış mıdır sorusu hukuk merkezileşmiş miydi bağlamında son derece önemlidir. Zira bu bağlamda Remlî gibi diğer böylesi ulemanın bu tip itirazlarının merkezi İmparatorluğun bürokratik bir parçası olan Şeyhülislamın fetvalarıyla desteklenmiş yürürlükteki kanun uygulamalarıyla rekabet şansı sorgulanmalıdır. Bu hususu konu edinen fakat net bir cevap sunmayan bir makale için bk. Hülya Canbakal, "Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya v. dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 309-26. Bu soruya çalışma boyunca her bir vergiyle ilgili atıf yapılan pek çok arşiv kaydına göre şu şekilde cevap verilebilir: Ehl-i örfün (sipahi veyahut vergi tahsildarı her kimse), gerek yerel ulemanın bir görüşüne dayanarak gerekse de keyfi olarak bir vergiyi şeriate aykırı bulup ödememe noktasında sorun çıkaran taşradaki reayayı merkeze şikayet ettikleri ve bu hususla ilgili ferman talep ettikleri görülmektedir. Merkezden gönderilen fermanlara göre ehl-i örfe ilgili kanun hükümlerinin gerektirdiği şekilde hareket etmeleri ve bu hususta kanuna muhalefet edenlerin hakkından gelinmesi emredilmektedir. Dolayısıyla bir sancak/vilayet için vaz edilen kanun neyse ulemadan da olsa kanuna aykırı bir görüş veya fetvanın yerel mahkemelerde bir karşılığının olmadığı söylenebilir.

691 Dursun, "Çift Bozan Vergisi", 783.

tagayyürü inkâr olunamaz"[692] kaidesince fıkhın ictihad metodunu kullanarak çözüm üreten ulemanın görüşlerinden yararlanıp mîrî arazi sistemini şer'î olarak yorumlayacaklardı. İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi, evvela reayanın tasarrufuna ekip biçmek üzere bırakılan toprakları icare ve ariyet sözleşmeleriyle açıkladılar. Bu sözleşmelerle mîrî toprakları işleten reayadan tahsil edilen *resm-i çift*i harâc arazisinden alınan *harâc-ı muvazzaf* ile *öşür*ü de (buradaki öşür klasik doktrinde 1/10 olarak tahsil edilen öşür/zekâttan farklıdır) *harâc-ı mukâseme* ile kıyaslayıp açıkladılar.

Zikri geçen vergilerin düzenli bir şekilde devamlılığını sağlamak devlet için hayati bir meseleydi. Buna göre kanun koyucular, kanunen geçerli bir mazereti olmadan çiftini terk edip âtıl bırakan ve bu şekilde hazineyi gelir kaybına uğratacak girişimleri önlemek mecburiyetindeydi. *Çift bozan resmi*ne dair vaz edilen kanun hükümleri bu mecburiyetin yansımasıydı. Fakat sonuç olarak Mısır ve Biladüşşam uleması, mîrî toprak sisteminin icare akdiyle işletildiğini ifade ederek klasik Hanefî icare akdine kıyasla çiftini bozan reayadan herhangi bir vergi alınmaması gerektiğini, çiftini terk edip yerinden göçen reayanın da ikamete zorlanamayacağı görüşünü ısrarla savundular. Aynı şekilde Osmanlı'da uygulanan mîrî toprak teorisini gayr-ı şer'î bulan ve toprakların mülk satüsünü savunan Vanî Mehmed Efendi de tabii olarak bu verginin gayr-ı meşru olduğunu ifade etti. İmparorluğun merkezindeki 15 ve 16. yüzyıl Hanefî uleması ise bu görüşlerin aksine kanun koyucuların lehine bir tavır sergilediler.

Ne var ki mîrî arazi teorisini ve reayanın bu toprak sistemiyle hukuki ilişkisini icare akdiyle açıklayan İbn Kemal ve hemen peşinden Ebussuûd Efendi, klasik Hanefî doktriniyle aynı anlayışı sürdürecek olan Vanî Mehmed Efendi ve Mısır ve Biladüşşam ulemasının klasik doktrine göre tutarlılığı sürdürmek adına *çift bozan resmi*ni şeriata aykırı bulan yaklaşımlara düşmemek için görüşlerini hukuki bir zemine oturtmaları gerekiyordu. Yoksa reayanın mîrî topraklarla hukuki ilişkisini ilk etapta icare veya ariyet sözleşmesiyle izah etme yönündeki değerlendirmelerine göre reayadan arazilerini muattal bırakıp terketmesine karşılık *çift bozan resmi*nin "şer'an" talebi mümkün olmayacaktı. Toprakların mülk statüsünü savunan Vanî Mehmed Efendi ve yanı sıra Mısır ve Biladüşşam ulemasının tarif ettiği şekilde "mahza haram" olacaktı. Nitekim görünen o ki

692 *Mecelle*, Md: 39.

bu durumu farkeden Ebussuûd Efendi'nin yanı sıra sonraki hâkim hukuk dili, reayanın mîrî topraklarla olan hukuki ilişkisini artık icare ve ariyet kavramlarıyla izah etmeyi "kısmen sakıncalı bularak" "ferâğ" ve "tefvîz" kavramları[693] adı altında "meşruiyetini zaruret ve maslahat düşüncesinden, kurallarını ise irâde-i seniyyeden alan nevi şahsına münhasır bir sözleşme"[694] olarak kabul etti. Reayanın mîrî araziyle hukuki ilişkisini ifade eden "tefvîz" ve "ferâğ" adı altında yapılan söz konusu sözleşme ile *çift bozan resmi*nin şer'îliği problemi ortadan kalkmış oluyordu.

4. Resm-i Tapu: Salt Tapu İşlemi

Kanunnâmeler ve fetvalarda uyumlu bir şekilde, mîrî arazinin hakk-ı kararının berât-ı padişahî ile timar sahiplerine (sahib-i arza),[695] onlardan da reayaya tapu adı altında[696] hukuki bir formatta gerçekleştiği[697] önceki bölümlerde ele aldık. Bu bağlamda kullanılan "tapu" kavramı arazinin hakk-ı tasarrufunun bir bedel karşılığında reayaya tefvîz edilmesiydi. Rakabesi devlete ait olan mîrî arazinin gerçekte mülkiyeti devredici işlemlere konu olması mümkün değildi. Fakat gerek sahib-i arzdan reayaya gerek reayanın kendi aralarında yaptığı hakk-ı tasarrufun devri işlemini Osmanlı uleması en nihayetinde tefvîz ve ferâğ kavramlaştırması adı altında "meşruiyetini zaruret ve maslahat düşüncesinden, temel ilke ve esaslarını ise irâde-i seniyyeden alan kendine has bir sözleşme" olarak yorumladı.[698]

---

693 Reayanın mîrî topraklarla hukuki ilişkisini ariyet ve icare kavramlarıyla formüle eden Ebussuûd Efendi, söz konusu toprak sisteminin bu kavramlarla açıklanamayacak şekilde eksik kalan hukuki boyutlarına binaen ferâğ ve tefvîz kavramları adı altında yeni bir tanımlama geliştirmiş olmalıdır. Ferâğ: Reayanın mîrî arazi statüsündeki tarlasının hakk-ı tasarrufundan bir başkası lehine ivazlı veya ivazsız çekilmesi demektir. Tefvîz ise hakk-ı tasarrufun bir kimseye sipahi bilgisi dahilinde devredilmesidir. Bu hususta daha geniş bir malumat için Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 292-301.

694 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 312.

695 Sipahiye hakk-ı kararın berat ile verildiğini gösteren fetvalar için bk. Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 207^{b}; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259^{b}; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 63^{b}; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27^{b}, 32^{a}, 33^{a-b}, 40^{b}, 51^{b}.

696 Reayaya hakk-ı kararın/hakk-ı tasarrufun tapu sözleşmesiyle geçtiğini gösteren fetvalar için bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 117^{b}-118^{a}; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257^{a-b}; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 471^{b}-472^{a}, 474^{a}; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87^{a-b}; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202^{b}-203^{a}, 203^{b}; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 35^{a-b}, 37^{a}, 37^{b}.
Buna yönelik kanun hükümleri için de ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 7, 30, 299, 332; Akgündüz, *OK*, 2/155; *OK*, 3/129; *OK*, 5/75, 508, 536, 555; *OK*, 7/236, 331, 564, 666; *OK*, 8/123, 336, 427.

697 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 190-202.

698 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 292-312.

Sahib-i arzdan reayaya bir defalığına mahsus olmak üzere tapusu verilen arazinin tefvîzi işleminde arazinin hakk-ı tasarrufu reayaya geçer ve öldüğünde bu hak oğluna bilâ-bedel intikal ederdi:[699] "Müteveffanın mahlûl olan yeri tapusuz ancak oğluna verülir."[700] Oğul varken arazi başka kimseye intikal etmezdi.[701] Bu sebeple müteveffanın karısı hamile ise çocuğu doğuncaya kadar arazileri kimseye verilemezdi.[702] Müteveffa ile farklı dine mensub olan oğula tasarruf hakkı intikal etmediği[703] gibi oğulun sağir olması nedeniyle muattal kalan arazisi de tapuya müstahak olmaz, yani sipahi başkasına tapuya

699 Mutasarrıf öldüğünde erkek oğlu yok ise toprağın şâyi hisseli ortağı olan erkek kardeş ile dede yetimi için de hakk-ı tasarrufun bilâ-bedel intikali hakkının zaman zaman tanındığı da ifade edilmektedir. Mutasarrıfın ölümüne bağlı olarak herhangi bir bedel ödemeden hakk-ı tasarrufu mülk-i mevrûs gibi alma hakkına sahip olan kesimlerle ilgili daha ayrıntılı bir malumat için ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 318-325.

700 1018/1609 tarihinde araziye dair ferman olunan söz konusu bu hüküm Şeyhülislam Yahya Efendi'nin talebiyle Okçuzâde Mehmed Efendi (ö. 1039/1630)'nin Dîvân-ı Hümâyun'dan çıkarmış olduğu kanun hükmüdür. Bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 77[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 12[a]; ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 76[b]. Oğulun söz konusu hakkı "[…] mülk-i mevrûs gibidir intikal ferman olunmuşdur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b]-19[a].

701 "Mesele: Zeyd fevt oldukda oğlu var iken mîrî yerden kızı dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b].
KKÖO, KSSHK, CK (III): "Bir raiyyet fevt olup oğlu ve kızı kalsa cemî'i çiftlik oğlu elinde ola, kızına hisse yok, kızı dahi 'benim de hissem vardır' deyü hisse taleb etmeye." Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 48r; Akgündüz, *OK*, 2/67; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 169[a] (19[a]); ayrıca bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 36[b]; Akgündüz, *OK*, 7/353.

702 "Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in zevcesi Hind hamile olıcak sahib-i arz tasarrufunda olan tarlaları Hind vaz'-ı haml etmeden ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 52[a].
"Hamli zuhûr etmedikçe yer satılamaz: Zeyd fevt olup hamile zevcesini terk eylese hamli zuhûr etmedikçe sipahi tarlalarını tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[a].

703 Şeyhülislam Yahya Efendi'nin talebiyle Dîvân-ı Hümâyun'dan 1018/1609 tarihinde Okçuzade'nin çıkardığı kanunda bu husus şöyle ifade edilir: "Müteveffa zimmînin yeri müslim oğluna intikal etmez." Bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 77[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 12[a-b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 76[b]; fetva formu için ayrıca bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 67[a].
Müteveffanın Müslüman, oğulun ise gayr-ı müslim olduğu tersi durumda da intikal gerçekleşmez: "Mesele: Zeyd-i zimmî müslim olup ba'dehu fevt oldukda tasarrufunda olan tarlaları zimmî oğullarına intikal eder mi? el-Cevâb: Etmez." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a].

veremezdi.[704] Hatta baliğ olduktan sonra[705] on seneye dek alabilirdi.[706] Tabii reayanın vefat etmesi durumunda tapuya konu edilen arazi tetimme-i sükna dışında yarım dönümden ziyade olan saban yürütülebilen arazilerdi:

1. "Mesele: Zeyd-i müteveffanın tetimme-i süknasından olup etrafında havlusu olan bir miktar çayırı verese mülkiyet üzere zapta murad ettikde sipahi vereseden alıp ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Evine muttasıl olup nısıf dönümden ziyâde değil ise alamaz."[707]

---

704 "Mesele: Zeyd-i sağirin tasarrufunda olan tarlaların ziraat eder kimesnesi olmamağla beş altı sene boz ve hâlî kalmağla sahib-i arz 'tapuya müstahak olur' deyü tapu ile ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 47[b].

705 "Ba'de'l-buluğ yerini zabt etmek: Zeyd vefat ettikde oğlu Amr'a babasından intikal eden tarlaların hakk-ı tasarrufunu Amr'ın babası Beşir'e tefvîz eylese Amr ba'de'l-buluğ zikr olunan tarlaları Beşir'in elinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i sultânî tarlaları Amr'a tasarruf ettirilmekdir. Mehmed Efendi." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 12[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 18[a].
"Mesele: Zeyd-i müteveffadan evlad-ı sağirine intikal eden tarlalarını üç seneden ziyade hâlî ve muattal kalmağla sahib-i arz tapu ile ahare vermiş olsa halen sağirler baliğ olduklarında ol tarlaları almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51[a].
"Ecr-i misil arazi, oğul ba'de'l-buluğ yerlerini alur: Zeyd vefat idüp oğlu Amr- sağiri terk ettikde ecnebi olan Bekir sipahiden yerleri tapulayup Amr baliğ olunca tasarruf etse Amr ba'de'l-buluğ yerlerini ve icare-i arzı almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Yetimin arz-ı olmağla ecr-i misil hükm olunur […]." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b].
"Mesele: Zeyd fevt oldukda tasarrufunda olan yerleri sağir oğlu Amr'a intikal etmiş iken sahibi arz ol yerleri tapu ile Bekir'e tefvîz ba'dehu Bekir dahi bila veled fevt olmağla sahib-i arz ol yerleri tapu ile Beşir'e tefvîz eylese halen Amr baliğ oldukda ol yerleri Beşir'in yedinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51[b].
"Mesele: Zeyd vefat idüp oğlu Amr-ı sağiri terk ettikde baştinasını tasarruf verir kimesnesi olmamağın Bekir-i ecnebi tapulayup Amr baliğ olunca tasarruf idüp ba'dehu Amr talep eyledikde 'tapulanmış yerimdir' deyü vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Oğula mülk-i mevrûs gibidir intikal ferman olunmuşdur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b]-19[a].
"Mesele: Zeyd gâib olup hayat ve mematı malum oldukda li-ebeveyn karındaşı Amr Zeyd'in tasarrufunda olan tarlalarını tağallüben Bekir sahib-i arz marifetiyle tefvîz eylese halen Zeyd'in sağir oğlu Beşir baliğ oldukda Bekir'in yedinden 'ol tarlaları babam tarlalarıdır' deyü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Oğlu zabt etmeğe kâdirdir Bekir'in elinden meccânen alur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 53[a].
"Mesele: Ziraate salih olduktan sonra Zeyd-i sağir babası Amr'dan intikal eden tarlayı vasisi Bekir izn-i sahib-i arz ile Beşir'e tefvîz eylese Zeyd baliğ oldukda Beşir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Mehmed Efendi." Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 71[a].
Aynı şekilde sağir olan kimse, müteveffasından kendisine intikal eden arazilerini sağir olması hasebiyle mübaşereten tasarrufta bulunma konumunda olmadığında başkası geçici bir şekilde mutasarrıf olsa bile on seneye dek topraklarını almak hakkına sahip olduğu gibi geçici mutasarrıfın diktiği ağaçlarını kaldırtma hakkına da sahipti: "Zeyd-i müteveffâdan sağîr oğlu Amr'a intikal eden tapulu bağ yerleri 'ziraat olunmaz' deyü sahib-i arz tapu ile Bekir'e verip Bekir dahi üzerine izn-i sipâhi ile kürûm gars idüp bağ eylese Amr'ın bağı olup dokuz sene mürûrundan sonra ol bağ yerlerin Bekir'den aldıktan sonra ol kürûmu mübaşereten sahib-i arz ile Bekir'e kal' ettirmeğe şer'an kadir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehû Mehmed Efendi." Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 69[b]-70[a].

706 "Sığarın yeri muattal kalmağla tapuya müstahak olmaz. Sığarın yeri ahare verilse ba'de'l-buluğ on seneye dek alur." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 24[b]; Akgündüz, *OK*, 7/282; ayrıca bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 77[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 12[a-b].
"Zeyd-i sağirin babasından intikal eden yerlerini Zeyd yedi sekiz sene ziraat etmemeğin sipahisi Amr tapu ile ahare vermeğe şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur, lakin Zeyd baliğ oldukda alur. Öyle emr olunmuşdur. Mustafa Ebü'l-Meyamin." Bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 474[b].
Sağir olan kimse kendisine intikal eden arazilerinde mülk statüsüne geçen ağaçları da ilgili geçici mutasarrıftan alabilirdi: "Zeyd-i müteveffâdan sağîr oğlu Amr'a intikal eden tapulu bağ yerleri 'ziraat olunmaz' deyü sahib-i arz tapu ile Bekir'e verip Bekir dahi üzerine izn-i sipâhi ile kürûm gars idüp bağ eylese Amr'ın bağı olup dokuz sene mürûrundan sonra ol bağ yerlerin Bekir'den aldıktan sonra ol kürûmu mübaşereten sahib-i arz ile Bekir'e kal' ettirmeğe şer'an kadir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehû Mehmed Efendi." Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 69[b]-70[a].

707 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51[a].

2. "Mesele: Bilâ-veled-i zeker fevt olan Zeyd'in sâkin olduğu menziline muttasıl tarlasının tetimme-i sükna itibarı olunan buçuk dönüm miktarından ziyâdesini sahib-i arz tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Tetimme-i sükna olan mevzi'den gayrısın tapu ile vermeğe kâdir olur."[708]

Erkek evladı olmadan vefat eden erkek reayanın arazisi bedelsiz kızına veya kızı dışındaki gayr-ı ekaribe doğrudan intikal etmezdi. Bu durum yeni bir tapu bedeli gerektiriyordu. Fakat söz konusu müteveffanın mahlûl kalan tarlasının yeni bir tapu ile tefvîz edilmesinde öncelik hakkı süreç içerisinde revize ediliyordu.[709] Tapu hakkı sahipleri, erkek evladı olmadan ölen mutasarrıf erkek reayanın arazisinin hakk-ı tasarrufunun resm-i tapu adı altında bi-garez Müslümanlar tarafından belirlenen tapuy-ı misil karşılığında öncelik sıralamasına göre belirlenen kişilerdir. Bunlar süreç içerisinde nihai olarak sırasıyla kız, erkek kardeş, kız kardeş, baba, anne ve ehl-i karyeden talip olup zarureti olan kimselerdi. Ebussuûd Efendi'ye göre ise bu hak sadece mütevveffa (erkek) reayanın kızı ve kardeşine aitti:

3. "Sual: Zeyd fevt oldukda tasarrufunda olan tarlayı sipahi tapuya verdikde el verdiği tapuyu verip almaya kâdir olan Zeyd'in akrabasından kimlerdir? Cevâb: Kızıdır ve karındaşıdır."[710]

Fakat 1018/1609 tarihinde Şeyhülislam Yahya Efendi'nin talebiyle Okçuzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1039/1630) Dîvân-ı Hümâyun'dan çıkardığı kanun[711] hükümlerine göre oğlu olmayan "müteveffanın mahlûl olan yeri [tapu ile] kızına,[712] yok

---

708 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 53[a-b].

709 Tapu hakkı sahipleri meselesinin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği revizyonu mükemmel bir anlatı ile sunan geniş bir malumat için ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 325-342.

710 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[b]; başka fetvalar için ayrıca bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 477[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 21[a]; ayrıca bk. Ebussuûd Efendi, *Ma'ruzat*, haz. Pehlul Düzenli (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 67. Daha başka fetvalarda mütefevvanın erkek evladı olmadığında kızın tapuya hakkı olmadığı yönündeki fetvalar ise bu durumla çelişmemektedir: "Zeyd hâlî hayatında iken tasarrufunda olan yerlerin kızları Hind ile Zeynep iştirak üzere marifet-i mütevelli ile verüp teslim eylese Zeyd fevt olduktan sonra Amr-ı amil zikr olunan yerleri Hind ile Zeynep'ten alup tapuya vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Mâlûlzâde Mehmed Efendi." Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[a]. Zira bu fetvada babaları hayatta iken sipahinin bilgisi dahilinde araziyi işleten kızları büyük ihtimalle babalarının vefatından sonra da bilâ-bedel işletmek istemişlerdir. Bu durum mevcut kanun ve fetvalara aykırıydı. Halbuki tapuyu verdikleri takdirde işletme öncelikleri onlara aitti.

711 1117/1706 senesi zilkadesinin 11. gününde söz konusu aynı kanun hükümlerinin dönemin padişahına arz edildiğini gösteren başka bir nüsha için bk. "Araziye Müteallik Kanunnâmedir", Bayezid Kütüphanesi, nr. 4789/1, vr. 11[b].

712 "Mesele: Zeyd […] fevt olup evlad-ı zükûru olmayup kızları kalsa zikr olunan yeri el verdüği resm-i tapu ile kızları kabul ederken sipahi gayra vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[b]. Müteveffanın kızlarının tapuda öncelik hakkına sahip olduğunu ele alan diğer fetva örnekleri için ayrıca bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b], 87[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202[b]-203[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[a-b]; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 477[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 15[a-b], 15[b], 28[a], 35[a-b], 37[b], 47[b], 48[a], 49[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 18[b], 19[a-b].
Müteveffanın kızları tapu ile babalarının tarlasını aldıktan sonra tapusu ucuza verilmişti iddiasıyla tarla yeni bir tapu işlemine konu edilemezdi: "Zeyd-i müteveffanın tasarrufunda olan yerlerini kızları tapu ile sahib-i arzdan alup tezkere aldıklarından sonra bazı kimesneler "Resmi az verilmiş biz dahi ziyade ile aluruz" demeye kâdir

ise li-eb erkarındaşına,[713] o yok ise ol mahalde sâkine kız karındaşına,[714] o yok ise babasına,[715] o yok ise validesine [geçer],[716] bunlardan gayr-ı ekâribe hakk-ı tapu yokdur"[717] şeklinde yeniden düzenlenmişti. Tapuda öncelik hakkı bulunanlar kendilerine sipahi tarafından yapılan teklifi reddedip feragat-ı hâk ettiklerinde tapu hakları sakıt olmuş olurdu.[718] Fakat sipahi tarafından tapudaki öncelik hakkı bulunan kimselerin teklifi reddetmedikleri gibi sükût edip talip olmamaları halinde ise her birinin söz konusu hakkının geçerli olduğu süre sağir/sağire olmamak şartıyla beş seneydi. Örneğin beş yıldan sonra babasının tarlalarını tapu ile almak isteyen müteveffanın sağire olmayan kızları haklarını kaybetmiş olurdu:

4. "Beş sene sükût tapuya manidir. Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in tarlası müstahakk-ı tapu oldukda

---

olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar, vakıf değil ise." Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 67[b]-68[a].

713 "Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in müstahakk-ı tapu olan tarlaların sahib-i arz Zeyd'in li-ebeveyn karındaşı Amr'a vermek murad ettikde Amr, el verdiği tapu ile almayup nakıs ile almak murad etmekle sahib-i arz ol tarlayı ecanibten Bekir'e verse halen bir sene murûrundan sonra Amr, Bekir' verdiğin verüp ol tarlayı Bekir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 44[a].
"Zeyd fevt olup evlâd-ı zükûrundan kimesnesi kalmaduğu bâisden Amr-ı ecnebî onun mîrî yerini sipâhîden tapulayup alsa sonra Zeyd'in karındaşı Bekir 'Amr virdüğün ben virürün dahi merkûm yeri Amr'ın elinden ben alurun' dise şer'an alıbilür mü? el-Cevâb Allahu a'lem alıbilür. Ketebehu el-fakîr Sa'd 'ufiye anh." Bk. Sâdî Çelebi, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, nr. 439, vr. 94[b]. Bu mecmua varaklandırılmadığı için pdf numarasına göre varaklandırdım.
Müteveffanın kardeşinin, validesinden daha öncelikli olduğu hususunu vurgulayan bir fetva için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[b]. Müteveffanın erkek kardeşinin kız kardeşinden öncelik hakkına sahip olduğunu gösteren bir fetva için de ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 48[b].

714 Mutasarrıf-ı arzın vefat etmesi dışında -gâib olması mevzusunda- ise kızkardeşin önceliği olmadığı da ayrıca başka fetvalardan anlaşılmaktadır: "Mesele: Zeyd gâib olup on beş yirmi seneden mütecaviz tarlaları hâlî ve muattal kalmağla sipahi ol tarlaları Zeyd'in emmisi oğlu Amr'a tapu ile verse halen Zeyd'in li-ebeveyn kız karındaşı olup ol tarlaları olduğu mahallede sakin olan Hind 'ben ehak ve evlayın' deyü Amr'a verdiğin verüp ol tarlaları Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, mevti gibi değildir." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 52[a].

715 "Mesele: Fevt olan Zeyd mîrî yerleri olup sipahi olsa evlad-ı zükûru olmasa Zeyd-i sipahinin babası Amr el verdiği tapuyu verip zikr olan yerleri almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), 32[a]. "Mesele: Bila evlad fevt olan Zeyd sipahinin tasarrufunda olan yerleri gayra babası Amr'ın 'el verdüğin verürin alurın' der iken sipahi zikr olunan yerleri gayra vermeğe kâdir olur mu? Cevâb: Olmaz. Ebussuûd." Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[b].

716 Hem kız kardeş hem validesinin olduğu durumda ikisi eşit konumda olup sahib-i arz kime dilerse ona verebilir: "Mesele: Bilâ-veled-i zükûr fevt olan Zeyd'in tarlasını kızı Hind almağa talib olup henüz almadan Hind dahi efvt olsa halen Zeyd'in li-ebeveyn kız karındaşı olup ol tarlaları olduğu mahallede sakin olup yani sakine olan Zeynep tapu ile ahze murad ettikde Zeynep'e verüp Hind'in validesi Hatice'ye vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kime diliyorsa verir." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a].
Babaları farklı anaları bir olan müteveffa kardeşin mahlul kalan tarlalarında kızı, ana baba bir kardeşi veya babası olmadığında validesi ana bir kardeşten daha öncelikli olurdu: "Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in tarlaları müstahakk-ı tapu oldukda validesi Hind vel-ûm karındaşı Amr ve emmi oğlu Bekir'den hakk-ı tapu kimindir? el-Cevâb: Validesinindir." Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51[a].

717 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 77[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 49[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 12[a]; ayrıca bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 25[b]-26[a].

718 "Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in tarlaları müstahakkı tapu olup sahib-i arz validesi Hind'e teklif olundukda imtina idüp sahib-i arz tapu ile Amr'a verirse ba'dehu Hind Amr'ın verdiğini verüp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 22[a]. Başka bir fetva için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 50[a-b].

sipahi Amr-ı ecnebiye verüp Zeyd'in li-ebeveyn kız karındaşı beş sene sükût eylese halen Hind Amr'a verdiğin verüp Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Beş sene sükût edecek olmaz."[719]

Dolayısıyla müteveffanın tarlalarında öncelik hakkı bulunan kimseler beş sene dolmadan hak talep edip dava etse tarlalar başkasına tapu ile verilmiş olsa bile geri alma hakkına sahipti:

5. "Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in müstahakk-ı tapu olan tarlalarının hakk-ı tapusu li-ebeveyn er karındaşı Amr ve Bekir'in olmağla Bekir ol tarlalardan hakk-ı tapusunu iskat idüp ecanibten Beşir'e 'sen al' demekle Beşir ol tarlaları sahib-i arzdan almış olsa halen üç sene murûrundan sonra 'Amr ve Bekir iskat etti ise ben iskat etmem' deyü Beşir'e verirken [verdiğün] verüp ol tarlaları Beşir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[720]

İbn Kemal'e göre beş sene geçtikten sonra sağir olup da baliğ olduktan sonra hakk-ı tapu davasında bulunan kimseler haklarını kaybetmiş olurdu:

6. "Zeyd fevt olup veled-i zükûru kalmayup mezraası tapuya müstahak olup, Amr tapulayup alup bunun üzerine altı yıl miktarı zaman geçüp haliya Zeyd-i mütevaffanın karındaşı Bekir, Amr'a 'sen mezrayı tapuladıkda ben sağîr idim şimdi baliğ oldum ben mezrayı tapularım' deyüp Amr'ın elinden almak istese şer'an alabilir mi? Cevab: Alamaz. Ahmed İbn Kemal."[721]

Fakat görünen o ki bu husus bütün Osmanlı ulemasının kabul ettiği bir görüş değildi. Zira *Fetâvâ-yı Üskübî*'de yer alan bir fetvaya göre beş sene geçse bile tapuda öncelik hakkına sahip sağir/sağire olanlar on seneye değin tapuda öncelik haklarını kaybetmiş olmazlardı:

7. "Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in müstahakk-ı tapu olan tarlaların sahib-i arz Amr'a tapu ile verüp Amr dahi sekiz sene tasarruf ettikden sonra halen Zeyd'in sağire kızı Hind'in vasiyyeti Bekir sağireye nafi' olmağla verdüğin verüp ol tarlaları Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[722]

Aynı şekilde müteveffanın tarlasının tapu ile verilmesinin teklif edildiği dönemde öncelik hakkına sahip zikri geçen kişilerden maddi gücü yetmeyenlerin on seneye değin tapudaki öncelik hakları devam ederdi. Yani müteveffanın tarlası tapudaki öncelik hakkı bulunanların maddi imkansızlıklarından ötürü onlar dışında başka bir kimseye tefvîz edildiğinde öncelik hakkı bulunan kimselerden (öncelik hakkı sıralamasına göre) biri tarlayı on seneye değin alma şansına sahipti:

8. "Mesele: Bilâ-veled-i zeker fevt olan Zeyd'in mahlûl olan tarlaları almağa kızı Hind'in kudreti olmamağla aharden Amr tapu ile alup ba'dehu Hind'in eline akçe girüp üç seneden sonra Amr'ın verdüğin verüp o tarlaları almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: On sene geçmiş değil ise alur. Meğer

---

719 Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a]. Bu hususta Ebussuûd Efendi'ye nisbet edilen başka fetvalar için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[b]-30[a], 40[a]. Başka bir fetva için de ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 16[b].

720 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 46[b].

721 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 151[a].

722 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 46[b]; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 49[b]-50[a].

mukaddem iskat etmiş ola."[723]

Okçuzâde'nin Dîvân-ı Hümâyun'dan çıkardığı kanun düzenlemesine tekrar dönecek olursak mezkûr düzenleme, Ebussuûd Efendi'nin erkek kardeşi tapu hakkında kız evlada önceleyen[724] yorumunu tersine çevirdiği[725] gibi hakk-ı tasarruf sahibi müteveffa erkek reayanın arazisinde yukarıda zikri geçen kimseler dışında vereseden bile olsalar hakk-ı tapu konusunda öncelikleri olmadıklarını belirten yaklaşımını da revize etmiş oluyordu:

9. "Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in müstahakk-ı tapu olan tarlalarını sipahi Amr'a verüp Amr dahi zabt eyledikde Zeyd'in hakk-ı tapusu olmayan veresesi 'Amr['ın] verdiğün verüp ol tarlaları yine alurız' deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[726]

Nitekim Ebussuûd Efendi'ye göre hakk-ı tapu sahibi kimseler sırasıyla sadece mütevvafa erkeğin kızı ve erkek kardeşiydi.[727] Bunların dışında müteveffanın veresesinden kimse tapu hakkına sahip değildi.[728] Ayrıca söz konusu düzenleme, Ebussuûd Efendi'nin mütevvefanın kızı ve kardeşi dışında tapu hakkında baba ile oğlunun oğlundan (kendisinin erkek torunundan) hangisinin öncelik hakkına sahip olduğu sorusuna verdiği "Şer'le kimesneye değmez, sipahi kangısına diler ise verir."[729] şeklindeki cevâbına da daha net bir yaklaşım getirmiş oldu. Bu şekilde müteveffanın oğlunun oğluna (erkek torununa) tapu hakkında öncelik tanınmadığı ortaya çıkmış oldu:

10. "Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in oğlunun oğlu içün hakk-ı tapu var mıdır? el-Cevâb: Yokdur."[730]

---

723 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 46[b]-47[a].

724 "Mesele: Fevt olan Zeyd'in mîrî yerlerine karındaşı Amr verdüği tapuyı kızı Hind verse sipahiden almağa kâdir olur mu? Cevâb: Olmaz. Karındaş kızından takdim olunmuşdur. Ebussuûd." Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[a].

725 Bu durumu ele alan başka bir araştırma için ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 333.

726 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 40[a].

727 Dolayısıyla sipahi, müteveffanın kız ve erkek kardeşi dışında örneğin kız kardeşine intikal etmişse bile eğer ayrıca tapu ile verilmemişse tarlayı alıp başkasına tapu ile verme hakkına sahipti "Mesele: Zeyd fevt olup mutasarrıf olduğu yerleri kız karındaşı Hind'e intikal idüp husus-ı mezburede kıbel-i şer'îden eline temessük alup sipahi dahi mukâtaa-i arzı almış iken zikr olan yeri Hind'in elinden alıp ahare vermeğe kâdir olur mu? Cevab: Olur sabıkan Hind'e vermedi ise. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[a]. Bu fetvanın "sabıkan Hind'e vermedi" kısmında Ebussuûd Efendi'nin kast ettiği durum kız kardeş tapu da öncelik hakkına sahip olduğu için değil herkes gibi tapuyu vermek ile sipahinin tercih hakkını ondan yana kullanmakla tapu ile almıştır.

728 "Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in müstahakkı tapu olan tarlalarını sipahi Amr'a verüp Amr dahi zabt eyledikde Zeyd'in hakk-ı tapusu olmayan veresesi 'Amr verdiğün verüp ol tarlaları yine alurız' deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 40[a].

729 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[a].

730 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a]. Keza müteveffanın kardeşinin oğlunun da tapuda öncelik hakkına sahip olmadığı belirtilmektedir. Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[b].

Aynı şekilde söz konusu kanun düzenlemesinde müteveffa erkek reayanın arazisinin hakk-ı tasarrufunun tapu edilmesi konusunda kızı yok ise erkek kardeşin önceliği olduğu ifade edilmişti. Fakat ana-baba bir erkek kardeş ile baba bir erkek kardeşten hangisinin daha öncelikli olduğu mevzusu da tartışma konusu olmuştu. Nitekim bir fetvada ana-baba bir kardeşin baba bir kardeşten tapuya daha yakın olduğu ifade edilmişse de nihayetinde itibar babaya kabul edilmiş ve dolayısıyla ikisinin de eşit hak sahibi olduğu ifade edilmiştir:

11. "Tapuya karın karındaşından enfedir [Yani ana baba bir olan, baba bir olan kardeşden tapuya daha yakındır]: Zeyd fevt olup li-ebeveyn karındaşı Bekir ve li-eb karındaşı Amr'ı terk eylese yerlerine ikisi bile talip olsa kangısına verilür? Kuvvet-i karabet olmağla varis Amr'dır, bihasebi'l-merâtib mukaddem olana verilmek emrinde tavzi olunan Amr'a verilmekdir. Amma baba-bir karındaşa verilmek emrinde lazım dahi tercih olunur mu? Ve andan varis olmamağla mahcub olur mu? el-Cevâb: Bu babda veliyyü'l-emre muracaat olunmak gerekdir. Cevâb-ı ahar: İkisi bile alurlar, mirat değildir. İtibar babayadır."[731]

12. "Hakk-ı tapuda li-ebeveyn ile li-eb beraberdir: Bilâ-veled fevt Zeyd'in tasarrufunda olan tarlasını Zeyd'in li-ebeveyn karındaşı Amr ile li-eb karındaşı Bekir beraber mi alur? el-Cevâb: Beraber alurlar."[732]

1003/1594 yılında vazedildiği belirtilen başka bir kanun hükmüne göre ise "[…] Varisi kalmayıp müştereki dahi yok ise müteveffanın yerleri ehl-i karyeden zarureti olup talip olanlara el verdüği tapu ile verilür, hârice verilmez. Ehl-i karyeden kimse almaz ise sahib-i arz muhayyerdir, kime dilerse verir. Lakin sipahi kendi timarı toprağında müstahakk-ı tapu olan yerleri ve çayırları kendi ve [dahi] oğulları almak hilâf-ı kanundur […]."[733] Aşağıdaki fetvalarda sırasıyla mezkûr kanun hükmündeki bu iki meselenin gayr-ı şer'î olarak değerlendirilmediği görülmektedir:

13. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan araziyi sakin olduğu karye ahalisinden almağa talip var iken ahar karyeden Bekir'e tapu ile vermiş olsa halen ol arazi olan karye ahalisi Bekir'in verdiğin verüp ol araziyi Bekir'in elinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[734]

14. "Bâbü hakkı'l-karâr fi'l-arz yukâlü lehû bi't-Türkî resm-i tapu: Zeyd sipahiden bir kıta arzı resm-i tapu verüp alsa, üç yıl muattal komayup ziraat ederken sipahi ahar gelüp 'yer bana gerek hâs

---

731 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 16[b]. Ayrıca kardeşlerden biri tarlayı/payını almaktan imtina ederse sipahi diğer kardeşe tapu ile alma teklifinde bulunduktan sonra almazsa başkasına tapuya verme hakkına sahipti: Bk. Pîr Mehmed Efendi, vr. 16[b]-17[a]; başka bir fetva için ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 17[a].

732 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[a]; başka bir fetva için ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 56[a].

733 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 25[b]-26[a]. Bir şekilde boş kalan ve kimseye henüz tapu ile verilmemiş olan araziler sipahilere devredilirdi. Fakat bu durum söz konusu kanun hükmüne aykırı bir şekilde sipahilerin kendisi veya oğullarının bu şekildeki arazileri işletme yetkisi hakkı olduğu anlamına gelmiyordu. Bu durumla ilgili 924-927/1518-1521 tarihli bir sicil kaydı için bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/130, hk. no: 183.

734 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 48[b]. Başka fetvalar için ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 26[b], 56[b]-57[a].

yerdendir' deyü Zeyd elinden almak veya ahare resm-i tapu ile vermek şer'an caiz olur mu olmaz mı beyân oluna? el-Cevâb: Sipahi Zeyd'in elinden alıp işletme yetkisine sahip değildir."[735]

Fakat bir kimse sipahi olmadan önce tapu ile almış olduğu arazi üzerinde hak sahibiyken sipahi olduktan sonra sırf mezkûr kanun ile onu destekleyen 14 numaralı fetvada dile getirilen hüküm öne sürülerek sipahinin tarla işletmesinin kanunsuz olduğunu iddia etmek ve bu nedenle sipahiden tarlalarını almak meşru değildi:

15. "Mesele: Bir karyede karındaşlar olan Zeyd ve Amr ve Bekir celây-ı vatan [idüp] tasarruflarında olan tarlaları altı yedi sene ta'til etmekle sipahi ol tarlaları tapu ile Beşir'e verüp ba'de'z-zaman Beşir karye-i mezbûr sipahisi olmağla timara şerik-i olan Halid Beşir'e 'ol tarlaları sen sipahi olmağla tasarrufa kâdir değilsün, ol tarlaları tapu ile reayadan olanlara verürin' demeğe kâdir olunur mu? el-Cevâb: Olmaz."[736]

Müteveffa olan kadın reayanın elindeki (mîrî) arazinin tasarruf hakkı oğluna meccânen mi veyahut tapu ile mi geçeceği meselesi ise ihtilaflıdır. İbn Kemal ve Pîr Mehmed'e sırasıyla nispet edilen aşağıdaki fetvalara göre müteveffa kadın reayanın tasarrufundaki tarla oğluna ancak tapu ile geçebiliyorken Ebussuûd Efendi'ye göre ise durum emr-i sultânîye mebniydi:

16. "Mesele: Hind vefat ettikde tasarrufunda olan tarlaların sahib-i arzı, oğlu Zeyd'e 'tapuyla ek' diye teklif ettikde, imtina idüp meccânen zabtetmeye kâdir olur mu? Cevâb: Olmaz. Harrarahû Ahmed."[737]

17. "Hind'in tarlası evladına tapu ile verilir: Hind fevt olup tasarrufunda olan tarla evlâd-ı zükûruna intikal mı eder yoksa el verdiğin verur, tapu ile mi alur? el-Cevâb: Tapu ile alurlar." [738]

18. "Sual: Hind-i müteveffanın tasarrufunda olan arz-ı mîrîye oğluna intikal eder mi yoksa tapuya muhtac olur mu? Cevab: Nice me'mur ise öyle olur. Ebussuûd."[739]

Müteveffa kadın reayanın tasarrufundaki tarlada oğlu dışında kızı dahil ekaribten hiç kimsenin tapuda önceliği olup olmadığı konusunda herhangi bir kanun hükmünü tespit edemedik fakat bu hususun ele alındığı fetvalar ihtilaflıdır:

19. "Hind'in kızı 'hakk-ı tapu benimdir' diyemez: Hind fevt olup tasarrufunda olan tarlasını kızı 'Zeynep hak benimdir' deyü sipahiye ahare verdirmeyüp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[740]

20. "Mesele: Hind-i müteveffanın tasarrufunda olan tarlaları müstahakk-ı tapu oldukda oğlundan

---

735 Molla Arap, *Fetâvâ-ı Mevlânâ Arap* (Bağdatlı Vehbi, nr. 585), vr. 12[b].
736 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[a-b].
737 İbn Kemal, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2419, vr. 11[a] (112. Fetva).
738 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27[b]; bu durumla ilgili başka bir fetvalar için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 16[a-b], 51[a-b], 48[a].
739 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 93[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 261[b].
740 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[a].

gayr-ı ekaribi içün hakk-ı tapu var mıdır? el-Cevâb: Yokdur."[741]

21. "Mesele: Hind fevt oldukda kızını ve validesi Zeynep'i ve babası Zeyd'i terk ettikde Hind'in tasarrufunda olan tarlaların hakk-ı tapusu mezburlardan kangısınındır? el-Cevâb: Kızınındır."[742]

22. "Hind-i müteveffanın müstahakkı tapu olan tarlalarını sahib-i arz Hind'in üm karındaşı Zeyd tefvîze talip iken ecanibten Bekir'e tefvîz etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i sultânîye mufavvizdir. Esad Efendi."[743]

23. "Hind-i müteveffanın mustahakk-ı tapu olan tarlasını sahib-i arz Zeyd-i ecnebiye tefvîz idüp Zeyd ol tarlayı tasarruf ve ziraat ederken sahib-i arz mezbur tarlayı Zeyd'in izninsiz halen Hind'in el-üm karındaşları Amr ve Bekir'e yine tefvîz eylese tefvîz-i sani muteber olur mu? el-Cevâb: Emr-i sultânîye mufavvizdir. Esad Efendi."[744]

19 numaralı fetvada müteveffa kadın reayanın kızının, 20 numaralı fetvada da kızı dahil diğer ekaribten herhangi bir kimsenin öncelik hakkı olmadığı ve sipahinin yabancı bir kimseye tapu ile verme hakkına sahip olduğu vurgulanmakta iken 21 numaralı fetvada kızın mütevveffa annesinin tarlasında anneannesi ve annebabasından daha öncelikli olduğu belirtilmektedir. 22 ve 23 numaralı fetvalarda da kadın mütevvefanın mahlül kalan tarlaları için ekaribinden bir kimsenin tapuda öncelikleri olup olmadığı meselesinin "emr-i sultânîye mufavviz" olduğu ifade edilmektedir.

Hakk-ı tasarruf sahibi kimsenin toprağının bulunduğu yer dışında başka bir memlekette ölmesi durumunda sözü edilen öncelik sırasına riayet edilmeden önce vefat edip etmediğini kesinleştirmeden sipahi tarafından bir işlem yapılmaması gerektiği de ayrıca vurgulanmaktaydı:

24. "Mesele: Ahar diyarda olan Zeyd'in mevt-i haberi geldikde evlad-ı zükûru olmamağla sahib-i arz Zeyd'in tarlalarını tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kable't-tahkik olmaz."[745]

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız mesele, sahib-i arzdan reayaya hakk-ı tasarrufun intikalini ifade eden yani reayanın mîrî araziyle hukuki ilişkisini ifade eden/başlatan tapu/icâre/tefvîz sözleşmesidir. Bu sözleşmede yeni mutasarrıfın hakk-ı karar sahibine/sipahiye ödediği bedel daha çok bir vergi değil, tapu/icâre/tefvîz bedeliydi.[746] Bu nedenle sonraki alt başlıklarda reayanın mîrî araziyle hukuki ilişkisini

---

741 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51[b]. ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 53[a]. Örneğin müteveffanın oğlu dışında karındaşının tapuda öncelik hakkı olmadığını gösteren bir fetva için bk. *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 56[b].

742 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 54[a].

743 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 477[b].

744 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 476[a].

745 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 56[a].

746 Bu hususa kısaca değinen başka bir çalışma için bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 70.

ifade eden ve tefvîz bedeli anlamındaki tapu/icâre-i muaccele/tefvîz sözleşmesinin[747] vergi anlamındaki *resm-i tapu* adı altında uygulanan iki ayrı işlemden farklı olduğunu izah ettikten sonra daha çok vergi anlamındaki *resm-i tapu* uygulamalarının ikisine odaklanacağız. Dolayısıyla aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan *resm-i tapu* uygulamalarıyla karıştırılmaması için tefvîz bedeli anlamındaki *resm-i tapu* işlemini "salt tapu işlemi" olarak ifade edeceğiz.

Reaya, tapu bedelini ödeyip sırf işletme hakkını elinde bulundurmak karşılığında yıllık maktuan *resm-i çift/harâc-ı muvazzaf*ını ödemek, çıkan mahsulden de ayrıca *öşür/harâc-ı mukâseme*sini vermek şartlarıyla hakk-ı tasarrufunu aldığı araziyi gerek kendi aralarında (tefvîz/ferâğ kavramlarıyla) hakk-ı tasarrufun alım-satımı/kiralanması[748] gerekse kendisinin bu arazi üzerinde ev, ağıl, ahır, harman, değirmen vs. gibi yapıları inşa etmesi işlemlerini ancak hakk-ı karar sahibi sipahinin izni ile yapabilirdi. Bu iki durumda da reaya, sipahiye marifet-i sipahi (sipahinin onayı) mukabilinde *resm-i tapu* adı altında bir vergi ödemek zorundaydı. Fakat reayanın kendi aralarında yaptıkları arazinin hakk-ı tasarrufunun tefvîzi mukabilinde *resm-i tapu/öşür* adı altında arazinin yeni mutasarrıfının eski mutasarrıfa ödediği fiyatın onda birini/öşrünü sipahiye vermek zorunda olduğu vergi/işlem,[749] reayanın tasarrufundaki arazi üzerinde kendisinin inşa edeceği yapıların sipahi açısından *öşür/harâc-ı mukâseme* vergisinde yol açacağı kayba karşılık ödediği *resm-i tapu/bedel-i öşür* işleminden/vergisinden farklıdır. Başka bir deyişle sipahi izniyle tasarruf hakkının üçüncü kişilere devri mukabilinde (bir nevi noterlik işlemi karşılığında) tahsil edilen *resm-i tapu/öşür*, hem sipahiden reayaya arazinin hakk-ı tasarrufunun tefvîzi/bey'i karşılığında ödenen "salt tapu bedeli" işleminden hem reayanın hakk-ı tasarufundaki arazi üzerinde inşa edeceği yapıların *öşür/harâc-ı mukâseme* vergisinde yol açtığı kayba karşılık ödediği vergi anlamındaki *resm-i tapu*dan/*bedel-i öşür*den farklı diğer bir *resm-i tapu* işlemidir.

---

747 Reayanın mîrî araziyle hukuki ilişkisini ifade eden tapu kavramının bu yönüne yönelik ayrıntılı bir malumat için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 200-219.

748 Reaya arasında mîrî toprağın hakk-ı tasarrufunun alım-satımı işlemi klasik Hanefî doktrinindeki bey-şira, icâre, âriyet kavramlarıyla tanımlandığında ortaya pratikle teori arasında bir uyumsuzluk çıkmaktaydı. Ebussuûd Efendi'nin Osmanlı'da uygulanan işlemin tefvîz/ferâğ kavramları adı altında yeni bir tanımlamayla ifade etmeye çalışması örf/kanun ile şeriat arasındaki uyumsuzluğu gideriyordu. Başta Ebussûûd Efendi olmak üzere Osmanlı ulemasının mîrî arazinin hakk-ı tasarrufunun alım-satıma konu edilmesine karşı geliştirdiği yorumları detaylı bir şekilde ele alan bir araştırma için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 190-312.

749 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 214.

Mîrî arazinin sipahiden reayaya tefvîzi/satımı anlamındaki "salt tapu işlemi"nde sipahinin talep ettiği bedel *resm-i tapu* uygulamalarının ikisinden de çok daha yüksekti. Bu işlemde tasaaruf hakkının tefvîzi mukabilinde sipahinin reayadan a'lâ arazi için en fazla 300, evsat arazi için 200, ednâ arazi için ise 100 akçe alması kanundu.[750] Fakat diğer iki *resm-i tapu* işleminde ödenen miktarlar şöyleydi:

Reayanın arazinin verim durumuna göre ilgili bedeli ödedikten sonra tasarruf hakkını aldığı arazinin üzerine kendisinin inşa edeceği veyahut dikeceği ziraatten alıkoyan (ev, ağıl, ahır, harman, değirmen, ağaçlar vs. gibi) yapıların mukabilinde *resm-i tapu* adı altında maktuan ödemekle yükümlü olduğu miktar a'lâ arazi için 50, evsat arazi için 40 veya 30, ednâ arazi için ise 20 veya 10 akçeydi.[751] Bu işlemi "birinci *resm-i tapu* veya *bedel-i öşür*" kavramıyla ifade edeceğiz.[752] Sipahi izniyle tasarruf hakkının üçüncü kişilere devri mukabilinde yeni mutasarrıfın eski mutasarrıfa ödediği tefvîz bedelinden sipahiye ödemekle yükümlü olduğu diğer *resm-i tapu* uygulamasında ise oran onda birdi. Bu işlemi ise "ikinci *resm-i tapu/öşür*" şeklinde ifade edeceğiz.[753]

Literatürde söz konusu "salt tapu işlemi" ile diğer iki *resm-i tapu* uygulaması (birinci *resm-i tapu/bedel-i öşür* ile ikinci *resm-i tapu/öşür*) arasındaki farklar açık bir şekilde ele alınmamıştır.[754] Sûdî ve Sayın "birinci *resm-i tapu*" uygulamasını ele alırken

---

750 "Tapuy-ı misilde sipahi muvazaa idüp ziyade resm-i tapu taleb eyledükde, gayet a'lâ yer ki, ziyade hasıl ede, nihayeti üç yüz akçe, evsat yerden nihayeti iki yüz akçe, ednâ yerden nihayeti yüz akçe resm-i tapu alınmak emr olunup bundan ziyade alınmak memnudur." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 2[a]; Akgündüz, *OK*, 7/320. Bu kanun hükümleri 1003/1594 yılında "[…] tapu hususunda a'lâ ve evsat ve ednâ itibarı yokdur, böyle ferman olmuştur." şeklinde revize edilmiştir. Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 25[b]-26[a].
Kanun hükümlerinde arazinin a'lâ, evsat ve ednâ itibarına binaen standart bir tapu bedeli uygulanmaya çalışılması Hanefî doktrinine göre bu hususta belirtilen şablona aykırı olmadığı söylenebilir. Nitekim bir derkenar fetvasında bu uygulama için şu standart dile getirilmektedir: "Resm-i tapu ne miktar alınır? Ücret-i muacceledir ücretin miktarı arz-ı muffavvideye göre ehl-i hayrın tohumuna mefkuftur. Şeyh Mehmed." Ayrıca *İhtiyar*'dan yapılan nakille "Tapu resminin arazinin ücreti muaccelesi olduğu sahib-i arzın bir senenin icarından daha fazla istemesinin caiz olmadığı" ifade edilmektedir. Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 19[a].

751 Bu oranları Sûdî, Sayın, Kazıcı ve Demir standart bir şekilde a'lâ yerden 50, evsat yerden 40, ednâ yer ise 30 akçe olarak vermektedir. Bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 132; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 37-38; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 93; Demir, *Örfî Vergiler*, 70.

752 Burada "birinci" ifadesini bir sıralama anlamında değil "ikinci *resm-i tapu*" uygulamasından farklı olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır. Ayrıca bu hususun ele alındığı arşiv kayıtları ve fetvalarda söz konusu yapılar mukabilinde sipahin alması gereken *harâc-ı mukâseme/öşür*ün miktarında yol açtığı kayıptan dolayı buna *bedel-i öşür* de denilmiştir. Fakat bu kavram spesifik olarak başka vergiler için de kullanıldığı için "birinci *resm-i tapu*" kavramıyla beraber ifade edeceğiz.

753 *Resm-i tapu*yla ilgili bu işlemi Pehlivan'ın doktora tezi aracılığıyla farkettim. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 214. Fakat yeni mutasarrıfın eski mutasarrıfa ödediği tefvîz/ferâğ bedelinin onda biri sipahiye ödenmek zorunluluğundan dolayı *öşür* de denilen bu vergi için de kullanılan bu kavram sipesifik olarak daha birçok vergi için de kullanıldığı için ayrıca "ikinci *resm-i tapu*" şeklinde ifade etmek gerekiyor.

754 Demir, burada belirtilen ilk iki işlemin birbirinden kısmen farklı olduğuna değinmekle yetinir. Bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 70. Pehlivan ise salt tapu işlemiyle ilgili ayrıntılı bir açıklama yaparken birinci ve ikinci *resm-i tapu* işlemlerinin ne olduğuna dair kısa bir açıklama yapar. Bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 214, 297-298.

"salt tapu işlemi" ve "ikinci *resm-i tapu*" uygulamasını ayrıca ele almamaktadır. Osmanlı vergi sistemini ele alan bu iki temel kaynağın dışındaki literatürde de bu üç uygulama arasındaki farklar açık bir şekilde vurgulanmamıştır. Çağatay, *çift resmi* bağlamında "salt tapu işlemini" kısaca ele alırken diğer iki *resmi tapu* uygulamasını ele almamaktadır.[755] Kazıcı ise Sûdî ve Sayın'ın "birinci *resm-i tapu*" uygulamasına ilişkin verdiği malumatı tekrar edici ve fakat "salt tapu işlemi"ne ilişkin kısmi malumata değinerek de karışık bir şekilde ele almaktadır.[756] "Salt tapu işlemi" ile "birinci *resm-i tapu*" işleminin birbirinden farklı olduğunu farkeden Demir ise buna kısaca değinmekle yetinir.[757] Pehlivan ise Osmanlı'da sipahi ve reayanın mîrî araziyle hukuki ilişkisi mahiyetinde daha çok "salt tapu işlemi"ni ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.[758] Ayrıca "birinci *resm-i tapu*" işleminin tanımını veren Pehlivan,[759] ikinci *resm-i tapu*" işleminin ne olduğuna dair de kısa bir açıklama yapar.[760] Sonuç olarak "salt tapu işlemi" ile "ikinci *resm-i tapu*" işleminin ayrı işlemler olduğunu tespit eden Pehlivan, vergi anlamında ayrı birer *resm-i tapu* olduğu anlaşılan işlemlerin ikisini de ayrıntılı bir şekilde incelememektedir.

4.1.Resm-i Tapu: Dam Tapusu veya Bedel-i Öşür

Yukarıda kısaca açıklandığı üzere "birinci *resm-i tapu/bedel-i öşür*" uygulaması reayanın tapusunu vererek tasarruf hakkını aldığı mîrî arazi üzerinde ziraatten alıkoyan (ev, ağıl, ahır, harman, değirmen, ağaçlar vs. gibi) yapıların mukabilinde a'lâ arazi için 50, evsat arazi için 40 veya 30, ednâ arazi için ise 20 veya 10 akçe olarak maktuan ödemekle yükümlü olduğu bir vergiydi.[761] Sûdî ve Sayın bu vergi uygulaması için mukâtaa-i zemîn, icâre-i zemîn ve bedel-i öşür gibi kavramların da kullanıldığını belirtmektedir.[762] Fakat ilk iki kavram daha çok "salt tapu işlemi" ile ilgili iken son kavram buradaki *resm-i tapu* işlemine daha çok mutabık kalmaktadır. Zira arazi üzerine inşa edilecek yapılar *resm-i çift* dışında mahsulden sipahiye verilmesi gereken *harâc-ı*

755 Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 499-500.
756 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 93-94.
757 Demir, *Örfî Vergiler*, 70-71.
758 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 190-342.
759 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 198, dn. 662.
760 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 214, dn. 749, 297-298.
761 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 132; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 37-38; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 93; Demir, *Örfî Vergiler*, 70.
762 Kazıcı ve Demir de bu vergi için bu kavramların kullanıldığı görüşünü sürdürmüştür.

mukâseme/öşür miktarını azaltmaya sebep teşkil ettiği için mezkûr *resm-i tapu* sipahinin zarar etmemesine karşılık *bedel-i öşür* olarak ödenmesi gereken bir vergiydi.

*Kânûn-i Osmânî*lerde "bâd-ı hevâ"[763] türünden bir vergi olarak kabul edilen[764] ve "birinci *resm-i tapu*" işlemi olarak ifade edeceğimizi belirttiğimiz *resm-i tapu/bedel-i öşür* uygulamasına dair kural ve esasları ele alan kanun hükümleri şu şekildedir:

KP:	"Yer tapusu bir ev yerine çokı elli akçe, andan aşağı kırk ya otuz akçe, fakir olsa yiğirmi ya on akçe alına."[765]
KKÖO, KSSHK:	"Kurada ev yeri tapusu, a'lâsı elliden ziyade alınmaya ve evsatdan kırk ya otuz alına [akçe, KSSHK], ednâsından yirmi veya on akçe alına."[766]
KSSH:	"[…] Bir raiyyet tapuladığı yerde evler bina etse, ev yeri tapusu taleb etmeyeler."[767]
CK (II):	"Kanun Der Beyan-ı Resm-i Tapu: Eğer dahil raiyyet ve hâric raiyyet bir karyeden sahib-i arz marifetiyle yeniden düzen kurup damlar bina eylese, a'lâsından elli akçe ve evsatından otuz akçe ve ednâsından yirmi akçe dam tapusu alınmak kanundur. Eğer sahib-i arzın izni olmadan bina olunsa sahib-i arz muhtardır; dilerse kanun üzere tapusunu alur, dilerse kal' etdirür. Eğer evvelden dam yeri olup harap olmağla sonra bina olunsa nesne lazım gelmez. Ziraat ve hiraset olunur tarlaya sahib-i arz marifetiyle yeniden damlar bina olunsa sahib-i arz kanun üzere dam tapusun alur. Hem ol tarla ziraat ve hiraset olunduğu takdirce öşr ve resimden bir senede ne hasıl olursa ana göre mukâtaa takdir olunup mukâtaasın dahi alur. Eğer ol sahib-i arz gidüp yerine gelen sahib-i arz on sene mürur etmiş değil ise dilerse kal' etdürür, dilerse hâlî üzere yine ibka eder. Eğer on sene murûr etmiş ise ol dahi mukâtaasın alur. Zira yerde on yıllık davanın istima-ı memnudur."[768]
CK (III):	"Dam Tapusu: Zeameti toprağında yeniden düzen bağlayup dam bina edenlerden dam tapusu taleb eyledikde vermede taallül eyledükleri vaki ise, ol yerler kadimi ev ve dam yeri değil ise, ol makûle yeniden düzene bağlayup dam bina edenlerden dam tapusu alınmak kanundur: A'lâsından elli akçe, evsatından otuz kırk akçe, ednâsından on ve yirmi akçe dam tapusu hüküm idüp alıveresin."[769]
KSMH:	"Ev yeri içün tapu almak kanundur: A'lâsından elli akçe ziyade alınmaya, evsatından otuz ya kırk akçe, ednâ yerden on ya yirmi akçe alına. Amma raiyyet tapuladığı yerde bina etse, ev yeri tapusı alınmaya; mülk yerine bina etmiş gibidir, andan nesne lazım olmaz."[770]

[763] Bâd-ı Hevâ: Zuhurata bağlı olarak tahakkuk eden ve kaynağı örf olan vergiler anlamında kullanılan bir kavramdır. Bk. Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/416-418.

[764] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 33v; Akgündüz, *OK*, 2/59; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350.

[765] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 22; Barkan, *Kanunlar*, 389.

[766] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 14v; Akgündüz, *OK*, 2/48; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 153[a] (3[a]).

[767] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 10[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 152.

[768] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 24[b]-25[a]; Akgündüz, *OK*, 7/282.

[769] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 4[b]; Akgündüz, *OK*, 7/322.

[770] *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[b]; Akgündüz, *OK*, 8/117.

KP'de "yer tapusu", KKÖO, KSSHK ve KSMH'da "ev yeri tapusu", CK (II)'de "resm-i tapu" ve CK (III)'de "dam tapusu" olarak ifade edilen bu vergi, II. Mehmed'den itibaren reayanın hakk-ı tasarrufuna karşılık "tapusunu" verdikleri (tarıma elverişli/saban giren) araziyi ziraattten alı koyan bir yapıya dönüştürmesi halinde a'lâ yerden en fazla 50, evsat yerden 40 veya 30, ednâ yerden ise 20 veya 10 akçe olarak ayrıca bir *resm-i tapu* ödemek zorunda oldukları bir vergiydi. Fakat KSSH ve KSMH'da "bir raiyyet tapuladığı yerde evler bina etse, ev yeri tapusu alınmaya" şeklinde bu hükümlerle çelişkiliymiş gibi bir intiba uyandıran bir hüküm vaz edilmiştir. Ne var ki bu hüküm reayanın tasarruf hakkının tapusunu verdiği söz konusu arazi tarım yapmak üzere ayrılan arazi ile ilgili değil, ev/bina yapmak için tapulanan arazi ile ilgilidir. Bu nedenle tarıma elverişli olmayan -yani tarıma elverişli olmayıp sadece ev yapmak için alınan- arazinin tapusunu ödeyerek tasarruf hakkını elde eden reayanın bu durumda ayrıca ikinci bir ev yeri/dam tapusu (*resm-i tapu*) vermemesi gerektiği ifade edilmiştir. Zira KSMH'da bu durum "mülk yerine bina etmiş gibidir, andan nesne lazım gelmez" şeklinde şerh edilmiştir. Ayrıca sırasıyla CK (II) ve (III)'de "Eğer evvelden dam yeri olup harap olmağla sonra bina olunsa nesne lazım gelmez. Ve ziraat ve hiraset olunur tarlaya sahib-i arz marifetiyle yeniden damlar bina olunsa sahib-i arz kanun üzere dam tapusun alur", "zeamet toprağında yeniden düzen bağlayup dam bina edenlerden […] ol yerler kadimi ev ve dam yeri değil ise" bu verginin (ev yeri tapusu, dam tapusu, resm-i tapu) tahsil edilmesi gerektiği yönündeki ifadeler, bunun reayanın elindeki söz konusu arazinin bir kısmını bu şekilde ziraatten alı koyarak sipahi açısından yol açtığı *harâc-ı mukâseme/öşür* bedeli mukabilindeki kaybına karşılık olduğu hususunu netleştirmektedir.

Nitekim tarıma elverişli olmayan yerlerde yapılacak olan evlerden reayanın sadece "salt tapu işlemi" olarak ifade ettiğimiz sözleşme gereği tefvîz bedelini ödemesi yeterliydi.[771] Söz konusu bu işlemde reayanın dam inşa etmesi için sipahinin ayrıca bir onayı gerekmiyordu. Fakat birinci ve ikinci *resm-i tapu* işlemi olarak ifade ettiğimiz işlemler, salt tapusu verilen tarıma ayrılmamış bir arazide gerek yeni bir ev gerekse mülk harabe kalıntısını yeniden inşa etmek işleminden farklı olarak mutlaka sipahi bilgisi

[771] "Mesele: Zeyd ziraate salih olmayan kayalık olan bir miktar yeri zabt ve sipahi izinsiz üzerine bazı bina ihdas idüp ba'dehu sipahi ol yer içün tapu misli talebi ile Zeyd'i rencideye kâdir olur mu? el-Cevâb: Zeyd intikal ettiği arsanın tasarrufu içün el verdiğini vermek lazımdır." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 56[b].

dahilinde yapılması gerekirdi.[772] Zira CK (II)'de ifade edildiği üzere sipahinin onayıyla yapılmayan yapılardan daha sonra üzerinden on sene geçmediği müddetçe sipahi bu yapıyı yıkmak veya vergisini almak arasında muhayyer olduğu gibi on yıl müddeti dolunca da söz konusu vergiyi alma hakkına sahipti. Bina yapmak üzere tapusu verilerek tasarruf hakkı alınan tarıma elverişli olmayan arazilerde veya harabe kalıntıları üzerinde yapılacak herhangi bir işlemde sipahi onayının gerekmemesi bu kısım yapıların mülk olarak kabul edilmesiyle alakalıydı. KSMH'da "mülk yerine bina etmiş gibidir, andan nesne lazım gelmez" şeklindeki açıklama da bunu göstermektedir. Osmanlı uleması da mülk olan bu yapılar için sipahi onayı gerekmediği, bu yapıların mülk malın konu olduğu bütün işlemelere konu edilebileceği görüşündeydi.[773]

Mîrî statüdeki toprakların tarıma elverişli kısmı üzerinde reayanın saban yürütmeyi (tarım yapmayı) engelleyen[774] ev, ağıl, ahır, harman ve değirmen gibi yapılardan birini inşa etmesi ile bağ, bahçe veya zeytinlik yerlerde dikilen ağaçların bir *resm-i tapu/bedel-i öşür* ödemesini -yani sipahi onayını- gerektirmesi bunların artık mülk statüsüne geçiş yapması sebebiyle sipahiye dolaylı olarak hazineye gelir kaybı yaşatmasıyla alakalı olduğunu bir kez daha ifade etmek gerekir. Başka bir deyişle reayanın *resm-i tapu/bedel-i öşür* ödeyerek mülk statüsü kazanan mezkûr yapıları sipahinin maktuan tahsil etme hakkına sahip olduğu *resm-i çift* ile tarımsal üretimden elde edilen mahsulden talep edeceği *harâc-ı mukâseme/öşür* miktarının azalmasını doğrudan etkilediği için bu durum özellikle sipahinin onayını gerektirmekteydi.[775]

---

772 Bk. Tablo 2.

773 Bk. Tablo 2. Mîrî statüdeki topraklar üzerindeki bağ, bahçe ağaçları ile bina, değirmen vs. gibi yapıların mülk özelliğini kazandığı hususunu tespit eden başka bir çalışma için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 91, 197-198, 239.

774 "Dikme ve aşılama ağaç mülk olur, amma saban giren yer mülk olmaz." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 24[a]; Akgündüz, *OK*, 7/244. "Mülk bahçesine saban koyup ziraat eyleyen kimesneden sahib-i arz öşür almak kanundur. 'Mülkdür' deyü niza edemez. Saban giren arz mîrîdir, 'tapu ile verilür' deyü hüküm verilür. Der zaman-ı Hamza Paşa." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 28[b]; Akgündüz, *OK*, 7/285, 291. "Mutlak saban girüp ziraat olunan yerler mülk olmaz." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[a]; Akgündüz, *OK*, 7/323. Saban giren yerlerin mülk olmayacağını gösteren fetvalar için örneğin "Mesele: Saban ile ziraat olunur öşri verilen yerde eşcâr-ı müsmire olmakla bahçe hükmünde [mülk] olur mu? el-Cevâb: Eşcâr-ı müsmire ashabı el verdiği tapu ile alırlar. Ebussuûd." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 33[b]. "Mesele: İçinde bazı eşcâr-ı müsmire olan bir kıt'a tarla tapuya müstahak olur mu? Cevab: İçinde çift yürür ise olur." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 91[b]; başka fetvalar için ayrıca bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 31[b]; Tablo 2: 5, 17 ve 18 numaralı fetvalar.

775 Burada tetimme-i süknâ haricindeki bağ, bahçe (eşcâr-ı müsmire) kısmının yanı sıra değirmen ve ağıl gibi yerlerden/yapılardan ayrıca vergi tahsil edildiği için bunların sipahi açısından tamamıyla bir gelir kaybı yaşatmadığını özellikle belirtmek gerekir. Zira ileride bu konular ayrıca ele alınacağı üzere bağ ve bahçelerden de ürünün cinsine göre *harâc-ı mukâseme/öşür* alınırken değirmenlerden *resm-i âsiyâb,* ağıllardan da *resm-i ağıl* denilen vergiler alınmaktaydı.

Osmanlı uleması bağ, bahçe ve zeytinlik yerlerin sadece ağaçları ile değirmen, ev, ağıl, ahır ve harman gibi *resm-i tapu*su*/bedel-i öşür*ü ayrıca ödenen yani sipahi onayını alan yapıların kendisinin emlak kabilinden değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir.[776] Bu nedenle mülk özelliğindeki bağ, bahçe ve zeytinlik yerlerdeki ağaçlar ile ağıl ve değirmen gibi yapılar[777] muattal bırakılmadığı yani vergisi ödendiği sürece mülk statüsü devam ederdi. Buna göre bağ, bahçe ve zeytinlik yerlerin ağaçlarının yanı sıra ev ve tetimme-i sükna haricindeki değirmen ve ağıl gibi yapılar muattal bırakıldığında yani sipahi talep etme hakkına sahip olduğu öşür vergisini/rüsûmu tahsil edemediğinde müdahale edip söz konusu yapılar ile ağaçları tapulama veya kal etme (kaldırtma/yıktırma) hakkına sahipti.[778] Aynı şekilde sipahi bilgisi dışında yani *resm-i tapu*su*/bedel-i öşür*ü ödenmeyen binalar ile ağaçları da kaldırtma hakkına sahipti.[779] Ayrıca sipahi, tarıma elverişli arazi üzerinde "kısmen gelir kaybı yaşatacak" herhangi bir faaliyette bulunmak (ağaç veya bina dikmek) isteyen reayaya izin vermek zorunda da değildi:

1. "Mesele Zeyd tasarrufunda olan tarlası üzerinde bir değirmen bina etmek murad ettikde sahib-i arz Zeyd'i değirmen bina etmekten men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.[780]

Özetle "birinci *resm-i tapu*" olarak ifade ettiğimiz işlem için fetvalarda ve kanun hükümlerinde mutlaka sipahi bilgisi dahilinde yapılması gerektiği vurgulanmakta ve bu şekilde inşa edilecek yapının kendisi ile dikilecek bağ veya bahçenin sadece ağaçlarının mülk özelliğini kazanacağı ifade edilmektedir. Başka bir deyişle inşa edilen yapılar veya dikilecek ağaçların zemini yine mîrî statüdeydi. Dolayısıyla bu hususta fetvalar dolaylı olarak söz konusu işlemler mukabilinde sipahinin onayı anlamına gelen *resm-i tapu/bedel-i öşür* alınmasının ulema tarafından caiz olarak kabul edildiğini göstermektedir.[781] Bunun yanı sıra mîrî arazide saban yürütmekten alı koyan yapılar veya ağaçlar mukabilinde bir *resm-i tapu/bedel-i öşür* alınması gerektiği ve bu işlemin şer'î olduğu vurgusu bazı fetvalarda ayrıca daha açık bir şekilde de ifade edilmektedir:

---

776 Osmanlı ulemasının bu hususta görüşlerini doğrudan veya dolaylı olarak ifade eden bazı fetvalar için bk. Tablo 2.

777 Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 239.

778 Bk. Tablo 2: 26, 27, 28, 29, 32, 35, 38, 39 ve 42 numaralı fetvalar.

779 Bk. Tablo 2: 23 numaralı fetva.

780 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51ª.

781 Tablo 2'deki fetvalar dolaylı olarak Osmanlı ulemasının *resm-i tapu/bedel-i öşür*ü şer'î olarak değerlendirdiği anlamına gelmektedir.

2. "Mesele: Zeyd Amr'ın yerinde olan hüdai meyve ağaçlarını aşılasa yer sahibine de meyvesinden hisse vermek yahut yerin ecr-i mislin vermek hangisi lazım olur? el-Cevâb: Ağaç Zeyd'indir. Ta'til ittiği yerin ecr-i mislin sipahiye meyvenin behresi adına verdikden sonra Amr nesne alamaz, gayr-ı muattal olan yerin hukukun verir. Ebussuûd."[782]

3. "Mesele Zeyd Amr'ı sipahinin timarı toprağında kış eyyamında basmak idüp yine topraktan bina ettiği karlığa vaz' eylediği kardan Amr'ı sipahi [bedel-i] öşür namına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Karlığı karyede yapılmış ise mahza anın içün ecr-i misil almağa kâdir olur."[783]

Buna göre mezkûr 2 ve 3 numaralı fetvalar ışığında Ebussuûd Efendi ile Pîr Mehmed Efendi'nin tarıma elverişli/saban yürütülebilir arazide bu işlevden alı koyan ağaçlar veya binaların sahiplerinin sipahiye bu işlemi onaylattığı anlamına gelen bir *resm-i tapu/bedel-i öşür* ödenmesi gerektiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kemal'e ait bir fetvada mezkûr verginin/bedelin şer' ile alınamayacağı şeklinde verdiği cevap ise hâkim görüşle çelişiyor olmasa gerektir:

4. "Zeyd timarı arzında köyün yabanından kimesneler [hâric raiyyet] gelüp ev yapsalar şer'an bunlar malından sipahi resm-i tapu alabilir mi? Cevâb: Şer' ile alamaz."[784]

İhtimalli bir ifade kullanmamın gerekçesi 4 numaralı mezkûr fetvadaki kısmi belirsizliktir. Zira İbn Kemal'in timar/köy ahalisinden olmayan (hariç raiyyetten) birilerinin bir köye yerleşip ev yapmasını ve bundan dolayı bu kimselerden bir *resm-i tapu* alınmasını caiz görmemesi yani şer'î bir mesnedinin olmadığını ifade etmesi her reayanın kendi çiftinde düzen kurup arazi işletmesi gerekliliğini vurgulamak ve bu şekilde reayanın daha verimli olduğunu düşündüğü bölgelere olası bir göçünün önüne geçmek istemesiyle alakalı olabilir. Bu nedenle onun, her bölgenin/timarın toprağının boş bırakılmaması maslahatını düşündüğü ve *resm-i tapu/bedel-i öşür*le mülk edinmeyi sadece köyün yerlisine hasrettiği söylenebilir. Buna göre İbn Kemal'in bütünüyle *resm-i tapu* işlemini şer'î değerlendirmediği yönündeki görüşünün kesin bu şekilde olduğunu söylemek de zordur.[785] Kaldı ki onun dönemindeki *resm-i tapu/bedel-i öşür* uygulamasında hariç raiyyetin söz konusu işlemi yapmalarının kanunen geçerli olup olmadığı hususu *kânûn-i Osmânî*lerdeki hükümlerde yer almamaktadır. Hâriç raiyyetin de *resm-i tapu/bedel-i öşür* ile mülk edinebileceğini gösteren kanun hükümleri İbn Kemal'den sonraki dönemlerde sırasıyla CK (II) ve CK (III)'de ilk defa şu şekilde ifade

782 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].
783 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 49[a-b]
784 İbn Kemal, *Mesâil'ş-Şer'îyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 53[b].
785 İnanır, bu fetvasından hareketle İbn Kemal'in doğrudan *resm-i tapu* işlemini caiz görmediğini fakat kanundaki bu uygulamadan haberdar olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Bk. İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, 82.

edilmekteydi: "Eğer dahil raiyyet ve hâric raiyyet bir karyeden sahib-i arz marifetiyle yeniden düzen kurup damlar bina eylese a'lâsından elli akçe ve evsatından otuz akçe ve ednâsından yirmi akçe dam tapusu alınmak kanundur",[786] "yeniden düzen bağlayup dam bina edenlerden dam tapusu alınmak kanundur."[787]

Sonuç olarak sadece yukarıdaki fetvasından hareketle İbn Kemal'in yerli-yabancı (dahil-hâric) raiyyet ayrımı yapmadan bir timarda dam bina edenlerden sipahisinin *resm-i tapu/bedel-i öşür* almasını bütünüyle gayr-ı şer'î değerlendirdiğini kesin bir şekilde söylemek zordur. Fakat en azından onun hâriç raiyyetten böyle bir işlem karşılığında sipahinin herhangi bir bedel talep etmesini şer'î görmediği söylenebilir. Fakat İbn Kemal'in dönemindeki *kânûn-i Osmânî* derlemelerinde hâriç raiyyetten bunun talep edildiğini gösteren bir hükmün bulunmayışı bunun kanunen geçerli/yürürlükte olmadığı, bu nedenle onun yürürlükte olmayan bir uygulamayı şer'an geçerli kabul edip etmediği hususunu isnad etmek zordur.

Öte yandan dam tapusu yukarıda zikri geçtiği üzere *kânûn-i Osmânî*lerde "bâd-ı hevâ" türünden bir vergi olarak kabul edilmekteydi.[788] İlgili fetvalarda ise bâd-ı hevâ kavramıyla tahsil edilen vergilerin örfî olduğu ifade edilmektedir. Ali Efendi imzalı bir fetvada sipahinin timara kayıtlı reayasından *bâd-ı hevâ* adı altında kanuna aykırı bir şekilde vergi alamayacağı ifade edilmektedir:

5. "Zeyd-i sipahi timar-ı karyesi ahalisinden *bâd-ı hevâ* namına bi-gayr-ı hak nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ali Efendi."[789]

5 numalı fetva ile ulemanın dam tapusu/resm-i tapu vergisini caiz gördüğü yönündeki tablo 2'de zikredilen fetvaların yanı sıra mezkûr 2, 3 ve 4 numaralı fetvalar ışığında yukarıda yaptığımız açıklamalar çelişmektedir. Çünkü 5 numaralı fetvaya göre *kânûn-i Osmânî*lerin bâd-ı hevâ türü vergilerden biri olarak kabul ettiği dam tapusu

786 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 10[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 152.
787 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 24[b]-25[a]; Akgündüz, *OK*, 7/282.
788 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 33v; Akgündüz, *OK*, 2/59; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350.
789 *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225, vr. 3[b]; *Fetâvâ-yı Feyzullah*, Süleymaniye kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1074, vr. 6[a]. Aydın'ın Hacı Mahmud Efendi koleksiyonuna kayıtlı 1225 numaralı nüsha için düştüğü nota göre bu fetva Ebussuûd Efendi'ye aittir. Bk. Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri", 108. Fakat Esad Efendi kolaksiyonuna kayıtlı 1074 nunmaralı nüshada mezkûr fetva Ali Efendi imzasını taşımaktadır.

vergisi de gayr-ı meşru olmaktadır. Fakat Ebussuûd Efendi'ye göre *resm-i tapu* türünden vergiler bâd-ı hevâ kapsamında değildir:

6. "Mesele: […] 'resm-i tapu hukuk-u şer'îyeden değildir bâd-ı hevâdır çift akçesi gibi bizim hakkımızdır' deyü kadimden timar erleri alıgelse mütevelli-i vakıf verdirmemeğe kâdir olur mu? Cevâb: Resm-i tapu, bâd-ı hevâ kabilinden değildir […]. Ebussuûd."[790]

Dolayısıyla 6 numaralı fetvada vurgulandığı üzere *resm-i tapu* bâd-ı hevâ türünden vergilerden farklı olarak örfî bir vergi olarak değil şer'î bir vergi olarak kabul edilmektedir.

4.2.Resm-i Tapu: Öşür

"İkinci *resm-i tapu/öşür*" işlemi olarak ifade ettiğimiz vergiyi yukarıda "salt tapu" işlemi ile "birinci *resm-i tapu/bedel-i öşür*" işlemi arasındaki farkını göstermek bağlamında kısaca ele almıştık. Öncelikle bu vergiyle ilgili tespit edebildiğimiz *kanûn-i Osmânî*lerdeki hükümler şu şekildedir:

KSSH, KSMH:	"Reaya yerlerin birbirine satmak-almak kanuna muhalifdir. Alanı ve satanı muhkem tehdid idüp hakkından geleler. Meğer ki, sipahi, marifetiyle hakk-ı kararın ve tasarrufun bir mikdar akçeye alup verse caizdir. Amma sipahi ol akçenin öşrün ala […]."[791]

Bu kanun hükümlerinden anlaşıldığı üzere reayanın kendi aralarında mîrî arazinin alım-satımı/tefvîzi işlemi de yukarıda zikri geçen "birinci *resm-i tapu*" işleminde olduğu üzere ancak sipahi izniyle meşruydu. KSSH ve KSMH'daki mezkûr kanun hükümleri 1018/1609 tarihinde Şeyhülislam Yahya Efendi'nin talebiyle Okçuzâde tarafından çıkarılan yeni mutasarrıf öşür ve resmleri eksiksiz eda ediyor olsa dahi bunun onay anlamına gelmediği, sarahaten izin alınması gerektiği şeklinde yeniden düzenlenmiştir: "İzninsiz tarla tefvîzi mu'teber olmaz, birkaç sene öşr ve resmi dahi alsa izin olmaz, sarîhan izin lazımdır."[792] Bu nedenle sarahaten izin alındığını göstermeyen bir satış işleminde bey' adı altında gerçekleşen tefvîz işlemini batıl olarak değerlendiren Ebussuûd

---

790 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 258[b].

791 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 16[b]-17[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 159; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 44[a]; Akgündüz, *OK*, 8/123. Bu kanun hükmünün zikredildiği sancak kanunnâmeleri için ayrıca bk. Barkan, "973/1565 Tarihli Kanun-ı Liva-i Aydın", *Kanunlar*, 11; Akgündüz, "935/1528 Tarihli Bolu Sancağı Kanunnâmesi", *OK*, 5/95; Akgündüz, "973/1565 Tarihli Bosna Sancağı Kanunnâmesi", *OK*, 6/487.

792 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 77[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 12[b]. Bu hususta düzenlenmiş başka bir kanun hükmü için de ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 58[a].

Efendi, tefvîz işlemi mukabilinde sipahinin aldığı öşrün şer‘î olduğunu ve sipahisinden onay alınmayan bir tefvîz işleminde sipahinin söz konusu satıma konu olan araziyi mutasarrıftan alıp tapu ile başkasına verme hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir:

1. “Sual: Zeyd mâtekaddemûn mukâtaaya veregeldiği çayırını Amr’a bey‘ ettikde, Bekir-i sipahi, Zeyd’den akçesinin öşrünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Bey‘i batıldır, öşrün almak değil; çayırı Amr’dan alıp ahare tapuya vermeğe kâdirdir.”[793]

Reayanın kendi aralarında yaptıkları mîrî arazinin alım-satımı/tefvîzi işlemi mukabilinde sipahinin bilgisi dahilinde yapıldığını gösteren *resm-i tapu/öşür* adı altında alması gereken oran tarafların söz konusu işlem için anlaştığı bedelin onda biriydi. Sicil kayıtlarında da reayanın kendi aralarında yaptıkları söz konusu tefvîz işleminde “sıhhat-i akd-i tapu” mukabilinde sipahinin *resm-i tapu/öşür* adı altında aldığı miktar çoğunlukla tarafların üzerinde anlaştığı fiyatın onda biri iken[794] bazen bunun altında[795] veya üzerinde[796] alındığı da görülmektedir. Bu hususla alakalı fetvalarda sipahinin alması gereken miktarın muayyen olmadığı belirtilmektedir:

2. “Zeyd eşcâr arasında saban yürütüp, ziraat olunan bahçesini bey‘ ettikden sonra sipahi semeninden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Eğer mülk olmayıp tapu ile verilüp sipahi yerleri ise marifet-i sipahi lâzımdır. Ammâ hususu öşür ne tarik ile alınır görülmek gerekdir. Bu surette şer‘îyyede olmayınca kâdir olmaz. Çivizâde.”[797]

3. “Mesele: Zeyd tasarrufunda olan bostanı marifet-i sahib-i arz ile Amr’a ferâğ ve teslim ettikde Amr ‘on dört bin akçeye tefvîz ettim’ deyü sahib-i arza sekiz yüz otuz resm verdikden sonra sahib [-i arz] Amr’ın ol bostanını yirmi bin akçeye tefvîz ettiğine vakıf olıcak ma’eda olan sekiz bin akçe içün dahi Amr’dan resmi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Sahib-i arz içün mikdarı muayyen yokdur.”[798]

Pratikteki söz konusu *resm-i tapu/öşür* işlemini şer‘î olarak değerlendiren Ebussuûd Efendi, hakk-ı tasarrufun tefvîzinde sipahinin mukabel-i izninden ötürü alacağı

---

793 Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 254[b].

794 “[…] bir kıt‘a yerini ki ma‘lûmetü’l-hudûddur elli akçe hakk-ı karârı alıp verdikde [sipahisi] olan Pîri Çelebi b. Yakub dahi resm-i tapu beş akçe alıp kabûl etti.” Bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/157, hk. no: 263. Sipahinin bu minvalde resm-i tapu adı altında onda bir aldığını gösteren başka sicil kayıtları için ayrıca bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/93, hk. no: 74; 2/117, hk. no: 148; 5/157, hk. no: 262.

795 “Yorgi b. Yani’nin mutasarrıf olduğu çiftlik yerinden bir kısmının tasarruf hakkını Yorgi Dimitri’ye 300 akçeye sattığı ve sipâhisi ola[n] Ali b. Berekât kıbelinden Âşık Kethüdâ’ya yirmi akçe resm-i tapu verdiğine” dair 926/1520 tarihli bir kayıt için bk. *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/381, hk. no: 693.

796 “[…] ‘Pınar kurbunda Eskibağ yeri demekle ma‘rûf yerin sülüsünü meyve ağaçlarıyla iki yüz akçe hakk-ı karâr verip ve otuz akçe dahi [sipahiye] resm-i tapu verip aldım el’ân tasarrufumdadır’ dedikde mezkûrân dahi tasdîk ettiler.” Bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/118, hk. no: 152.

797 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 14[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 31[a]. Bu fetva oğul Çivizâde’ye ait olabilir, bk. Aydın, “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi’nin Fıkhî Görüşleri”, 139-140.

798 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[b]-46[a].

*resm-i tapu*yu/*öşür*ü eski mutasarrıftan değil yeni mutasarrıftan alması gerektiğini ve bunun için takip edilmesi gereken metodu da ayrıca açıklar:[799]

4. "Sipahi mukabel-i izinde alacağı resm akçesini fariğ olandan mı alur yoksa alandan mı alur? el-Cevâb: Alandan alur. Ma'rûzât."[800]

5. "[…] Birisi birine hakk-ı karar için bir miktar akçe alup tasarrufun tefvîz ettikde sipahi eğer caiz görürse tasarrufa kâdirdir ve illa değildir. Kuzat bey' ve şiraya hüccet vermeğe batıl-ı mahzdır, onun gibi vaki' olıcak 'sipahi izniyle filandan [alandan] şu miktar akçe alıp yerin tasarrufunu ona tefvîz idüp sipahi dahi hakk-ı kararın alıp tapuya verdi' diye yazmak gerekdir. […] Ebussuûd."[801]

Mezkûr 5 numaralı fetva ile 1 numaralı fetva beraber değerlendirildiğinde Ebussuûd Efendi'nin reayanın kendi aralarında yaptığı mîrî statüdeki arazinin tasarruf hakkının devri işlemini bey' ve şira kavramlarıyla değil, tefvîz adı altında yapılmasını ve bu şekilde kayıt altına alınması gerektiğini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre o, söz konusu tefvîz işleminde sipahinin onay verdiği anlamına gelen aldığı öşürün şer'î olduğunu, onayı olmadan -yani sipahiye öşrü ödenmeden- gerçekleşen tefvîzin meşru olamayacağını vurgulamakta, bu durumda söz konusu arazilerin mutasarrıfının elinden dahi alınıp başkasına tapu ile verilebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca mezkûr işlemin sadece sipahi onayıyla gerçekleşeceğini, kadıların bu hususta hüccet/tapu temessükü vermelerinin geçerli olamayacağını belirtmektedir. Kadı gözetiminde yapılacak bir tefvîz işleminin muteber olamayacağı, mutlaka sipahi bilgisi dahilinde yapılması gerektiği fetvalarda en çok vurgulanan hususlardan biridir:

6. "Zeyd tasarrufunda olan arz-ı mîrîyeyi sipahisi marifetinsiz Bekir'e satup hüccet verse şer'an hücceti mezbûre ma'mulün biha olur mu? el-Cevâb: Olmaz. İbn Kemal."[802]

7. "Mesele: Zeyd, sipahi marifetinsiz mîrî yerini bey' eylese şer'an bey'i sahih midir? el-Cevâb: Sipahi kabul eylemese elinden gelir. Ketebehû el-fakîr Sâdî ufiye anh."[803]

---

799 Reayanın kendi aralarında tarlanın tefvîz edilmesi işlemine karşılık olarak sipahiye ödenen *resm-i tapu*nun bu türüne ilişkin benzer tespitler için ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 214, dn. 749, 297-298.

800 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 38[a].

801 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202[b]-203[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 35[a-b]. Tefvîz işlemi mukabilinde sipahinin resm-i tapu/öşür alması ve kaydetmesi gerektiğinin vurgulandığı söz konusu bu fetvanın ilgili kısmı başka fetvalarda benzer lafızlarla tekrar vurgulanmaktadır: "[…] Zeyd tasarrufunda olan tarlalarının tasarrufunu Amr'a tefvîz edip mukâbelesinde şu miktar akçe alıp feragat ettikde sipahisi olan Bekir dahi 'şu miktar tapu resmi alıp Amr'a verdi' deyü yazmak gerekdir." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 262[b]; İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), 38[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[b].

802 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 472[b].

803 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 476[b]; ayrıca bk. Sâdî Çelebi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1073), 59. (60.) fetva.

8. “Sipahi marifetinsiz mîrî yerin bey‘i sahih olur mu? el-Cevâb: Sahih olmaz. Sâdî Efendi.”[804]

9. “Zeyd tasarrufunda olan arz-ı mîrîyeyi sipahi marifetinsiz Bekir’e satup hüccet verse şer‘an hücceti mezbure mamulün biha olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd Efendi.”[805]

10. “Mesele: Arz-ı mîrîyenin bey‘i ve hibesi ve şufası ve vakfı ve bedel-i duyunu deyü verilmesi şer‘an caiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Zikr olunan bey‘in sıhhatine hükm eden kadıya şer‘an ne lazım olur? el-Cevâb: Batıl-ı mahzdır, min bad etmemek lazımdır. Ebussuûd.”[806]

11. “Zeyd tarlasını sipahi marifeti yok iken Amr’a bey‘ eylese şer‘an sahih olur mu? el-Cevâb: Bey‘i sahih olmaz. Ebussuûd.”[807]

12. “İzni sipahi lazımdır: Zeyd mevrustan kendüye intikal eden mülk değirmeni yerini sipahi izninsiz beye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd.”[808]

13. “Zeyd’in mutasarrıfı olduğu mîrî yerlerden bir kıt’a yeri sipahi izninsiz hakk-ı tasarrufunu ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Sipahi izni ile vermek gerek. Hâmid Efendi [Çivizâde Damadı].”[809]

14. “Zeyd Amr’ın tasarrufunda olan yerleri marifet-i sipahi olmayup bey‘ eylese ba‘dehu [sipahi] fesh eylemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Hâmid Efendi [Çivizâde Damadı].”[810]

15. “Mesele: Tapunâme olsa lakin kadı hüccetinde yazılmış olsa amel olunur mu? el-Cevâb: Kadı hücceti tefvîzde muteber değildir, sahib-i arzın temesükü lazımdır.”[811]

16. “Bilâ-izin tasarruf muteber değildir: Zeyd Amr’dan tefvîz eylediği tarlayı zer ve her sene öşrün sipahiye teslim eylese altı yıldan sonra Amr fevt oldukda sipahi ‘ben o tarlayı Amr Zeyd’e tefvîz ettikde izin yazdım’ deyü zabt ve tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: İzin vermiycek olur.”[812]

Zikredilen fetvaların tamamında her ne kadar reayanın kendi aralarında yapmak istediği tefvîz işleminin sahib-i arz/sipahi izniyle yapılmadığı takdirde geçersiz sayılacağı vurgulanmakta ise de bu durum sipahiye keyfi olarak (garezinden ötürü) bu işlemi onaylamama ve bu nedenle reayayı mağdur etme yetkisi bahşetmiyordu:

17. “Mesele: Zeyd tasarrufunda olan tarlasını Amr’a tefvîz ol dahi tefvîz ve sahib-i arzdan izin talep ettikde sahib-i arz garaz-ı nefyi içün izin vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.”[813]

18. “Tefvîz olan tarlada sipahi izin vermemeğe kâdir olamaz: Zeyd tasarrufunda olan tarlasını Amr’a tefvîz ettikde sipahi ğarzı fasid içün inad idüp izin vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.”[814]

---

804 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 476[b].
805 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 475[b].
806 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 25[a].
807 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 472[a].
808 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 13[a].
809 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[a].
810 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[b].
811 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[b].
812 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[a].
813 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 54[a].
814 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a].

19. “Bî-vech izinden imtina edemez: Zeyd tasarrufunda tarlasını oğlunun oğlu Amr’a marifet-i sipahi yok iken tefvîz eylese sipahi kendünin izni olmadıkça Amr’ı tasarrufundan men’e kâdir olur mu? el-Cevâb: Bî-vech izinden imtina edemez.”[815]

20. “Mesele: Zeyd ahar diyara gider oldukda tasarrufunda olan tarlasını ahare tefvîze anası Hind’i vekil etmekle Hind dahi vekaleten ol tarlayı Amr’a tefvîz idüp sahib-i arzdan tezkiresi talep ettikde sahib-i arz taannüden izin vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.”[816]

17, 18, 19, ve 20 numaralı fetvalarda sipahinin keyfi olarak (garezinden ötürü) tefvîz işlemini engelleme ve feshedip kabul etmeme hakkına sahip olmadığı ifade edilmektedir. Buna rağmen sipahi keyfi olarak tefvîz işlemini engelemekte ısrar ederse hâkim duruma el koyar ve işlemin gerçekleşmesini sağlardı:

21. “Mesele: Zeyd’in tasarrufunda olan şu miktar arazi şu miktar akçe mukabelesinde Amr’a ferâğ ve tefvîz ol dahi ve tefvîz ve kabul ve bedel-i tefvîz-i Zeyd teslim ettikden sonra sahib-i arz ‘tefvîz-i mezburı tutmam’ deyüp bir vech muarazaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Tefvîze izin vermekden imtina ederse cebr ile hâkim izin verür.”[817]

Reayanın kendi aralarında yaptıkları arazinin tefvîz edilmesi işleminde ortaya çıkan problemler sadece sipahiden kaynaklı değildi. Zaten işlemin sipahi gözetiminde yapılması dolayısıyla onaylandığı anlamındaki *resm-i tapu/öşür* temesekkünün mükellefe verilmesindeki amaç, ortaya bir anlaşmazlık çıkmaması, çıktığında da sipahinin hazır bulunması ve yanı sıra temessükün de bir hüccet olarak kullanılmasıydı:[818]

22. “Mesele: Zeyd’in mutasarruf olduğu tarlayı Amr ‘benim tasarrufumdadır’ deyü dava ettikde sahib-i arzın hin-i davada huzuru lazım mıdır? el-Cevâb: Lazımdır.”[819]

23. “Mesele: […] Zikr olunan yeri Zeyd ‘benimdir’ deyü dava idüp Amr ‘benimdir’ deyü dava idüp ispat eyleseler kangısının beyyinesi evladır? el-Cevâb: Haric beyyinesi evladır amma sipahi huzurunda dava olunur.”[820]

Reayanın kendi aralarında yaptıkları tefvîz anlaşmasında temessükün tek başına hüccet olarak kabul edilmesi her zaman davayı çözmüyordu. Bu nedenle davalı ile davacının her ikisinin de temessük sunduğu davalarda hâriç beyyinesinin evla olduğu, fakat bunun geçerliliğinin sipahinin hazır bulunma şartına bağlı olduğu 23 numaralı fetvada bilhassa vurgulanmaktadır. Fakat görünen o ki sipahi, reayanın kendi aralarında

---

815 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a].
816 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 52[b].
817 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[a].
818 Reayanın kendi aralarında yaptığı hakk-ı tasarrufun tefvîz edilmesi işlemlerinde çıkan anlaşmazlıklarda tapunâme ve marifet-i sipahi durumunun hak sahibinin hakkını korumak adına hüccet olarak davanın sonucunu belirlediğine yönelik fetvalar için bk. Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 474[a]-475[b], 476[b].
819 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[a].
820 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[a].

yaptıkları tefvîz veya mübadele işlemlerinde mukabile-i izin namına resm akçesi almış olsa bile her anlaşmazlıkta taraflara garantörlük sağlayamıyordu:

24. "Ba'de tefvîz red olunmaz: Zeyd Amr'ın tarlasını marifet-i sipahi ile tefvîz idüp ba'dehu varup gördükde beğenmeyüp redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." [821]

25. "Marifet-i sipahi ile mübadele olunan tarla alınmaz: Zeyd mutasarrıf olduğu tarlasını Amr'ın tarlasıyla marifet-i sipahi ile mübadele eylese ba'dehu Zeyd'in Amr'dan aldığı tarlaya Bekir müstahak çıkup aldıkda Zeyd Amr'a verdiği tarlayı almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[822]

24 numaralı fetvada görüldüğü şekilde sipahi onayıyla dahi gerçekleşen tefvîz işleminde tarlayı alan kişinin "görme muhayyerliği" bulunmuyordu. Bu nedenle tarlayı alan kişi tefvîz gerçekleştikten sonra akdi bozma hakkına sahip değildi. Aynı şekilde 25 numaralı fetvada mübadele olunan tarlalarda tarafların birine geçen tarlada üçüncü bir kişinin hak iddia etmesi ve bunun ispatlanması halinde diğer taraf mübadeleye konu yaptığı tarlasını yeniden alma hakkını kaybediyordu.

Sipahi onayıyla yapılmayan tefvîz işlemlerinde ise arazisini tefvîz eden reaya parasını alamadığında, bunu dava etse bile alıcıdan herhangi bir bedel talep etme hakkına zaten sahip olmuyor ve davayı kaybediyordu. Halbuki sipahi onayıyla yapılmış tefvîz işleminde parasını almayan reaya, alıcı taraf vefat etmiş olsa bile veresesinden tahsil etme hakkına sahip oluyordu. Bu iki durumu sırasıyla gösteren fetvalar şu şekildedir:

26. "Mesele: Zeyd bir miktar tarlasını Amr'a sahib-i arz izinsiz ferâğ ve tefvîz ettikden sonra Amr sahib-i arzdan izin talep ettikde sahib-i arz izin vermemiş iken Zeyd Amr'dan bedeli ferâğ talep ve ahze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[823]

27. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan birkaç kıt'a tarlalarını izni sahib-i arz ile bir miktar akçe mukabelesinde Amr'a tefvîz ve teslim ettikden sonra bedel-i merkumu almadan Zeyd fevt olsa halen Zeyd'in veresesi bedel-i merkûmu Amr'dan talep idüp almağa kâdir olur mu? el-Cevap: Olur."[824]

Kaldı ki sipahiden izin alınmadan yapılan tefvîz işlemlerinde tarlasını tefvîz eden kimse, parasını alsa bile daha sonra satın alan kimseye parasını iade etmek zorunda kaldığı gibi tarlasını da tamamen kaybedebiliyordu. 925/1519 tarihli bir sicil kaydında Hızır isimli bir şahsın sipahiden izin almadan arazideki hissesini satması şikâyet konusu

821 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[b].
822 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 28[b].
823 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 54[b].
824 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 50[b].

olmuştu. Davalık olan meselede mezkûr şahsın hisseyi alan kişinin parasını iade ettikten sonra hissesinin tamamen sipahiye devredilmesi gerektiğine hükmedilmişti.[825]

Tabii ki sipahinin müdahil olabildiği ve gerekirse feshedebildiği tefvîz işlemine konu olan tarla, daha önce de ifade edildiği üzere mîrî statüdeki yerlerdi. Mîrî arazi üzerinde bulunan ve *resm-i tapu*su ödendiği için "şartlı mülk" statüsüne geçen yapılar veya ağaçlar tefvîz işlemine konu edildiğinde sipahi, *resm[-i tapu]/öşür/bâc* alma hakkına sahip olmadığı gibi işlemi feshetme hakkına da sahip değildi.[826] Bu husus *kanûn-i Osmânî*lerde şu şekilde ifade edilmektedir:

KP:	"Mülk satılsa yâni bağ ve değirmen (ve) bağçe veya evler ve dükkânlar bâc [resm] yokdur."[827]
KKÖO, KSSHK:	"Mülk satılsa bile bâc [resm] yokdur. Yani bağ ve değirmen ve ev gibi […]."[828]

Sonuç olarak reaya, sipahiden kendisine bir tarlanın hakk-ı tasarrufunun geçişini "salt tapu işlemi" olarak ifade ettiğimiz sözleşme gereği tapu bedelini ödeyerek alabiliyordu. Reaya tapu bedelini ödedikten sonra sırf işletme hakkını elinde bulundurmak karşılığında hem her yıl maktuan *resm-i çift/harâc-ı muvazzaf* adında bir vergi, hem de zirai üretimden elde ettiği mahsulden de ayrıca *öşür/harâc-ı mukâseme*sini ödemekle mükellefti. Hatta üç yıl zirai üretim yapmayıp tarlayı muattal bıraktığında dahi söz konusu vergilere karşılık olarak *çift bozan resmi*ni ödemek zorundaydı. Fakat reaya tarla işlevindeki yerler üzerinde bina veya ağaçlar dikerek sipahi açısından mezkûr vergiler açısından bazen kısmi gelir kaybı yaşatabilen faaliyetlerde bulunabiliyordu. Bu durumda reaya, diktiği ağaçlar veya bina gibi yapılar mukabilinde sipahiden onay aldığı anlamına gelen ve "birinci *resm-i tapu* işlemi" olarak ifade ettiğimiz sözleşme gereği *bedel-i öşür* veya *dam tapusu* adı altında bir vergi ödemesi gerekiyordu. Zira bu yapılar artık "şartlı mülk" statüsü kazanıyordu. Mülk statüsüne geçen böylesi yapılar üçüncü bir kimseye tefvîz edildiğinde sipahi müdahale etme ve herhangi bir vergi talep etme hakkını kaybediyordu. Halbuki mîrî statüsü devam eden toprakların üçüncü bir kimseye tefvîz edilmesinde sipahi tarafların anlaştığı fiyatın onda birini "sıhhat-i akdi tapu" mukabilinde

825 *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/129, hk. no: 182.
826 Bu durumu ele alan fetvalar için bk. Tablo 2: 3, 12, 16, 20, 21, 41 ve 43 numaralı fetvalar.
827 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 31; Barkan, *Kanunlar*, 395.
828 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 18r; Akgündüz, *OK*, 2/50; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 155ª (5ª).

alıcı taraftan tahsil edebiliyordu. "İkinci *resm-i tapu/öşür*" işlemi olarak ifade ettiğimiz bu vergi 24 ve 25 numaralı fetvalarda ifade edilen istisnai durumlar haricinde tarafların herhangi bir anlaşmazlıkta her türlü hakkının güvence altına alınmasının bir karşılığıydı. Özetle Osmanlı uleması, reayanın mezkûr işlemler karşılığında ödemekle mükellef olduğu vergileri şer'î olarak değerlendirdi.

5. Resm-i Âsiyâb (Resm-i Değirmen)

Reayanın tapu ile hakk-ı tasarrufunu aldığı mîrî arazi üzerinde ziraatten alı koyan herhangi bir yapı inşa etmesi halinde bunu sipahi bilgisi dahilinde yapması ve karşılığında *resm-i tapu/bedel-i öşür* adı altında bir vergi ödemesi gerekiyordu. Dolayısıyla *resm-i tapu/bedel-i öşür* ödenerek yani sipahi bilgisi dahilinde inşa edilen değirmen binası mülk olarak kabul edilmekteydi.[829] Buna göre göre reayanın her bölge için kanunnâmelerde değirmenin türünün yanı sıra su veya rüzgâr gibi bölgeden bölgeye değişebilen koşullara binaen belirlenen oranlarda "şartlı mülk" statüsü kazanan değirmeninden ayrıca bir vergi ödemesi gerekiyordu.

Kanunnâmelerde "*der beyan-ı resm-i âsiyâb*" başlığıyla vaz edilen bu vergi ile ilgili hüküm düzenlemeleri şu şekildedir:

KP:	"Dolap değirmeni, bir gözüne Edirne müddi ile bir müd tahıl, yaru buğday ve yaru arpa alına. Karaca değirmenin bir gözüne yıl tamam yürüyenden bir müd, altı ay yürüyenden buçuk müd, dahi az yürüyenden bu hisab üzere Edirne müddi ile yaru buğday ve yaru arpa alına. Ale'l-munasafa alına. Yel değirmeni dahi yılda buçuk müd tahıl, yaru buğday yaru arpa ale'l-munasafe Edirne müddi ile vere."[830]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Anadolu Vilayeti'nin [Vilayeti, CK (III)] sancaklarında yıl yüriyen değirmenden Bursa müddi ile bir müd buğday ve bir müdd arpa kayd olunmuşdur. Amma bazı sancaklarda mezkûr galle bahası yıl yüriyen değirmene altmış akçe vaz olunmuşdur. Galle bahaya [bahada, CK (III)] olıcak reayaya muzayaka verilmemek [vermemek, CK (III)] içün. Vilayet-i Karaman'da dahi bu kanun vaz olunmuşdur. Altı ay yüriyene nısf-u zalik. Vilayet-i mezkûrede resm-i âsiyâb tamam dîvâniyye kayd olunup vakıf olan kurâda vakfa hisse yazılmayup evkaf mutasarrıfları tamam resmi icare-i arz deyü vakfa taleb (etmeğin) Asitane-i ma'delet-penâhâ arz olunup nısf-ı icâr-ı arz içün vakfa ve milke buyurulup nısf-ı ahar dîvâniyye emr olundu. Bolu Sancağı'nda değirmen hakkında fermân-ı vâciü'l-iz'an şöyle vaki oldu ki, kanun-ı mukarrer üzerine yılda yüriyenden Bursa müddiyle bir müd buğday ve bir müd arpa alına. Altı ay yüriyenden [anun, KKÖO, KSSHK] nısfı alına ve sel değirmenlerinden yürüdüğüne göre alına ve mukâtaa itibarı ref oluna deyü kayd

[829] Bk. Tablo 2: 36, 37, 40, 41 ve 43 numaralı fetvalar.
[830] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.

	olunmuşdur."[831] "Timarda hasıl kayd olunan değirmen harap olsa, sahib-i timar değirmen ıssına [sahibine] teklif ede; kudreti olmayup yapmaz ise üzerine olan rüsûmu sipahiye hükm edeler. Yapmağa ve rüsûmun vermeğe adem-i kudret gösterse, kadı marifetiyle ahare sattıralar ki, ahar yürütüp rüsûmun vere."[832]
KKÖO:	"Resm-i bezirhane:[833] Karaman defterinden gayrıda bulunmadı. Anda dahi bu üslup üzere yazılmış ki, Vilayet-i Kayseriye'de cari olan kanun üzere yılda yirmi beş akçe kayd olundu; ziyade taleb olunmaya."[834]
KSSH:	"Anadolu vilayetinde bir değirmen ki yılda tamam yürüse resmi bir müd buğday ve bir müd arpa kayd olunmuşdur. Haliya reaya taifesine muzayaka olmasın deyü anın gibiden her senede altmış akçe resim vaz olundu. Altı ayda yüriyenden otuz akçe ve andan aşağı yüriyenden her ayda beş akçe hesabı üzere vaz olundu. Yel değirmeninde yirmi dört akçe ve zeytün değirmeninde on akçe vaz olundu. Vilayeti Karaman'da bu üslup üzere kayd olundu. Bolu sancağında 'kanun-ı kadim üzere yıl tamam yürüyende bir müd buğday ve bir müd arpa alına' deyü vaz olundu. Altı ay yürüyende nısfı zalikdür. Timarda hasıl kayd olunan değirmen harap olsa sahibine teklif oluna eğer kudreti olup mamur eylese üzerine mukayyed olan rüsûmın sipahisine hükm idüp alıvereler. Eğer yapıp mamur itmeğe adem-i kudreti olsa kadı marifetiyle satturalar ki mamur idüp resmin vere ve suyu munkatı olup külliye avdet ihtimali var ise kuru resmin almak memnudur ve eğer bir satun alur kimesne bulunmasa haber idüp buldurmayalar ve bir kimesne değirmen satsa müşteri elinde iken bir aydan ya iki aydan yıl tamam olsa rüsûmun müşteriden alalar bayiden almayalar."[835]
CK (I):	"Bir kimesnenin bir timarda değirmeni olup gah dokuz ay ve gah yıl tamam yürüyüp altı ay resmin vermek isteyüb niza etseler, eğer iki yıl tamam yürür ise, yıl resmi alınur. Bil-cümle ne mikdar müddet yürür ise ol mikdar müddetin resmi hükm olunur. 'Defterde altı ay yazılmışdır' deyü niza edemezler. Zira caizdir ki, vilayet yazıldıkda altı ay yürür, sonra yıl tamam yürür olmuş ola, itibar yürüdüğünedir."[836]
CK (III:	"Bir kimesne değirmenini satsa müşteri yedinden bir aydan ve iki aydan yıl tamam olsa resmini müşteriden ala, bayiden almayalar. Bir değirmenin suyu munkatı olsa bil-külliye battal kalsa ahar yerden su getürmek mümkün olmasa anın gibiden resm almak hayfdır, almayalar."[837] "Bir karye toprağında tahrirden sonra değirmen ve su bıçkısı yapılsa, sahib-i arz-ı timara bir nesne verilmez; resmini mevkufcı alur."[838] "Bir timarda sipahiye hassa yazılan değirmeni harap olmağla sipahi tamir içün bir kimesneye verüp ol dahi tamir idüp ahar sipahi gelüp 'hassadır' deyü ol değirmeni taleb etse, ehl-i hibre üzerine varup tamir harcını tahmin ve ol kimesneye alıverüp değirmen sipahiye hükm olunur."[839] "Defter-i Hakanide hasıl yazılan değirmen yeri beğlikdir. Değirmen vakf olmağla yeri dahi vakf olmaz; binasıdır. Şöyle ki, bina bil-külliye münhedün olsa, ocak gerü beğlik olur. 'Sabıkan bu vakf idi' deyü taleb etmek caiz değildir. Meğer ki, sabıkda temlik olunur divan-ı aliden mülknâme verilmiş ola."[840]
KSMH:	"Anadolu vilayetinde bir değirmen yıl tamam yürürse, resm 'Bursa müddi ile bir müd buğday ve arpa alına' deyü kayd olunmuşdu. Halen reaya taifesinden 'muzayaka olmasun' deyü anun bedeli her senede altmış akçe takdir olunmuşdur. Andan aşağı olana ayda beş

831 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 26v-27v; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159ª (9ª); Akgündüz, *OK*, 2/55-56; *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 35ª; Akgündüz, OK, 7/351.

832 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 16r-16v; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 154ª (4ª); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 26ª; Akgündüz, *OK*, 2/49; Akgündüz, *OK*, 7/342.

833 Bulgur değirmenlerinden alınan vergi demektir. Bk. Akgündüz, *OK*, 2/62.

834 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 38v; Akgündüz, *OK*, 2/62.

835 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 15ᵇ-16ª; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 157-158.

836 *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 15ᵇ-16ª; Akgündüz, *OK*, 7/237.

837 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 35ª; Akgündüz, *OK*, 7/351.

838 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 3ª; Akgündüz, *OK*, 7/321.

839 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 19ª; Akgündüz, *OK*, 7/335.

840 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 20ᵇ; Akgündüz, *OK*, 7/336.

	akçe hesabınca alına. Vilayet-i Karaman'da bu üslup üzere timarda hasıl kayd olunan değirmen harap olsa, sahibine teklif idüp mamur etdüreler; eğer etmezse üzerine hasıl kayd olunan rüsûmu vere. Eğer su getürmeğe kabiliyyet olmayup battal kalsa, anun gibiden resm hayfdır, alınmaya."[841]

KP'de tam yıl çalışan dolap/su değirmeninden Edirne müddü[842] baz alınarak yarısı buğday yarısı arpa olmak üzere bir müd tahıl alınırdı. Altı ay çalışan değirmenden ise yarım müd -yarısı buğday yarısı arpa olmak üzere- alınırdı. Altı aydan daha az çalışan bir değirmenden de bu hesaba kıyasla vergi tahsil edilirdi. Yel/kara değirmeninden ise su değirmeninden alınanın yarısı kadar alınırdı. KP'de *resm-i âsiyâb* için vazedilen temel ilkeler sonraki kanun hükümlerinde (KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da[843]) belirtildiği üzere devam ettirilmiş olmakla beraber vergi miktarı iki katına çıkarılmıştı.

KP'de aynî olarak tahsil edilmesi gerektiği vaz edilen bu vergi zikredilen diğer kanunnâmelerde de bazı sancaklarda aynî olarak tahsil edilmeye devam edildiği[844] halde bazı sancaklarda ise "reayaya müzayaka olmasın deyü" bedel olarak tahsil edilebileceği belirtilmiştir. Buna göre değirmenin çalıştığı her ay için ekseriyetle 5 akçe belirlenmişti. Yani bir yıl çalışan değirmenden 60 akçe, altı ay çalışandan 30 akçe, 3 ay çalışandan ise 15 akçe alınması gerektiği hesaplanmıştı. Sûdi ve Sayın her bir bölge için koşulların değişmesi nedeniyle farklı oranlarda değişebilen bir miktarın tahsil edilme imkanına değinmeden mezkûr oranların her bir sancak için geçerli olduğu yanılgısına sebebiyet vermiş olmaktadırlar.[845] Ne var ki bu miktarlar İmparatorluktaki her bir bölge için geçerli değildi.[846] Değirmenin bulunduğu -nehir veya küçük ırmaklar üzerine kurulması vs. gibi-

---

841 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[b]; Akgündüz, *OK*, 8/122.

842 Müd: bir tür ağırlık ölçü birimidir. Sancaklar arasında fark olmakla beraber müd Osmanlı'da genel itibariyle 20 kileye eşitlenmeye çalışılmıştır. Bir kile 20 okkadır. 20 okka ise buğday cinsinden yaklaşık 25.6589 kg. iken arpa cinsinden 23.093 kg. denk düşerdi. Bk. Cengiz Kallek, "Müd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/457. Yaklaşık bu hesap ile tam yıl çalışan değirmenden II. Mehmed döneminde (1 müd=20 kile, 20 kile=400 okka yapar.) 200 okka buğday, 200 okka arpa alınırdı. Bugünkü kg. ölçüsüyle 256.589 kg. buğday ile 230.93 kg arpa alınmış olduğunu gösterir. Aşağıda ayrıca belirtileceği üzere bu miktarlar II. Bayezid döneminde vaz edilen KKÖO'dan itibaren iki katına çıkarılmıştı.

843 Gerçi KSMH'da "bir müd buğday ve arpa alına" hükmünden tam olarak bir müd buğday ve bir müd arpa alınması gerektiği dolayısıyla KP'ye oranla iki katına çıkarıldığı hususu tam olarak anlaşılmamaktadır. Fakat KP'de vaz edilen "bir müd (yarısı buğday yarısı arpa) tahıl" alınması gerektiği hususu da KSMH'da belirsizdir. Sonuç olarak KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III)'de KP'ye oranla iki katına çıkarılan söz konusu verginin miktarı KSMH'da tekrar KP'de belirlenen miktara dönüş yapılarak yarıya indirilme olasılığı düşüktür.

844 Dönemin fetvalarında da *resm-i değirmen*in aynî olarak alındığı görülmektedir. Sâdî Çelebi'ye ait bir fetva için Bk. Sâdî Çelebi, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Amasya Beyazıt, nr. 439), vr. 54[b].

845 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 132; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 38.

846 Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 503-504. Örneğin 16. yüzyıl Köstendil sancağına bağlı bazı bölgelerde bu vergilerin birbirinden farklı miktarlarla tahsil edildiğini gösteren bazı tablolar için bk. Musa Sezer,

koşullar göz önünde bulundurularak farklı miktarlar vaz edilmiştir. Örneğin bazı değirmenlerden yıllık 50, 40, 32 veya 30 akçe tahsil edilmekte iken bazı değirmenlerden ise haftalık iki akçe olarak daha yüksek oranlar da tahsil edilmekteydi.[847]

Buğday ve arpa öğütmek için işletilen un değirmenlerinin yanı sıra bulgur, yağ veya tahin elde etmek için işletilen değirmenlerden de vergi alınırdı.[848] KKÖO'da *resm-i bezirhane* denilen -ve gerek hayvan gerekse su gücü ile bulgur, yağ veya tahin elde etmek amacıyla yürütülen- değirmenlerden yıllık 25 akçe,[849] KSSH ve CK (III)'de ayrıca zeytinyağı elde etmek için işletilen bir değirmenden ise yıllık on akçe tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmişti.

Resm-i tapu bahsinde ifade edildiği üzere sipahi reayanın tasarrufu altındaki mîrî arazi üzerinde ziraatten alı koyan bir yapı inşa etme isteğine müsaade etmeme hakkına sahipti.[850] Zira bazen sipahiden izin alındığı -yani *resm-i tapu*su ayrıca ödendiği- halde reaya inşa etiği değirmeni muattal bırakıyor ve bu sebeple sipahi zarara uğruyordu. Buna göre sipahi açısından herhangi bir zarar olmaması adına KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da belirtildiği üzere *resm-i âsiyâb* hasılatı kaydedilen değirmenlerin harap olup muattal kalması halinde sahibine imar edilmesi gerektiği yönünde talimat verilirdi. Değirmenin sahibi talimatı dikkate almaz ve değirmeni imar edip işler vaziyete getirmese bile sipahi yine de vergisini alma hakkına sahipti. Fakat mezkûr *kanûn-i Osmânî* derlemelerinde vazedilen söz konusu kanun hükümlerinin her sancak için geçerli olmadığı bazı istisnai durumlar da vardı.[851] Değirmenin sahibi gerçekten değirmeni işletmek için gerekli olan suyu getirtme kudretine sahip değilse ondan vergi alınmazdı.

"XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi = Trakya University Journal of Balkan Research Institute* VIII, sy 1 (2019): 121-132.

847 Bunun için sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 305, 195, 305, 290, 218.

848 Bazı sancaklarda demirdöven (samakov) ve kebe (ding ve vlaviçe) gibi değirmenler de bulunmakta ve bunlardan da vergi alınmaktaydı. Bu değirmenler ve alınan vergilere ilişkin Köstendil sancağı özelinde yapılan bir araştırma için bk. Sezer, "XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri", 120-21, 127-134.

849 Bazı sancaklarda değirmen tam bir yıl çalışmasa bile *resm-i bezirhane* adı altında yıllık 60 akçe tahsil edildiği de görülmektedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 7/545.

850 "Mesele Zeyd tasarrufunda olan tarlası üzerinde bir değirmen bina etmek murad ettikde sahib-i arz Zeyd'i değirmen bina etmekten men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 51ª.

851 Nitekim istisna olduğu anlaşılan bazı sancaklarda harap olan değirmenlerden vergi tahsil edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir: "[…] harap değirmenlerden deftere resm koydolunmadı." Bk. Barkan, "935-1528 Tarihli Bolu Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 31.

Ne var ki bu durumda hem harap olduğu için hem de sahibinin imkansızlıkları nedeniyle muattal kalan değirmenleri sipahi tapu ile başkasına verebiliyordu.[852]

Zikri geçen kanunnâme derlemelerinde özellikle harap olup muattal kalan değirmenlerden vergi tahsil edilmesi mevzusu ile alakalı kanun hükümlerinin şer'îliği ulema arasında ihtilaflı bir mesele olarak görünmektedir. Zira bu hususta Sâdî Çelebi, harap olup da muattal kalan değirmenin ödenmemiş biriken vergisinin sipahi tarafından alınmasının şer'î olmadığı fakat bu durumda sipahinin değirmeni başkasına tapuya verme hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir:

1. "Zeyd-i sipahinin timarına müteallık yerde Amr'ın bir değirmeni olup zikr olan değirmenden sipahi-yi mezkûr yılda bir müd buğday alagelmiş olsa ba'de zaman mezkûr değirmen harap olup üç yıl miktarı yürümeyüp kalmış olsa haliyâ sipahiy-i mezkûr zikr olan üç yılın buğdayını Amr'dan talep eylese şer'an Amr virmemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kâdir olur, amma sipahi dahi yeri gayra verebilir."[853]

Mezkûr fetvası ile Sâdî Çelebi'nin *kanûn-i Osmânî*lerde vaz edilen hükümlere karşı aykırı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi, Sâdî Çelebi'nin aksine görüş bildirerek kanunnâmelerdeki ilgili hükümlerin şer'-i şerife uygun olduğu görüşündedir:

2. "Sual: Zeyd'in bir şîrugân [susam yağı üretiminin yapıldığı] değirmeni olup her senede harâcın verirken zikr olan değirmen harap olsa birkaç yıl işlemese sipahi işlemediği senelerin harâcını almaya kâdir olur mu? Cevâb: Harâc-ı arz olıcak tasarrufa kudret mukabelesindedir bi'l-fiil istimal lazım değildir. Ebussuûd."[854]

3. "Mesele: Zeyd değirmen ocağını satun alup birkaç yıl tamir etmeyüp muattal kosa sipahi mezbûr yılların resmini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? Cevâb: Olur. Ebussuûd."[855]

4. "Mesele: Bir değirmenin ocağı beş altı yıl hâlî kalmağla sipahi tapu ile ahare vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, resmin alur. Ebussuûd."[856]

Muattal kaldığı halde değirmen sahibi sipahiye vergisini ödediği sürece sipahinin değirmeni başkasına yeni bir tapu ile verme hakkına sahip olmadığı konusunda ise Sâdî Çelebi ile Ebussuûd Efendi'nin hemfikir olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onlara nispet edilen sırasıyla mezkûr 1 ve Tablo 2'deki 38 numaralı fetvalar bunu göstermektedir. Fakat sahibi tarafından vergisi ödenmeyen değirmenlerin yeni bir tapuya konu

852 Bk. Tablo 2: 34, 38 ve 42 numaralı fetvalar.
853 Sâdî Çelebi, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Amasya Beyazıt, nr. 439), vr. 54[b].
854 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[a].
855 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 91[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[a].
856 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 30[b].

edilebilmesi için tayin edilen mutttal kalma süresi ihtilaflıdır. 1 numaralı fetvada değirmenin yeni bir tapuya konu edilebilmesi için zikredilen üç yıl muattallık süresini Sâdî Çelebi yeterli bulmaktadır. Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen Tablo 2'deki 38 numaralı fetvanın yanı sıra mezkûr 2, 3 ve 4 numaralı fetvalarda ise değirmenlerin tam olarak kaç yıl muattal kaldıktan sonra yeni bir tapuya konu edilmesi gerektiği hususu belirsizdir. Fakat başka fetvalarından hareketle Ebussuûd Efendi'nin bir değirmen on yıldan daha fazla muattal kalsa bile değirmen binasının kalıntılarını sahibinin mülkiyetini sürdürmek adına yeterli bir gerekçe olarak kabul ettiği görülmektedir:

5. "Sipahi yerinde olan değirmen harap olup müddet-i medid sahib-i arza mukâtaasın verseler şer'an sahib-i arz zikr olan yeri ahar kimesneye mukâtaaya vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur eseri yok ise. Ebussuûd Efendi."[857]

Mezkûr 5 numaralı fetva ışığında Ebussuûd Efendi'ye göre sipahi, değirmen yerini ancak değirmenin kalıntıları ("eseri imâret")[858] kalmadığında yeni bir tapu ile başkasına tefvîz edebilirdi. Bu görüş Mâlûlzâde ve Sun'ullah Efendi'nin fetvalarında da aynen sürdürüldü:

6. "Zeyd'in arz-ı mîrî üzerinde vakfettiğü değirmen harabe olup yirmi yıl miktarı harabe yatup eseri binadan ari olup tamîrîne dahi asla gayr-ı vakf olmayacak sahib-i arz olan Amr zikr olan değirmenin 'resm-i bana timar kayd olunmuşdur' deyü mezkûr değirmen ocağını [ve yerini] tapuya vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Mâlûlzâde Mehmed Efendi."[859]

7. "Zeyd'in arz-ı mîrî üzerine bina olunan değirmeni bil-külliye harap olup eser-i bina kalmasa sahib-i arz değirmen yerini ahare îcâre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[860]

Pîr Mehmed Efendi ise değirmen ocağının muattal kalma süresinin on yılı geçmesi halinde yeni bir tapu işlemine konu edilmesi gerektiği görüşündedir. Fakat

---

857 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 474[a].

858 Eser-i imâret bir reayanın tasarrufunda olan ve ondan izinsiz de olsa inşa edilen değirmen ocaklarının kime ait olacağıyla ilgili davalarda da sonucu belirliyordu. Eser-i imâret varsa yer sahibinin izni dışında bile inşa edilmiş olsa banisinin mülkiyet hakkı devam ediyordu. Eser-i imâret yoksa hak iddiası düşüyordu. Bunun için sırasıyla bakın: "Sual: Zeyd'in kadimden tasarrufunda olan yerin üzerinde Zeyd'den izninsiz Amr, değirmen bina etse ba'dehu ol değirmen harap olup ocağı kalsa şer'an ol ocak Zeyd'in mi olur Amr'ın mı olur? Cevab: Amr'ındır eser-i imaret var ise." Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 99[a].
"Arz-ı mîrî üzerinde olan vakıf değirmeni bi'l-külliye harap olur kat'en eser-i binası kalmayup kırk yıl miktarı hâlî kaldıktan sonra Arz-ı mezkureyi sahib-i arz tapu ile Zeyd'e verüp Zeyd dahi Arz-ı mezkûrede müceddeden değirmen ihdas eyleyüp kırk yıl miktarı tasarruf idüp sahib-i arza resmin eda ederken Amr 'emam-ı (imam?) sabıkda bu mevzuda emam (imam?) meşrud vakıf değirmeni var ettü' deyü Zeyd'in ihdas eyledüği değirmeni vakf içün zapta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ketebehü Sadeddin." Bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 471[a].

859 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[a].

860 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 68[b].

değirmenin ilk/eski sahibinin yeni sahibin sipahiye ödemiş olduğu bütün vergileri vermesi şartıyla tekrar değirmenini geri alabileceğini de belirtmektedir.

8. "On sene muattal kalan değirmen ocağı ahare verilür: Zeyd'in timarı toprağında olan değirmen harâb olup eseri binadan nesne kalmayup maliki olan Amr'dan ol harap değirmenin resmin on sene olmıycak ol değirmen ocağını tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[861]

9. "Mesele: Zeyd mukâtaa ile tasarrufunda olan değirmen ocağının on seneden ziyade mukatasını sahibi arza vermemekle sahib-i arz değirmen ocağını tapu ile Bekir'e verdikden sonra Zeyd Bekir'e verdiğin verüp Bekir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Bekir'e verdiğin vermek lazım değil heman işlemiş mukataların verüp ol ocağı Bekir'den alur."[862]

Yukarıda zikredilen kanun hükümlerine göre harabe değirmenlerin işler hale getirilmesi mümkün olduğu halde sahibi tarafından ihmal edilirse, yine de vergisini ödemek zorundaydı. Fakat CK (III) ve KSMH'da özellikle vurgulandığı üzere reayanın değirmenini tekrar işlek hale getirmesi için imkânı yoksa ondan vergi alınmaması gerektiği belirtilmekteydi. Sipahinin bu durumda olan kimselerin değirmenini kadı marifetiyle onu işletecek imkâna sahip başka bir kimseye satabileceği ve vergisini tahsil edebileceği de ayrıca KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)'de vaz edilmektedir. Bu durumda yani değirmen muattal kaldığı için sipahi değirmeni sattıktan/tefvîz ettikten sonra İbn Kemal'e göre ilk mutasarrıfın çocukları zikri geçen değirmeni dava edip geri alma hakkına sahip olamazdı:

10. "Zeyd'in değirmeni harap olup muattal kaldıkda sipahi ocağın Amr'a tapuya verüp nice zaman tasarruf ettikden sonra Zeyd'in evladından bir kimesne zahir olup dava etse şer'an alıbilür mi? el-Cevâb: Alamaz. İbn Kemal."[863]

KSSH ve CK (III)'de ayrıca vurgulandığı üzere gerek kendi iradesiyle değirmenini satan gerekse de işletemediği için kadı marifetiyle değirmeni sattırılan kimsenin söz konusu değirmeninden sipahinin talep hakkı olan yıllık vergisinin mükellefinin satıcı mı alıcı mı olacağı hususu satış işleminin verginin tahsil zamanından en az bir ay önce gerçekleşmiş olmasına bağlıydı. Başka bir deyişle değirmenin satışı verginin tahsil edilme zamanının dolmasına kalan bir aydan daha az bir süre içerisinde gerçekleşmişse mükellef satıcı, diğer durumda ise alıcı oluyordu.

---

861 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27[b].
862 Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 47[b].
863 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 50[a].

Resm-i tapu bahsinde ifade edildiği üzere *resm-i tapu*su/*bedel-i öşür*ü ödenerek işletilen değirmenin artık "şartlı mülk" olarak kabul edildiğini ifade etmiştik. Fakat burada "şartlı mülk" olarak kabul edilen şey sadece binaydı. Dolayısıyla değirmenin üzerine kurulduğu arazinin ayrıca buna yönelik bir mülkname verilmiş değil ise mîrî statüsü devam etmekteydi. *Kanûn-i Osmânî*ler içerisinde CK (III)'de özellikle vaz edilen bu husus mezkûr 1 ve 7 numaralı fetvalar ile Tablo 2'de sunulan 36, 37, 39, 40 ve 41 numaralı fetvaların yanı sıra Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen aşağıdaki fetvada da ayrıca vurgulanmaktadır:

11. "Zeyd bir dağın başında bir su üzerine üç kez değirmen bina eylese ol değirmenlerin yeri Zeyd'in mülkü olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[864]

Aynı şekilde CK (III)'de belirtildiği şekilde vilayet tahriri yapıldıktan sonra inşa edilen değirmenlerin vergisinin sahib-i arz/sipahi tarafından değil mevkûfât emini tarafından toplanması gerektiği yönünde vaz edilen hükümler Ebussuûd Efendi ile Pîr Mehmed Efendi tarafından desteklenmektedir:

12. "Mesele: Bir kasaba sınırında dâhil olan bağların öşrün ve rüsûmun sipahi alıgelip mevkûfât emini olan Bekir 'mezbûr bağlar vilayet tahririnden sonra ihdas olunmuşdu resm-i değirmen gibi öşrün ve resmin alırım' demeğe şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. […] Ebussuûd."[865]

13. "Mesele: bir vakıf mezraada vilayet tahririnden sonra bina olunan değirmenin resmini mütevelli-i vakf zabt edegelmiş iken halen mevkûfât emini tahrirden sonra ihdas olunmuşdur resmini ben alurın demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[866]

Ne var ki tahrir defterlerine "hasılatı sipahiye ait" diye kaydedilen değirmenlerin vergisini mevkûfât emini tahsil etme hakkına sahip olmadığı gibi harap olup kalıntıları kalmayan değirmen yerlerini de mevkûfât emini müdahale edip tapu ile başkasına tefvîz etme hakkına sahip değildi:

14. "Bir değirmen Zeyd-i sipahiye mahsul kayd olunup mezbûr değirmen yerini mîrî canibinden mevkûfât emininden tapu ile alsa kangısı muteber olur? el-Cevâb: Defterde Zeyd'e hasıl kayd olundu ise mevkûfât emini veremez. Ebussuûd Efendi."[867]

Tahrir defterine altı ay çalışan bir değirmen olarak kaydedilen değirmenlerin kayıt edilenden daha fazla çalışması halinde değirmenin sahibi lehine olan bu durumda illa tahrir defterine göre kaydedildiği süre kadar vergi ödemeyi diretemezdi. Buna göre

---

[864] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 471[b].
[865] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b].
[866] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].
[867] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 13[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[b].

değirmenin çalıştığı süre ne kadar ise ona göre mükellef olduğu miktarı ödemesi gerektiği CK (I)'de özellikle vurgulanmaktadır.

Özetle reaya, mîrî arazi statüsündeki bir arazide inşa edeceği değirmen için sipahisine *resm-i tapu* adı altında bir *bedel-i öşür* ödüyordu. Bu durumda değirmen binası mülk statüsü kazanıyordu. Fakat bu mülkiyet yukarıda açıklandığı üzere şartlı bir mülkiyetti. Zira değirmenin işlevine/türüne göre mükellef olduğu *resm-i âsiyab*ı öde(ye)meyen kimsenin değirmenini -kişinin mülk arazisinde olmaması şartıyla- sipahi tefvîz edebiliyordu:

> 15. "Mesele: Bey'u tâhûneti'l-gayr bi-gayri iznihî el-kâ'ine ale'l-arzı'l-mutasarrafe bi-hakki'l-karâr: Zeyd resm-i tapu ile tasarruf etdiği yerde bir değirmen ihdas eylese ba'dehû Amr'a satsa nice zaman Amr tasarruf eylese ba'dehû Amr'ı, pâdişâh sürgün eyleyüp kul gönderüp değirmeni satdırsa şer'an bey' caiz ola mı? el-Cevâb: Eğer söz konusu değirmen vakıfsa satılması caiz değildir. Fakat Amr'ın mülküyse sultan muhayyerdir, dilerse satışı onaylar; dilerse iade eder. Zira satış onun onayına bağlıdır."[868]

Reaya, değirmenden sağladığı kazancına karşılık ödemekle yükümlü tutulduğu *resm-i âsiyab*ı ödediği sürece mülkiyetine geçen değirmeni tefvîz işlemine sipahi onayına ihtiyaç duymaksızın konu edebiliyor ve öldüğünde mülk-i mevrûs gibi çocuklarına bırakabiliyordu. Kanun koyucuların bütün bu hususlarda vaz ettiği hükümlerin uygulaması konusunda reayadan ulemaya sorulan sorularda ulema, ilgili hükümleri kanuna referansla hukuka aykırı bulmuyor[869] dahası tahsil edilen söz konusu vergiyi şer'î olarak değerlendiriyorlardı. Nitekim Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen Tablo 2'deki 38 numaralı fetvanın yanı sıra mezkûr 2, 3, 4, 5, 12 ve 14 numaralı fetvalar ile Mâlûlzâde Mehmed Efendi'ye nispet edilen 6 ve Pîr Mehmed Efendi'ye nispet edilen 8, 9, 13 ve Tablo 2'deki 43 numaralı fetvalar dışında Sâdî Efendi'ye nispet edilen aşığıdaki fetva da *resm-i âsiyab* veya *resm-i değirmen* adı altında tahsil edilen verginin şer'î olarak değerlendirildiğini göstermektedir:

> 16. "Mesele: Zeyd-i sipâhi reayâsından olan Amr-ı zimmînin rızası ile mahsulü öşrünü ve şirası öşrünü ve değirmeni rüsûmunu ve kovanları rüsûmunu ve ispencesin sal be sal yüz otuz akçeye mukâtaaya kesmek şer'an caiz midir? el-Cevâb: Caizdir. Sâdî."[870]

---

868 Molla Arap, *Fetâvâ-ı Mevlânâ Arap* (Bağdatlı Vehbi, nr. 585), vr. 11[a].

869 Bk. Tablo 2: 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42 ve 43 numaralı fetvalar.

870 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 39[b]. Sâdî Efendi'ye nispet edilen 16 numaralı mezkûr fetva 1 numaralı fetvasında ifade edilen görüşle çelişmemektedir. Zira 1 numaralı fetvada onun sipahinin almasını caiz görmediği *resm-i âsiyab* harap olup muattal kalan değirmenlerden tahsil edileniydi.

6. Resm-i Duhân

Duhâniye, *duhân resmi*, *resm-i dûd*, *resm-i kışlak*,[871] *tütün* gibi kavramların[872] yanı sıra *resm-i baca*, *tütüncek* gibi kavramlarla[873] da kanunnâmelerde zikredilen bu vergi[874] kışlamak için sipahiye ait topraklar üzerinde azami üç yılı geçmeyecek şekilde yani geçici bir süreyle yerleşen ve ziraat yapmayan göçebe/hâric raiyyetin ekseriyetle yörük, tatar, küreci, yüzdeci ve türkmen gibi kesimlerin mükellef olduğu bir vergiydi.[875] Başka bir deyişle çifti olmaması hasebiyle öşür vergisiyle mükellef tutulamayan hâric raiyyet geçici bir süreyle bir timarda yurt tutma (ev ve ocak tutma) mukabili bu vergiyi ödemekle mükellef tutulurdu. Bir timara yerleşen hariç raiyyet geçici süre için belirlenen üç yıl müddetini geçince bennâk olarak kaydedilirlerdi ve artık *resm-i bennâk* ödemekle yükümlü olurlardı.[876]

Resm-i duhân ile ilgili zikri geçen esasları ele alan hükümler *kanûn-i Osmânî*lerde şu şekildedir:

KP:	"Tatar raiyyet ki, yer duta, yılda bir çift, bir orak ve bir kanlı [kagnı/araba] odun virirmiş. Amma eşküncisi virmezmiş. Girü ol kanun üzre mukarrer ola."[877]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Bâd-ı hevâ deyü, defterde kayd olunan [rüsûm]: Resm-i arûs, cürm ü cinayet ve çiftlik tapusu ve ev yeri tapusu ve haricden gelüp kışlayanlarun dütün resmidir."[878]
CK (II) ve CK (III):	"Resm-i duhân cemi zamanı hâric reayadan olup bir karyede sakin, öşr ve resm vermeyen reayanın evlülerindan altışar akçe alınur, mücerredlerden alınmaz. Kış eyyamında alınur. Haneden alınmaz, adam başına alınur."[879] "Resm-i duhân kış eyyamında alınur. Haneden alınmaz; öşür ve resim vermeyen reayadan alınur."[880]
KSSH:	"Bir kimesne ahar sipahinin timarında mütemekkin iken kızın çıkarsa, resm-i duhân, ala yerden dokuz akçe, mutavassıtü'l-halden altı yedi akçe ve fakirden haline göre alına. Yörükde bu adet dahi caridür. Piyade ve müsellem kızları dahi

871 *Resm-i duhân* için *resm-i kışlak* kavramı da kullanılmaktadır. Fakat *resm-i duhân* için kullanılan *resm-i kışlak*ın koyunlarını otlatmak üzere kışlayanlardan sürü başına alınan *resm-i kışlak*tan farklı bir vergi olduğunu belirtmek gerekir. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 102, dn. 237. Kanunnâmelerde her iki *resm-i kışlak*ın farklı olduğu, *resm-i duhân* anlamındaki resm için "*resm-i kışlakçıyan*" kavramının ayrıca kullanıldığı da görülmektedir. Bk. Barkan, "947/1540 Tarihli Dıyarıbekir Vilayeti Kanunu", *Kanunlar*, 134.

872 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 593.

873 Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 505.

874 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 102.

875 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 593; Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 505; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 102.

876 Barkan, *Kanunlar*, 135, 198.

877 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.

878 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 33v; Akgündüz, *OK*, 2/59; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, OK, 7/350.

879 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 30[a]; Akgündüz, *OK*, 7/287; ayrıca bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 21[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/242.

880 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 4[a]; Akgündüz, *OK*, 7/321.

	sipahi timarında çıksa, resm-i duhân beşer akçe alına. Ahar sancakdan bir kimesne gelüp bir timarda yurt tutsa, kışlasa, bağı ve bağçesi olmasa ve timar sahibine nesne vermese, üç akçe resm-i duhân alına ve illa resm-i duhân alınmaz. Eğer bir timarda sipahi mütemekkin olsa, resm-i duhân alınmaz; lakin kızı çıksa resm-i duhân heman beş akçe alınur. Şehir halkından bir kimesne bir köyde sonradan varup mütemekkin olsa, yer ziraat itsün ve itmesün, resm-i duhân alınmaz; amma kızı çıksa resm-i duhân haline göre alına. Kara halkından ve yörükden ve gayrıdan bir kimesne şehirde mütemekkin olsa ve kızın çıkarsa, resm-i duhân alınmak kanuna muhalifdir, alınmaya."[881]
CK (III):	"Bir kimesne ahar sipahinin timarında mütemekkin olup kızın çıkarsa resm-i dühan a'lâ yerde dokuz akçe, mütevassıtü'l-hal altı akçe ve yedi akçe alına ve fakirden haline göre alına. Yörükde dahi böyle caridir. Piyade ve müsellem kızları dahi sipahi timarında çıksa resm-i duhân beş akçe alınur. Ahar timardan gelüp bir kimesne yurd edinüp bir timarda kalsa, bağ ve bağçesi olmayup timar sahibine öşür vermese, üç akçe resm-i duhân alınur. Feemma sahib-i timara öşür ve resmden kalil ve kesir nesne verürse resm-i duhân alınmaz, lakin kızı çıksa heman resm-i duhân beş akçe alına."[882]
KSMH:	"Bir kimesne ahar sipahinin timarında mütemekkin olup kızın çıkarsa resm-i duhân a'lâ yerden dokuz, evsat yerden altı, ednâ yerden üç alına. Ahar timardan bir kişi gelüb yurtlanup kışlasa bağı ve bağçesi olmasa ve timar sahibine öşür vermezse, üç akçe resm-i duhân alına ve illa sahib-i timara kalil ve kesir öşür verür ise resm-i duhân alınmaz. Eğer şehir halkından bir kimesne varup mütemekkin olsa, yer ziraat etsün etmesün, resm-i duhân alınmaz ve illa kızın çıkarsa resm-i duhân alınmak kanundur. Köy halkından ve gayrıdan bir kimesne gelüp şehirde kızın çıkarsa, resm-i duhân alınmak kanuna muhalifdir, alınmaya."[883]

KP başlıklı derlemede geçici bir süreyle bir timara yerleşen öşür ve diğer rüsûmla mükellef olmayan göçebe (tatar) reaya yerleşip mesken tutması mukabilinde bir çift (yani şahsi hizmet) ve yanı sıra bir araba ot ve bir araba odun vermekle yükümlü tutulmaktaydı. Sonraki kanun derlemelerinde ise mezkûr yükümlülüklerle mükellef tutulan kimseler bunlar karşılığında KSSH, CK (III) ve KSMH de üç akçe CK (II)'de altı akçe ödemekle yükümlü tutulduğu vaz edilmiştir. *Kanûn-i Osmânî*lerde vaz edilen bu miktarlar İmparatorluk'un bütün sancakları için geçerli değildi.[884] Dolayısıyla her sancak için vaz edilen kanunnâmelerde *resm-i duhân* miktarının 3 ile 60 akçe arasında değişebildiği en yüksek miktarın bazı Rumeli sancaklarındaki canbazlardan alındığı ifade edilmektedir.[885]

881 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 17[b]-18[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 160.
882 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 27[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/344
883 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a-b]; Akgündüz, *OK*, 8/121-122.
884 Bu vergi sancaktan sancağa farklı oranlarda tahsil edilmektedir: Bazı yerlerde üç akçe (Bk. Barkan, *Kanunlar*, 12, 134.) bazı yerlerde evli olanlardan altı akçe (Bk. Barkan, *Kanunlar*, 198.) bazı yerlerde on iki akçe alınmıştır (Bk. Barkan, *Kanunlar*, 208.). Hatta aynı sancakta (nahiye veya çeşitli kesimlerden) birbirinden farklı oranlarda (altı, on iki ve on altı akçe olarak) tahsil edildiği görülmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 149-151.
885 Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 506.

KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de ifade edildiği üzere *bâd-ı hevâ* türünden bir vergi olan *resm-i duhân* CK (II)'de ayrıca vurgulandığı üzere evli reayadan alınırdı. Başka bir deyişle mücerred reayanın mükellef tutulmadığı bu vergi haneden değil 'adam/kişi başına alınması gerektiği' şeklinde vaz edildi. Buna göre *resm-i duhân* bir şahıs vergisidir (*resm-i raiyyet*tir).

KSSH, CK (III) ve KSMH'da belirtildiği üzere *resm-i duhân* en fazla üç yıl olmak üzere geçici süreyle bir timara yerleşip kışlayan, öşür ve diğer (*resm-i çift*, *resmi bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i ganem* gibi) vergilerle mükellef tutulmayan göçebe reayadan tahsil edilen bir vergiydi. Dolayısıyla öşür veya diğer vergilerden çok cüz'i de olsa birini ödeyen reayadan *resm-i duhân* alınmazdı. Söz konusu vergi bütün sancaklarda tahsil edilen bir vergi değildi. Fakat arşiv kayıtlarında bazı bölgelerde *resm-i duhân* ile ilgili kanun hükümleri tahrir defterine kaydedilmediği halde sancak beylerinin yeni yapılan tahrir defterine bu vergiyle ilgili kanun hükümlerini dahil etmesi şikâyet konusu olmuştu. Örneğin Mudurnu kadısına merkezden gönderilen hükümde eski tahrir defterinin esas alınması, dolayısıyla *resm-i duhân* kaydedilmeyen bölgelerden bu verginin alınmaması, tahsil edilmişse bile sahiplerine geri ödenmesi gerektiği belirtilmektedir.[886]

KSSH, CK (III) ve KSMH'da ayrıca *resm-i duhân* adı altında yukarıda açıklanan mezkûr verginin teferruatı olan daha başka hükümler de vaz edilmişti. Bu hükümlerde bir timarda mütemekkin olup da kızını çıkaran (evlendiren) reayadan da *resm-i duhân* adı altında mükellefin maddi durumuna göre (a'lâdan 9, evsattan 6, ednâdan 3 akçe olarak) farklı oranlarda tahsil edilen bir vergiden daha bahsedilmektedir. KSSH ve KSMH'da daha ayrıntılı bir şekilde belirtildiği üzere şehirli bir reaya timara yerleşse hiçbir şekilde *resm-i duhân*la mükellef tutulmazdı. Fakat yerleştiği timarda kızını köyden biriyle evlendirdiğinde *resmi duhân* ödemek zorunda kalırdı. Buna karşın köylü reaya da şehirden biriyle kızını evlendirdiğinde *resm-i duhân* ödemek zorunda kalmazdı. Fakat burada ifade edilen *resm-i duhân* yukarıda ifade edilen -geçici bir süreyle bir timara yerleşip kışlayan göçebe reayanın ödediği- *resm-i duhân*dan farklıdır.

Sonuç olarak ancak Osmanlı timar sistemi içerisinde anlamlandırılabilen bir vergi olan *resm-i duhân*, tahrir defterine timarın yerli (dahil) reayası olarak değil, geçici (hariç)

[886] 980/1572 tarihli bir arşiv kaydı için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 19/523.

reayası olarak kaydedilen kişilerin şahsına müteallık olarak tahakkuk eden bir vergiydi.[887] Kanun hükümlerinde de ifade edildiği gibi yerleşik reayanın mükellef olduğu öşür ve resmlere mukabil göçebe reaya bu vergiyle mükellef tutulurdu. Bu verginin meşru olup olmadığı bağlamında söz konusu vergiyi tanımlamak için zikri geçen kavramlar adı altında 15. ve 16. yüzyıl ulemasına ait herhangi bir fetva tespit edemedik. Fakat 16. yüzyıl sicil kayıtlarında zikri geçen kanun hükümlerine binaen ziraat etmeyip hariçten gelen ve bir timara yerleşen göçebe reayadan bu verginin kanunda belirtildiği üzere tahsil edilmesi gerektiği ifade edilmektedir:[888]

Bu nedenle söz konusu dönemlerin ulemasının bu vergiyle ilgili görüşlerine dair mevcut veriler ışığında net bir açıklama yapılamaz. Bununla birlikte Ali Efendi imzalı bir fetvada sipahinin timara kayıtlı reayasından *bâd-ı hevâ* ve *resm-i raiyyet* adı altında kanuna aykırı bir şekilde vergi alamayacağı ifade edilmektedir:

1. "Zeyd-i sipahi timar-ı karyesi ahalisinden *bâd-ı hevâ* [ve *resm-i raiyyet*, Esad Efendi, nr. 1074] namına bi-gayr-ı hak nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ali Efendi."[889]

Mezkûr fetva ışığında Ali Efendi, bir timara sonradan yerleşen göçebe taifesinden sipahinin kanunen alma hakkına sahip olduğu *bâd-ı hevâ* türünden bir vergi olan *resm-i duhân* yani *resm-i raiyyet*in alınabileceği görüşünde olduğu söylenebilir. Zira onun gayr-ı meşru gördüğü husus sipahi tarafından söz konusu verginin kanuna aykırı bir şekilde timar ahalisinden talep edilmesiydi. Öte yandan 18. yüzyıla ait fetva literatüründe *resm-i duhân* vergisinin sipahi tarafından alınmasının meşru olup olmadığının sorulduğu bir fetvada ise bunun "emr-i sultâniye menût" olduğu, dolayısıyla alınabileceği ifade edilmektedir:

---

887 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 594.

888 "[…] bazı kimseler timârım sınırında yazl [ay]ıp ve kışlayıp âdet-i kânûn üzere hakkımız vermezler göresin reayandan âdet-i ağnâmın ve yazl[ay]ıp kışlayan kimesnelerden âdet-i kānûn üzere resm-i yazlı ve kışlaların alıveresiz ve bunun sınırında ziraat etmeyip buna mahsulü olmayan kimesnelerden resm-i tütün sâlinin alıveresiz timâr bâbında olan hissesin görüveresiz temerrüd edeni sekidip eslemeyeni yazıp bildiresiz." 925/1519 tarihli bu sicil kaydı için bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/193, hk. no: 369. "[…] hâricden tavattun edenler sipâhiye kadîmden resm-i duhân altışar akçe verilegelmişdir dedikleri sebebden bu maküle kimesnelerden resm-i duhân altı akçe hükm olunup ama yılda öşr vermeyenlere altı akçe resm-i duhân ta'yîn ve yılda öşr verenlere resm-i duhân lâzım olmayıp ama öşürleri resm-i duhâna vefâ etmeyen kimesneler noksânın tamâm etmeyi iltizâm ettiler öyle olsa kazıyye bu minvâl üzere mukarrer kılınıp tarafeynden terk-i da'vâ vâki' olıcak sebt-i defter olundu." 925/1519 tarihli olan bu sicil kaydı için bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/84, hk. no: 49.

889 *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225, vr. 3[b]; *Fetâvâ-yı Feyzullah*, Süleymaniye kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1074, vr. 6[a]. Aydın'ın Hacı Mahmud Efendi koleksiyonuna kayıtlı 1225 numaralı nüsha için düştüğü nota göre bu fetva Ebussuûd Efendi'ye aittir. Bk. Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri", 108. Fakat Esad Efendi kolaksiyonuna kayıtlı 1074 nunmaralı nüshada mezkûr fetva Ali Efendi imzasını taşımaktadır.

2. "Âhar diyardan gelüp Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tütün iden [yerleşen] kimesnelerden Zeyd resm-i duhân namına akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i sultâniye menûtdur."[890]

Fetâvâ-yı Abdürrahim'de *tütün*, *tütünselik* adı altında zikredilen diğer fetvalarda da *resm-i duhân*a dair belirtilen kanun hükümlerine aykırı bir görüş ifade edilmediği anlaşılmaktadır:

3. "Zeyd-i sipahi timar-ı karyesinde sakin olan kimesnelerden tahsil ettikleri mahsullerden öşrünü aldıktan sonra tütünselik namına dahi akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[891]

4. "Zeyd karyesinden kat-ı alâka idüp [ilişkisini kesip] varup âhar karyede tütün ettikde [yerleştikte] ahar karyede [Zeyd'in eski karyesinde] zâbit olanlar Zeyd'den tütünselik akçe almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar."[892]

3 numaralı fetva, sipahinin timarında mütemekkin olan reayadan öşrünü eda ettiği halde *tütünselik* adı altında *resm-i duhân* talep etme hakkına sahip olmadığını belirtmektedir. Buna göre bu fetva yukarıda CK (I-II-III) ve KSMH'da ifade edildiği üzere az da olsa öşür veren reayadan *resm-i duhân* alınmaz görüşüyle mutabıktır. Bu nedenle sipahinin timarında kayıtlı reayasından öşür veya diğer vergilerden herhangi birini tahsil etmediğinde böylesi reaya hariç raiyyet kabul edilerek ondan resm-i duhân talep etmesi meşrudur. 4 numaralı fetvada ise reayanın kayıtlı olduğu köyünden ilişkisini tamamen kesip başka köyde mütemekkin olması sebebiyle eski köyündeki zabitlerin *resm-i duhân* alma hakkına sahip olamayacağı belirtilmektedir. Bu nedenle karyesinden kat-ı alâka edip başka timara yerleşen kimselerden üç yıl boyunca bu verginin alınabileceği anlaşılmaktadır. Tabii ki bu yorumun geçerliliğinin fetvadaki "ahar karyede zabit olanlar" ifadesinin "reayanın eski köyündeki zabitler" şeklinde anlaşılmasına bağlı olduğunu ayrıca ifade etmek gerekir. Zira fetvadaki bu ifadenin "reayanın yerleştiği yeni köyün zabitleri" olarak anlaşıldığı takdirde kanun hükümlerine aykırı bir görüş olacağı açıktır.

Timar kayıtlısı yerleşik reayanın mükellef olduğu birçok vergiye karşı göçebe reayanın bu vergiyle mükellef tutulması, reaya arasında eşitlik ilkesinin sağlanmaya çalışılmasıyla alakalı olduğu şeklinde ayrıca yorumlanabilir. Zira timara kayıtlı yerleşik reayanın mükellef tutulduğu (*resm-i çift*, *resmi bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i ganem*

890 Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/48.
891 Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/48.
892 Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/49.

vs. gibi) birçok vergiyle mükellef olamayan göçebe reayanın bu vergilere mukabil *resm-i duhân*la mükellef tutulduğu kanun hükümlerinde vurgulanmıştı.

5. Resm-i Arûs ve Resm-i Nikâh

*Kânûn-i Osmânî*lerde *resm-i arûs/arûsâne*, *gerdek resmi*[893] ve *gerdek değüri/değeri* gibi kavramlarla zikredilen bu vergi bâd-ı hevâ türünden vergilerdendir.[894] Bu vergiyle ilgili kanun hükümleri şu şekildedir:

KP:	"Gerdek değüri, âlâsı altmış, evsatü'l-hal olursa kırk ya otuz akçe, fakir olursa yirmi ya on akçe alına."[895]
KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III):	"Resm-i arûsane cihazlu kızdan altmış akçe ve avretden kırk akçe, fakirlerden nısf-ı resm-i gani, mütevassıtü'l-halden beyne beynedir."[896]
KSMH:	"Cihazlu kızdan altmış akçe ve avretden kırk akçe alına. Bazı yerde avretden otuz akçe; fakire avretden nısf-ı resm-i ganidir."[897]

Mezkûr kanun hükümlerinde *resm-i arûs*la kimin mükellef tutulacağına dair açık bir hüküm bulunmamaktadır.[898] Fakat bazı çalışmalarda bu verginin evlenen erkeğin yükümlülüğünde olacağı ifade edilmektedir.[899] KP'de ilgili mükellefin maddi durumu esas alınarak âlâdan (zengin) 60, evsattan (orta düzey zengin kimse) 40 veya 30, ednâdan (fakir olandan) ise 20 veya 10 akçe şeklinde tahsil edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Sonraki kanun derlemelerinde ise ayrıca evlenilen kişinin bekar bir kız veya dul bir kadın olmasına göre maddi durumu iyi olan (âlâ) erkeğin yükümlü olduğu miktar sırasıyla 60 ve 40 akçe olarak belirtilmekte, maddi durumu düşük (fakir) olan erkekten ise zikri geçen oranların yarısı, orta düzey zengin olan erkeğin de bu iki miktarın arasında bir miktarla mükellef tutulacağı ifade edilmektedir. Ayrıca bu oranlar evlenilen kişinin Müslüman

893 Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 94; Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 506.
894 Halil Sahillioğlu, "Arûs Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/422; Demir, *Örfî Vergiler*, 72-73.
895 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 22; Barkan, *Kanunlar*, 389.
896 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 34r; Akgündüz, *OK*, 2/59-60; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 15[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 157; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350.
897 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a]; Akgündüz, *OK*, 8/121.
898 Ayrıca bk. Sahillioğlu, "Arûs Resmi", 3/423.
899 Demir, *Örfî Vergiler*, 72; Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 40.

olmaları hali için geçerliydi. Gayr-ı müslim olanlarından Müslüman olanların yarısı alınırdı.[900] *Kânûn-i Osmânî*lerde zikredilen bu miktarlar her bölge ve sancak için geçerli değildi.[901]

Timar sistemine bağlı olarak tahakkuk eden bu vergiyi ilgili mükellefin kime ödemesi gerektiği konusunda ise KP, evlenilen kişinin bekar veya dul olması arasında fark gözetmeksizin timar sipahisini işaret etmektedir. Fakat sonraki kanun derlemelerinde bu vergi evlenilen kişinin bekar bir kız olması halinde babasının kayıtlı olduğu timar sipahisine, dul olması halinde ise kadının kayıtlı olduğu timar sipahisine ödenmesi gerektiği belirtilmektedir.[902] Ayrıca timar sipahisi kızını evlendirdiğinde söz konusu vergiyi kendisi değil subaşı,[903] subaşı kızını evlendirdiğinde sancakbeyi, sancakbeyi kızını evlendirdiğinde beylerbeyi alır; beylerbeyi kızını evlendirdiğinde ise vergi, Hazine-i Amireye alınırdı. Evlenilen kimse yörük taifesinden biri ise bu vergi, onun dul veya bekar bir kız olması farketmeksizin babasının kayıtlı olduğu sipahi tarafından tahsil edilirdi.[904]

Resm-i nikâh ise, nikâhı kıyan/tescil eden kadılar tarafından taraflardan alınan *resm-i arûs*tan farklı mahiyette olan bir vergidir. Bu vergiyle ilgili *kânûn-i Osmânî*lerde vaz edilen hükümler ise şu şekildedir:

KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Resm-i nikâhın âlâsı bir dinardır, ednâsı on iki akçedir, mütevassıt nâkih ile menkûhaya [hallerine, KKÖO] göre alınur. [Bir kimesne, KKÖO] Kendü mutallakasın nikah edenden [etse, KKÖO] resm-i nikâh alınur. Amma resm-i gerdek [alınmak kanuna muhalifdir, KKÖO] almak hilâf-ı kanundur."[905]

900 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 40; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 95; Demir, *Örfî Vergiler*, 73.

901 Bu vergiyle ilgili sancaktan sancağa zikredilen farklı miktarlar için bk. Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 506-507; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi,* 95-96; Demir, *Örfî Vergiler*, 73.

902 Bu hususla ilgili kanun hükümleri için bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 33v-34v; Akgündüz, *OK*, 2/59-60; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 15[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 157; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a]; Akgündüz, *OK*, 8/121.

903 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25, 29; Barkan, *Kanunlar*, 391, 393; *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 33v-34v; Akgündüz, *OK*, 2/59-60; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 15[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 157; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a]; Akgündüz, *OK*, 8/121.

904 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 33v-34v; Akgündüz, *OK*, 2/59-60; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 15[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 157; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a]; Akgündüz, OK, 8/121.

905 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 34r-34v; Akgündüz, *OK*, 2/60; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[b]; Akgündüz, *OK*, 7/350.

KSSH:	"Bir kimesne avradına talak verüp yine nikah etdirse resm-i nikâh alınur. Amma resm-i gerdek alınmaz kanuna muhalifdir. Resm-i nikâh âlâdan bir dinardır ednâsı on iki akçedir. Mütavassıtü'l-halden nâkih ile menkûh haline göre alınur."[906]
KSMH:	"Bir kimesne avretine talak verse yine nikah etdürse resm-i nikâh alınur ve resm-i arûsane alınmaya."[907]

KP'de vaz edilmeyen bu vergi sonraki kanun derlemelerinin hepsinde vaz edilmektedir. KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)'de maddi durumu iyi (âlâ) olandan bir dinar, fakir (ednâ) olandan 12 akçe, evsat olandan ise evlenenlerin maddi durumlarına göre bir miktar alınırdı. Ayrıca zikri geçen kanunnâmelerde bir kimsenin boşandığı karısıyla tekrar evlenmesi halinde de bu vergiyle yükümlü tutulacağı fakat *resm-i arûs*la mükellef tutulmayacağı da bilhassa belirtilmektedir. Evlendirilen cariyelerden de bekar veya dul olması durumuna göre sahipleri bu vergiyi alırdı.[908]

Bu vergilerle ilgili kanunnamelerdeki hükümleri açıkladıktan sonra söz konusu vergilerin meşru olup olmadığı konusunda Osmanlı vergi sistemini ele alan çalışmalarda birbirine zıt görüşler ileri sürülmektedir. Sayın ve Kazıcı, *resm-i arûs* vergisini şer'î vergiler kategorisinde ele almaktadır.[909] Fakat Demir'in de ifade ettiği üzere bu hususla ilgili herhangi bir kaynak gösterilmemektedir. Bu nedenle kendisi söz konusu vergiyi gayr-ı şer'î/bid'at olarak değerlendirmektedir.[910] Bu müellifler söz konusu vergiyle ilgili değerlendirmelerini dönemin ulemasına ait görüşlere/fetvalara başvurmadan yapmaktadır. Halbuki söz konusu vergilerle ilgili dönemin ulemasına ait fetvalar bu hususta önem taşımaktadır:

1. "Mesele: Zeyd-i sipahi reayasın[dan…] 'resm-i arûs' deyü aldığı helal olur mu? el-Cevâb: […] bir sened-i şer'î yokdur resm-i arûs dahi öyledir. Ebussuûd."[911]

2. "Gerdek hakkı kız tarafınındır: Zeyd'in defterli reayası şehre göçüp köyde hasıl olan kızını ere verdikde gerdek hakkı Zeyd'in mi olur? şehir zabıtı Amr'ın mı olur? el-Cevâb: Şer'de gerdek hakkı yokdur. Amma teberrû edülürse sipahiye haram olmaz. Birkaç gün şehre

906 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 15[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 157.
907 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a]; Akgündüz, *OK*, 8/121.
908 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 34[a]; Akgündüz, *OK*, 7/351; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 15[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 157; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[a]; Akgündüz, *OK*, 8/121.
909 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 40; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 94-96. Her iki müellifin bu vergiyi şer'î vergiler kategorisinde değerlendirdiğine yönelik külli bir bakış açısı için mezkûr eserlerinin fihristine ayrıca bakınız.
910 Demir, *Örfî Vergiler*, 74.
911 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, nr. 1115), 29[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[a]; Pir Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].

göçmekle şehirli olunmaz. Yine sipahi cebren nakle me'murdur. Ketebehû Pir Mehmed Efendi."[912]

1 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi, 2 numaralı fetvada ise Pîr Mehmed Efendi, sipahinin reayadan *resm-i arûs* adı altında aldığı vergiye dair şer'î bir mesned olmadığını ifade etmektedir. Fakat şer'î bir mesnedi bulunmadığı ifade edilen bu vergiyle ilgili 2 numaralı fetvada belirtildiği üzere yürürlükteki kanun hükümleri esas alınarak *resm-i arûs*un kızın babasının kayıtlı olduğu sipahisine ait olacağı ifade edilmekte ve mükellef olanlarca sipahiye teberru edilmesi şartıyla sipahilere bunun haram olmayacağı vurgulanmaktadır. *Resm-i nikâh*la ilgili birer fetvasında İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi de aynı şartı vurgulamaktadır:

3. "Mesele: Zeyd Hind'i nikâhlanmak istedikde kadıdan izin isteyip talebi ile 'nikâh ediversinler' deyü imama kağıd verip Zeyd'in bir mikdar akçesin alsa akçeyi almayınca eline kağıd vermese ol akçe kadıya helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ol kağıd emr-i örfîdir. Zeyd onu nâ-çâr olup alır. Ahmed."[913]

4. "Mesele: 'Resm-i nikâh' deyü kadıların aldıkları akçe (kadılara) helal olur mu? el-Cevâb: Verenler rızaları ile teberru ederler ise olur."[914]

3 numaralı fetvada İbn Kemal, kadı kanunen nikahın tescil edilmesi konusunda onay kağıdı vermekle mükellef olduğu kişiden "parayı almadığım sürece nikahı için onay kağıdı vermem" hususunda diretmediği sürece teamülen/kanunen alma hakkına sahip olduğu *resm-i nikâh*ın kadıya haram olmayacağını ifade etmektedir. Ebussuûd Efendi'nin de 4 numaralı fetvada vurguladığı husus rıza şartıdır. Bu durumda 1 ve 2 numaralı fetvalarda vurgulandığı üzere şer'î bir mesnedi bulunmadığı ifade edilen *resm-i arûs* ve *resm-i nikâh* vergilerinin örfî uygulamalar çerçevesinde mükelleflerin rızaları şartına bağlı olarak tecviz edildiği söylenebilir. Başka bir fetvasında da Ebussuûd Efendi, bilirkişilerce belirlitilen ecr-i misil miktarını aşmadığı sürece kadıların tescil ettiği nikahtan ötürü aldıkları *resm-i nikâh*ın kadılara haram olmadığını vurgulamaktadır:

5. "Mesele: Kadılar kanun üzere resm-i sicil ve hüccet ve resm-i nikâh alırlar şer'an helal olur mu? el-Cevâb: Ecr-i mislin ziyade değil ise haram olmaz. Ebussuûd."[915]

6. "Mesele: Bu surette ecr-i misil ne mikdardır tafsil buyrula? el-Cevâb: İttifak-ı ehl-i vukûf ile malum olur. Ebussuûd."[916]

---

912 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 51[b]; Pir Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 15[a].
913 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 165[a].
914 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, nr. 1115), vr. 60[b], 295[a]; ayrıca bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 164[b].
915 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 164[b].
916 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 164[b].

Resm-i nikâh adı altında bu verginin kime ödeneceği meselesi zikri geçen kanun hükümlerinde açık değildi. Fakat 3, 4 ve 5 numaralı fetvalarda belirtildiği üzere söz konusu vergiyi kadıların tahsil etme hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı vergi sistemini ele alan bazı çalışmalarda da bu verginin nikâhı tescil eden kadıların talep hakkı olan bir harç olduğu belirtilmektedir.[917] Sicil kayıtlarında askerî taifesinden olanların kızları evlendiğinde bu vergiyi kassâm-ı askerînin toplama hakkına sahip olduğu ve kadıların bu hususa müdahale etmemeleri gerektiği ifade edilmektedir.[918] Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen bir fetvada da bu hususa işaret edilmektedir:

> 7. "Mesele: Toprak kadıları askeri taifesinin kızların ahare tezvîce izin verip mukâbelesinde resm alsalar izinleri sahîh ve aldıkları resim helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[919]

Dolayısıyla hem mezkûr 7 numaralı fetva hem de sicil kayıtları askerî taifesi haricindeki reayadan söz konusu verginin esasında kadıların tahsil etmeleri hususunun kanunen tanınmış bir hak olduğunu doğrulamaktadır.[920] Zira 7 numaralı fetva ve bunun ışığında şekillenmiş olduğu anlaşılan sicil kayıtlarının kadıların tahsil etme hakkının olmadığını belirttiği alan askeri taifesinden birinin kızını nikahlamasından alınan *resm-i nikâh*tır. Netice itibariyle İbn Kemal ile Ebussuûd Efendi *resm-i nikâh* adı altında kadıların ilgili emr-i sultânîler çerçevesinde "cebr-i tahsile başvurmadan" nikahını tescil ettikleri kimselerden aldıkları vergiyi meşru olarak değerlendirmektedir. Kadılara nikâhlarını tescil etmesi karşılığında evlenen erkeğin ödediği *resm-i nikâh* kadıdan izin alındığını (belgelendirildiğini) dolayısıyla taraflara herhangi bir anlaşmazlıkta davalarının kadı tarafından ele alınması ve sorunun çözülmesi hakkını bahşediyordu. Zira kadıdan izin alınmadan yapılan nikahlarda karı-koca arasındaki herhangi bir anlaşmazlıkta davalarının istima edilemeyeceği vurgulanmaktadır:

> 8. "[…] Niza' vaki olsa, izn-i hakimsiz olıcak istima' olunmaz. Ve kendi toprağı kadisi izninsiz olan nikah niza'ı istima' olunmamak me'murdur. Dokuz yüz elli bir tarihinde 'izn-i kadisiz nikah olunmaya' deyü ferman sadır olmuşdur."[921]

---

917 Sahillioğlu, "Arûs Resmi", 3/422; Demir, *Örfî Vergiler*, 74.

918 *Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, 34/47, hk. no: 4. Aynı şekilde bazı köylerde de bu verginin kassam-ı askerî tarafından tahsil edildiğini gösteren başka bir kayıt için bk. *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/434, hk. no: 1065.

919 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 164[b].

920 Ayrıca bk. Mehmet Akman ve Fethi Gedikli, *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 numaralı Sicil (H. 1005-1007/M. 1596-1599)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 35/374, hk no: 485.

921 Ebussuûd Efendi, *Ma'ruzat*, 239.

Netice itibariyle evlenen tarafların haklarını herhangi bir anlaşmazlıkta güvence altına alan dolayısıyla buna bağlı olarak kanun koyucuların vaz ettiği *resm-i nikâh* kadıların cebren tahsil yöntemine başvurmamaları şartıyla ulema tarafından meşru olarak değerlendirilmişti. Fakat merkezi İmparatorlukta bulunan ulemaya karşın Arap uleması tarafından "el-yasak" kavramıyla söz konusu verginin şiddetli bir şekilde tenkit edildiği ve şeriate aykırı olarak değerlendirildiği de ayrıca belirtilmektedir.[922]

*Resm-i arûs*un ise evlenilen kişinin/kızın kayıtlı olduğu sipahinin mi yoksa kocasının kayıtlı olduğu sipahinin mi tahsil etme hakkına sahip olduğu hususunda yukarıda belirtildiği üzere kanun hükümleri açıktı. Bu hususun sorun edildiği bir fetvada Pîr Mehmed Efendi, ilgili emr-i sultânînin/kanunların esas alınması gerektiğini vurgulamaktadır:

> 9. "Zeyd-i sipahinin karyesinde hasıl raiyyet Amr'ın kızı Hind'i Halid-i sipahinin karyesinde olan Bekir'e tezevvûc eylese gerdek hakkı kimindir? el-Cevâb: Şer'î maslahat değildir, kanunlarımız tarafına olması göredir? ülü'l-emre muracaat gerekdir. Ketebehû Pir Mehmed Efendi."[923]

Buna göre 9 numaralı fetvada bu verginin kime ait olacağı hususunda şer'î bir maslahat olmadığını belirten Pîr Mehmed Efendi, bu hususta kanunların belirleyici olduğunu vurgulamakta dolayısıyla örfen geçerli olan bu vergiyle ilgili uygulamaları ve bu vergiyi kesin bir dille haram olarak nitelendirmediği anlaşılmaktadır. 18. yüzyıla ait fetvalarda ise *resm-i arûs*un şer'î bir hak olmadığı vurgulanmakta bu nedenle sipahinin böyle bir vergiyi talep etme hakkının meşru olmadığı açıkça belirtilmektedir:

> 10. "Soru: Bir karye ahalisinden Zeyd, Hind'i tezvîc ettikde karye-i mezbura sipahisi Amr gerdek baha namına bi-ğayri hak Zeyd'den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[924]
>
> 11. "Soru: Resm-i arûsâne hukuk-ı şer'îyyeden midir? el-Cevâb: Değildir."[925]
>
> 12. "Soru: Zeyd-i sipahinin timar-ı karyesinde sakin olan Amr Hind'i tezvîc eyledikde Zeyd Amr'dan 'resm-i arûsâne' deyü akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[926]

Sonuç olarak 10, 11 ve 12 numaralı fetvalar 18. yüzyıl şeyhülislamlarının özellikle rıza şartına vurgu yapmaksızın doğrudan bu vergiyi şer'î bir hak olarak

---

922 Şükrü Özen, "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürünün Dönem, Coğrafya ve Mezhep Farklılıkları Açısından Mukayesesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya v. dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 359.
923 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 51[b]; Pir Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 15[b].
924 *Netîcetü'l-Fetâvâ* (Matbâa-i Âmire, 1265 tarihli baskı), 22.
925 Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/48.
926 Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/48.

değerlendirmediğini göstermektedir. Fakat 18. yüzyıl öncesi ulemadan özellikle 1 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi'nin şer'î bir mesnedi olmadığını belirterek yürürlükteki kanun uygulamalarına binaen örfî olan bu vergiyi kesin bir şekilde "haram" olarak nitelendirdiği söylenemeyeceği gibi kesin bir şekilde "helal" olarak kabul ettiği de söylenemez. Pîr Mehmed Efendi ise söz konusu verginin şer'î bir maslahata dayanılarak tahsil edilmediğini, bu hususun ülü'l-emrin yetki sahasında olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla onun ilgili kanun hükümlerine göre hareket edilmesi ve mükellefin rızasıyla ödeme yapması halinde söz konusu vergiyi haram olarak nitelendirmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca kadı sicillerinde yer alan davalarda kadılar sadece bu vergiyle ilgili kanuna aykırı uygulamaları gayr-ı meşru bulmakta[927] mahkemeler *resm-i arûs* da dahil birçok vergiyi mukatâa olarak tahsil etme hakkına sahip kişilerin bu hakkının başka kişilere devredilmesi/satılması[928] ile vekil aracığıyla tahsil edilmesi hususunda tescil görevinde bulunmaktadır.[929] Bu nedenle mahkemeler söz konusu vergiyi kimin tahsil etme hakkına sahip olacağıyla ilgili davalarda örfî kadîmin esas alınması gerektiğine hükmetmektedirler.[930]

6. Resm-i Cürm ü Cinâyet (Resm-i Deştbâni)

*Kânûn-i Osmânî*lerde *cürm ü cinâyet*, *cerîme* ve *cürm* kavramıyla ifade edilen bu vergi/para cezası, timar topraklarında gerek suç veya kabahat işleyen reayanın gerekse de hayvanlar tarafından zirai alanlara yönelik gerçekleşen zararlardan ötürü ilgili hayvan sahiplerinin her bölgenin örfüne ve suçun türüne göre farklı oranlarla yükümlü olduğu bir yaptırımdı.[931] *Bâd-ı hevâ*[932] kapsamında değerlendirilen *cürm ü cinâyet resmi* için işlenen

---

927 *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil*, 22/51, hk. no: 4; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/528, hk. no: 1031; Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A. Ş Yayınları, 2019), 42/252, hk. no: 510; *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/406, hk. no: 751.

928 Rıfat Günalan, *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 7/119, hk. no: 120; *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/118, hk. no: 41; *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/80, hk. no: 38; *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/196, hk. no: 412.

929 *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/80, 284, hk. no: 17, 581; *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/284, hk. no: 581; *Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 42/74, hk. no: 63.

930 *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/217, hk. no: 421.

931 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 41.

932 Fekete, bu kavramın sadece zirai suçlara karşı tahsil edilen para cezaları anlamına işaret etmektedir. Bk. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", 315. Fakat kanunnâmelerde "bâd-ı hevây-ı beyan eyler" başlığıyla ele alınan bu kavramın *resm-i arûs*, *cürm ü cinâyet*, *çiftlik tapusu*/*ev yeri tapusu* ve *resm-i dütün* gibi vergileri kapsayan bir üst kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 33v; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; Akgündüz, *OK*, 7/350. Bu kavrama ilişkin daha ayrıntılı malumat için bk. Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", 4/416-418. Aynı şekilde Fekete, kavram karmaşasını

suçun failine göre farklı kavramlar da kullanılmaktadır. Buna göre suç işleyen faillerden alınan para cezası için özellikle *cürm*, *cerîme* kavramı kullanılmakta iken bazı sancak kanunnamelerinde ise hayvanların işlediği ziraî suçlardan dolayı sahibinin mükellef olduğu para cezaları için *resm-i deştbâni*, bazı sancaklarda *resm-i polaçine*[933] gibi kavramlar da kullanılmaktadır.[934] Timar dahilinde işlenen suçlardan dolayı vergi talep yetkisi serbest timarlarda dirlik/timar sahibi sipahinindi. Serbest olmayan timarlarda bu hak timar sipahisi ile subaşı veya sancakbeyi arasında paylaştırılırdı.[935] Buna rağmen bölge kadılıklarına gönderilen fermanlarla da kanuna aykırı faaliyetler ayrıca önlenmeye çalışılırdı.[936]

Midilli, *cürm ü cinâyet* kavramının belli suçlardan tahsil edilen resm anlamında ekseriyetle örfî idareciler arasındaki vergi meselelerini düzenlemek için kullanıldığını belirtmekte[937] ve klasik had-kısas cezalarına karşı bunun suçluya verilen sopa cezasına endeksli örfî bir ukubet olarak takdir edilen para cazası yönüne odaklanmaktadır.[938] Buna göre Midilli, Osmanlı ceza kanunlarında düzenlenen belli suçlara karşı kanun koyucuların *cerîme/cürm* kapsamında vaz ettiği hükümlerin klasik Hanefî doktrininde belirlendiği şekilde faile suçun türüne göre had veya kısasın uygulanamadığı durumlarda örfî idarecilerin suistimallerini önlemeye matuf ve kadılar tarafından yapılan yargılamalar sonucunda tayin edilen sopa cezasına endeksli para cezalarını standart bir düzene kavuşturma isteğinin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla adı geçen yazar,

---

niyâbet kavramı hakkında da sürdürmektedir. Ona göre *niyâbet* kavramı suç işleyen kişilerden tahsil edilen para cezası için kullanılmaktadır. Bk. Lajos Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, 42 (1947), 11/315. Fakat kanun metinlerinde *niyâbet* kavramının *cürm ü cinâyet resmi* kapsamındaki -gerek hayvanların verdiği zarardan ötürü ödenmesi gereken vergi/para cezası ile gerekse had-kısas suçlarına karşı *bedel-i siyâset* olarak nitelendirilen- para cezalarının tümü için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 59, 286; Akgündüz, *OK*, 6/214.

933 Barkan, "III. Murad Devri Kanun-ı Hukuk Rüsûmı Livâ-i Serim", *Kanunlar*, 310. Bilhassa Balkan coğrafyasındaki bazı sancak kanunnamelerinde kullanılan bu kavram örneğin "haneden haneye […] *polaçine* deyü kayd olan iki akçe sahib-i timara kayd olunmuşdur." şeklinde vaz edilmektedir. Bk. Branislav Durdev, Nedim Filipoviç v.dğr., *Kanunı ı Kanuname Za Bosanskı, Hercegovačkı, Zvornıčkı, Klıškı, Crnogorskı ı Skadarski Sandžak* (Sarajevo: 1957), 36, 50. Bu hükümler *cürm ü cinâyet* vergisi olarak belirtilen hükümlerden farklılık arz etmektedir. Bu durum *resm-i polaçine* olarak alınan bu verginin -en azından kısmen- *cürm ü cinâyet* vergisinden farklı olduğunu düşündürtmektedir.

934 Kazıcı, *resm-i cürm ü cinâyet* adı altında sadece *resm-i deştbâni* kısmıyla ilgelenmekte bazı sancaklarda bunun *resm-i polaçine* şeklinde ifade edildiğini belirtmektedir. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 107-108.

935 *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, İstanbul: 1329, 38; *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 33v; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 33[a]; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 16[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 159; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 43[b]-44[a]; Akgündüz, *OK*, 2/59; 7/350; 8/122.

936 BOA, A.{DVNSMHM.d., 7/1954; A.{DVNSMHM.d., 82/285.

937 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 162.

938 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 159-274.

Osmanlı kanun koyucularının belli suçlara ilişkin vaz ettiği para cezalarını Hanefî doktrinindeki *ta'zir bi'l-mâl* yaptırımının, dönemine uyarlanmış ileri bir uygulaması olduğunu öne sürmektedir.[939]

Midilli'nin ayrıca belirttiği üzere *cürm ü cinâyet resmi*nin kimin tarafından ne şekilde ve ne kadar tahsil edileceği idari yetkililer arasında çatışma nedeni olabilme potansiyeli taşımaktaydı.[940] Bu nedenle kanun hükümleri bu hususu açık bir biçimde düzenleme ihtiyacı hissetmişti. Bu açıdan Osmanlı ceza kanunlarında had-kısas cezalarına ilişkin yeterli unsurların sağlanamadığı durumlara karşı düzenlenen hükümlerin klasik Hanefî doktrinine aykırı bir düzenleme taşımadığını ifade eden Midilli, söz konusu ceza kanunlarının had-kısas dışı yaptırımları standart bir düzene kavuşturmak amacıyla vazedildiğini geniş bir şekilde ele almaktadır. Bu nedenle elinizdeki araştırma, bu başlık altında cerîme/cürm kapsamında ceza kanunlarında failin insan olduğu suçlara karşı ihdas edilen hükümleri Hanefî doktrini ve bilhassa Osmanlı ulemasının bakış açısıyla detaylandıran adı geçen müellifin odaklanmadığı *resm-i deştbâni* kısmını ele almaktadır. Cerâim-i zirâiyye de denilen *resm-i deştbâni*, zarara neden olan hayvanların türüne göre sahibine verilen sopa cezası ve buna endeksli para cezası demektir.

*Kanûn-i Osmânî*lerde *resm-i deştbânî* ile ilgili vaz edilen hükümler şu şekildedir:

KP:	"Bir kimesnenin atı ya öküzü ya kısrağı ekine girse davar başına beş akçe cürm alup beş çomak. Buzagu girse bir akçe, bir çomak. Koyun girse iki koyuna bir akçe alup bir çomak uralar."[941] "[…] Karacanavar [domuz] girse iki akçe cürm alalar (ve) iki çomak uralar."[942]
KKÖO, KSSHK:	"Eğer bir kişinin atı veya katırı veya öküzü ekine girse, davar başına beş çomak urub beş akçe alına. Buzağu girse bir çomak ve bir akçe alına. Karacanavar girse canavar başına iki çomak ve iki akçe alına."[943]
KSSH:	"Bir kişinin atı ya katırı ekine girse, davar başına sahibine beş ağaç urub beş akçe cürm alına. Eğer inek girse dört akçe alına. Eğer buzağu girse bir ağaç urub bir akçe cürm alına. Koyun girse, iki koyuna bir akçe alına."[944]

939 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 323.
940 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 165.
941 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 27-28; Barkan, *Kanunlar*, 392; ayrıca bk. Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 31; Barkan, *Kanunlar*, 395.
942 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 31; Barkan, *Kanunlar*, 395.
943 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 5v-6r; Akgündüz, *OK*, 2/42. Bu hüküm KSSHK'da mefhumu değiştirmeyen birkaç farklı ve ek ifadeyle aynen tekrarlanmaktadır. Bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 144^{a} (32^{a}).
944 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 5^{b}-6^{b}; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 147.

KSMH:	"Eğer bir kimesnenin atı ve katırı ve öküzü ekine girse, davar başına beş ağaç urub ve beş akçe alına. Eğer inek girse dört ağaç urub dört akçe alına. Eğer dana ve buzağu girse, bir ağaç urub bir akçe cürm alına."[945]

Kanun koyucular, ekine giren hayvanın türüne göre sahibine cürm (sopa cezası+ para cezası) tayin etmişti. Buna göre KP'de ekine giren at, öküz ve kısrak için sahiplerine beş; buzağı için bir; koyun için iki veya bir koyuna bir; domuz için ise domuz başına iki akçe para cezası ve yanı sıra buna endeksli sopa cezası verilirdi. Aynı hükümler CK (I-II-III) hariç sonraki *kanûn-i Osmânî* derlemelerinde de sürdürüldü. Fakat KSSH ve KSMH'da zikri geçen hayvanların dışında ekine giren hayvan inekse onun için sahibine dört sopa ve dört akçe para cezası hükmü de ilave bir hüküm olarak düzenlenmişti. Ayrıca zarara uğrayan tarla sahibinin zarara neden olan hayvanları öldürme veya yaralama hakkının olmadığı, bunu yapan tarla sahiplerinin ayrıca cezalandırılacağı da ilave bir hüküm olarak düzenlenmişti.[946]

Tabii ki mezkûr cezaların uygulanabilmesi örfî yetkililer tarafından ilgili hüküm düzenlemelerinin reayaya "hüccet" (ilan) edilmesi gerekmekteydi. Bütün bunlara rağmen hayvan sahipleri kanunların belirttiği müeyyidelere aykırılık teşkil eden durumlarda söz konusu yaptırımlara/cezalara maruz kalır ve zarara uğrayan ekin sahibinin ziyanı kendisine tazmin ettirilirdi. Fakat köy giriş-çıkışlarında veyahut hayvanların salındığı güzergahlarda bulunan ekinlerin çitlenmesi/korunması sorumluluğu sahibinindi.[947] Bu nedenle böylesi tarlalarda gece vakti hayvanın ekine girmesi[948] veyahut kasıtlı olarak tarlaya salınması durumları haricinde tarlanın çitli (avlağı/avlagu) olmaması halinde sorumluluk tarla sahibinde olur, zarara neden olan ilgili hayvan sahipleri cezanladırılmazdı.[949] Bu açıdan söz konusu kanun hükümleri kısmen Hanefî hukuk doktriniyle uyumludur. Zira Hanefî hukuk doktrininde de zarara neden olan hayvanın sahibi hayvanlarını kasıtlı olarak ekinli tarlaya salma veya gece vakti hayvanlarının zarara neden olma durumlarında zarara uğrayan ekin sahibine karşı sadece zararının tazminiyle

945 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 38[b]; Akgündüz, *OK*, 8/115.
946 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 5[b]-6[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 147; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 38[b]; Akgündüz, *OK*, 8/115.
947 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 27-28, 31; Barkan, *Kanunlar*, 392, 395; *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 5v-6r; Akgündüz, *OK*, 2/42; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 144[a] (32[a]).
948 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 38[b]; Akgündüz, *OK*, 8/115.
949 *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 5[b]-6[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 147.

yükümlü tutulurdu. Klasik Hanefî hukukçulara göre gündüz vakti tarla sahibi tarlasına, gece vakti de hayvan sahibi hayvanına sahip çıkmak zorundadır. Bu nedenle kasıt hariç gündüz vakti hayvanlarının sebep olacağı zarar ziyandan sahibi sorumlu değildir. Gece vakti ise kasıt olmasa dahi hayvanlarının sebep olduğu zarar ziyandan sahibi sorumlu tutulurdu.[950] Aynı şekilde kişinin hayvanlarını saldığı yol tek güzergahı olan bir yolsa ve hayvanları başıboş değilse yine sorumlu tutulurdu.[951] Osmanlı Hanefi uleması da aynı görüştedir.[952] İbn Kemal'e nispet edilen bir fetvada da bu husus vurgulanmaktadır:

1. "Mesele: Zeyd'in koyunu Amr-ı sipahinin çayırına girse çayır yese şer'an daman lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. İbn Kemal."[953]

İbn Kemal'e nispet edilen 1 numaralı fetvada, ekin sahibinin tarlasını korumaya alması/çitlemesi sorumluluğunun gece vakti ve hayvan sahiplerinin hayvanlarını kasıtlı olarak salma durumları haricinde kendisinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu durum yukarıda belirtildiği şekilde ilgili kanun hükümleriyle uyumludur. Zira koruma gerekliliği kendisine ait olan ekin sahiplerine karşı hayvan sahiplerinin kasıt veya gece vakti hayvanlarının neden olduğu zararlar haricinde hukuki sorumluluğu olmazdı.[954] Dolayısıyla söz konusu fetva ışığında İbn Kemal'in başkasının ekinlerine zarar veren hayvanların, sahiplerinin şer'an tazmin sorumluluğu olmayacağı yönünde görüş belirttiği husus kanunnamelerde de vaz edilen ya ekin sahibinin koruma sorumluluğunda olan ya da gündüz vakti hayvanların verdiği zararlara ilişkin hususdur.

Mezkûr kanun hükümleri ile klasik Hanefî hukuk doktrininin ayrıştığı nokta zarar sahibi kimseye tazmin borcu kesinleşen hayvan sahiplerinin ayrıca ta'zir (sopa cezası) ile cezalandırılması gerekliğinin yanı sıra kadı tarafından takdir edilen sopa cezasına endeksli ilgili sipahiye de bir resm ödeme mükellefiyetinin olduğudur. Klasik Hanefî hukuk doktrini kişinin kesinleşen tazminat borcu haricinde kanunnamelerde vaz edilen sopa cezası ve buna endeksli bir para cezası yaptırımlarıyla sorumlu olmayacağı yönündedir.

---

950 İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî* (Çorlulu Ali Paşa, nr. 280), vr. 127[b].
951 Muhyiddin Mehmed b. Hüsameddin Abdullah Karaçelebi, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 201, vr. 74[a].
952 Muhyiddin Karaçelebi, *Fetâvâ* (İsmihan Sultan, nr. 201), vr. 74[a]; İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî* (Çorlulu Ali Paşa, nr. 280), vr. 127[a-b].
953 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, nr. 118, vr. 61[a].
954 İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî* (Çorlulu Ali Paşa, nr. 280), vr. 127[a-b].

Osmanlı vergi kanunlarında vaz edilen resm-ceza nitelikli söz konusu hükümler yürürlükteki mîrî toprak ve buna göre idare edilen timar sistemi içerisinde düzenlenmiş hükümlerdir. Buna göre ilgili yetkililerin (sipahi, subaşı, sancakbeyi vs.) zarara uğrayan ekin sahibinin gerekli tazminatının ödenmesini sağlamak haricinde devlet adına müdahale edip kadılar tarafından tayin edilen sopa cezasına endeskli para cezasını hayvan sahiplerinden ayrıca tahsil etmesi örfî/kanûnî düzenlemelerdir. Çünkü timar sisteminde sınırlar muayyendir ve her bir timar sipahisi ilgili tahrir defterinde tahsil etme hakkına sahip olduğu vergileri belirtilen miktarla tahsil etmek ve bunun karşılığında devlete asker yetiştirmek zorundaydı. Bu açıdan timar içerisinde reayanın mutasarrıf olduğu tarlaların bir zarara uğraması dolaylı olarak timar sipahisinin tahsil etme hakkına sahip olduğu vergilerin azalmasına etki ediyordu. Hem timar sipahisi timarında hasıl olan suçları ancak kanunnamelerde düzenlenmesi gereken hükümlerle idare edebilecekti. Mîrî toprak ve idare biçimi olarak timar sistemi devlete ilgili alanda hüküm vaz etme hakkını sağlıyordu. Fakat mîrî toprak sistemini şer'an temellendiren ulemanın buna dayalı olarak tahsil edilen vergilerin tamamını şer'î olarak kabul ettikleri söylenemez. *Cürm ü cinâyet* bu açıdan bu durumun tartışmaya açık bir örneğidir.

Aslında Osmanlı uleması da söz konusu örfî düzenlemenin zaruretinin farkındadır. Zira bir fetvaya göre timara bağlı reayanın tasarruflarındaki kışlakları başka kimselere sattıklarında/tefvîz ettiklerinde sahib-i timarın bunların koyunlarının kışlak sınırları dışında timar dahilindeki zirai alanlara zarar vereceğini öne sürerek tahsil etmekle yükümlü olduğu öşür vergisini azaltacağı olasılığıyla bu satım/tefvîz işlemini engelleyebilme hakkına sahip olduğu vurgulanmaktadır:

> 2. "Mesele: Bir karye ahalisi kışlakların aharden bazı kimesnelere bey' ettiklerinde ol kimesneler koyunlarını getürüp ol koyun ol karyenin mezruatını basup sipahinin öşrüne zarar olıcak sipahi ol karye ahalisini kışlakların ahar kimesnelere bey'den men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Bayi'în ızrar [zarar] kastı olmayup özrü/ğadri vadıh olıcak tefvîze izin vermemeğe kâdir olur. Bu maddede sipahi öşrüne zararın gelmek mahsul reayaya ed'afi gelmek ile olsa reaya tefvîze rağbet etmezlerdi cümlesi zararlarına razı olmak emr-i baiddir, ma'a-haza sipahinin zararı emr-i vâki ise izin vermemeğe kâdirdir."[955]

Dolayısıyla 2 numaralı fetvada Pîr Mehmed Efendi, muhtemel zarara sebebiyet potansiyeli taşıyan tefvîz işlemlerini sahib-i timarın onaylamama hakkının olduğu görüşündedir. Aynı şekilde karye ahalisi mutasarrıfı olduğu taralalarının yanı sıra

[955] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[b].

hayvanlarına tahsis olunan meralarda da muhtemel zarar potansiyeli taşıdığı için hariç raiyyetin hayvanlarını buralarda kışlama/otlama taleplerine izin vermeme hakkına sahipti:

> 3. "Mesele: Bir taifenin mezralarına ve meralarına yörük taifesi her yıl gelip konup zarar ve ziyan edicek o taife bunları men' edebilirler mi? el-Cevâb: Edebilir. Ahmed."[956]

Bu bağlamda mezkûr fetvalar ışığında aynı karye ahalisinin birbirinin ekinlerine hayvanlarının zarar verme potansiyeli taşıma meselesinin sahib-i timar için de aynı gerekçeyle müdahale hakkını doğuracağı ileri sürülebilir. Zira karye ahalisi reayadan birinin mutasarrıfı olduğu tarlasını başkasına tefvîz etmesine müdahale etme hakkına sahip olmadığı gibi birbirlerinin hayvanlarına tarlasına olası zarar potansiyeli taşıdığı gerekçesiyle müdahale etme hakkına da sahip değildi. Bu durum ahalinin hayvanlarının birbirlerinin tarlalarına sebep olacağı muhtemel zararlara karşı örfî yetkililerce bir düzenleme getirilmesini zaruri kılmaktadır. İşte *resm-i deştbanî* adı altında düzenlenen söz konusu kanun hükümleri bu zaruretin gereği olarak vazedilmişti. Bu açıdan ilgili fetvaların söz konusu kanun hükümlerini dolaylı bir şekilde onayladığı söylenebilir. Fakat diğer yandan Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen "cürm ü cinayet ma'kûlesinin sipahilere helal olmadığı" yönündeki bir fetva sahib-i timar tarafından söz konusu durumlarda herhangi bir vergi talebinin kesinlikle şer'î olmadığını ifade etmektedir:

> 4. "Mesele: Ashab-ı timara padişahın verdiği timarın mahsulü helal olur mu? Cevâb: Cürm ü cinâyet ma'kûlesi olmaz. Ebussuûd."[957]

Yukarıda *resm-i deştbânî* ile lgili kanun hükümlerinin klasik Hanefî hukuk doktrininin standart görüşüyle uyumlu olmadığı ifade edilmişti. Aynı şekilde klasik Hanefî doktrininde Osmanlı'da uygulandığı haliyle mîrî diye bir toprak sistemi de yoktu. Fakat mîrî toprak sistemini şer'an temellendiren başta Ebussuûd Efendi olmak üzere Osmanlı uleması özellikle cürm ü cinâyet ma'kûlesi adı altında timar sipahisinin aldığı

---

956 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 31[a]; ayrıca bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 971, vr. 9[b].

957 Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, nr. B: 17/1), vr 23[a]; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Murad Molla, nr. 1115), 29[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 207[b]; ayrıca bk. Pir Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a]. 1163 numaralı nüshada fetvanın cevap kısmı "cürm ü cinâyet helal olmaz." şeklindedir. Midilli, Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen bu fetvanın Pîr Mehmed Efendi'ye ait olduğunu ifade eder. Bk. Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 176. Fakat Ali Emîrî Şer'îyye, 80 numaralı nüshada bu fetva doğrudan Ebussuûd Efendi'ye nispet edildiği gibi Ebussuûd Efendi'nin fetvalarının derlendiği nüshalarda da bu fetvanın yer alması söz konusu fetvanın Ebussuûd Efendiye ait olduğunu kuvvetlendirmektedir.

vergilerin ona helal olmayacağını belirterek söz konusu resmin açıkça haram olduğu görüşündedir. Fetva mecmualarında *fi'r-resmi'l-ma'ruf bi'd-deştibân*[958] başlığı yer alsa da mezkûr fetva haricinde kanunnamelerde *resm-i deştibân* kavramıyla vaz edilen hükümlere ilişkin alakalı başka bir fetva yer almamaktadır. Bu nedenle *deştibân resmi*nin şer'î bir mesnedi bulunmasa da bu hususun ülü'l-emrin yetki sahasına giren zaruri bir düzenleme olduğu da aşikardır. Bununla birlikte söz konusu verginin vazının zaruri olduğu gerçeğinin yanı sıra bu resmin dolaylı olarak hukuk sahasının dışında gayr-ı meşru bir varidat olmadığını gösteren 2 ve 3 numaralı fetvalar ile cürm ü cinâyet ma'kûlesinin tamamen haram olduğunu doğrudan ifade eden 4 numaralı fetva bu hususta kesin bir nitelendirmede bulunulmasını zorlaştırmaktadır. Fakat bazı çalışmalarda cürm ü cinâyet kapsamına giren maddi suçlara ilişkin kanun koyucuların düzenlediği para cezalarını ulemanın takriri bir tavırla onayladığı[959] hususunun cerâim-i zirâiyye içinde geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim kadı sicillerinde yer alan davalarda kadılar, *bâd-ı hevâ* türünden olan bu vergiyle ilgili kanun hükümlerine göre davaları ele almakta ve sadece kanuna aykırı durumları gayr-ı meşru bulmakta, buna göre yargılamalar yapmaktaydı.[960] Keza mahkemeler *bâd-ı hevâ* türü vergileri mukatâa olarak tahsil etme hakkına sahip kişilerin bu hakkının başka kişilere devretmesi/satması[961] veya vekil aracığıyla tahsil etmesi gibi durumlarda da tescil görevinde bulunmaktaydı.[962]

7. Resm-i Hınzır

Kanun koyucular tarafından reayanın yetiştirdiği büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara dair vaz ettikleri vergiler gayr-ı müslim reayanın yetiştirdiği domuzları da kapsamaktaydı.[963] Kanunnamelerde *resm-i hınzır*, *resm-i canavar* ve *bid'at-ı hanâzir* gibi kavramlarla vaz edilen bu vergi birçok bölgede farklı miktarlarla tahsil edilmekteydi.

---

958 Ebussuûd Efendi, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, nr. 2757, vr. 257[b]; İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 34[b].

959 Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, 171-181.

960 *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/528, hk. no: 1031; Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A. Ş Yayınları, 2019), 42/252, hk. no: 510; *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/406, hk. no: 751.

961 Rıfat Günalan, *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 7/119, hk. no: 120; *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/118, hk. no: 41; *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 2/80, hk. no: 38; *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/196, hk. no: 412.

962 *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/80, 284, hk. no: 17, 581; *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, 7/284, hk. no: 581; *Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 42/74, hk. no: 63.

963 Demir, *Örfî Vergiler*, 101.

Ayrıca kanunnamelerde domuzun konu olduğu *resm-i bojik*,[964] *resm-i otlak*[965] (*resm-i bellût/resm-i gortine*) ve *bâc*[966] gibi vergiler de bulunmaktadır.[967] *Resm-i hınzır* vergisinin reayadan gelen şikayetler üzerine 1193/1779-1780 yılında kaldırıldığı[968] fakat daha sonra tekrar Rumeli coğrafyasında alınmaya devam edildiği belirtilmektedir.[969]

Resm-i ganem bahsinde de vurgulandığı üzere Müslüman reayadan küçükbaş hayvanlarına karşı sipahinin aldığı vergiyi ulema zekât kapsamında değerlendirmekteydi. Fakat bu vergi sadece Müslüman reayadan değil gayr-ı müslim reayadan da alınırdı. Zekâtta ibadet anlamı olduğu için gayr-ı müslim reayanın buna ehil olmadığı onlardan alınan *resm-i ganem*in harâc hükmünde olduğu belirtilmekteydi.[970] Ticaret mallarından alınan gümrük vergisi meselesinde de Ebû Yûsuf gayr-ı müslimden alınanın harâc olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.[971] Bu nedenle *resm-i hınzır* sadece gayr-ı müslim reayadan tahsil edildiği için bu vergiyi harâc başlığı altında tasniflendirmek gerekmektedir.

*Kanûn-i Osmânî*lerde *domuz/donuz*, *canavar* ve *hınzır resmi* olarak ifade edilen bu vergiyle ilgili hükümler şu şekildedir:

KP:	"Donuz ki yabanda yürüye ya sığır ile güdüle, ikisinden bir akçe alına. Evde kümeslerde boğazlamak içün beslenenden birine bir akçe alına."[972]
KKÖO, KSSHK:	"Hınzır boğazlamak içün beslense, hınzır başına bir akçe alına."[973]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Bir raiyyetin hınzırları sipahi köyünde yürüse, resminin nısfın kendü sipahisi ve nısf-ı aharını sahib-i zemin alur. Boğazladuğı vakit hınzırı başına timar erine birer akçe verir."[974]

964 Akgündüz, *OK*, 3/ 417, 447; *OK*, 5/, 356, 374; *OK*, 7/488, 720, 755; *OK*, 8/266, 485, 488, 558, 559, 561.
965 Akgündüz, *OK*, 3/423; *OK*, 7/743; *OK*, 8/494, 743 (resm-i bellût).
966 Domuzdan bâc alınacağını bildiren bazı hükümler için bk. Akgündüz, *OK*, 2/316, 377, 417, 418, 434, 508, 537, 587; *OK*, 3/421, 443, 444, 446; *OK*, 4/376, 377; *OK*, 5/334, 344, 417; *OK*, 7/729, 733, 739, 741, 749, 757, 759, 760; *OK*, 8/266, 295, 497, 504, 506.
967 Domuzun konu olduğu bojik ve bellût resmlerine dair ayrıntılı bir malumat için ayrıca bk. Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 493; ayrıca bk. Şahin Yeşilyurt, "Osmanlı Maliye Sisteminde Hınzır Vergisi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, sy 3 (26 Eylül 2022): 1082-83.
968 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 172; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 144.
969 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 32; Akgündüz, *OK*, 1/188; Demir, *Örfî Vergiler*, 102.
970 "[…] öşürde ibadet manası vardır, kâfir ona ehil değildir. Elbette harâc vaz olunur […]." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a].
971 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 213.
972 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 29; Barkan, *Kanunlar*, 393.
973 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 18r-18v; Akgündüz, *OK*, 2/50-51.
974 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 51v-52r; Akgündüz, *OK*, 2/69; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 171[a] (21[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 39[a]; Akgündüz, *OK*, 7/355.

KSSHK:	"Hınzır boğazlanmak içün beslense, hınzır başına bir akçe ve yabanda yürüyenden ikisinden bir akçe alına."[975]

KSSH ve KSMH'da *resm-i hınzır*la ilgili herhangi bir hüküm yer almamaktadır. Buna karşın KP, KKÖO, KSSHK ve CK (III) derlemelerinde gayr-ı müslim reayanın çiftliğinde beslediği domuzlarından dolayı domuz başına bir akçe, güderek beslediği domuzlarından ise iki domuza bir akçe ödemekle yükümlü tutulduğu belirtilmektedir. Müslüman reayanın şarap üretmesi, tüketmesi ve satması yasak olduğu gibi[976] domuz beslemesi, yemesi[977] ve bunun ticaretini yapması[978] da yasaktı.[979] Buna göre *resm-i şıra* bahsinde de ifade edileceği üzere *resm-i şıra* ve *resm-i hınzır* vergileri gayr-ı müslim reayadan tahsil edilirdi. Fakat bu vergiler gayr-ı müslim reayadan da tahsil edilse meşru olup olmadıkları meselesi tartışılmıştı:

1. "Mesele: Zeyd-i sipahi reayasından 'ispence' deyü aldığı akçe ve bağlarının üzümün asr ettikde yedi ölçüde birin alup ve hınzır yedikleri zamanda dahi ikisine bir akçe alsa helâl olur mu? Cevâb: Hınzırdan alınan nâ-meşrûdur. Amma kalanı kadimden alını geldiyse tağyîr olunma olmaz."[980]

2. "Mesele: Zeyd-i hatibin vazifesi resm-i hamr ve resm-i hınzır olsa Zeyd'in hizmeti mukabelesinde [İmam-Hatib olan Zeyd'in vazifesi karşılığında alma hakkına sahip olduğu resm-i hamr ve resm-i hınzır kendisine] helal olur mu? el-Cevâb: Resm-i hamr alınır, meşru'dur amma resm-i hınzır olsa muhtelefun fîhidir. Ebussuûd."[981]

Ebussuûd Efendi'nin Müslüman olmayan reaya için mütekavvim mal değerinde olan şarabın vergiye konu edilmesi gerektiği konusunda klasik Hanefî doktrininde benimsenen hâkim görüşü esas aldığı 1 ve 2 numaralı fetvalarından anlaşılmaktadır. Nitekim Hanefî doktrininde hamr/şarap Müslüman olmayan reaya açısından mütekavvim

---

975 *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 155[a] (5[a]).

976 Bu yasakla ilgili kanun hükümleri için Akgündüz, *OK*, 3/91; ayrıca bk. *OK*, 4/301; *OK*, 6/468. Bu yasağı ele alan 18. yüzyıla ait bazı fetvalar için de bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/114.

977 "Müslim namında olan Zeyd zevcesi Hind-i nasraniyyenin tabh ettiği lahm-ı hınzırı bilirken Hind ile bile ekl eylese Zeyd'e ne lazım olur? el-Cevâb: İstihlal ederse kafir olur.". Bk. Pehlul Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar: Osmanlı Şeyhülislamlık Kurumu* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 125; İbrahim b. eş-Şeyh İsmail el-Kastamoni, *Fetâvâ-yı Hallî*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1193, vr. 85[a].

978 "Zeyd-i müslim tüfenk kurşunuyla hınzır sayd edip kefereye bey' ve kabz-ı semen adeti olsa, Zeyd ta'zir-i şedîd ile men' olunup semen-i mezbûr Zeyd'e helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 346; Osman b. Mehmet Tosyevî, *Fetâvâ Tosyevî*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 310, vr. 267[a].

979 Bazı arşiv kayıtlarında bunu yapan Müslümanlar hakkında tahkikat yapılması emredilmektedir. Örneğin Kıbrıs beylerbeyine ve Lefkoşe kadısına gönderilen 103/1605 tarihli bir hükümde Müslüman olmasına rağmen zevcesiyle birlikte şarap içip domuz eti yiyen Piyale hakkında tahkikat yapılması emredilmektedir. Bk. BOA, A.{DVNSMHM.d., 76/358.

980 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; Bozanzâde (der.), *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 1115, 29[b], 410[b]-411[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].

981 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[b].

mal olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla her türlü hukuki korumaya dahildi. Buna karşın Hanefî ulema arasında domuzun mütekavvim mal olarak kabul edilmemesi gerektiği görüşü hakimdir.[982] Fakat İmam Züfer (ö. 158/775), domuzun da gayr-ı müslim açısından mütekavvim mal hükmünde olduğu, dolayısıyla hukuki koruma görmesi gerektiği ve bu sebeple vergilere de konu olacağı görüşündedir. Ebû Yûsuf ise sadece hamr ile beraber gümrüklerden geçirilire ikisinin de kıymeti üzerinden vergi alınabileceğini ifade etmektedir.[983]

2 numaralı fetvada Hanefî doktrininde domuzun gayr-ı müslim reaya açısından mütekavvim mal konumunda kabul edilmesi meselesinin ihtilaflı bir konu olduğunu vurgulayan Ebussuûd Efendi'nin hınzırdan alınan vergiyi mezkûr 1 numaralı fetva ışığında meşru kabul etmediği, *resm-i hamr*ı ise meşru kabul ettiği dolayısıyla Hanefî doktrininde hâkim olan görüşü sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle Osmanlı kanunnamelerinde vaz edilen *resm-i hınzır* Hanefî doktrinin hâkim görüşüne göre gayr-ı meşru bir vergidir. Ebussuûd Efendi de bu tavrı sürdürmektedir. Zira 1 numaralı fetvada belirttiği üzere *resm-i hınzır* nâ-meşrudur ve ona göre nâ-meşru nesneye olan emr-i sultânî de meşru değildi.[984] Çünkü açık bir şekilde kanun şeriatla çatıştığında şeriatın pozisyonu sorgulanamazdı.[985] Kanunnamelerde bu verginin ayrıca bid'at-ı hınzır (hanâzir)[986] şeklinde tanımlanmasının da bu hususa işaret ettiği söylenebilir. Fakat özellikle Hanefî mezhebinin önemli imamlarından biri olan İmam Züfer'in bu hususdaki görüşünün yanı sıra ülü'l-emrin yetki sahasına dahil bir mesele gibi duran söz konusu vergiyi tamamen "haram varidât" olarak addetmek de sorunlu "nihai bir değerlendirme" olabilir.

---

982 Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaġîr ve Şerḥuḥu en-Nâfiʿu'l-Kebîr*, c. 1 (Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb, 1985), 29; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/105; Burhâneddîn Maḥmûd b. Aḥmed el-Buhârî İbn Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi Nu'mânî*, ed. Abdulkerim el-Cundî, c. 9 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2004), 2/315; Bedrüddîn el-ʿAynî, *el-Binâye*, 3/398; İbnu'l-Humâm, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 2/230.

983 ʿAbdurraḥmân b. Muḥammed b. Suleymân Dâmâd Efendî ʿAbdurraḥmân Şeyḫîzâde, *Mecmaʿu'l-ʾenhur fî şerḥi Multeḳa'l-ʾebḥur* (b.y.: Dâru İḥyâi't-Turâṯi'l-ʿArabî, t.y.), 1/211; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/105; İbnu'l-Humâm, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 2/230.

984 "Nâ-meşrû' olan nesneye emr-i sultânî olmaz. Ebussuûd." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 176[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 191[b]; Ebussuûd Efendi, *Ma'ruzat*, haz. Pehlul Düzenli (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 147, 250. Osmanlı'nın kuruluş aşamasından beri şeriat-kanun çatışmasında ifade edilen hassasiyet buydu. "Mesele: Bir işe: 'Şer'î degüldür!' diseler, ol eyitse: 'Ben onı bunı bilmezem; ola-gilmişdür, kânûndur, iderem!' dise kâfir olur. [Muslihuddîn Mustafa b. Mehmed (ö. 761/1360'tan sonra]," Bk. Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Bürokratik Anlamda Asıl Kurucusu: Orhan Gâzî", 1/362, 363.

985 Gerber, "Hukuk Siteminde Fetva", 279.

986 Akgündüz, *OK*, 3/399, 404, 469; *OK*, 5/289; *OK*, 7/101, 114, 121, 132, 135, 459, 478, 508, 679, 708; *OK*, 8/286, 312, 467, 531.

Resm-i hınzır, Müslüman olan reayadan alınmadığı gibi özellikle bazı sancaklarda domuzların beslenmesinde ciddi bir artış görüldüğü ve söz konusu hayvanların tarım alanlarına/ziraî ürünlere verdiği zararların[987] yanı sıra devlet tarafından daha başka maslahatlara binaen vaz edildiği belirtilmektedir.[988] Buna göre vergilendirilmemesine binaen domuzların sayısında artış görüleceği, bu sebeple vergilendirilerek keyfi artışın ve tarım alanlarına olası muhtemel zararların kontrol altına alınacağı gibi kamu maslahatlarının gözetildiği hususlar, İmam Züfer'in görüşüyle beraber değerlendirildiğinde söz konusu verginin hâkim Hanefî doktrinine aykırı bir vergi olsa da bunun "şeriatın" kapsamı dışında olamayacağı da ileri sürülebilir. Kaldı ki gayr-ı müslim reaya özellikle Rumeli coğrafyasında bu hayvanları beslemekte ve bu onlar için önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmekteydi. Müslüman reayanın koyunlarına karşılık yerine göre vergilendirildiği *resm-i ganem*, *resm-i otlak*, *resm-i ağıl* ve *resm-i zebiha*[989] gibi vergilere karşın gayr-ı müslimlerin yetiştirdiği domuzlarına karşılık bu gibi vergilerden muaf tutulması eşitlik dengesine aykırı olacağı gibi devletin maslahatına da uygun bir tercih olmayacağı açıktır. Zira Müslüman ahaliyle aynı timarda yaşayan gayr-ı müslim reayanın besledikleri bu hayvanlarının vergiden muaf tutulması ve kontrol edilememesi Müslüman reaya açısından sorun yaratıyordu. 16. yüzyıl sonrası fetvalara göre Müslüman reayanın aynı mahalde beraber yaşadığı gayr-ı müslimlerin domuz beslemesine müdahale edip onların bu faaliyetlerini engelleme haklarının olduğu belirtilmektedir.[990] Fakat diğer yandan gayr-ı müslim reaya açısından mütekavvim mal

---

987 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 32; Demir, *Örfî Vergiler*, 101.

988 Bu hususla ilgili ayrıntılı bir malumat için bk. Yeşilyurt, "Hınzır Vergisi", 1076-77.

989 Müslüman reayanın beslediği hayvanlarına karşılık yerine göre vergilendirildiği bu vergiler *zebiha resmi* hariç yukarıdaki başlıklarda ele alındı. *Zebiha resmi* ise kesimi yapılan hayvan başına kanun koyucular tarafından her bölgenin örfüne göre belli miktarlarla vaz edilmesi gereken bir vergi olarak düzenlenmektedir. Bu vergiyle ilgili kanun hükümleri için bk. Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 31; Barkan, *Kanunlar*, 394, 395; *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 17v-18r; Akgündüz, *OK*, 2/50; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 19[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnamesi", 164; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 155[a] (5[a]); *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 36[b]; Akgündüz, *OK*, 8/112.

990 "Mescid-i şerifi olup şe'air-i İslam ikamet olunan müslimin karyelerinden bir karyede sakin kefere taifesi menzillerinde ittihaz ettikleri hınzırlarını salıverip izhar eder olsalar hakim mezburları hınzırlarını izhardan men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 345; Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya v. dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 182.
"Bir belde mahallatından bir mahallede müslimin ve kefere muh- talitan sakinler olup ol mahallede kefere hınzır imsak eder olsalar (halen) müslimin (kefereyi ol mahallede hınzır imsakinden) men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar." Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 345-346. "Bir karyede müslimin ile kefere muhtalitan sakinler olup ol karyede müslimin içün cami-i şerif olup mısr hükmünde olsa halen ol karyede sakin olan müslimin karye-i mezbûre keferesini karyelerinde hınzır imsak edip beslemekden men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar." Bk. Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 346.

değerinde olan domuzlarının devlet tarafından her türlü hukukî korumayı da görmesi gerekmekteydi.[991]

Devlet bir yandan gayr-ı müslim reaya açısından mütekavvim mal konumundaki domuzlarına hukukî koruma sağlamak, bir yandan Müslüman reayanın bu hayvanlardan kaynaklı olası zararlarını önleme arasında bir denge gözetmek zorundaydı. Dolayısıyla kanun koyucuların her iki kesim arasında *resm-i hınzır* vergisiyle hukuki bir kalkan sağlamış olduğu, bu sayede kamu maslahatını gözeterek söz konusu vergiyi vaz ettiği söylenebilir. Bu nedenle söz konusu maslahatların yanı sıra bilhassa İmam Züfer'in ilgili görüşüne göre bu verginin şeriate aykırı olmadığı ileri sürülebilir. Fakat yukarıda bahsedilen verginin şeriate aykırı olduğunu belirten fetvalar dışında başka bir fetvanın bulunmaması, en azından mezkûr fetvalar ışığında bu verginin devrin uleması tarafından şer'î olarak değerlendirilmediğini göstermektedir.

II. Harâcü'r-Re's

1. Cizye

Gayr-ı müslim tebaanın Müslüman tebaa gibi devlet tarafından can, mal ve inanç özgürlüklerinin himaye edilmesi karşılığında mükellef olduğu vergi için İslam literatüründe *harâc*, *harâcü'r-re's* veya *cizye* kavramları kullanılmaktadır. Cizye, prensip olarak akıl-baliğ, hür ve sağlıklı erkek gayr-ı müslim reayadan tahsil edilirdi. Bu vergi ekseriyetle ale'r-ruûs olarak tahsil edilmekte fakat maktû olarak tahsil edilmesi de devlet başkanının tercihine bağlıydı. Cizye, mükellefin geliri baz alınarak a'lâ, evsat ve ednâ itibarına göre genellikle yıllık olarak tahsil edilirdi.

*Kânûn-i Osmânî*lerde cizye kavramıyla cizyeye dair herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Fakat harâc kavramı adı altında cizye vergisinin tahsil edilmesi

[991] "Zeyd-i müslim, Amr-ı zimmînin şu kadar hınzırını gasben ahz ü istihlak eylese, Amr ol hınzırların kıymetlerini Zeyd'e tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.". Bk. Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 348; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, 396.

konusunda bazı usulsüzlüklerin yapıldığı,[992] bazı Eflakler'in harâctan muaf tutulduğu[993] ve cizyenin maktû olarak tahsil edildiğini[994] gösteren kısa hükümler yer almaktadır. Ayrıca gayr-ı müslim tebaanın yerleşik olduğu sancaklarda genellikle "der beyân-ı cizye-i gebrân" başlığıyla cizye hakkında ayrıca hükümler vaz edilmişti.

Osmanlı vergi sistemini ele alan çalışmaların yanı sıra Osmanlı'da cizye vergisi müstakil çalışmalarla da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.[995] Bu nedenle cizye vergisi aşağıda müstakil olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmak yerine cizyenin yanı sıra gayr-ı müslim tebaadan tahsil edilen *ispence* vergisiyle beraber dönemin ulemasının bakış açısıyla değerlendirilerek incelenmektedir.

2. Resm-i İspence (Resm-i Kapu)

İspence Müslüman reayadan 22 akçe olarak tahsil edilen *çift resmi*nin mukabilinde[996] gayr-ı müslim tebaadan 25 akçe olarak tahsil edilen bir vergidir.[997] Bu vergiyle mükellef olan kimselerin evli-bekar, topraklı-topraksız olması arasında fark yoktur.[998] Kanun hükümlerinde cizye vergisi ile mükellef olmak için vaz edilen şartların bu vergiyle de mükellefiyette esas alındığı belirtilmektedir.[999] Balkan coğrafyasında -özellikle Macar topraklarında- yıllık iki taksit şeklinde mükellef başına 25 akçe olarak tahsil edilen *resm-i kapu*, *ispence* mukabilinde alınan bir vergiydi.[1000] Fakat Fekete, Macar topraklarında *resm-i kapu* denilen ve bir flori tuttuğu için aynı zamanda *resm-i*

---

992 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 63r; Akgündüz, *OK*, 2/75; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 176ª (26ª).

993 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 58v-59r; Akgündüz, *OK*, 2/73; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 174ª (24ª).

994 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 38ª; Akgündüz, *OK*, 7/294.

995 Halil İnalcık, "Cizye (Osmanlılar'da Cizye)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/45-48; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sonuçlar", *Belleten* CLV, 13 (1991), 371-391; Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", çev. Şinasi Altundağ, *Belleten* VIII/32, 599-652; İlyas Özkök, "Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi", (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Burak Kocaoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018).

996 *İspence*nin Müslüman reayadan tahsil edilen *çift resmi* mukabilinde tahsil edildiği bilhassa vurgulanmaktadır. Bk. Halil İnalcık, "İspence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/177; Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 507. Aynı şekilde Barkan da *ispence*nin *çift resmi*nin teferruatından ibaret olduğunu belirtmektedir. Bk. Ömer Lütfü Barkan, "Çiftlik", *Türkiyede Toprak Meselesi*, İstanbul: Gözlem Yayınlar 1980), 791. Ayrıca bunu gösteren kanun hükümleri için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 65, 102, 132, 158, 165, 175, 181, 189, 197, 271.

997 Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 133. Sûdî, ispence kavramının ıstılah olarak Rumeli bölgesine ait olduğunu bunun *resm-i çift* mukabilinde kullanıldığını ifade etmektedir. Bk. Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 41, 127.

998 Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 41; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 98.

999 Barkan, *Kanunlar*, 316, 320, 322; ayrıca bk. Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 28; Barkan, *Kanunlar*, 393; *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 8ª; Akgündüz, *OK*, 7/325.

1000 Demir, *Örfî Vergiler*, 78. Bu hususta ki kanun hükümleri için bk. Barkan, *Kanunlar*, 301, 316, 320.

flori[1001] de denilen bu verginin esasında Türk vergi ıstılahında cizye ve avârız olarak adlandırılan vergilerin o bölgeye uyarlanmış hali olduğunu iddia eder.[1002] Halbuki *resm-i kapu* ile ilgili hükümlerin vaz edildiği kanun hükümlerinde cizye/harâc vergisi ayrıca vaz edilmektedir.[1003] Bu nedenle *resm-i kapu* cizyenin Balkan coğrafyasına bu adla uyarlanmış hali değil gibidir. *Resm-i kapu*nun/*ispence*nin cizyenin yanı sıra alınan ikinci bir vergi olduğu hususu bazı arşiv kayıtlarında da "cizye-i şâhî ile ispence-i sipahi"[1004] şeklinde ifade edilerek iki ayrı vergi oldukları vurgulanmaktadır.[1005]

KSMH başlıklı derleme hariç *kânûn-i Osmânî*lerde *ispence* vergisi ayrıntılı olarak şu şekilde vaz edilmektedir:

KP:	"Her müzevvec kafir ispence içün süvarına yiğirmi beş akçe vire. Ya harâca yarar oğlanına dahi tamam ispence. Duldan ki çifti olmaya yılda altı akçe […]."[1006] "Derziden, çülahdan ve kürkçiden ve papuççiden ve at işledenden ve gayrı sanat ehli kafirden, yiğirmi beş akçe ispence aldıktan sonra 'bunlar sanat ehlidür' deyüp nesnelerin almayalar, üzerlerine iş güç (ile) bırakmayalar. Meğer ki kendüler il narhına razı olalar, ol vakit işleyeler."[1007]
KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III):	"[…] reaya kafir[ler, CK (III)] olsa, her müzevvec kafir süvarına [süvariye, CK (III) yılda yiğirmi beş [yiğirmi, KSSH] akçe vire."[1008]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Raiyyet oğlanlarından şol ki, yeni defterde müzevvec yazılmayup defterden sonra tezevvüc idüp gerü babasıyla olup intifa'ı babası çiftliğinden ve babası baştinasından ola […] ispencesi alına."[1009]
CK (I):	" …] Raiyyetden […] yeri olmayup sanat işler ise, yazılmış olıcak heman ispencesi alınur."[1010] "Bazı papaslar ki, defterde raiyyet yazılup ehl-i kesb kimesneler olup tuttukları yerlerin rüsûmunu ve harâclarını vermezler imiş. Ehl-i kesb olanlardan rüsûm ve harâc alınur. Amma rahib adına olup Deyre mülazemet idüp tasadduk-ı nas ile maişet edenlerden harâc alınmaz."[1011]

[1001] Maktû olarak kişi başı 45 akçe olarak tahsil edilen cizye vergisi anlamına gelir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/527, dn. 3.
[1002] Lajos Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, 42 (1947), 11/313.
[1003] Cizye ve *ispence*nin iki farklı vergi olduğuna dair bazı hükümler için bk. Barkan, *Kanunlar*, 293-296, 300-301, 316, 320.
[1004] Bu ifade aynı zamanda cizyenin sadece merkezden gönderilen görevliler tarafından toplanabildiğini *ispence*nin ise sipahi veya sancakbeylerinin tahsil hakkı olduğu anlamına gelir. Bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 604-605.
[1005] Hem sicil hem de arşiv kayıtlarında da her iki verginin ayrı ayrı zikredilip tahsil edilmesi bu iki verginin farklı vergiler olduğunu göstermektedir. Örneğin bk. *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/207, hk. no: 270; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/571, hk. no: 1117; *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/75, hk. no: 16; BOA, A.{DVNSMHM.d, 48/33; BOA, MAD.d, 15988; BOA, MAD.d, 5338; BOA, TS.MA.d, 1309.
[1006] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 28; Barkan, *Kanunlar*, 393.
[1007] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 29-30; Barkan, *Kanunlar*, 394.
[1008] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 25v; Akgündüz, *OK*, 2/55; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 7[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 148; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159[a] (9[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 27[b]; Akgündüz, *OK*, 7/344.
[1009] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 31v-32r; Akgündüz, *OK*, 2/58; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 161[a] (11[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 30[b]; Akgündüz, *OK*, 7/347.
[1010] *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 11[b]; Akgündüz, *OK*, 7/233.
[1011] *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 17[b]; Akgündüz, *OK*, 7/239.

CK (II):	"Rahib-i muhalit ve gayr-ı muhalit defterde yazılu zimmî raiyyet sonradan papaz olup ehl-i kesb olsa harâc ve ispencesi alınur. Amma rahib-i gayr-ı muhalit olup deyre mülazemet etse ve maişeti tasadduk-ı nas olsa, 'hiçbir nesne alınmaz' deyü emr verilür, kanundur."[1012] "Arzda ispence hin-i tahrirde bir kafirin tasarrufunda olan yerleri sahib-i arz timara ispence yazıldı ise halen ol mutasarrıf olanlar gerek müslim ve gerek avret yine ispence verür."[1013] "Re's-i kefereye emr-i şerif ile ispence vaz olunmuşdur. Müzevvecinden ve mücerredlerinden gerek toprağı olsun ve gerek olmasın her bir neferinden yirmi beş akçe alınur."[1014]
CK (III):	"Baliğ olup harâca müstahak olan oğlan ispenceye müstahak olur. Yazıldığı timar eri ispence taleb etse alabilür."[1015] "Bir dul avret elinde harâc verilür baştina olsa, ispence vermekde münaza'a etse, şöyle ki, il yazılup defter oldukda ol yerden sipahiye ispence mahsûb olmuş ola, vermek gerek; hükm olunur."[1016] "Şol kefere ki, gayrı şehirlerde mütemekkin olup harâclarını beğliğe gönderip amma ispenceleri sipahiye vasıl olmasa, yerinde atası yahud karındaşı olup yerleri anlar tasarruf eylese, ispence eğer yer ile mahsûp olmuş ise ispenceyi yeri tutandan alalar. Eğer ispence nukuddan ve raiyyetden yazılmış ise raiyyet her kanda ise ispenceyi andan alalar."[1017]

KKÖO, KSSHK başlıklı derlemelerde *ispence* vergisinin evli gayr-ı müslim tebaadan 25 akçe olarak tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmektedir. Bu oran KSSH'da 20 akçe olarak belirtilmektedir. Fakat KP, CK (II ve III)'te ise *ispence*nin özellikle harâc/cizye ile mükellef olan bekar, baliğ erkeklerden de tahsil edilmesi gerektiği belirtilmektedir. II. Mehmed devrinde KP başlıklı derlemede vaz edilen çifti olmayan dul (bîve) kadınlardan dahi 6 akçe *ispence*[1018] tahsil edilmesi gerektiği yönündeki hüküm ise diğer derlemelerde yer almamaktadır. Fakat bu durum II. Mehmed'ten sonra dul kadınlardan bu verginin tahsil edilmediği anlamına gelmemektedir.[1019]

İspence vergisinin çift/tarla işleten Müslüman reayadan tahsil edilen *çift resmi* mukabilinde gayr-ı müslim tebaadan çift işletmeleri nedeniyle alındığı yukarıda ifade edilmişti.[1020] Fakat elinde çifti olmayan gayr-ı müslim tebaadan da bu verginin tahsil edilmiş olması *ispence*nin sadece araziye müteallık olarak tahakkuk etmediği, (şer'î)

1012 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 29[a]; Akgündüz, *OK*, 7/286.
1013 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 31[a]; Akgündüz, *OK*, 7/288.
1014 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 38[a]; Akgündüz, *OK*, 7/294.
1015 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 8[a]; Akgündüz, *OK*, 7/325.
1016 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 12[b]; Akgündüz, *OK*, 7/329.
1017 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 14[b]; Akgündüz, *OK*, 7/331.
1018 Gayr-ı müslim dul kadınlardan alınan *ispence*ye ayrıca *resm-i bîve* de denilmektedir. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 100; Demir, *Örfî Vergiler*, 78. Bu hususla ilgili bir kanun hükmü için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 281.
1019 II. Mehmed döneminden sonraki sancak kanunnamelerinde dul kadınlardan *ispence* alındığını gösteren kanun hükümleri için bk. Barkan, *Kanunlar*, 249, 253, 281, 289, 341.
1020 Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler," 495, 497; İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu," 577, 606; Lütfi Güçer, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964), 47; Akgündüz, *OK*, 1/175; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 85, 98-99.

cizyenin yanı sıra alınan (örfî) bir baş vergisi olarak da tahakkuk ettiği anlaşılmaktadır. KP ve CK (III)'te vaz edilen mezkûr kanun hükümleri, tasarrufunda çifti olan gayr-ı müslim tebaadan tahsil edilen *ispence*nin araziye müteallık olarak tahakkuk ettiğini, çifti olmayan tebaadan tahsil edilenin ise baş vergisi niteliğinde tahakkuk ettiğini göstermektedir. Bu ayrım bilhassa gayr-ı müslimin Müslüman olması veya ölmesi halinde *ispence*nin tahsil edilip edilmeyeceği konusunda belirleyici oluyordu. Zira eğer gayr-ı müslimin tasarrufunda mîrî arazi yoksa yani *ispence* baş vergisi niteliğinde tahakkuk etmişse mükellefinin Müslüman olması veya ölmesi halinde bu verginin sakıt olması gerekiyordu. Ebussuûd Efendi ve Sun'ullah Efendi'ye nispet edilen aşağıdaki fetvalar bu hususu vurgulamaktadır:

1. "Mesele: Zeyd-i zimmî müslüman olduktan sonra ispencesin, harâcın almak şer'an caiz olur mu? el-Cevâb: Cizye alınmaz, ispence yer hukukundan ise elinde yer olıcak alınur."[1021]

2. "Mesele: Zeyd-i zimmî fevt olup altmış yaşındaki zevcesi Hind'i terk eylese ol dahi 'ama [görme] özrü sıhhat olıcak sipahisi sal be sal akçe-i ispencesin almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Elinde yer yok ise olmaz."[1022]

3. "Mürd olan [ölen] Zeyd-i zimmînin ispencesini eminleri olan Amr, Zeyd-i mezbûrun mahalle-i ahalisi olan zimmîlerden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Sun'ullah."[1023]

Ayrıca *ispence*nin araziye müteallık olarak mı veyahut baş vergisi niteliğinde mi tahakkuk ettiği hususu şu açıdan da önem arz ediyordu. Gayr-ı müslim tebaanın ödediği cizye vergisi aynı zamanda arkerlik hizmetini yerine getirmekten muaf tutulmanın bir bedeli olarak sayılıyordu.[1024] Dolayısıyla cizye ödemekle mükellef tutulan gayr-ı müslimler, askerlik hizmetinden muaf tutulurken *ispence* vergisinin araziye müteallık olarak tahakkuk eden kısmından muaf sayılmıyordu. Görünen o ki gayr-ı müslim tebaadan bazıları -tasarrufunda mîrî arazi olmasına bağlı olarak- mükellef olduğu *ispence*den ordunun düzenlediği seferlere katılmakla cizye ile aynı olduğunu zannederek muaf tutulması gerektiğini zannediyordu. Fakat ulema *ispence*nin araziye müteallık olarak tahakkuk eden türünü Müslümandan *resm-i çift* adı altında alınan vergi mukabilinde olduğunu ileri sürerek -ayrıca bir muafiyetleri olmadıkları sürece ki bu durumda da ülü'l-emrin tercihi belirleyiciydi- muaf tutulamayacağı görüşündeydi:

4. "Mesele: Gazada Zeyd-i zimmî kema yenbeği muharebe eylemeğin timar verilen sipahi [halen?]

[1021] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 105[a].
[1022] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b].
[1023] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 91[b].
[1024] İnalcık, "Cizye", 8/45; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 45; Demir, *Örfî Vergiler*, 20.

ispence almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: İspence dedikleri tekâlîf-i şer'îyyeden ise müslüminden dahi çift adına alınur. Sipahileri [Zeyd] muaf ise Zeyd'den alınmaz bu makulede veliyyü'l-emre müracaat gerekdir."[1025]

Mezkûr 4 numaralı fetva aynı zamanda yukarıda ifade edildiği üzere cizye vergisi ile *ispence*nin -bilhassa gayr-ı Müslimlerin tasarrufundaki mîrî araziye bağlı olarak tahakkuk edilen türünün- iki ayrı vergi olduğunu ayrıca desteklemektedir.

İspence ile mükellef olan gayr-ı Müslimlerin tasarrufunda olan mîrî araziye müteallık olarak tahakkuk eden *ispence* türünde verginin CK (II)'de vurgulandığı şekilde arazinin tasarrufunun Müslüman veya kadın bir reayanın eline geçmesiyle sakıt olamayacağı vaz edilmektedir. Bu hüküm aynı zamanda mutasarrıfın Müslüman olması veya ölmesi halinde de *ispence* vergisinden mükellefiyetinin ortadan kalkmaması gerektiği anlamına geliyordu (bk. 1 ve 2 numaralı fetvalar).

CK (II)'de vaz edilen ve Ebussuûd Efendi'nin kanun hükmünü teyit eden 1 numaralı fetvada belirttiği görüş 1014/1605-6 tarihinde Nişancı Hamza Paşa tarafından "Müslüman olan zimmîden *resm-i bennâk* alınır fakat *ispence* alınmaz."[1026] şeklinde revize edildi. Buna göre tasarrufunda mîrî arazi bulunan ve Müslüman olan zimmî *ispence* veya mukabili olan *resm-i çift* yerine daha düşük olan -Müslüman reayadan tahsil edilen- *resm-i bennâk* ile mükellef olurdu.

2 numaralı fetvada ise Ebussuûd Efendi, müteveffa zimmînin *ispence*si eğer araziye müteallık olarak tahakkuk etmişse ölmesi halinde bu vergiden mükellefiyetinin kalkmaması gerektiğine hükmetmişti. Halbuki eğer gayr-ı müslimin tahakkuk eden *ispence*si tasarrufundaki mîrî arazi sebebiyle değilse yani baş vergisi niteliğinde tahakkuk etmişse ölmesi halinde bu vergi düşerdi. Nitekim 955/1549 tarihli bir sicil kaydına göre Hristodoros adlı bir zimmî ölünce tahakkuk eden harâc ve ispence vergilerini eşi bir defalığına mahsus olmak üzere ödeme yaptıktan sonra artık buna güç getiremeyeceğini mahkemeye beyan ederek mükellefiyetin kalkması gerektiği yönünde müracaat etmişti. Mahkeme heyeti gerekli incelemeleri yaptıktan sonra Hristodoros'un mükellef olduğu vergilerin eşinden kalkması gerektiğine hükmetmişti.[1027] Bu sicil kaydında zikredilen Hristodoros'un ölünce *ispence*sinin sakıt olması onun bu vergiyle mükellefiyetinin baş

[1025] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[a-b].
[1026] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 51[a].
[1027] *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/229, hk. no: 477.

vergisi niteliğinde tahakkuk etmiş olduğu anlamına gelir. Aksi halde bu arşiv kaydında mahkemenin verdiği karar Ebussuûd Efendi'nin 2 numaralı fetvada belirttiği görüşe aykırı düşmektedir.

*İspence*nin mîrî arazi işleten gayr-ı müslim tebaadan tahsil edilen türünde mükellefin adına kayıtlı çiftini terkedip başka bir yere yerleşmesi halinde kendisinin ve mükellef oğlunun(oğulları) *ispence*sinin yeni kayıtlı olduğu sipahisine mi yoksa kat-ı alâka etmiş olduğu çiftinin sipahisine mi ödeyeceği konusunda da sorun yaşanıyordu. Bu hususta Osmanlı ulemasından görüş vaz eden Pîr Mehmed Efendi'nin tutumu da net değildir:

5. "Mesele: Bir karye ahalisinden Zeyd-i zimmî kendi karye[sinden] kat-ı alâka idüp karye-i aharde tavattun ve onda tahrir olup üzerine lazım gelen cizyesin ve sair tekâlif-i örfîyesin sakin olduğu karye ahalisi ile ma'an eda idüp ispencesini karye-i ula sipahisine eda ederken halen karyeyi uhra sipahisi 'mücerred karyemde sakin olursun' deyü Zeyd'den başka bir ispence dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1028]

6. "Resm-i çift ve resm-i çift bozan [reayanın] sakin olduğu karye sipahisinedir: Zeyd-i zimmî celây-i vatan idüp otuz yıl ahar karyede sakin olmuşken eski karyesi sipahisi -Zeyd'den ba'dehu mevte-oğlu Amr'dan resm-i çift bozan ve ispence alur iken halen sakin oldukları karye sipahisi dahi ispence almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Asıl sakin olduğu yere verilür, zira ispence çift hakkıdır yerinde dahi muattal yerler var ise resm-i çift bozan alınur."[1029]

Pîr Mehmed Efendi, kayıtlı olduğu timardan kat-ı alâka eden *ispence* mükellefinin ödemesini mütemekkin olduğu karye sipahisine yapması gerekmediği yönündeki 5 numaralı fetvada belirttiği görüşünü 6 numaralı fetvada tam tersi bir görüşle de ifade ederek çelişkili bir yaklaşım sergilemektedir. 1029/1619 tarihli bir sicil kaydına göre Virane b. Dimo isimli bir zimmî, oturduğu köyünü değiştirmekle üzerinden on yıl geçtiği için eski köyüne nakletmeye zorlayan sipahiye kayıtlı olduğu yeni köydeki çiftinin ve mükellef olduğu *ispence*nin yanı sıra diğer bütün vergilerini sipahisine ödediğini beyan etmekte, bu nedenle kat-ı alâkası kalmadığı eski köyünün sipahisinin kendisinden tekrar vergi talep etmesine karşı çıkmakta ve şeyhülislamdan kanuna uyulması gerektiği yönünde fetva aldığını belirtmektedir.[1030] Söz konusu bu arşiv kaydı Osmanlı mahkemelerinin 6 numaralı fetvada belirtilen görüşe göre hareket ettiğini göstermektedir.

*İspence*nin baş vergisi niteliğinde tahakkuk etmiş olan türünde ise mükellef kimin raiyyeti olarak tahrir edilmişse ödemesini ona yapması gerekirdi:

[1028] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 58[a].
[1029] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[b].
[1030] *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil*, 24/122, hk. no: 92.

7. "Mesele: Amr-ı zimmî bir karyeden bir karyeye göçüp onda mütemekkin olup evvelki karyede oğlu olsa haliya oğlunun ispencesin evvelki karyenin sipahisi 'Ben alırım' dese, Amr-ı zimmî harâcın sonraki karyenin sipahisine verse evvelki karyenin sipahisi oğlunun ispencesin alabilir mi? el-Cevâb: Suret-i defterde raiyyeti ise alır. Ahmed."[1031]

İspence vergisi İnalcık'ın da belirttiği üzere 17. yüzyıla kadar hemen hemen standart bir miktarla en az 20, en fazla 30 akçe olarak tahsil ediliyordu.[1032] Sipahi, tahrir defterinde vaz edilen miktardan daha fazla bir oranla *ispence* vergisini meşru bir gerekçeye dayandırmaksızın talep etme hakkına sahip değildi:

8. "Zeyd-i zimmî yigirmi yıl mikdarı babası Amr'dan intikâl eden yerini tasarruf idüp öşrin ve ispencesin verüp Bekir-i sipahi gelüp evvelden alınagelen ispencesinden zâyid ispence almağa şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Allah-u a'lem bir sebep olmayınca olmaz. Ketebehû Ebussuûd el-hakîr ufiye anhu."[1033]

Kanunnamelerde birçok vergiden muaf tutuldukları belirtilen Eflakler'in *ispence*den de muaf tutuldukları vurgulanmaktadır.[1034] Aynı şekilde CK (I-II-III)'te vurgulandığı üzere "gayr-ı muhâlit-i nâs olup ehl-i kesb olmayan" rahiplerin de cizyenin yanı sıra *ispence*den muaf tutuldukları belirtilmektedir. Kanun koyucuların vaz ettiği bu hükmün yanı sıra cizye ve *ispence* ile mükellef tutulma konusunda belirlenen şartlar klasik Hanefî doktrininden uyarlanmıştı. Hanefî doktrininde kadınlar, yaşlılar, çocuklar, görme engelliler, (200 dirhemden daha az malvarlığına sahip olan) fakirler, insanlara karışmayan ve ehl-i kesb olmayan rahipler ile müslüman olanlar cizye vermekle mükellef değildi.[1035] Bu şartlar aynı zamanda Osmanlı uleması tarafından da aynen sürdürüldü.[1036] CK (I-II-III)'te vurgulanan "gayr-ı muhalit-i nâs olup ehl-i kesb olmayan" rahiplerin cizyenin[1037] yanı sıra *ispence*den muaf tutulma hususu fetvalara en çok konu olan şartlardan biridir:

[1031] Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 95[b]; bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 57[b].

[1032] İnalcık, "İspence", 23/177.

[1033] Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvaları*, 293.

[1034] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 58v-59v; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 174[a] (24[a]); Akgündüz, *OK*, 2/73. Eflak, martolos ve voynuk gibi askeri yükümlülükler karşılığında bazı gayr-ı müslimler *ispence*nin yanı sıra birçok vergiden muaftı. Bk. İnalcık, "Cizye", 8/45; Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 112. Fakat bu sınıflar muaf oldukları halde bazen sipahileri kendilerinden zorla vergi tahsil etmeye çalışmışlardı. Örneğin 918/1512 tarihli Yenipazar sancağına tabi Bihor kadılığı voynukları, Kara Hasan adlı sipahilerini kendilerinden zorla *ispence* aldığı yönünde merkeze şikâyet etmişti. Bk. BOA, TS.MA.e, 968/57.

[1035] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 195-196.

[1036] Abdurrahman b. el-Amasî, *el-Fetâvâ* (Ayasofya, nr. 1594), vr. 273[a]; Muhyiddin Karaçelebi, *Fetâvâ* (İsmihan Sultan, nr. 201), vr. 164[a-b].

[1037] "İlimden amelden kalmış keşişlerden harâc almak meşru mudur? el-Cevâb: İlimden, amelden kalmış ise alınmaz. Çivizâde." Bk. Saruhanî, *Mecme'ü'l-Mesaili'ş-Şer'îyye* (Şehid Ali Paşa, 1066), vr. 145[b].
"Ruhbân tâifesinden cizye taleb olunur mu? el-Cevâb: Nâsa muhâlata idüp kâr u kesbe meşgul olmayacak olmaz." Bk. Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 26[b].

9. “Mesele: Keşişlerden cizye ve ispence ma’fuv mıdır, yoksa alınur mı? el-Cevâb: Aslâ nasa karışmayıp kesbe ve karda değiller ise alınmaz.”[1038]

10. “Bir dağın kalesinde nasdan uzlet idüp sakin olan rahibeler kadimden harâc ve ispence ve sair tekâlîf-i örfîyye veregelmeseler halen taleb idüp almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Re’yi hâkime mufavvizdir. Mâlûlzâde Mehmed Efendi.”[1039]

9 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi, “gayr-ı muhâlit-i nâs olup ehl-i kesb olmayan” rahiplerin muaf olduğu cizyeye *ispence* vergisini de eklemektedir. 10 numaralı fetvada Mâlûlzâde Mehmed Efendi ise söz konusu rahiplerin cizye ve *ispence* vergisinden muaf tutulmasını hâkimin tercih hakkına bağlı -gerek duymazsa mükellef tutma hakkına sahip- olduğu görüşündedir.

18. yüzyıl bazı sancak kanunlarında *ispence* cizyenin yanı sıra ikinci bir baş vergisi olmakla nitelendirildiği için gayr-ı şer‘î bir bid‘at olduğu ileri sürülerek kaldırıldı.[1040] Fakat 18. yüzyıl uleması[1041] da dahil olmak üzere bu tarihten önceki ekser Osmanlı uleması gayr-ı müslim tebaadan alınan *ispence* vergisinin şer‘î olduğu görüşündeydi:

11. “Zeyd-i sipahiye timarından hasıl olan öşür ve ispence şer‘an helal olur mu? Cevab: Olur.”[1042]

12. “Mesele: Zeyd-i sipahi reayasından ispence deyü aldığı akçe ve bağlarının üzümün asr ettikde yedi ölçüde birin alup ve hınzır yedikleri zamanda dahi ikisine bir akçe alsa helâl olur mu? Cevâb: Hınzırdan alınan nâ-meşrûdur. Amma kalanı kadimden alını geldiyse tağyîr olunma olmaz.”[1043]

13. “Mesele: Zeyd-i sipâhi reayasından olan Amr-ı zimmînin rızası ile mahsûlü öşrünü ve şirası öşrünü ve değirmeni rüsûmunu ve kovanları rüsûmunu ve ispencesin sal be sal yüz otuz akçeye mukâtaaya kesmek şer‘an caiz midir? el-Cevâb: Caizdir. Sâdî.”[1044]

“Mesele: Kilise keşişlerinin fukaralarına harâc vermek lâzım olur mu? el-Cevâb: Aslâ halk ile muhâlâtaları yok ise olmaz.” Bk. Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 104[a].
“Mesele: Asla halk ile muhalata etmeyen keşişlerden cizye alınmak şer‘an caiz olur mu? el-Cevâb: Malları olmayacak, kesb etmeyecek alınmaz.” Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b].

1038 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 104[a].

1039 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 91[b].

1040 Barkan, *Kanunlar*, XLI-XLII. Bu durum özellikle 17. yüzyılda fethedilen ve toprakları mîrîden mülke dönüştürülen Girit adası için hazırlanan kanunnamelerde vaz edildi. Nitekim hazırlanan Midilli ve Kandiye kanunnamesinde vaz edilmeyen *ispence* 1704/1116 tarihli Hanya Kanunnamesinde bid‘at olduğu için kaldırıldığı belirtildi. Sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 333-338, 351-353, 354.

1041 Örneğin bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*,1/50.

1042 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü’l-Mesnevi, nr. 118), vr. 66[b]-67[a].

1043 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; Bozanzâde (der.), *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 1115, 29[b], 410[b]-411[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a] (Bu nüshada burdaki “kalanı” ibaresi hazfedilmiştir.).

1044 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 39[b].

Taradığımız fetva mecmularında ulemanın *ispence* vergisini gayr-ı şer‘î olarak değerlendirmediğini aksine zikri geçen 13 fetva bu verginin şer‘î olarak nitelendirildiğini göstermektedir. Hatta Ebussuûd Efendi, cizyenin yanı sıra *ispence* ile mükellef tutulma konusunda gerekli şartları taşıyan kimselerin kadı tarafından meşru bir gerekçe olmaksızın muaf tutulamayacağını bunu yapan kadıların görevden azledilmesi gerektiğini belirtir:

14. “Mesele: Emr-i padişahî ile vilayet kâtibi olan Zeyd-i kadı zimmîlerden bazı Müslim yazmağa me’zun değil iken bazı zimmîler cizye ve ispence ve avârız-ı örfîyeden muaf ve Müslim yazıp ellerine temessük verse Zeyd-i kadıya ne lazım olur? el-Cevâb: Kötürüm ve fakirler değil ise azil lazımdır, kötürüm ve fakirler ise şer‘î etmiş olur nesne lazım olmaz. Ebussuûd.”[1045]

Sonuç olarak *ispence* vergisi her ne kadar cizyeden farklı ikinci bir baş vergisi olarak nitelendirilse de 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı uleması kanun koyucuların bu vergiyle ilgili vaz ettikleri hükümleri şer‘î olarak değerlendirmektedir. Klasik Hanefî doktrininde baş vergisi olarak cizyeden başka bir vergiyle mükellef tutulmayan gayr-ı müslimlerin Osmanlı’da ayrıca *ispence* vergisiyle mükellef tutulmalarının ve ulema tarafından bu verginin şer‘î olarak değerlendirilmesinin hukuki zemininin tam olarak ne olduğu sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı’da *ispence*, gayr-ı müslimlerden iki gerekçeyle tahsil ediliyordu: Birincisi ciyenin yanı sıra salt örfî bir baş vergisi niteliğinde ve ikincisi mîrî araziyi tasarrufunda bulundurmakla. Kısacası Osmanlı’da *ispence* cizyenin yanı sıra bütünüyle salt örfî bir baş vergisi olarak değerlendirilmemektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse *ispence* ekseriyetle mîrî arazi teorisine bağlı olarak tahakkuk etmiş bir vergiydi. Yani *ispence* mîrî toprağı tasarrufunda bulundurmakla Müslüman reayanın mükellef olduğu *resm-i çift* mukabili gayr-ı müslimlerden tahsil ediliyordu. Bu nedenle *ispence*nin Müslümanlardan *resm-i çift* mukabili gayr-ı müslimlerden tahsil edilen türünün şer‘î olarak değerlendirmesi eşitlik ilkesinin bir gereğiydi. Daha önce ifade edildiği üzere ulemanın mîrî toprak sistemini şer‘î bir zemine yerleştirmesinin amacı zaten bu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergileri olabildiğince bu sayede şer‘î olarak değerlendirebilmekti.

Burada asıl kafa karıştıran ve gayr-ı şer‘î olarak itiraz edilmeye müsait olan *ispence*, tasarrufunda mîrî arazi bulundurmayan gayr-ı müslimlerden cizyenin yanı sıra

[1045] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80), vr. 95[b].

örfî bir baş vergisi niteliğinde tahsil edilen *ispence*dir. Ulemanın bu *ispence* türünü de şer'î olarak değerlendirmesinin bir açıklaması olmalıdır. Bu nedenle öncelikle klasik Hanefî doktrininde belirlenen oranlarda mükellefin maddi durumuna göre sırasıyla a'lâdan 48, evsattan 24, ednâdan 12 dirhem veya karşılığı olarak ödemekle yükümlü olduğu[1046] ve Osmanlı uleması tarafından da aynen sürdürülen[1047] cizye miktarının tahsil edilmesi gerekliliği Osmanlı'da uygulanmış mıdır sorusu cevaplanmalıdır. Osmanlı'nın her bölgenin gayr-ı müslimlerinden tahsil ettiği cizye oranı değişmekle birlikte bu oran 17. yüzyıla kadar ortalama olarak 50 akçe civarındaydı.[1048] Halbuki bu oran şer'î gelenekte belirlenen cizyenin ednâ olarak tahrir edilen en düşük kesimlerinden alınan miktardı. Bu hususla ilgili Genç, bilhassa 16. yüzyılda cizyenin (ednâ) en düşük seviyede tutulduğunu ve bu oranın fıkıh kitaplarında belirtilenin çok altında olduğunu ifade etmektedir.[1049]

Ebussuûd Efendi, şer'an belirlenen cizyenin Osmanlı akçesiyle karşılığının ne kadar olması gerektiğini açıklamıştı:

15. "Mesele: A'lânın cizye-i şer'îsi kaç dirhemdir? el-Cevâb: Kırk sekiz dirhem olur. Şimdiki akçe ile iki yüzden ziyadece olur."[1050]

Mezkûr 15 numaralı fetvada a'lâdan (zenginden) alınan cizyenin -48 dirhemin- karşılığı Osmanlı'da 200 akçe olarak belirtilmişti. Buna göre evsatın (orta düzey zengin kimse) ödemekle yükümlü olduğu miktar -24 dirhemin karşılığı- 100 akçe, ednânın (düşük düzey zengin kimse) ise 50 akçeydi. Hem Ebussuûd Efendi'nin cizyenin miktarının Osmanlı akçesiyle karşılığını belirttiği oranlar hem İnacık'ın 17. yüzyıla kadar Osmanlı'da her bölgede tahsil edilen cizye miktarı konusunda aktardığı bilgiler Genç'in tespitini doğrulamaktadır.

1046 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 197; Muhyiddin Karaçelebi, *Fetâvâ* (İsmihan Sultan, nr. 201), vr. 164[a-b].

1047 Muhyiddin Karaçelebi, *Fetâvâ* (İsmihan Sultan, nr. 201), vr. 164[a-b].
"Mesele: Zimmîlerden cizye almakta mal cihetinden âlâ ve ednâ ve evsat olanlar ne makûle kimesnelerdir, her birinin bi-hasebiş-şer' cizyeleri ne miktar olur? el-Cevâb: Amele kâdir olan kâfir ki iki yüz dirhem-i şer'îyye kâdir olmaya, ol makûle ednâdır, on iki dirhem-i şer'î cizye alınur. İki yüz dirhem-i şer'îyye kâdir olup amele kâdir olan evsat makûlesidir, olunca onlardan yirmi dört dirhem-i şer'î alınır. On bin dirhem-i şer'îyye mâlik olan âlâ makûlesidir, onların cizye-i şer'îyyeleri kırk sekiz dirhem-i şer'îdir. Ebussuûd." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[a-b]; ayrıca bk. Ebussuûd Efendi, "Öşür Hakkında Risâle" (Reşid Efendi, nr. 1036), vr. 34[a-b].

1048 İnalcık, "Cizye", 8/47.

1049 Genç, "İktisadî Açıdan Osmanlıda Zekât Uygulamaları", 257.

1050 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 89[b].

Bu tespitler bize şunu göstermektedir. Şer‘an belirlenen cizye miktarının en düşük oranla yani ortalama 50 akçe civarında tahsil edilmiş olması Osmanlı ulemasının -ortalama 25 akçe olarak vaz edilen- *ispence* vergisinin baş vergisi olarak tahakkuk eden türünün de ayrıca tahsil edilmesinde bir beis görmemesini sağlamış olabilir. Başka bir deyişle ulema, Osmanlı’da şer‘an belirlenen cizye miktarının en düşük oranla tahsil edilmesi realitesine karşı ilave ikinci bir baş vergisi niteliğinde tahsil edilen *ispence* türünü de caiz görmüş gibidir. Bu nedenle kanun koyucular ve Osmanlı uleması, gayr-ı müslimlerin zaten Osmanlı’dan önce de ödemekle mükellef olduğu *ispence* vergisini kaldırmak veya gayr-ı şer‘î değerlendirmek yerine cizye vergisini şer‘î olarak belirlenen miktarın en düşüğünde tutup buna *ispence* vergisini ekleyerek şer‘î cizye miktarına olabildiğince yaklaştırma maslahatını gözetmiş olabilir. Nitekim cizye vergisini şer‘an belirlenen oranla tahsil edip üstüne ayrıca *ispence* tahsil etmek ağır bir mükellefiyet olabilirdi. Keza cizyeyi şer‘an belirlenen miktarla tahsil edip *ispence*yi kaldırmak da kullanışlı bir politika olmayabilirdi. Kaldı ki bu uygulamayla dahi yani cizyenin en düşük oranla tahsil edilmesi ve yanı sıra *ispence*nin de talep edilmesi klasik doktrinde belirtilen cizye-i şer‘î miktarının çok altındaydı. Dolayısıyla iki farklı vergi adı altında da tahsil edilmiş olsa söz konusu miktarın gayr-ı şer‘î olmadığı anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖŞÜR/HARÂC-I MUKÂSEME VEYA YERİNE ALINAN ÖRFÎ VERGİLER

Önceki bölümlerde açıklandığı üzere mîrî toprak sistemini şer‘î olarak temellendiren ulema bu sayede mîrî statüdeki bir çift arazisini ekip biçen Müslüman ve Müslüman olmayan herkesin öşürü/harâc-ı mukâsemeyi sipahinin fakir olma -yani zekât verilebilir gruplardan biri olma- şartı aranmaksızın sipahiye ödemek zorunda olduğunu da temellendirebilecekti.[1051] Bu bölümde birinci alt başlıkta mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden ve bu nedenle harâc-ı mukâseme ile ilişkilendirilerek şer‘î olarak değerlendirilen hububattan tahsil edilen öşür ve sâlâriye vergilerinin yanı sıra reayanın bu vergilere müteallık olarak sipahisine karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu hizmetler ile reayanın elde ettiği her ürünün türüne göre ödemekle yükümlü olduğu *resm-i çayır*, *resm-i odun*, *resm-i harîr*, *resm-i penbe*, *resm-i kovan* ve *resm-i bostan* vergilerine dair kanun koyucuların vaz ettiği hükümler devrin ulemasının bakış açısıyla ele alınmaktadır.

İkinci alt başlıkda ise bir önceki bölümde açıklandığı üzere hem kanun koyucuların hem ulemanın *resm-i tapu*su ödenen ve bu nedenle “şartlı mülk” statüsünde değerlendirdikleri üzüm ve diğer meyve ağaçlarından sahibinin dini statüsüne göre mükellef olması gereken verginin mahiyeti konusunda Hanefî doktrinini takip etmişler midir sorusuna cevap aranmaktadır. Zira mülk statüsüne geçen ağaçların sahibinin dini statüsüne göre vergilendirilme biçimi ve oranı konusunda Hanefî hukukçuların görüşü ağaçların sahibinin Müslüman olması durumunda mükellef tutulacağı vergi öşr-i şer‘î, gayr-ı müslim olması durumunda ise mükellef tutulacağı vergi harâc[-ı mukâseme] olması gerektiği yönündedir. Açıkçası söz konusu sorunun cevaplanması bağlamında üçüncü bölüm “Mîrî Toprak Sistemine Bağlı Olarak Tahsil Edilen Öşür: Harâc-ı Mukâseme” ile “Mîrî Topraklar Üzerindeki Ağaçlarda Yetişen Ürünlerden “Şartlı Mülk” Statüsüne Bağlı Olarak Tahsil Edilen Vergiler: Müslüman Reayadan Öşr-i Şer‘î, Gayr-ı Müslim Reayadan Harâc-ı Mukâseme/Öşür/Resm” şeklinde iki temel alt başlıkta incelenecektir. Buna göre ikinci başlıkta kanun koyucular ile Osmanlı Hanefî ulemasının şartlı mülk statüsünde değerlendirdikleri ağaçlardan elde edilen mahsulün vergisi konusunda mükellefin dini statüsüne göre Hanefî doktrinin Müslüman ise öşr-i şer‘î gayr-

[1051] “[…] Harâc-ı muvazzafa ve harâc-ı mukâseme ikisi bile rüsûmu şer‘îyyedendir, sipahinin helalı hakkıdır.” Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 45[a].

ı müslim ise harâc-ı mukaseme ile mükellef tutulması gerektiği konusunu dikkate aldıkları ileri sürülmektedir.

Üçüncü alt başlıkta ise deniz, göl ve nehir gibi büyük suların bulunduğu yerlerde kişinin elde ettiği balıklardan dolayı mükellef olduğu *resm-i ağ* adı altında kanun koyucuların vaz ettiği vergi ele alınmaktadır. Buna göre kanun koyucuların söz konusu büyük suları da mîrî olarak addettikleri ileri sürülmektedir.

I. Mîrî Toprak Sistemine Bağlı Olarak Tahsil Edilen Öşür: Harâc-ı Mukâseme

Anadolu ve Rumeli coğrafyasında *kanûn-i Osmânî*lerin yanı sıra sancak kanunnâmelerinde de öşür adı altında vaz edilen vergi klasik Hanefî doktrinine göre arazî-i öşriyyeden tahsil edilen zekât yani ibadet anlamı[1052] da taşıyan öşür değil, harâcî araziden tahsil edilen *harâc-ı mukâseme*dir.[1053] Hanefî doktrinine göre Hicaz, Mekke, Medine ve Yemen toprakları ile halkı Müslüman olan araziler öşür arazisi olup devletin bu gibi arazilerden 1/10 olarak tahsil ettiği öşür zekât anlamındaki öşürdü. Buna karşın zikri geçen bölgeler dışında Halife'nin anveten aldığı ve sahiplerine harâc karşılığında bıraktığı topraklar ise harâcî araziydi. Devlet başkanı harâcî araziyi öşüre dönüştürme hakkına sahipken, öşür arazisini harâca dönüştürme yetkisine sahip değildi.[1054]

Klasik Hanefî geleneğe göre belirlenmiş zikri geçen bölgelere ait toprak sistemlerini Osmanlı kanun koyucuları bazı istisnalar dışında ekseriyetle benimsedi. Zira kanunnâmeler ve fetvalar uyumlu bir şekilde klasik Hanefî doktrininde gerek öşür arazisi olarak kabul edilen topraklarda gerek erken İslam fetihleriyle statüsü belirlenen harâcî topraklarda söz konusu toprak sistemlerini ve buna bağlı olarak vaz edilen -öşür arazisi ise öşür (1/10), harâcî arazi ise *harâc-ı mukâseme/öşür* yani 1/10'dan ½'ye kadar tahsil edilebilir- vergi sistemini "Osmanlı Devleti'nde Toprak Sistemi: Araziye Müteallık Vergi Kanunlarının Zemini" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere ekseriyetle

---

[1052] Hanefîlere göre öşrî araziden elde edilen ziraî mahsullerden talep edilen zekât daha çok öşür olarak değerlendirilmektedir. Zira Hanefîler öşre zekât denilmesinin mecazi olduğu, öşrün vergi olma yönünün ibadet olma yönünden baskın olduğu görüşündedirler. Bk. Kaya, "Osmanlı Döneminde Zekât", 331; Haskefî, *ed-Durru'l-Muhtâr*, 3/264-265; Merğinânî, *el-Hidâye*, 1/103; İbn Abidin, *Reddu'l-Muhtâr*, 3/266.

[1053] Bu hususu ifade eden bir açıklama için ayrıca bk. Akgündüz, *OK*, 1/176.

[1054] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 101-103, 118.

sürdürdü. Buna göre sultan tarafından sipahi olarak yetkilendirilen kişiler de öşrî araziyi harâcî araziye dönüştürme ve buna göre vergilendirme yetkisine sahip değildi:

1. "Mesele: Kadîmü'z-zamandan ilâ yevmina hâzâ İslam üzerine mukarrer olan vilayetin kavmi ziraat idüp öşr-i şer'î veregeldikleri yerlerine 'harâciyedir' deyüp sipahi, humus ve subu' almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vaz'-ı kadîm-i tağyîre kâdir olmaz. Ebussuûd."[1055]

Anadolu ve Rumeli coğrafyasında ise Osmanlı kanun koyucuları klasik Hanefî doktrininde yer almayan mîrî toprak sistemini tercih etti. Mîrî toprak sisteminde toprağın rakabesi devlete aitti ve bu sistemde reayanın mükellef olduğu vergiler arazî-i öşriyye ve arazî-i harâciyye statüsündeki topraklardan tahsil edilen vergilerden hem tür hem de tahsil edilen oranlar itibariyle -ekseriyetle- farklıydı. Ekser Osmanlı uleması, mîrî toprak sistemini 10. asırdan itibaren Hanefî şerh ve fetva literatürüne dahil olmaya başlayan Hanefî ulemasının görüşlerini referans alarak harâcî arazi sisteminin özel bir türü olarak şer'î kabul etti.[1056]

Mîrî toprak sisteminde reaya, işletmek üzere tapu sözleşmesiyle tasarruf hakkını aldığı çiftin (tarıma elverişli arazinin) sırf tasarruf hakkını elinde bulundurmak karşılığında her yıl maktuan *resm-i çift/harâc-ı muvazzaf* ödemek dışında, elde ettiği mahsulden de arazinin verim durumuna göre 1/10'dan 1/2'ye kadar *harâc-ı mukâseme/öşür* adı altında bir vergi daha ödemek zorundaydı. Hem *kanûn-i Osmânî*lerde hem Anadolu ve Rumeli coğrafyasındaki sancak kanunnâmelerinde mîrî toprak sistemine dayalı olarak vaz edilen bu vergi (*öşür*) ekser Osmanlı uleması tarafından klasik Hanefî doktrininde harâcî topraklardan tahsil edilen *harâc-ı mukâseme* ile kıyaslanarak şer'î olduğu ifade edildi.

Kanun koyucuların mîrî statüdeki toprakları işletip hasılat elde eden reayayı ödemekle yükümlü tuttuğu öşürle ilgili vaz etmiş oldukları hükümleri ekser Osmanlı ulemasının Hanefî doktrininde harâcî topraklardan tahsil edilen *harâc-ı mukâseme* ile kıyaslayarak şer'î olduğu yönünde temellendirme çabalarının hukuki bir zemini vardı. Zira bu hususta kanun koyucuların öşre konu ettikleri ürünler ve öşürle ilgili vaz edilen genel çerçeve Hanefî doktrininde tavzih edilen *harâc-ı mukâseme* kapsamında belirtilen görüşlerden bağımsız değildi. Nitekim daha önce de Hanefî hukukçular harâcî statüdeki

[1055] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].
[1056] Bu hususta daha ayrıntılı bir inceleme için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 43-146.

topraklardan tahsil edilen *mukâseme harâcı*nı ve buna konu olan ürünleri öşrî statüdeki topraklardan tahsil edilen -zekât anlamındaki- öşüre kıyasla belirlemişlerdi.[1057]

Tam da bu noktada öşrî statüdeki topraklardan tahsil edilen öşür ile mîrî statüdeki topraklardan tahsil edilen ve kanun koyucuların öşür kavramı adı altında vaz ettikleri fakat ekser Osmanlı ulemasının ısrarla *harâc-ı mukâseme* olarak tashih ettikleri öşür arasındaki farkı açıklamak gerekir: Öşrî statüdeki topraklardan sahibi, elde ettiği mahsulden ibadet anlamı taşıyan 1/10 -öşür- olarak mükellef olduğu zekâtı verirdi. Osmanlı'da Basra ve Hicaz toprakları hariç *kanûn-i Osmânî*ler ile sancak kanunnamelerinde Anadolu ve Rumeli coğrafyasında öşrî toprak sistemi ve buna bağlı vergilerin yer aldığı hükümler bulunmamaktadır. Harâcî statüdeki topraklardan ise sahibi maktûan ödemekle yükümlü olduğu *harâc-ı muvazzaf*ın yanı sıra elde ettiği mahsulden de *harâc-ı mukâseme* adı altında -1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim gücüne göre- bir vergi öderdi. Anadolu ve Rumeli coğrafyasında mîrî statüde olduğu kabul edilen toprakların harâcî toprak sisteminin özel bir türü olarak kabul edilmesiyle reayanın ödemekle yükümlü olduğu *resm-i çift* ve türevleri olan vergileri başta Ebussuûd Efendi olmak üzere ekser Osmanlı uleması *harâc-ı muvazzaf* mukabili, öşürü de *harâc-ı mukâseme* mukabili olduğunu izah ettiler. Bu açıklamalar Anadolu ve Rumeli coğrafyasında uygulanan mîrî toprak sisteminden tahsil edilen vergilerin işleyişinde bir problem yaşanmaması için yapılan hayati açıklamalardı. Zira eğer Osmanlı'da tahsil edilen öşür (*harâc-ı mukâseme*) öşrî statüdeki topraklardan alınan öşür mukabili olduğu şeklinde açıklanmış olsaydı gayr-ı Müslimlerden bu vergiyi tahsil etmek mümkün olamayacak ve ayrıca Sultan -devlet için yararlılıklarda bulunan- bazı kimselere bu vergiden maslahata dayanarak muafiyet tanıyamayacaktı. Aşağıdaki fetvalar sırasıyla bu durumları vurgulamaktadır:

2. "[…] öşürde ibadet manası vardır, kâfir ona ehil değildir. Elbette harâc vaz olunur ol dahi iki nevidir: Biri harâc-ı muvazzafdır ki yılda bir miktar akçe alınur, biri harâc-ı mukâsemedir ki hâsıl olan gallenin öşrüdür; arzın tahammülüne göre tayin olunur nısfına değin tayin olunmak meşrudur, arz gayet eyü olıcak […]."[1058]

3. "Zeyd, 'tekâlif-i örfîyyeden muaf olmak üzere yedimde muaf-nâme vardır, mutasarrıf olduğum tarlanın öşrün dahi vermeye deyü muaf-nâmede mukayyeddir' deyü sahib-i arza öşr vermemeğe

[1057] Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/73.
[1058] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a].

kâdir olur mu? el-Cevâb: Öşür [zekât], şer'îdir, afv olunmaz. Öşür adına harâc-ı arz [harâc-ı mukâseme] ise Zeyd müstahak olıcak tecvîz olunmuşdur."[1059]

Aynı şekilde Dede Cöngî de 3 numaralı fetvada belirtilen hususu -yani şer'î öşürün (öşrî arazi sahiplerinden tahsil edilen zekâtın), fakirlerin hakkı olduğu için Sultanın mükellefi söz konusu mükellefiyetten muaf tutma hakkının olmadığını, harâcî araziden tahsil edilen harâctan ise muaf tutma yetkisi olduğunu- kendisinden önceki Hanefî hukukçuların görüşlerinden -*Kitâbü'l-Harâc*, *Fetâvâ Kâdıhân*, *Hulâsa[tü'l-Fetâvâ]*, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, *Mecmau'l-Fetâvâ*, *es-Sirâcü'l-Vehhâc*, *el-Müctebâ Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*, *et-Teshîl Şerhu Letâifi'l İşarât*, *Şerhu'l-Câmii's-Sağîr*- hareketle ele almıştı.[1060] Buna göre Osmanlı ulemasının mîrî toprak statüsündeki toprakları işleten reayadan tahsil edilen ve *harâc-ı muvazzaf* ve *harâc-ı mukâseme* ile ilişkilendirerek şer'î olarak kabul ettikleri vergileri sipahilere görevleri karşılığında tevdi edilmesinin şeriate aykırı bir düzenleme olmadığı Dede Cöngî'nin görüşleri çerçevesinde daha açık bir şekilde tebellür etmektedir.

[1059] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3ª.

[1060] Dede Cöngî, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl* (Esad Efendi, nr. 3560), vr. 16ª-18ª. Uygur, Dede Cöngî'nin söz konusu risalesine yaptığı tahkik ve tahlil çalışmasında referans olarak kullanılan mezkûr eserlerin atıf yapıldığı sayfaları göstermektedir. Bunun için ayrıca bk. Uygur, "Dede Halîfe'nin Risâle fî Emvâli Beyti'l-mâl ve Akṣâmihâ ve Aḥkâmihâ ve Maṣârifihâ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", 350-352.

1. Hububattan Alınan Öşür ve Sâlâriye (Harâc-ı Mukâseme) ile Bunlara Müteallık Reayanın Sipahisine Karşı Yükümlü Olduğu Bazı Hizmetler

1.1. Öşür

Adına kayıtlı çiftini/arazisini ekip-biçen reayanın elde ettiği hububat mahsulünden sipahinin/sahib-i arzın tahsil etme hakkına sahip olduğu öşür ve sâlâriye *kânûn-i Osmânî*lerde "âşârı beyan eyler"[1061], "hububatın âşârın beyan eder"[1062], "âşâr beyanındadır"[1063], "kânûn-ı öşür ve sâlâriye"[1064] ve "der beyan-ı âşâr"[1065] gibi başlıklar altında[1066] vaz edilen adi vergilerdendir.[1067]

Kanun koyucuların zikredilen başlıklar altında öşür ve sâlâriye vergilerine dair vaz ettiği hükümler şu şekildedir:

KP:	"Hububatdan öşür ve sâlârlık on müdde beş (akçe) alına."[1068] "Tatarun çiftlüsinden […] gallesinden onda ve sâlârlık alına […]."[1069]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Hububatdan hınta ve şa'îr [ve] kavers (kara darı)[1070] olsa, öşür ve sâlârlık alınur. Cümlesi sekiz müd galleden bir müd [öşür] olur. Her müdde iki buçuk kile [sâlârlık] olur. Baki hububattan ki, nohud ve mercimek ve bakla ve penbe ve kettan, anlardan heman öşür alınur, sâlârlık alınmaz. Rumeli'nde reayayı kefere olduğı yerlerde tahıl öşri eğer demedden alınursa yüz demedden on demed (onda) ve üç demed sâlârlık alınur. Eğer onda çaçdan alınursa, yüz kilede on kile (onda) ve iki buçuk kile sâlârlık alına […]."[1071] "Vilayet-i Semendire'de bir raiyyet yazıldığı köyde ziraat eylese, cemii hububattan heman öşür verir; sâlârlık baştinadan baştinaya harmanda buçuk lokna arpa verir."[1072] "Vilayet-i Karaman'da Aksaray ve Ürgüb [ve Niğde, KSSHK] kadılıklarında ve Anduğı nahiyesinde gallatdan 'mâlikâne ve divânî' deyü iki öşür alınur; bir öşür verir kura dahi vardır. Ereğli kadılığında bir öşür vakfa ve nısf-ı öşür dîvâniyye kayd olunmuşdur. Konya kadılığında iki karyeden ve nefs-i şehir sınurunda ekilen gallatdan 'su basar' deyü iki öşür alınur. Gayrı kurasından öşür ve sâlârlık alınur. (Sâlârlık) bir müd galleden iki kile öşür alındıkdan sonra buçuk kile dahi alınur. Bu mezkûrlardan ziyade yemlik içün ve gayrı husus içün nesne alınmaz […].

1061 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 27v.
1062 *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159[a] (9[a]).
1063 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 28[a].
1064 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 36[a].
1065 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[b].
1066 Tabakoğlu, öşür kelimesinin çoğulu olan âşâr kullanımının XVII. yüzyılda timarların iltizama verilmesi sürecinde öşürün nakdî olarak tahsil edilmeye başlamasına bağlı olarak çoğul haliyle kullanıldığını ileri sürmektedir. Bk. Ahmet Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/101. Halbuki âşâr kelimesi görüldüğü üzere XV. yüzyılda II. Bayezid'ten itibaren kullanılmıştır.
1067 Devletin hububattan adi vergiler olarak kabul edilen öşür ve sâlâriye dışında fevkalade zamanlarda tahsil ettiği nüzül ve sürsat gibi gayr-ı adi vergiler de bulunmaktadır. Bunları avârız kapsamında ele almıştık.
1068 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 24; Barkan, *Kanunlar*, 391.
1069 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.
1070 Akgündüz, *OK*, 2/56, dn. 2.
1071 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 27v; Akgündüz, *OK*, 2/56; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159[a] (9[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 28[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/345.
1072 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 28r-29r; Akgündüz, *OK*, 2/56; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]). Bu kısım CK (III)'de yer almamaktadır.

	Vilayet-i Rum'da arpadan ve buğdaydan ve darıdan her cinsi ayru (ayru) hesab eylerler; beş müd çıkıcak (olıcak yemlik bir buçuk kile alınır. Beş müdden on müdde çıkıcak) heman bu üslup üzere alurlar. On müdde yetişicek üç kileden (üç kile yemlik alırlar. On müdden ne mikdar tecavüz ederse üç kileden) ziyade nesne alınmaz. Bir kişinin çaçı (çeçi) on müdden ziyade olursa, heman üç kile alınur, artık alınmaz. Beş müdden eksük olandan nesne alınmaz. Vilayet'i mezkûrede kanun bu üslup üzere caridir. Amma Livâ-i Bolu'da, Çağa'da ve Mengen'de ve On İki Divan'da ve Kıbrıs'da ve Ereğli'de müdde üç kile alınur. Harman hakkı ve sâlârlık alınmaz. Viranşehir ve Borlu ve Ulus (Alus) ve Mülk-i Feleküddin ve Yedi Divan ve Hıdır Beğ İli nahiyelerinde müdde iki buçuk kile alınur, resm-i harman ve sâlârlık alınmaz."[1073]
KSSH:	"Buğdayda ve arpada ve darıda ve alefde ve çavdarda ve hasılda öşrü sâlâriye alınur. Sekiz müd galleden her müdde iki buçuk kile olur. Sâlâriye yemlik mukabelesinde olur. Baki hububatda onda bir alınur."[1074]
CK(II):	"Buğday ve arpa ve çavdardan öşür ile sâlâriye alına gelmişdir. Sâlâriyenin mazmunı mütemmim-i öşr demekdir. Sâlâriye saman mukabelesindedir. Bir rivayetde ağalık içün demek olur. Nohud ve mercimek ve bakla ve sisam ve kendir ve kettan ve darıdan sâlâriye alınmaz. Kettan tohumundan öşr alınmaz, heman kettandan alınur. Zira kettanı reaya sipahiye yumuşatup verüp döğmedük vermezler. Onun içün tohumdan başka öşr alınmaz."[1075] "Defterde sipahi yerlere şerik kayd olunsa […] sipahi nısf-ı tohum ve nısf-ı öküz reayaya verüp ba'dehu hasıl olan mahsulün nısfı sahib-i arzın ve nısf-ı aharı ziraat edenlerin olmak kanundur. Amma sahib-i arz nısf-ı tohum ve öküz vermese vermediği senelerde nısf-ı mahsul alamaz, öşrin alur. 'Bana defterde yer şerik kayd olunmuşdur deyü reayayı taciz edemez' deyü hükm verilür. Şirket üzere tasarruf eden reayadan biri fevt olup yerleri kanun üzre oğullarına intikal etdikde oğullarından her biri ikişer tarla ziraat etmek içün sipahiden başka başka tohum ve öküz taleb edemezler. Kadimden ne minval üzere tasarruf olunup mahsul alınagelmiş ise öyle tasarruf ve mahsul alına."[1076]
KSMH:	"Buğdaydan ve arpadan ve hasıldan ve darudan ve alefden öşr ile sâlâriye alınur; sekiz mahallede bir kile ve bir müdde iki buçuk kile alınur. Sâlâriye aldıkdan sonra sipahi ve eğer amil, yemeklik deyü müslümanlardan nesne taleb etmeye. Zira sâlâriye yemlik mukabelesindedir. Sâlâriye oldur ki, bir müd galleden iki kile öşür aldıkdan sonra buçuk kile dahi alınur. Baki hububatdan ki, nohuddan ve burçakdan […] öşür onda birdir."[1077]

II. Mehmed devrine ait KP başlıklı derlemede "hububatdan öşür ve sâlârlık on müdden beş alına" hükmündeki belirsiz "beş" miktarının ne olduğu hususu esas aldığımız Kraelitz ve Barkan neşirlerinde parantez içerisinde "akçe" olarak açıklanmıştır. Bu açıklama KP'de hububattan sipahinin aldığı öşür ve sâlâriye vergilerinin nakdî olarak tahsil edildiği anlamına gelir. Halbuki -KP dışındaki- *kânûn-i Osmânî*lerin yanı sıra sancak kanunnâmelerinde öşür ve sâlâriyenin bilhassa aynî olarak tahsil edilmesi gerektiği vazedilmiştir.[1078] Kaldı ki *kânûn-i Osmânî*ler içerisinde en çok KP başlıklı

[1073] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 28r-29r; Akgündüz, *OK*, 2/56-57; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 28[b]-29[a]; Akgündüz, *OK*, 7/345-346.
[1074] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 152.
[1075] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 36[a]; Akgündüz, *OK*, 7/292.
[1076] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 36[b]; Akgündüz, *OK*, 7/292-293.
[1077] *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[b]; Akgündüz, *OK*, 8/118.
[1078] Barkan, *Kanunlar*, 115, 131, 294.

derleme vergilerin aynî olarak vaz edildiği metindir. Dolayısıyla Kraelitz ve Barkan'ın KP neşrinde parantez içerisinde "akçe" olarak yaptıkları açıklamanın gerçeği yansıtma olasılığı çok düşüktür. Nitekim öşür ve sâlâriye özelinde KP'nin diğer derlemelerin aksine bu vergilerin nakdî olarak tahsil edilmesi gerektiği hükmü olağandışı bir hükümdür. Ayrıca Güçer'in "Osmanlı'nın bilhassa öşür ve sâlâriyenin devletin kuruluşundan sonuna kadar aynî olarak tahsil edilmesi zorunluluğu getirdiği" şeklindeki tespiti de Kraelitz ve Barkan'ın parantez içerisine dahil ettikleri "akçe" kelimesiyle bu vergilerin KP'de nakdî olarak tahsil edildiği mefhumunun gerçeği yansıtmadığını desteklemektedir.[1079] Yine 990/1582 tarihli bir sicil kaydına göre Üsküdar'a bağlı Akkilise adlı bir köyde mukâtaa sahibinin öşürü nakdî olarak talep etmesinin köy halkı tarafından şikâyete konu olduğu, kadıya gönderilen hükümle bunun engellenmesi ve öşürün aynî olarak tahsil edilmesi gerektiği belirtilmişti.[1080] Aynı şekilde sipahinin hubabattan tahsil ettiği öşürü zorla akçe şeklinde alma hakkı olup olmadığı sorusuna ulema (yüksek ihtimalle Ebussuûd Efendi), sipahinin buna hakkı olmadığını açıklamıştı:

1. "Mesele: Sipahi, reayanın gallelerinin öşrünü, cebren akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1081]

Sonuç olarak Kraelitz ve Barkan'ın KP neşirlerinde "hububattan öşür ve sâlârlık on müdden beş (akçe) alına" şeklinde yer alan hükmün, "hububattan öşür ve sâlârlık on müdden beş [müd] alına" şeklinde olması daha doğru gözükmektedir. Zira *harâc-ı mukâseme*nin/*öşür*ün arazinin verim gücüne göre mahsulün yarısına kadar talep edilmesinin caiz olduğu yönündeki fetvalar[1082] da söz konusu kanun hükmünün "hububattan öşür ve sâlârlık on müdden beş [müd] alına" şeklinde anlaşılmasının önünde olağanın aksine bir durum olmadığını göstermektedir. Buna göre KP'de timara kayıtlı çift sahibi reayadan öşür ve sâlâriye vergilerinin toplamda mahsulün yarısı kadar talep edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bir timara sonradan yerleşen göçebe (hâriç) reayadan ise eğer çifti varsa KP'de 1/10 ve ilaveten sâlâriye alınması gerektiği ayrıca belirtilmektedir.

1079 Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 55.
1080 *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/304-305, hk. no: 766.
1081 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 254[a].
1082 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 33[b]-34[a].

KP dışındaki (KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da) derlemelerde timara kayıtlı (dahil) çift sahibi reayadan buğday, arpa, darı ve çavdar cinsi hububattan öşür ve sâlâriye adı altında toplamda 1/8 alınması,[1083] nohud, mercimek, bakla, keten vs. gibi diğer hububattan 1/10 öşür alınması ve sâlâriyenin ayrıca alınmaması gerektiği ifade edilmektedir. KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de vaz edilen hükümlere göre Rumeli'de çift sahibi gayr-ı müslim reayadan 1/10 (öşür) ve %3 sâlâriye, başağından ayrıştırılmış saf tahıldan (çaçdan)[1084] ise 1/10 (öşür) ve %2.5 sâlâriye tahsil edilmekteydi. Aynı şekilde mezkûr derlemelerde -belirtilen vilayetlerde- sâlâriyenin miktarı konusunda birbirinden farklı oranlar vaz edilmesinin yanı sıra su basar (verimli) arazilerin olduğu bölgelerde iki öşürün alınması gerektiği vaz edilmişti. Mâlikâne-divânî sisteminin uygulandığı nahiyelerde de ekseriyetle iki öşür tahsil edilmekte iken bazı yerlerde ise bir öşür bazı yerlerde de mâlikânesine bir, divâniyyeye yarım olmak üzere toplamda 1,5 öşür tahsil edilirdi.

Osmanlı'da bir çeşit toprak ve vergilendirme sistemi olan Mâlikâne-divânî sisteminde toprağın vergisinin bir kısmı mâlikâne adı altında özel şahıs veya vakıflara bir kısmı da divânî hissesiyle devlete aitti.[1085] Ebussuûd Efendi'nin söz konusu sisteme ilişkin uygulamada taraflar arasında yaşanan anlaşmazlıkların yansıdığı fetvalarda belirttiği görüşler onun bu hususta kanun koyucuların yaptıkları düzenlemeleri caiz gördüğünü göstermektedir:

2. "Mesele: Bir karyenin malikânesinden murad, yerinin tasarrufu mudur, yoksa öşr-i hasılı mıdır? Cevâb: Hiç biri değildir, yerin rakabesidir. Sahibinin yer mülküdür. Divânî, ol yerden alınan onda bir yahut sekizde bir harâc-ı mukâsemedir. Ve çift akçesi deyü alınan harâc-ı muvazzafdır. Yeri

[1083] İnanır, Kanuni dönemine kadar *harâc-ı mukâseme*nin/*öşür*ün ekseriyetle 1/10 olarak tahsil ediliğini ifade etmektedir. Bk. İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, 206. Halbuki görüldüğü üzere II. Mehmed'den itibaren *harâc-ı mukâseme*/*öşür* 1/8 veya daha fazla olarak tahsil edilmiştir.

[1084] Çaç: Başağından ayrıştırılmış saf tahıl demektir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/350, dn. 4.

[1085] Mehmet Genç, "Mâlikâne-Divanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/518. Mâlikâne-Divânî sistemine dair daha ayrıntılı bir malumat için ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, "Mâlikâne-Dîvânî Sistemi", *Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 151-208. Mâlikâne-divânî sistemini sadece isim benzerliği bulunan mâlikâne sistemiyle karıştırmamak gerekir. Bk. Genç, "Mâlikâne-Divanî", 27/519. Mâlikâne, devletin mukatâa adı altında vergileri müzayede yoluyla en yüksek fiyatı peşin veren kimseye yaşadığı süre boyunca iltizam edilmesi sistemidir. Bk. Mehmet Genç, "Mâlikâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/516-518; ayrıca bk. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Uygulaması* (İstanbul: Kitapevi, 2018). Osmanlıda bir kredi temin yöntemi olarak Malikâne sisteminin şer'îliğini ele alan başka bir çalışma için de ayrıca bk. Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri", *İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı*, İstanbul, 08-09 Mayıs 2010, 9-56.

tasarruf eden reaya müste'cîrlerdir. Divânî ba'dehu malikâne, canibine onda bir midir, sekizde bir midir verdikleri yerin ücretidir."[1086]

3. "Mesele: Sûret-i mezbûrede vilayet-i mezkûreden bir karyenin mahsulünün Zeyd-i sipahi on danede bir dane divânesin ve Amr dahi on danede bir dane mâlikânesin alsa öşrü şer'î kangısının aldığı olur? el-Cevâb: Eğer sahibin mülkü sahihi olup mirastan bey'ten ve sair ahkam-ı mülkten cümlesi ma'fuv ise her kimesne öşrü mâlikâne almak mümkün olmaz. Aşire öşrü şer'î verilüp asla ahar kimesne ta'arruz etmemek lazımdır. Öşrü mâlikâne ve öşrü divânî almak delalet eder ki arzın aslı harâciye olup mâlikâne ashabının mülkü sahihi olup mutasarrıf olan reayaya öşür de misli ücret tayin idüp icare-i faside murabıkayla verüp onda bir harâc-ı mukâsemesini sipahi eda eder ki kul ismin olalar […?]"[1087]

4. "Mesele: Zeyd-i sipahi bir kıt'a arzın rakabesinin vakfiyyetine [marifeti var?] iken 'öşrü mahsulü bana timar kayd olunmuşdur' deyü mahsulün öşrünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Öşür deyü anı timar mâlikânesi vakf olmak vilayet-i Rum'da mutâd ve meşhurdur öyle ise olur. Ebussuûd."[1088]

5. "Mesele: Bir karyenin öşür mahsulünün nısfı feth-i hakânîden beri mâlikâne sahibi zapt edegelse ve nısfı uhra sipahi zapt edegelse vilayet tahrir olundukda sipahi hissesi ziyade kayd olunsa mâlikânesi defter-i atik üzere kalsa mâlikâne sahibi 'rüsûm-ı örfîyede dahli yokdur öşür mahsulü üslub-u sabık üzere nısfı zapt ederin' demeğe kâdir olur mu? Cevâb: Sipahi aldığı harâcdır malik olduğu ecr-i mislidir emr-i imam ile harâc-ı arzı arttırılmak şer'îdir haraç artmağla ecr-i misli artmak lazım değil ki cebr ile ala. Ebussuûd."[1089]

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapılanmasının en belirleyici rolünde olan çift-hane sisteminde kanun koyucuların *çift resmi*nin yanı sıra "öşür" adı altında mîrî arazi sistemine bağlı olarak vaz ettikleri en önemli vergi reayanın arazisinin verim durumuna göre 1/10 ila 1/2'ye kadar mükellef olduğu *harâc-ı mukâseme* anlamındaki öşürdü. Fakat reaya, arazisinin verim durumuna binaen yerine göre 1/10'dan daha fazla tahsil edilen bu öşürü İslâm geleneğine göre arazî-i öşriyyeden tahsil edilen zekât yani 1/10 olarak tahsil edilen öşürle karıştırıyordu:[1090]

6. "Mesele: Zeyd'in raiyyeti 'Öşrü Amr-ı âşire verdim' dese Amr 'almadım' dese Zeyd beyyineden aciz olsa Amr almadığına yemin eylese Amr Zeyd'den öşrü almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Raiyetin sipahiye verdiği öşr-i şer'î idüği malum değildir arz-ı öşriye sahibinin mülkü olur onda bey' ü şira ve ırs/verese [miras] ve bi'l-cümle ahkam-ı mülk cari olur reaya bu makule tasarrufata kâdir değillerdir heman onlara akâr gibidir verdikleri arzın meunetidir teslime şahid gerek. Kefere elinde olan havz-ı öşriye değil idüği mukarrerdir, verdikleri behre onda bir olup galib olmağın öşr-i şer'î sanurlar, değildir. Ebussuûd."[1091]

[1086] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 262[b]-263[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[b]-33[a].

[1087] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].

[1088] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].

[1089] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[b].

[1090] Akgündüz bu iki farklı öşür vergisinin isim benzerliğinden dolayı Türk mali tarihinde en çok karıştırılan vergiler olduğunu ifade etmektedir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/156.

[1091] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 255[b]-256[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 68[a].

6 numaralı mezkûr fetvada vurgulandığı üzere reaya kendilerinden öşür adı altında tahsil edilen verginin öşr-i şer'î olduğunu zannediyordu. Bu sebeple bazı reaya, söz konusu yükümlüklerinin sipahiye karşı olmadığını, bunu tahsil etmeye gelen ve cebre başvuran sipahinin gayr-ı şer'î/hukuksuz davrandığını, dolayısıyla mükellef oldukları vergileri ödemekten kaçarak sipahinin hakkını yemenin helal olduğunu, hatta sipahinin kanun tariki ile topladıkları vergileri rüşvet ile mahsup edip sipahinin tazir cezasına çarptırılması gerektiğini bile düşünüyordu:

7. "Mesele: Reaya taifesinden bazı kimesne ziraat eyleyüp hasıl olan terekelerden sipahilerine öşür vermeseler vermedükleri öşür kendülere helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz. İbn Kemal."[1092]

8. "Zeyd-i sipahiye timarından hasıl olan öşür ve ispence şer'an helal olur mu? Cevâb: Olur."[1093]

9. "Mesele: "Zeyd-i raiyyet, 'sipahinin hakkı helaldir' dese şer'an ne lazım olur? Cevâb: Tecdîd- i iman lazım olur."[1094]

10. "Mesele: Zeyd-i sipahi Padişah emri ile bir vilayete hizmete vardıkta ol vilayetin ehlinden rüşvet ve kanun tariki ile aldığı akçe ile taam pişirüp ekl ettikde 'bismillah' dese şer'an ne lazım olur? el-Cevâb: Nesne lazım olmaz. İbn Kemal."[1095]

11. "Mesele: Zeyd-i sipahinin reayası ile öşre niza'ı oldukda Zeyd 'padişahın kanununa razı değil misin' dedikde 'değiliz' deseler ne lazım olur? el-Cevâb: Kanûn-ı kadîm ise cebr ile icra olunur razı değiller ise dahi. Ebussuûd."[1096]

7 ve 8 numaralı fetvalarda İbn Kemal, sipahiye timarından hasıl olan öşürün ona helal olduğunu, ödemeyi reddedip kendilerine bunun helal olduğunu düşünen reayaya haram olduğunu açıklamakta, 9 ve 10 numaralı fetvalarda ise sipahi hakkını helal olduğunu iddia edenlerin tecdîd-i iman etmesi gerektiğini buna karşın sipahinin kanun tariki ile aldıkları vergilerden dolayı tazir edilemeyeceğini ifade etmektedir. 11 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi ise bu konuda temerrüd eden kimselere karşı ilgili kanun hükümlerinin gerekirse zorla tatbik edilmesi, dolayısıyla söz konusu verginin vaz edildiği şekilde tahsil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Aynı şekilde reayadan bazıları elde edilen mahsulün -ekinlerin zekâtı için belirlenen nisap miktarından- az olduğu dönemlerde sipahisine karşı öşür yükümlülüklerinin kalktığını, bu sebeple elde ettikleri öşürün kendilerine haram olamayacağını düşünüyordu. Buna karşın Ebussuûd Efendi, hasıl olan tereke miktarı ne olursa olsun öşrünün/harâc-ı mukâsemesinin ödenmesi

[1092] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 66[b].
[1093] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 66[b]-67[a].
[1094] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 24[b]; İbn Kemal, *Mesâili'ş-Şer'îyye*, (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 20[b].
[1095] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 81[a].
[1096] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[b].

gerektiğini, hasılatın az olduğunu öne sürerek öşrü ödemekten imtina etmenin helal olmadığını açıklamaktadır:

12. "Sual: Reaya taifesinin harman zamanında terekelerinin kesmeğin [tahıllarını biçtikten sonra] bir yere cemi idüp dökse üç dört müd miktarı tereke hasıl olsa bu terekeden sipahiye öşür vermemeğe kâdir olur mu? Cevâb: Olmazlar. Ebussuûd."[1097]

13. "Sual: Bu surette kesmekten hasıl olup [biçtikten sonra elde edilen tahıldan] sipahiye verilmeyen öşr-ü mezbûre helal olur mu? Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1098]

Bazıları ise mükellef oldukları öşürü ödemek konusunda yükümlülüklerinin olduğunu fakat sipahinin öşürü 1/10'dan daha fazla talep etmesinin şer'î bir dayanağı olup olmadığını sordular. Yukarıda da ifade edildiği üzere ekser Osmanlı uleması, evvela reayanın tasarrufundaki arazilerin öşür (mülk) arazisi değil, mîrî arazi olduğunu hukuken temellendirdikten sonra sipahinin 1/10'dan daha fazla talep etme hakkının şer'î olduğunu Hanefî doktrininde harâcî topraklardan tahsil edilen *harâc-ı mukâseme* ile kıyaslayarak temellendirdiler. Bu nedenle her bir timarın hududları içerisinde kalan tarlaların öşrünün sipahisi tarafından tahsil edilmesinin şer'î olduğunu açıkladılar:

14. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan mîrî yerin üzerine buğday eküp biçüp ağniyadan olan sipahisi Amr'a öşrün verdikden sonra o buğdaydan fukaraya dahi bir mikdar nesne vermek lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Verdiği öşür [*harâc-ı mukâseme*], öşür [zekât] değildir. Öşür demek amme-i nâsın galat-ı fahişleridir. Mîrî yer cemian harâciyedir asla öşriyye değildir, öşriyye olmak muhaldir. Verilecek behre harâc-ı mukâsemedir, sipahinin hakk-ı şer'îsidir. […] Ebussuûd."[1099]

15. "Sipahinin reayadan aldığı öşür değil harâc-ı arzdır: Zeyd-i sipahi reayadan on beş kileden iki kile öşür alsa şer'an helal olur mu? Cevâb: Sipahinin reayadan aldığı harâc-ı arzdır, öşür demek meşru değildir; sipahi yeri, arz-ı öşriyye değildir. Arz-ı öşriyye sahibinin mülkü olur, öşrü fukara ve mesakinin hakkıdır ve asla sipahiye helal olmaz. Kadimden her ne mikdar alına geldi ise sipahinin hakk-ı şer'îsidir öşrü müdür sümünü müdür, subu'u mudur nısfına değin harâc vaz' olunmak meşru'dur. Ebussuûd."[1100]

16. "Mesele: Zeyd-i sipahi, onbeş kilede iki kile öşür alsa şer'an helâl olur mu? el-Cevâb: Sipahinin aldığına öşür demek ceheledir. Öşür olsa fukaraya verilirdi. Harâc-ı mukâsemedir. Ol onda bir alınmak lâzım değildir. Yerin tahammülüne göre vaz olunur, nısfına değin caizdir."[1101]

17. "Mesele: Zeyd sümün takdir olunan yerlerde, öşr-i sümün vermeyüp öşür verse helâl olur mu? el-Cevâb: Vazifesi sümün ise olmaz."[1102]

[1097] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 258[b].
[1098] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 258[b].
[1099] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 204[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].
[1100] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 33[b]-34[a].
[1101] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 253[b].
[1102] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 208[b], 254[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[b].

18. “Sual: Öşür sâlâriye ile mahlut olsa sâlâriyenin miktarı ihrac olunduktan sonra yerinde kalan gallenin hıllinde şüphe olur mu? el-Cevâb: Sâlâriyenin hurmeti mukarrere midir? Öşür adına alınan öşür değildir, arzın harâc-ı mukâsemesidir. Haraç elbette onda bir olmaz, arzın tahammülüne göre alınır; nısfına değin alınmak şer‘îdir, sekizde bir alınmak arzın tahammülü olıcak helaldir. Ebussuûd.”[1103]

19. “Zeyd, ‘ziraat eden reayanın mahsulünden sekizde birin almak sipahiye haramdır’ dise şer‘an Zeyd’e ne lazım olur? el-Cevâb: Bilmediğün söylememek lazımdr. Sipahinin alduğı harâc-ı mukâsemesidir. Arz sekizde bire mütehammil olıcak hıllinde şüphe olmaz. Ebussuûd Efendi.”[1104]

20. “Bu surette tasarruf ve ziraat eden kimesne nisab-ı zekâta ve nisab-ı fitreye malik olmak lazım olur mu? yoksa haric-i arza nazar olunup gani ve fakir üzerine vermesi lazım mıdır? Cevâb: Lazımdır, verdikleri ne öşürdür ve ne zekâttır belki harâc-ı mukâseme ile ücret-i arzdır ne verende gına şarttır ve ne alanda fakr. Ebussuûd.”[1105]

21. Mesele: Kadimü’z-zamandan öşrü verilegelen yerler mahsulünden haliya sümün alınmak şer‘an caiz olur mu? el-Cevâb: Emr ile olur. Öşür değildir, alınan harâc-ı mukâsemedir. Yer mütehammil olıcak emr-i imam ile ziyade olunmak meşrudur.[1106]

22. “Talim içün şehre gidenden öşür alınır: Zeyd tahsîl-i ilim için şehre gidüp çiftliğini şehirden tasarruf ederken sahibi arz sekizde bir almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: [Olur, …] harâc-ı mukâsemesi alınur. Eğer arzın tahammülü olıcak emr-i sultânî sipahi sekizde bir alur. Ketebehu Şeyh Mehmed Efendi.”[1107]

23. “Zeyd-i sipahi ile Amr-ı sipahinin timarı olan yerlerin sınırları muayyen olmamağın emr-i şerif varid olup tecdid ve tayin olunduktan sonra her birisi kendi muayyen yerlerinde olan reayanın tasarruf ettiği tarlaların ve bağların öşrü mahsullerin almağa şer‘an kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Kadızâde Ahmed [Şemseddin Efendi ö. 988/1580].”[1108]

14 numaralı fetvada sipahi tarafından tahsil edilen öşürün şer‘î öşür (zekât) değil, harâc-ı mukâseme olduğu bu nedenle sipahinin hakk-ı şer‘îsi olduğunu açıklamak için reayanın tasarrufu altındaki toprakların mîrî olduğunu vurgulayan Ebussuûd Efendi, bunu 1/10 olarak tahsil edilen öşür/zekât olduğunu ileri sürmenin galat-ı fahiş olduğunu, 15 numaralı fetvada meşru olmadığını, 16 numaralı fetvada ise cehalet olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. 15, 16, 17, 18 ve 19 numaralı fetvalarda ifade edildiği üzere reaya, sipahinin öşürü 1/10’dan daha fazla talep etmesinin meşru olup olmadığını sormaktadır. Osmanlı uleması bu soruları cevaplarken Anadolu ve Rumeli coğrafyasında reayanın elindeki toprakların mîrîliğini de şer‘an izah etti.[1109] Bu izah timar sisteminin en belirleyici (*resm-i çift/ harâc-ı muvazzaf*, *resm-i bennâk*, *resm-i zemîn* vergileri ile 1/10’dan 1/2’ye kadar arazinin verim durumuna göre tahsil edilen *öşür/harâc-ı mukâseme*

[1103] Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[b].
[1104] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 9[b].
[1105] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]; Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[a].
[1106] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].
[1107] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[a].
[1108] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].
[1109] Anadolu ve Rumeli topraklarının mîrî olduğunu gösteren fetvalar için bk. Tablo 1.

ve diğer) vergilerini hukuken temellendirmek için olmazsa olmaz bir zorunluluktu. Zira bu durumda *resm-i çift*i *harâc-ı muvazzaf* mukabilinde,[1110] 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre tahsil edilen *öşür*ü de *harâc-ı mukâseme* mukabilinde şer'î izah edebileceklerdi. Buna göre bilhassa Ebussuûd Efendi 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 ve 22 numaralı fetvalarda -15, 16, 17, 18, 19, 21 ve 22 numaralı fetvalarda belirtilen- 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre tahsil edilmesi caiz olan- *öşür*ün *harâc-ı mukâseme/harâc-ı arz* mukabilinde alındığını, dolayısıyla şer'î olduğunu ifade etmektedir.[1111] Zira 20 numaralı fetvada bilhassa vurgulandığı üzere bu vergide öşür/zekâttaki gibi ne mükellefinin zengin ve Müslüman ne de verilecek kişinin fakir (zekâtın sarf edilmesi gereken kişilerden birisi) olmasına gerek yoktu. Bu hususta Sâdî Çelebi de reayanın -elindeki arazinin harâcî arazinin özel bir türü olan mîrî arazi olması halinde- verdiği *harâc-ı mukâseme*yi/*öşür*ü zekâtına sayabileceğini ve sipahisinin fakir (zekâtın sarf edilmesi gereken kişilerden birisi) olmasının şart olmadığı görüşündeydi:

24. "Zeyd sipahiye verdiği öşrünü zekatına niyet eylese şer'an andan zekât verilen öşür sakıt olur mu yoksa tekrar fukaraya öşr-i âhar ihrac itmek lazım mıdır? el-Cevâb: Sipahi fakir ise veya arz-ı harâcî ise lazım değildir."[1112]

Dolayısıyla gerek mukâtaa ile gerekse de timar adı altında sipahi tarafından kendisine *resm-i tapu* karşılığında tasarruf hakkı tefvîz edilen mîrî arazi statüsündeki toprakları işleten reaya, mükellef olduğu öşürü/vergileri ödemekten imtina ettiği takdirde sipahisi veyahut mukâtaa sahibi kimse, onu tarla üzerindeki her türlü tasarrufta bulunmaktan men etme hakkına sahipti:

25. "Zeyd kıbel-i mîrîden mukâtaa ile aldığı mîrî yerleri ziraat edenlerden Zeyd'e öşür vermeyenlerden Zeyd, alup ziraatden men etmeğe, kendi izninsiz bir kimesneye ziraat ettirmemeğe şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd Efendi."[1113]

Ulemanın mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden öşürün harâc-ı mukâseme mukabili olduğu yönündeki açıklamalarına tekrar dönecek olursak, bu izahın altında yatan diğer önemli nedenleri de ayrıca vurgulamak gerekir. Bunlar mîrî statüdeki

---

[1110] Bu mevzu ikinci bölümde ele alınmıştı.

[1111] 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre tahsil edilen *öşür*ün *harâc-ı mukâseme/harâc-ı arz* mukabilinde olduğunu vurgulayan diğer fetvalar için bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan, nr. 223), vr. 38^{b}, 36^{a-b}; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 258^{a}, 262^{b}-263^{a}; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17^{a-b},19^{b}, 87^{a-b}; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202^{b}-203^{a}; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23^{a}, 32^{a-b}, 33^{a}, 35^{a-b}. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44^{b}.

[1112] Sâdî Çelebi, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Amasya Beyazıt, nr. 439), vr. 66^{a}.

[1113] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473^{b}.

bir araziyi tasarruf eden gayr-ı müslim biri olsa bile bu vergiyle mükellef tutulabilmesi ve tabii ki mutasarrıf Müslüman ise ondan öşürün 1/10'dan daha fazlasının tahsil edilebilme imkânı sağlamasıydı. Zira eğer Anadolu ve Rumeli coğrafyasındaki topraklar "öşrî" olarak kabul edilseydi bu durumda reayaya mülkiyetindeki toprakları ekip-biçme dayatması yapılamayacak, üretim yapılıp elde edilen hasılat sahibi Müslüman reayadan da 1/10'dan daha fazla vergi talep etmek gayr-ı şer'î olacaktı. Keza Müslüman olmayan mutasarrıflar da "öşürde ibadet manası vardır, kâfir ona ehil değildir"[1114] düsturunca mükellef tutulamayacaklardı. Halbuki klasik Hanefî doktrini açısından harâcî arazi statüsünde mutasarrıfı Müslüman olan ve olmayan herkes arazinin verim gücüne göre 1/10 ila ½'ye kadar vergilendirilebilinirdi. İşte Osmanlı uleması bu yönüyle mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergileri harâcî toprak sistemiyle ilişkilendirerek açıkladılar. Zira bazı Müslüman reayanın anlamlandıramadığı ve dolayısıyla itiraz ettiği husus, gayr-ı müslimlerden tefvîz ettiği araziyi Müslüman biri olduğunu ileri sürerek halen vaz edilen öşürün öşr-i şer'î olduğu zannıyla kendilerinden 1/10'dan daha fazla tahsil edilmesiydi. Ebussuûd Efendi, bu hususta tutarlılığını sürdürerek reayanın tasarrufları altındaki toprakların mîrî olduğunu ısrarla vurguladı. Bu nedenle tahsil edilenin öşr-i şer'î olmadığını dolayısıyla Müslüman biri de mîrî statüdeki bir tarlayı tasarruf etse gayr-ı müslimlerin mükellef tutulduğu yükümlülüklerin aynısıyla mükellef tutulacaklarını belirtti:

26. "[…] Zeyd kafirlerden tasarruf eyledüği tarlayı Amr-ı müslim sipahi marifetiyle aldıkda öşrünü yedi buçukta bir mi verür yoksa onda bir mi verür? el-Cevâb: Kafirler gibi verir."[1115]

27. "Amr-ı zimmînin mutasarrıf ettüği yerden sipahisi yerin hasılından sübü' alırken Bekir-i müslim ol yeri iştira idüp tasarruf ettikde mezbûr sipahi yine sübü' almak istese şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Vazife-i kadîmesi ise olur. Ebussuûd Efendi."[1116]

Müslüman reaya, meselenin zannettikleri gibi olmadığını dolayısıyla sipahinin kendilerinden talep ettikleri verginin -1/10 olarak verilen- zekât/öşür olmadığını fakat talep edilen *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisinin de şer'î olduğunu kavrayınca bu sefer de bunu ödedikten sonra kendilerine yeniden bir zekât/öşür eda etmenin farz olup olmadığını sordu (bk. 14, 24, 28 ve 29 numaralı fetvalar). Bu soru kafa karışıklığı yaşayan Müslüman

[1114] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a].
[1115] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].
[1116] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[b].

reayanın kendi açısından sorduğu mantıksız bir soru değildi. Zira eğer mîrî statüdeki topraklara mutasarrıf oldukları için ödemekle yükümlü oldukları öşür, şer'î öşür değil harâc-ı mukâseme ise Müslüman olmaları hasebiyle gerekli şartlar sağlandığında mükellef olmaları gereken şer'î öşür ne olacaktı? Ödemeleri gerekecek miydi yoksa gerekmeyecek miydi?

28. "Zeyd hâsıl-ı mezbûreden sipahisine behre-i harâcın [*harâc-ı mukâseme/öşür*] virdikden sonra mezbûr hâsılın zekâtın [1/10 olarak verilen öşür] virmek lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1117]

29. "Sual: Arz-ı mirîye ve arz-ı vakıfda ziraat olunan hububun sipahiye ve mütevelliye öşür [*harâc-ı mukâseme*] deyü hakları verildikden sonra baki kalandan dahi öşür [1/10 olarak verilen öşür/zekât] vermek lazım olur mu? Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1118]

Ulemanın ayrıca ikinci bir vergi/zekât ödemelerinin gerekmediği yönünde görüş belirterek reayayı söz konusu sisteme (yani sipahinin 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre tahsil etme hakkının şer'î olduğuna) adapte edici bir tarzda tutarlılığı devam ettirip ikna etmeleri gerekiyordu. Zira Hanefî doktrinine göre bir kimse kesinlikle hem *harâc/harâc-ı mukâseme* hem *öşür/zekât* ile mükellef tutulamazdı.[1119] 24 numaralı fetvada Sâdî Çelebi Efendi 14, 28 ve 29 numaralı fetvalarda da Ebussuûd Efendi, reayanın mükellef olduğu *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisini sipahisine ödedikten sonra kalan mahsulden ayrıca bir zekât (1/10 olarak verilen öşür) vermelerinin gerekmediğini belirterek bu tutarlılığı sürdürdü. Dolayısıyla *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisini ödeyen kimselerin kalan kısmını ticaret malı olarak hıfz edip üzerinden kamerî tam bir yıl geçmediği (*havelânü'l-havl*) sürece zekât vermelerinin gerekmediği de özellikle belirtilmektedir:

30. "Öşrü verilmiş penç bin kile buğday ambarda bir yıl dursa zekâtı lazım olur mu? Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1120]

31. "Zeyd'in mutasarrıf olduğu arz-ı öşriyyeden hasıl ettiği buğdayın öşrünü sipahiye verdikden sonra buğdayın kendüye kifayet ettüğinden ziyadesini ticaret niyetine hıfz idüp bir yıl murûr ettikden sonra buğday nisap miktarı olıcak zekât lazım olur mu? Cevâb: Olur. Ebussuûd."[1121]

[1117] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 204[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].

[1118] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[a].

[1119] Ebû Yusuf, *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, 124; Semerkandî, *Tuhfetü'l-Fukehâ*, 324; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, 4/365-366; Kâsânî, *Bedâ'i'u-Sanâ'i'*, 2/57; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 192.

[1120] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b].

[1121] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b].

32. “Mesele: Bu surette hâsıl-ı mezbûr nisab mikdarı olup havl dahi geçse havâic-i asliyesinden ziyade dahi olsa zekât alınmak lazım olur mu? el-Cevâb: Asla olmaz, mal-ı ticaret değildir. Ebussuûd.”[1122]

16, 17, 18, 19, 21, 22, 33, 34, 35 ve 36 numaralı fetvalarda da vurgulandığı üzere “arazinin tahammülüne göre vazife-i öşrüyyesi ne ise” tahrir defterine o miktarda sipahinin *harâc-ı mukâseme/öşür* vergisini reayadan alma hakkına sahip olduğu kaydedilirdi. Buna göre sipahi öşürü kayıt edilenden daha fazla tahsil etme hakkına kesinlikle sahip değildi:

33. “Vazifesi öşür olan yerlerden olup el-Yahudî’nin tasarrufunda olan tarlalardan hasıl olan hububattan sahib-i arz öşrün almayup mücerred ‘zimmîler yedide bir verirler’ deyü aliyadan dahi yedide bir almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vazife-i öşrüyyesi ne ise anı alur. Esad Efendi.”[1123]

34. “Zeyd-i sipahinin timar-ı toprağında olan tarlalardan ‘sekizde bir öşür alına’ deyü defter-i hakânide mukayyed olmağla ol tarlalara mutassrırıf olan kimesnelerin ol tarlalarda hasıl olan mahsullerinin ber muceb-i emr defter-i kadimden verilegeldiği üzere sekizde birini Zeyd’e verirler iken Zeyd, kanaat etmeyüp ‘beşe bir verile’ deyü bir tarikiyle ferman aldıktan sonra ol kimesnelere kadimden verilegeldiği üzere ‘sekizde bir verile’ deyü emr-i sultani verilmekle mahsullerinin sekizde birini Zeyd’e vermek istediklerinde Zeyd mücerred ‘mukaddemen beşe bir verile deyü ferman verilmekle beşe bir alurum’ deyü hilâfı emr-i defter ol kimesnelerden ziyade nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd.”[1124]

35. “Mesele: Bir karye ehlinden matekaddümden öşür alıgelseler haliya (sipahi) ‘Sümün alırım’ demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Vazife-i kadimden ne ise ol alınur. Ebussuûd.”[1125]

36. “Öşür alınan yerin rub‘u alınmaz […].”[1126]

Fakat 33, 34, 35 ve 36 numaralı fetvalarda vurgulandığı üzere sipahilerin kayıtlı olandan daha fazla vergi tahsil etme hakkı olmamasına rağmen bazılarının bu hususa riayet etmedikleri ve daha fazlasını talep ettikleri görülmektedir. Keza 990/1582 tarihli bir sicil kaydına göre de Üsküdar’da Akkilise köyüne kayıtlı reaya ayrıca sipahilerin kendilerinden “öşürlerin muktezâ-yı şer‘ ve kânûn üzere almayıp ziyâde alıp zulm ve te‘addî ettiklerini” şikayet etmişlerdi. Kadıya gönderilen hükümle söz konusu sipahilerin “men‘ ü def‘ edilip hilâf-ı şer‘ ve kânûn ve defter kimesneye iş ettirilmeyüp, ger şimdiye değin şer‘a ve kânûna ve deftere muhâlif nesnelerin dahi almışlar ise ba‘de’s-sübût geri alıveresiz”[1127] şeklinde hukuksuz uygulamalarına müsaade etmemeleri gerektiği yönünde

---

[1122] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80), vr. 204[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].

[1123] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b]-13[a].

[1124] *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 3[b]-4[a]; *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[a].

[1125] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80), vr. 208[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[b].

[1126] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 13[b].

[1127] *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/304-305, hk. no: 766.

ferman gönderilmişti.[1128] Buna göre mezkûr fetvalar ile sicil ve arşiv kayıtlarının kanun hükümleriyle uyumlu bir şekilde tatbik edildiğini dolayısıyla sipahinin, timara kayıtlı reayasından alma hakkına sahip olduğu harâc-ı mukâseme/öşür vergisini tahrir defterine kaydedildiğinden daha fazla bir miktarla tahsil etme hakkına sahip olmadığını göstermektedir. Hatta öşür alınan yer tahrir defterine "mukâtaaya[1129] dönüştürülmüştür" şeklinde kayıt edilmişse sipahi/sahib-i arz mukâtaaya razı olmayıp öşür almak istese bu hususta yeni bir emr-i sultânî yoksa talebi kabul edilemezdi (bk. 37 numaralı fetva). Keza sipahi mesnedsiz iddialarla öşrü gizlediklerini beyan edip reayaya hukukî yaptırımlarda bulunamazdı (bk. 38 numaralı fetva):

37. "Muharrir-i vilayet, Zeyd'in tasarrufunda olan yerlerin öşrünü kaldırup mukâtaa bağlasa ba'dehu Zeyd vefat idüp yerleri ahar tasarruf ederken sahib-i arz 'zikrolunan yerlerden mukâtaa almayup öşür alırın' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, emri olmıyacak."[1130]

38. "Mesele: Zeyd-i sipahi, reayasına öşür gizlemediklerine yemin vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: 'Mikdar-ı muayyen gizlediniz' diye dava eder ise olur. Ebussuûd."[1131]

Reayanın öşür/harâc-ı mukâseme vergisinde sorun yaptığı başka bir mesele de öşrünü vermiş olduğu tahıldan bir kısmını tohum olarak kullanması halinde elde edeceği hasılatta öşrünü vermiş olduğu tohum miktarını tekrar öşüre dahil etmek istemediğiydi. Reayanın bu talebinin de Ebussuûd Efendi tarafından redddedildiği dolayısıyla öşrü verilmiş tohumdan elde edilen yeni hasılata söz konusu tohum miktarının dahil edilmesi gerektiği yönünde görüş belirttiği görülmektedir:

39. "Zeyd öşrü çıkmış buğdayından tohum alup hasıl oldukdan sonra tohum miktarı buğdayı ifraz idüp öşrün vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd Efendi."[1132]

40. "Mesele: Öşrü verilmiş hububatdan bir miktar tohum alınup ekilse hasıl olan galle tohum çıktıkdan sonra mı ta'şir olunur yoksa cümlesi mi ta'şir olunur? el-Cevâb: Cümlesi olunur."[1133]

41. "Mesele: Zeyd mîrî yeri ziraat idüp hâsıl oldukda tohum ve hakk-ı deştibân ihrac olunup baki kalanın nısfın emin mîrî için zapt idüp nısf-ı aharın Zeyd-i mezbûr almak kanûn-ı kadîm iken bir sene Zeyd'in adamları eküp şiddet-i baran olmakla şey'i kalîl hâsıl olup tohumundan ziyade nesne hâsıl olmasa emin tohumun nısfın ihrac idüp nısf-ı aharın taksim eylemeğe kâdir olur mu? el-

[1128] Bu hususla ilgili benzer bir arşiv kaydı için de ayrıca bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 46/634.
[1129] Mukâtaa kavramı Osmanlı vergi sisteminde genellikle bir gelir birimini ifade etmek anlamında kullanılmaktadır. Bu kavramın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği anlamlar için bk. Mehmet Genç, "Mukâtaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/129. Burada devletin bir arazi veya bölge için elde edilecek ürün/gelir miktarını kesin olarak bilmeden tahrir defterine almak için belirlediği miktar-ı muayyen anlamında kullanılmaktadır.
[1130] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 67[b].
[1131] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[a].
[1132] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[b].
[1133] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b].

Cevâb: Adeten emirsiz vaz‘-ı kadîm tağyîr olunmaz amma şer‘an tohum ihrâc olunmaz. Ebussuûd.”[1134]

42. “Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tarlaları olan kimesnelerden ber muceb-i emr û defter kadimden alınagelen öşrü mahsulün talep ettikde ol kimseneler ‘biz mahsulü mezbûreden tohumu ihraç idüp baki kalan mahsulün öşrünü veririz’ deyüp bigayr-ı vech vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. Ebussuûd.”[1135]

CK (III)’de vaz edildiği üzere verimsiz bir sene geçiren ve ancak el ile toplanabilen/biçilen buğday, arpa, yulaf ve çavdar cinsi tahıllardan öşür alınmaması gerekiyordu. Buna karşın el ile biçilse de burçak, mercimek, bakla, nohut, böğrülce gibi ürünlerden ise öşür alınırdı.[1136] Fakat vaz edilen söz konusu kanun hükmüne göre hububatı orakla biçmediklerini elle biçtiklerini buna göre az verim elde ettiklerini bu sebeple öşürle mükellef tutulmamaları gerektiği yönünde beyanları olan reayanın isteğinin Sun‘ullah Efendi (ö. 1021/1612) tarafından makbul görülmediği anlaşılmaktadır:

43. “Bir vakfın yerlerinde hasıl olan hubûbatdan sahib-i arz öşr taleb ettikde mahsul kabz edenler ‘Biz hubûbatı orakla biçmedik, elimiz ile yolduk’ deyü öşr vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Hubûbdan olmazlar, saman ise olurlar.”[1137]

Sun‘ullah Efendi’nin şeyhülislam olduğu dönemler[1138] ve vefat ettiği tarih göz önünde bulundurulduğunda onun döneminde zikri geçen kanun hükümlerinin yürürlükte olduğunu gösteren mevcut bir hüküm de olmadığı için mezkûr 43 numaralı fetvada ifade ettiği görüş yüksek ihtimalle CK (III)’de vaz edilen hükümlere karşı belirtilmiştir.[1139] Bu durumda Sun‘ullah Efendi’nin bu görüşüyle söz konusu kanun hükmüne aykırı görüşte olduğu söylenebileceği gibi onun görüşünün CK (III)’de vaz edilen hükmün sonradan yürürlükten kaldırılmasına yol açtığı da söylenebilir. Fakat fetvada soruya konu olan husus göz önünde bulundurulursa onun döneminde reayanın CK (III)’de vaz edilen “burçak, mercimek, bakla, nohut, böğrülce vs. gibi ürünler haricinde buğday, arpa, yulaf

---

1134 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80), vr. 209[a]. Bu fetvanın diğer bir formu için bkz. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[b].

1135 *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 4[a]; *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[b].

1136 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/323.

1137 Sun‘ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun‘ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3[a-b].

1138 2 Ekim 1599/1008’de Şeyhülislamlık makamına getirilen Sun‘ullah Efendi 2 Ağustos 1601/1010’da azledildi. 5 ay sonra tekrar göreve getirilen Sun‘ullah Efendi, otuz dört gün sonra tekrar -25 Şâban’da (7 Şubat)- azledilmiştir. Bk. Mehmet İpşirli, “Sun‘ullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/530-532.

1139 “El ile yolunandan öşür alınmaz dedükleri orağa gelmeyüp el ile yolunup ancak tohumu hasıl olan arpa ve buğday ve alef ve çavdardan öşür alınmaz; yoksa kadimden el ile yolunan burçak ve mercimek ve bakla ve nohud ve böğrülce ve sair kadimiden bunların emsâli el ile yolunandan [biçilenden] öşür alınur.” Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[b]; Akgündüz, *OK*, 7/323.

ve çavdar gibi hububatlardan el ile yolunandan [biçilenden] öşür alınmaz" şeklindeki kanun hükmünü referans alarak -buğday, arpa, yulaf ve çavdar gibi- hububatlarını orakla değil el ile biçtiklerini öne sürüp öşür vermek istemedikleri ve onun buna karşı aykırı görüşte olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki *kanûn-i Osmânî*ler içerisinde sadece CK (III)'de vaz edilen söz konusu hükümlere dair Sun'ullah Efendi dışında ulemanın buna karşı aykırı görüşte olduklarını gösteren açık bir veri bulunmasa da yukarıda zikri geçen 12 numaralı fetva ışığında Ebussuûd Efendi'nin 3-4 müd miktarı hasılat elde eden reayanın bunu öne sürerek öşür ödememe yönündeki isteklerini kabul etmediği ifade edilmişti. Aynı şekilde 41 numaralı fetvada da onun "şiddet-i baran olmakla şey'i kalîl" elde edilen hasılattan en azından öşrü ödenmiş tohum miktarını nisap dışı bırakılmasını talep edip bu şekilde öşrü ödeme arzusunda olan reayayı reddettiği görülmektedir. Bu durumda mezkûr 12 ve 41 numaralı fetvalar ışığında Ebussuûd Efendi'nin de Sun'ullah Efendi'yle aynı kanaatte olduğu söylenebilir.

Ebussuûd Efendi ve Sun'ullah Efendi'nin mezkûr fetvaları CK (III)'de zikredilen kanun hükümlerini onaylamadığı yönündeki değerlendirmemiz doğru kabul edilse bile CK (III)'de vaz edilen "burçak, mercimek, bakla, nohut, böğrülce gibi ürünler haricinde buğday, arpa, yulaf, çavdar vs. gibi hububatlardan el ile yolunandan [biçilenden] öşür alınmaz" şeklindeki kanun hükmünün gayr-ı şer'î olduğu ileri sürülemez. Zira reayadan tahsil edilen öşür, şer'î öşür/zekât değil de harâc-ı mukâseme karşılığındaki öşürdü. Sultan şer'î öşürle mükellef olan reayayı muaf tutma yetkisine sahip değilken harâc-ı mukâseme mukabilinde alındığı belirtilen öşürden mükellefi maslahata binaen muaf tutma hakkına sahipti:[1140]

> 44. "[…] Öşür [zekât], şer'îdir, afv olunmaz. Öşür adına harâc-ı arz [harâc-ı mukâseme] ise Zeyd müstahak olıcak tecvîz olunmuşdur."[1141]

Bu bağlamda mezkûr 44 numaralı fetvanın da Sun'ullah Efendi'ye nispet edilmesi ve onun ilgili kanun hükmüne aykırı görüşte olduğunu gösteren 43 numaralı fetvası birbiriyle çelişkiliymiş gibi gözükmektedir. Zira 43 numaralı fetvada hububatı el ile

[1140] 44 numaralı fetvanın yanı sıra bu hususla ilgili Dede Cöngî'nin daha ayrıntılı açıklamaları için bk.Dede Cöngî, *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl* (Esad Efendi, nr. 3560), vr. 16ª-18ª.

[1141] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3ª.

biçtiklerini dolayısıyla az verim elde ettiklerini öne sürerek o dönemin öşüründen mauf tutulmayı talep eden reayanın talebi ilgili kanun hükmüne aykırı olmadığı halde o bunu yeterli bir gerekçe olarak değerlendirmemişti. Fakat 44 numaralı fetvada ifade edilen görüşe göre reayanın kanun hükmünün de bahşettiği üzere muaf tutulmaları gerektiği şeklinde de yorumlanabilirdi. Bu durumda Ebusuûd Efendi'yle beraber Sun'ullah Efendi'nin de 44 numaralı fetvada reayanın sultan tarafından öşürden/harâc-ı mukâsemeden muaf tutulabilmesi için "Zeyd [reaya] müstahak olıcak ancak o şekilde tecvîz olunmuşdur" kapsamında CK (III)'teki vaz edilen hükümlerde "el ile yolunmuşdur" şeklinde zikredilen gerekçeyi geçerli bir maslahat olarak yorumlamadıkları söylenebilir.

KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de vaz edildiği şekilde Rumeli'de çift sahibi gayr-ı müslim reayadan hububatın demedinden 1/10 öşür ve %3 sâlâriye, başağından ayrıştırılmış saf tahıldan (çaçdan)[1142] ise 1/10 öşür ve %2.5 sâlâriye tahsil edilmekteydi. Fakat görünen o ki başağından ayrıştırılmamış tahıldan (demedden) öşür vermek Müslüman reaya için geçerli bir tercih imkânı değildi. Bu husus zikri geçen kanunnâmelerde bilhassa gayr-ı müslim reaya için geçerli bir tercih olarak ele alınırken Müslüman reaya için de aynı imkânın olup olmadığı hususu açık olmasa da bu hususla ilgili Sun'ullah Efendi'ye ait bir fetvada başağından ayrıştırılmamış tahıldan (demedden) öşür almanın mutâda muhalif olduğu için kabul edilemeyeceği belirtilmektedir. Bu nedenle söz konusu imkânın yani hububatın başağından ayrıştırılmadan ta'şîre konu edilemeyeceği anlaşılmaktadır:

45. "Zeyd-i sipahi reayadan hubûb harmanı yerine gelüp 'dökülmeden on demedde birin alurum' deyü mutâda muhalif ta'şîre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1143]

Aynı şekilde reaya, sipahinin payına düşen öşrü harman yerinde başağından ayrıştırılmış hasılattan değil tarlada başağından ayrıştırılmamış hasılattan tahsil etmek ve henüz öşrünü ödemediği halde mahsulünü kaldırmak ve tasarrufta bulunmak istiyordu. Sırasıyla 46 ve 47 numaralı fetvalarda reayanın söz konusu taleplerinin mutâda/yürürlükteki uygulamaya aykırı olduğu için onaylanmadığı görülmektedir:

46. "Mesele: Zeyd'in zer' ettüği hububun mutâd üzere sipahi 'harmanına getirüp döktükden sonra

[1142] Çaç: Başağından temizlenmiş saf tahıl demektir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/350, dn. 4.
[1143] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 67[b].

öşrün alurın' dedikde Zeyd 'tarlada müdden onda birin al' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1144]

47. "Öşür verilmeden mahsul kaldırılmaz: Arz-ı mîrîye tasarruf edenler aşar ve rüsûmun eda [etmeden] ve sahib-i arzla rızalaşmadan mahsulün tarladan kaldırmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, memnu'dur; özr ve hıyanetdir belki yerler yezidlerinden ihraca ba'is olur. Pîr Mehmed Efendi."[1145]

Buna göre reaya, mahsulünü sipahisinin harmanına getirip başağından ayrıştırmadan önce sipahiden hasılatın ta'şîr edilmesini istemek ve henüz öşrünü ödemediği hasılatına dair bir tasarrufta bulunmak hakkına sahip değildi. Başka bir deyişle ta'şîr işlemi belirtilen şekilde gerçekleşmediği müddetçe reayanın mahsulünü harmandan kaldırmaması, yememesi ve herhangi bir işleme konu yapmaması gerekiyordu. 46 ve 47 numaralı fetvalarda vurgulanan bu hususlar hâriçten gelip bir sipahinin toprağında ziraat eden reaya için de geçerliydi:

48. "Mesele: Zeyd-i sipahinin toprağında haricden ziraat eden reaya aid olan hukuku setr û ketm eyleseler helal olur mu? el-Cevâb: Hukûk-ı şer'îyi ketm eyleseler âsim olurlar, harâç vermeden yemek caiz olmaz. Çivizade."[1146]

Buna karşın reaya mahsulün öşrünü eda etmeden tüketmiş ve vefat etmiş olsa bile sipahi öşürden doğan hakkını müteveffanın veresesinden talep etme hakkına sahip olduğu gibi kendisi de kabzetmeden önce vefat etmiş olması durumunda yerine onun veresesi de tahsil etme hakkına sahip oluyordu:

49. "Zeyd, Amr-ı sipahinin timar-ı toprağında tapu ile olan tarlasında hasıl olan şu kadar kile buğday [?] öşrünü vermeden ahzu istihlak idüp ba'dehu öşrü damin olmadan Zeyd fevt olsa Amr ol mahsulün öşrünü Zeyd'in terekesini kabz eden veresesinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd."[1147]

50. "Mesele: Zeyd-i sipahi ba'de vakti'l-hasad kable kabzi'l-âşar vefat eylese veresesi Zeyd'e ait olan âşarını reayadan kabza kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar, emr-i veliyyü'l-emr ile."[1148]

[1144] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].

[1145] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[a-b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[a].

[1146] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 14[a].

[1147] *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 3[b]; *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[a]. Bu fetvanın derkenarında "gallenin harâç veya öşrü verilmeden yenilmesinin helal olmadığı fakat öşrünü verme kararlılığında olan kimse yerse öşrünü tazmin etmeyi kabul etmiştir." şeklinde *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'den bir görüş nakledilmiştir. Bu hususta 17. yüzyıla ait bir fetva için bk. Mevlânâ Pîrî Efendi, *Suveru'l-Fetâvâ*, müs. es-Seyyid Muhammed b. eş-Şeyh İbrahim (ist. 1037/1627), Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade H. Paşa, nr. 243, vr. II[a]. 18. yüzyılda *Fetâvâ-yı Abdürrahim* ile *Netîcetü'l-Fetâvâ*'da aktarılan diğer fetvalar için de sırasıyla ayrıca bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/30; *Netîcetü'l-Fetâvâ: Şeyhülislam Fetvaları*, (der). es-Seyyid Ahmed Efendi ve es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, haz. Süleyman Kaya v.dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 34.

[1148] Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 99[b].

Aynı şekilde sipahinin öşürden doğan hakk-ı payı müteayyin olduktan sonra reayaya emanet olarak bırakıp kabzetmeden önce vefat etse ve söz konusu müteveffanın hakk-ı payını mevkûfât emini almış olsa bile veresesi dava edip alma hakkına sahipti:

51. "Zeyd'i sipahi timarı mahsulünü ta'şir idüp hakkı müteayyin oldukda yine reaya zimmetine emanet koyup Zeyd fevt olup oğlu Amr kaldıkda mahsulü mezbûreyi mevkûfât emini alup Amr'a vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Çivizâde Mehmed Efendi."[1149]

Fakat reayanın mahsulünü kayıtlı olmadığı sipahinin harmanında sırf harman etmesi nedeniyle harman sahibi sipahi, hiçbir şekilde öşür talep etme hakkına sahip olmazdı:

52. "Zeyd-i deyudenin raiyyeti ahar karye toprağında ziraat idüp öşrün ol karye sipahisine verdikden sonra Zeyd-i mücerred 'benim zabıtı olduğum karyede harman eyledün' deyü yine öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1150]

Yukarıda 47 numaralı fetvada bilhassa vurgulandığı üzere nasıl ki reaya öşrünü eda etmeden mahsulünü harmandan kaldırma ve herhangi bir tasarrufta bulunma hakkına sahip olmuyor idiyse KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da vurgulandığı üzere sipahi de harmanda ta'şîr edilmeyi bekleyen mahsulü bir haftadan daha fazla bekleterek reayayı mağdur etme hakkına sahip değildi. Sipahiye bunun için tanınan bir haftalık süre aşıldığında reaya marifet-i hâkim ile harmanlarını kaldırma hakkına sahip olurdu. Bu husus aşağıda belirtildiği üzere *kanûn-i Osmânî* derlemelerinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktaydı:

KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Timar erleri ve ummal harman ölçmekde nesne almak içün tehir ederler imiş. Ol babda bir hafta tevakkuf ederler. Eğer gelüp ölçmezlerse köyün imamı ve kethüdası ve yarar adamları marifeti ile ölçüp ambara koya. Timar eri ve amil 'benüm marifetimsiz ölçdün' deyü ol kimesneyi incitmeyeler. İncidirlerse kadı men ede."[1151]
KSSH, KSMH:	"Sipahi ve amil harman ölçmeği ziyade tehir etmeyeler [etmeyüp heman, KSMH], [bir, KSSH] hafta tevakkuf edeler [oluna, KSMH], gelüp ölçmezse köyün imamı ve kethüdası ve yarar adamları [marifeti, KSSH] ile [varup, KSMH] [harmanı, KSSH] ölçüp ambara koyalar [ambarına teslim edeler, KSMH]. Sonra gelüp 'bizim marifetimiz yoğiken ölçdün' deyü incitmeyeler [benim marifetim yok iken niçün ölçdünüz' deyü söyleduğüne amel olunmaya, KSMH]."[1152]

[1149] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a-b].
[1150] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[a].
[1151] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 48v-49r; Akgündüz, *OK*, 2/67; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 170[a] (20[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 37[a]; Akgündüz, *OK*, 7/353.
[1152] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 17[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 159; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 44[a]; Akgündüz, *OK*, 8/123.

Mezkûr *kanûnî Osmânî* derlemelerinde sipahilerin harmanda bekleyen harmanı ta'şir etmeleri gerektiği hususu için tayin edilen bir haftalık süreyi fetvaların da esas alıp almadığı açık değilse de ilgili bir fetvada Ebussuûd Efendi, mahsulün ta'şîrini te'hîr edip reayayı mağdur eden sipahinin ayrıca ta'zîr cezasına çarptırılması gerektiğini vurgulamaktadır:

53. "Mesele: Bir karye ehlinin harmanları ta'şîr olunmalı oldukda şahnaları [sipahi] gelip ta'şîr etmeyip zarar lazım geldikde mezkûrlar marifet-i hâkim ile harmanların götürmeğe şer'an kâdir olurlar mı? Cevâb: Kâdirlerdir, reayasını te'hir ile muzdar [mağdur] ettiği için ta'zîr-i şedîd lazımdır. Ebussuûd."[1153]

Sipahi, mahsulü ta'şîr edip payına düşen öşrünü reayadan almadan ona satmak hakkına sahip değildi (bk. 54 numaralı fetva). Fakat sipahi, reaya ile karşılıklı anlaştıktan sonra istediği başka bir vakitte öşrünün tahsilini te'hîr etme hakkına sahipti (bk. 55 numaralı fetva). Karşılıklı anlaşma olmaksızın sipahi öşrünü bir şekilde tahsil etmeyip reayada bırakır, reaya da söz konusu sipahinin hissesine düşen hisseyi tüketmiş veyahut elden çıkarmışsa sipahi bir sonraki yılda reayanın elde ettiği üründen önceki yıla ait hissesini hesaplayarak piyasa fiyatına göre kıymetini tahsil etmek şeklinde alabilirdi (bk. 56 ve 57 numaralı fetvalar). Ne var ki sipahi reayadan, kalan öşrünü talep ettiğinde reaya tüketmiş veyahut elden çıkarmışsa yani ödeme imkânına sahip değilse, hâkim de sipahinin söz konusu kalan öşrünü piyasa fiyatına göre belirledikten sonra reaya öşrün kıymeti yerine daha sonra öşrü aynî olarak ödemeyi tercih edip taahhüt etse sipahi illaki öşrünü kıymet olarak tahsil etmeyi diretme hakkına sahip değildi (bk. 58 numaralı fetva). Ayrıca sipahi, reayanın zimmetinde kalan öşrünün reayadan kaynaklanmayan celâlî yağmalanmaları yüzünden mahsulün tamamıyla beraber yağmalanması durumunda reayayı mesul tutamaz ve bu nedenle söz konusu öşrünün kıymetini dahi talep etme hakkına sahip olamazdı (bk. 59 numaralı fetva):[1154]

54. "Mesele: Zeyd-i sipahi reayası üzerinde olan öşrünü almadan yine reayaya bey' eylemek şer'an caiz olur mu? el-Cevâb: Ne kadar bey'i sahihdir derse [de] bey'i sahih değildir. Ebussuûd."[1155]

[1153] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 31[b].

[1154] 59 numaralı fetvanın yanı sıra Şeyh Bedreddin'e göre reayasını eşkıya ve gasp olaylarına karşı koruyamayan sultan bu sebeple malı telef olan kimselerden vergi isteme hakkına sahip olamazdı. Bk. Şeyh Bedreddin, *Fıkıh Ekolleri Arasındaki Tartışmalı Konuların İncelikleri: Letâifü'l-İşârât Fî Beyâni'l-Mesâili'l-Hilâfiyyat*, ed. Hacı Yunus Apaydın, çev. Hacı Yunus Apaydın v.dğr., (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012), 108.

[1155] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].

55. “Sipahi öşrü murad ettiği zaman alır: Sipahiye ait olan öşrü reaya zamanında teslim murad eyledükde sipahi almayup vakt-i kaht zamanına te’hir eylese ol vakit almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehü Ebussuûd.”[1156]

56. “Zeyd-i zaim timar-ı mahsulünü ta’şîr ettikden sonra dahi reayasından aşarın almadan ahar vilayete gittikde evvel sene buğday varsa [yani söz konsu yıla ait öşrünü almadığı buğday kaldıysa] ve sair hububat ziyade kıymet çıkup reaya cümle mahsullerini satup ekl ettiklerinden sonra Zeyd gelüp evvel senede olan narh üzere reayadan aşarın kıymetin talep ettikde sonraki yılda ucuzluk olmağın reaya sonraki yıllık mahsulünden evvelki senenin aşarın aynî ile buğday verüp ‘halen olan narh üzerine kıymetin verüriz’ demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. [Mâlûlzâde Mehmed Efendi.]”[1157]

57. “Mesele: Zeyd-i sipahi seferde olmağla reayada olan aşarını almayup gelüp ol sene çıktıkdan sonra reayaya telef ettikleri öşrün mislini aldırmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.”[1158]

58. “Zeyd-i sipahi reayasında olan öşrü gallatı talep idüp vermeğe kâdir olmadıklarında hakimü’ş-şer’ narh-ı rûzî üzere kıymetin hükmedüp mezbûrlar kıymetin bu rûz zamanı vermeyüp ba‘dehu Zeyd kıymetin istedikde mezbûrlar Zeyd’e ‘hasılın al demeğe’ kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Kadızâde Ahmed Efendi.”[1159]

59. “Zeyd timarı dahilinde olan karyenin iki sene aşârın kabz etmeyüp reayanın üzerinde kalsa ba‘dehu talep ettikde reaya ‘karyemizi celâlî garet etti’ deyü aşâr-ı mezkûreyi vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar, cümlesi garet olundı ise.”[1160]

Bu bağlamda yine câbi-i öşr, bir vakfa ait öşrü piyasa fiyatından daha düşük bir fiyata sattığı teftişten sonra kesinleşirse piyasa fiyatı hesaplanarak eksik yapılan ödeme söz konusu câbi-i öşr olan kimseden tahsil edilirdi:

60. “Mesele: Zeyd-i câbî, cibâyetinde reayâdan aldığı mahsûlü bey‘ ettikde narh-ı rûzîden eksiğe bey‘ eylese emr-i şerîf ile teftiş olundukda, a’yân-ı vilâyetten ol zaman narh-ı rûzî ne idüğü malûm oldukdan sonra, mezbûr câbîden narh-ı rûzî üzere akçeyi, mütevellî-i vakf almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Kâdirdir.”[1161]

Öşür ve sâlâriye timar sisteminde sipahinin elde ettiği en önemli gelir dilimlerinden biri olmasının yanı sıra bu vergiler bazen de medrese müderrislerine görevleri karşılığında tevcih edilirdi. CK (III)’de vurgulanan bu hususa göre kendisine görevi karşılığında tevcih edilen (öşür, cizye, resm-i çift vs. gibi) vergileri (hakkını) müderris, toplamadan azledilmesi halinde yıl içerisinde yeni müderris ile azledilen müderrisin ne kadar süre görev yaptıkları göz önünde bulundurulur ve bu şekilde mahsul veya bedeli/vergi on iki ay ve güne bölünerek paylaştırılırdı.[1162] Bu durum *Fetâvâ-yı*

[1156] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 45[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[b].
[1157] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a].
[1158] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b].
[1159] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].
[1160] Sun‘ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun‘ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3[b].
[1161] Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80), vr. 110[b].
[1162] “... nam müderris […] nam Medresede seneden berü müderris olup medrese-i mezbûre mahsulü senevi olup vakt-i hasada üç ay kaldıkda medrese-i mezbüre filana tevcih olunup ‘cümle mahsul benim tahvilime düşmüşdür’ deyü bana aid olan hakkımı vermekde taallül idüp emr-i şerifim taleb etmeğin; imdi bu babda tahvil ve hasad itibar

Sun'ullah'da zikredilen fetvaların da kanuna mutabık bir şekilde ele alındığı görülmektedir:

61. "Mahsulü öşr ve cizye-i kefere ve resm-i çift olan medreseye hasaddan beş ay evvel müderris olan Zeyd ile müderris-i sâbık Amr ortasında mahsul-i sene ne vecihle taksim olunur? el-Cevâb: Öşrün tamamı tamam sene add olunup sene-i sâbıka nihayetinden ol zamana gelince cem olunan mahsulü on iki aya kısmet olunup Zeyd ve Amr'a kaçar ay düşerse kısmet olunur.[1163]

62. "Vakfı zıyâ ve muzâri olup bazı hâsılı bağ ve bağçeden ve bazı aşâr-ı hubûbdan ve bazı resm-i zemînden olan medresenin müderrisi Zeyd, vasat-ı senede hasad u gılâle üç ay kaldıkda mazûl olup yerine Amr müderris olsa mahsulât-ı medrese Zeyd ile Amr beynlerinde ne vechle taksim olunur? el-Cevâb: Mahsul tamam oldukda tamam-ı sene add olunup cümle mahsul şuhûra taksim olunur."[1164]

61 ve 62 numaralı fetvalarda belirtildiği şekilde mevcud yetkili azledildiğinde terekeden/vergiden doğan hakkı yeni atanan görevliyle aralarında görev yaptıkları süre dikkate alınarak paylaştırılırdı. Fakat eğer mahsul sararmış yani biçilme olgunluğuna eriştiği halde biçilmemişse bile mevcud yetkili (terekenin tevcih edildiği sipahi, sancakbeyi, vakıf, müderris vs. kimse) azledilse bile terekenin/verginin tamamanı alma hakkına sahip olurdu:

63. "Zeyd-i sancakbeğin timarının terekesinin bazı biçilüp ve bazı biçilmeye salih olup sararduğu zamanda Zeyd mazül olup yeri Amr'a verildikde mahsul kimin olur? el-Cevâb: Cümlesi biçilmeye salih oldu ise Zeyd'indir, biçilmek lazım değildir."[1165]

Öşür ve sâlâriye timar sisteminde sipahinin elde ettiği en önemli gelir dilimlerinden biri olduğu gibi vakıfların da önemli gelir kalemlerinden biriydi.[1166] Dolayısıyla vakfa ait bir araziye mukâtaa yoluyla mutasarrıf olup ekip biçen reayadan vakıf mütevellisi de öşür alma hakkına sahipti (bk. 64 numaralı fetva). Aynı şekilde bir kimseye görevi karşlığında vakıf edilen yerlerden kişinin elde edilen hasılatından sipahi öşür alabilirdi (bk. 65 numaralı fetva):

64. "Zeyd mukâtaa ile mutasarrıf olduğu vakıf çayırı ziraat eylese mütevellî öşr almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur, vakfa enfa olup arz beytü'l-mâl olmakla memnû değil ise."[1167]

---

olunmaz; şuhür û eyyama taksim olunur. Hak üzere göresiz. İlkâ-i bizrden vakt-i hasada dek ne mikdar zaman mürür idüp eda-ı hizmet etmiş ise, şuhür ve eyyam hesabınca taksim idüp cümle mahsulden müstahak olduğu hakkını alıveresiz." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 4[b]; Akgündüz, *OK*, 7/322.

1163 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 31[b]-32[a].

1164 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 32[a].

1165 Ebussuûd Efendi, *Ma'ruzat*, 206, 237.

1166 Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", 34/101.

1167 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 31[a].

65. “Mesele: Bir mescidin imamına meşrûd olan vakıf yerden sipahi öşür almağa kâdir olur mu? Cevâb: Vakıfdan öşür almak meşrudur. Ebussuûd.”[1168]

Ayrıca belirtmek gerekir ki nasıl ki mîrî arazinin rakabesinin bey‘î, vakfı, hibe edilmesi vs. gibi (çıplak mülkiyetin intikalini gerektiren işlemler) caiz görülmediyse bu arazilerden tahsil edilen öşrün de vakfiyyeti caiz değildi:

66. “Mesele: Öşrü verilen arz-ı sultânî, nûk ve hububatın vakfiyeti şer‘an caiz ola mı? el-Cevâb: Olmaz.[1169]

Timar sisteminde tahsil edilen en önemli gelirlerden biri olan hububattan tahsil edilen öşür ve sâlâriyenin vakfiyyetinin caiz olmaması ordunun teçhizatı ve masraflarının temininde herhangi bir kayıp olmasını engellemeye matuf olmalıdır. Zira 16. yüzyılda hububattan tahsil edilen öşür ve sâlâriye vergileri ordunun beslenmesi, teçhizi ve harp masraflarının en az %51.8’ni karşılıyordu.[1170] Kaldı ki yukarıda da ele alındığı üzere mîrî arazinin rakabesinin devlete ait kabul edilmesi ve buna bağlı olarak vergilerin sıkı bir şekilde takip edilip tahsil edilmesinin temel amaçlarından biri bu hususta ordununun iaşesi için gerekli mühimmatın aksamasına neden olabilecek her türlü engeli ortadan kaldırmaktı.

CK (III) belirtildiği üzere “kadîmi mera olarak kabul edilen yerlerin ziraate açılması caiz değildi. Cebr ile ziraat olunsa dahi, mera mukaddemdi ve yine meralığa hükm olunurdu.”[1171] Fakat bilhassa Ebussuûd Efendi ve Pîr Mehmed Efendi’ye göre reayanın mera olan yerlerini elde edeceği hububatın öşrünü ödediği sürece tarlaya dönüştürmelerine engel bir durum yoktu:

67. “Sual: Bir karye halkı meralarından bir kıt’a yeri sahib-i arz marifetiyle ziraat idüp dört beş yıldan beri öşrün verirken ‘Min ba‘d ziraat etmeziz meralık üzere tasarruf ederiz’ demeğe kâdir olurlar mı? Cevâb: Olurlar, meraya hacetleri olıcak. Ebussuûd.”[1172]

68. “Mesele: Bir karye ahalisi kadimi meraları olan yeri söküp ziraat eyleseler halen sipahi hasıl olan hububtan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.”[1173]

Hatta 67 numaralı fetvada ifade edildiği üzere reaya bağlı oldukları karyenin sınırları içerisinde mera olarak ortak kullanım hakkına sahip oldukları yerleri öşrünü

[1168] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 15[b].
[1169] Molla Arap, *Fetâvâ-ı Mevlânâ Arap* (Bağdatlı Vehbi, nr. 585), vr. 83[a].
[1170] Kabataslak veriler ışığında öşür ve sâlâriye vergilerinin ordunun finansmanlığında taşıdığı rolü gösteren ayrıntılı bir malumat için bk. Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 60-66.
[1171] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[a]; Akgündüz, *OK*, 7/323.
[1172] Çorlulu, *Mecmû’atü’l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 255[a].
[1173] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].

ödemek şartıyla sahib-i arz izniyle ziraate açma ve daha sonra meraya ihtiyaçları olunca ziraat etmekten vazgeçip tekrar mera olarak kullanma hakkına sahipti. Söz konusu meranın tarlaya dönüştürülme işleminde karye halkından (hak sahiplerinden) birinin işleme itiraz etmesi ise sonucu değiştiremiyordu. Nitekim Sâdî Efendi'ye göre karye halkından birinin karye halkının ittifakına karşı çıkarak meranın tarlaya dönüştürülmesi işlemine hukuken mâni olma hakkı yoktu:

69. "Bir karye halkı sipahi arzından olan meralarını ittifakları ile ve sipahi izniyle mezraa etmek isteseler içlerinden Amr razı olmayup karye halkını men etmek istese şer'an men idebilür mi idemez mi? el-Cevâb: Allâh-u 'alem, men idemez. Ketebehû el-fakîr Sâdî Efendi ufiye anh."[1174]

69 numaralı mezkûr fetvada ifade edildiği üzere karye halkından biri karşı çıksa bile köylünün itifakla öşrünü ödemek şartıyla meralarını istedikleri zaman tarlaya dönüştürme ve daha sonra tekrar mera olarak kullanma hakkına karşın sipahinin ise söz konusu işlemleri karye halkına veyahut reayaya diretme hakkı yoktu. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse kadîmü'z-zamandan çayırlık olarak bilinen ve biçilen çayırdan sipahi, çayır öşrünü aldığı halde hububat öşrünü alabilmek gayesi için karye halkına söz konusu çayırlık yerlerini tarlaya dönüştürmeyi dayatma yetkisine sahip değildi (bk. 70 numaralı fetva). Aynı şekilde karye halkı da kadîmü'z-zamandan tarla olarak bilinen ve elde edilen hubabatın öşrünü ödedikleri tarlalarını ittifak etseler bile mera olarak kullanmayı talep etmek hakkına sahip değildi (bk. 71 numaralı fetva):

70. "Mesele: Elli yıldan beri çayır olan yeri [sipahi] Zeyd'e 'ek bana ondan öşür ver' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kadimden mezra olmayup çayırdan ne alageldi ise alageldüği resm-i alur. Ebussuûd."[1175]

71. "Bir karyede elli seneden mütecaviz ziraat olunup sahib-i arza öşür verilen tarlaları halen ahal-i karye 'kadimden mera idi' deyü ziraat edenleri ziraatden men etmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Bilâ-subut şer'î olmaz. Esad Efendi."[1176]

Sırasıyla 70 ve 71 numaralı fetvalarda belirtildiği üzere kadîmü'z-zamandan -en az elli küsür yıldan beri- mera olan yerleri sipahi reayasından tarlaya dönüştürmelerini isteme hakkına sahip olmadığı gibi karye halkı da tarla işlevindeki yerlerini meraya dönüştürme hakkına sahip değildi. Hatta hîn-i fetihte tarla işlevinde olduğu halde meraya dönüştürülüp ahalisine bırakılan yerler daha sonra başka bir hükümdar zamanında tarım

[1174] Sâdî Çelebi, *Fetâvâ*, (Şehid Ali Paşa, nr. 1073), 55. (56.) fetva; ayrıca bk. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 478[b].
[1175] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[b].
[1176] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 478[b].

arazisi olarak kaydedildiğinde, ahali-i belde buna itiraz edip bu tarlaların önceden mera olarak kullanıldığını ve bu sebeple söz konusu tarlaların tekrar mera haline getirilerek çayır öşrüne tabi tutulmalarını isteme hakkı yoktu:

72. "Mesele: Padişah-ı İslam bir kale feth ettikde etrafında olan araziyi ahali-i kaleye mera olmak üzere kayd ettirüp ba'dehu gelen padişahlar zamanında muharrir-i vilayet çıktıkda arazi-i mezkûrenin ziyade vus'atı olmağla ol arazide bir kaç çiftlik bağlayup erbab-ı timara mahsul kayd etmekle defter-i sultaniyyede bu vech üzere mukayyed olup minvâli meşrûh üzere ol çiftlikleri ashabı zabt [idüp] öşrü resmini sipahilerine verirler iken halen kale-i merkûme ahalisi 'mukaddemen hin-i fetihte ol arazi bize mera kayd olunmağla bizim meramızdır' deyü çiftlikleri ref' veririn [?] mera olmak üzere ibkaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar."[1177]

Dolayısıyla 72 numaralı fetvada belirtildiği üzere tasarrufu altındaki tarlayı mera edinmek isteyen reaya, rüsûm-ı örfîyyesini ödese bile sipahinin hububattan alma hakkına sahip olduğu öşrünü/harâc-ı mukâsemesini ödeyemeyeceği için sipahi buna izin vermeme hakkına sahipti. Bu durumda İbn Kemal'e göre reayanın tarla işlevindeki arazilerini meraya dönüştürmek konusunda ısrar etmesi halinde sipahi söz konusu tarlaları tapu ile başkasına verme hakkına da sahipti:

73. "Mesele: Zeyd bir mikdar sipahilik yerin rüsûm-ı örfîyesin mah bemah sipahiye verüp mer'a edinmek istedikde sipahi 'elbette ziraat olunmak gerek yahut ahar kimesneye veririn' dise elinden gelir mi? el-Cevâb: Gelir. Ahmed."[1178]

1.2. Sâlâriye

Kanunnamelerde sâlâriye ile ilgili hükümler öşürle birlikte vaz edilmektedir. Bu nedenle ilgili hükümleri öşürden ayrı bir tablo ile sunma metodunu tercih etmedik. Buna göre bir üst başlıktaki kanun hükümlerine göre öşürün yanında sâlâriye adı altında vaz edilen verginin/kısmın KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da yemlik (saman) mukabilinde mükelleflerden tahsil edildiği CK (II)'de bunun bilhassa "mütemmim-i öşür" kapsamında vaz edildiğini ifade etmek gerekir. Dolayısıyla sancaktan sancağa öşürün tahsil edilme miktarına göre sâlâriyenin oranının birbirinden farklı olduğu belirtilmelidir.[1179] Bazı sancak kanunnamelerinde bid'at olduğu belirtilerek yürürlükten kaldırılan[1180] sâlâriye, *harâc-ı mukâseme*nin/*öşür*ün humus (1/5) olarak yüksek bir oranda

[1177] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[a].
[1178] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b]-19[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 207[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[a-b].
[1179] Öşür ve sâlâriyenin nisbetlerini gösteren bir malumat için ayrıca bk. Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 53-54.
[1180] Zeki Arıkan, "Divriği Sancağı Kanunnameleri", *Belleten* LI, sy 200 (1987): 772.

tahsil edildiği bölgelerde ise çoğunlukla alınmazdı.[1181] I. Süleyman devrinden itibaren bazı sancak kanunnâmelerinde vaz edilen bu hususta ki kanun hükümleri yukarıda KP'de "hububattan öşür ve sâlârlık on müdden beş [müd] alına" şeklinde mahsulün yarısı kadar talep edilmesi gerektiği yönündeki değerlendirmemize aykırılık teşkil etmektedir. Zira bu durum KP'de öşür ve sâlâriyenin toplamda ½ olarak tahsil edildiğini göstermekteydi. Halbuki 1/5'ten ½'ye kadar öşürün yüksek bir oranda tahsil edildiği bölgelerde sâlâriye ayrıca alınmamalıydı. Fakat II. Mehmed devrinde "öşür ve sâlâriyenin toplamda ürünün yarısı kadar alınabileceği" yönündeki hükmün I. Süleyman devrinden itibaren "öşür tek başına 1/5 oranında tahsil edildiğinde ayrıca sâlâriye alınmaması gerektiği" şeklinde düzenlenmiş olma ihtimali yüksektir.

II. Mehmed'den itibaren öşürün yanında vaz edilen sâlâriye kısmının ne olduğu ve helal olup olmadığı meselesi de reaya tarafından sorun edilmişti. Kanun koyucular yukarıda ifade edildiği üzere sâlâriyeyi yemlik (saman) mukabelesinde tahsil edilen "mütemmim-i öşür" şeklinde izah etmişlerdi. Ebussuûd Efendi'nin bu hususta yukarıdaki 18 numaralı fetvanın yanı sıra aşağıdaki 1 numaralı fetva ışığında sâlâriye kısmını öşür ile beraber bir değerlendirdiği, buna göre sipahinin 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre öşür+sâlâriye tahsil etme hakkını şer'î olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır:

1. "Sual: Zeyd 'Emr-i padişah ile hububatta öşürden gayrı sâlâriye diye alınan nesne helal değil ise zevcim Hind üç talak boş olsun' dise talak-ı selase vaki' olur mu? Cevâb: Vuku-ı talaka hükm olunmaz, alınan öşür değildir; harâc-ı mukâsemedir. Arzın sekizde bir harâcı alınmağa tahammülü var ise adem-i vuku'-ı talaka hükm olunur, adem-i tahammülü mukarrer ise vuku'a [talaka] hükm olunur. Müşebbeh ise hükm olunmaz. Ebussuûd."[1182]

Nitekim 1 numaralı mezkûr fetvada büyük olasılıkla sipahi ile reaya arasında sâlâriyenin helal olup-olmama meselesine dair sipahinin fetvasına konu olan "öşürden gayr-ı, sâlâriye diye alınan nesne helal değil ise zevcim Hind, üç talak boş olsun, dise talak-ı selase vaki' olur mu?" şeklindeki ilginç bir soruya karşı Ebussuûd Efendi, yukarıda öşür başlığı altında zikredilen 18 numaralı fetvada ifade ettiği "sâlâriye kısmını

[1181] Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 54, dn. 41. Bu hususta ki kanun hükümleri için örneğin "[…] humus virenler sâlâriye virmezler". Bk. Barkan, "947/1540 Tarihli Erzurum Vilayet-i Kanunu", *Kanunlar*, 65; "[…] sâlâriye yalnız öşür alınan yerlerde lâzım olub livâ-i mezbûrda ziraat olunan gallât beşte bir kasim olınmağla sâlâriye zülüm olmağın girü merfu' kayd olumışdır, reayaya aslâ sâlâriyeye teklif olunmaya." Bk. Barkan, "967/1569 Tarihli Malatya Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, 115; ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 189, 197. Bir istisna olarak Karaman Eyaletinde öşür 1/5 tahsil edildiği halde sâlâriyenin alındığı belirtilmektedir. Bk. Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 182; Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)* (T.C. Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019), 156.

[1182] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 258[a].

öşür ile beraber bir değerlendirme" yönündeki görüşünü sürdürmektedir. Dolayısıyla sonuç olarak Ebussuûd Efendi, sipahinin öşürü/harâc-ı mukâsemeyi 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre tahsil etme hakkının şer'î olduğuna binaen reayanın arazisi en az 1/8 oranında harâc-ı mukâseme alınmağa tahammülü vardır şeklinde kayıt altına alınmışsa öşür ile beraber alınan sâlâriyenin de helal olacağı[1183] görüşündedir. Zira eğer arazi 1/9 veya 1/10 şeklinde harâc-ı mukâsemeye tahammülü vardır şeklinde kayıt altına alınmışsa bu durumda alınacak ilave (%3 veya %2,5) sâlâriyelik, kanun dışı talep edilen bir fazlalık olmuş olacaktı. Ki bu durumda alınacak olan sâlâriyenin şer'î olamayacağı mezkûr 1 numaralı fetvada vurgulanmakta, bu durumda "öşürden gayr-ı, sâlâriye diye alınan nesne helal değil ise zevcim Hind, üç talak boş olsun" diyen kimsenin vuku-ı talakına hükmolunurdu.

Fetâvâ-yı Üskübî ve Boyabâdî'nin *Mecmûatü'l-Fetâvâ*'sında zikredilen birer fetvaya göre de sâlâriye kısmının haram kabul edilmediği anlaşılmaktadır:

2. "Zeyd-i sipahi reayasından öşr-i hububu aldıkdan sonra dönüp sâlâriye dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Arazî-i beytülmâl reayaya verildikde cânib-i sultandan ol dahi muayyen ise olur."[1184]

3. "Bir vilayetde vakf-ı muzariden öşrün verdiklerinden sonra 'müdde buçuk kile sâlâriye' deyü sahib-i arza verdiklerü ecilden bir medreseye ma-hakkı olan vez'e dahi reayası medreselerine öşrün ve sâlâriyelerin vaz'-ı kadîm üzere verüp müderrisi mezbûr dahi kabz idüp bazını dahi bey eylese sonra reayadan bazı evveli gelene muhalefet idüp müderrisi mezbûrdan verdikleri sâlâriyelerin almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar."[1185]

Sonuç olarak sâlâriye, öşür ile beraber bir kabul edilerek sipahinin 1/10'dan 1/2'ye kadar arazinin verim durumuna göre (*öşür+sâlâriye=harâc-ı mukâseme*) tahsil etme hakkı şer'î olarak değerlendirilmektedir. Fakat arazinin verim gücüne göre öşürü 1/9 ile 1/10 olarak kayıt altına alınan yerlerden ayrıca sâlâriye tahsil etmek gayr-ı şer'î olacaktı. Ayrıca KSMH'da belirtildiği üzere sipahinin öşür ve sâlâriyeyi tahsil ettikten sonra tekrar yemlik adı altında yeni bir sâlâriye almalarının kesinlikle caiz olmadığı da özellikle ifade edilmektedir. Buna karşın reayanın da bazen sadece sâlâriye kısmını (%3 veya %2.5) ödeyip bunu *harâc-ı mukâseme/öşür* yerine saymak istedikleri anlaşılmakta fakat

[1183] Ayrıca Ebussuûd Efendiye nisbet edilen başka bir fetvada […] sâlâriye deyü reayadan kırk müdde bir müd galle [%2.5] dâhî sipahi alup […]" şeklinde yaptığı atıf onun sâlâriye adı altında alınan miktardan haberdar olduğu ve bunu haram kabul etmediğini göstermektedir. Bk. Leyla Özpolat, "1 Numaralı Konya Şer'îyye Sicili (970-1019/1563-1610) (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), Metin bölümü, 47.

[1184] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 67[b].

[1185] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a].

ulemanın bunu onaylamadığı görülmektedir:

4. "Mesele: Zeyd'in timarı dahilinde vaki olan arazinin öşrün cem kılan Amr ve Bekir'e 'yemlik' deyü verdikleri bir mikdar buğdayı ba'dehu reaya 'öşre mahsub eyleriz' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1186]

Yukarıda da ifade edildiği üzere (KKÖO, KSSHK, CK (III) ve KSMH derlemelerindeki) kanun hükümlerinde öşür ve sâlâriye adı altında toplamda arazinin verim gücüne göre en az 1/8 alınması gerektiği belirtilen buğday, arpa, darı ve çavdar cinsi hububatın dışındaki nohud, mercimek, bakla, keten vs. gibi el ile yolunup biçilen diğer tahıllardan sâlâriye alınmadan sadece 1/10 öşür alınması gerektiği vaz edilmişti. Fakat reayanın sâlâriyesi alınmayan sadece öşrü talep edilen bu tahıllardan bazen öşür de vermek istemedikleri anlaşılmaktadır:

5. "Zeyd-i sipahi timarı toprağında araziye mutasarrıf olan Amr'ın ol araziye ektiği nohut ve mercimek, sisam, ketenden ber-muceb-i emr ü defter kadimden alınagelen öşrünü Amr'dan talep etdikde Amr bi-gayr-ı vech vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1187]

Öşürün yanında tahsil edilen ve bir üst başlıktaki 18 numaralı fetvanın yanı sıra burada zikredilen 1, 2, 3 ve 6 numaralı fetvalar ışığında haram olarak kabul edilmediği anlaşılan sâlâriye, Nişancı Hamza Paşa (ö. 1014/1606) ve Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö. 975/1567) dönemlerinde vaz edildiği belirtilen kanun hükümlerine göre "sâlâriyesi defterde mestûr olmayan sâdât ve sipahi çiftlikler yerlerinde öşür alınırken sâlâriye alınmazdı."[1188] şeklinde ilave edici hükümlerle yeniden düzenlendi. *Fetâvâ-yı Üskübî*'de yer alan bir fetvaya göre söz konusu düzenlemeye aykırı bir şekilde sipahinin muaf tutulan sadat ve asker taifesinden sâlâriye almak istediği fakat kanun hükmüne mutabık olarak sipahinin talebinin meşru kabul edilmediği anlaşılmaktadır:

6. "Sâdât ve askeriyeden sâlâriye alınmaz: Sâdât ve sipahiden olan Zeyd'in yedinde olan çiftlikden bu ana gelince kırk elli yıldan beri sipahiler öşür alıgelüp ve emsalinden dahi sâlâriye almayup öşür alınır iken halen sipahi olan Amr mücerred Zeyd'e cevr içün emsaline ve emr-i sultânîye reayasına kıyasından dahi onda yer almayup 'sâlâriye namına sekizde bir alurum' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1189]

[1186] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].

[1187] *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 8[a]. *Fetâvâ-yı Feyzullah*'ta yer alan bu fetvanın derkenarında ayrıca Kuduri, İbnü's-Sââtî, İbn Melek'den yapılan nakillerle nohut, mercimek, susam ve keten gibi ürünlerden öşür verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bk. *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[a], 7[b], 8[a-b].

[1188] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 45[a].

[1189] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 19[b].

1.3. Öşür ve Sâlâriye Mükellefiyeti Dışında Bunlara Müteallık Reayanın Sipahisine Karşı Yerine Getirmekle Yükümlü Olduğu Hizmetler

Öşür ve sâlâriye ile mükellef olan çift sahibi reayanın bağlı oldukları timar sipahisinin hububatının muhafazası için köyde bir ambar inşa etmek,[1190] öşür ve sâlâriyesini bu ambara nakletmek ve en fazla bir gün yol mesafesindeki[1191] en yakın (akreb) pazara da taşımak[1192] zorunlulukları vardı.[1193]

Bu hususları ele alan *kanûn-i Osmânî*lerdeki hükümler şu şekildedir:

KP:	"Her şehrin tevâbiindeki köyler eğer süvari şehirde olursa ondaların şehre iletdürivireler. Köyde olursa ambarına iletdürivireler."[1194]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Raiyyet sipahi öşrünü ambara iletüp ve hisar erenlerinin hisara iletmek, reaya üzerine bidat-ı marufedir. Amma mesafe bir günlükden ziyade olsa, 'def'an Iil-harec teklif olunmaya' [deyü emr olunmuşdur, KKÖO, CK (III)]. Heman köylerinde olan ambara iledeler. Kanunnâmelerde raiyyet suvarına ev yapıvermek [süvariye ev yapmak gayr-ı mezkûrdur, CK (III)] teklif [tecviz, KSSHK, CK (III)] olunmuşdur."[1195]
KSSH, KSMH:	"Sipahinin gallesin ambarına ve hisar erinin kalesine iletmek, raayanın üzerine lazımdır. Amma bir günlükden ziyade olsa, [def'an lil-harec, KSSH] teklif olunmıya."[1196]

Reayanın öşür ve sâlâriye mükellefiyetinin yanı sıra incelemeye esas alınan *kanûn-i Osmânî* -KP, KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH- derlemelerinin hepsinde vaz edilen söz konusu yaptırımlara karşı da oldukları anlaşılmakta ve bu hususstaki ilgili düzenlemelerin meşruluğuna yönelik soru işaretlerini taşıdığı görülmektedir:

1. "Mesele: Zeyd-i sipahinin timar-ı toprağında tarla ziraat edenler vakt-i hasadda zer'lerinin öşrünü tarla olduğu mahallede Zeyd'e verdiklerinde Zeyd razı olmayup mezbûrlara 'elbette ol öşrü bize

---

[1190] Köylünün ambar inşa etmek zorunluluğunu belirten sancak kanunnâmelerindeki hükümler için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 46, 100, 115, 131, 233, 236, 287, 294.

[1191] Reayanın bir günlük yol mesafesinden daha uzak bir pazara sipahinin öşürden topladığı hasılatı nakletme zorunluluğu yoktu. Bu hususla ilgili sancak kanunnâmelerindeki hükümler için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 3, 24, 175, 313.

[1192] Bu hususla ilgili sancak kanunnâmelerindeki hükümler için ayrıca bk. Barkan, *Kanunlar*, 3, 24, 66, 77, 131, 175, 198, 233, 236, 275, 287-288, 294, 320, 323. Kadı, müderris vs. gibi kimselerin tasarruflarındaki tarlalar reayanın elinden alınıp da bu kimselere verilmiş değil ise bunların öşrünü sipahi ambarına taşımak zorunlukları olsa bile akreb bazara nakletme zorunlulukları yoktu. Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 3[a]; Akgündüz, *OK*, 7/320.

[1193] Bu hususla ilgili ayrıntılı bir malumat için bk. Güçer, *Hububattan Alınan Vergiler*, 56.

[1194] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.

[1195] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 48r-48v; Akgündüz, *OK*, 2/67; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 169[a]-170[a] (19[a]-20[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 36[b]; Akgündüz, *OK*, 7/353.

[1196] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 154; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41[b]; Akgündüz, *OK*, 8/119.

tahmil idüp götürün deyü bir günlük mesafe sakin olduğu karyeye götür' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1197]

Fetâvâ-yı Üskübî'de yer alan 1 numaralı mezkûr fetva, reayanın sipahinin öşrünü bir günlük mesafedeki köyün ambarına taşımak zorunluklarını vaz eden kanun hükümlerine karşı aykırı görüştedir. Ancak *Fetâvâ-yı Üskübî*'de yer alan başka bir fetvada ise reayanın sipahiye ödedikleri söz konusu öşrü bir günlük mesafedeki yakın (akreb) pazara götürmesi gerektiği yönündeki hükümlerle uyumlu bir şekilde belirtilen bir görüş de bulunmaktadır:

2. "Mesele: Bir vakıf karye ahalisi öşürlerin ber muceb-i emr-i sultanî ekreb [pazara] götürmeğe razılar iken mütevelli razı olmayup 'ba'id pazara götür' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1198]

Zira 2 numaralı fetvada karşı çıkılan husus reayanın bir günlük mesafeden daha uzak "ba'id" bir pazara öşrü taşıma zorunluluğudur. Nitekim kanun koyucuların vaz ettikleri hükümler de bu yöndeydi. Buna göre 2 numaralı fetva reayanın öşrünü ödemekle yükümlü olduğu sipahisinin öşürden topladığı hasılatını bir günlük mesafedeki pazara taşımak zorunluluklarını vaz eden ilgili kanun hükümlerini onayladığı anlaşılmaktadır. Bu mevzuyla ilgili bir sicil kaydında da sipahilerin kanuna aykırı bir şekilde reayadan tahsil ettikleri mahsulün bir günlük mesafeden daha uzak bir ambara taşınması hususunda cebre başvurdukları, reayanın 2 numaralı fetva benzeri bir fetvayla mahkemeye başvurduğu ve mahkemenin davayı söz kounusu kanun hükümlerini onaylayan fetvaya göre karara bağladığı görülmektedir.[1199]

Sonuç olarak kanun koyucuların öşür adı altında belirlemiş olduğu kural ve ilkeleri, Osmanlı ulemasının Hanefî doktrininde harâcî topraklardan tahsil edilen *harâc-ı mukâseme* ile kıyaslayarak şer'î olduğunu temellendirme çabalarının bir zemini vardı. Nitekim bu hususta kanun koyucuların öşre konu ettiği ürünler ve öşürle ilgili vaz ettikleri hükümler Hanefî doktrininde tavzih edilen harâc-ı mukâseme bahsinden bağımsız değildi. Bu şekilde çift arazisini elinde bulunduran Müslüman ve Müslüman olmayan her mutasarrıfın bu vergiyi sipahinin fakir olma (yani zekât verilebilir gruplardan biri olma) şartı aranmaksızın 1/10'dan ½'ye kadar arazinin verim gücü ne ise o miktara kadar

[1197] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 47[b].
[1198] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[b].
[1199] Aslan, "Fetva ve Kaza Münasebeti", 237.6.03.2025 11:21:00

ödemek zorunda olduğu temellendirildi. Buna göre kanun koyucuların hububattan tahsil edilmesi gereken öşür ve sâlâriye vergilerinin yanı sıra söz konusu vergi mükellefiyetleri dışında vaz edilen -sipahisinin tahsilden topladığı öşr-i mahsulleri için köyde bir ambar inşa etmek ve gerektiğinde sipahinin söz konusu öşr-i mahsulünü bir günlük mesafedeki pazara taşımak gibi- ek yaptırımlara yönelik ilgili hükümler de ulema tarafından hukuki olarak kabul edilmişti.

2. Öşr-i Fevâkihî-yi Bostanî (Resm-i Bostan)

Öncelikle *bostan resmi*ni neden -bağ ve bahçelerdeki- ağaçlardan tahsil edilen resmden ayrı bir başlıkla ve ayrı bir tasnifle ele aldığımızı izah etmemiz gerekmektedir. Ağaçta yetişmeyen sebze ve meyvelerde söz konusu ürünlerin yetiştiği bitkiler mülk statüsüne konu edilmediği için mîrî statüdeki topraklarda elde edilen bostanî ürünler arazinin muatasarrıfının Müslüman ve gayr-ı müslim oluşu ayrımı gözetilmeksizin vergilendirileceği vergi dilimi bostanların verim durumuna göre harâc-ı mukâseme olurdu. Çünkü reayanın tasarruf ettiği toprak mîrî toprak statüsündeydi ve ağaçlar dışındaki sebze veya meyvenin yetiştiği bitki kökleri mülk statüteydi. Fakat *resm-i tapu*su ödenerek dikilen ağaçlar mülk statüsü kazandığı için klasik Hanefî doktrinine göre söz konusu ağaçlardan elde edilen meyvelerin vergisi Müslüman reaya ile gayr-ı müslim reaya açısından farklı miktarla tahsil edilmeliydi. Başka bir deyişle mülk statüsü kazanan ağaçlardan elde edilen meyvelerin vergisi Müslüman reaya açısından Hanefî doktrinine göre öşr-i şer‘î (1/10), gayr-ı müslim reaya açısından harâc-ı mukâseme (1/10’dan ½’ye kadar ağaçların verim gücüne göre vergilendirilebilir) olmalıydı.

Bu bağlamda üçüncü bölümde iki temel alt başlık altında tasnif edilen vergiler burada belirtilen söz konusu ayrımın Osmanlı’da kanun koyucular ve ulema tarafından gözetilmiş olup olmadığı sorusu kapsamında hasıl oldu. Daha açık bir ifadeyle zikri geçen soru bağlamında iki temel başlık altında ele alınan vergiler, yukarıda açıklandığı üzere hem kanun koyucuların hem de ulemanın belirlediği “reayanın *resm-i tapu*sunu ödeyerek diktiği ağaçların mülk statüsüne geçişi” meselesinin gereği bağlamında Müslüman reayadan öşr-i şer‘î veya mukabili *dönüm resmi*, gayr-ı müslim reayadan ise harâc-ı mukâseme/öşür şeklinde tahsil edilmesi gerektiği yönündeki Hanefî doktrinine bağlılığın sürdürülmeye çalışıldığı yönündeki kuvvetli ihtimalin neticesidir. Zira fetvalardan

anlaşıldığı kadar Osmanlı ulemasının Hanefî doktrinine aykırı görüş belirtmemeye çalıştıkları görülmektedir:

1. "Mesele: Zeyd atı ve davarı ile suvarduğı bağçesinden öşür şer'an alınur nu? el-Cevâb: Nısf-ı öşür alınur. Ahmed."[1200]

Nitekim 1 numaralı mezkûr fetvada İbn Kemal, klasik Hanefî doktrininin görüşüyle uyumlu bir şekilde kişinin el gücü ile suladığı bahçesinden tam öşür (1/10) değil yarım öşür (1/20) alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu Hanefî hukukçuların bu hususta belirttikleri görüşlerin[1201] Osmanlı uleması tarafından da aynen sürdürülmeye çalışıldığını göstermektedir.

Yukarıda ifade edilen kuvvetli ihtimali destekleyen bir diğer husus bostan mahsulünden (ağaçta yetişmeyen sebze ve meyvelerden) tahsil edilen vergi için bilhassa *resm* kavramı kullanılmakta iken aşağıda ele alınacağı üzere bağ ve bahçe (ağaçta yetişen meyvelerden) tahsil edilen vergiler için öşür kavramının daha çok kullanılıyor olmasıydı.

Bostan resmine dair *kanûn-i Osmânî*lerde vaz edilen hükümler şu şekildedir:

KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Bağdan dönüm akçesi alınmayan yerlerde […] bostan yetişicek, üzerine emîn adamlar iledüp kıymete dutdurup öşrin alalar."[1202] "Livâ-ı Vidin'de her müzevvec kafirden defterde […] bostan resmi ikişer akçe yazılup timar erinin üzerine hasıl bağlanmışdır. […] Raiyyet oğlanlarından şol ki, yeni defterde müzevvec yazılmayup defterden sonra tezevvüc idüp gerü babasıyle olup intifa'ı babası çiftliğinden ve babası baştinasından ola [evli de olsa babasından ayrı olmayan yani ayrı bir hane olmayan], il yazılup defter olunca ala hidetin […] resm-i bostan alınmaya. Meğer şol kimesne ki, defterden sonra tezevvüc idüp babasından ayrılup başka dirlik ve düzen idüp maişeti ayru ola [babasından ayrı bir hane olmuşsa], anun gibiden […] resm-i bostan ikişer akçe alına."[1203]
CK (II):	"Sebzeden öşr alınur. Timar sipahisi karyesi toprağından bazı kimesneler bostan ve soğan ve sair sebzevat hasıl etmeleriyle mezbûrlardan sipahi öşr taleb etdikde vermeseler, ol sebzevat evleri mühimmatı içün olmayup satup intifaı içün ise sipahinin defterinde eğer öşr kayd olundu ise öşr ve eğer resm kayd olundu ise resm alınmak kanundur deyü hükm verilür. Eğer ikisi dahi yoğ ise sebzelerine göre öşr alınur. Evleri mühimmatı içün ise nesne alınmaz."[1204] "Taife-i mezbûrenin (Kuzat ve müderris ve

[1200] Ahmed Akgündüz, "Zahîrü'l-Kudât", *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), 9/428.

[1201] Hanefî hukukçulara göre kişinin taşıma su ile suladığı tarlası veyahut bahçesinden yarım öşür ödenir. Bk. Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *el-Aṣl* (Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012), 7/560; Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. İbrâhîm el-Enṣârî, *el-Ḫarâc* (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, t.y.), 65; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *el-Ḥucce ʿalâ ehli'l-Medîne*, 2. bs (Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/513; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukehâ*,1/322.

[1202] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 29v; Akgündüz, *OK*, 2/57; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160ª (10ª); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 29ª; Akgündüz, *OK*, 7/346.

[1203] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 31v-32r; Akgündüz, *OK*, 2/58. Bu hükümler KSSHK ve CK (III)'de mefhumu değiştirmeyen birkaç farklı lafızla aynen vaz edilmektedir. bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 161ª (11ª); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 30ª-ᵇ; Akgündüz, *OK*, 7/347.

[1204] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 33ª; Akgündüz, *OK*, 7/289.

	mülazım umumen padişah kulunun ve kal'alarda olan gönüllü ve yeniçeri ve bunun emsali ağaların) kurada olan harmanlarında ehl-i ve iyalleri için bağ ve bağçe ve bostanlarda olan sebzelerden öşr ve resm alınmaz. Amma müstakil meyvesi satılır ise alınur. Raiyyet taifesinin evlerinde ve harmanlarında olandan öşr ve resm alınmaz."[1205]
CK (III):	"Bostan […] kemalini bulup devşirmek caiz olan zaman mu'teberdir."[1206]

KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de vaz edildiği üzere fevâkih-i bostânî yetişen yerlerde güvenilir görevlilerce söz konusu ürünlerin kıymetinin hesaplanıp öşürün/harâc-ı mukâsemenin alınması gerektiği belirtilmektedir.[1207] Mezkûr kanun derlemelerinde gayr-ı müslim reayanın her hanesinden ise öşür yerine *bostan resmi* adı altında ikişer akçe olarak tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmektedir. *Bostan resmi* CK (III)'de belirtildiği üzere ilgili ürünler olgunlaşınca hesaplanıp vergisi alınırdı. KP ve KSMH'da bostan mahsulünden tahsil edilmesi gereken vergiye dair herhangi bir hüküm vaz edilmemişken CK (II)'de mezkûr derlemelere göre söz konusu vergiyle ilgili daha ayrıntılı hükümler vaz edilmişti. Buna göre sipahi timarı dahilindeki topraklarında reayanın yetiştirdiği evinin günlük ihtiyacından daha fazla olan ve satıma konu yapılan her türlü bostan ürünlerinden deftere kaydedildiği şekilde öşür veyahut resm ne ise onu tahsil etme hakkına sahipti.

Hanefî hukukçulara göre bostanlarda yetiştirilen ürünlerden vergi/öşür alınırdı.[1208] Bu hususta Osmanlı uleması Hanefî doktrinine aykırılık teşkil etmeyecek bir şekilde yukarıda kanun koyucuların söz konusu vergiyle ilgili vaz ettikleri hükümleri şer'î olarak değerlendirmekteydi. Başka bir deyişle aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere reayanın bağ, bahçe veyahut aşılaması sonucu yetiştirdiği ağaçlardan elde ettiği meyvelerden ötürü ödemekle yükümlü olduğu vergileri şer'î olarak değerlendiren Osmanlı uleması, onların hakk-ı tasarrufundaki mîrî statüdeki topraklarından elde ettiği bostan ürünlerinden de sipahinin öşür/harâc-ı mukâseme adı altında vergi alma hakkının şer'î olduğunu vurgulamaktadır:

[1205] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 33[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/289-290.
[1206] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 3[b]; Akgündüz, *OK*, 7/321.
[1207] Nitekim sicil kayıtlarında da bostan resmine konu yapılan ürünlerin günün piyasa şartlarına göre belirlenen fiyat üzerinden hesaplanıp tahsil edildiği ve kayıt altına alındığı görülmektedir. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/202, hk. no: 442.
[1208] Bazı fetva mecmuaları bostan ürünlerinden öşüre/vergiye konu olması gereken ürünlerin hangileri olduğu hususunda Hanefî doktrinindeki ilgili görüşlere referans yapmaktadır. Örneğin bk. *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 7[b].

2. “Bir karye ahalileri ittifak ile tarlalarında ve meralarında kavun ve karpuz eküp hasıl etseler sahib-i arz öşür almağa kâdir olur mu? Olur.”[1209]

3. “Mesele: Zeyd tarlasında zer’ eyledüği fasili biçüp bey‘ eylese sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.”[1210]

*Resm-i bostan*la ilgili reayanın mükellef olduğu miktar için defter kaydı (tahrir defterleri) esas alınırdı. Buna göre CK (II)’de vaz edildiği üzere mükellef, öşür (aynî) olarak yazılan yerlerde öşür (aynî), resm (nakdî) olarak yazılan yerlerde resm (nakdî) ödemek zorundaydı.[1211] Buna karşın sipahi, resm olarak yazılan yerlerde mükelleflerden öşür alarak defter kaydının aksine daha fazlasını talep etme hakkına sahip değildi. Bu hususu vurgulayan bir fetvada sipahinin deftere yazılan hükme aykırı bir miktarı tahsil etme hakkı olmadığı fakat sultanın ata kapsamındaki böylesi vergilerde maslahata binaen vaz edilen miktarı dilediği zaman arttırma veya azaltma yönünde salahiyeti olduğu vurgulanmaktadır:

4. “Zeyd-i sipahinin defterinde bir karye bostan ve keten ve otluktan resm kayd olunmak iken Zeyd deftere muğayir öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Sultan ata da nasıl dilerse öyle tasarruf eder dilerse artırır, dilerse yasak koyar maslahata göre.”[1212]

İster bir sipahinin timarındaki toprakları olsun isterse de bir vakfın toprakları olsun mukâtaa yoluyla mutasarrıf olunan topraklarda hakk-ı tasarruf sahibi kişi yetiştirdiği bostanî ürünlerden dolayı sipahisine veyahut ilgili vakfa sadece kayıd edildiği yıllık mukâtaa bedelini ödemek zorundaydı. Sahib-i arz -sipahi veyahut ilgili vakıf-, mukâtaaya razı olmayıp defter kaydına aykırı bir şekilde öşür almak hakkına sahip olmadığı gibi (bk. 5 ve 6 numaralı fetvalar) mukâtaa yoluyla bir toprağa mutasarrıf olup bostan eden kimse mukâtaasını eksiksiz bir şekilde ödediği müddetçe bostan edilen yeri hukukî bir gerekçe olmaksızın mutasarrıfının elinden alma hakkına da sahip değildi (bk. 7 numaralı fetva):

5. “Kadimden altmış akçe mukâtaaya kayd olunup yılda altmış akçe verilegelen dolaplı bostandan halen sipahi mukâtaa almayup öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Ecr-i misile müsaid değil ise olmaz. Ebussuûd Efendi.”[1213]

[1209] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 48[a].
[1210] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].
[1211] Bu hususu vurgulayan 18. yüzyıla ait bir fetva şu şekildedir: “Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan bostan yerine lahana ve sarımsak ve soğan zer‘ eyledikde Zeyd hâsıl olan lahana ve sarımsak ve soğandan ber-mûceb-i emr ve defter öşrünü sipâhisi Amr’a verirken Amr almayıp ‘Öşre bedel şu kadar akçe alırım’ demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/29.
[1212] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 48[b].
[1213] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[b].

6. “Bazı kimesneler ecr-i misil mukâtaa ile evkâf-ı selâtinden yerler alıp hındıkları kesip bostan idüp otuz seneden berû mukâtaa verirlerken hâlâ mütevellî mukâtaa almayıp öşr almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Öşr ecr-i misildir, emr [ancak yeni bir tahrir kaydı yapılırsa yani tahrir defteri güncellenirse konulan yeni kayıt] ile olur.”[1214]

7. “Mukâtaalı yerin bostan edilmesi: Zeyd mukâtaa ile mutasarrıf olduğu bağın bir miktarını bostan idüp mukâtaasın bi’t-tamam verirken sahib-i arz olan Amr, Zeyd’in bostan ettüğü yeri bî-vech âhare tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, bir vech-i şer‘î beyan etmez ise. Sun‘ullah.”[1215]

Sonuç olarak mezkûr fetvaların yanı sıra aşağıdaki fetvalarda da vurgulandığı üzere kanun koyucuların bostan öşrü/resmi adı altında ilgili mükelleflerden tahsil ettiği vergileri ulema şer‘î olarak değerlendiriyordu:[1216]

8. “Öşrî olan yerde Zeyd bağ, bahçe idüp harâcın verip ol mezkûr yerin sipâhisi ‘ben keffe hâsılının öşrün alırım’ dese alabilir mi? el-Cevâb: Padişah tarafından öşür olmak için mansup olan kimesne öşür talep edebilir. Koca Çivi.”[1217]

9. “Bir şehir kurbinde kırk yıldan beru mukâtaa ile tasarruf olunan bahçeden hasıl olan sebzevattan sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Arazî-i öşrüyyeden ettüğü malum ise olur ve illa vaz‘-ı kadîm ile amel olunur. Bostanzâde Mehmed Efendi.”[1218]

10. “Mesele: Zeyd, Amr-ı mütevelliden bir kıt’a vakıf yeri mukâtaa alup mezbûr yerde ev bina idüp ve bahçe diküp ve kovanlar kosa, meyvenin öşrün vakfa verecek kovanlarının balının öşrünü vermemeğe şer‘an kâdir olur mu? el-Cevâb: Mütevelliye vermemeğe kâdir olur.”[1219]

Aynı şekilde sicil kayıtlarında da söz konusu vergilerin ödenmesi noktasında mükellefin gayr-ı şer‘î olduğu iddiasıyla ödememeyi diretme yönünde şikayetleri yoktu. Sicillere yansıyan kayıtlara göre mükellefler ile tahsil hakkına sahip kimseler (sahib-i arz/sipahi veyahut vakıflar) arasında sadece ilgili verginin ödenip ödenmediği hususu dava konusu olmuştu.[1220]

1214 Sun‘ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun‘ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 30[a].

1215 Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 16[b]; Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 471[a].

1216 Burada ifade edilen mezkûr fetvaların yanı sıra 18. yüzyıla ait fetvalarda da bostanî ürünlerden alınan verginin şer‘î olarak değerlendirildiği görülmektedir: “Soru: Zeyd tasarrufunda olan arz-ı mîrîde hâsıl etdiği soğan ve sarımsakdan sipâhi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/29. “Soru: Zeyd arz-ı mîrî üzerinde gars olunan bağçesinde hâsıl olan meyveden ve bostandan hâsıl olan lahana ve soğan ve sarımsak ve hıyar ve sâir hadravâtdan sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/29.

1217 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].

1218 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].

1219 İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 64[b]-65[a].

1220 *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 3/54, hk. no: 11; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/190, hk. no: 406; *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8/336, hk. no: 710.

3. Resm-i Kovan

*Kânûn-i Osmânî*lerde *öşr-i kovan*,[1221] *öşr-i asel*,[1222] *resm-i kovan*[1223] ve *resm-i kevvâran*[1224] gibi kavramlarla zikredilen bu vergi sancak kanunnâmelerinde de bu kavramların yanı sıra *resm-i zenbûrî*[1225] ve *resm-i nahl*[1226] kavramlarıyla da ifade edilmektedir. Kanun koyucuların *resm-i kovan* için vazettiği hükümler şu şekildedir:

KP:	"Kovanda öşür iyilü ve yatlu olur, onda bir alına."[1227]
KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III):	"Kovan durduğu yere tabidür. Kimin yerinde bal eylerse, öşür anundur. Şol yerde ki, defterde akçe yazılmışdur, alunur. Şol yerde ki, akçe yazılmamışdır, öşür iyilü yatlulu on kovanda bir kovan alına. Amma def'an li't-tazyik bazı mevazıda öşürden bedel akçe tayin olmuşdur. Livâ-i Hamid'de ve Livâ-i Hüdavendigar'da ve Livâ-ı Ankara'da kovan öşri sahib-i raiyyet üzerine kayd olunmuşdur. Amma öşr-i aselden bedel her kovandan iki akçe ve bazı vilayetde iki kovandan bir akçe alınur ve bazından kovan başına bir akçe ve bazı vilayetde bir raiyyetin ahar sipahi yerinde kovanı olsa, sahib-i arza iki ve üç kovana bir akçe vere ve sahib-i raiyyete iki kovana bir akçe verir. Bolu sancağında kovan hakkı evailde yere tabi itibar olurmuş; haliya raiyyete tabi itibar olunup hükm-i hümayün erzani kılınmışdır. […] Koyun adeti gibi ki, raiyyete tabi olunur ve kışladuğı yere kışla hakkı verilür. Amma Livâ-i Hamid'de otlak resmi deyü sahib-i arz bazı yerde dört kovandan ve bazı yerde üç kovandan resm-i otlak deyü bir akçe alur. Vilayet-i Karaman'da kovan kimin timarında bal eylerse, öşri ol timarın sahibine buyurulmuşdur. Her bir kovan başına iki akçe resimdir."[1228]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Şol karyeler ki, vakıf ola, bir akçesi vakfa ve bir akçesi dîvâniyyedir. Şol karyeler ki, mülk ola, bir akçesi mülk içün ve bir akçesi dîvâniyyedir. Amma alınan akçe öşür mikdarı bal eyleyen kovandan buyrulmuşdur. Hiç bal eylemeyen kovandan emre muhalif nesne taleb olunmaya. Yerlü kayalardan ve yerlü arılardan her yıl bal alurlar imiş. Vaki olan yerlerde sipahiler üzerine hasıl bağlandı. Defterde kayd olunmayan mevkufçularındır. Dağlarda balcılar olup ağaç delüğünden buldukları ve henüz vaki olmuş kaya kovuğunda buldukları, sayd kabilindendir. Bazı mevazıda öşr-i kovan şöyle ki, kovan durduğu yer sancak beğine müteallık yer ola, öşr-i kovanın sülüsanını sahib-i raiyyet ve sülüsünü sancakbeği alur."[1229]

[1221] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 32r, 33r-33v; Akgündüz, *OK*, 2/58-59; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 161[a]-162[a] (11[a]-12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 31[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/348.

[1222] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 32r; Akgündüz, *OK*, 2/59; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]).

[1223] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 31[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/348.

[1224] *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[b]; Akgündüz, *OK*, 8/120, 121.

[1225] Barkan, *Kanunlar*, 133, 176.

[1226] Barkan, *Kanunlar*, 230.

[1227] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391. Bu hüküm cebelüler ile müzevvec Hristiyanlara dair tanzim edilen kanun hükümlerinde de aynen geçer bk. Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 29; Barkan, *Kanunlar*, 393.

[1228] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 32r-33v; Akgündüz, *OK*, 2/58-59; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 161[a]-162[a] (11[a]-12[a]). Bu hüküm KSSH ve CK (III)'de mefhumu değiştirmeyecek birkaç lafızla ve şu ilaveyle vaz edilmektedir: "Amma Livâ-i Aydın'da reaya ekser kovanı asıl yatırdıkları yirden kaldırup bir ahar sipahinün timarında koyup, kovan kangı yerde bal eylerse, resmi anda verüp bal etdüği yerde dört kovana bir akçe vermek üzere ahar yere iletürler imiş. İmdi kanun-ı mukarrer oldur ki, bir kovana iki akçe alup birini sahib-i raiyyete vire; birin bal etdüği raiyyetin sipahisine vire." Bk. *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 14[b]-15[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 156-157; *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 31[b]; Akgündüz, *OK*, 7/348.

[1229] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 33r-33v; Akgündüz, *OK*, 2/59; Kanûnî Sultân Süleyman Hân *Kânunnâmesi*, vr. 162[a] (12[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 31[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/348.

KSSH:	"Dağlarda ve ağaç yarıklarında bulunan bal, sipahiye yazılmış olmaya, mevkufçunundur, eğer kadimden ballık ise ve illa sayd kısmından olur; kimesne dahl eylemeye, bulanundur. Bir timarda kovan olmayup resm kayd olmasa, dahi sonradan bazı kimesneler kovan edinseler resmi timar sahibinindir, şöyle bileler."[1230]
KSMH:	"Kovan durduğı yere tabidür; her kimin yerinde bal eylerse öşür anundur. Şol yerde ki, akçe yazılmışdır, defter mûcebince ne takdir olunduysa ol alına. Şol yerde ki, akçe kayd olunmamışdır, âlâlu ve ednâlu kovana bir kovan öşür alına. Amma Defterde bazı yerlerde öşürden bedel akçe tayin olunmuşdur. Bazı yerlerde kovan başına bir akçe resm bağlanmışdır. Bazı yerlerde ahar sipahinin yerinde kimesnenin kovanı olsa, sahib-i arza üç kovana bir akçe vere sahib-i raiyyete iki kovana bir akçe vereler. Amma Livâ-i Aydın ve Menteşe'de reaya ekser kovanı asıl oturdukları yerden kaldırup ahar sipahinin timarında koyup imdi kangı timardan bal eyler ise, resm anda verilmek itibar kendü timarında bal eyledüği yerden dört kovana bir akçe verilmek üzerine idi, ahar timara alurlar imiş. İmdi kanun-ı mukarrer budur ki, bir kovana iki akçe resm alınup birini sahib-i raiyyet ve birini bal eyledüği yerde sahib-i timara vere. Bir timarda vilayet yazıldıkda kovanı olmayup resm-i kovan kayd olmasa, dahi sonradan bazı kimesneler kovan edinseler, yine adet üzerine rüsûmın vere 'vermezüz, hasıl kayd olunmamışdır' dediklerine amel olunmaya."[1231]

KP'de aynî olarak tahsil edilen *kovan resmi* diğer metinlerde (KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH) öşürden bedel akçe olarak da alınabileceği vaz edilmektedir. Buna göre öşürden bedel olarak tahsil edildiğinde her bölge için deftere kayıt edildiği üzere -bazı yerlerde kovan başına iki akçe, bazı yerlerde bir akçe, bazı yerlerde iki kovana bir akçe, bazı yerlerde de dört kovana bir akçe şeklinde- farklı miktarlar tahsil edilirdi.[1232] Dolayısıyla reayanın sahip olduğu hasılatı olan kovanlarından elde ettiği öşrünü aynî olarak mı veyahut öşürden bedel akçe (nakdî) olarak mı ödemesi gerektiği hususu[1233] ile ne kadar ödemesi gerektiği hususları için defter kaydı (tahrir kayıtları) esas alınırdı. Bu nedenle reaya mükellef olduğu vergi miktarından daha az ödeme hakkına sahip olmadığı

[1230] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 14[b]-15[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 156-157.

[1231] *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 42[b]-43[a]; Akgündüz, *OK*, 8/120-121.

[1232] Kovan resminin sancaktan sancağa farklı oranlarda tahsil edildiğini gösteren örnek bir tablo için ayrıca bk. Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 205.

[1233] *Fetâvâ-yı Abdürrahim*'de yer alan fetvalara göre mükellef öşürü aynî olarak ödemekle yükümlü tutulmuşsa aynî, öşürden bedel -iki kovana bir- akçe olarak ödemekle yükümlü tutulmuşsa tayin edilen bedeli ödemekle yükümlüydü: "Soru: Zeyd-i sipahiye karyesinde kovanları olan kimesnelerden her kovan için 'resm-i kovan' deyü şu kadar akçe hasıl kaydolup ve sûret-i defterde ol vehce üzere mestûr ve mukayyed olmağla ol kimesneler ber mûceb-i emr-i defter kovanların resmini Zeyd'e verirlerken Zeyd razı olmayup hilâf-ı emr-i defter 'öşr-i asel alırım' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38.
"Soru: Zeyd kovanlarında hasıl olan aselden ber mûceb-i emr-i defter öşrünü [bedel olarak] sipahiye verirken sipahi almayup 'on kovanda bir kovan alırım' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38.
"Soru: Bir karyede vaki' kovanlar içün sipahi kadimden kovan başına ikişer akçe alagelmişken halen almayup on kovanın birisini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38.

gibi sipahi de esas alması gereken tahrir defterleri kayıtlarında kaydedilenden daha fazlasını mükelleften talep etme hakkına sahip değildi:

1. "Mesele: Zeyd-i sipahinin yedinde olan sûret-i defter-i hâkânîde resm-i kovan her kovan başına ikişer akçe […] tayin alunmuş iken ana kanaat etmeyüp hilâf-ı defter 'ziyade alurın' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebû Sâdî Efendi."[1234]

KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de ifade edildiği üzere hasılatı olmayan kovanlardan *resm-i kovan* talep etmek de şer'î ve kanûni değildi.[1235] Fakat nisap miktarına erişen (en az on rıtl) kovanların hasılatından sahibi kim olursa olsun -reaya, sipahi veya bir asker bile olsa- öşürle/vergiyle mükellef olurdu:

2. "Mesele: Zeyd-i sipahinin toprağında Amr-ı sipahi kovan besledikde Zeyd Amr'dan 'toprağımda sakin olursun' deyü öşrü kevvare almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur, lakin kendi meaşı [evinin bal ihtiyacı] içün mülkünde hasıl olan baldan öşür alınmaz. Ketebehû Pîr Mehmed Efendi."[1236]
3. "Zeyd'in timarı karyelerinde sakin olan askeri halkı mücerred 'biz askeriz' deyü Zeyd'e kovanlarından hasıl olan aselden öşrün ve tasarruflarında olan çiftliklerinden çift resmi vermemeğe şe'ran kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. Ketebehû el-fakîr Yahya Efendi."[1237]

KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)'te vaz edildiği üzere dağlık yerlerde ballık olarak kaydedilen bir bölgede bulunan balın hasılatı sipahiye yazılmışsa öşrünü o alırdı. Fakat eğer sipahiye yazılmadıysa öşrünü mevkûfçu alırdı. Eğer ki bal, ballık olarak kaydedilmeyen bir bölgede bulunmuş ve çıkarılmışsa sayd kabilinden değerlendirilirdi.[1238] Dolayısıyla sipahi veya mevkûfçu, bu durumdaki balın öşrünü tahsil etme hakkına sahip olamazdı. Mezkûr kanun derlemelerinde belirtilen bu hususla ilgili dönemin ulemasına ait bir görüş tespit edemedik. Fakat *Fetâvâ-yı Abdürrahim*'de yer alan bir fetvada sipahinin timarına dahil olan yerlerde reayanın bulduğu balın öşrünü ilgili sipahiye vermeye razı olduğu halde sipahinin tamamını almayı direttiği, söz konusu fetvanın bu durumu onaylamadığı görülmektedir:

[1234] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 40[b]-41[a].

[1235] 18. yüzyıla ait *Fetâvâ-yı Abdürrahim* adlı mecmuada kovanlardan elde edilen gelir giderinden daha az olan durumlarda öşrün talep edilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Bk. "Soru: Zeyd'in bir karye toprağında mevzu' kovanlarından bazısında hasıl olan asel ancak arıların nafakalarına kifayet eder olmağla Zeyd alukoyup bozmasa sâhib-i arz, Zeyd'den ol aselden öşür veya resim almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38.

[1236] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 49[a-b]; bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 21[a].

[1237] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 76[b].

[1238] Kanun koyucuların vaz ettikleri bu hükümler Hanefî kaynaklarda da ele alınmaktadır. Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyat'a göre dağlarda bulunan balda bulan kimse öşür/vergiyle mükellef tutulmazdı. Ebû Hanife'ye göre ise dağlarda kişi bulduğu balda vergiyle mükellef olurdu. Bk. Kâsânî, *Bedâ'i'us-Sanâ'i'*, 2/62; Ebû Muḥammed (Ebü'ş-Şenâ) Bedrüddîn el-ʿAynî ve Aḥmed ʿAbdurrezzak el-Kebsî, *Minḥatü's-sülûk fî Şerhi Tuḥfetü'l-Mülûk* (Ḳaṭar: Vizâretü'l-Evḳāf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 1/238.

4. "Soru: Zeyd-i sipahinin timar-ı hududu dahilinde olan dağda bazı hüda-yı eşcâr kovuğunda arılar bal idüp Amr bulup aldıktan sonra Zeyd'e öşrünü verirken Zeyd razı olmayup 'cümlesini alırım' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1239]

Mezkûr 4 numaralı fetvada itiraz edilen ve caiz olarak kabul edilmeyen husus sipahinin timarına dahil olan yerlerde reayanın bulup çıkardığı balın tamamını talep etmesiydi. Bu nedenle yukarıda zikri geçen -KKÖO, KSSH, KSSHK ve CK (III)- kanunun derlemelerinde sipahiye ait ballık olarak kaydedilen bölgelerde reayanın bulup çıkardığı balın öşrünü sipahinin talep etme hakkına sahip olduğu yönündeki hükümler 18. yüzyıla ait mezkûr 4 numaralı fetva tarafından da desteklenmektedir.

Arıcılık mevsimsel şartlar nedeniyle tek bir bölgeye bağlı olarak yapılan bir faaliyet olmadığı için mükellefin bu vergiyi tam olarak kayıtlı olduğu sipahisine mi yahut kayıtlı olduğu timar/yer dışında arılarını taşıdığı arazinin sahibine mi ödeyeceği hususu sorun teşkil ediyordu. KP dışındaki metinlerde bu problem "kovan durduğu yere tabidür, kimin yerinde bal eylerse öşür onundur" şeklinde genel bir kaide ile reayanın mükellef olduğu *kovan resmi*nin kime ödeyeceği meselesi kovanlarının durduğu yerin sahibinin kim olduğuna göre belirlenmesi gerektiği ifade edildi. Fakat bu kaide tam olarak sorunu halletmemiş olacak ki mükellefin vergisini/öşrünü bazı yerlerde kovanların durduğu arazi sahibine kışla hakkı veya otlak resmi adı altında 3 veya bazı yerlerde belirtildiği üzere 4 kovanda bir akçe, kayıtlı olduğu (reayası olduğu) sipahiye ise 2 kovanda bir akçe şeklinde paylaştırarak vermesi gerektiği vaz edildi. KSSH, CK (III) ve KSMH'da da vaz edildiği üzere bazı yerlerde ise kovan başına iki akçe tahsil edilerek sahib-i raiyyet ile sahib-i arz arasında eşit paylaştırılması gerektiği şeklindeydi. KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de ifade edildiği üzere vakıf olan topraklarda kovan başına bir akçesi vakfa, bir akçesi divânîye adı altında tahsil edilen *kovan resmi*, mâlikâne-divânî sisteminin cari olduğu yerlerde de bir akçesi mâlikine bir akçesi divânîye ait olmak üzere bölüştürülerek tahsil edilirdi. Tabii ki bal kovanlarından alınan bu vergi için hasad dönemi kovanların toplandığı zamandı.[1240]

Bazı fetva mecmualarında özellikle "el-asel"[1241] başlığı altında ele alınan *resm-i kovan* bahsiyle ilgili fetvalarda, kanun hükümlerinde vaz edilen söz konusu verginin kovanların durduğu yerin sahibi ile reayanın kayıtlı olduğu sipahisi arasında nasıl

[1239] Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38.
[1240] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 3[b]; Akgündüz, *OK*, 7/321.
[1241] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 27[b].

bölüştüreleceği veya verginin tamamının kime ait olacağı mevzusunda ulema arasında da net bir tutum olmadığı anlaşılmaktadır:

5. "Mesele: Sipahinin reayasının kovanları vakıf yeri üzerinde olsa öşrünü kim alır? el-Cevâb: Vakıf alır. İbn Kemal."[1242]

6. "Vakıf yerde olan kovanların öşrünü kadîmüz-zamândan vakfın câbisi alıgelmiş olsa hâliyâ sipahi 'öşrü ben alurım' dese alıbilür mi? el-Cevâb: Allâhu â'lem, kadîmden vakfa verildükleri ise girü vakfa verilür. Ketebehû el-fakîr Sa'd ufiye anh."[1243]

7. "Mesele: Reaya vakıf yer üzerine ev yapıp kovan kosalar ecr-i misili ve kovan hakkını vakıf mı alur sipahi mi alur? Cevâb: Ecr-i misili sahib-i vakıf alur, aselin öşrünü sipahi alur."[1244]

8. "Mesele: İstanbul ile Edirne mabeyninde olan arazi-i vakıfda hâsıl olan aselden vakıf için ne mikdar nesne alınmak helal olur? el-Cevâb: Vakıf için alınan arazinin ücretidir [ecr-i misil/resmi tapudur], miktarı yerine göredir. Ebussuûd."[1245]

9. "Mesele: Bazı reaya ve doğancılar Zeyd'in toprağında bal etseler öşrü kovanların sahib-i arz olan Zeyd'e mi verirler yoksa raiyyetleri oldukları sipahiye mi verirler? el-Cevâb: Toprak sahiplerine verirler. Ketebehu Ebussuûd."[1246]

5 numaralı fetvada İbn Kemal, "kovan durduğu yere tabidür" şeklindeki kanun hükümlerine uyumlu bir şekilde söz konusu verginin kovanların durduğu arzın sahibine verilmesi gerektiğini belirtirken; 6 numaralı fetvada Sâdî Çelebi, kadîmden kim tahsil ettiyse onun tahsil etme hakkına sahip olduğu yönünde farklı bir görüş belirtmektedir. 7 ve 8 numaralı fetvaların nispet edildiği Ebussuûd Efendi ise vakıf yeri üzerinde kovanları için bir kulübe/ev inşa eden reayanın bunun ecr-i misilini/resm-i tapusunu ilgili vakfa, elde edeceği balın öşrünü ise raiyyeti olduğu sipahisine ödemesi gerektiği görüşündedir. Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen 9 numaralı fetvada ise onun reayanın ödemekle yükümlü olduğu *öşr-i asel*ini kayıtlı olduğu sipahisi ile kovanlarını taşıdığı yerin sahib-i arzından/sipahisinden kime ödemesi gerektiği sorusuna "toprak sahiplerine (sahib-i arza) vermesi" gerektiği yönünde görüş belirterek İbn Kemal -5 numaralı fetva- ile aynı görüşte olduğu anlaşılmakta dolayısıyla 7 ve 8 numaralı fetvalarda ifade ettiği görüşüyle -kendi içerisinde- çelişkili bir tutum sergilemiş olmaktadır. Zira 7 ve 8 numaralı fetvalarda

---

[1242] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 51[b]; bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 50[a].

[1243] Sâdî Çelebi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1073, 85. (86.) fetva; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a].

[1244] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b].

[1245] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 27[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a]. Bu fetvanın yer aldığı Bozanzâde nüshasında "aselden" ifadesi yerine "galleden" ifadesi yer almaktadır. Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a].

[1246] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 59[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[b]; ayrıca bk. Pîr Mehmed Üskübî, *Zahîrü'l-Kudât* (Esad Efendi, nr. 587), vr. 148[a].

reayanın kovanları için inşa edeceği kulübenin ecr-misli/resm-i tapusunu ilgili vakfa, elde edeceği balın öşrünü ise kayıtlı olduğu sipahisine vermesi gerektiği ifade edilmişti. Ne var ki 7 ve 8 numaralı fetvaların sorusunda reayanın kovanlarının durduğu yerin bir vakıfa ait olduğu belirtilirken, 9 numaralı fetvanın sorusunda reayanın kovanlarının konulduğu yer kendisinin kayıtlı olduğu sipahi dışında başka bir sipahiye aitti. Bu durum onun, kovan sahibi reayanın kayıtlı olduğu sipahisinin toprakları dışında bir vakıfa ait topraklarda yerleştirdiği kovanlarından elde ettiği hasılatın vergisini sahib-i arz olan ilgili vakfa değil de kayıtlı olduğu sipahisine ödemesi gerektiği hususu ile kovanların konulduğu yerlerin vakıf toprakları dışındaki bir kimseye (sipahiye) ait olması halinde tersi olması gerektiği hususu arasında bir ayrım yaptığı ihtimalini de düşündürtmektedir. Fakat söz konusu ihtimalin hukuki gerekçesi belirsizdir.

Sonuç olarak yukarıdaki 5 ve 9 numaralı fetvalar, reayanın kayıtlı olduğu sipahiye ait topraklar dışında başka bir sipahi veyahut vakıfa ait topraklara kovanlarını yerleştirmesi halinde kovanlarının öşrünü ödeme noktasında mükellefiyetinin kime karşı olacağı konusunda "kovanların durduğu toprakların" kime ait oluşuna göre belirlerken; 6 numaralı fetva, kadimden kimin tahsil ettiğine bakarak belirlemektedir. 7 ve 8 numaralı fetvalar ise reayanın kovanları yerleştirme ve onlar için kulübe inşa etme karşılığında ecr-i misili -yani arazinin tasarruf hakkının tapu bedelini resm-i tapusunu- vakfa ödemesi, elde ettiği balın öşrünün ise kişinin kayıtlı olduğu sipahisine vermesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla 5 ve 9 numaralı fetvalara göre kovanların durduğu yer bir vakfa ait olduğunda ilgili vakıf, *kovan resmi*ni mükelleften alma hakkına sahip olabiliyorken 7 ve 8 numaralı fetvalara göre sahip değildi. 6 numaralı fetvaya göre ise eğer ki ilgili vakıf kadimü'z-zamandan beri alagelmişse ancak, alabilirdi. Aksi durumda reayanın kayıtlı olduğu sipahisi alma hakkına sahipti. 18. yüzyıla ait *Fetâvâ-yı Abdürrahim* adlı mecmuada yer alan bu hususla ilgili bir fetvada ise 3-4 ay gibi bir süre kadar kovanlarının durduğunu bu nedenle kovanların durduğu yerin sahib-i arzına öşrü ödememesi gerektiğini ileri süren reayanın talebinin kabul edilmediği, buna göre öşürlerini ödeme noktasındaki yükümlülüklerinin kovanlarının durduğu yerin sahib-i arzına karşı olduğu ifade edilmektedir:

10. “Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında bazı kimesneler kovanlarını getürüp üç dört ay onda asel hasıl olup Zeyd öşrün taleb ettikde mücerred ‘Biz ahar yerden gelmişizdir’ deyüp Zeyd’e öşür vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.”[1247]

Ayrıca KSSH, CK (III) ve KSMH’da ifade edildiği üzere bir vilayet tahrir edilirken arıcılık yapmadığı için defterde (kayıtlarda) “resm-i kovan ile mükellef olduğu” şeklinde kayıt altına alınmayan reaya, sonradan bu faaliyeti yaptığında defter kaydını öne sürüp öşrü ödememe hakkına sahip olmazdı. Zikredilen kanun derlemelerinde ifade edilen söz konusu hükümlere ilişkin 15 ve 16. yüzyıl ulemasının tavrını ele alan herhangi bir fetva tespit edemedik. Fakat 18. yüzyıla ait *Fetâvâ-yı Abdürrahim* adlı mecmuada bu hususta hükmün “emr-i sultânîye menût” olduğu vurgulanmaktadır:

11. “Soru: Bir müslim timar-ı karyesinde hîn-i tahrirde kovan olmamağla öşr-i kovan, resm-i kovan nâmına defter-i sultânîde sipahisine bir nesne hâsıl kaydolunmasa sonradan ol karye arazisinde mevzu olan kovanlardan hala sipahi öşr-i asel veyahud resm nâmına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i â’liye menûtdur.”[1248]

11 numaralı fetvadaki söz konusu vurgu -yani ilgili hükmün emr-i sultânîye bağlı olduğu şeklindeki cevap- mezkûr derlemelerdeki hükümlere göre öşür ödemekle mükellef olarak kaydedilmeyen reayanın sonradan edindiği kovanlarından ötürü öşür ödemekle yükümlü tutulmasının gayr-ı meşru olarak değerlendirilmediği anlamına gelmektedir.

Öşürün hesaplanmasında mezkûr kanun derlemelerinde vaz edilen hükümler hâsıl olan balın “iyilü yatlulu/âlâlu ve ednâlu (iyisiyle kötüsü)” hepsinin bir kabul edilerek hesaplanması gerektiği yönündedir. Bu hususun sorulduğu fetvalar da ilgili kanun hükümlerine paralel bir şekilde öşr-i aseli tahsil etme yetkisine sahip kimsenin (sipahi, vakıf mütevellisi, sancakbeyleri vs.) öşrünü en iyisinden talep etme hakkına sahip olmadığı vurgulanmaktadır:

12. “Bir karye zabıtı Zeyd, ol karyede kovan sahiplerinin asellerinin safisinden öşre kanaat etmeyüp eyülü dökmeli kovanları miktar idüp ‘on kovanın bir âlâsını alurum’ demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, öşür hasıl olan aselden vacipdir.”[1249]

Daha önce ifade edildiği üzere reaya, tetimme-i süknâ kapsamındaki -evine muttasıl yarım dönüme kadar ki- bağ ve bahçesinden yetiştirdiği ürünleri ticari gelir elde etmek amacıyla satıma konu yapmadığı sürece evinin günlük ihtiyacına yetecek

[1247] Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/39.
[1248] Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/39.
[1249] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 48[b].

miktardaki bu ürünlerden öşrünü ödemekle mükellef değildi. Zira reayanın evinin müştemilatına dahil edilen yarım dönüme kadar ki topraklar mülk olma özelliğindeydi. Dolayısıyla reayanın mülkü olarak kabul edilen söz konusu yerlerde elde edilen balın öşründen de muaf olup olmayacağı meselesi tartışma konusu olmuştu. Ebussuûd Efendi, bu hususta kendisine sorulan sorulara ısrarla reayanın tetimme-i süknâ kapsamındaki -mülk- topraklarda elde ettiği bal hasılatından öşür ödemekle yükümlü olduğunu vurgulamaktadır (bk. 13, 14, 15, 16 ve 17 numaralı fetvalar). Pîr Mehmed Efendi ise yukarıda zikredilen 2 numaralı fetvanın yanı sıra aşağıdaki 18 numaralı fetvada da görüleceği üzere söz konusu yerlerde yani tetimme-i süknâ kapsamındaki -mülk- yerlerinde sahibinin ancak kendi günlük ihtiyacını karşılayacak düzeydeki hasılattan ötürü öşürle yükümlü tutulmasının şeriate aykırı olduğunu, bu nedenle sipahinin böylesi kovan sahiplerinden öşür talep etme hakkının olmadığını belirtmektedir:

13. "Mesele: Zeyd'in mülkü havlusu içinde kovanlıkda hâsıl olan aselden sahib-i timara ücret-i arz ya öşür vermese helal olur mu? el-Cevâb: Vermek lazımdır, hâsıl olan yer arz-ı öşriyye ise. Ebussuûd."[1250]

14. "Sûret-i mezbûrede kovanlık mülk içinde olup kimesnenin timarında olmasa lakin nahl-ı balı sipahi timarında olan ezhardan cem' eylese öşr ya ücret vermese helal olur mu? el-Cevâb: Arz-ı öşriyede hâsıl olan aselden öşür alınmak lazımdır. Ebussuûd."[1251]

15. "Sûret-i mezbûrede sahib-i timar ücret talep eylese sahib-i nahl dahi hasıl olan aselden ücret vermese helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz, arz-ı öşriyede hâsıl olıcak öşrün fukaraya vermek lazımdır. Ebussuûd."[1252]

16. "Mesele: Zeyd'in [evinin] saçağı altındaki kovanlıktan sipahi, öşür almağa kâdir olur mu? Cevâb: Arz-ı öşrüyyeden olan aselden öşür lazımdır."[1253]

17. "Mesele: Zeyd-i sipahi reayasının [kovanlarından hasıl olan baldan] terekesinden […] öşr-i kovan […] deyü aldığı helal olur mu? el-Cevâb: […] öşrî yerde hâsıl olan balın öşri verilmek lazımdır. Ebussuûd."[1254]

[1250] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 27[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 49[b].

[1251] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 27[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 49[b].

[1252] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 27[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 49[b].

[1253] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 16[b]. Bu hususa dair 18. yüzyıla ait fetvalar için ayrıca bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38, 39.

[1254] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].

18. “Zeyd, mülkünde vafir [ancak kendi günlük ihtiyacına yetecek kadar] kovan beslese sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, bu diyarda alınan icare-i arzdır; mülkte olandan şer‘an alınmaz, almak şer‘e muhalifdir. Ketebehû Pîr Mehmed Efendi.”[1255]

13, 14, 15, 16 ve 17 numaralı fetvalarda belirtildiği üzere Ebussuûd Efendi’ye göre reaya mülk -öşrî arazi- statüsünde olan topraklarında duran kovanlarından elde ettiği bal hasılatından öşür yahut bedel-i öşür/ücret ödemekle mükellefti. Fakat Pîr Mehmed Efendi’nin 2 ve 18 numaralı fetvalarda ifade ettiği kişinin mükellefiyetinin doğması için hasılatın reayanın günlük ihtiyacından daha fazla olması şartına bağlı olduğu hususu Ebussuûd Efendi’nin mezkûr -13, 14, 15, 16 ve 17 numaralı- fetvalarında kısmen belirsizdir. Kısmen belirsiz olan husus Ebussuûd Efendi’ye nispet edilen zikri geçen fetvalarda söz konusu şartın vurgulanmamasıdır. Ne var ki Ebussuûd Efendi’nin kişinin mükellef olacağını belirten diğer fetvalarına göre mükellefiyetin doğması için asgari miktar nisap miktarıydı yani en az on kovan olmalıydı. Bu büyük olasılıkla Pîr Mehmed Efendi’nin 2 ve 18 numaralı fetvalarında vurguladığı hasılatın reayanın günlük ihtiyacından fazla olması şartıyla aynıdır. Bu durumda ikisi arasında bir ihtilaf yoktur. Başka bir deyişle ikisi de reayanın evinin günlük ihtiyacından fazlası olan -nisap miktarına erişen- hasılatından öşür vermesi gerektiği görüşündedir.

Fakat reayanın tetimme-i süknâ kapsamındaki mülk topraklarında elde ettiği bal hasılatı evinin günlük ihtiyacından fazla olduğu takdirde yani nisap miktarına eriştiğinde mükellef olacağı öşrünün ödemesini kime yapması gerektiği hususu fetvalarda da ihtilaflıdır. Nitekim 13, 14 ve 16 numaralı fetvalarda söz konusu öşürün/öşr-i kovanın sipahiye mi verilmesi gerektiği hususunu belirsiz bırakarak sorunun siyakından sipahiye verilmesi gerektiğine itiraz etmeyen Ebussuûd Efendi, 15 numaralı fetvada sipahiye değil zekâtın/öşürün verilmesi gereken sınıflardan biri olan fakirlere verilmesi gerektiğini vurgulayarak çelişkili bir yaklaşım sergilemiş olmaktadır. Aslında Ebussuûd Efendi’ye nispet edilen mezkûr 13, 14 ve 16 numaralı fetvalarda da vurgulandığı üzere hasılatın elde edildiği topraklar öşrî arazi statüsündeydi. Dolayısıyla söz konusu statüdeki topraklara bağlı olarak tahakkuk eden vergiler 1/10 olarak verilen zekât anlamındaki öşr-i şer‘îydi. Bu durumda öşr-i şer‘înin ödenmesi gerektiği kesimlerden biri sipahi değil fakirlerdi. Buna göre 15 numaralı fetvada söz konusu öşr-i şer‘înin sipahiye değil de fakirlere

[1255] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 49[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 21[a].

verilmesi gerektiğini belirten Ebussuûd Efendi 13, 14, ve 16 numaralı fetvalarda ise söz konusu öşrün ödenmesi gerektiği kişinin sipahi olduğu hususunu açık olmayan cevaplarla ifade etmekte ise de sipahiye ödenmesine itiraz etmediği anlaşılmaktadır. Onun hasılatın elde edildiği mülk statüsündeki toprak bir sipahinin timarı dahilinde olmasa bile söz konusu öşrün sipahiye ödenmesi gerekliliği hususuna itiraz etmemesinin gerekçesi 14 numaralı fetvada ifade edildiği üzere "nahlın balı sipahi timarında olan ezhardan cem eylemesinde" ifadesinde yatmakta olduğu söylenebilir. Zira ancak bu durum birçok vergide olduğu gibi sipahinin mîrî arazi statüsüne bağlı olarak reayanın tasarrufu altındaki topraklarında elde etmiş olduğu baldan öşür talebine müdahil olma hakkını hukuken/kanunen anlamlandırmaktaydı.

Pîr Mehmed Efendi'ye nispet edilen 2 ve 18 numaralı fetvalarda ise siyak-sibâktan onun kişinin mülk toprağında elde ettiği günlük ihtiyacından fazlası olan bal hasılatından ötürü mükellef olduğu öşrünün sipahiye ödemesi gerektiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun mezkûr iki fetvada itiraz ettiği tek husus kişinin mülkiyetindeki topraklarında kendi günlük ihtiyacından fazlası olmayan üretimden öşürle mükellef tutulması zorunluluğudur. 18. yüzyıla ait bir fetvada ise öşrî arazi statüsündeki topraklarda elde edilen balın hasılatından reayanın mükellef olduğu öşrünün sipahiye ödemesi gerektiği daha açık bir şekilde belirtilmektedir:

19. "Soru: Zeyd-i sipahinin timar-ı karyesinde Amr'ın menzili kurbunda ittihaz eylediği kovanlarda hasıl ettiği aselden Zeyd kadimden alınageldiği üzere ber mûceb-i emr-i defter öşür taleb ettikde Amr mücerred 'menzilim kurbunda olmağla vermem' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1256]

Vakfedilmiş bir karyede ise Pîr Mehmed Efendi, karye ahalisinin tetimme-i süknâ kapsamındaki (mülk statüsündeki) topraklarından elde ettiği hasılatından tahakkuk eden öşrünün vakıf mütevellisi tarafından tahsil edilme hakkının olduğu görüşündedir:

20. "Mesele: Bir karyede evleri yanında ahalisi ittihaz ettikleri arı kovanından hasıl olan aselden ol karye vakıf olmakla mütevellisi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[1257]

İbn Kemal'e nispet edilen bir fetvada ise Pîr Mehmed Efendi'nin aksine onun reayanın vakıf mütevellisinden mukâtaa yoluyla aldığı vakfa ait arazilerde bulunan

[1256] Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/38.
[1257] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 41[b].

kovanlarından elde ettiği hasılatın öşrünü/*resm-i kovan*ı vakfa ödemek zorunda olmadığı yönünde görüş belirttiği anlaşılmaktadır:

21. "Mesele: Zeyd, Amr-ı mütevelliden bir kıt'a vakıf yeri mukâtaa alup mezbûr yerde ev bina idüp ve bahçe diküp ve kovanlar kosa, meyvenin öşrün vakfa verecek kovanlarının balının öşrünü vermemeğe şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Mütevelliye vermemeğe kâdir olur."[1258]

Sonuç olarak mîrî arazi statüsündeki vakıf veyahut timara bağlı topraklarda reayanın kovanlarından elde ettiği bal hasılatından ötürü ödemekle yükümlü olduğu *kovan resmi*nin sahib-i arz olan sipahi veyahut vakıf mütevelllisi tarafından deftere kaydedildiği şekilde aynî veyahut öşürden bedel nakdî olarak tahsil edilme hakkı ulema tarafından şer'î olarak kabul edilmişti. Fakat kovanların durduğu yerin reayanın kayıtlı sipahisinden başka bir kimsenin (sipahi/vakıf vs.) hududları içerisinde olması durumunda resmin/öşrün kime ödeneceği konusu ulema arasında ihtilaflıydı. Bu konuda 5 ve 9 numaralı fetvalarda sırasıyla İbn Kemal ile Ebussuûd Efendi, "kovanlar durduğu yere tabidir, kimin yerindeyse öşrünü o alır" şeklindeki kanun hükümleriyle uyumlu bir şekilde görüş beyan ederlerken Ebussuûd Efendi, başka iki fetvasında ise (7 ve 8 numaralı fetvalar), 9 numaralı fetvada belirttiği görüşünün yanı sıra 5 numaralı fetvada İbn Kemal'in belirttiği görüşün aksini -yani söz konusu öşürün kovanların durduğu yerin sahibi tarafından değil de sipahi tarafından tahsil edilmesi gerektiğini- savundu. Bu hususta Sâdî Efendi ise (6 numaralı fetva) "el-kadîmu yutreku alâ kıdemihi"[1259] kaidesini esas alarak kadîmü'z-zamandan kim tahsil ettiyse onun alma hakkına sahip olacağını ileri sürdü.

Ebussuûd Efendi'nin çelişkili ve açık olmayan beyanlarının olduğu konu reayanın tetimme-i süknâ kapsamındaki mülk yerlerinden elde ettiği hasılatın günlük ihtiyacını aşan miktarından ödemesi gereken öşrünün kime yapılacağı meselesiydi. Zira klasik Hanefî doktrinine göre öşrî arazi statüsündeki topraklardan ödenmesi gereken balın öşrü (1/10) zekâtın verilebileceği kesimlerdi.[1260] Ebussuûd Efendi bu hususu vurgulayarak bir fetvasında -15 numaralı fetva- söz konusu öşrün fakirlere verilmesi gerektiğini belirtse de 13, 14 ve 16 numaralı fetvalarda sipahinin alma hakkına itiraz etme konusunda çekimser

[1258] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 64[b]-65[a].
[1259] *Mecelle*, Md: 6.
[1260] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 120; Klasik Hanefî doktrininde öşrî arazi statüsündeki topraklardan elde edilen balın öşrünün verilmesi gerektiği görüşü Osmanlı fetva litearütüründe de sıklıkla vurgulandı. Bk. *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[b], 7[b].

davranıyordu. Bu çekimserliğin altındaki neden 14 numaralı fetvanın sorusunda dile getirilen "nahlın balını sipahinin timarındaki ezharden cem eylemesi" şeklindeki gerekçe olduğu düşünülebilir. Zira ancak söz konusu gerekçeyle sipahi öşrî statüdeki topraklardan öşür/zekât alma hakkını hukuken diretebilirdi. Aksi halde sipahi elde edilen baldan öşür talep etme hakkını hukuken diretemezdi.

Klasik Hanefî literatüründe kişinin kovanlarından elde ettiği baldan doğan öşür mükellefiyeti sadece öşrî arazi statüsündeki topraklardaki hasılatı için geçerliydi. Harâcî arazi statüsündeki topraklarda elde edilen bal hasılatından ötürü kişi öşür veyahut harâc ile mükellef değildi.[1261] Klasik literatürde belirtilen bu görüş Hanefî hukukçuların sanki harâcî statüdeki topraklarda kişinin elde ettiği baldan öşürün yanı sıra harâc da ödememesi gerektiği şeklinde anlaşılmaktadır. Fakat muğlak olan bu durum bazı şerhlerde Remlî'ye izafe edilen bir görüşle "kişinin harâcî arazi statüsündeki kovanlarından elde ettiği balın harâc-ı mukâsemesini ödemekle mükellef olduğu" şeklinde ayrıca izah edildi.[1262] Eğer bu izah olmasıydı Osmanlı uleması tarafından sipahinin veyahut toprak sahibi vakfın kendisine ait topraklarda duran kovanlardan ötürü kovan sahibi reayadan aldığı *kovan resmi*nin şer'î olarak değerlendirilmesinin klasik geleneğe aykırı bir düzenleme olduğu söylenebilecekti. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere klasik Hanefî doktrininde harâcî topraklarda kişinin elde ettiği baldan dolayı bir öşür veyahut harâc ödemek zorunda olmadığı ifade edilmektedir.

Osmanlı Hanefî ulemasının söz konusu vergiyi şer'î olarak kabul etmelerini sağlayan hukuki gerekçe mîrî toprak sistemiydi. Daha açık bir ifadeyle Osmanlı vergi kanunlarında yer alan birçok vergide olduğu gibi kovan sahibi reayanın kovanlarına devlet adına sipahinin müdahil olup vergi talep etme hakkının kaynağı, reayanın tasarrufuna sadece kullanım hakkı tefvîz edilen mîrî toprağın ulema tarafından klasik Hanefî doktrininde açıklanan harâcî arazi sisteminin özel bir türü olarak açıklanmasıydı.

[1261] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 120; Şeybânî, *el-Aṣl*, 2/128; Zeynuddîn b. İbrahîm b. Muḥammed el-Mışrî İbn Nuceym, *el-Baḥru'r-râîḳ şerḥu Kenzi'd-daḳâik*, 2. bs (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.), 2/255; Kâsânî, *Bedâ'i'u-Sanâ'i*, 2/62. Klasik Hanefî doktrinindeki görüşlere atıfla sipahinin sadece öşrî arazi statüsündeki topraklarda elde edilen baldan öşür alma hakkının olduğunu ifade eden bir 17. yüzyıl fetvası için bk. Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 8[b].

[1262] İbn Nuceym, *el-Baḥru'r-râîḳ*, 2/255; İbn ʿÂbidîn, *Reddu'l-muḥtâr*, 2/325.

Mîrî toprakların rakabe mülkiyeti devlete aitti ve bu hak yukarıda açıklandığı üzere devlete harâcî arazi sisteminden daha güçlü bir müdahale hakkı bahşediyordu.

4. Resm-i Harîr

*Kânûn-i Osmânî*lerde *resm-i harîr* veya *resm-i ipek* vergisine dair bir hüküm bulunmamakla beraber 16. yüzyıl sancak kanunnâmelerinde *ibrişim*, *resm-i harîr*, *öşr-i harîr*, *resm-i gögül* gibi kavramlarla zikredilen bu vergi kısacası "olan yerde ibrişimeden[1263] öşür verilmesi"[1264] gerektiği şeklinde vaz edilmektedir. 1/10 ile 1/2 arasında değişen bu vergi[1265] bazı sancaklarda öşür olarak 1/10 nakden tahsil edildiği[1266] gibi bazı sancaklarda maktu[1267] olarak da tahsil edilmekteydi.[1268] İpekler satıma konu edildiğinde türü ve miktarı üzerinden vergilendirilmeye tabi tutulurdu. Satıldığında da bazı yerlerde hem alıcıdan hem satıcıdan olmak üzere bölgeden bölgeye farklı oranlarda akçe de ayrıca alınırdı.[1269] Vergi tahsildarı ile ipek sahipleri arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmaması adına ilgili mükelleflere vergisi tahsil edilen ipeklerin öşrünün alındığını gösteren bir belge verilirdi.[1270]

*Resm-i harîr*in sipahi tarafından tahsil edilmesini gerektiren bir vergi dilimi olarak kabul edilmesinin nedeni mîrî statüdeki topraklarda yetişen dut ağaçlarının ipek böceklerinin temel besin değerini teşkil etmesidir. Bu nedenle sipahinin timar-ı hududları içerisinde kalan dut ağaçlarının yapraklarını tüketen ipek böceklerinin ürettiği ipekten sahipleri, sipahiye resm ödemek zorunda olurdu. Buna göre ipek böceklerine sahip olmasa bile dut yapraklarını ipek böcekleri sahiplerine satan reayadan da *resm-i harîr*e

---

[1263] İbrişim: bükülmüş ipek, ipek ipliği demektir. Bk. Şemseddin Sâmi, *Kâmus-ı Türkî* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1317), 1/66.

[1264] Barkan, "925/1519 Tarihli Kanun-ı Reayâ-yı Livâ-i Gelibolu", *Kanunlar*, 236.

[1265] Örneğin Hanya sancağında bunun 1/7 olarak olarak tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmektedir. "[…] dut eşcârı evrakından hasıl harîrin senede bir def'a süb'ı alındukdan sonra kendülerden bî-vechin min'el-vücûh ahar şey taleb olunmaya." Bk. Barkan, "1116/1704 Tarihli Hanya Kanunu", *Kanunlar*, 354.

[1266] Örneğin "[…] ibrişim besleyenden (az) ve eğer çok yedişer akçe alınur." Bk. Akgündüz, *OK*, 2/503.

[1267] Örneğin Halep'te ipeğin her batmanından 8 akçe tahsil edirken, her bir ipek dolabı başına 60 akçe Safed'te ise 80 akçe tahsil edilirdi. Bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 89, dn. 67; Ünal Taşkın, "Rüsûm-ı Örfîye", *Tarih Okulu Dergisi*, sy XIV (2013): 66.

[1268] Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, 564-565; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 121-22; Demir, *Örfî Vergiler*, 89-90.

[1269] Örneğin bazı yerlerde hem alıcıdan hem satıcıdan beşer akçe bazı yerlerde dörder, bazı yerlerde üçer, bazı yerlerde ikişer akçe olarak tahsil edilirdi. Sırasıyla bk. Akgündüz, *OK*, 6/300; Akgündüz, *OK*, 5/682; Barkan, "1129/1716 Tarihli Kanunnâme-i Vilâyet-i Mora", Kanunlar, 329; Akgündüz, *OK*, 5/668; 8/468.

[1270] Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 122.

mukabil *resm-i berg-i dut* (dut yapraklarının vergisi) adı altında bir vergi tahsil edilirdi.[1271]

Hanefî hukukçulara göre bal arılar tarafından meyve olabilecek çiçek özlerinden yapıldığı için kovan sahipleri elde ettiği bal hasılatından öşür ödemekle mükellefti. Nitekim meyveden öşür verilirdi. Fakat aynı hukukçular ipek kurtlarının ibrişimeyi/ipeği üretmek için yediği besinin meyve değil yaprak olduğunu, bu nedenle yapraklardan ve dolayısıyla da ipekten öşür alınmaması gerektiği görüşündedir.[1272] Hanefî doktrinindeki bu görüş Osmanlı uleması tarafından sürdürülmüş müdür yoksa söz konusu görüşün aksine mîrî toprak sisteminin yanı sıra dönemin kendine mahsus şartları Osmanlı ulemasının farklı bir görüş belirtmesine olanak sunmuş mudur sorusu bu anlamda cevaplanmalıdır. Buna göre *Fetâvâ-yı Üskübî*'de yer alan bir fetva söz konusu vergiyle ilgili tahsilin dut yapraklarının kıymeti üzerinden alınması gerektiğini vurgulamaktadır:

1. "Mesele: Zeyd'in tasarrufunda olan tût bahçesinden hasıl olan evraktan ipek kurdu söylemeyen Zeyd'den sipahi hasıl olan ipekten öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrakın kıymetinden alur ipekten almaz."[1273]

Dolayısıyla mezkûr fetvada belirtildiği üzere sipahi, *resm-i harîr*i/öşürü reayanın elde ettiği ipekten değil, ipek kurtları için temel besin kaynağı olan dut yapraklarının kıymetinden tahsil etme hakkına sahipti. *Fetâvâ-yı Abdürrahim,*[1274] *Fetâvâ-yı Feyzullah,*[1275] *Behcetü'l-Fetâvâ*[1276] ve *Netîcetü'l-Fetâvâ*[1277] gibi 16. yüzyıl sonrası fetva

---

[1271] Barkan, "1129/1716 Tarihli Kanunnâme-i Vilâyet-i Mora", *Kanunlar*, 329.

[1272] Raḍıyyüddîn Ebû Bekr b. ʿAlî b. Muḥammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-Neyyire*, c. 2 (b.y.: el-Matbaʿatü'l-Ḫayriyye, 1904), 1/127; Bedrüddîn el-ʿAynî, *el-Binâye fî şerḥi'l-Hidâye*, 3/429.

[1273] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 41[b]-42[a].

[1274] "Soru: Zeyd arz-ı mîrîde olan dût eşcârının yaprağı ile ipek kurdu besleyüp ipek hasıl olsa sâhib-i arz ol ipekten öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrâkın kıymetinin öşrünü alır." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/39.
"Soru: Bir diyar ahalisinin ekseri ipek kurdu besleyüp ve bağçelerinde istiğlal içün dût eşcârı gars idüp evrâkını bey' mu'tad olmağla sâhib-i arz ol bey' olunan evrâktan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/39.
"Soru: Zeyd'in timarı toprağında vaki' vakıf dût ağaçlarının evrâkından ipek kurdu beslenüp ipek hasıl olur olsa Zeyd ol evrâktan öşür almağa kâdir olur mu? el- Cevâb: Olur." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/39-40.
"Soru: Zeyd sipahinin timarı arazisi dahilinde Amr mülkü olan dût bağçesinin evrâkından öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrâkın kıymetinden alur, ipekten almağa kâdir olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/40.

[1275] "Zeyd-i sipahinin timarı toprağında Amr'ın dût ağaçları olmağla Amr'ın ol ağaçların yaprağıyla ipek güverirüp ipek hasıl oldukda Zeyd ol ipekten öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 7[a].

[1276] "Soru: Zeyd-i sipahinin tımarı toprağında dût ağaçları olan kimesneler dût eşcârı yapraklarını beher sene kat' ve ahare bey' eder olsalar Zeyd ol yaprakların öşrünü mezbûrlardan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Abdullah Efendi Yenişehirli, *Behcetü'l-Fetâvâ* (İstanbul: Matbâa-i Âmire, 1266), 34.

[1277] "Soru: Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tapu ile tarlalara mutasarrıf olan kimesneler ol tarlaları tût bağçesi ittihaz idüp hasıl olan yaprağıyla ipek kurdu besleyüp ipek hasıl oldukda ol kimesneler ol yaprağın ber mûceb-i emr ü

mecmualarının hepsinde yer alan ilgili fetvaların tamamı istisnasız olarak bu hususu vurgulamaktadır. Bu vurgu ipek böceklerinden elde edilen harîrden sipahinin öşür talep etmesini vaz eden hükümlerin şer'î olarak değerlendirilmediğini göstermektedir. Buna karşın dut yapraklarının kıymetinin hesaplanarak öşürün tahsil edilmesinin şer'î olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum mîrî statüdeki topraklarda sipahinin timar-ı hududları dahilinde yetiştirilen dut ağaçlarının yapraklarının bazı kesimlerin geçim kaynağı olduğu, dolayısıyla söz konusu yaprakların ticari gelir kaynağı olarak önemli bir madde haline gelmesi, bunların vergilendirilmeye tabi tutulması gerektiği konusunda -dönemin güncel bir görüşü olması bakımından- ayrıca dikkat çekicidir. Zira Hanefî doktrininde koyun vs. gibi hayvanların sütünden öşür alındığı vaki değilken koyunların beslenmesinde kullanılan otlar ticari kazanç elde etmek için hasredilen mera veyahut tarlalardan biçildikten sonra öşüre/vergiye tabi tutulurdu. Dolayısıyla mezkûr fetvalar Hanefî doktrini açısından tutarlı bir yaklaşım içermektedir. Yeri gelmişken *resm-i çayır/giyah* meselesini ayrıntılı bir şekilde ele alalım.

5. Resm-i Giyah

*Kânûn-i Osmânî*lerde daha çok *öşr-i çayır*[1278] şeklinde isimlendirilen bu vergi sancak kanunnâmelerinde *resm-i giyah*[1279] olarak da isimlendirilmektedir. *Öşr-i çayır*, reayanın hakk-ı tasarrufuna sahip olduğu mîrî statütedeki topraklarda biten otu biçtikten sonra bağlı olduğu timara her sene tahrir deftlerlerine kaydedildiği şekilde ödemekle mükellef olduğu bir vergiydi. Osmanlı vergi kanunlarında hayvanların beslenmesinde kullanılan otların yanı sıra gönül ve za'feran[1280] gibi değerli bitkilerden de vergi tahsil edilmesi gerektiği vaz edilmektedir.[1281] Kanunnamelerde söz konusu bitkilerden vergi tahsil edilmesi gerektiğini vaz eden hükümler klasik Hanefî doktrinine aykırı değildi. Zira Hanefî hukukçular bilhassa za'feran gibi değerli bitkilerden de öşür tahsil edilmesi gerektiği görüşündedirler.[1282] Fakat söz konusu bitkilerden alınan vergiyle ilgili Osmanlı

defter kadimden verilegelen öşrünü Zeyd'e verirlerken Zeyd 'hasıl olan ipekten öşür alırım' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. *Netîcetü'l-Fetâvâ* (Matbâa-i Âmire, 1265 tarihli baskı), 20.

1278 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 29r; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]).

1279 Barkan, *Kanunlar*, 280, 283, 288, 291, 293, 295, 305, 307, 308, 399.

1280 Gönül: Günlük de denilen bir buhur türüdür. Za'feran ise kokulu bir ot türüdür. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/353, dn. 1.

1281 Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391; *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 28r; Akgündüz, *OK*, 2/56; *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 11[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 28[b]; Akgündüz, *OK*, 7/345; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[b]-41[a]; Akgündüz, *OK*, 8/118.

1282 Şeybânî, *es-Siyerü's-Şağîr*, 1/275; Şeybânî, *el-Aṣl*, 7/560.

ulemasının herhangi bir beyanını tespit edemedik. Bu nedenle bu başlık altında sadece hayvanların beslenmesinde kullanılan otların konu olduğu söz konusu *öşr-i çayır* bahsi ele alınmaktadır.

Öşr-i çayır ile ilgili *kânûn-i Osmânî*lerde vaz edilen hükümler şu şekildedir:

KP:	"Bir yerde ki sazlık ve ot olsa evvelden nice olıgeldiyse girü öyle ola."[1283]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Şol çayırlar ki, her yıl korunup çayır olagelmişdir. […] Anun gibilerden ki, çok otluklar hasıl olur, yoksul tasarrufunda olsa, örf-i padişahi öşür vereler. Vilayet-i mezbûrede her raiyyet (baştinadan) baştinaya harman vaktinde birer araba otluk […]. Mevsimlerinde otluk […] almasalar, yedişer akçe otluk […] içün alınur. Livâ-ı Vidin'de her müzevvec kafirden defterde otluk resmi beşer akçe […] yazılup timar erinin üzerine hasıl bağlanmışdır. Üslüb-ı defter tağyîr olunmasun içün yeni defterde müzevvec yazılup hane hesab olunan bir müzevvec raiyyet, defteri mücibince haneden haneye otluğu olan bir araba otluk ve otluğu olmayan bir araba otluk içün beşer akçe vereler. Raiyyet oğlanlarından şol ki, yeni defterde müzevvec yazılmayup defterden sonra tezevvüc idüp gerü babasıyle olup intifaı babası çiftliğinden ve babası baştinasından ola, il yazılup defter olunca ala hidetin resm-i otluk […] alınmaya. Meğer şol kimesne ki, defterden sonra tezevvüc idüp babasından ayrılup başka dirlik ve düzen idüp maişeti ayru ola, anun gibiden dahi otluğu olan bir araba otluk ve olmayan beş akçe […] alına"[1284] "Sipahilere hassa kayd olunan çayırların raiyyetleri biçüp yerinde yığarlar, evine getürmezler."[1285]
KSSH:	"Reayanın çifti öküzü [için ayırdığı] çayırından öşür alınmak memnudur."[1286] "Şol çayırlar ki, her yıl korunup öşür virilür çayır olugelmişdür, anun gibiden ki reaya tasarrufunda ola, öşür lazımdır."[1287]
KSSH, KSMH:	"Eğer bağ ve bahçe arasında ot bitüp satılur, on akçede bir akçe alalar."[1288]
CK (III):	"Kelembeden reaya tarlasını dinlendirrnek içün koyup ziraat etmedüği eyyamda ot hasıl olup andan öşür alınmak kanun değildir. Meğer ki, sarahaten defterde yazılup hasıl kayd olunmuş ola. Amma defterde dahi yazıldığı kadîmi gerekdir. Eski defterde olmayup vilayet kâtibi kendi kendinde defter-i cedide kayd etse sahih değildir, ana hükm verilmez. Amma kelembe üç seneden ziyade ki, ziraate salih olup sürülmeyüp ota kosa caiz değildir, caiz olur sahib ol yerlerden çayırdan resm yazılmış ise, resm alur, yazılmış değil ise öşrün alur. Üç seneden sonra asalet ile caiz hükmünde olur."[1289]
CK (I):	"Şöyle ki, bir çayır kadim çayır olmayup raiyyetin çifttiğinden olup su basmağla çayır olsa, raiyyetin elinden alınmaz, öşür hükm olunur. Amma şimdi ol çayırın suyu olmayup ziraate

[1283] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.

[1284] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 31r-32r; Akgündüz, *OK*, 2/58. Bu hüküm KSSHK ve CK (III)'de mefhumu değiştirmeyen birkaç farklı lafızla aynen vaz edilmektedir. Bk. *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 161[a] (11[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 30[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/347.

[1285] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 51v; Akgündüz, *OK*, 2/69; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 171[a] (21[a]). Bu hüküm CK (III)'de "üç gün hizmet etmek dahi borçlu değildir. Sipahiler cebr etmek murad ettiklerinde hakimü'l-vakt olanlar men' edeler." ilavesiyle vaz edilmektedir. Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 38[b]-39[a]; Akgündüz, *OK*, 7/355.

[1286] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153. KSSH'nın derkenarında "Feemma her yıl otu biçilür çayır ise, öşür alınur." şeklinde ayrıca not düşülmüştür.

[1287] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 154.

[1288] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[a-b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[b]; Akgündüz, *OK*, 8/118.

[1289] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 11[b]-12[a]; Akgündüz, *OK*, 7/329.

	kabil olsa ve ziraat olıcak sipahi olana çayır olmakdan nafi ise, bozdurulup yine ziraat etdürülür."[1290]
CK (II):	"Öşr-i humusdan yazılan vilayet çayırlarından yine öşr-i humus alınur. Bir vilayette öşür humusdan alınagelmiş ise, ol vilayette olan çayırlardan öşr-i humus alınur. 'Onda bir veririz' deyü niza edemezler, kanundur. […] Çayır ziraat olunsa yine çayır olmak üzere hükm olunur."[1291] "Otu biçilür çayır ve tarla her yıl korunup otu biçilür çayırdan defterde öşür yazılsa öşür alınur, resm yazılsa öşüre muadil resm alınur. Vermekde taallül ederlerse şer' ile öşür alınmak kanundur. Şol tarla ki, dinlenmek için alıkoyup otu hasıl oldukda bir iki sene hiçbir nesne alınmaz, ana kelembe derler. Amma üçüncü sene oldukda çayır hükmünde olur, öşür alınur. Bu husus defterde yazılmak lazım değildir."[1292]

KP'de sazlık ve ot olan yerlerde sipahinin/devlet görevlilerinin var olagelen örfî uygulamayı devam ettirmeleri gerektiği vaz edilmektedir. Ayrıca *resm-i çift* bahsinde açıklandığı üzere KP'de *resm-i çift* ile ilgili hükümler düzenlenirken reayanın sipahiye karşı *kulluk akçesi/resm-i çift* adı altında yerine getirmesi yedi hizmetten[1293] biri bağlı olduğu sipahiye bir araba ot veya karşılığında 7 akçe ödemekti. Bu hüküm düzenlemesi Demir tarafından belirtildiği[1294] üzere tam olarak *resm-i giyah* ile ilgili bir düzenleme değildir. Zira bu mükellefiyet otluğu olsun olmasın tasarrufunda çift bulunduran her reayanın *resm-i çift* kapsamında yerine getirmekle veya ödemekle yükümlü olduğu bir vergiydi. Fakat belki de *resm-i çift* kapsamında KP'de vaz edilen çifti olan her hanenin ödemek veyahut yerine getirmekle mükellef olduğu yükümlülüklerden biri olan bir araba ot veya mukabilinde 7 akçelik söz konusu vergi, dönemin *resm-i giyah*la ilgili hükümleri de olabilir.

KP'de vaz edilen *resm-i giyah*la da ilgili olması muhtemel olan söz konusu hükümler KKÖO, KSSHK ve CK (III)'te çayırları olup da bunu korumaya alan -yani başkasının intifaını engelleyen- her hanenin sipahisine çayırlarını biçtikten sonra bir araba ot veyahut mukabilinde beş akçe ödemesi gerektiği şeklinde revize edildi. Zikri geçen kanun derlemelerinde sipahiye hassa olarak kaydedilen çayırlarda ise reaya sadece çayırı

[1290] *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 2[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/241.
[1291] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 33[b]-34[a]; Akgündüz, *OK*, 7/290.
[1292] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 36[a]; Akgündüz, *OK*, 7/292.
[1293] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 23, 25; Barkan, *Kanunlar*, 390-391. İnalcık, bu yedi hizmeti veyahut hizmet karşılığında tahsil edilecek akçe miktarını tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır: "3 gün şahsi hizmet veya 3 akça, orak yani bir araba ot veya karşılığı 7 akça, dögen yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akça, bir araba (kagnı) odun veya 3 akça, boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akça". Bk. İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", 580; ayrıca bk. *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 195.
[1294] Demir, KP'de resm-i çift kapsamında vaz edildiği anlaşılan ve her çiftin sipahisine karşı yerine getirmekle mükellef olduğu yedi hizmetten biri olan bir araba ot veya karşılığında ödemekle yükümlü olduğu 7 akçelik verginin resm-i giyah olduğunu ifade etmektedir. Bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 91.

biçmek ve sipahi için yerine yığmakla mükellef olurdu. Bunun haricinde reayanın sipahinin istediği yere biçilen otlarını taşımak yükümlülükleri yoktu. Hatta CK (III)'te ayrıca vaz edildiği üzere üç gün otu biçmek şeklindeki hizmet bile reayanın eda etmesi gereken zorunlu bir yükümlülük değildi. Bu nedenle bu işleri cebren yaptırtmak isteyen sipahilerin hâkimü'l-vakt olanlar tarafından men edilmesi gerektiği ayrıca belirtilmekteydi.

KSSH ve CK (II)'de vaz edildiği üzere reaya korumaya aldığı çayırlığının otunu biçtikten sonra öşrünü ödemekle yükümlüydü. Fakat KSSH'da vurgulandığı üzere çift öküzlerinin maslahatı için ayırdığı çayırlık bir alandan reaya öşür ödemekle mükellef değildi. Aynı şekilde CK (II)'de belirtildiği üzere reaya tarlasını dinlendirmek maksadıyla muattal bıraktığı dönemlerde hasıl olan çayırdan da öşür ödemekle yükümlü tutulmazdı. Fakat tarlanın dinlendirilmek üzere muattal bırakılma süresi CK (II)'de vaz edildiği üzere iki yıl iken CK (III)'te üç yıl olarak revize edildi. Buna göre üç yıl üst üstte muattal bırakılan tarlada biten çayırlardan reaya öşür ödemekle yükümlü tutulmazken üç yıldan sonra yükümlü tutulmaya başlanırdı. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere reayanın çift öküzlerinin maslahatı için tahsis ettiği yer tarla işlevindeki bir yerin tamamı ise bu durum ta'til sayılırdı.[1295] Bu durumda sırasıyla CK (II) ve CK (III)'te vaz edilen sipahinin muattal kalan tarlada biten ve biçilen ottan ötürü reayadan *öşr-i çayır* talep etmek için tayin edilen süreler dikkate alınmaksızın ilgili fetvalar, reayanın hayvanlarının maslahatı için muattal bıraktığı söz konusu otlaktan sipahinin öşür talep etme hakkının doğduğunu vurgulamaktadır:

1. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan mîrî yeri ekilmedüği zamanda sipahi otundan öşür almaya kâdir olur mu? Cevâb: Olur, re'yi hâkim ile. Ebussuûd."[1296]

2. "Sûret-i mezbûrede vilayeti mezbûrede halktan göçer evli taifesi gâh ziraat idüp öşür verse ve gâh hâlî koyup davarlarına mera edegeldikleri yerler öşür müdür veya harâcî midir ve ziraat etmedikleri zamanlar içün dahi sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Sahiplerinin mülkü olup kadimden asla öşürden gayrı hak veregelmediyse sahib-i fevt oldukda cemî-i

[1295] "[…] Tarlayı çayıra komak ta'tildir. Ebussuûd Efendi." Bk. "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/56.

[1296] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 254[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 207[b]. Bu fetvanın başka bir formunda "ekilmedüği" yerine "ekildüği" ifadesi yer almaktadır. Fakat fetvanın anlam bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda söz konusu ifadenin sehven yazıldığı anlaşılmaktadır. Bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 31[a].

vereseye kismet olunageldi ise öşriyyedir arz kuvvet bulmak içün bir iki yıl ziraat etmemekle öşür alınmaz amma çayır koyucak çayırın öşrü alınur."[1297]

3. "Mesele: Zeyd tasarruf ettüği arz-ı hali koyduğu yıl otun biçse sipahisi 'ol otun beş nuğide biri benimdir' deyü almağa kâdir olur mu? Cevâb: Gallesinin öşrünü alıcak. Humus alamaz. Kadîmden alıgelmediyse hiç alamaz."[1298]

4. "Mesele: Zeyd tasarrufunda olan tarlasını bir sene zer' etmeyüp boz ve hâlî kıldıkda ol senede hasıl olan otluğun sipahi öşrün almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[1299]

1, 2, 3 ve 4 numaralı fetvalarda görüldüğü üzere tarıma elverişli tarlasının tamamını otlak olarak muattal bırakan reayadan sipahi biten ottan öşür alma hakkına sahipti. Fakat mezkûr fetvalar ilgili kanun hükümlerinde vaz edilen üç yıllık süreyi dikkate almaksızın tarıma elverişli tarlanın tamamının otlak olarak muattal bırakılması halinin ta'til olarak kabul edilmesi ve bunun bir *öşr-i çayır* mükellefiyeti doğuracağı yönündedir. *Öşr-i çayır* mükellefiyeti dışında reaya muattal bıraktığı tarlasında çıkan otlardan sipahinin hayvanlarını otlatma isteğini kabul etmeme hakkına sahipti:

5. "Mesele: Birkaç kimesneler tasarruflarında olan tarlaların bir sene ziraat etmemekle hüdai bir miktar ot nabit olsa sipahi olan Zeyd ol tarlalara mevâşîsin ra'i murad ettikde mezbûrlar Zeyd'i men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olurlar."[1300]

Muattal bırakılmayan arazilerden reayanın öşür ve sâlâriyesini (harâc-ı mukâsemeyi) verdiği mahsulünü kaldırdıktan sonra kalan saman veyahut tahıl saplarından sipahinin öşür talep etme hakkı yok[1301] iken kendiliğinden biten ottan ayrıca bir öşür (*öşr-i çayır*) tahsil etme hakkına sahip olup olmadığı meselesi ise ulema arasında ihtilaflı bir konudur:

6. "Mesele: Reaya tasarrufunda olan yerlerden hâsılların kaldırdıkdan sonra biten otlardan sipahi öşür almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Hâsıl getirildiği yıl biten otlakdan alınmaz. Ebussuûd."[1302]

7. "Sipahiye öşür verilür yerde biten terekesin [hububat mahsulünü] Zeyd biçüp öşrünü mezbûr sipâhîye verse sonra ol yerde çayır bitse sipahi ol çayırdan dahi şer'an öşür taleb idüp alıbilür mi? el-Cevâb: Allâh-u â'lem, çayır olmağ içün konuldı ise alıbilür. Ketebehû el-fakîr Sa'di ufiye anh."[1303]

[1297] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].
[1298] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a].
[1299] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].
[1300] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[a-b].
[1301] "Soru: Zeyd-i sipâhî Amr'ın dökdüğü hubûbdan öşrünü aldıkdan sonra Amr'ın alıkoyduğu kesmekden [tahıl saplarından] dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Hubûbdan alır." Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/41. "Soru: Zeyd-i sipâhînin tımârî toprağını zirâat eden kimesnelerden Zeyd mahsûllerinden öşrünü aldıkdan sonra samanlarından dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/41.
[1302] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[b].
[1303] Sâdî Çelebi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1073), 52. (53.) fetva; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a].

Buna göre mezkûr 6 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi, sipahinin ayrıca öşür (*öşr-i çayır*) alma hakkına sahip olmadığı görüşünde iken, (7 numaralı fetvada) Sâdî Efendi ise reayanın öşrünü verdiği mahsulünü kaldırdıktan sonra tarlanın çayırlık için korumaya alınması halinde *öşr-i çayır* ödemekle de yükümlü tutulabileceği görüşündedir.[1304]

Aslında KSSH'da bir derkenar notunda da vurgulandığı üzere "Ot mübahdı, [mübah malllardandır][1305] nesne alın[a]maz[dı]. Meğer ki, her yıl biçilür çayır olursa [öşür alınırdı]."[1306] Nitekim 1, 2, 3, 4, 6 ve 7 numaralı fetvalarda da söz konusu derkenar notunda ifade edilen şartla ancak *öşr-i çayır* alınması gerektiği belirtilmektedir. Sipahi, reayanın tasarrufu altında bulunan çayırında biten ottan *öşr-i çayır* dışında başka bir hak talebinde bulunamazdı. Zira 5 numaralı fetvada ayrıca belirtildiği üzere sipahi hayvanlarını reayanın çayırında otlatmanın yanı sıra reaya otlarını biçtikten sonra *öşr-i çayır* dışında çayırı tamamen zapt etme hakkına sahip değildi:

> 8. "Mesele: Zeyd'in harâcın [harâc-ı muvazzafın] verip tasarrufunda olan yerin üzerinde biten çayırı Zeyd zapt etmek istedikde sipahisi Amr Zeyd'e vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Adet üzere hemen öşrün alır eğer biçti ise Zeyd Amr'ın elinden alamaz. Ebussuûd."[1307]

Aynı şekilde yukarıda da ele alındığı üzere reaya kadîmü'z-zamandan tasarrufu altındaki çayırlığında biten otlardan öşr-i çayırını bi-kusûr eda ettiği halde sipahi, hububat öşrünü alabilmek gayesi için karye halkına söz konusu çayırlık yeri tarlaya dönüştürmeyi dayatma yetkisine sahip değildi (bk. 9 numaralı fetva). Aynı şekilde karye halkı da kadîmü'z-zamandan tarla olarak bilinen ve elde edilen hubabatın öşrünü ödedikleri tarlalarını ittifak edip *öşr-i çayır*ı eda etmeyi kabul etseler bile mera olarak kullanmayı talep etme hakkına sahip değildi (bk. 10 numaralı fetva):

> 9. "Mesele: Elli yıldan beri çayır olan yeri [sipahi] Zeyd'e 'ek bana ondan öşür ver' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kadimden mezra olmayup çayırdan ne alageldi ise alageldüği resm-i alur. Ebussuûd."[1308]
>
> 10. "Mesele: Padişah-ı İslam bir kale feth ettikde etrafında olan araziyi ahali-i kaleye mera olmak

[1304] Klasik Hanefî doktrinindeki görüşlere atıfla kendiliğinden biten otlardan sipahinin öşür alma hakkının olmadığını fakat özellikle çayırlık için korumaya alınan otlaklardan öşür verilmesi gerektiğini ifade eden 17. yüzyıl fetvaları için ayrıca bk. Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 8[b]-9[a].

[1305] Mübah mal: Menfaati kamuya ait olduğu için mülkiyet altına alınamayan kamu malları demektir. Bk. Hasan Hacak, "Mal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/464.

[1306] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân*, vr. 11[b].

[1307] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 209[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 39[a].

[1308] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[b].

üzere kayd ettirüp ba'dehu gelen Padişahlar zamanında muharrir-i vilayet çıktıkda arazi-i mezkûrenin ziyade vus'atı olmağla ol arazide bir kaç çiftlik bağlayup erbab-ı timara mahsul kayd etmekle defter-i sultânîyyede bu vech üzere mukayyed olup minvâli meşrûh üzere ol çiftlikleri ashabı zabt [idüp] öşrü resmini sipahilerine verirler iken halen kale-i merkûme ahalisi 'mukaddemen hin-i fetihte ol arazi bize mera kayd olunmağla bizim meramızdır' deyü çiftlikleri ref' veririn [?] mera olmak üzere ibkaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar."[1309]

Dolayısıyla mezkûr 10 numaralı fetvada belirtildiği üzere tasarrufu altındaki tarlayı mera edinmek isteyen reaya, rüsûm-ı örfîyyesini ödese bile sipahinin hububattan alma hakkına sahip olduğu öşrünü/harâc-ı mukâsemesini ödeyemeyeceği için sipahi buna izin vermeme hakkına sahipti. Bu durumda İbn Kemal'e göre reayanın tarla işlevindeki arazilerini meraya dönüştürmek konusunda ısrar etmesi halinde sipahi söz konusu tarlaları tapu ile başkasına verme hakkına sahip olurdu (bk. 11 numaralı fetva). Buna karşın tapusuz bile olsa kadimden ahalinin tasarrufunda olan meralarında reaya öşr-i çayırlarını eda ettikleri sürece sipahi başkasına tapu ile verme hakkına sahip olamazdı (bk. 12 numaralı fetva):

11. "Mesele: Zeyd bir mikdar sipahilik yerin rüsûm-ı örfîyesin mâh bemâh sipahiye verüp mer'a edinmek istedikde sipahi 'elbette ziraat olunmak gerek yahut ahar kimesneye veririn' dise elinden gelir mi? el-Cevâb: Gelir. Ahmed."[1310]

12. "Mesele: Bir kasabanın tapusuz olan çayırlarını kadîmden her kim isterse nice gelüp sahib-i arz araba başına ikişer akçe resm verirler iken halen sahib-i arz olan kimesne çayırları bazı kimesnenin akçesini alup tapuya vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1311]

Birçok vergi de olduğu gibi *resm-i giyah* da her vilayette aynı oranda alınmamıştı. Bazı vilayetlerde otluğu olanlardan öşür, otluğu olmayanlardan bazı yerlerde iki akçe,[1312] bazı yerlerde beş akçe[1313] bazı yerlerde giyah ziyade olduğu için *resm-i odun*la beraber kırk akçe,[1314] bazı yerlerde odunla beraber on iki akçe (yani giyah için altı akçe)[1315] olarak tahsil edilmişti. *Resm-i giyah*la ilgili reayanın mükellef olduğu miktar için defter kaydı esas alınırdı. Buna göre CK (II)'de vaz edildiği üzere öşr-i humus (1/5) olarak yazılan yerlerde mükellef öşür (1/10) olarak ödemeyi diretme hakkına sahip değildi. Buna karşın sipahi de öşür olarak yazılan yerlerde mükelleflerden defter kaydının aksine daha

[1309] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[a].
[1310] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b]-19[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 207[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 38[a-b].
[1311] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 25[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 30[a].
[1312] Barkan, "978/1570 Tarihli Kânunâme-i Livâ-i İskenderiye", *Kanunlar*, 293.
[1313] Barkan, *Kanunlar*, 291, 305.
[1314] Barkan, *Kanunlar*, 308.
[1315] Barkan, *Kanunlar*, 266, 280, 283.

fazlasını talep etme hakkına sahip değildi. Bu hususu vurgulayan mezkûr 3 numaralı fetvanın yanı sıra başka bir fetvada da sipahinin deftere yazılan hükme aykırı bir miktarı tahsil hakkı olmadığı, sultanın ata kapsamındaki böylesi vergilerde maslahata binaen dilediği şekilde hüküm vaz etme hakkının olduğu vurgulanmaktadır:

13. "Zeyd-i sipahinin defterinde bir karye bostan ve keten ve otluktan resm kayd olunmak iken Zeyd deftere muğayir öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Sultan ata da nasıl dilerse öyle tasarruf eder dilerse artırır, dilerse yasak koyar maslahata göre."[1316]

KSSH ve KSMH'da ifade edildiği üzere reaya, mülk statüdeki ağaçların yer aldığı mîrî topraklarda (yani bağ ve bahçe arasında) hasıl olan otları biçip satıma konu yapması halinde on akçede bir akçe ödemekle yükümlüydü. Bu hususu ele alan fetvalarda reayanın tetimme-i süknâ kapsamındaki topraklarında elde ettiği bağ ve bahçe ürünlerinin yanı sıra biçtiği ottan sipahinin vergi tahsil etme hakkına sahip olmadığı ifade edilmekteydi:

14. "Mesele: Bir hüdâvendigâr kulunun evinin etrafında havlusu içinde bağ ve bahçesi ve bostanı olsa ve mülkü çayırı olsa şer'an bunlara öşr lazım olur mu? Cevâb: Çayırdan, öşr olmaz bahçesinden de olmaz, gayrıdan olur."[1317]

Fakat mezkûr 14 numaralı fetvada reayanın tetimme-i süknâ kapsamındaki topraklarında hasıl olan otu satıma konu yapıp yapmadığı belirsizdir. Bu nedenle mezkûr fetvanın tetimme-i süknâ kapsamındaki topraklardan da hasıl olmuş olup biçilen otların satım işlemine konu yapıldığında vergilendirilmeye tabi tutulması gerektiği yönündeki zikri geçen kanun hükümleriyle aykırı görüşte olup olmadığı hususu açık değildir. Aynı şekilde öşrü alınmayan -ormanlık gibi- bir yerde biten otu biçen reayadan sipahinin öşür talep etme hakkına sahip olmadığı vurgulanan aşağıdaki -15 numaralı- fetvada da söz konusu otların satıma konu yapılması halinde vergilendirilmeye tabi tutulup tutulmayacağı açık bir şekilde anlaşılmamaktadır.

15. "Mesele: Öşrü alına gelmeyen ormanın içinden ot biçüp [ot biçenden] Amr-ı sipahi, öşür almağa kâdir olur mu? Cevâb: Beyâban ise olmaz. Ebussuûd."[1318]

Sonuç olarak KKÖO başlıklı derlemede de belirtildiği üzere ot ve aşağıda ayrıca ele alınacak olan bir kimsenin dikmesiyle ve bakımı altında olmayan ağaçlar -yani ormanlık yerlerdeki odunlar- mübah mal kapsamındaydı ve böylesi mallardan dolayı

[1316] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 48[b].
[1317] İbn Kemal, *Mesâili'ş-Şer'iyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 52[b].
[1318] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a].

kimse öşür/vergiyle yükümlü tutulmazdı. Ne var ki bir tarla veya mera ot, ağaç vs. gibi[1319] yararlanılan bir ürün elde edilmeye yani arazi bilhassa ot, fidan/odun/kereste vs. elde etmek için korunmaya alınmış ve bu amaçla hasredilmişse ve bu sahibinin gelir kaynağı haline gelmişse bu durumda söz konusu ürünlerden vergi ödenmesi gerektiği Osmanlı öncesi Hanefî kaynaklarda bilhassa vurgulanmaktadır.[1320] Buna göre *kanûn-i Osmânî*lerde vaz edildiği üzere *öşr-i çayır* adı altında tahsil edilen vergi hem dönemin Osmanlı uleması hem de Osmanlı öncesi Hanefî uleması tarafından şer'î bir vergi olarak değerlendirilmekteydi.

6. Resm-i Odun

Sancak kanunnâmelerinde çoğunlukla *resm-i hime*[1321] şeklinde ifade edilen bu vergi,[1322] *kânûn-i Osmânî*lerde baştina/çiftlik sahibi reayanın birer araba odunu belirlenen zamanda verdiklerinde aynî, vermediklerinde bedel olarak akçe ödemekle yükümlü olduğu bir vergiydi. Bu vergiyle ilgili vaz edilen kanun hükümleri şu şekildedir:

KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Vilayet-i mezbûrede [Semendire'de] her raiyyet (baştinadan) baştinaya harman vaktinde […] bujikde birer araba odun verirler. Mevsimlerinde […] odun almasalar, […] üçer akçe odun içün alınur."[1323]
CK (III):	"Bir subaşının yerinde odunluk olup bazı kimesneler 'ol odunluğu subaşıdan tapuya aldık' deyü niza eyleseler, odunluk tapu ile mülk olmaz: Şöyle ki odunlukdan halk kadimden odun kesegelmiş olalar, tapuyu alanlardan kiralanup umumen halka hükm olunur."[1324]

KKÖO, KSSHK ve CK (III) başlıklı her üç metinde de reayanın sipahisine karşı yükümlü olduğu odun veya karşılığı olarak belirlenen akçe miktarı aynıdır. KP, KSSH ve

[1319] Örneğin *Fetâvâ-yı Abdürrahim*'de yer alan bir fetvaya göre semer kamışı gars edilen tarlada çıkan kamışın satıma konu yapılması halinde vergilendirilmeye tabi tutulacağı belirtilmektedir: "Soru: Zeyd'in tasarrufunda olan tarlasında Zeyd'in inbâti ile semer kamışı nâbit olup ve Zeyd her sene ol kamışı kesip bey' eder olsa sipâhî ol kamışdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/41.

[1320] Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/108; Bedruddîn el-ʿAynî, *el-Binâye*, 3/424. Ayrıca Zâhîdî ve Kadıhan'dan nakledilen görüşlere görede bu husus özellikle vurgulanmaktadır. Bunun için sırasıyla bk. *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 7[a]; *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 4[b].

[1321] Barkan, *Kanunlar*, 266, 280, 283, 307, 308.

[1322] *Resm-i odun* vergisi ile ilgili hükümler sarayın odun ihtiyacı teminiyle alakalı kanun hükümlerini ihtiva eden düzenlemelerle karıştırılmamalıdır. Sarayın odun ihtiyacı ve teminiyle alakalı hükümler kanunnâmelerde ayrı başlıklar altında ayrıca vaz edilmiştir. Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 64v-66r; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 178[a] (28[a]); Akgündüz, *OK*, 2/76-77.

[1323] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 31r; Akgündüz, OK, 2/58; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 161[a] (11[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 30[a]; Akgündüz, *OK*, 7/347.

[1324] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 16[b]; Akgündüz, *OK*, 7/333.

KSMH başlıklı metinlerde ise *resm-i odun* ile alakalı bir hüküm vaz edilmemiştir. KP başlıklı metinde *resm-i çift* tanzim edilirken reayanın timar sahibine karşı yerine getirmesi gereken yedi hizmetten biri olarak vermekle yükümlü olduğu birer araba odun veya karşılığında üç akçe vermek gerektiğini belirten hüküm ile *resm-i dühan* mukabelesinde tatar raiyetten hane başı alınması gereken birer araba odun ile ilgili hükümler hususi olarak bu vergiye dair bir düzenleme değil gibidir.[1325] Zira KP'de vaz edilen söz konusu hükümler *resm-i çift* bağlamında reayanın yükümlü olduğu hizmet veya mukabili nakdî vergilerden biriydi.

*Kânûn-i Osmânî*lerde *resm-i odun* karşılığında reayanın ödemesi gereken vergi miktarı standart bir şekilde üç akçe olarak belirlenmişse de sancak kanunnâmelerinde bu miktarın bölgeden bölgeye değiştiği buna göre bazı yerlerde iki,[1326] bazı yerlerde beş,[1327] bazı yerlerde de altı akçe[1328] olarak tahsil edildiği görülmektedir.

Timar sınırları içerisinde timar ahalisinin tamamının eşit intifaına olan odunluk/ormanlık yerler kimsenin mülkü olamazdı. Zira bu gibi yerler ilgili timara kayıtlı reayanın menfaatine hasredilmişti. Bu nedenle sipahi/sahib-i arz, bu gibi yerleri tapu ile birine tefvîz etme yetkisine sahip değildi. CK (III)'de özellikle belirtildiği üzere sahib-i arzın reayaya odunluk için ayrılan yerleri tapuya verdiği ve bu durumun tapuyu alan ile timara kayıtlı köy ahalisi arasında tartışma konusu olduğu görülmektedir. İlgili kanun hükmü odunluk yerlerin umuma ait olduğunu şayet birine tapulanmışsa bile tapuyu alan şahıstan tekrar kiralanarak umuma açılması gerektiğini belirtmektedir. Keza odunluk bölgeler birden fazla timarın ahalisinin menfaatinin olduğu bir yer olup da sadece bir timara özellikle kaydedilmemişse bir timar ahalisi diğer timar ahalisinin intifa etme hakkını engelleme yetkisine sahip değildi:

1. "Mesele: Bir karye ahalisi kadimden dağdan odun kat' ederler iken halen ahar karye ahalisi 'ol dağın odunu ancak bize mahsustur biz kat' ederiz' deyü sahib-i arzdan tapu ile alup ispat etmeden karye-i ula ahalisini ol dağdan odun kat' etmekten men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar. Odunluk mukâtaa ile verilüp alınmak yokdur."[1329]

2. "Bir karye halkı bir dağın odununu yüz elli yıldan beri kat' edegelmişler iken hâlen karye-i uhrâ ahalisi zikrolunan dağı 'Muharrir-i vilayet bize çiftlik kayıd eylemişdir' [deyü] mezbûrları odun

[1325] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 23, 25; Barkan, *Kanunlar*, 390-391.
[1326] Barkan, *Kanunlar*, 291.
[1327] Barkan, *Kanunlar*, 308.
[1328] Barkan, *Kanunlar*, 266, 280, 283.
[1329] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 43[a].

kat' etmekden men'e kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar, mîrî olup tağyîre emr-i sultânî yoksa."[1330]

1 numaralı fetvada özellikle vurgulandığı üzere odunluk yerlerin mukâtaaya verilmesi yasaktı. Buna göre 2 numaralı fetvada vurgulandığı üzere mîrî olarak kabul edilen bu gibi yerlerden bir timar ahalisinin diğer bir timar ahalisinin intifa hakkını engelleme yetkisine sahip olmadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla her hane bu gibi yerlerden odun ihtiyacını temin etmek karşılığında mevsiminde sipahisine birer araba odun veyahut bunun mukabilinde bağlı olduğu sancakta vaz edilen akçe miktarı ne ise onu ödemekle yükümlü tutulurdu. Sipahinin söz konusu vergiyi tahsil etme hakkının hukuki gerekçesi ve bunun meşru olup olmadığının sorulduğu fetvalarda ulemanın bunun sipahinin meşru bir hakkı olduğu yönünde görüş belirttiği anlaşılmaktadır:

3. "Mesele: Sipahi arzında olan korunun odununda şer'an öşür lazım olur mu? el-Cevâb: Müşeccere ittihaz olunanda olur. Yani bir yer her yıl ağaçları kesilip odunlarının satıldığı ağaçlık bir alan olarak hasredilmişse söz konusu yerden çıkan odunlardan öşür verilir."[1331]

4. "Evkâf-ı selâtînden olup kadimden mahsulünden öşür alına gelen yere tapu ile mutasarrıf olan Zeyd, ol yeri müşeccere ittihaz ve beher sene yere fidanlar gars idüp ve beher sene ihrac ve bey' ve bu vech üzere intifâ' eder olsa; mütevellîsi Zeyd'in beher sene ihrac ve bey' ettigi fidanlarin öşrünü Zeyd'den talep ettikde Zeyd bi-gayr-i vech vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ketebehû Şeyh Mehmed ğufira anh."[1332]

Zira mezkûr 3 ve 4 numaralı fetvalarda görüldüğü üzere reaya ister timar ahalisinin odunluk temini ihtiyacı için hasredilmiş olan ormanlık/odunluk yerlerden isterse tapu ile almış olduğu arsa üzerine kendisinin ektiği fidanları kesip ticari gelir elde etmesi nedeniyle sipahisine öşür/vergi vermek zorundaydı. 985/1577 tarihli bir arşiv kaydına göre Segedin kadısına gönderilen bir hükümde *hime/odun resmi*nin şer'î olduğu buna göre görevli olan kimselerin kanun ve şer'-i şerife aykırı bir şekilde bu verginin belirlenen miktardan daha fazla tahsil edilmemesi gerektiği ifade edilmekteydi.[1333]

Sonuç olarak timara kayıtlı reaya odun ihtiyacının giderilmesine hasredilen odunluk/ormanlık yerlerden elde ettiği menfaate karşı devletin belirlediği dönemlerde kayıtlı oldukları sipahiye hane başına birer araba odun vermekle yükümlüydü. Belirlenen dönemlerde bunu yerine getirmeyen reayadan buna karşılık olarak bölgeden bölgeye

---

[1330] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 68[a].

[1331] Pîr Mehmed Efendi, *Mu'inü'l-Müfti ale'l-Müstafti (Fetâvâ-yı Üskübi)*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyuddin Efendi, nr. 3588, vr. 8[b]; Mevlânâ Pîrî Efendi, *Suveru'l-Fetâvâ* (Amcazade H. Paşa, nr. 243), vr. 17[a-b].

[1332] *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 4[b] (Derkenarda Kadihân'ın bu yöndeki bir fetvası da aktarılmaktadır.); *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 8[a].

[1333] BOA, A.{DVNSMHM.d, 33/6.

değişmekle beraber ekseriyetle üç akçe tahsil edilirdi. Timara kayıtlı ahalinin odun ihtiyacına karşı ödemekle yükümlü tutulduğu bu vergi mîrî toprak sistemi içerisinde anlamlandırılan bir vergidir. Zira umumun menfaatine hasredilmiş mîrî olmayan yerlerden reaya topladığı odunlardan (ve otlardan) elde ettiği menfaatten dolayı herhangi bir vergiyle mükellef tutulmazdı. Hanefî doktrininde mülk toprak statüsündeki (öşrî veya harâcî) arazilerden dahi kişinin mülkiyetindeki odundan (ve otlardan) öşür mükellefiyetinin doğması için bunun özellikle kişinin gelir kaynağı aracı haline gelmesiyle ancak mümkündü.[1334] Osmanlı öncesi Hanefî fetva literatüründe de bu husus "kişinin mülkiyetindeki toprakları odun ve ot elde etmeye hasrederek bunu bir gelir kaynağı haline getirmiş olması durumunda öşürle mükellef tutulması gerektiği" şeklinde belirtilmekteydi.[1335] Osmanlı uleması, önceki fetva literatüründe belirtilen bu prensibi özellikle vurgulayarak Anadolu ve Rumeli coğrafyasında gerek reayanın tasarrufu altndaki mîrî arazide ticari gelir elde etmek amacıyla diktiği ağaçlardan sağladığı odun/keresteden gerekse de karye/timar ahalisinin odun intifaına ayrılmış ormanlık yerlerden topladığı odunlarından sipahinin vergi tahsil etme hakkının şer'î olduğu görüşündedir.

7. Resm-i Penbe

*Kânûn-i Osmânî*lerde *panmuk*, *panbuk* veya *penbe öşri* şeklinde ifade edilen bu vergi timar dahilindeki arazilerde üretilen pamuktan tahsil edilmektedir. Bu vergiyle ilgili hükümler şu şekilde vazedilmiştir:

KP:	"Panmuk öşri yüz ledrede on ledre [ve] onda iki buçuk ledre sâlârlık alına."[1336]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Panbukdan yüz ledreden on ledre onda ve üç ledre sâlârlık alınur."[1337]

[1334] Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/108; Bedruddîn el-ʿAynî, *el-Binâye*, 3/424.

[1335] Yukarıda *resm-i giyah* bahsinde de ayrıca belirtildiği üzere Zâhîdî ve Kadıhan'dan nakledilen görüşlere göre bu husus özellikle vurgulanmaktaydı. Bunun için sırasıyla bk. *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6^{b}-7^{a}; *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 4^{b}. Klasik Hanefî doktrinindeki görüşlere atıfla kişinin müşeccere ittihaz ettiği yerlerden öşür ödemekle mükellef tutulacağını ifade eden bir 17. yüzyıl fetvası için bk. Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Vânî* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906), vr. 9^{a-b}.

[1336] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 24; Barkan, *Kanunlar*, 391. Barkan bu hükümdeki "yüz" ifadesini eksik göstererek hükmün yanlış anlaşılmasına sebebiyet verecek şekilde latinize etmiştir.

[1337] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 27v; Akgündüz, *OK*, 2/56; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 159^{a}-160^{a} (9^{a}-10^{a}); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 28^{a-b}; Akgündüz, *OK*, 7/345. Ayrıca bu üç metinde de bir yukarıdaki başka bir hükümde öşür alınıp da sâlâriyelik alınmayan ürünler arasında penbe sayılarak çelişkili bir durum hasıl olmakta ise de hemen arkasında gelen buraki hükümde hususi olarak olarak sâlâriye alındığını diğer ürünlerden istisna etmiş olmaktadır.

KSMH:	"[…] penbeden […] öşür onda birdir."[1338]
CK (III):	"Penbenin kozağı kökünden çıkup sararıp dahi kemalini bulup ağzı açılup penbe aşikare olduğuna itibar olunur."[1339]

*Kânûn-i Osmânî*ler ortak bir şekilde pamuktan onda bir alınması gerektiğini vaz etmektedir.[1340] Fakat 1/10 öşüre ilaveten tahsil edilen sâlâriye kısmı ise KP'de on ledrede iki buçuk ledre KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de ise üç ledreye çıkartılmış KSMH'da ise tamamen kaldırılmıştır. *Kânûn-i Osmânî*ler ve çoğu sancak kanunnâmesinde aynî olarak tahsil edilen bu vergi "penbeden on vukıyyede bir vukıyye alınur"[1341] şeklindeki hükümlerdeki vukiyye bazı sancaklarda nakide çevrilerek üç akçe olarak alınmaktadır.[1342] Söz konusu verginin tahsil edilme dönemi olarak CK (III)'te vaz edildiği üzere pamuğun kozağından çıkıp mevsiminde toplandığı dönemdir.

Klasik Hanefî doktrinine göre pamuk bitkisinde sahibinin öşür mükellefiyeti yoktu.[1343] Fakat ham pamuk beş veske ulaşınca sahibi öşür vermekle mükellef olurdu.[1344] Ayrıca yukarıda *resm-i odun* ve *resm-i giyah* bahsinde ifade edildiği üzere nasıl ki bir kimse tasarrufu altındaki mîrî arazisini ot, odun/kereste elde etmeye hasrettiğinde ve bunlardan ticari gelir sağlamaya çalıştığında söz konusu ürünlerden ötürü vergilendiriliyor iken bu husus pamuk için de geçerlidir. 15 ve 16. yüzyıllara ait fetva mecmualarında pamuktan tahsil edilen öşrün şer'îliğine dair bir fetva bulamadık fakat *Fetâvâ-yı Abdürrahim* ve *Fetâvâ-yı Ali Efendi* gibi 18. yüzyıl fetva literatüründe pamuktan öşür almanın meşru olduğu belirtilmektedir:

1. "Soru: Zeyd-i sipahinin timar-ı toprağında tarlalara mutasarrıf olan kimesneler penbe eklediklerinde Zeyd ber mûceb-i emr û defter hâsıl olan penbenin öşrünü almağa razı olmayup

[1338] *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[b]; Akgündüz, *OK*, 8/181.
[1339] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 3[b]; Akgündüz, *OK*, 7/321.
[1340] Sancak kanunnâmelerinde bu oran bazı vilayetlerde Müslümanlardan 1/7, bazı yerlerde 1/6, gayr-ı müslim reayadan ise 1/5 olarak tahsil edilmektedir. Bunun için sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 158, 165, 170, 181. Hatta bazı vilayetler ile vilayetin nahiyeleri arasında bile vergilendirilme miktarı farklılık göstermekteydi: Örneğin 924/1518 Tarihli Çirmik Livâsı Kanunu'nda 1/10 olarak alınırken aynı vilayetin Ebu Tahir nahiyesinde 1/6 olarak alınmıştı. Sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 168, 169. Keza Livâ-i Özer'de bazı nahiyelerde 1/6 bazı yerlerde 1/7 olarak alınmaktaydı. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 205.
[1341] Barkan, "935/1528 Tarihli Kânunâme-i Livâ-i Aydın", *Kanunlar*, 10.
[1342] Barkan, "981/1576 Tarihli Kânunnâme-i Livâ-i Karesi", *Kanunlar*, 22.
[1343] Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-ʿAynî, *Minḥatu's-sulûk fî şerḥi Tuḥfeti'l-mulûk* (Katar: Vizârati'l-Evḳâf ve'ş-Şuʾûni'l-İslâmiyye, 1428/2007), 237.
[1344] Seraḫsî, *el-Mebsût*, 3/15; Ebu'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-Merğînânî, *Bidâyetu'l-mubtedî fî fıkhi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe* (Kahire: Mektebetu ve Matbaʿatu Muḥammed ʿAli Ṣabaḥ, t.y.), 36; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/108.

penbe çimen iken tahmin idüp mezbûrlara 'her biriniz ber-vech-i maktu şu kadar penbe verin' deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1345]

2. "Soru: Birkaç kimesneler kadimden hasılından öşür verilen tarlalarına penbe ve hadravât zer' idüp hasıl oldukdan sonra sipahisi Amr ol penbe ve hadravâtdan öşür taleb ettikde mezbûrlar 'biz sâir tarlalarımıza arpa ve buğday zer' idüp hasılından öşrünü almağla penbe ve hadravâtdan öşür vermeziz' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar."[1346]

3. "Soru: Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tarlalara mutasarrıf olan kimesneler penbe ekdiklerinde Zeyd ber mûceb-i emr-i defter hâsıl olan penbenin öşrünü almağa razı olmayup penbe çimen iken tahmin idüp mezbûrlara 'her biriniz ber vech-i maktû' şu kadar penbe verin' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1347]

II. Mîrî Topraklar Üzerindeki Ağaçlarda Yetişen Ürünlerden "Şartlı Mülk" Statüsüne Bağlı Olarak Tahsil Edilen Vergiler: Müslüman Reayadan Öşr-i Şer'î, Gayr-ı Müslim Reayadan Harâc-ı Mukâseme/Öşür/Resm

Mîrî statüdeki topraklarda *resm-i tapu*su/*bedel-i öşr*ü ödenen bağ, bahçe ve zeytinlik gibi yerlerin ağaçlarının mülk olarak değerlendirildiği konusunu detaylı bir şekilde ele almış ve bu hususu vurgulayan değerlendirmelerin yer aldığı fetvaları Tablo 2'de sunmuştuk. Bu tabloda sunulan fetvalar ışığında reayanın tapu (bunu "salt tapu işlemi" şeklinde ifade etmiştik) karşılığında hakk-ı tasarrufu kendisine tefvîz edilen ve mîrî olarak kabul edilen tarıma elverişli topraklarda (tarlalarda) ayrıca bir tapu (bunu da "birinci resm-i tapu/bedel-i öşür" olarak izah etmiştik) bedelini ödeyerek inşa ettiği yapılar veya diktiği ağaçlar mülk statüsü kazanıyordu.[1348] Bu durumda reaya, "şartlı mülk" statüsü kazanan yapılardan (ev haricindeki değirmen ve ağıl gibi binaları kullanmak ve işletmekle) sağladığı intifadan veyahut kârdan ve ağaçlardan elde edilen ürünlerden ticari gelir sağlamaktan ötürü vergisini ödediği sürece sipahi izni almaksızın mülkiyetlerini alım satıma konu yapabilirdi. Başka bir deyişle mülk statüsündeki söz konusu yapıların veya ağaçların mülkiyetine sahip reaya bunları satıma konu yaptığında sipahi "ikinci resmi tapu" olarak izah ettiğimiz öşürü tahsil etme hakkını kaybediyordu.[1349] Öte yandan "şartlı mülk" statüsüne geçen yapılar veya ağaçların sahibi

[1345] Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/40.
[1346] Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/43.
[1347] Ali Efendi Çatalcalı, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Matbâa-i Âmire, 1312), 1/18.
[1348] Daha ayrıntılı bir malumat için çalışmanın ikinci bölümüne tekrar bakınız.
[1349] Tablo 1: 6 numaralı fetva.

tarafından hibe veya vakf edilmesi durumunda ise sipahinin müdahale hakkı olup olmadığı meselesi ile söz konusu işlemlerin geçerliliği, ilgili fetvalarda ihtilaflı bir konu olarak yer almaktadır. Zira kimi fetvalarda mülk statüsüne geçen meyve ağaçlarının sahibi tarafından hibe veya vakfedilmesi caiz olarak kabul edilirken kimi fetvalarda caiz olarak kabul edilmez, kimi fetvalarda ise sipahi izniyle yapıldığı takdirde ancak geçerli olarak kabul edilirdi. Aşağıdaki fetvalar söz konusu işlemlerin caiz olarak değerlendirilmediğini göstermektedir:

1. "Sipahiye öşrü verilir yerlerin üzerinde vaki olan bağın bahçenin vakfiyyeti sahih olur mu? Cevâb: Olmaz."[1350]

2. "Mesele: Zeyd, sipahi yeri üzerinde olan bağını vakf idüp teslim ila mütevelli ve tescil idüp kadı sıhhat-i vakfına hükm eylese vakıf sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ahmed İbn Kemal."[1351]

3. "Mesele: Mukâtaalu yerler üzerinde bağlarun ve gayrınun hibesi sahih midir? el-Cevâb Sahih değildir."[1352]

4. "Mesele: Mîrî yer üzerinde olan meyve ağaçların Amr hibe idüp meyvesinin öşrün sipahisine verse rücu'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Teslim-i sahih etti ise dahi rücu'a kâdirdir Amr ecnebi olıcak ivaz vermiyicek. Ebussuûd."[1353]

5. "Mîrî yerde olan bağın ve bahçenin hibesi sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1354]

Buna göre İbn Kemal'e nispet edilen -1, 2 ve 3 numaralı- fetvaların yanı sıra, Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen 4 numaralı fetva ile Pîr Mehmed Efendi'ye nispet edilen 5 numaralı fetva mîrî statüdeki topraklarda yer alan bağ ve bahçenin (emlakın) hibe veya vakfedilmesini caiz olarak değerlendirmemektedir.[1355] Fakat İbn Kemal'e nispet edilen başka bir fetvaya göre ise mîrî yer üzerinde olan emlakın vakıf olarak verilmesi caizdi:

6. "Mesele: Mîrî yer üzerinde olan emlakın vakfı caiz olur mu? el-Cevâb: Olur. Ahmed İbn Kemal."[1356]

Buna göre mezkûr 6 numaralı fetvası ile İbn Kemal'in yukarıdaki fetvalarıyla çelişkili bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Tablo 2'de Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen 6 ve 7 numaralı fetvaların yanı sıra *Fetâvâ-yı Üskübî*'de yer alan

---

[1350] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 160[b].
[1351] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 171[a].
[1352] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 45[b].
[1353] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 215[a].
[1354] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 19[b].
[1355] Bu hususta Çivizâde'ye nispet edilen bir fetva da mîrî topraklar üzerindeki bağ ve bahçenin hibe edilmesini caiz olarak görmemektedir. Fakat kişi illaki hibe etmek isterse bağ ve bahçenin izn-i sipahi ile tefvîz edilmesinden sonra söz konusu işlemin cazi olabileceği kanaatindedir. Bk. Tablo 2: 1 numaralı fetva.
[1356] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 171[a].

aşağıdaki fetvaya göre mülk statüsüne geçen bağların hibe edilmesinin sipahi izniyle yapıldığı takdirde caiz olarak değerlendirilmesi ulemanın bu konuda ihtilaf içerisinde olduğunu bir kez daha göstermektedir:

7. "Arz-ı mîrî üzerinde olan bağın hibesi caiz midir? el-Cevâb: Sipahi izniyle caizdir."[1357]

"Şartlı mülk" statüsü kazanan yapıların veya ağaçların sahibi öldüğünde yani mirasa konu edilmesi meselesinde ise ulema, bunların varislere mülk-i mevrûs gibi intikal etmesi gerektiği hususunda ittifak halindedir.[1358] Fakat "şartlı mülk" statüsü kazanan ağaçlar arasında tarım yapmaya uygun boş alanlar -yani saban yürütülmeye müsait alanlar- olması durumunda ağaçların mülkiyetinin varislerine ait olduğu hükmü devam etmekle birlikte söz konusu ağaçların üzerinde durduğu boş toprakları sipahi -ağaçların sahibi tarafından ekilip öşrü ödenmediğinde ağaçlar haricindeki tarıma elverişli bu kısımları- yeni bir tapu işlemine tabi tutma hakkına sahipti.[1359] Dolayısıyla reaya, ağaçlar arasında tarıma uygun boş kısımlardan elde ettiği mahsulün öşrünü eda ettikten sonra ağaçlardan da elde ettiği meyvelerin öşrünü ayrıca ödemekten imtina etme hakkına sahip olmadığı gibi sipahi de reayanın ağaçlarını söküp/kaldırıp söz konusu toprakları tamamen tarlaya dönüştürme hakkına sahip değildi. Bu hususlar aşağıda belirtildiği üzere KSSH CK (III) ve KSMH'da ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir:

KSSH, CK (III), KSMH:	"Vakıfdan ve mîrî yerden sipahi ahare tapuya verse, bağçe etmek içün, dahi ol kimesne anı bağçe eylese, eğer ağaçları birbirine yakın olup arası ziraate kabil değil ise, bağçe hükmünde olur. Eğer arasına çift girüp ziraate kabil ise, yer hükmündedir. Öşrin ve rüsûmun verüp ve ağaçlarda biten meyvenin dahi öşrin vere. Eğer bağçe hükmünde olursa, meyvesine göre. Sipahi 'ben bunu yine çiftliğe zam ederin, sen ağaçları kal eyle' dese, caiz değildir. Men etmek gerek. Öşür bedeli yahud öşr-i meyve vermek gerek […]."[1360]

[1357] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 19[b].

[1358] Bk. Tablo 2: 2, 4, 5, 9, 10, 13, 14, 26 ve 30 numaralı fetvalar.

[1359] "Dikme ve aşılama ağaç mülk olur; amma saban giren yer mülk olmaz." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 24[a]; Akgündüz, *OK*, 7/244. "Mülk bahçesine saban koyup ziraat eyleyen kimesneden sahib-i arz öşür almak kanundur. 'Mülkdür' deyü niza edemez. Saban giren arz mîrîdir; 'tapu ile verilür' deyü hüküm verilür. Der zaman-ı Hamza Paşa." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 28[b]; Akgündüz, *OK*, 7/285, 291. "Mutlak saban girüp ziraat olunan yerler mülk olmaz." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 5[a]; Akgündüz, *OK*, 7/323. Saban giren yerlerin mülk olmayacağını gösteren fetvalar için örneğin "Mesele: Saban ile ziraat olunur öşri verilen yerde eşcâr-ı müsmire olmakla bahçe hükmünde [mülk] olur mu? el-Cevâb: Eşcâr-ı müsmire ashabı el verdiği tapu ile alırlar. Ebussuûd." Bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 33[b]. "Mesele: İçinde bazı eşcâr-ı müsmire olan bir kıt'a tarla tapuya müstahak olur mu? Cevâb: İçinde çift yürür ise olur." Bk. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 91[b]; başka fetvalar için ayrıca bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 31[b]; Tablo 2: 5, 17 ve 18 numaralı fetvalar.

[1360] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[b]-12[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153; *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 30[b]-31[a]; Akgündüz, *OK*, 7/347. Bu hüküm mefhumu değiştirmeyen birkaç farklı lafızla KSMH'da da vaz edilmektedir. bk. *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41[a]; Akgündüz, *OK*, 8/118.

CK (III):	"Mücerred ziraat eyledüği tarlasında öşr-i hububat vermekle ol tarlada hasıl olan eşcârın meyvelerinin öşri sâkıt olmaz. Anın gibilerden şerle meyve öşrini hükm idüp alıveresiz."[1361]

Dolayısıyla yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere sipahi, mukabel-i izninde resm-i tapu/bedel-i öşür aldığı ve bu sayede "şartlı mülk" statüsü kazanan -ev haricindeki- ağaçların yanı sıra değirmen ve ağıl gibi yapıların sahiplerinden ayrıca vergi alma hakkına sahipti. Dolayısıyla reaya mülk statüsü kazanan bu yapılardan ötürü ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödemediğinde sipahi söz konusu yapıları yeni bir tapu ile başkasına devredebiliyordu. Pîr Mehmed Efendi'ye nispet edilen bir fetvada bu hususun şer'î şerife aykırı olmadığı belirtilmektedir:

8. "Mesele: Bir karye ahalisi karar idüp bağlarını terk eylediklerinde Zeyd-i cizyedâr cizyelari içün bağlarını bey'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Sahib-i arza öşrü ve resmi vasıl olmamağla re'yi hâkim ile yerlerini tefvîze ve sahibine dahi bey'e kâdirdir. Kanû-ı şer'-i şerife münafi olmaz. Pîr Mehmed."[1362]

8 numaralı fetvada ifade edildiği üzere Müslüman reaya açısından şer'î öşür (1/10) mükellefiyeti gerektiren, gayr-ı müslim reaya açısından ağaçların verim gücüne göre 1/10 ila ½'ye kadar resm/harâc-ı mukâseme/öşür mükellefiyeti gerektiren vergileri alamadığında, ağaçlar mülk statüsünde olmasına rağmen sipahi/sahib-i arz, söz konusu yerleri başka birine tefvîze veya sahibine dahi tekrar tefvîz etme hakkına sahipti. Tabii ki sahibi dışında başka birine tefvîz edildiğinde tapuya verilen yapılar veyahut ağaçlardan mirasçılar da artık herhangi bir hak talebinde bulunamıyordu. Aksi takdirde ağaçların üzerinde bulunduğu toprak mîrî olsa bile eşcâr mülk statüsünde olduğu için eşcârla beraber söz konusu toprakların icârı/tefvîzi caiz değildi:

9. "Mesele: Zeyd'in tasarrufunda olup arz-ı beytül-mal olan bağ ve bahçe ma'mur [yani mülk statüsü kazanan ağaçlar arz-ı beytül-mal üzerinde] iken bazı kimesne 'biz sahib-i arzdan tapu ile aldık' deyüp Zeyd'in tasarrufuna mâni olur mu? el-Cevâb: Üstünde eşcâr-ı azime olan arz-ı icar caiz değildir ve arz-ı beytül-mali bilâ-sebep tasarruf edenin elinden almağa izn-i sultânî yokdur. Çivizâde."[1363]

Sonuç olarak bu başlık altında girişte ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere özetle reayanın *resm-i tapu*sunu ödeyerek yani sipahi marifetiyle dikmiş olduğu bağ ve bahçelerin üzerindeki ağaçlar mülk olarak kabul edilirdi. Bu durum Müslüman ve gayr-ı müslim reaya için de geçerliydi. Fakat mülk statüsüne geçse bile dini statülerinden dolayı

[1361] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 4[b]; Akgündüz, *OK*, 7/322.
[1362] Pîr Mehmed Üskübî, *Zahîrü'l-Kudât* (Esad Efendi, nr. 587), vr. 141[b].
[1363] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 13[b].

gayr-ı müslim reayanın bağ ve bahçesindeki ağaçlardan elde ettiği meyve veya yemişten ötürü mükellef olduğu vergi harâcdı (harâc-ı mukâsemeydi). Başka bir ifadeyle gayr-ı müslimler 1/10 ila ½'ye kadar ağaçların verim gücüne göre potansiyel olarak vergilendirilebilinirdi. Buna karşın Müslüman reayanın mükellef olduğu vergi (1/10 olarak verilen zekâttı) öşr-i şer'îydi:

10. "[…] öşürde ibadet manası vardır, kâfir ona ehil değildir. Elbette harâc vaz olunur ol dahi iki nevidir: Biri harâc-ı muvazzafdır ki yılda bir miktar akçe alınur, biri harâc-ı mukâsemedir ki hâsıl olan gallenin öşrüdür; arzın tahammülüne göre tayin olunur nısfına değin tayin olunmak meşrudur, arz gayet eyü olıcak […]."[1364]

Mezkûr 10 numaralı fetvada vurgulandığı üzere öşr-i şer'î sadece Müslüman reayanın mükellef olabildiği bir vergi iken gayr-ı müslim reayanın mükellef olduğu vergi harâcdı. Bu durum zikri geçen fetvada belirtildiği üzere mükellefin sadece elde ettiği hububat/galle mahsulü için değil, kişinin mîrî statüdeki topraklardan elde ettiği bütün ürünleri için geçerliydi. Dolayısıyla Osmanlı kanunlarında *resm-i tapu*su ödenerek "şartlı mülk" statüsü kazanan ağaçların sahiplerinin Müslüman ve gayr-ı müslim oluşuna göre mükellef olmaları gereken vergilerin 10 numaralı fetvada da belirtildiği şekilde tahsil edilmesi gerektiğinin belirtilmesi bunun klasik Hanefî doktriniyle bağlantısının sürdürülmeye çalışıldığının tutarlı bir yansımasıydı. Zira eğer bağ ve bahçeler üzerinde dikilen ağaçlar mülk statüsü kazanmasıydı söz konusu ağaçlarda yetişen ürünlerden talep edilen vergi miktarı ağaçların dikildiği toprakların mîrî statüde oluşu nedeniyle Müslüman reayanın da mükellef tutulacağı oran olan ağaçların verim gücüne göre 1/10 ile ½'ye kadar tahsil edilebilen harâc-ı mukâseme olurdu. Buna rağmen bazı kaynaklarda Müslüman ve gayr-ı müslim ayırımı yapılmadan bu miktarın alındığını -yani her mükelleften sanki harâc-ı mukâseme niteliğinde alınmış olduğunu- gösteren açıklamalar toprağın mîrî statüde oluşunun bir gereği olarak üzerindeki ağaçların mülk statüsü göz ardı edilerek yapılmış eksik tespitlerdir.[1365] Bu husus aşağıda alt başlıklar halinde *öşr-i fevâkihî-yi eşcâr* yani meyve ve yemiş ağaçlarından elde edilen ürünlerden tahsil edilen vergilerin yanı sıra bilhassa üzüm bağlarından elde edilen ürünlerden tahsil edilen *resm-*

[1364] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a].

[1365] Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 116, 118, 119; Demir, *Örfî Vergiler*, 84, 86, 87.

i bağ, *resm-i şıra*, *resm-i pekmez* ve *resm-i köfter* vergilerinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

1. Öşr-i Fevâkihî-yi Eşcâr (Ağaçta Yetişen Meyvelerin Öşrü)

Sipahi, timar-ı hududları dahilinde kalan ve hakk-ı tasarrufunu reayaya tefvîz ettiği arazilerde reayasının yetiştirdiği hububatın yanı sıra her türlü mahsulden de ayrıca vergi alma hakkına sahipti. Buna göre reaya tetimme-i süknâ haricinde kalan tasarrufu altındaki topraklarda elde ettiği her ürünün cinsine göre vergilendirilmeye tabi tutulurdu.[1366] Hatta tetimme-i süknâ kapsamındaki mülk topraklarda yetiştirilen bağ, bahçe ve bostan ürünleri satıma konu yapıldığı takdirde onlardan da vergi/öşür talep edilirdi. Kanun hükümlerinde bağ ve bahçelerde yetiştirilen ağaçların meyvelerinden (fevâkih) tahsil edilen öşürle ilgili vaz edilen hükümler hem birbiriyle irtibatlı ve iç içe olduğundan hem de reaya açısından mülk statüsüne geçen ağaçların[1367] mahsulünün vergisine dair kanun koyucular ve Osmanlı Hanefî ulemasının Hanefî doktrinine göre Müslüman reaya açısından öşr-i şer'î (1/10), gayr-ı müslim reaya açısından ise -ağaçların verim gücüne göre 1/10'dan ½'ye kadar vergilendirilebilir- harâc-ı mukâseme olması gerektiği görüşünü dikkate aldıkları yönündeki varsayımdan ötürü söz konusu vergilerle ilgili hükümleri tek tablo altında aktarmak daha makul bir yöntemdi. Zira bu vergilerin herbiriyle ilgili fetvalarda da aynı iç içelik görülmektedir. Bu nedenle her bir vergiyle ilgili hem kanun hükümlerini hem de fetvaları bölmek meseleyi uzatacak[1368] ve karmaşıklaştıracaktı.

*Kanûn-i Osmânî*lerde ağaçlarda yetişen meyvelerden öşür alınması gerektiğini belirten hükümler şekilde şu şekildedir:

[1366] Her bölgenin kendine mahsus şartları dolayısıyla vergilendirildiği meyve ve sebze türünün farklılaşması ilgili sancak kanunnamesinde elde edilen ürünün cinsine göre çeşitli vergi türlerini doğurmuş oluyordu.

[1367] Reayanın izn-i sipahi mukabelesinde resm-i tapusunu/bedel-i öşrünü ödeyerek diktiği ağaçlar mülk olarak kabul edilirdi. Osmanlı ulemasının bu hususta ki görüşlerini doğrudan veya dolaylı olarak ifade eden bazı fetvalar için bk. Tablo 2.

[1368] Özellikle sancak kanunnamelerinde ilgili bölgenin yetişen meyvelerine göre hemen hemen her bir meyve için (incir, elma, armut, zeytin, ceviz, fındık vs. ile ilgili) hükümler vaz edilmiştir. Bu hususu vurgulayan bir çalışma için bk. Demir, *Örfî Vergiler*, 82. Bu sebeple burada ağaçlarda yetişen meyve veya yemişlerden tahsil edilen vergileri kapsayacak şekilde öşr-i fevâkihî eşcâr başlığı altında ifade edilecektedir.

KP:	"Şehirde ve ilde bağdan onda alına."[1369] "Yemişden ve meyveçeden […] onda bir alına, sâlârlık yok."[1370]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Bağ dönümüne bazı vilayetde on akçe ve bazı vilayetde beş akçe alınur. Hadaikdan ve harimlerden dahi öşürlerine göre kesîm[1371] alınur. Amma bazı yerlerde bağın dönümüne yedişer ve bazı yerlerde sekizer ve bazı yerlerde onar akçe alınur. Bağdan ve bağçeden öşr-i hasıl alınmak [şer'e ve, CK (III)] kanuna [ve şer'e, KSSHK] mutabıkdır. Amma reayaya tahlîs-i öşürde[1372] muzayaka olunup defi muzayaka için öşür mikdarına bedel meblağ tahmin olunub harâc itibar olunmuşdur. Bağdan dönüm akçesi alınmayan yerlerde üzüm ve gayrı fevakih ve bostan yetişicek, üzerine emîn adamlar iledüp kıymete dutdurup öşrin alalar. Dönüm alınan yerlerde üzüm kesüldüği vakit alına; kablel-vakt taleb olunmaya. Vilayet-i Menteşe'de bağ dönümiyle dönümden dönüme a'lâsı sekiz ve ednasından dört akçedir. Amma Vilayet-i Karaman'da galleden iki öşür alınan yerlerde bağlardan (ve) bağçelerden bir buçuk öşür alınurmuş. Sonra Dergâh-ı Muallaya arz olıcak bir öşür alınmak mukarrer buyurulmuş."[1373] "[…] bir timarda […] bağ ve bağçe ve asiyab olmayup sonradan hadis olsa, öşür rüsûmı sahib-i timara müteallıkdır."[1374] "[…] bağdan dönüm akçesi alınmayan yerlerde üzüm ve gayr-ı fevakih […] yetişicek, üzerine emîn adamlar iledüp kıymete dutdurup öşrin alalar."[1375]
KSSH, KSMH:	"Bağdan ve bahçeden [öşür, KSMH] almak şer'e [kanuna muvaffıkdır, KSMH] mutabıkdır. Amma reayaya muzayaka olunmasun için [olmasın deyü, KSMH] öşür mikdarına bedel tahmin olunup harâc itibar [olunup harâc alınur, KSMH] olundu ki, bağ [dönümü ile bir dönüm yerden, KSSH] [dönümüne bir dönüme, KSMH] bazı vilayetde beş akçe ve bazı vilayetde on akçe ve bazı vilayetde üç akçe [alınur, KSMH] alınu gelmişdir."[1376]
KSSH:	"Ol hadaikden ve harimden öşürlerine göre kesîm alınur, hasıl bağlanmışdır."[1377] "Bir raiyyet yazulduğı yerde bağ ve bağçe dikse, öşrün verüp otuz müdreden sâlâriyelik vire. Eğer timarda bağ dikse, öşrin sahib-i arza vire ve sâlâriyesin sipahisine vire. Bir raiyyet ahar sipahinin raiyyetinden bağ alsa, sâlâriyeliğini dahi ol yer sipahisine vire."[1378] "Ağaçda biten fevakihden vakti gelicek emin kişiler üzerine gelüp kıymete tutup öşrin alalar."[1379]
CK (II):	"Defter-i sipahiye hassa çiftlik kayd olan bir bağ gars olunsa kal olunmaz. Sipahiler defterde hassa yazılup kadimden hassalık üzere tasarruf olunagelen yerlere bağ gars olunsa sonra 'hassa çiftliğimdir deyü kal etmek caiz değildir, rub-ı hasılın almak kanundur deyü Hamza Paşa hükm-i şerif vermişdir."[1380] "Harap bağ ziraat olunsa öşrü humusdan alınur. Öşrü humus yazılan yerlerde hin-i tahrirde bağ olup ba'dehu ol bağ harabe müşrif olup yerlerin ziraat eyleseler, hasıl olan terekeden humus alınur. 'Bağ iken dönüm veya maktu verirdiniz' deyü niza edemezler. Ol vilayetde terekeden öşr humus alına-gelmekle yine humusdan alınur, kanundur."[1381] "Timar veya gayr-ı toprak sonradan bağ ve bağçe olsa, bir

[1369] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 24; Barkan, *Kanunlar*, 390.
[1370] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 25; Barkan, *Kanunlar*, 391.
[1371] Maktuan alınan verginin nakit olarak tahsil edilmesi demektir. Bk. Akgündüz, *OK*, 2/57, dn. 2.
[1372] Tahlîs-i öşür: Öşürün aynî olarak tahsil edilmesine denir. Bk. Akgündüz, *OK*, 2/57, dn. 2.
[1373] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 29r-30r; Akgündüz, *OK*, 2/57; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 29[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/346.
[1374] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 16r; Akgündüz, *OK*, 2/49; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 154[a] (4[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 25[b]; Akgündüz, *OK*, 7/342.
[1375] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 29v; Akgündüz, *OK*, 2/57; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 29[a]; Akgündüz, *OK*, 7/346.
[1376] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41[a]; Akgündüz, *OK*, 8/118.
[1377] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153.
[1378] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 154.
[1379] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[b]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153.
[1380] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 27[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/284.
[1381] *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 35[a]; Akgündüz, *OK*, 7/291.

	timar veyahud gayrının toprağında reayadan veya haricden bazı kimesneler tahrirden sonra bağ ve bağçe gars idüp ol bağ üç sene geçmeyüp meyveye gelmiş değil ise, kal olunmak kanundur, sahib-i arz dilerse kal eder. Amma ol bağ ve meyve eşcârı üç sene geçüp meyveye gelmiş ise kal etdiremez. Nihayet müceddeden vilayet tahrir oluncaya dek öşr alınmak kanundur, hükm-i şerif verilür."[1382] "Hasıl yazılan yerde eğer mezbûrlardan defterde öşr mukayyed ise üzüm ve sair fevakih erişüp kabiliyyet geldiğinde kimin tahvilinde vaki ise ol zaman itibarı kanundur."[1383]
CK III):	"Tahrirden sonra bağ ve bağçe gars idüp erişdirüp üzüm ve meyve hasıl olup öşür talep olundukda 'resm verürüz' deyü niza ederler ise, caiz değildir. Anın gibi tahrirden sonra gars olunan bağ ve bağçe vilayet tahrir olununca öşür aldurasız."[1384] "Bir sipahinin timarında bir avretin bağı olup öşür taleb olundukda 'zevcim vakf etmişdir' deyü niza eylese, öşür, sahib-i arza racidir. Vakf etdüği takdirce hasılını vakf etmişdir; şer' ile öşür hükm olunur."[1385] "Bir vilayetin bağlarında öşür veya resm deyü defterde tasrih olmasa, kadimi ile amel olunur."[1386] "Zikr olunan vilayetde müslüman bağlarının her dönümünden dört akçe alınur."[1387] "[…] fevakih-i muhtelife erişüp ağacında kemalini bulup devşirmek caiz olan zaman muteberdir."[1388]
KSMH:	"Defterde hassa kayd olunan yerden sipahi rubu' almak kanundur. Anların gibi yerlerden bağ ve bağçe etseler, hasıldan rubu' alınur."[1389]
KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III), KSMH:	"Kadimi koz (ceviz) ağaçları ki, yoksulun çiftliği içinde olmaya, niza yok, sahib-i timarındır. Şol koz (ceviz) ağaçları ki, yoksulun bağçesi içinde aşılaması ola veya atasının ve dedesinin aşılaması ola, ondan heman öşür alına. Şol kafiri koz (ceviz) ağaçları ki, raiyyet çiftliğinde veya hududunda ola, raiyyetin ekinine ziyan ola ve raiyyet anı zabt idüp hasıl eyleye, sahib-i timar ile üleşeler. Dağlarda olan kestanelikler ki, raiyyetler ve haricler devşireler, raiyyetler himayetine göre riayet olunalar. Himayetlerine nazar idüp emeklerine göre kimin timarı ise üleşeler. Haricden olanlar destursuz düşlü düşüne dahl eylemeyeler. Dağlarda kendülüğünden kestanelikler beğlik olur, kime timar olunmuş ise anun hükmünde olur. Amma ekser budur, beratında ve defterinde mukayyed değildir, zevaid gibidir."[1390]

Yukarıda ifade edildiği üzere Anadolu ve Rumeli coğrafyasında reaya, hakk-ı tasarrufundaki mîrî arazileri hububat üretimine müsait olduğu halde bağ veya bahçe -olarak üretim- yapmak istediğinde mutasarrıf ayrıca *resm-i tapu* adı altında bir vergi ödemek zorundaydı. Bu gibi yerler ile hububat üretimine elverişli olmadığı halde bağ ve bahçe yapılmaya uygun arazilerden elde edilen üzüm bağları ve yanı sıra meyve ağaçlarından sancaktan sancağa farklı miktarlarda bir vergi alınmaktaydı. Üzüm bağları

1382 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 35[b]; Akgündüz, *OK*, 7/292.
1383 *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 30[b]; Akgündüz, *OK*, 7/287.
1384 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 4[b]-5[a]; Akgündüz, *OK*, 7/322-323.
1385 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 6[b]-7[a]; Akgündüz, *OK*, 7/324.
1386 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 12[a]; Akgündüz, *OK*, 7/329.
1387 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 30[a]; Akgündüz, *OK*, 7/347.
1388 *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 3[b]; Akgündüz, *OK*, 7/321.
1389 *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40[a-b]; Akgündüz, *OK*, 8/117.
1390 *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 12v-13r; Akgündüz, *OK*, 2/47-48; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 153[a] (3[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 24[b]-25[a]; Akgündüz, *OK*, 7/340. Bu hükümler KSSH ve KSMH'da mefhumu değiştirmeyen farklı ifadelerle aynen tekrarlanmaktadır. Bk. *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 12[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153-154; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 41[a]; Akgündüz, *OK*, 8/118.

imparatorluk genelinde hemen hemen her yerde üretildiği için bağlardan tahsil edilen vergiler *kanûn-i Osmânî*lerde özellikle ele alınmaktadır.

KP'de şehirde ve şehir dışındaki bağlardan 1/10 olarak tahsil edilen *öşrî bağ* aynî olarak tahsil edilmekteydi. KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da ise aynî olarak tahsil edilebileceği belirtilirken ayrıca reayaya "tahlîs-i öşürde muzayaka olmaması için" bağın dönümü üzerinden dönümüne her bölgenin kendisine mahsus şartları dolayısıyla -4, 5, 7, 8 ve 10- akçe olarak yerine göre *bedel-i öşür* olarak da ödeme imkânı tanınmıştı. KSMH'da ayrıca belirtildiği üzere bazı yerlerde dönümüne 3 akçe olarak tahsil edilmesi gerektiği vaz edilen *bağ resmi* KKÖO ve KSSHK'da Konya gibi bazı yerlerden dönümüne 30 akçe olarak diğer bölgelere oranla çok daha yüksek bir miktarla tahsil edilmişti.[1391] Dolayısıyla bölgeden bölgeye bağ resminin belirlenmesinde baz alınan tahsil yöntemi ile tahsil edilen miktarlar birbirinden farklıydı.[1392] Buna göre söz konusu vergi, bazı bölgelerde bağların dönümüne göre *dönüm resmi*, bazı yerlerde *resm-i bağ* adı altında bağ bozumu zamanlarında elde edilen üzümlerden aynî veya nakdî olarak tahsil edilmekteydi. *Resm-i bağ* ister akçe olarak isterse de aynî olarak tahsil edilsin CK (III)'de özellikle belirtildiği üzere bağ bozumu için üzümlerin olgunlaştığı dönemden önce tahsil edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.[1393] Aynı şekilde KKÖO, KSSHK, CK (III)'de vaz edildiği üzere bağdan alınacak öşür (aynî veyahut nakdî olarak) nasıl tahsil edilirse edilsin ayrıca ilaveten bir sâlâriye alınmaması gerektiği belirtilmektedir.

KKÖO, KSSHK, CK (III)'de ifade edildiği üzere timar sistemi dışında vakıflara bağlanmış bağlardan alınan öşrün tamamı vakfa aitken mâlikâne-divânî sisteminde ise öşürün yarısı mâlikine yarısı divânîye aitti.[1394] Kanunnâmelerde bağ, bahçe ve meyve resmlerine/öşürlerine dair vaz edilen vergiler timar sistemine bağlı olarak reayanın

---

[1391] "[…] Konya bağlarının her dönümüne otuz akçe alınur imiş." Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 60r-61r; Akgündüz, *OK*, 2/74; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 175[a] (25[a]). Ayrıca konya bağlarında reaya bağlarını sulamak için sıra beklerdi. Buna göre bağı sulamak için görevli olarak tutulan kişi (Mir-ablık) bağların her dönümüne akçe ve her harmandan birer kile galle alırlarmış *mir-ablık resmi* denilen bu uygulama bid'at olarak daha sonra yapılan usulsüzlükler nedeniyle kaldırılmıştır.

[1392] 16. yüzyılda bazı sancaklarda *bağ resmi* için belirlenen yöntem ve miktarları gösteren örnek bir tablo için bk. Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 193.

[1393] "Resm-i bağ yazılan yerde üzüm kesilüp sepete girmek caiz olan zamandır." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 29[b]-30[a]; Akgündüz, *OK*, 7/286.

[1394] "Timar ve mülk ve vakıf olan kurada heman bir öşür alına. Amma vakıf olan karyelerde öşür tamam vakfa alına. Vakıfdan gayrıda bir öşür alınup nısıf malikine ve nısıf dîvâniyye ola. Sâlârlık deyü nesne alınmaya." Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 29r-30r; Akgündüz, *OK*, 2/57; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a] (10[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 29[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/346.

tasarrufundaki mîrî statüdeki arazilerde yetişen ürünlerden tahsil edilen vergilerdi. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği üzere reayanın hakk-ı tasarrufu altındaki mîrî arazilerde elde ettiği hububattan ötürü mükellef olduğu öşür ve sâlâriye vergilerini sipahinin tahsil etme hakkına sahip olup olmadığı konusunda yaşadığı kafa karışıklığı mülkiyetleri altındaki ağaçlardan elde ettikleri meyve veya yemişlerin söz konusu vergilerini nasıl eda etmeleri gerektiği konusunda da yaşandı:

1. "Sual: Sipahi toprağında vaki olan bağın öşrü ne tarikle eda olunur? Cevâb: Fî zamânina arz-ı öşriyye û harâciyye mümtaz değildir. Fetholundukda ganimlere kısmet olunduğu malum olan öşriyedir, onda bir vermek gerek. Malum olmayan kadîmden nice verile geldi ise öyle vermek gerekdir eğer öşür eğer harâc. Ebussuûd."[1395]

Reayanın yaşadığı kafa karışıklığını sorduğu bu fetvada Ebussuûd Efendi'nin de Anadolu ve Rumeli topraklarının statüsü konusunda henüz sipahi ve reayanın hukuki ilişkisine karşı tam bir çözüm geliştirmediği anlaşılmaktadır. Buna göre onun verdiği cevapta reayanın elindeki arazi öşür (mülk) arazisi ise öşür (1/10) vermesi, eskiden beri hangi statüde olduğu belli olmayan arazilerden ise uygulamada devam eden örfün (kânûn-i kadîmin) sürdürülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ne var ki daha sonra -bilhassa Budin fethedildikten sonra- ilgilli kanunnamenin mukaddimesine yazılan ve kanun niteliği kazanan fetvada yer alan görüşe göre reayanın tasarrufundaki toprakların mîrî olduğunu ve bunun şeriate aykırı olmadığını temellendiren Ebussuûd Efendi, bu statüdeki topraklardan tahsil edilen çoğu vergiyi de şer'î olarak temellendirebildi. Daha önce ifade edildiği üzere mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin şer'an izah edilme zorunluluğu mîrî toprak sisteminin şer'an temellendirilme zorunluluğunu doğuruyordu. Bu nedenle Ebussuûd Efendi, mîrî toprak sistemini şer'î olarak izah ettikten sonra bu sisteme bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin çoğunu şer'î olarak kabul etti. Zira zikri geçen 1 numaralı fetvada yaşadığı kriz sonraki fetvalarda onun sisteme nasıl adapte olup çözüm üretmeye başladığını ve diğer bütün vergilerin yanı sıra *bağ* ve *bahçe* resmleriyle ilgili hemen çözüm ürettiğini göstermektedir:

2. "Mesele: Cenâb-ı hakan hazret-i Sultan Süleyman han tevfîk-i rabbânî ile vilayet-i Budin'i feth u teshîr buyurup kâffe-i reâyâ ve 'âmme-i berâyâ üzerine ahkâm-ı ma'delet-i zâhireleri icrâ olunmağa tesaddi olundukda emr-i celîlü'l-mikdar ve fermân-ı cemîlü'l-âsârları ne veçhile sâdır olmuştur? el-Cevâb: Umumen vilayet-i merkûmenin ehli yerli yerinde mukarrer olup ellerinde olan emvâl-i menkûleleri ve kasabatta ve kurada olan evleri ve bağları ve bahçelerinin imaretleri kendilerin mülkleri olup her ne dilerler ise tasarruf edeler bey'e ve hibeye ve sair vücûh-ı temlikane kâdir olalar. Bağlarının ve bahçelerinin hukukun eda edeler fevt olduklarında

[1395] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 263[b].

vereselerine mülkiyet tarikiyle intikal eyleye asla kimesne dahl ve taarruz eylemeye ve ziraat ve hiraset edegeldikleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola lakin zikr olunan esnaf malları gibi mülkleri olmayup belki sair memalik-i mahmiyede arz-ı mîrî demekle ma'ruf olan arazi-i memleket kabilinden olup rakabe-i arz beytülmal-i Müslimînin olup ariyet tarikiyle reayanın tasarruflarında olup enva-i hububdan ve sair mezruattan her ne dilerler ise ekip biçip öşür adına harâc-ı mukâsemesin ve sair hukukun eda idüp nice dilerler ise istiğlal edeler madem ki arzı ta'til etmeyip kema yenbağı ziraat ve hiraset ve tamir idüp bî-kusûr hukukun eda eyleyeler kimesne dahl ve taarruz eylemeye fevt oluncaya değin nice dilerler ise tasarruf edeler fevt olduklarında oğulları kendilerin makamına kaim olup tafsil-i mezkûr üzerine tasarruf eyleyeler oğulları kalmaz ise sair memalik-i mahruse arazisi üslubu üzerine haricden tamire kâdir kimesnelere ücret-i muaccele alınıp tapuya verile onlar dahi tafsil-i sabık üzerine tasarruf edeler ve bağlarının ve bahçelerinin yerleri dahi bu kabilden olup bağ ve bahçe harap oldukda yerleri sair tarlaları gibi tasarruflarında ola imaretleri gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya."[1396]

3. "Zeyd'in sipahiye öşrün veregeldiği bağı açsa, döktüğü meyve ağaçlarından sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd Efendi."[1397]

4. "Zeyd bir vakfın sınırında bir ormanı açup bağçe idüp meyvesin cümle kendi ekl idüp vakfa öşür vermese helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz, sâbık ve lâhık ecr-i mislin bi-kusûr almak lazımdır. Ebussuûd Efendi."[1398]

Buna göre 2 numaralı fetvada Ebussuûd Efendi, mîrî toprak sistemini ve reaya ile sipahinin bu toprak sistemiyle hukuki ilişkisini detaylı bir şekilde izah ettikten sonra bağ ve bahçelerde reayanın dikerek ya da aşılayarak yetiştirdiği ağaçların mülk statüsü kazandığını, ancak sahiplerinin elde ettiği ürünlerden ötürü mükellef oldukları öşürü sipahiye ödemeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla reayanın mülkiyetindeki ağaçların bulunduğu topraklar kimin sorumluluğunda ise sahib-i arz -sipahi veyahut vakıf- olarak öşürleri tahsil etme hakkına sahipti. Zira 2 numaralı fetva sipahilerin, 3 numaralı fetvada ise ilgili vakfın, sorumluluğundaki topraklarda reayanın tasarruf edip yetiştirdiği mülk ağaçlarından elde ettiği mahsulün öşrünü alabilme hakkına sahip olduklarını göstermektedir. Sonuç olarak Ebussuûd Efendi, mîrî statüdeki arazilerde sahib-i arzın tahsil ettiği vergilerin çoğuna ilişkin kanun koyucuların vaz ettikleri hükümleri şer'î olarak değerlendirdiği gibi bağ ve bahçelerden tahsil edilen vergilere ilişkin vaz edilen kanun hükümlerini de şer'î olarak değerlendirmektedir.

Reayanın *resm-i tapu*sunu ödeyerek inşa ettiği ev ve evin müştemalatına dahil kabul edilen yarım dönüme kadar ki topraklar mülk statüsüne geçiyordu. Mülk statüsüne geçen bu kısım topraklar Müslüman reaya için öşrî, gayr-ı müslim reaya için harâcî statüsünde sayılıyordu. Tetimme-i süknâ olarak değerlendirilen -evin müştemilatına dahil

[1396] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* vr. 36[a-b]; "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/49-50.
[1397] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a].
[1398] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[b].

edilen- bu kısım topraklardan da reaya elde ettiği bağ ve bahçe ürünlerinden öşür ödemekle yükümlü tutulup tutulmayacağını merak ediyordu. Ulema, söz konusu topraklarda yetiştirilen ürünlerden sipahinin öşür talep etme hakkının doğabilmesini elde edilen ürünlerin kişinin evinin günlük ihtiyacını aşması ve bunu satarak ticari kazanç elde etmesi şartına bağlı olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla eğer tetimme-i süknâ kapsamındaki bağ ve bahçeden elde edilen ürünler satılmazsa, bu ürünler kişinin günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak kabul edilir ve sipahi buradan öşür talep edemezdi.[1399] Ancak ürünler satıma konu yapılacak kifayette ise sipahi, öşür talep etme hakkına sahip olurdu. Aşağıdaki fetvalar bu hususstaki kanun hükümlerini onyalamaktadır:

5. "Sual: Zeyd'in havlusu içinde olan meyve ağaçlarında sipahi öşür alabilir mi? Cevâb: Alamaz."[1400]

6. "Mesele: Bir hüdâvendiğâr kulunun evinin etrafında havlusu içinde bağ ve bahçesi ve bostanı olsa ve mülk-i çayırı olsa şer'an bunlara öşür lazım olur mu? Cevâb: Çayırdan öşür olmaz bahçesinden de olmaz, gayrıdan olur."[1401]

7. "Bir karye ahalisinden Zeyd'in mülk-i menzilinin havlusu içinde bağı olsa ol karye subaşısı ol bağın üzümünden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd Efendi."[1402]

8. "Mesele: Bir kasabada sakin olan Zeyd timar-ı menzilinde olan bir miktar yere bazı meyve ağaçları diküp bir miktar yerine bağ gars eylese anda timar sipahisi olan Amr Zeyd'in ol bağ ve bahçesinden hasıl olandan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1403]

9. "Mesele: Zeyd'in darında olan eşcâr-ı müsmireden 'arz-ı öşriyyedir' deyü şer'an öşür taleb olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz, arz-ı öşriyye dahi olsa kişinin evinin önündeki meyve ağaçlarının olduğu bahçesinden öşür alınmaz; fakat evin bahçesi dışındaki araziden ise öşür alınır. Kadıhan'da böyle geçer."[1404]

10. "Mülkten öşür alınmaz: Zeyd'in mülk yerinde mağrus olan bağdan öşür lazım mıdır? el-Cevâb: Lazım değildir."[1405]

11. "Meyve ağaçları ev bahçesinde ise öşür yokdur, fakat tarlada ise araziye tabidir öşür verilir."[1406]

[1399] "[…] kurada olan harmanlarında ehl ve iyalleri için bağ ve bağçe ve bostanlarda olan sebzelerden öşr ve resm alınmaz. Amma müstakil meyvesi satılır ise alınur. Raiyyet taifesinin evlerinde ve harmanlarında olandan [da] öşr ve resm alınmaz." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 33[a-b]; Akgündüz, *OK*, 7/289-290.

[1400] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 99[a].

[1401] İbn Kemal, *Mesâili'ş-Şer'îyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 52[b].

[1402] *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 3[b]; *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[a]. Ebussuûd'a ait fetvaların yer aldığı 1225 numaralı nüshada "Şeyh Muhammed" imzalı fetvalar da yer almaktadır. Ebussuûd'a ait fetvaların sonunda isim bulunmamakta, sadece "Şeyh Muhammed"e ait olanlarda isim yer almaktadır. Ebussuûd'un ismi nüshanın bitiminde zikredilmektedir. Bk. Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri", 108. Aydın'ın düştüğü bu nota binaen söz konusu fetva Ebussuûd Efendi'ye aittir.

[1403] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 41[b].

[1404] Pîr Mehmed Efendi, *Mu'inü'l-Müfti* (Veliyuddin Efendi, nr. 3588), vr. 8[b]; Mevlânâ Pîrî Efendi, *Suveru'l-Fetâvâ* (Amcazade H. Paşa, nr. 243), vr. 17[a]. Kadihân'dan yapılan 'kişinin evine muttasıl olan meyve ağaçlarından öşür vermesi gerekmeyeceği' şeklinde nakille de bu husus desteklenmektedir.

[1405] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 43[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[a].

[1406] *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[a].

12. “[…] Evlerimize muttasıl bağlar ve bahçelerimizde hasıl olan evin üzümünden ve sair meyveden ne kadar satılursa öşür vermezüz’ dimesi şer‘an makbul müdür? el-Cevâb: Değildir. Ebussuûd Efendi.”[1407]

13. “Bu surette sipahiye aid hukuku ketm ve bel’ idüp kasd ile bazını inkâr bazını ikrâr yahud ‘cümle metaı yokdur’ diyen kimesnelerin halleri şer‘an nicedir ve nikahlarına zarar var mıdır? el-Cevâb: Kafir olmazlar, sipahinin hakkını vermek lazımdır. Ebussuûd Efendi.”[1408]

14. “Bu surette bağçe ve bağ ve bostan sahipleri bey‘ ve şira ettikleri metalarından lazım olan öşrü vermemek ecliyçün ‘öşür vermemeğe şer‘î değildir sipahilerin alduğı öşür akçesi haramdır’ deyü kelimat iden kimesnelere, ‘öşür haram’ diyene tecdidi nikah lazım olur istiğfar ile dinledikde ‘etmezim’ dise şer‘an ne lazım olur? el-Cevâb: Ta’zîr-i şedîd ile hâkim sipahiye hukukunu bi-kusûr aldırmak lazımdır.”[1409]

15. “Bu surette sipahilere aid olan hukukun cem‘i zamanında ‘vermemeğe bahane olsun’ deyü nâ-meşru kelimat idüp ‘umuru şeriyyeye meşru değil ve evamîr-i şerife ile amil olanlar zalimdir ve ehl-i örf gecelerde ve gündüzlerde ehl-i nâr ve şaribü’l hamrdır tamamı bid‘attır’ diyen günahkar kuluna şer‘an ne lazım olur ve nikahları bozulur mu?el-Cevâb: Delil-i kat’î ile sabit olan umuru şeriyyeyi inkar küfürdür. Ebussuûd Efendi.”[1410]

Dolayısıyla 5, 6, 7, 8, 9, 10 ve 11 numaralı fetvalarda reayanın tetimme-i süknâ kapsamındaki yani mülk statüsü kazanan bağ ve bahçesinden elde ettiği ürünlerden dolayı öşür ödemekle yükümlü tutulamayacağı belirtilmektedir. Ancak 12 numaralı fetvada belirtildiği üzere kişinin tetimme-i süknâ kapsamındaki bağ ve bahçesinden elde ettiği ürünleri satıma konu yapması halinde vergilendirilip vergilendirilemeyeceği sorusuna karşı Ebussuûd Efendi, bu durumda kişinin vergilendirilmesi gerektiğini beyan etmektedir. 12 numaralı fetvanın devamı olarak sorulan 13, 14 ve 15 numaralı fetvalarda ise reayanın mülk statüdeki topraklardan elde ettiği ürünleri satıma konu yapması durumunda dahi vergi ödememesi gerektiği düşüncesini dile getirdiği ve hububat ve sâlâriye konusunda olduğu gibi, aynı görüşü mülkiyetlerindeki ağaçların meyvesinden sipahisine öşür ödememe konusunda da savundukları görülmektedir. Fakat görünen o ki bu durum onlarla sipahileri arasında ciddi bir tartışma konusu olmuştu. Buna göre 12, 13 ve 14 numaralı fetvalarda Ebussuûd Efendi, reayanın sahip oldukları bağ ve bahçelerinden elde ettikleri ürünlerden dolayı sipahisine öşür ödemek zorunda olduklarını, hatta tetimme-i sükna kapsamındaki bağ ve bahçe ürünlerinin satıma konu yapılması durumunda bunun dahi vergilendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, 13 numaralı fetvada; bağ ve bahçelerinden elde ettikleri meyvelerden dolayı mükellef oldukları vergilerin şer‘î olmadığını bu nedenle sipahiye karşı borçlu

[1407] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a].
[1408] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a].
[1409] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a].
[1410] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a].

olmadıklarını ileri süren reayanın tazir cezasına çarptırılması gerektiği ifade edilirken, 14 numaralı fetvada; söz konusu vergilerin bid'at olduğunu iddia edenlere karşı, bu vergilerin meşru olduğu dolayısıyla söz konusu vergileri temerrüd edip inkâr etmenin küfür olacağı belirtilmektedir.

Resm-i tapu bahsinde ifade edildiği üzere mîrî toprak sisteminde berat-ı padişahî ile sipahinin sorumluluğuna bırakılan topraklar sipahi tarafından da reayaya tapu karşılığında hakk-ı tasarrufu tefvîz edilmekteydi. Reaya, ziraate elverişli topraklarını bağa veya bahçeye dönüştürmek veyahut değirmen, ev, ağıl, ahır, harman gibi yapılar inşa etmek istediğinde kayıtlı olduğu sipahiye *resm-i tapu/bedel-i öşür* adı altında bir vergi ödemek zorundaydı. Bu vergi, yapılan işlemin sipahi izni ile yapıldığını gösteren bir hüccet temessükü karşılığında verilirdi. Zira marifet-i sipahi ile yapılmayan -yani temessükü olmayan- yapılar ile onay alınmadan dikilen ağaçları öşrü eda ediliyor olsa bile sipahi, kaldırma/sökme hakkına sahip olduğu gibi söz konusu yapılar ve ağaçlar muattal kalıp da hakkını/rüsûmunu alamadığında tapuyla başka birine tefvîz etme[1411] hakkına da sahipti:

16. "Mesele: Zeyd sipahi yerini ziraat ederken amil izni ile bağ gars eylese sipahi vâkıf oldukda Zeyd'in bağını kal' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd."[1412]

Ebussuûd Efendi'ye nispet edilen 16 numaralı fetvanın yanı sıra Tablo 2'de Pîr Mehmed Efendi'ye nispet edilen 29 numaralı fetvaya göre sipahi, bilgisi dışında dikilen (bağ, bahçe ve sair) ağaçları kaldırma/sökme hakkına sahipti. Zira daha önce de vurgulandığı üzere sipahi/sahib-i arz, bilhassa tarla işlevindeki yerlerde harac-ı mukâsemeden alacağı gelir miktarında yaşayacağı olası bir gelir kaybı için tarla üzerinde ağaç dikilmesine izin vermek zorunda değildi. Ancak bir reaya, başkasının mülkü eşcârının olduğu bir araziye mutasarrıf olduğunda önceki mutasarrıfa ait bu eşcârı sipahi izni olmadan kaldırma/sökme hakkına sahip değildi (bk. 17 numaralı fetva). Fakat yukarıda da ifade edildiği üzere bir kimse, müteveffasından kendisine intikal eden arazilerini sağir olması nedeniyle mübaşereten tasarrufta bulunma konumunda olamadığı için başkası onun yerine geçici bir şekilde mutasarrıf olduğunda -daha sonra topraklarını sipahisinden- on seneye dek alma hakkına sahipti. Dolayısıyla sağir, on sene olarak tayin

[1411] Muattal kalan bağ, bahçe ve değirmen gibi vergisi olan mülk yapılar muattal bırakıldığında sipahi söz konusu yapıları başka birine tapu ile tefvîz etme hakkına sahipti. Bk. Tablo 2: 26, 27 ve 28 numaralı fetvalar.
[1412] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan, nr. 223), vr. 38[a].

edilen bu süre zarfında kendisine intikal eden arazilerinde geçici mutasarrıfın diktiği ağaçları da ilgili geçici mutasarrıftan kaldırma talebinde bulunabilirdi (bk. 18 numaralı fetva):

17. "Sipahi marifetsiz mülkü eşcâr kat' olmaz: Zeyd'in yeri mezreasında Amr'ın mülkü eşcâr-ı müsmiresi olsa Zeyd anı Amr'a kal' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Sipahi marifeti olmıycak olmaz."[1413]

18. "Zeyd-i müteveffâdan sağîr oğlu Amr'a intikal eden tapulu bağ yerleri 'ziraat olunmaz' deyü sahib-i arz tapu ile Bekir'e verip Bekir dahi üzerine izn-i sipâhi ile kürûm gars idüp bağ eylese Amr'ın bağı olup dokuz sene mürûrundan sonra ol bağ yerlerin Bekir'den aldıktan sonra ol kürûmu mübaşereten sahib-i arz ile Bekir'e kal' ettirmeğe şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehû Mehmed Efendi."[1414]

Buna karşın başkasının tasarrufu altındaki yerlerde sipahi izni olmasa dahi hüdâyi nâbit ağaçları aşılayıp yetiştiren bir kimseden toprağın mutasarrıfı, söz konusu ağaçları sökmeyi talep etme hakkına sahip olmadığı gibi ağaçlardan elde edilen meyvelerin hasılatından pay veya öşür talep etme hakkına da sahip değildi (bk. 19 numaralı fetva). Bu nedenle bir kimse hakk-ı tasarrufuna sahip olmadığı mîrî statüdeki topraklar üzerinde bile sipahi izni olmaksızın hüdâyi nâbit olan ağaçları aşılayıp yetiştirmiş olduğunda ağaçlar ve elde edilen meyveleri üzerinde mülkiyet hakkına sahip olurdu (bk. 19, 20, 21 ve 22 numaralı fetvalar). Fakat bunun için hem ağaçların bulunduğu yerin sipahisine öşrünü ödemek hem de arzın mutasarrıfına bilirkişilerce belirlenen bir bedeli/nesneyi ödemesi gerekmekteydi (bk. 19, 21 ve 22 numaralı fetvalar):

19. "Mesele: Zeyd'in tapusu yerinde Amr'ın meyve ağaçları olsa Zeyd'in mezkûr olan ağaçların meyvesinden 'benim yerim üzerindedir, benim yerim olmasa bu ağaçlar olmazdı' deyü öşür talep eylese alıbilür mi? Cevâb: Alamaz, sipahi alur öşri."[1415]

20. "Mesele: Zeyd, Amr'ın mutasarrıf olduğu arz-ı mîrîyede biten hüdâyi ağaçları aşılasa zikr olunan meyve şer'an Zeyd'in mi Amr'ın mı olur? el-Cevâb: Zeyd'indir. Ebussuûd."[1416]

21. "Mesele: Zeyd Amr'ın yerinde olan hüdâyi meyve ağaçlarını aşılasa yer sahibine de meyvesinden hisse vermek yahut yerin ecr-i mislin vermek hangisi lazım olur? el-Cevâb: Ağaç Zeyd'indir ta'til ittiği yerin ecr-i mislin sipahiye meyvenin behresi adına verdikden sonra Amr nesne alamaz gayr-ı muattal olan yerin hukukun verir. Ebussuûd."[1417]

22. "Mesele: Zeyd, Amr'ın mutasarrıf olduğu arz-ı mîrî üzerinde bi-gayr-ı izin hüdâyi meyve ağaçların aşılayıp ba'de zaman meyve hâsıl olsa mezkûrler mabeyninde meyve ne vecihle olur?

[1413] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[a].
[1414] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 69[b]-70[a].
[1415] İbn Kemal, *Mesâili'ş-Şer'iyye* (Nadir Eserler, nr. 6253), vr. 53[a-b].
[1416] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[a].
[1417] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].

el-Cevâb: Ağaçlar Zeyd'in olur sipahiye behre verdikden sonra yerin Amr mi'netin çektiği için ehl-i vukûf tayîni ile bir mikdar nesne verilse olur. Ebussuûd."[1418]

Aynı şekilde bir kimse, hiç kimsenin hakk-ı tasarrufu altında olmayan mîrî statüdeki topraklardaki hüdâyi nâbit ağaçları aşılayıp yetiştirdiğinde veyahut söküp mutasarrıfı olduğu topraklara diktiğinde de elde edeceği hasılattan öşrünü söz konusu toprakların dahil olduğu timarın sipahisine/sahib-i arzına ödemek şartıyla ağaçlar üzerinde mülkiyet hakkına sahip olurdu:

23. "Mesele: Zeyd bazı ormanlarda ve dağlarda ve hâlî muattal yerlerde biten fidanlar koparup kendi mutasarrıf olduğu yere diküp terbiye idüp büyütüp aşılasa şer'an Zeyd'in olur mu? el-Cevâb: Olur. Ahmed."[1419]

24. "Mesele: Zeyd, izinle açtığı ormanın içinde kendüden biten yemiş ağaçları fidanını budayıp tertip idüp sonra aşılasa, hasıl Zeyd'in mi olur sipahinin mi olur? el-Cevâb: Zeyd'in olur."[1420]

25. "Mesele: Öşrî yerler üzerinde olan ağaç bundan hâlî değildir ki ya bitme ola yahud dikme ola; bitme dahi şundan hâlî değildir ya kendüden bitüye yahud terbiye ile büyüyen, [öyle] olan mürbînindir, kendüden büyüyen sipahinindir. Geldük dikmeye; dikme dahi mutlaka diken kişinin olur ve bu dahi malum ola ki meselen 'Zeyd'e irsiyle intikal eden meyve ağacı Zeyd'in olur mu?' diye istifta olunsa 'olur' deyü cevâb buyurulur […]."[1421]

26. "Mesele: Arz-ı mîrîyede vaki olan reaya aşıladığı ağacın meyvesinden sipahisi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd."[1422]

27. "Mesele: Zeyd arz-ı mîrî üzerinde hüdâyi biten ağaçları aşılasa ol Zeyd'in mi olur yoksa sahib-i arzın mı olur? Cevâb: Zeyd gider sahib-i arza fidanı bahasıyla behresin verir. Ebussuûd."[1423]

28. "Mesele: Zeyd'in çayırında ve tarlasında dikmesi vesilesi [ile] olan ceviz ağacından hasıl olan[ın] sipahi öşrünü mi alur cümlesin mi alur? el-Cevâb: Dikmesinin öşrün alur. Kadîm ağaçların hasıl olan cemian almak mutâddır. Ebussuûd."[1424]

23, 24, 25, 26, 27 ve 28 numaralı fetvalarda vurgulandığı üzere mîrî statüdeki topraklarda ağaçlar eğer bir kimsenin -kendisi veyahut atalarının- aşılaması/bakımıyla yetişmiş ve büyümüşse söz konusu ağaçlardan elde edilen meyveden sahibi öşrünü ağaçların bulunduğu yerin sipahisine ödemekle mükellefti. Bu durumda ağaçlar aşılayanın mülkü olurdu. Fakat mezkûr fetvalarla aykırı görüşte olduğu söylenebilecek bazı fetvalar da bulunmaktadır. Zira İbn Kemal'e nispet edilen bazı fetvalar sipahinin

[1418] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[a].
[1419] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 36[b]-37[a].
[1420] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 55[a].
[1421] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 49[b]-50[a]; ayrıca bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Carullah, nr. 971), vr. 9[b].
[1422] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b]-20[a].
[1423] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 93[a]; bu fetvanın bir diğer formu için ayrıca bk. Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 254[a].
[1424] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a-b].

timar-ı hududları içerisindeki -mîrî yerlerde- hüdâyi nâbit ağaçların aşılanmış da olsa aşılayana değil sipahiye ait olduğunu ifade etmektedir:

29. "Sual: Sipahi yeri üzerinde kendüden bitmiş aşılama meyve ağaçları yeri mutasarrıf olup ağacı aşılayan kimselerin midir, yoksa sipahinin midir? Cevâb: Sipahinindir."[1425]

30. "Zeyd, mîrî yerin üzerinde kendüden biten büyük ağaçları kesip aşılasa bu asıl ağaçların hasılı sipahiye midir yahud aşılayan adama mıdır? Cevâb: Sipahinin olur."[1426]

Bu durumda mezkûr 29 ve 30 numaralı fetvalarda İbn Kemal'in Ebussuûd Efendi'yle farklı görüşte olduğu söylenebilir. Zira 26 ve 27 numaralı fetvalara göre Ebussuûd Efendi mîrî statüdeki topraklarda reayanın aşılamış olduğu ağaçların aşılayana ait olduğu görüşündeydi. Dahası İbn Kemal'e nispet edilen mezkûr 29 ve 30 numaralı fetvalar ona nispet edilen 23, 24 ve 25 numaralı fetvalarıyla da çelişkili gibi durmaktadır. Nitekim o da bu fetvalarında mîrî yerlerde hüdâyi nâbit ağaçları aşılayan kimselerin söz konusu ağaçların aşılayana ait olması gerektiğini ifade etmişti. Fakat mezkûr 29 ve 30 numaralı fetvalardaki ifadeler şu şekilde anlaşılmaya da müsaittir. Şöyle ki 29 numaralı fetvada sanki aşılanan ağaçların bulunduğu topraklar dağlık veya ormanlık yerlerde değil, sipahinin sorumluluğunda olup tarım yapılabilen yerler olduğu zann-ı galibi bulunmaktadır. Bu durumda İbn Kemal 23, 24 ve 25 numaralı fetvalarda ifade ettiği görüşle çelişmez. Fakat bu durum onun tarım yapılamayan mîrî statüdeki bir arazide aşılanan ağaçların aşılayana, tarım yapılabilen mîrî statüdeki arazilerde aşılanan ağaçların ise aşılayana değil de ilgili toprakların sipahisine ait olduğu hususunda bir ayrım gözettiği söylenebilir.

30 numaralı fetvada ise kesilip aşılanan ağaçların büyük ağaçlar olduğu ifade edilmektedir. Bu durum söz konusu büyük ağaçların gövdelerinden değil -kısmen- ince dallarından aşılanmış olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu türden yapılan aşılamaların hasılatının ağaçların bulunduğu toprakların uhdesinde bulunduğu sipahiye ait olması gerektiği ifade edilmektedir. Halbuki İbn Kemal'in ağaçların aşılayana ait olması gerektiğini ifade ettiği bilhassa 23 ve 24 numaralı fetvalarda aşılanan ağaçlar fidan tarzındaki ağaçlardı. Yani gövdesinden aşılanan ağaçlardı. Dolayısıyla bu durumda ona

[1425] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 99[b].
[1426] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Darü'l-Mesnevi, nr. 118), vr. 55[a-b]; bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].

göre eğer ağaçların gövdesi duruyorsa ve aşı ağaçların dallarına yapılmışsa her ne kadar aşılanmış da olsa söz konusu ağaçlar aşılıyana ait değil, bulunduğu toprakların sipahisine ait olurdu. Fakat aşı küçük fidanlara yapılmışsa bu durumda ağaçlar aşılayana ait olurdu. Bu nedenle eğer ki söz konusu 30 numaralı fetva burada izah edilen kastı içeriyorsa bu durumda İbn Kemal'in her iki husus arasında ince bir ayrım gözettiği dolayısıyla hem kendisiyle çelişmediği hem de Ebussuûd Efendi'yle de farklı görüşte olmadığı söylenebilir.

Öte yandan reaya, mîrî topraklarda aşılamış/yetiştirmiş olduğu mülkiyetindeki ağaçların öşrünü sipahisine ödemeyi kabul etse bile sahib-i arzın bu duruma razı olmadığı takdirde ağaçların bedelini ödemek şartıyla ağaçları kaldırtma hakkı ayrıca bakiydi:

31. "Eşcâr aşılayanadır: Arz-ı mîrîde aşılanmış eşcâr-ı müsmire olsa zikr olunan eşcâr arza mı tabidir yoksa aşılayana mıdır? el-Cevâb: Aşılayanın mülkü olur. Sahib-i arz iştirak üzere tasarrufa razı olmaz ise aşıladıkda fidanın kıymeti ne ise verüp dahi kal' ettirmeğe kâdirdir. Pîr Mehmed Efendi."[1427]

Yukarıda zikredilen 16 numaralı fetva ile Tablo 2'de belirtilen 29 numaralı fetvaya göre de sipahi, izni alınmadan dikilen ağaçların sökülmesini sahibinden talep edebilirdi. Bu durumda sipahinin izni alınmadan dikilmiş olan ağaçların sahibine herhangi bir bedel ödemeksizin kaldırtma hakkına sahip olduğu vurgulanmıştı. Fakat mezkûr 31 numaralı fetvada ise sipahi, bilgisi dahilinde aşılanmış olan ağaçları kaldırtma talebinde bulunmak için ağaçların kıymetini tazmin etmek zorundaydı. Ne var ki CK (II)'de vaz edildiği üzere eğer ağaçlar meyve verir olgunluğa erişmişlerse (bunun için tayin edilen süre 3 yıldır yani 3 yıl ağacın meyve verir düzeyinde olduğu anlamına gelir) sipahi ağaçları kaldırma/sökme hakkına sahip olmazdı, sadece öşrünü alırdı. Bu bağlamda mezkûr kanun derlemesinde belirtildiği şekilde vilayet tahriri yapıldıktan sonra da dikilen bağların/ağaçların vergisi sahib-i arzın/sipahinin hakkıydı:

32. "Mesele: Bir kasaba sınırında dâhil olan bağların öşrün ve rüsûmun sipahi alıgelip mevkûfât emini olan Bekir "mezbûr bağlar vilayet tahririnden sonra ihdas olunmuşdu resm-i değirmen gibi öşrün ve resmin alırım" demeğe şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz […]. Ebussuûd."[1428]

Eğer ağaçlar hüdâyi nâbit ise ve ayrıca kimsenin aşılamasıyla da yetişmemişse tartışmasız zaten sahib-i arzındı. Daha açık bir ifadeyle reaya 28 numaralı fetvanın yanı

[1427] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[b]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 32[a-b].
[1428] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b].

sıra aşağıdaki fetvalarda da vurgulandığı üzere sadece kendisinin veyahut varisi olduğu atalarının dikmesi veyahut aşılaması sonucu yetişmiş olan ağaçlar üzerinde mülkiyet iddia edebilirdi:

33. "Zeyd'in emmisi fevt olup Zeyd emmisinin muattal kalan yeri üzerindeki meyveleri, on beş yıl tasarruf ettikden sonra, sipahi yeri tapulayup meyveleri dahi almak istese alıbilür mi? Cevâb: Alıbilür, meyve ağaçları kendüden bitmiş ise. (Harrarahû Ahmed)."[1429]

34. "Mesele: Zeyd eban an ced irsle intikal eden mülkü üzerine mutasarrıf olduğu kestane ağaçların Amr-ı sipahi 'mîrîdir mülk idüğüne beyyine ikamet eyle' diye şer'an teklife kâdir olur mu? el-Cevâb: Asl-ı şecere arza tabi olmakdır, amma fidanını gayr-ı dikse onun mülkü olur; sûret-i mezbûre arz-ı mirîyedir, asl-ı zâhir ağaçta mîrî olmakdır. Mülk idüğine Zeyd'e beyyine lazım olur, havlu ki eban an ced mülkü idüği mukarrerdir; ikamet-i beyyineden ne kaçar. Kadızâde."[1430]

35. "Kimesnenin mülkü idüğü şer'le sâbit olmayan meyve ağaçları arza tâbi olur mu? el-Cevâb: Olur. Çivizâde."[1431]

36. "Mesele: Zeyd'in tasarrufunda olan yer üzerinde bitmiş hüdâyi ceviz ve kestane ağaçlarının meyvesini sipahi Amr 'ben alurum' deyü Zeyd'e nesne vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Arz hükmündedir. Eğer Zeyd arzın tasarrufun almış ise meyve mülkü olmaz zuhurundan sonra temlik etmedi ise."[1432]

37. "Zeyd ile Amr'ın müşterek mîrî yerlerinde hüdâyî bitmiş meyve ağaçları olsa şer'an zikr olunan ağaçlar dahi mâbeynlerinde müşterek olur mu? el-Cevâb: Allahu a'lem müşterek olmaz. Sâdî Çelebi."[1433]

Dolayısıyla mezkûr 33, 34, 35, 36 ve 37 numaralı fetvalarda da vurgulandığı üzere kimsenin mülk ağaçları olduğu şer'an ispatlanamayan meyve ağaçları ile hüdâyi nâbit (aşılanmamış/kimse tarafından dikilmemiş) ağaçlar reayanın hakk-ı tasarrufundaki topraklar üzerinde olsa bile söz konusu reaya ne elde edilen mahsulden pay talep edebilir ne de mülkiyet iddia edebilirdi. Bu durumda ağaçlar timar-ı hududlarına dahil olan ilgili sipahiye ait olarak kabul edilirdi. Aynı şekilde herhangi bir kimse tarafından aşılandığı/dikildiği şer'an sabit olmayan hüdâyi nâbit ağaçlar sipahinin yanı sıra müsellem taifesinden bir kimsenin yerinde ise de ağaçlar ilgili müselleme ait olurdu:

38. "Mesele: Müsellem yeri üzerinde kendüden biten ağaçlar Zeyd-i müsellemin olur mu? el-Cevâb: Olur. Ahmed."[1434]

[1429] İbn Kemal, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2868), vr. 153[a]; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 472[b].

[1430] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].

[1431] Ahmed b. Mustafa es-Saruhani, *Mecme'ü'l-Mesaili'ş-Şer'îyye fi Ulumi'd-Diniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1066, vr. 90[a].

[1432] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 13[b].

[1433] Sâdî Çelebi, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Amasya Beyazıt, nr. 439), vr. 97[b].

[1434] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[a]. Aynı fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Nuruosmaniye, nr. 1967), vr. 50[a-b].

Netice olarak, hüdâyi nâbit ağaçların aşılanmış olup olmadığı mevzusu mülkiyetin kime ait olacağı hususunda temel bir kriter olarak belirleyiciydi. Bu sebeple bir kimsenin aşılaması/dikmesi sonucunda yetişmiş olduğu şer'an ispatlanan meyve ağaçları üzerinde bulunduğu toprakların sipahisine öşrü ödenmek şartıyla ilgili kimsenin mülkü olarak kabul edilirdi. Hüdâyi nâbit ve aşılanmamış olan ağaçlar ise bulunduğu toprakların timar-ı hududlarına dahil olan sipahiye ait olurdu. Ancak aşılama veya dikmenin yanı sıra budama işleminin de ağaçların mülkiyetini belirlemede bir kriter olup olamayacağı mevzusu tartışma konusu olmuştu. Bu hususla ilgili bir fetvada ilgili yöredeki kadîm uygulamanın ölçüt alınması gerektiğine hükmedilmişti. Buna göre eğer ilgili bölgenin uygulaması ağaçların budayanın mülkü olarak kabul edilmesi yönünde ise ağaçlar budayanındı, değilse sipahinindi:

39. "Mesele: Arz-ı mîrîde hüdâyi bitmiş kimesne aşılamış ve suvarmış ve havlı çekilmiş olmayıp mücerred budamakla terbiye mazı ve palamut ağaçları olsa yere tâbi olup mîrî için zabt olunur mu yoksa budayıp terbiye eden Zeyd'in mi olur? el-Cevâb: Kadimden etrafında olanlar nice tasarruf olınageldi ise tağyîr olunmaz."[1435]

Kim tarafından aşılanmış veya dikilmiş olduğu bilinmeyen ve hiç kimsenin tasarrufu altında bulunmayan mîrî topraklar üzerindeki ağaçlar ise arza tabi olarak kabul edilmezdi. Bu nedenle böylesi ağaçlar sipahinin timar-ı hududları dahilinde kalsa bile sipahiye ait olarak kabul edilmez beytülmale râci olurdu (bk. 40 numaralı fetva). Fakat kim tarafından aşılanmış veyahut dikilmiş olduğu bilinmese de bir kimsenin hakk-ı tasarrufu altındaki topraklar üzerinde bulunan ağaçlar ise arzın mutasarrıfına ait olarak kabul edilirdi (bk. 41 numaralı fetva):

40. "Mesele: Zeyd'in tasarrufunda arz-ı mîrîye üzerinde kim aşıladığı malum olmayan meyve ağaçları yere tabi olur mu? Cevâb: Aşılı ağaç yere tabi olmaz sahibi yok ise beytülmale râci olur. Ebussuûd."[1436]

41. "Mesele: Arz-ı mîrîde olan eşcâr-ı müsmirenin ğârisi ve aşılamalarının aşılayıcısı malum olmayıcak arz-ı merkûmeyi mutasarrıf olsa eşcâr-ı mezbûre vereseye intikal eder mi yoksa arza mı tabidir? el-Cevâb: Zâhir hal dikme ve aşılama mutasarrıf olanındır, yere tabi olmaz. Ebussuûd."[1437]

Tarım yapılamayan ve hiç kimsenin hakk-ı tasarrufunda bulunmayan topraklar üzerindeki hüdâyi nâbit ağaçları bir kimse söküp kendi mutasarrıf olduğu topraklara

[1435] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].
[1436] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 254[a].
[1437] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].

götürüp dikse bile söz konusu ağaçlar ilgili timarın sipahisine ait olurdu (bk. 42 numaralı fetva). Ancak bir kimsenin hakk-ı tasarrufundaki topraklarda bulunan hüdâyi nâbit ağaçların meyvesini on beş yıl zapt eden arzın mutasarrıfının bu hakkı elinden alınmazdı (bk. 43 numaralı fetva). Fakat sahibi tarafından öşrünün sipahisine ödenmesi gerektiği ayrıca vurgulanmaktadır (bk. 44 numaralı fetva):

42. "Mesele: Sipahi timarında ziraat olunmaz yerlerde kendüden bitmiş fidanı Zeyd koparup kendi mutasarrıf olduğu yere dikse şer'an Zeyd'in mülkü olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Şeyh Mehmed."[1438]

43. "Zeyd'in mutasarrıf olduğu mîrî yer üzerinde olan hüdâyi bitmiş meyve ağaçlarının semerâtı Amr müstakil on beş yıl zabt etdikden sonra Zeyd-i mezbûr ol meyve ağaçlarının semerâtından hisse taleb eylese şer'an hisse hükm olunur mu? el-Cevâb: Allahu a'lem hükm olunur, hüdâyî bitdiğine Amr mu'terifse ve illâ Zeyd'in da'vâsın kudât istimâ' eylemezler. Ketebehu el-fakîr Sa'd 'ufiye anh."[1439]

44. "Mesele: Zeyd arz-ı mîrî üzerinde olan ceviz ağacını Amr'a bey' eyleyip on yıl tasarruf ettikden sonra Zeyd yerin tasarrufun dahi Bekir'e tefvîz ettikde ağacı Amr Bekir'e vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Hüdâyi biten ağacın bey'i yeri mutasarrıf olan elindedir, heman tasarruf eder öşrün verir. Ebussuûd."[1440]

Ne var ki bazı sipahilerin reayasının tasarrufu altındaki topraklarda yetişen hüdâyi nâbit ağaçlardan çıkan mahsulden hakkı olan öşürle yetinmedikleri ve elde edilen mahsulün tamamını talep ettikleri görülmektedir. Sırasıyla Ebussuûd Efendi ile Pîr Mehmed Efendi'ye nispet edilen (45 ve 46-47 numaralı) fetvalarda bu hususta ilgili kanûn-ı kadîmin esas alınması gerektiği belirtilmektedir:

45. "Mesele: Zeyd kadimden öşrünü ve kulluğunu veregelip [mutasarrıfı olduğu topraklar] üzerinde olan hüdâyi meyve ağaçlarının meyvesin dahi mutasarrıf iken sipahi mezbûr ağaçların meyvesini kendi tasarrufa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vaz-ı kadîm tağyîr olunmaz. Ebussuûd."[1441]

46. "Mesele: Zeyd'in hüdâyi nâbit olan ceviz ağaçlarını Zeyd mutasarrıf olup kadimden mahsulünün öşrün verir iken sipahi olan Amr zikr olunan ağaçların cevizini cümleten almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Kadîmden nice idegeldilerse tağyîr olunmaz."[1442]

47. "Mesele: Zeyd'in mutasarrıf olduğu tarlada hüdâyi ceviz ağacı bitüp arza tabi olmak ile Zeyd mutasarrıf olup sahib-i arza mahsulünün öşrün verse halen sipahi arz-ı [razı] olmayup ol ceviz ağacının cümle cevizin almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Kadîmden nice idegeldilerse tağyîr olunmaz."[1443]

[1438] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 99[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 36[b].
[1439] Sâdî Çelebi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1073), 128. (129.) fetva.
[1440] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b].
[1441] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[b].
[1442] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[b].
[1443] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[a].

Sâdî Efendi'ye nispet edilen 43 numaralı fetvada vurgulandığı üzere arzın mutasarrıfının on beş yıl süresince tasarrufunda bulunan topraklar üzerindeki hüdâyi nâbit ağaçların meyvesini zapt etmesi durumunda onun bu hakkı elinden alınmazdı. Fakat İbn Kemal'e nispet edilen 33 numaralı fetvaya göre bu durumdaki ağaçların meyvesi mutasarrıfın kendisi öldüğünde -ve birinci dereeden varisleri de yoksa- ağaçlar arza tabi olur ve dolayısıyla sipahi zapt etme hakkına sahip olurdu. Sonuç itibariyle 43 numaralı fetvada ifade edilen söz konusu durum haricinde hüdâyi nâbit (aşılanmamış/bakımı yapılmamış) ağaçlar bir reayanın mutasarrıfı olduğu toprakların üzerinde olduğunda bile yukarıdaki fetvalardan da anlaşıldığı üzere sipahinindi. Bu durumda ağaçların kesilmesi halinde sahib-i arz/sipahi tazmin etmekle de yükümlüydü (bk. 48 numaralı fetva). Ayrıca halef sipahi, selefi olan sipahinin döneminde üzerindeki ağaçlarla beraber reayaya tapuya vermiş olduğu yerlerdeki ağaçları geri alabilirdi. Başka bir deyişle bir tarlayı üzerindeki ağaçlarla beraber sipahisinden tapuyla alan bir kimsenin ağaçlar üzerindeki tasarruf hakkı söz konusu sipahinin görev süresiyle mukayyeddi. Buna göre yeni gelen sipahi tapuya verilmiş arazi üzerindeki ağaçları söz konusu reayadan geri alma hakkına sahipti. Zira İbn Kemal'e göre ağaçların tapusu müebbed olmazdı (bk. 49 ve 50 numaralı fetvalar):

48. "Hüdâyi biten ağacı sipahi tazmin eder: Zeyd, Hind'in tapu ile mutasarrıf olduğu tarlaları üzerinde hüdâyi nâbit olan kestane ağaçların kat' eylese Hind eşcârın kıymetini tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Sahib-i arz tazmin eder."[1444]

49. "Sual: Zeyd bir miktar yeri eşcâr-ı müsmiresi ile sipahiden tapulasa sonra gelen sipahi ağaçları şer'an alabilir mi? Cevâb: Alıbilir, ağacın tapusu müebbed olmaz her sipahi kendi zamanında verir emr-i padişahî bu resme olıcak. Ahmed İbn Kemal."[1445]

50. "Zeyd'in bir miktar yeri sipahiden üzerinde olan eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmiresi ile tapuya alsa ol sipahi gidüp ahar sipahi geldikden sonra gelen sipahi ol yerin üzerinde olan ağaçları Zeyd'in elinden alıbilür mü? Cevâb: Alıbilür, ağacın tapusu müebbed olmaz, her sipahi kendü zamanında verir."[1446]

Daha önce ifade edildiği üzere Ebussuûd Efendi, bilhassa mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin çoğunu şer'an temellendirebilmek için Hanefî doktrininde belirtilen harâcî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerle mukayese etmekteydi. Buna göre Müslüman olan reaya, gayr-ı müslimden satın aldığı bağ ve bahçede yetişen ürünlerden ötürü mükellef olacağı verginin onun açısından daha

[1444] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 29[a-b].
[1445] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 261[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 72[b].
[1446] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde* (Âşir Efendi, nr. 270), vr. 99[a]. Bu fetvanın farklı lafızlarla olan diğer bir formu için bkz. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[a].

avantajlı durumda olan şer'î öşür veyahut onun mukabilinde özellikle bağ resminde bağın dönümüne göre belirlenen akçe (*dönüm resmi*)[1447] üzerine mi olacağını merak ediyordu:

51. "Mesele: Zeyd-i müslim Amr-ı zimmîden iştira ettüği yerün ve bağ ve bahçenin zimmî verdüği üslup üzere harâcı müslim-i mezbûrdan alınur mı? el-Cevâb: Alınur."[1448]

51 numaralı fetvada belirtildiği üzere Ebussuûd Efendi, harâcî statüsünde olan bir toprağı Müslüman biri de işletse, ödemesi gereken verginin harâc[-ı mukâseme] olduğunu ifade etmektedir. Zira daha önce de belirtildiği üzere o, mîrî toprak sistemini harâcî arazi sisteminin özel bir türü olarak değerlendirmişti. Nitekim harâcî statüsünde olan topraklar, Müslüman birinin tasarrufuna geçse bile söz konusu topraklardan tahsil edilmesi gereken vergi, muatasarrıfının dini statüsüne bakılmaksızın harâcdı:

52. "Öşrî [harâc-ı mukâseme yazılan] bağdan öşür [harâc-ı mukâseme ödenir]: Bir karyenin zimmîleri İslam'a gelüp zimmîlerden bağ iştira idüp ve müslümanlar 'elhamdulillah müslimun ibn müsliminden hod dönüm alınur' deyü sûret-i deftere kayd olunan öşrü [harâc-ı mukâseme] vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, muharrir gelüp dönüm etmeyince yine öşür [harâc-ı mukâseme] alınır vesselam."[1449]

KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da reayaya muzayaka olmaması için onlara sahip oldukları bağın vergisini dönüm üzerinden bedel-i öşür/harâc-ı mukâseme adı altında nakit olarak da ödeme imkânı tanınmıştı. Buna göre her bölgenin kendine mahsus şartları dolayısıyla bağın dönümüne 3 ila 30 akçeye kadar değişebilen oranlarla *bağ resmi* tahsil edildiği gibi bazı yerlerde de kök/ağaç başına akçe olarak da tahsil edilirdi.[1450] Mezkûr 52 numaralı fetvada muharrir-i vilayet tarafından bağlar ve diğer meyve ağaçlarının vergilendirilme yöntemi ve oranı nasıl yazılmışsa o kaydın esas alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu sebeple bir bölgedeki bağlardan veya meyve

---

[1447] Müslüman reaya sahip oldukları bağın dönümüne göre ekseriyetle vergilendirilirdi. Bk. Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 192. Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 488. Özellikle gayr-ı müslim reayanın çoğunlukta yaşadığı balkan coğrafyasında Müslüman reaya sahip oldukları bağdan dönümüne göre vergilendirilir iken gayr-ı müslim reayanın bu şekilde vergilendirilmediği görülmektedir. Bk. Hanife Alaca, "XV. Yüzyılda Vulçıtrın Nahiyesi", 119, 120. Eğer li gayr-ı müslim reaya bağdan dönüm resmi ile vergilendirilse bile bu Müslümanlardan alınanın en az iki katıydı. Bk. Selçuk Demir, "XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı", (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 254.

Bu vergilendirme biçimi yani bağın dönümüne göre akçe ile mükellef tutulmak bağlardan elde edilen üzümden aynî olarak öşürle veya mukatâa olarak mükellef tutulma yönteminden daha avantajlı bir durumdu. Zira bazı bölgelerde reaya bağlarından bilhassa öşür yerine *dönüm resmi* ödemek için merkezi yönetime talepte bulunuyorlardı. Talepleri kabul edilen reayanın bağları "ehl-i vukûf ve bî-garaz kimesneler tarafından mühürlü urganla hak üzre mesâha olunup â'la û evsat û ednâ itibârıyla hesap edilip *dönüm resmi* takdir edilirdi. Bk. Yıldırım, *6 Numaralı Mühimme Defteri*, 157-158, hk. no: 1113.

[1448] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 20[a].

[1449] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[a].

[1450] Demir, *Örfî Vergiler*, 82; Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 193.

ağaçlarından verginin nasıl ve ne kadar tahsil edileceği konusunda ilgili tahrir kayıtları ölçüt alınırdı. Bu yüzden *bağ resmi*nde öşürle/harâc-ı mukâsemeyle mükellef tutulan reayanın tahrirden sonra *dönüm resmi* şeklinde vergilendirilmeye tabi tutulma yönündeki talepleri dikkate alınmazdı:

53. "Vilayet tahririnden sonra havassı hümayun toprağında müslümanlar ihdas ettüği bağlardan eminleri olan Amr öşür talep ettikde 'sair vilayette ehl-i İslam elinde olan bağlarda dönüm kat olunmuşdur, biz de dönüm hakkı verüriz' deyü öşür vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar, arz-ı öşriyye ise. Mâlûlzâde Mehmed Efendi."[1451]

54. "Dönüm kayd olunandan öşür alınmaz: Zeyd-i zimmî ahar karye sınırında muharrir-i vilayet dönüm kayd olunduğu bağı iştira ettikde Amr'a sipahi 'kafire dönüm olmaz' deyü ta'şîre kâdir olur mu? el-Cevâb: Maktu ettiği mukarrer olıcak takrir olunup bu makulede defter kat'idir."[1452]

Nitekim 53 ve 54 numaralı fetvalarda da belirtildiği üzere reayanın öşürle mi öşüre mukabil *dönüm resmi*yle mi mükellef tutulacağı hususunda ölçütün tahrir kayıtları olduğu vurgulanmakta, dolayısıyla öşürle/harâc-ı mukâseme ile vergilendirilen reaya, *dönüm resmi* ödemek şeklinde -bağlarının dönümüne göre akçe ile- vergilendirilmeyi talep etme hakkına sahip değildi. Öte yandan sipahi de *dönüm resmi*yle vergilendirilen reayadan öşür/harâc-ı mukâseme talep etme hakkına sahip olmadığı gibi öşürle/harâc-ı mukâsemeyle mükellef tutulan reayadan da daha fazlasını talep etme hakkına sahip değildi:

55. "Zeyd'in mutasarrıf olduğu mîrî yerleri üzerinde olan meyvelerden kadîmden sipahi olanlar öşür alagelmişler iken sipahi olan Bekir 'bunlar aşılanmış değildir' deyü öşre kanaat etmeyüp cümlesin almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vaz'-ı kadîm tağyîr olunmaz. Ebussuûd Efendi."[1453]

56. "Selâtîn-i mâziyyeden biri bir vilayeti kefereden anveten fethettikde ahali-i vilayetin tasarruflarında olan yerlerin ve bağların her dönümüne bedel-i öşr sipahisine dörder akçe tayin ellerinde ibkâ eylese bu âna gelince vech-i muharrer üzere mutasarrıflar iken sipahileri Zeyd kanaat etmeyüp öşr almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1454]

57. "Mesele: Bir kasabada olan bağların vazife-i kadîmesi sipahisine her sene öşür bedeli dönüm başına maktûan bir mikdar akçe vermek iken hâlen sipahileri olan Zeyd ol kasaba ahalisine 'Bağlarınızdan dönüm başına vazife-i kadîmden zâid şu kadar akçe verin ve illâ hasıl olan meyveden öşrün alırın' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Emirsiz olmaz. Yahya Efendi."[1455]

55 numaralı mezkûr fetvada sipahinin reayadan ağaçların onun aşılaması/yetiştirmesi neticesinde büyümediğini öne sürerek öşürle/harâc-ı mukâsemeyle

[1451] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a].
[1452] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 22[b].
[1453] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[b].
[1454] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3[b], 67[a].
[1455] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi,* vr. 78[b].

yetinmeyip vaz edilenden daha fazlasını tahsil etmeye çalıştığı görülmektedir. Ebussuûd Efendi, mezkûr fetvada vaz'-ı kadîmin esas alınmasını buna göre sipahinin kayıt edilenden daha fazlasını talep etme hakkına sahip olmadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde 56 ve 57 numaralı fetvalarda *bağ resmi* için deftere kaydedilen miktarın yanı sıra aşağıdaki (58 numaralı) fetvada da sipahinin zeytin ağaçlarından tahsil etme hakkına sahip olduğu vergi için de defter kaydının (vaz'-ı kadîmin) esas alınması gerektiği vurgulanmaktadır:

58. "Bu surette reaya tasarrufunda olan zeytin eşcârlarının her biri içün ber mucebi defter-i sultânî ikişer akçe verir iken kanaat etmeyüp hilâf-ı defter ziyade almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1456]

59. "Mesele: Zeyd, zeytununun yağın alup cibresin yebana attıktan sonra Amr cibreyi cemi' idüp tekrar sıkıp bir miktar yağ hâsıl olup sipahisi hâsıl olan yağdan öşür almak istedikde Amr 'Zeyd mukaddema öşrün vermiştir' deyü vermemeğe kâdir olur mu? Cevâb: Zeyd meyve iken öşrün verdi ise olur yağdan verdi ise olmaz. Ebussuûd."[1457]

60. "Zeyd, arazi-i öşriyyeden mutasarrıf olduğu zeytun bahçesinde hasıl olan zeytunun kadimden verilegelen öşrünü öşür cemine memur olan Amr'a verirken Amr almayup Zeyd'e 'zeytunu sıkup yağından öşrünü ver' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd Efendi."[1458]

Buna göre 58 numaralı fetvada belirtildiği üzere sipahi reayadan kayıt edildiği şekilde vaz edilen miktarı tahsil edebileceği buna göre belirlenen miktardan daha fazlasını talep etme hakkına sahip olmadığı gibi 59 ve 60 numaralı fetvalarda da görüldüğü üzere sipahi tahsil etme hakkına sahip olduğu öşrü zeytinden veyahut yağından hangisinden tahsil etme hakkına sahipse -yani kadîmü'z-zamandan nasıl tahsil etmişse- o şekilde tahsil etmesi gerektiği belirtilmektedir. Buna göre sipahi, öşrünü zeytin ürününden tahsil etmişse reayanın öşrü verilmiş mahsulünden elde ettiği yağdan ayrıca bir öşür talep etme hakkına sahip olmadığı gibi öşrünü zeytin ürününden tahsil etme hakkını kabul etmeyip yağından talep etme hakkına da sahip değildi.

Ancak dönümüne iki akçe olarak tahsil edilmesi gerektiği belirtilen bağlardan sipahinin, -bunun tahsil etme hakkına sahip oldukları öşüre muadil olmadığı

1456 *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[a].

1457 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]-18[a]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 208[a-b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 35[b].

1458 *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 7[a]. Bu fetvanın derkanarında *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'den nakille İmam Muhammed'in "zeytin beş veske ulaşırsa öşrünü vermek gerektiği" şeklindeki görüşü vurgulanarak Hanefî doktrininde zeytinlerden kişinin mükellef olduğu öşrü ödemesi gerektiği delillendirilmeye çalışılmıştır.

gerekçesiyle- kabul etmeyip öşür yani aynî olarak tahsil etme hakkının baki olduğu ayrıca ifade edilmektedir. Bununla birlikte sipahinin baki tutulan bu hakkı 61 numaralı fetvada da vurgulandığı üzere sadece dönümüne akçe olarak vaz edilen yerlerin öşüre muadil olmama şartına bağlıydı:

61. "Dönüm öşre mukabil olmadan öşür: Zeyd'in bağından öşür verildikde il emini geldikde Zeyd'in bağına dönümüne ikişer akçe yazdırmış iken sipahi yine öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur, dönüm öşre mukabil ve muadil olmayacak yine öşür almağa emr-i âli câridir. Şeyh Mehmed Efendi."[1459]

KKÖO, KSSH, KSSHK, CK (III) ve KSMH'da belirtildiği üzere, ağaçlar (kovanlar gibi) arza tabi olarak kabul edilirdi. Dolayısıyla reayanın sahip olduğu ağaçlardan elde etiği meyve veya yemişler için öşrü ödeme yükümlülüğü, kendisinin kayıtlı olduğu sipahiye değil, ağaçların bulunduğu toprakların sipahisine karşıydı:

62. "Zeyd-i sipahi ile Amr-ı sipahinin timarı olan yerlerin sınırları muayyen olmamağın emr-i şerif varid olup tecdîd ve ta'yîn olunduktan sonra her birisi kendi muayyen yerlerinde olan reayanın tasarruf ettiği tarlaların ve bağların öşr-i mahsullerin almağa şer'an kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Kadızâde Ahmed Efendi."[1460]

63. "Zeyd-i sipahinin reayası Amr'ı sipahinin yerlerinde bağ tasarruf etseler Zeyd 'reaya benimdir' deyü öşrün almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, öşür arza tabidir; yer sahibi alır. Pîr Mehmed Efendi."[1461]

62 ve 63 numaralı fetvalarda da vurgulandığı üzere reayanın bağı veya ağaçları kayıtlı/mütemekkin olduğu timar dışında başka bir sipahinin timarına dahil olan topraklarda bulunması durumunda mütemekkin olduğu yerin sipahisi, başka bir sipahinin timar-ı hududlarına dahil olan bağından -kayıtlı reayasına ait olduğunu öne sürerek- öşür alma hakkına sahip değildi. Başka bir deyişle her timar sipahisi sadece kendi hududları içerisinde kalan meyve ağaçlarının -sahipleri kendi kayıtlı reayası olmasa bile- öşrünü/resmini tahsil etme hakkına sahipti. 1002/1595 tarihli bir sicil kaydına göre Ali Bey b. Ramazan isimli bir karye emini kayıtlı reayası olduğunu öne sürerek bir reayasına ait Hüseyin Çavuş isimli bir sipahinin timarına dahil olan bağlarının öşrüne el koymuştu. Bu durumu şikâyet konusu yapan sipahi Hüseyin Çavuş, timar-ı hududlarına dahil olan

---

[1459] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[a]. Bu fetvanın başka bir formunda "ikişer akçe" ifadesi yerine "kırk ikişer akçe" olarak yazılan ifade büyük olasılıkla sehven yazılmıştır. Zira dönüm resmi mevcut kayıtlar ışığında hiçbir yerde 42 akçe olarak fahiş bir miktarla tahsil edilmemiştir. Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 43[a].

[1460] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].

[1461] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 43[a]. Bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[b].

bağların öşrünü toplama hakkına sahip olduğundan ötürü mahkeme Ali Bey b. Ramazan isimli karye emininin topladığı bağların öşrünü hak sahibi olarak mezkûr sipahiye iade etmesi gerektiğine hükmetmişti.[1462]

Bağlardan elde edilen üzümlere karşılık *resm-i bağ* veyahut Müslüman reayadan bunun mukabili *dönüm resmi* dışında da bazı sancaklarda farklı adlarla çeşitli vergiler alınmıştı. Nitekim bağ bozumu sırasında reayanın yedikleri üzümün karşılığında bazı sancak kanunlarında *resm-i seped* adı altında bağ başına 2 akçe[1463] bazı yerlerde de *resm-i tekne* adı altında 5 akçe[1464] gibi bir ödeme yapması gerekiyordu. Sipahinin aldığı bu verginin şer'î olup olmadığına dair bir fetvaya rastlamadık. Fakat hububattan alınan öşür ve sâlâriye için reayanın öşrünü ödemeden harman yerinden mahsulünü kaldırması ve yemesi yasaktı. Dolayısıyla hububattan tahsil edilen öşür ve sâlâriye vergileri ödenmeden mahsulün yenilmesinin helal olmaması bu vergilerin tahsil edilme gerekçesini hukuken anlamlandırmaktadır. Ne var ki bu yasak çiğnendiğinde bile hubabat mahsulü için reayanın yediğine karşılık ayrıca bir vergi ödeme gerekliliği mevzu bahis edilmemişti. Fakat hububata oranla üzümün bağ bozumu sırasında tüketilme olasılığı daha yüksektir. Dolayısıyla görünen o ki bu vergi(ler) bağ bozumunda sipahinin olası kaybını güvence altına almak gerekçesiyle vaz edilmiştir. Söz konusu vergiler haricinde bazı sancaklarda reaya kayıtlı olduğu köy dışında başka yerde bulunan bağının öşrünü ödedikten sonra *ako* adı altında ayrıca bağ başına 8 kile arpa[1465] ödemekle de yükümlü tutulurdu. Bu mükellefiyet ise tamamen örfî bir durum olup bunun şer'î olup olmadığına dair bir mesele ele alınmamıştır. Fakat elde edilen ürünün öşrü aynî veya nakdî olarak ödendikten sonra mutasarrıfın başka bir vergiyle mükellef tutulmaması gerektiği yönündeki Hanefî hukukçuların görüşü *ako* adı altında tahsil edilen arpanın şer'î bir mükellefiyet olmaması gerektiğini göstermektedir.

*Resm-i tapu*su/*bedel-i öşr*ü ödenen yerlerde dikilen ve bundan dolayı reayanın mülkü statüsüne geçen ağaçlardan tahsil edilmesi gereken vergiler için kanun koyucular

---

[1462] Rasim Erol v.dğr., (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri: Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 12/128, hk no: 103.
[1463] Barkan, *Kanunlar*, 256; Akgündüz, *OK*, 6/546; 7/488, 752.
[1464] Barkan, *Kanunlar*, 291- 293; Akgündüz, *OK*, 7/684; 8/584.
[1465] Barkan, *Kanunlar*, 323-324; Akgündüz, *OK*, 7/102, 115-116, 122, 123, 133-134. Bazı yerlerde 2 kile arpa vermek kanundu. Bk. Akgündüz, *OK*, 8/305.

ve Osmanlı Hanefî ulemasının Hanefî doktrinine göre Müslüman reaya açısından öşr-i şer'î (1/10), gayr-ı müslim reaya açısından -ağaçların verim gücüne göre 1/10'dan ½'ye kadar vergilendirilebilir- harâc-ı mukâseme olması gerektiği görüşünü dikkate aldıkları yönündeki varsayıma tekrar dönecek olursak bu hususla ilgili şunlar söylenebilir:

Tekrar özetlersek reayanın izn-i sipahi mukabelesinde *resm-i tapu*sunu/*bedel-i öşr*ünü ödeyerek diktiği ağaçlar onun mülkü olarak kabul edilirdi.[1466] Buna göre mülk statüsü kazanan ağaçlarından reayanın kanunda belirtildiği şekilde hasıl olan meyvelerin vergisini ödediği sürece ağaçlar üzerindeki mülkiyeti devam eder ve kendisi öldüğünde varislerine bilâ-bedel intikal ederdi. Tabii ki tarıma elverişli arazi üzerinde "kısmen gelir kaybı yaşatacak" herhangi bir faaliyette bulunmak (ağaç dikmek) isteyen reayaya izin vermek zorunda olmayan sipahi, bağ, bahçe ve zeytinlik yerlerin ağaçları muattal bırakıldığında yani talep etme hakkına sahip olduğu öşür vergisini tahsil edemediğinde müdahale edip söz konusu ağaçları tapulama veya kal etme (kaldırtma/yıktırma) hakkına da sahipti.[1467] Aynı şekilde sipahi, bilgisi dışında yani *resm-i tapu*su/*bedel-i öşr*ü ödenmeyen ağaçları da kaldırtma hakkına sahipti.[1468] Fakat eğer meyve verir olgunluğa erişmiş ağaçları -yani ağaçlar dikildikten 3 sene sonra- sipahi kaldırma/sökme hakkını kaybeder sadece elde edilen meyve/yemiş hasılatından öşrünü alırdı.

Bu noktada hem kanun koyucuların hem ulemanın *resm-i tapu*su ödenen ve bu nedenle "şartlı mülk" statüsünde değerlendirdikleri üzüm ve meyve ağaçlarından sahibinin dini statüsüne göre mükellef olması gereken verginin mahiyeti konusunda Hanefî doktriniini takip etmişler midir sorusu söz konusu varsayım bağlamında önemlidir. Çünkü mülk statüsü kazanan ağaçlardan tahsil edilecek vergiler için Hanefî doktrinine göre Müslüman reayanın, öşr-i şer'î ile mükellef tutulması gerekirken gayr-ı müslim reaya, harâc-ı mukâseme ile mükellef tutulmalıydı. Açıkçası bu sorunun cevaplanması bağlamında iki ayrı alt başlık açıldı. Zira "Mîrî Toprak Sistemine Bağlı Olarak Tahsil Edilen Öşür: Harâc-ı Mukâseme" başlığı altında tahsil edilen vergiler ile "Mîrî Topraklar Üzerindeki Ağaçlarda Yetişen Ürünlerden "Şartlı Mülk" Statüsüne Bağlı Olarak Tahsil Edilen Vergiler: Müslüman Reayadan Öşr-i Şer'î, Gayr-ı Müslim

[1466] Osmanlı ulemasının bu hususlaki görüşlerini doğrudan veya dolaylı olarak ifade eden bazı fetvalar için bk. Tablo 2.
[1467] Bk. Tablo 2: 26, 27, 28, 29, 32, 35, 38, 39 ve 42 numaralı fetvalar.
[1468] Bk. Tablo 2: 23 numaralı fetva.

Reayadan Harâc-ı Mukâseme/Öşür/Resm" başlığı altında ele alınan vergiler söz konusu sorunun kapsamı etrafında oluşturuldu.

Bu bağlamda daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse zikri geçen iki başlık altında tasnif edilen vergiler, mülk statüsüne geçen ağaçların mahsulünün vergisine dair hem kanun koyucuların vaz ettikleri hükümlerde hem de Osmanlı ulemasının bu hükümlere ilişkin belirttikleri görüşlerde "Müslüman reaya açısından öşr-i şer'î (1/10), gayr-ı müslim reaya açısından ise -ağaçların verim gücüne göre 1/10'dan ½'ye kadar vergilendirilebilir- harâc-ı mukâseme olması gerektiği" yönündeki Hanefî görüşünü dikkate aldıkları varsayımının yansımasıdır. Zira ağaçlardan elde edilen meyvelerden tahsil edilen öşürün yanında ayrıca sâlâriyenin tahsil edilmemesi gerektiği yönünde vaz edilen hükümler -ki öşürün yanında sâlâriye tahsil etmek harâc-ı mukâseme demekti- bu durumun kanun koyucular tarafından da gözetildiğini göstermektedir. Fakat KSSH'da raiyyetin kayıtlı olduğu yerde bağının öşrünü ödedikten sonra 30 müdreden sâlâriye de vermesi gerektiği şeklindeki istisnai bir hüküm de bulunmaktadır. Bu hüküm *kanûni Osmânî*ler içerisinde her ne kadar istisnai bir hüküm de olsa aynı zamanda yukarıda dile getirilen kanun koyucuların ve Osmanlı Hanefî ulemasının "şartlı mülk" statüsündeki ağaçların Müslüman sahiplerinden sadece öşr-i şer'î alınması gerektiği yönündeki Hanefî görüşüne bağlı kaldıkları da bundan dolayı kesin bir şekilde söylenemez. Zira KSSH'da sâlâriye de alınması gerektiği yönündeki hüküm Müslüman ve gayr-ı müslim ayırımı yapılmaksızın vaz edildiği için bu, Müslüman olan ağaç sahiplerinden de öşür ve ilaveten sâlâriye dolayısıyla harâc-ı mukâseme alındığı ihtimalini gösterir. Bu açıdan söz konusu istisnai kanun hükmüne göre hasıl olan ihtimal Müslüman reayadan Hanefî doktrini açısından öşr-i şer'î alınmalı kuralının ihmal edildiğini göstermektedir.

Ne var ki bağ ve bahçe ağaçlarından -yani mülk statüsü kazanmış ağaçlardan- elde edilen meyvelerden tahsil edilen öşrün Müslüman olan reayadan da 1/10 ila ½'ye kadar ağaçların verim gücüne göre harâc-ı mukâseme olarak talep edildiğini ve bunun ulema tarafından onaylandığını gösteren bir kaynak veya açıklama bulamadık. Aksine kanun hükümleri (KSSH'da vaz edilen söz konusu istisnai hüküm hariç) ve fetvalar mülk statüsü kazanan ağaçlardan elde edilen ürünlerine karşılık sahibi Müslüman olan reayadan tahsil edilen verginin öşr-i şer'î veya mukabilinde *dönüm resmi* olarak tahsil edildiğini göstermektedir. Buna göre aşağıda da görüleceği üzere kanun hükümleri Müslüman

reayanın mülk statüsündeki ağaçlardan elde ettiği ürünlerden mükellef olması gereken verginin (1/10) öşr-i şer'î miktarında tutulduğu dolayısıyla söz konusu miktardan (1/10'dan) daha fazlasının talep edilmediği görülmektedir. Dahası gayr-ı müslim reayanın mükellef olduğu *bağ resmi*ne mukabil Müslüman reayanın tabi tutulduğu ve daha avantajlı olduğu görülen *dönüm resmi*ne tabi tutulma isteklerinin de ulema tarafından reddedilmiş olması bu hususta dikkat çekicidir (bk. 52, 53 ve 54 numaralı fetvalar). Hatta 54 numaralı fetvada vurgulanan "kafire dönüm olmaz" ifadesi söz konusu varsayımı daha da güçlendirmektedir.

16. yüzyıla ait bağ sahiplerinden tahsil edilen öşür miktarlarını gösteren bir tabloya göre Müslüman ve gayr-ı müslim reaya arasında bu ayrımın gözetildiği hususu söz konusu varsayımı ayrıca desteklemektedir.[1469] Zira 16. yüzyıla ait bağ sahiplerinden tahsil edilen *bağ resmi* ile ilgili sunulan tabloda Müslüman olan reayanın birçok sancakta gayr-ı müslim reayadan daha düşük bir oranla bağ öşrüyle/resmiyle mükellef tutuldukları görülmektedir. Aynı şekilde Niğbolu Sancağında gayr-ı müslim reayanın bağlarından ötürü dönüm başına ödediği vergi miktarı Müslüman reayanın 2 ila 4 katı idi.[1470] Ayrıca Müslüman reaya bağlarından gayr-ı müslim reaya gibi şıra/şarap ürettiğinde bu avantajlı haklarını kaybederlerdi ve dolayısıyla harâc-ı mukâseme/öşür ile yükümlü tutulurlardı.[1471] *Bağ resmi* özelinde reayaya müzayaka olmaması adına tanınan, gayr-ı müslimlerin bağlarından aynî olarak tabi oldukları öşür/harâc-ı mukâseme mükellefiyeti yerine Müslüman reayanın dönümüne akçe (*dönüm resmi*) olarak vaz edilen mükellefiyete tabi tutulma hakkı mezkûr fetvalardan anlaşıldığı üzere daha avantajlı bir haktı. Daha açık bir ifadeyle bağlardan kişinin *dönüm resmi* olarak mükellefiyete tabi tutulması yönündeki daha avantajlı olan bu hak genellikle Müslüman reayaya tanınan bir haktı. Eğer ki gayr-ı müslimler dönüm resmi şeklinde vergilendirilse bile onlardan alınan Müslümanlardan alınanın en az iki katıydı. Dolayısıyla bütün bu detaylar, mülk statüsüne geçen ağaçların sahibinin dini statüsüne göre vergilendirilme biçimi ve oranı konusunda "ağaçların sahibinin Müslüman olması durumunda mükellef tutulacağı verginin öşr-i şer'î, gayr-ı müslim olması durumunda mükellef tutulacağı verginin ise harâc[-ı

[1469] Bilge, *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, 193.
[1470] Demir, "XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı", 254.
[1471] "Müslümanların bağından öşür alınmayıp her dönüm başına dörder akçe resm-i dönüm alına. Amma hamr eyleyüp satan Müslümanlardan küffârdan alındığı gibi öşür alına." Bk. Barkan, "Kânunnâme-i Reâyâ-yı Budun ve Livâ-i Estergon ve Livâ-i Hatvan ve Livâ-i Novigrad", *Kanunlar*, 302.

mukâseme] olması gerektiği" şeklindeki Hanefî görüşünün kanun koyucular ve ulema tarafından gözetilmiş olup olmadığı yönündeki varsayımsal soruya müspet cevap vermek için önemli veriler olduğunu göstermektedir. Aşağıda ele alınacak olan *resm-i şıra* ve *resm-i pekmez* ve *resm-i köfter* bahsinde de aynı hususun gözetilmiş olduğu yönünde kuvvetli veriler bulunmaktadır.

2. Resm-i Şıra, Resm-i Pekmez ve Resm-i Köfter

Sipahi, bağ bozumunda elde edilen üzümden *bağ resmi*ni tahsil ederdi. Fakat bazı bağlar şıra/şarap, pekmez veya köfter[1472] yapımına hasredilmişse bu ürünler elde edilince herbirinden ayrıca vergi tahsil edilirdi.[1473] Kanunnâmelerde üzümlerin sıkılmasından elde edilen şıradan *resm-i şıra*, *resm-i hamr* veyahut *öşr-i şıra* adı altında gayr-ı müslim reayadan bir vergi tahsil edilirken Müslüman reayanın elde ettiği pekmezden *öşr-i pekmez,* köfterden ise *öşr-i köfter* adı altında birbirinden farklı oranlarda vergiler tahsil edilmekteydi.[1474] Zira Müslümanlar üzüm bağlarından ekseriyetle pekmez veya köfter elde ederken gayr-ı müslim reaya şarap/şıra üretirdi.[1475]

Bu vergilerle ilgili kanun koyucuların düzenlediği hükümler şu şekildedir:

KP:	"Beğlik bağ varsa raiyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede. Bağ olursa şıra hasıl yerde eğer şehirlerde ve eğer köyde subaşı ve eğer süvari iki ay menapolye duta, süci sata. Narhdan güçle kâfirler üzerine dökmeye. Subaşı veya süvari sücisin satarken hiçbir kâfir sücisin satmaya ve açmaya. Fuçısın ve küplerin mühürleyeler ve bunların (şiresi) satılmayınca hiç kimsenin (şiresini) satmayalar. Bu iki ay içün menapolye yılın her kangi ayın ihtiyar iderse dutsun, ol kâfirden aldığı onda ol aylarda satalar. Eger subaşının ve eğer süvarinin bu iki ayda sücisi artsa kâfir üzerine güçle dökmeye. Meğerkim kâfir il narhına razı ola ol vakit döke. (Şirede) eğer şehirde ve eğer köyde yüz medrede on medre, onda üç medre sâlârlık alına. Kâfir fuçısın açup sücüsin satsa Edirne medresi ile elli medrede bir medre alına. Taşradan satılmak içün gelen süciden fuçı başına on beş akçe alına."[1476]

[1472] Köfter: Pekmez ve yarma buğdayın karışımından elde edilen bir tür pestil demektir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 541.
[1473] Demir, *Örfî Vergiler*, 83.
[1474] Kazıcı, *resm-i şıra* denilen verginin bazı kanunnâmelerde *öşri pekmez* şeklinde ifade edildiğini belirterek ikisinin aynı vergi olduğu gibi bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 117. Halbuki bu vergilerin üzümlerin sıkılmasından üretilen iki ayrı üründen farklı oranlarda tahsil edilen farklı vergiler olduğu kanun hükümlerinden anlaşılmaktadır.
[1475] Demir, *Örfî Vergiler*, 84.
[1476] Kraelitz, *Kânûnnâme Sultan Mehmeds*, 28-29; Barkan, *Kanunlar*, 393.

KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Kafirin bağı olup şıra hasıl olan yerlerde, eğer şehirde ve eğer köyde, subaşı ve süvari iki ay menapolye dutup sücisin sata[lar, KKÖO, KSSHK]; narhdan ziyade güc ile kafir üzerine bırakmayalar. Subaşı veya suvari menapolye dutmak isteyicek kafirün fuçıların ve küplerin mühürleye[ler, KKÖO, KSSHK]. Bunların şiresi satılmayınca hiç kimesne süci satmaya. İki ay menapolye içün yılun kangı ayın ihtiyar eder[ler, KKÖO, KSSHK] ise o kafirden alınan ondayı ol aylarda satalar. Eğer [bir subaşının ya suvarinin bu iki aydan sücisi artsa, KKÖO, KSSHK] [bu iki ayda süci satılmayıp artarsa, CK (III)] güc ile kafir üzerine dökmeye. Meğer ki kafir il narhına razı olup [rızasıyla, CK (III)] ala. Kafir şiresin koritasına [nesne, CK (III)] koyup sıkmak isteyicek def'al-vakte yer bırakmayup sıkmağa destür vereler ve destür [izin, CK (III)] içün nesne almayalar; [koyalar, CK (III)] şiresin sıka, [ta ki, CK (III)] zayi olmaya. Kafir cibresin sıkıcak üzerine duran adam ol cibreyi araya, basılmaduk olursa [kaldı ise, CK (III)] basduralar. Cibrelerde üzüm kalmadı ise su koyup [sıkup kabına, KKÖO, KSSHK] [kaynamağa, CK (III)] koysa, andan onda[lık, CK (III)] ve sâlârlık alınmaya. Şirede yüz medrede on medre, onda üç medre sâlârlık [sâlâriyelik, CK (III)] alınur. Amma Vilayet-i Semendire'de bir raiyyet yazılduğı yerde bağ dikse, öşrin verdikden sonra otuz medrede bir medre sâlârlık [sâlâriye, CK (III)] verir. [Eğer ahar timarda bağ dikse öşrin sahib-i zemine verüp sâlâriyeyi kendü sipahisine verür, KKÖO, KSSHK] [Öşrü kimin ise sâlâriye dahi onundur, CK (III)]. Bir raiyyet bir gayr-ı sipahinin raiyyetinden bağ [dikse öşür ve sâlâriyeyi sahib-i zemîne verir, CK (III)] alsa, öşrin ve sâlârlığın dahi ol yer sahibine verir. Kafir fuçısın açup sücisin satıcak Edirne medresi ile [elli medrede, KKÖO, KSSHK] bir medre alına."[1477]
KSSH, CK (III), KSMH:	"Pekmezde on beşde bir [öşür, KSSH, CK (III)] alınur. Zira [odun, KSMH] harcı vardır.[1478] Ve köfterde kezalik."[1479]
KSSH:	"Güfterde [köfterde] on dörtde bir alınur; zira odun ve nişasta harcı vardır."[1480]

KP, KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de gayr-ı müslim reayanın hasıl olan bağlarından elde ettiği şıradan yüz medrede on medre[1481] öşür ve onda üç (1/10 ve 3/10) sâlâriyelik alınırdı. Bu verginin toplanma zamanı üzümlerin olgunlaşıp şaraba dönüştürme işleminin başladığı zamandı.[1482] Aynî olarak alınan bu verginin nakde dönüştürülmesi için Menapolye (Monopolye) sistemi ile sipahi tahsil ettiği bu vergiyi nakde dönüştürürdü. Mezkûr kanun derlemelerinde açıklandığı üzere Menapolye sistemiyle, sipahinin timarında bulunan reayadan tahsil ettiği şarabı satılıncaya kadar reayanın şarap küpleri mühürlenerek iki ay veya daha fazla süreyle satış yasağı

[1477] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 30r-31r; Akgündüz, *OK*, 2/57-58; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 160[a]-161[a] (10[a]-11[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 29[b]-30[a]; Akgündüz, *OK*, 7/346-347.

[1478] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153; *Kânunnâme-i Sultân Murad Hân*, vr. 40 b ; Akgündüz, *OK*, 8/118.

[1479] *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 28[b]; Akgündüz, OK, 7/345. CK (II)'de köfterden alınan oran "ondörte bir" olarak belirtilir. Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 37[a] ; Akgündüz, *OK*, 7/293.

[1480] *Kânûnnâme-i Sultân Selîm Hân,* vr. 11[a]; Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanunnâmesi", 153.

[1481] Medre: Bölgeden bölgeye boyutu değişebilmekle beraber altı okka hacmine sahip bir şarap kabıdır. Günümüz litre hesabıyla yaklaşık olarak 10.256 lt. kapasaitesine sahiptir. Bk. Akgündüz, *OK*, 1/423, dn. 2.

[1482] "Hasad-ı şire, üzüm erişüp kemalin bulup tekneye girüp sıkıldığı zamandır." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (II)*, vr. 29[b]-30[a]; Akgündüz, *OK*, 7/286.

getirilirdi.[1483] Mührü bozup şarap satan kişi söz konusu açılan fıçısına sipahi tarafından tamamen el konularak cezalandırılırdı.[1484] Fakat KP, KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de Menapolye süresi için belirlenen süre iki aydı ve sipahi bu hakkını yılın istediği aylarında kullanma hakkına sahipti. Şıranın öşrünü toplama hakkına sahip olanlar -sipahi/hamr emînleri/vakıflar- bu hakkını başka birine satma hakkına da sahipti.[1485]

*Kanûn-i Osmânî*lerde -KP, KKÖO, KSSHK ve CK (III)- Menapolye için tayin edilen süre bazı sancak kanunnamelerinde de altmış gün iken bazılarında yetmiş, bazısında ise yetmiş beş gün olarak değişebilmektedir. Bu süreyi uzun bulan bazı reaya sipahinin elindeki şarabın tamamını yüksek fiyattan satın alarak söz konusu satış yasağını delme gibi yollara başvururdu.[1486] Mezkûr kanunname derlemelerinde ayrıca vurgulandığı üzere eğer ki sipahi/subaşı/hamr emînleri iki ay içerisinde şarabının tamamını satamazsa kalan miktarı gayr-ı müslimlerin rızalarını almak ve günün piyasa fiyatına da razı olmak şartlarıyla onların şarabına katarak sattırma hakkına sahip olurdu. Bu durum Osmanlı'nın gayr-ı müslim reayanın şaraplarından alınan verginin nakde dönüştürülerek tahsil edildiğini ve bu hususun Hanefî doktrinine uygun[1487] olduğu ayrıca görülmektedir. Fakat kanun koyucuların *resm-i şıra*nın nakdî olarak tahsil edilmesi gerektiği yönündeki vaz ettikleri hükümler onların tamamen şeriatı gözetmeye çalıştıkları şeklinde değerlendirme yaptıkları anlamına gelmeyebilir. Çünkü Müslümanların bağlarından talep edilen *resm-i bağ* da çoğu zaman dönümüne akçe olarak da talep edilmekteydi.

Reaya, bağının öşrü ve sâlâriyesi kime yazıldıysa (sipahi, subaşı, hamr eminleri, vakıflar vs.) ona ödemek zorundaydı. KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de belirtildiği üzere üzümün şaraba dönüştürülmesi işleminde dikkat edilmesi gereken husus salkımların

---

[1483] Ayrıca bk. Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 489; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 2/549-550.). Bunun için sırasıyla bk. Barkan, *Kanunlar*, 290, 291 ve 321, 283.

[1484] "Menapolye içün kafirin fuçısı mühürlenüp tenbih olundukdan sonra eslemeyüp mühri bozup ol fuçıdan hamr satsa veyahud tasarruf etse, sipahi ol fuçıyı tamam beğlik eder." Bk. *Celâlzâde Kânunnâmesi (I)*, vr. 21[b]; Akgündüz, *OK*, 7/243.

[1485] *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1/123, hk. no: 54; *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/221, hk. no: 450; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6/144, hk. no: 251.

[1486] Filiz Yıldırım, "Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31, sy 1 (20 Ocak 2021): 509.

[1487] Hanefî doktrininde gayr-ı müslim için tüketilebilir mütekavvim mal değerindeki domuz ve şarap gibi mallardan tahsil edilen vergilerin kıymetinin hesaplanarak tahsil edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/205.

basılmadık yerinin bırakılmamasıydı. Bunun için görevli kimse bu işlemi takip etme hakkına sahipti. Bu şekilde yapılan işlemden sonra kalan cibrelerin kaynatılması sonucunda elde edilecek şaraptan ayrıca bir vergi alınmazdı. Fakat reayanın mükellef olduğu öşür ve sâlariye dışında söz konusu şarabını/malını satmaya başladığında da bundan bâc veya yerine göre gümrük gibi başka vergiler de alınırdı. KKÖO ve KSSHK derlemelerinde belirtildiği üzere müsellem olarak kaydedilenler standart reayadan farklı olarak bağlarından hasıl olan üzümden öşür ve sâlarîye vermek yerine fıçı başına on iki akçe ödemekle mükellefti.[1488] Üzümlerden şarap dışında -ekseriyetle- Müslüman reayanın elde ettiği pekmez veya köfter gibi ürünlerden KSSH, CK (III) ve KSMH'da vurgulandığı şekilde yapımında odun ve nişasta gibi malzemeler kullanılarak ilave bir masraf yapıldığından dolayı alınan vergi miktarı sırasıyla 1/15 ve 1/14 idi.

Müslüman reayanın şarap üretmesi ve satması yasaktı.[1489] Dolayısıyla *resm-i şıra* adı altında tahsil edilen vergi mezkûr kanun derlemelerinde de ifade edildiği üzere gayr-ı müslim reayadan tahsil edilirdi. Buna göre Müslüman reayadan tahsil edilen pekmez veya köfter öşrünün meşruiyetine dair bir problem oluşmamışken gayr-ı müslim reayadan da tahsil edilse *resm-i hamr*ın meşru olup olmadığı meselesi ise tartışılmış gözükmektedir:

3. "Mesele: Zeyd-i sipahi reayasından 'ispence' deyü aldığı akçe ve bağlarının üzümün asr ettikde yedi ölçüde birin alup ve hınzır yedikleri zamanda dahi ikisine bir akçe alsa helâl olur mu? Cevâb: Hınzırdan alınan nâ-meşrûdur. Amma kalanı[1490] kadimden alını geldiyse tağyîr olunma olmaz."[1491]

4. "Mesele: Zeyd-i hatibin vazifesi resm-i hamr ve resm-i hınzır olsa Zeyd'in hizmeti mukabelesinde [İmam-Hatib olan Zeyd'in vazifesi karşılığında alma hakkına sahip olduğu resm-i hamr ve resm-

---

1488 "Nefs-i Semendire'de müsellem kayd olanlar, öşür vermezler. Amma bağlarından hasıl olan hamrden fuçı başına sancakbeği içün on ikişer akçe verirler. Şol müsellemler ki, bir yerde bağları vardır, yer ıssına [sahibine] öşürlerin verdikden sonra hamrın şehrine getürse, fuçı başına altışar akçe öşür resmi alınur." Bk. *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî*, vr. 40v-41r; Akgündüz, *OK*, 2/63; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 166[a] (16[a]).

1489 "Eğer Müslim hamr satsa yahud sıksa tazir idüp iki ağaca bir akçe cürm alına." Bk. Akgündüz, *OK*, 3/91; ayrıca bk. *OK*, 4/301; *OK*, 6/468. Bu yasağı ele alan 18. yüzyıla ait bazı fetvalar şu şekildedir: "Soru: Bir karye ahâlisinden Zeyd-i müslim bağlarında hâsıl olan üzümünü sıkıp şarâb edip bey' eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i belîğ olunup zecr ü men' olunur." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/114.
"Soru: Zeyd-i müslim menziline hamr götürüp isteyenlere menzilinde hamr bey' eder olsa böyle etdiğiçün Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr ile zecr ü men' olunur." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/114.
"Soru: Müslim nâmında olan Zeyd menzilinde kefereye hamr bey' eylese Zeyd'e şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ile zecr ü men' olunur." Bk. Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/114.

1490 Bu fetvanın olduğu başka bir nüshada burdaki "kalanı" ibaresi hazfedilmiştir. bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].).

1491 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[a]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b]; Bozanzâde (der.), *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 1115, 29[b], 410[b]-411[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[a].

i hınzır kendisine] helal olur mu? el-Cevâb: Resm-i hamr alınır, meşrûdur amma resm-i hınzır olsa muhtelefun fîhidir. Ebussuûd."[1492]

Ebussuûd Efendi, Müslüman olmayan reaya için mütekavvim mal değerinde olan şarabın vergiye konu edilmesi gerektiği konusunda klasik Hanefî doktrininde bu hususta benimsenen görüşü esas almıştır. Nitekim Hanefî doktrininde hamr/şarap Müslüman olmayan reaya açısından mütekavvim mal olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla her türlü hukuki korumaya dahildi. Buna karşın Hanefî ulema arasında domuzun mütekavvim mal olarak kabul edilmesinde ise ihtilaf vardı. Buna göre Hanefî hukukçular hamrın kıymeti üzerinden öşürün tahsilini caiz görmektedirler.[1493] 2 numaralı fetvada bu hususu vurgulayan Ebussuûd Efendi'nin hınzırdan alınan vergiyi mezkûr 1 numaralı fetva ışığında meşru kabul etmediği, *resm-i hamr*ı ise meşru kabul ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu vergiyi tahsil etmekle görevli olanlara bunun ücret veya sadaka niteliğinde tahakkuk etmediği, kendilerine sultanın vaz'-ı ile tahakkuk eden ('atâ niteliğinde) bir hak olduğu vurgulanmaktadır:

5. "Sual: Öşr-i şıra sancakbeylerine ücret midir sadaka mıdır? Cevâb: Hiçbiri değildir 'atâdır. Ebussuûd."[1494]

Gayr-ı müslimlere ait bağların vakfa ait olduğu yerlerin resmi ise ilgili vakıf tarafından onun meşru bir hakkı olarak tahsil edilirdi. Hatta bazen vakıflar da *öşr-i şıra*yı tahsil etme hakkına sahip kimselerden ilgili vergiyi tahsil etme hakkını satın alıyordu.[1495] Fakat bazen söz konusu vergiyi tahsil etme hakkı, vakıf ile hamr emînleri arasında dava konusuna neden oluyordu. Nitekim 1001/1592 tarihli bir sicil kaydına göre Bursa'daki Yıldırım Hân Vakfı'na ait Tuzla'daki kefere bağlarından hasıl olan şıra öşrünün vakfa ait olduğu bunu talep eden hamr emînlerine gereken müdahalenin yapılması gerektiği konusunda bölge kadısına ferman gönderilmişti.[1496] Ebussuûd Efendi'ye göre de bir vakıfa ait olan şıranın öşrünün tamamını vakıf tarafı tahsil etme hakkına sahipti:

[1492] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[b].

[1493] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaġîr ve Şerḥuḥu en-Nâfiʿu'l-Kebîr*, c. 1 (Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb, 1985), 29; Ebu'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebûbekr el-Ferġânî el-Merġînânî, *el-Hidâye fî şerḥi Bidâyeti'l-mubtedî* (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâṯi'l-ʿArabî, t.y.), 1/105; Burhâneddîn Maḥmûd b. Aḥmed el-Buhârî İbn Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi Nu'mânî*, ed. Abdulkerim el-Cundî, c. 9 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2004), 2/315; Bedrüddîn el-ʿAynî, *el-Binâye*, 3/398; İbnu'l-Humâm, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 2/230.

[1494] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 256[b].

[1495] 954/1548 tarihli bir sicil kaydına göre Çengelköy vakfı mütevellisinden Fethullah b. Seydî'nin, Papaz ve oğlu Manol Kosta b. Markova'dan şıra vergisini satın aldığını gösteren bir sicil kaydı için bk. *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5/221, hk. no: 450.

[1496] *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10/538, hk. no: 1050.

6. “Evkâf-ı selâtinden bir karyede haric reayadan biri ziraat iden kimesnelere öşürlerinin bir miktarın sancak beylerine verseler cümle vakfın ettüği mukarrer olıcak mütevellisi şırasın dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Ebussuûd Efendi.”[1497]

Sonuç olarak gayr-ı müslimlerin bağ bozumunda ürettiği şıralarından *resm-i şıra* tahsil etme hakkına sahip olanların -sipahi/hamr emînleri veyahut vakıfların- tahsil ettiği bu verginin -1, 2, 3 ve 4 numaralı fetvalarda görüldüğü üzere- Ebussuûd Efendi’nin yanı sıra Mâlûlzâde Mehmed Efendi ve Sâdî Efendi’ye nispet edilen aşağıdaki fetvalar ışığında şer‘î olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır:

7. “Sancak beyi olan Zeyd’in zamanında üzüm yetişüp bazarda terazüye girüp sanılup yirmi beş gün sonra sancak Amr’a verilüp mabeynde mırun iden mezbûr yirmi beş gün içinde üzümler sıkılup şıranın öşrünü Zeyd almış iken Amr ‘ben alurım’ deyü dahl eylemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Mâlûlzâde Mehmed Efendi.”[1498]

8. “Mesele: Zeyd-i sipâhi reayâsından olan Amr-ı zimmînin rızası ile mahsulü öşrünü ve şirası öşrünü ve değirmeni rüsûmunu ve kovanları rüsûmunu ve ispencesin sal be sal yüz otuz akçeye mukâtaaya kesmek şer‘an caiz midir? el-Cevâb: Caizdir. Sâdî.”[1499]

Buna göre merkeze söz konusu vergiden kaçındıkları için şikâyet edilen kesimler ilgili kadılık makamına gönderilen fermanlarla da ayrıca uyarılmıştı.[1500] 16. yüzyıldan sonra ise içkinin yasaklanmasıyla içkiden alınan vergi de tamamen haram olduğu gerekçesiyle kaldırılmıştı.[1501] Fakat buna rağmen ehl-i örfün gayrı müslim reayanın bağ bozumunda şarap üretmesine “yasak” olduğu iddiasıyla müdahale edip bundan dolayı cerîme talep etmesini ulema meşru bir hak olarak değerlendirmemektedir.[1502]

Bir önceki bahiste ele alındığı üzere mülk statüsüne geçen ağaçların sahibinin dini statüsüne göre vergilendirilme biçimi ve oranı konusunda “ağaçların sahibinin Müslüman olması durumunda mükellef tutulacağı vergi öşr-i şer‘î, gayr-ı müslim reayanın mükellef tutulacağı vergi harâc[-ı mukâseme] olmalı” şeklindeki Hanefî görüşünü kanun koyucuların ve ulemanın bilhassa üzüm bağlarından elde edilen ürünlerden tahsil edilen

---

1497 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a-b].

1498 Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[a].

1499 İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 39[b].

1500 Bu hususta İstanbul ve Galata kadılarına gönderilen hükümlerde bölgenin hamr öşrü mukâtaasına mültezim olan Abraham ve kardeşlerinin defaatle şikâyetine konu olan kişilerin engellenmesi gerektiğini belirten arşiv kayıtları için bk. BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/838; BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/848; BOA, A.{DVNSMHM.d, 41/890.

1501 Ali Durmuş, “Osmanlı’da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi” (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020) 65, 210. Bu durumun içki fiyatlarının düşüşüne neden olduğu için içki tüketimini artırdığı ifade edilmektedir. Bk. Durmuş, “Kadızâdeliler Hareketi”, 210.

1502 “Zeyd-i zimmî bağının üzümünü bozmak murad ettikde ehl-i örf taifesinden Amr ‘sen üzümü hamr etmek istersin’ diye itham edip cerîme namına Zeyd’den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevab: Olmaz.”. Bk. Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 348; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, 397.

resm-i şıra, *resm-i pekmez* ve *resm-i köfter* vergilerinde de gözettikleri söylenebilir. Nitekim gayr-ı müslim reayadan *resm-i hamr* adı altında öşür ve sâlâriye tahsil edilirken Müslüman olan reayanın elde ettiği pekmez ve köfterden yapımda odun ve nişasta kullanımı da göz önünde bulundurularak sırasıyla 1/15 ve 1/14 vergi tahsil edilirdi ve ayrıca sâlâriye de alınmazdı. Bu durum gayr-ı müslimlerin harâc-ı mukâseme ile Müslüman reayanın ise öşr-i şer'î ile vergilendirildiklerini göstermektedir.

III. Büyük Suların Mîrî Kabul Edilmesine Bağlı Olarak Tahsil Edilen Vergi

1. Resm-i Ağ (Öşr-i Mâhî)

*Kânûn-i Osmânî*lerde *resm-i ağ*[1503] olarak ifade edilen bu vergi öşr-i mâhî yani balıktan onda bir olarak mîrî için[1504] tahsil edilmekteydi. Reayanın kendi bölgelerindeki deniz, göl ve nehir gibi büyük sularda avladığı balıklardan ekseriyetle onda bir olarak ödemekle yükümlü olduğu bu vergi bazı bölgelerde daha farklı oranlarla da tahsil edilirdi.[1505] Balıkçılık yapılan bölgelerde *resm-i ağ* vergisinin Osmanlı devleti için önemli bir gelir kaynağı olduğu görülmektedir.[1506]

Bu vergiyle ilgili *kanûn-i Osmânî*lerde vaz edilen hükümler şu şekildedir:

KKÖO, KSSHK:	"Morava suyunda hasıl kayd olunan dalyandan hisse avlanan balıkların nısfı alına ve sipahilere kayd olunan göllerde avlanan balıkdan öşür alına."[1507]
KKÖO, KSSHK, CK (III):	"Vilayet-i Karaman'da köhne defterde göller kenarında olan bazı kurada bir mikdar akçe yazılmışdır. Her yıl ol karyelerden balık avlansun veya avlanmasun, ber-vech-i maktu ol

[1503] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 37r; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 164ª (14ª); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 32ª. CK (III)'de "*resm-i ağıl*" kavramıyla aktarılan bu vergi KKÖO ve KSSHK'da bulunan hükümden farklı olmayışı burada bir istinsah hatası olduğu anlamına gelmektedir. Aynı hatayı Akgündüz devam ettirmiştir. Bk. Akgündüz, *OK*, 7/348.

[1504] Bu verginin İmparatorluğun her bölgesinde mîrî için alındığı belirtilmektedir. Bk. Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 490; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 123.

[1505] Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", 490; Demir, *Örfî Vergiler*, 89-90.

[1506] Örneğin 1595 tarihli "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân" ve 1590-1622 tarihli "İcmal-i Defter-i Vilâyet-i Çıldır" tahrir defterlerinin incelendiği bir araştırmada Gürcistan ve Çıldır vilayetlerindeki göllerden tahsil edilen balık öşrünün bu bölgelerden tahsil edilen en önemli vergilerden biri olduğu belirtilmektedir. Bu vilayetlerdeki göllerden tahsil edilen balık öşrü miktarlarını gösteren veriler için bk. Iasha Bekadze, "XVI. Yüzyıl Sonu -XVII. Yüzyıl Başlarında Çıldır, Nâm-ı Diğer Ahıska Eyâletin'nde Balıkçılık Sanayisi", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1, sy. 29 (24 Mart 2016), 212-213.

[1507] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 20v; Akgündüz, *OK*, 2/52; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 156ª (6ª).

	yazan meblağı alurlar imiş. Kanuna muhalif olduğu sebebden öşr-i mâhî kayd olundu. Ne mikdar avlanursa öşürlerin alalar; ziyade te'addi etmeyeler."[1508]

KP, KSSH ve KSMH'da *resm-i ağ* veya başka bir kavramla balıktan tahsil edilmesi gereken öşürle ilgili herhangi bir hüküm vaz edilmemiştir. KKÖO ve KSSHK'da ise bu vergi ile ilgili Morava suyunda avlanan balıkların yarısının mîrî, yarısının balıkçılar için olduğu, geliri sipahilere kayd edilen göllerde ise balıktan öşür alınması gerektiği belirtilmektedir.[1509] KKÖO, KSSHK ve CK (III)'de Karaman vilayeti için vazedilen başka bir hükme göre göl etrafındaki köy ahalisinin balık avlamasalar bile maktuan bir miktar akçeyi vergi olarak vermek zorunda kaldıkları yönündeki uygulamanın kanuna aykırı olduğu ve sadece avlanılan balıktan öşür alınması gerektiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu verginin maktu olarak tahsil edilmesi kanuna aykırı bir durum olarak belirtilse de bazı bölgelerde maktuan de tahsil edildiği ifade edilmektedir.[1510]

Klasik Hanefî doktrininde kişinin sularda avladığı balıktan dolayı öşür veya harâcla mükellef tutulamayacağı belirtilmektedir.[1511] 15 ve 16. yüzyıla ait fetva literatüründe ise kişinin avladığı balıktan ötürü öşürle mükellef tutulup tutulmayacağına dair Hanefî ulemasına ait herhangi bir fetva ve görüş bulunmamaktadır. Fakat 16. yüzyıl sonrası şeyhülislamlarına nispet edilen fetvalara göre kişinin büyük sularda avladığı balıklardan öşür verme yükümlüğünün olmadığı dolayısıyla klasik Hanefî doktrininin görüşünün sürdürüldüğü anlaşılmaktadır:

1. "Zeyd-i sipahi timarı dahilinde cari olan nehirden sayd olunan balıkdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Mehmed Esad Efendi."[1512]

2. "Zeyd, Amr-ı sipahinin timarı dahilinde olan gölden balık sayd eylese Amr ol balıkdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Fetâvâ-yı Abdurrahim."[1513]

Mezkûr 1 ve 2 numaralı fetvalar, sipahinin timarı dahilinde olan sularda bile olsa reayanın avladığı balıklardan vergi talep etme hakkına sahip olmadığını belirtmektedir.

[1508] *Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*, vr. 37r-37v; Akgündüz, *OK*, 2/61; *Kanûnî Sultân Süleyman Hân Kânunnâmesi*, vr. 164[a] (14[a]); *Celâlzâde Kânunnâmesi (III)*, vr. 32[a]; Akgündüz, *OK*, 7/348.

[1509] 1129/1716 Tarihli -i Vilâyet-i Mora kânûnnâmesinde dalyanda olmayıp ağ veya iğrib ile avlanan balıklardan ise ¼ alınması gerektiği belirtilmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, 329.

[1510] Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi*, 123; Demir, *Örfî Vergiler*, 93-94.

[1511] Şeybânî, *el-Aṣl*, 7/563; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/212; Şeyḫîzâde, *Mecmaʿu'l-ʾenhur*, 1/214.

[1512] *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 8[b]; ayrıca bk. *Netîcetü'l-Fetâvâ* (Matbâa-i Âmire, 1265 tarihli baskı), 22; Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ* (Klasik Yayınları, 2014), 34.

[1513] *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 8[b].

Aktarılan bu fetvaların derkenarında özellikle Kadihân'ın "denizden elde edilen amber, inci ve balıktan öşür vermek gerekmez" şeklindeki görüşüne atıf yapılarak kişinin denizden elde ettiği ürünlerin hiçbir şekilde öşüre konu yapılamayacağı vurgulanmaktadır. Çünkü Hanefî doktrininde denizler, büyük göl ve nehirler umumun menfaatine ait kamu mallarındandı.[1514] Ki bu nedenle klasik Hanefî doktrininde kişinin avlayarak elde ettiği balıkları satmasının meşru olup olmadığı dahi sorgulanmaktadır. Doktrin bunun meşru olduğu yönündedir.[1515] 18. yüzyıla ait bir fetvada da bir kimsenin denizden balık avlayıp satarak geçimini sağlamasının o kişiye helal olup olmayacağı sorulmuştu:

> 3. "Soru: Deryada balık sayd eden Zeyd mücerred ekl ve bey' ve semeni ile taayyüş kasd eylese Zeyd'in bu vech üzere kesbi mübah olup sayd ettiği balığı bey' eylese semeni Zeyd'e helâl olur mu? el-Cevâb: Olur."[1516]

3 numaralı fetvada, bir kişinin avlayıp sattığı balıklardan elde ettiği kazancın ona helal olduğu belirtilerek klasik doktrinin gürüşü sürdürülmektedir. Fakat yukarıdaki fetvalardan da anlaşılacağı üzere sipahilerin balıkçılık yapan kimselerden devlet adına bir vergi talep etme hakkının olmayacağı belirtilmekteydi. Ne var ki kanun koyucuların bu hususla ilgili düzenlemeleri KKÖO başlıklı derlemede vaz edildiği üzere ilk dönemlerden itibaren yürürlükteydi. Bu açıdan kanun koyucuların toprakları mîrî olarak addetme sistemini sular için de geçerli saydığı söylenebilir. Başka bir deyişle kanun koyucuların deniz, göl ve nehir gibi büyük suların da mîrî statüde olduğunu kabul ederek hüküm vaz ettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü ancak bu şekilde sipahi, devlet adına büyük sularda kişinin elde ettiği ürünlerden vergi talep edebilirdi. Buna karşın Osmanlı Hanefî uleması kendisinden önceki görüşlerin varlığını da referans alarak şer'î bir zemine çektikleri mîrî toprak sistemini ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin kahir ekseriyetini şer'î olarak değerlendirme yöntemini umuma ait sular ve buralardan elde edilecek ürünlerden vergi talebi meselesi için bulamadıkları ileri sürülebilir. Çünkü Osmanlı'dan önce mîrî toprak tasnifi ele alınmış ve böyle bir toprak sisteminin şer'an varlığının kabul eden görüşler tartışılmıştı.[1517] Fakat deniz, büyük göl ve nehirler için böyle bir tartışmanın oluşmadığı görülmektedir. Bu nedenle Osmanlı ulemasının büyük sulardan elde edilen

---

[1514] Hacak, "Mal", 27/464.
[1515] Şeybânî, *el-Câmiʿu'ş-Şaġîr*, 328; Zeylaʿî, *Tebyînu'l-Hakâîk*, 4/45; Bedrüddîn el-ʿAynî, *el-Binâye*, 8/148.
[1516] Yenişehirli, *Behcetü'l-Fetâvâ*, 555.
[1517] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 37-77.

ürünlerden dolayı sahibinin vergilendirilmesi mevzusunu şer‘an temellendirebilecek bir zemin literatürde oluşmamıştır. Buna karşın 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı ulemasına nispet edilen herhangi bir fetvanın bulunmayışı onların balık öşrünü takriri bir tavırla onayladıkları da ayrıca iddia edilebilir. Ne var ki bu iddia 18. yüzyıl ve sonrasındaki Osmanlı ulemasının şer‘î kabul etmediği bir vergiyi önceki ulemanın kabul ettiği anlamına gelir. Fakat böylesi bir varsayım başka herhangi bir vergide daha önce tespit edilen bir durum olmadığı için söz konusu iddia zayıf kalır.

SONUÇ

15 ve 16. yüzyıl *kanûn-i Osmânî*leri ile bunların sancaklara uyarlanmış kanunnname metinleri büyük ölçüde vergilere ilişkin hükümlerden teşekkül etmektedir. Bu vergi kanunlarında her bir vergi türüne dair vaz edilen hükümler, klasik Hanefî doktrinindeki zekât, öşür, harâc, cizye ve bunların beytülmalin giderlerini karşılamadığı olağanüstü durumlarda devletin nevâib adı altında tahsil etme yetkisine sahip olduğu vergilerle birebir aynı olmaksızın taknîn edilmişti. Zira Osmanlı Devleti'nde kanun koyucular, kendisinden önceki yönetimlerin kanunlarında yer alan hükümlerle memzûc bir şekilde kanun vaz'ında bulunmuşlardı. Bu husus özellikle sancak kanunnamelerindeki vergi ile ilgili hüküm düzenlemelerinde açıkça görülmektedir. Söz konusu durum İslam ahkamına bağlı olarak hareket etme iddiasında bulunan Osmanlı'nın kanun vaz'ında şeriatın hâkim konumunu tartışmaya açıyordu. Bu nedenle kanun koyucular vergi konusunda daha devletin kuruluş aşamasında dahi şeriatın yanında örfün/kanunun esas alınması gerektiği hususunu tartışmışlardı. Başka bir deyişle kanun koyucuların vergi kanunlarında dikkate aldıkları hukuki ölçüt sadece -klasik Hanefî hukukçuların ictihadlarını içeren- "şeriat" değildi. Zira Osmanlı kanunnamelerinde mîrî toprak ve buna bağlı olarak reayanın mükellef tutulduğu vergilere dair hükümlerde klasik Hanefî doktrininde yer almayan unsurlar çoktu. Bu durum ilgili kanun düzenlemelerinin şeriatı yok sayan bir şekilde düzenlendiği yönünde bir algı oluşturmaktadır. Reayanın ulemaya ilettikleri sorular söz konusu algının göstergesidir. Bu algı 15. yüzyıldan itibaren giderek artan bir tonda reaya ile yönetim arasında ciddi bir problem haline gelmeye başladı.

Osmanlı vergi sistemine ilişkin hükümlerin tedvin edildiği 15. yüzyıl vergi kanunları ile bu hükümlerin daha sistemik bir şekilde her sancağa özgü olarak uyarlandığı ve reayanın şer'îliğini açıkça sorguladığı 16. yüzyıl vergi kanunlarını, devrin Hanefî ulemasının fetvaları eşliğinde değerlendirmeyi hedefleyen bu çalışmada şer'î olarak kabul edilen ve edilmeyen vergiler tespit edilmekte ve bunların kapsamlı bir analizi yapılmaktadır. Bu analiz ve tespitlerin birinci aşaması için öncelikle söz konusu dönemlerin *kânûn-i Osmânî*leri ile bu metinlerde yer almayan vergi hükümleri ve farklılıklarına dair ayrıntılı bir tasvir için sancak kanunları ve yanı sıra arşiv kayıtları

incelendi. İkinci aşamada Hanefî doktrininin temsil gücü yüksek metinleri ile mezkûr dönemlerin ulemasına ait fetvalar, risaleler ve İstanbul kadı sicilleri esas alındı.

Bu veriler ışığında araştırmada hedeflenen gaye kanunnamelerdeki vergi hükümlerininin şer'î olup olmadığını eleştirmek ve bu noktadan hareketle Osmanlı hukukunun şeriat dışı olduğunu iddia etmek veya bu yöndeki iddiaları cevaplamak değildir. Çalışmanın ana gayesi, kanunnamelerde vaz edilen her bir vergi türüne ilişkin kanun hükümlerinin şer'îliğini Osmanlı alimlerinin görüşleri eşliğinde ele alarak ortaya koymak ve bu sayede söz konusu iddiaların daha makul bir şekilde tartışılmasına zemin oluşturmaktır.

Osmanlı döneminde Anadolu ve Rumeli coğrafyasının toprakları mîrî statüdeydi ve timar sistemiyle idare edilmekteydi. Rakabesi devlete ait olan mîrî toprak sistemi, yönetime reayayı ve onlardan sağlanan gelirleri daha sistematik ve kolay bir şekilde kontrol altına alabileceği bir mekanizma sunuyordu. *Kanûn-i Osmânî* olarak nitelendirilen merkezi kanunnameler ile söz konusu coğrafyalarda yer alan her bir sancak için vaz edilen hükümler bu sistem ve yapılanma üzerine kurulmuştu. Nitekim vergi kanunlarında vaz edilen gümrük ve bâc dışındaki vergilerin neredeyse tamamı bu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk etmekteydi. Bu nedenle mîrî toprak sisteminin şer'î olarak izah edilmesi devlet için hayati bir meseleydi.

İncelemeye esas alınan dönemlerin fetvaları reayanın mutasarrıf olduğu toprakları mülkleri olarak değerlendirdiği ve dolayısıyla bu sisteme ilişkin tahakkuk eden vergilerle daha avantajlı olduğu için mükellef tutulmaları gerektiği konusunda istekli oldukları yönündedir. Bu sebeple toprakların mülkiyeti ve buna göre vergilendirme konusunda devletin gözetmek istediği maslahatla reayanın çıkarları çatışıyordu. Bu bakımdan Osmanlı kanunnamelerinde vergilerle ilgili hükümlerin diğer tüm hukuki konular içerisinde en ayrıntılı düzenlemelerden biri olması reaya ile ehl-i örf arasındaki ilişkileri düzenlemenin bir sonucu olarak ayrıca değerlendirilebilir.

Reaya, tasarrufu altındaki toprakların mülk statüde olduğunu zannediyor ve bu nedenle ödemekle yükümlü oldukları vergilerin bu statüdeki topraklardan tahsil edilmesi gereken şekilde alınması gerektiğini düşünüyor, dahası diretiyordu. Dolayısıyla vergilerin hemen hemen her birine dair "sipahinin … resmi alması helal midir?"

şeklindeki sorular devrin alimlerinin sıkça karşılaştığı türden sorulardı. Açıkçası bu sorular reayanın mükellef olduğu vergileri ödememek için hukuki bir merci arayışının neticesiydi. Bu sorulara muhatap olan ulemanın bunları hukuk normları içerisinde cevaplayabilmesi için evvela Anadolu ve Rumeli coğrafyasında yürürlükte olan mîrî toprak sistemini hukuken temellendirmesi gerekiyordu. Zira Osmanlı'da mîrî arazi sistemi yerine mülk toprak sistemi uygulanmış olsaydı araziye müteallık şer'î öşür ve zekât gibi "şer'î vergiler" dışında Osmanlı'daki haliyle başka vergi tahsili mümkün olmayacaktıysa bu sistemin şer'î olarak izahı yapılamadığında da buna bağlı olarak tahakkuk eden vergiler de gayr-ı şer'î olacak ve -yüksek ihtimalle özellikle- Müslüman reaya ciddi sorunlar çıkaracaktı. Bu açıdan çalışma, Osmanlı Hanefî ulemasının mîrî toprak sistemini şer'î olarak yorumlama çabasının altındaki temel saikin bu toprak sistemine müteallık olarak tahsil edilen vergileri şer'î olarak temellendirmek olduğunu ortaya koymaktadır.

Mîrî toprak sistemi ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergiler klasik Hanefî doktriniyle uyumlu değildi. Bu nedenle Osmanlı uleması, devletin askeri, ekonomik ve sosyal sisteminin temeli olan mîrî toprak sistemini ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergileri klasik Hanefî doktriniyle uyumlu değil diye ya gayr-ı şer'î değerlendirip sistemi tamamen değiştireceklerdi ya da mevcut sistemi içtihat ederek hukuken temellendirme yoluna gideceklerdi. Osmanlı Hanefî uleması ikinci seçeneği tercih etti. Buna göre fıkhın dinamik yapısını geniş ölçüde kullanarak devlet için ciddi bir sorun teşkil eden mîrî arazinin hukuki statüsü ile buna bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin kahir ekseriyetini şer'î olarak yorumladı. Elinizdeki çalışma, ulemanın mîrî toprak sistemini şer'î olarak temellendirme yönündeki yorumlarına derinlemesine girmeden daha çok bu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin ulema tarafından şer'î olarak yorumlanıp yorumlanmadığı meselesine odaklandı. Buna göre çalışma, Osmanlı vergi kanunlarında zekât, öşür ve harâc (*harâc-ı muvazzaf*, *harâc-ı mukâseme* ve *harâc-ı re's*) ile ilişkilendirilerek şer'î olarak kabul edilen vergiler ile şer'î olarak kabul edilmeyen vergilerin hangileri olduğunu üç bölümde kapsamlı bir şekilde tek tek ele almaktadır.

Osmanlı ulemasının mîrî araziyi şer'î olarak temellendirmede geliştirdikleri yorumların tamamının nevzuhur ictihadlar olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat Osmanlı ulemasının söz konusu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergileri harâcî

toprak sistemiyle irtibatlandırarak izah etme metodu nevzuhur bir yöntemdi. Başka bir deyişle Osmanlı ulemasının kanun koyucular tarafından mîrî toprak sistemine bağlı olarak vaz ettikleri vergileri harâcî toprak sistemiyle irtibatlandırarak şer'îliğine karşı geliştirdikleri yorumlar kendilerinden önceki Hanefî hukukçuların değerlendirmelerinin olmadığı meselelerdi. Fakat bir kez daha ifade etmek gerekirse her ne kadar onların kanunnamelerde mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergileri harâcî toprak sistemiyle irtibatlandırarak şer'î olarak izah etme çabaları daha önceki hukukçular tarafından yapılmadıysa da bu değerlendirmelerde başvurulan hukuki zemin klasik Hanefî doktrininde yer alan harâcî toprak sistemi ve buna bağlı olarak tahakkuk eden vergilerdi. Dolayısıyla klasik dönem Hanefî hukukçular harâcî statüdeki topraklardan tahsil edilen *mukâseme harâcı*nı ve buna konu olan ürünleri öşrî statüdeki topraklardan tahsil edilen -zekât anlamındaki- öşüre kıyasla belirledikleri gibi Osmanlı Hanefî uleması da mîrî statüye bağlı olarak tahakkuk eden öşürü/resmleri harâcî statüdeki topraklardan alınması gereken harâc ile (*harâc-ı muvazzafa* ve *harâc-ı mukâseme*) ile kıyaslayarak açıkladılar. Başka bir ifadeyle klasik Hanefî doktrininde harâcî toprak statüsüne göre belirlenen vergilendirme sistemi Osmanlı uleması tarafından mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergileri şer'an temellendirmede temel referans kaynağı olarak kullanıldı. Çalışmanın bilhassa ikinci ve üçüncü bölümlerinde ortaya konulan bulgularla ele alınan vergiler bu iddiayı desteklemektedir.

Yürürlükteki mîrî toprak sistemi ve buna bağlı olarak timar sistemi bilhassa zekât ve öşür (zirai ürünlerden 1/10 oranında tahsil edilen zekât) vergilerinin klasik fıkıh doktrininde belirtilen çerçeveye birebir bağlı kalınarak tahsil edilmesini imkansız kılıyordu. Açıkçası bu durum devletin klasik Hanefî doktrininde belirlendiği haliyle zekât, öşür, harâc ve cizye tahsilini imkansız kıldığı gibi devlete yeterli bir kaynak ve kontrol mekanizması da sunmuyordu. Buna göre mîrî toprak ve buna bağlı olarak idare edilen timar sisteminde her bir timar için belirlenen hududlar birçok verginin vaz edilmesinde belirleyici bir kriter oluyordu. Bu nedenle ulema devletin reayasından sahip oldukları hayvanlarından ve ticari amaçla naklettikleri mallarından tahsil ettiği vergileri zekâtlarına sayabileceğini belirtiyordu.

Öte yandan reaya, işletmek üzere tapu sözleşmesiyle tasarruf hakkını aldığı mîrî statüdeki çiftinin (tarıma elverişli arazinin) sırf tasarruf hakkını elinde bulundurmak

karşılığında her yıl maktuan statüsüne göre (gerek tarlanın tam çift, nîm çift veya nîm çiftten daha az tapulu veya tapusuz türüne göre gerekse de reayanın evli veya bekar olma durumuna göre) ödemekle yükümlü tutulduğu *resm-i çift* ve türevleri olan *resm-i bennâk*, *resmi mücerred*, *resm-i zemîn* vergilerini *harâc-ı muvazzaf* mukabilinde görerek şer'î olarak değerlendiriyordu.

Timar sisteminde yerleşik reayanın statüsüne/durumuna göre mükellef tutulduğu vergilere karşı hariç reayanın mükellef tutulduğu *resm-i otlak* ve *resm-i dühân* gibi vergiler de gayr-ı şer'î olarak değerlendirilmemişti. Aynı şekilde reaya üretim yaptığında elde ettiği mahsulden de arazinin verim durumuna göre 1/10'dan 1/2'ye kadar *öşür* ve *sâlâriye* adı altında bir vergi daha ödemek zorundaydı. Fakat bu öşür, öşrî toprak statüsünde sahibinin ödemekle yükümlü tutulduğu 1/10 miktarındaki öşürden farklıydı. Netice itibariyle hem *kanûn-i Osmânî*lerde hem Anadolu ve Rumeli coğrafyasındaki sancak kanunnâmelerinde mîrî toprak sistemine bağlı olarak vaz edilen bu vergiler (*öşür+sâlâriye*) ekser Osmanlı uleması tarafından klasik Hanefî doktrininde harâcî topraklardan tahsil edilen *harâc-ı mukâseme* ile kıyaslanarak şer'î olduğu ifade edildi.

Mîrî toprak sisteminin şer'î olarak izah edilmesi ve bu sisteme bağlı en temel vergilerin (*resm-i çift/ harâc-ı muvazzaf*, *öşür+sâlâriye*/*harâc-ı mukâseme*) ödenmesi hususunda yapılan açıklamalar söz konusu vergilerin işleyişinde bir problem yaşanmaması için yapılan hayati açıklamalardı. Zira eğer Osmanlı'da tahsil edilen öşür (*harâc-ı mukâseme*) öşrî statüdeki topraklardan alınan öşür (1/10 olarak tahsil edilen zekât) mukabili olduğu şeklinde açıklanmış olsaydı gayr-ı Müslimlerden bu vergiyi tahsil etmek mümkün olamayacak ve ayrıca sultan -devlet için yararlılıklarda bulunan- bazı kimselere bu vergiden maslahata dayanarak muafiyet tanıyamayacaktı.

Devlet için mîrî statüdeki arazilerin işletilmesi son derece önemliydi. Dolayısıyla çiftini kanuni bir gerekçe olmaksızın âtıl bırakan reaya, timar sisteminin işleyişini büyük bir sekteye uğratırdı. Bu nedenle *çift bozan resmi*ne dair uygulanan aşamalar da Osmanlı Hanefî uleması tarafından gayr-ı şer'î olarak damgalanmamaktaydı. Elbette ki şer'î olarak değerlendirilen vergilerle ilgili her kanun hükmünün ulema tarafından klasik Hanefî doktrininde bir zemini bulunmayabiliyordu. Bu durumlarda ulemanın ilgili emr-i sultânîleri esas aldığı ve sistemin aksamamasına önemli bir katkı sağladığı görülmektedir.

Başka bir deyişle Osmanlı Hanefî ulemasının kanun koyucular lehinde vergilere ilişkin yaptıkları değerlendirmeler/katkılar onların mîrî arazi sistemine bağlı olarak tahakkuk eden vergilerin tamamını şer'î bir mesnede dayalı olarak temellendirdikleri anlamına gelmiyordu. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla mîrî arazi sistemine bağlı olup da ulemanın şer'î bir mesnede dayalı olarak izah edemediği (*resm-i cürm û cinayet*/*resm-i deştbânî*, *resm-i arûs*, *resm-i nikah*, *resm-i hınzır ve resm-i ağ* gibi) vergiler de bulunmaktadır. Dolayısıyla ulemanın mîrî toprak teorisinin hukukiliğini şer'î çerçevede temellendirmiş olması uygulamada bu toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden bütün vergileri şer'-i şerife referansla şer'î olarak kabul ettikleri söylenemez. Öte yandan ulemanın özellikle *resm-i cürm û cinayet*/*resm-i deştbânî*, *resm-i arûs* ve *resm-i nikah* vergilerini ilgili emr-i sultânîlere bağlı olarak yapılan örfî bir düzenleme olduğu hususuna da karşı olmadıkları söylenebilir

Üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere ulema mîrî toprak sistemine bağlı olarak tahakkuk eden ve bu nedenle *harâc-ı mukâseme* ile ilişkilendirerek şer'î olarak değerlendirdikleri vergileri olabildiğince Hanefî doktriniyle uyumlu bir şekilde ele almaya çalışıyorlardı. Bu nedenle onların hububattan tahsil edilen *öşür* ve *sâlâriye* vergilerinin yanı sıra *resm-i çayır*, *resm-i odun*, *resm-i harîr*, *resm-i penbe*, *resm-i kovan*, *resm-i bostan*, *öşr-i fevâkihî-yi eşcâr*, *resm-i bağ*, *resm-i şıra*, *resm-i pekmez* ve *resm-i köfter* vergilerine karşı yaptıkları izahlar Hanefî doktriniyle "asla bağdaştırılamayacak izahlar" değildi. Dahası reayanın *resm-i tapu*sunu ödeyerek yani sipahi marifetiyle dikmiş olduğu bağ ve bahçelerin üzerindeki ağaçların mülk olarak kabul edilmesi ve sahiplerinin buna göre vergilendirilmesi hususunda ulemanın yaptıkları izahlar Hanefî hukukçuların görüşlerinin tutarlı bir yansımasıydı.

Özetle çalışma, özellikle *kanûn-i Osmânîlerde* vaz edilen vergilerden hangilerinin Osmanlı Hanefî uleması tarafından şer'î olarak kabul edildiğini ve hangilerinin kabul edilmediğini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Buna göre elinizdeki çalışma, Osmanlı vergi sistemini inceleyen diğer çalışmalardan farklı olarak, bu vergilerin devrin uleması tarafından nasıl değerlendirildiğini ortaya koyarak bir tasnif oluşturmaktadır.

Sonuç olarak kanun koyucular/sultan mîrî statüdeki topraklarda timar sipahisine reayayı yönetme ve reayadan tahrir defterine kaydedildiği şekilde vergi tahsil etme

vazifesini vermişti. Bu vazifeyle yetkilendirilen sipahilerin reaya ile ilişkilerini denetleme ve usulsüzlükleri giderme görevi de bölge kadılarına bırakılmıştı. Kanun koyucuların söz konusu sisteme yönelik vaz ettiği hükümlerin şer'îliğinin sorulduğu ulema vergilerin kahir ekseriyetini gayr-ı hukuki bulmuyordu. Ayrıca gayr-ı şer'î olarak değerlendirilen vergilerin bir kısmı da örfü alana dair bir düzenleme olarak kabul ediliyor ve ilgili emr-i sultânîlerle bunların hukuk sahasının kapsamında olduğu ifade ediliyordu. Bu bağlamda reayanın vergiler özelinde sisteme yönelik itirazlarının ulema tarafından giderildiği belirtilmelidir. Zira her ne kadar reayanın ısrarla sipahilerin aldığı birçok verginin kendilerine helal olmadığı ve dolayısıyla tahsil ettikleri vergilerin gayr-ı şer'î olduğunu ileri sürdüğü vergiler varsa da bunlar ulema tarafından gayrı- meşru olmadıkları yönünde çok açık biçimde açıklandı. Buna rağmen vergi tahsil etmekle yetkili kimselerin bazı vergileri kanuna aykırı bir biçimde ya belirtilenden daha fazla talep etmesi ya da kaldırıldığı halde tahsil etmeye çalışması yahut da kanunda belirtildiği üzere bazı kimseler muaf tutulduğu halde mükellef tutulmaları bazı isyanları da besleyen en önemli gerekçelerdi. Tabii ki devlet görevlilerin bu hukuksuz faaliyetleri hem kanun koyucuların hem de ulemanın özellikle karşı çıktığı ayrı bir hususdu.

Bu sayede başta Ebussuûd Efendi olmak üzere Osmanlı ulemasının kanunların yanında şeriatın varlığını korumuş olduğu, dahası kanuna yön vermiş olduğu kesinlikle söylenebilir. Zira vergilerin kahir ekseriyetine dair vaz edilen kanun hükümleri taradığımız fetva mecmualarında yer alan fetvalarla paralel bir şekilde incelenerek ele alındığı üzere Osmanlı ulemasının fetvaları kanunla şeriatın buluştuğu fetvalardı. Bu nedenle "Osmanlı Hanefiliği" diye bir olgudan bahsedilecekse bunun tebellür ettiği en önemli saha klasik Osmanlı vergi kanunlarına karşı devrin Hanefî ulemasının yaptığı izahlardır denilebilir. Zira fetvalarda Osmanlı'da uygulanan vergilerin meşruluğuna yönelik izahlar Hanefi doktrinin güncelleştirildiğininin açık bir göstergesi olarak ifade edilebilir.

Öte yandan Osmanlı toprak ve vergi sistemine karşı kanun koyucuların ve ulemanın özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren önceki uygulamaları tamamen şeriat dışı bulan yaklaşımları da bulunmaktadır. Bu nedenle araştırmanın odaklandığı dönemler haricinde elinizdeki çalışma, Girit'in fethine müteakip ada için hazırlanan kanunnamelerde çok açık biçimde mîrî toprak sistemine bağlı olarak vaz edilen vergilerin

tamamının sert bir dille gayr-ı şer‘î ilan edilmesi meselesinin yanı sıra özellikle Tanzimat Fermanı sonrası vergi kanunnamelerinde yapılan değişiklikler meselesinin de ulema tarafından nasıl yorumlandığının incelenmesini gerekli görmektedir. Aynı şekilde Osmanlı hukukunda şeriat-kanun ayrımı hususunda yapılan tartışmaların bir tarafı olmadan bu tartışmalara vergi özelinde veri sunmayı amaçlayan bu çalışma, söz konusu tartışmanın bu veriler ışığında yeniden gözden geçirilerek ele alınmasını da ayrıca bir gereklilik olarak görmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Mustafa es-Saruhani. *Mecme'ü'l-Mesaili'ş-Şer'îyye fi Ulumi'd-Diniyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1066.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*. C. 2. Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.

———. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celaliler İsyanları"*. Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 1-6. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990-1993.

———. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 7-10. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994-2015.

———. "Kitâb-ı Kavânîn-i Örfîyye-i Osmânî". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 2. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

———. "Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl ve Tercümesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 4. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

———. "Budin Eyâleti Kanunnâmesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 5. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

———. "Mısır Kanunnâmesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 6. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993.

———. "Celâlzâde Kanunnâmesi". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 7. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

———. "Üsküp ve Selanik Kanunnâmesi". Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. C. 7. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.

———. "Zahîrü'l-Kudât". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 9. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.

———. *Şeyhü'l-İslâm Ebussu'ûd Efendi Fetvaları: Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.

———. "Kânûn-i Cedîd". İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyâtı: Kamu Hukuku. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011.

Akkuş, Yakup. “Osmanlı ve Avrupa’nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)”. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, sy 52 (13 Ekim 2010): 107-40.

Akman, Mehmet ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.

Akman, Mehmet ve Gedikli Fethi. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 numaralı Sicil (H. 1005-1007/M. 1596-1599)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

Alâʾuddîn el-Ḥaṣkefî, Alâʾuddîn Muḥammed b. ʿAlî b. Muḥammed el-Ḥaṣkefî ed-Dımeşḳī. *ed-Durru’l-muḫtâr şerḥu Tenvîri’l-ebṣâr ve câmiʾi’l-biḥâr*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-ʿİlmiyye, 1423/2002.

Alaca, Hanife. “XV. Yüzyılda Vulçıtrın Nahiyesi”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, sy 3 (15 Aralık 2019): 114-128.

Aladağ, Fatma. “Cities and administrative divisions of the Ottoman Empire in the early 16th century: A case study for the application of digital history to Ottoman studies”. Istanbul Şehır Unıversty, Institute of Social Sciences, Thesıs, 2020.

Ali el-Kırtas. (der.) “Gümrük Hakkında Divanda Muhasebe Defterinde Mukayyeddir". *Mecmû’atü’l-Letâif*. Millet Genel Kütüphanesi, Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1036.

Altundağ, Şinasi. “Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sitemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5, sy 2 (01 Ocak 1947): 187-97.

Anonim. *Mecmûatü’l- Fevâ’id ve’l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 914.

Anthony, Kaldellis. “Genesios on the Reigns of the Emperors: Translation and Commentary”. *Genesios on the Reigns of the Emperors*. Brill, 2017.

Araziye Müteallik Kanunnamedir. Bayezid Kütüphanesi, nr. 4789/1.

Arıkan, Zeki. “1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnamesi”. *Tarih Dergisi*, sy 34 (01 Temmuz 2011): 101-22.

———. “Divriği Sancağı Kanunnameleri”. *Belleten* LI, sy 200 (1987): 761-79.

Arslan, Burak. *Müslüman Girit Emirliği (824-5/961)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.

Aslan, Nasi. "İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti". *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 227-42.

———. "Klasik Dönem Ceza Kanunnameleri Bağlamında Osmanlı Hukukunun Şer'îliği Üzerine". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III, sy 2 (2003): 17-44.

———. "Gâî Yorum/Makâsıd Açısından Hz. Ömer'in Sevad Arazisi İle İlgili Uygulamasına Yönelik Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 18, sy 2 (28 Aralık 2018): 690-717, https://doi.org/10.30627/cuilah.504958.

Âşıkpaşazâde, Ahmed. *Âşıkpaşazâde Tarihi*. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1332.

Âşık Çelebî. *Mi'râcü'l-Eyâle ve Minhacü'l-Adale*. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 1006.

———. *Mi'râcü'l-Eyâle ve Minhacü'l-Adale*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 36737.

———. *Mi'racü'l-Eyale: Aşık Çelebi'nin Siyasetnamesi (inceleme-tenkitli metin)*. haz. Muhammed Usame Onuş v.dğr. ed. Özgür Kavak. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Atar, Abdulkadir. "XVIII. Yüzyılda Yayımlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı'da İktisadî Hayat". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Alimler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

———. "Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy 38 (2017): 89-121.

Aydın, Ahmet. "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkhî Görüşleri". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aydın, Bilgin ve Rıfat Günalan. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

Aydın, Bilgin ve Ekrem Tak, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Aydın, M. Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. 7. bs. İstanbul: Beta, 2009.

———. "Kanunnameler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri". *Osmanlı Araştırmaları*, sy 24 (01 Aralık 2004): 37-46.

ʿAynî, Ebû Muḥammed (Ebü'ş-Şenâ) Bedrüddîn el-. *el-Binâye fî şerḥi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2000.

ʿAynî, Ebû Muḥammed (Ebü'ş-Şenâ) Bedrüddîn el-, ve Aḥmed ʿAbdurrezzak el-Kebsî. *Minḥatü's-sülûk fî Şerhi Tuḥfetü'l-Mülûk*. C. 1. Ḳaṭar: Vizâretü'l-Evḳāf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.

Barkan, Ömer Lütfi. "Çiftlik". *Türkiyede Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

———. *"Mâlikâne-Dîvânî Sistemi"*. *Türkiye'de Toprak Meselesi*. (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980). İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

———. "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar". *Tarih Vesikaları* I, sy 2 (t.y.).

———. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi* IX, sy 50 (1937): 101-16.

———. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi* X, sy 58 (1937): 293-302.

———. *Türkiye'de Toprak Meselesi*. 1. bs. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

———. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

———. "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi". *Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

———. "Kânunnâme-i Reâyâ-yı Budun ve Livâ-i Estergon ve Livâ-i Hatvan ve Livâ-i Novigrad". *Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

Batmaz, Hatice. "İslam Hukuku Literatüründe Bir Fetva Mecmuası Örneği el-Fetâvâ'l-Adliyye ve Tahlili". Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Bayraktar, Kaya. "Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy 1 (01 Mayıs 2003): 115-46.

Bedreddin, Şeyh. *Camiu'l-Fusuleyn: Yargılama Usulüne Dair*. Editör Hacı Yunus Apaydın. Çeviren M. Selim Aslan ve v.dğr. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.

———. *Fıkıh Ekolleri Arasındaki Tartışmalı Konuların İncelikleri: Letâifü'l-İşârât Fî Beyâni'l-Mesâili'l-Hilâfiyyat*. Editör Hacı Yunus Apaydın. Çeviren Hacı Yunus Apaydın v.dğr. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012.

Behiştî Ahmed Çelebi. *Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, nr. 293/1.

Bekadze, Iasha. "XVI. Yüzyıl Sonu -XVII. Yüzyıl Başlarında Çıldır, Nâm-ı Diğer Ahıska Eyâletin'nde Balıkçılık Sanayisi". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1, sy. 29 (24 Mart 2016): 199-217.

Bembeyaz, Esra. "Şeyhülislam Sadi Çelebi'nin (ö. 1539) Yapışdırma Fetva Mecmualarının Değerlendirilmesi". İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Bilge, Sadık Müfit. "15.-18. Yüzyıllarda İstanbul ve Kafkasya İskeleleri Arasında Deniz Ticareti: Tâcirler, Gemiciler, Köylüler". *Osmanlı İstanbulu III: III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015*, 2015, 53-90.

———. *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar: Osmanlı Klasik Çağı'nda (1300-1600) Tarım, Tarımın Vergilendirilmesi ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. C. 4. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1969.

Birgivî Mehmed. *Risâle fî medhi's-Sultâni'l-âdil ve zemmi's-sultâni'z-zâlim*. Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Arif - Mehmed Murad, nr. 174.

Boyabâdî, Sağir Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1067.

Boynukalın, Mehmet. "Toprakların ve Gelirlerin Genişlemesi ve Gelir Kalemlerinin Artmasına Bağlı Olarak Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı/İlk Kurumsal Tecrübeler". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İSAV 2017, 91-113.

Bulunur, Kerim İlker. *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.

———. “II. Mehmed Tarafından Galatalılara Verilen 1453 Ahidnamesi ve Buna Yapılan Eklemeler Hakkında Yeni Bilgiler”. *Tarih Dergisi*, sy 50 (14 Haziran 2012): 59-85.

———. “Kanunnamelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi”. Editör Arif Bilgin ve Burhan Çağlar. *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi (Kurumlar-Uygulamalar)*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

———. *Osmanlı Galatası (1453-1600)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

Canbakal, Hülya. “Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru”. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 309-26.

Celâlzâde Mustafa Çelebi. *Celâlzâde Kanunnâmesi (I)*. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisü'l-küttap, nr. 1004.

———. *Celâlzâde Kanunnâmesi (II)*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 851.

———. *Celâlzâde Kanunnâmesi (III)*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 1202.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî. *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî fi’l-fıkhi’l-Hanefî*. Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye Dârü’s-Sirac, 2010.

Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965.

Christides, Vassilios. “Abū Ḥafṣ Al-Ballūṭī”. *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Brill, 01 Ekim 2015.

Cin, Halil. “Arazi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3:342-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

———. “Osmanlı Toprak Hukukunda Mîrî Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 22, sy 01 (1966).

Coşkun Yılmaz. *İstanbul Kadı Sicilleri: Evkaf Muhasebesi 1 Numaralı Sicil*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. İstanbul Medipol Üniversitesi, 2019.

Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Ankara, sy V (1947).

Çağlar, Mehmet Naci. "Şeyhülislam Sa'di Efendi'ye Ait Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 439 Numarada Kayıtlı Fetvâ Mecmuası'nın Tahkik ve Tahlili". İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çakır, Baki ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 3 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.

Çatalcalı, Ali Efendi. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Matbâa-i Âmire, 1312.

Çelik, Ahmet. "Aşık Çelebi'nin 'Miracu'l-İyale ve Minhacu'l-Adale' Adlı Eserindeki Siyaset Düşüncesi". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Dağdaş, Yasemin ve Yılmaz, Coşkun v.dğr. ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Darling, Linda T. "Customs Dues, Historical". *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Brill, 01 Temmuz 2015.

———. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplama ve Mali İdare 1560-1660*. Çeviren Adnan Tonguç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Dede Cöngî. *Risâle Fî Emvâli Beytü'lmâl ve Aksâmihâ ve Ahkâmihâ ve Masârifihâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3560.

Demir, İhsan Cemil. *Osmanlı Devleti'nde Örfî Vergiler*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2019.

Demir, Selçuk. "XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı". Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

DİA. "Gümrük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14:260-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Duman, Soner. "Zekât Ahkâmın Teşrî' Süreci". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İSAV 2017, 19-44.

Durmuş, Ali. "Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi". İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Dursun, Akif. "İslam Hukuku Açısından Çift Bozan Vergisi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9, sy 1 (30 Haziran 2023): 763-802.

Durdev, Branislav. v.dğr. *Kanunı ı Kanuname Za Bosanskı, Hercegovačkı, Zvornıčkı, Klıškı, Crnogorskı ı Skadarski Sandžak*. Sarajevo: 1957.

Düzenli, Pehlul. “Osmanlı Fetvasında ‘Muteber Kaynak’ ve ‘Müfta Bih Mesele’ Problemi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, sy 22 (14 Şubat 2017): 9-78.

———. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvaları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.

———. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar: Osmanlı Şeyhülislamlık Kurumu*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Düzdağ, M. Ertuğrul. *Kanûnî Dönemi Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

Ebû Yûsuf. *Kitâbü’l-Harâç*. Çeviren Ali Özek. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.

———. *el-Ḫarâc*. Kahire: el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâṯ, t.y.

———. *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. tsh. Ebû’l-Vefâ el-Afganî. Haydarâbad: Matbaâtü’l-Vefâ, 1357.

Ebussuûd Efendi. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emîrî Şer‘îyye, nr. 80.

———. *Ma’ruzat*. haz. Pehlul Düzenli. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

———. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, nr. B: 17/1.

———. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. der. Bozanzâde. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1028.

———. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. der. Bozanzâde. Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 1115.

———. *Mecmû’atü’l-Fetâvâ*. der. Çorlulu Sinan b. Ramazan. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 2757.

———. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. der. Veli (Yegan) b. Yûsuf el-İskilibî. Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 223.

———. "Öşür Hakkında Risâle". *Mecmû’atü’l-Letâif*. der. Ali el-Kırtas. Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1036.

Emecen, Feridun. “Ağnam Resmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1:478-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

———. “Bedel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5:301. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

———. “Bennâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5:458-59. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

———. “Çift Resmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:309-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

———. “Dönüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9:521. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

———. “Korkut, Şehzade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26:205-207. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Ercan, Yavuz. “Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sonuçlar”. *Belleten* CLV, sy 213 (1991).

Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. 5. basım. İstanbul: IFAV, 2007.

Ergeç, Özer. “Nişancı Hamza Paşa’ya İlişkin Yeni Bilgiler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 13, sy 24 (01 Mayıs 1980): 31-43.

Erkal, Mehmet. *İslâm’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.

Erol, Rasim, Hüseyin Kılıç ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.

Falay, Nihat. *Maliye Tarihi (Ders Notları)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.

Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.

Fekete, Lajos. “Türk Vergi Tahrirleri”. Çeviren Sadrettin Karatay. *Belleten* XI, sy 42 (1947).

Fetâvâ. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, nr. 1225.

Fetâvâ-yı Feyzullah. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1074.

Feyzullah Efendi. *Fetâvâ-yı Feyziye*. haz. Süleyman Kaya. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009).

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

———. "İktisadî Açıdan Osmanlı'da Zekât Uygulamaları". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İSAV 2017.

———. "Mâlikâne-Divanî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27:518-19. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

———. "Mâlikâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27:516-18. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

———. "Mukātaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31:129-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Gerber, Haim. "Hukuk Siteminde Fetva". Çev. Ali Erken. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 243-80.

Greene, Molly. "An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete". *Mediterranean Historical Review* 11, sy 1 (Haziran 1996): 60-78.

Güçer, Lütfi. *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.

Güler, Nuray ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Gülsoy, Ersin. "Kandiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:303-5. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Gültekin, Orhan ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Gümüşçü, Osman ve Emine Erdoğan Özünlü. "Osmanlı Devleti'nin 'Resm-i Çift' Uygulamalarını Yeniden Düşünmek". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31, sy 1 (15 Temmuz 2016): 177-217.

———. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar". *Amme İdaresi Dergisi* 49, sy 1 (2016): 29-56.

Günalan, Rıfat, Talip Mert v.dğr., ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2012.

Günalan, Rıfat. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Günalan, Rıfat ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

———. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

———. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Hacak, Hasan. "Mal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27:461-65. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Haddâd, Raḍıyyüddîn Ebû Bekr b. ʿAlî b. Muḥammed el-. *el-Cevheretü'n-Neyyire*. C. 2. b.y.: el-Matbaʿatü'l-Ḫayriyye, 1904.

Halaçoğlu, Yusuf. "Derbend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9:162-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

———. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Ḥalebî, İbrâhîm el-. *Multeḳâ'l-ebḥur*. Editör Ḫalil ʿİmrân el-Manṣûr. C. 4. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1998.

Hâmid Efendi. *Fetâvâ-yı Hâmidiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 953.

Hasan, Kadı Hüseyin B. *Leta'ifü'l-efkar Kadı Hüseyin b. Hasan'ın siyasetnamesi (inceleme-çeviri-eleştirmeli metin)*. haz. Özgür Kavak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Haskefî, Alâuddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-. *ed-Durru'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmiʾi'l-Bihâr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1423/2002.

Heyd, Uriel. "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri (III Levha ile Birlikte)". çev. Fethi Gedikli. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 29-62.

Heywood, C. J. "Ḳandiya". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Brill, 24 Nisan 2012.

Hezârfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*. haz. Sevim İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Hinz, Walther. "İslam'da Ölçü Sistemleri". çev. Acar Sevim. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 5 (1989): 1-82.

Hoca Sâdeddîn Efendi. *Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 2728.

Imber, Colin. *Şeriat ile Kanun Arasında Ebussuûd Efendi Osmanlı'da İslami Hukuk*. Çeviren Mürteza Bedir. 1. bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1966.

———. *Reddu'l-muḥtâr ʿalâ'd-Durri'l-muḫtâr*. 2. bs. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.

İbn Cemâa, Bedreddin. *Adl'e Boyun Eğmek (Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler)*. Çev. Özgür Kavak. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

İbn Kemal, Ahmed Şemsüddîn Kemalpaşazâde. *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 1967.

———. *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, nr. 270.

———. *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 971.

———. *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâd*e. Süleymaniye Kütüphanesi, Darü'l-Mesnevi, nr. 118.

———. *Mecma'u'l-Mesâ'ili'ş-Şer'iyye fi'l-Ulûmi'd-Dîniyye*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 6253.

———. *Mecmûatü'l-Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2868.

———. *Mecmûatü'l-Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2419.

———. *Mühimmâtü'l-Müftî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, nr. 280.

İbn Mâze, Burhâneddîn Maḥmûd b. Aḥmed el-Buhârî. *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi Nu'mânî*. ed. Abdulkerim el-Cundî. c. 9. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2004.

İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrahîm b. Muḥammed el-Mışrî. *el-Baḥru'r-râîḳ şerḥu Kenzi'd-daḳâiḳ*. 2. bs. 8 c. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.

İbnu'l-Humâm, Kemâluddîn Muḥammed b. ʿAbdulvaḥid b. ʿAbdilḥamîd b. es-Sîvâsî. *Fetḥu'l-ḳadîr*. 10 c. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1389/1970.

İbnü'l-Edhemî el-Mağnisavî Sa'di. b. Hüsameddin b. Ali. *Mecmûa-i Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 2835.

İbnü's-Sââtî, Muzafferüddîn. *Mecmaʿu'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İbrahim b. eş-Şeyh İsmail el-Kastamonî. *Fetâtâ-yı Hallî*. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 1193.

İlgürel, Mücteba. "Celâ-yi Vatan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7:238-40. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İnalcık, Halil. "Adâletnâmeler". *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* II, sy 3-4 (1965): 49-145.

———. "Cizye (Osmanlılar'da Cizye)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:45-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

———. "Çiftlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:313-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

———. "Timar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41:168-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

———. "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy 1 (1959), 29-46.

———. "İspence". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23:177. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

———. "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar". *AÜ, GAMER*, sy 1/1 (2012).

———. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.

———. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*. Çev. Halil Berktay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

———. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu". *Belleten* XXIII, sy 92 (1959), 575-610.

İnalcık, Halil ve Robert Anhegger. haz. *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.

İnanır, Ahmet. *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

———. "İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

———. "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk'ta Mezhep Tartışmaları: Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh' Adlı Eseri Bağlamında Hanefi Mezhebinin Diğer Mezheplere Tercih Gerekçeleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 48 (20 Haziran 2020): 203-39,

https://doi.org/10.17120/omuifd.717107.

İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler". *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 149-166.

———. "Avârız Vakfı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4:109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

———. "Sun'ullah Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37:530-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

İşbilir, Ömer. "Nüzül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33:311-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

İzgi, Şuayib. "986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri [s. 201-400] Transkripsiyon ve Değerlendirme". Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Johansen, Baber. *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*. Leiden: E.J. Brill, 1999.

Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Fahruddîn Hasan b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdîhân*. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Kafadar, Cemal. *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.

Kâfiyecî, Muhyiddin. *Seyfü'l-kudât ale'l-buğat; Seyfü'l-mülûk ve'l-hükkam el-mürşid lehum ile'l-hak ve sebîli'l-ahkâm*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

———. *Seyfü'l-mülûk ve Seyfü'l-kudât (Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri)*. haz. Nail Okuyucu. ed. Özgür Kavak ve Hızır Murat Köse. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16:71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

———. "Kile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25:568-71. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

———. "Nevâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33:33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kânunnâme: Kânûn-ı Şer'î ve Ma'rûzât-ı Ebussuûd Efendi. Fatih Kütüphanesi, nr. 3505.

Karaca, Yılmaz, Rasim Erol ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 19 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.

Karadâvî, Yusûf el-. *Fıkhu'z-Zekât*. 2. bs. C. 1. 2 c. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1973.

Karakoç, Sarkis. "Külliyât-ı Kavânîn: Kavânîn ve Nizâmât ve Ferâmîn ve Berevât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevidir", t.y. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y/1038, Dosya 1, Belge No: 6091.

Karamursal, Ziya. *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Karaoğlu, Ömer. *Osmanlı İktisadi-Mali Uygulamalarının Şer'îliği Tartışması: Üç Tarz-ı Te'vil*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.

Karić, Enes. "Sanjak". *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*. Oxford University Press, 2009.

Kâsânî, ʿAlâüddîn Ebû Bekr b. Mesʿûd b. Ahmed. *Bedâʾiʿus-Sanâʾiʿ fî Tertîbi'ş-Şerâʾiʿ*. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1986.

Kavak, Özgür. "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 42 (05 Mart 2014): 95-120.

———. "Klasik Fıkıh Literatüründe Zekât-Devlet İlişkisi". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İSAV 2017, 65-89.

Kaya, Süleyman. "Osmanlı Döneminde Zekât". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İSAV 2017, 323-39.

———. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri". *İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı*, İstanbul, 08-09 Mayıs 2010, 9-56.

———. "Osmanlı Fetvası Üzerine". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, sy 22 (14 Şubat 2017): 79-125.

———. "Osmanlı Örneğinde Fetvada Süreklilik ve Değişim". *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 533-47.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Vergi Sistemi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.

Kenanoğlu, M. Macit. "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy 5 (01 Mayıs 2005): 141-86.

———. "Osmanlı Devleti'nde Kanun-Fetva İlişkisi ve Örfî Fetva Kavramı". *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 111-148.

Keskin, Nuray. "Fetâvâ-yı Üskübî Latinizesi ve Tahlili". Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Kılıç, Hüseyin ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.

Kılıç, Ünal. "Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İSAV 2017, 45-64.

Kılıç, Muharrem. "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örneklemi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2009): 63-82.

Kınalızâde, Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Ala'î: Kınalızade'nin Ahlak Kitabı (inceleme-çeviri yazı-tıpkıbasım)*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Kocaoğlu, Burak. *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Kotzageorgis, Phokion. "Haraç". *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Brill. Erişim 04 Ağustos 2023.

Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye*. Birinci Basım. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.

Kömbe, İlker. "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich Von. "Kânûnnâme Sultan Mehmeds des Eroberers". *Mitteilungen Zur Osmanischen Geschichte, Wien* 1 (1921): s. 19-32.

Kudûrî, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî. *Muhtasaru'l-Kudûrî fi'l fıkhi'l-Hanefî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1997.

Kurutaş, Yeter Meryem. "Sa'di Sadullah Çelebi'nin Hayatı ve Fetâvâ-yı Sa'diyye Çerçevesinde Fetvaları". Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Kurt, Yılmaz. "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 2/2 (Mart 1991).

Küçük, Levent. "Osmanlı Vergi Hukukunda Avârız Kavramı ve Avârızın İdaredeki Rolü". Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Lütfî Paşa Asafnamesi: (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991.

Maverdi, Ebü'l-Hasen Alî b Muhammed b Habîb Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye*. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989.

Menteşzâde Abdürrahim Efendi. *Fetâvâ-yı Abdürrahim*. İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1243.

Merğînânî, Ebu'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-. *el-Hidâye fî şerḥi Bidâyeti'l-mubtedî*. 4 c. Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâ̱si'l-ʿArabî, t.y.

———. *Bidâyetu'l-mubtedî fî fıkhi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*. Kahire: Mektebetu ve Matbaʿatu Muḥammed ʿAli Ṣabaḥ, t.y.

Mevlânâ Pîrî Efendi. *Suveru'l-Fetâvâ*. müs. es-Seyyid Muhammed b. eş-Şeyh İbrahim. (ist. 1037/1627), Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade H. Paşa, nr. 243.

Midilli, Muharrem. *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*. Klasik Yayınları, 2019.

Molla Arap, Mevlânâ Alâeddin Ali el-Arabî el-Halebî. *Fetâvâ-ı Mevlânâ Arap*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 585.

Muhyiddin Mehmed b. Hüsameddin Abdullah Karaçelebi. *Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 201.

Mundy, Martha. "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator". *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*. Leiden-Boston: Brill, 2010.

Mutlu, Mehmet Fevzi. "İslam Hukukunda Vergi-Zekât İlişkisi". Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Müeyyedzâde, Abdurrahman b. el-Amasî. *Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1594.

Nedkoff, Boris Christoff. “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”. Çeviren Şinasi Altundağ. *Belleten* VIII/32 (Ekim 1944): 599-652.

Neşrî, Mehmed. *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949.

———. *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949.

Netîcetü’l-Fetâvâ. Çeviren Hafız Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa. İstanbul: Matbâa-i Âmire, 1265.

Neticetü’l-Fetâvâ: Şeyhülislam Fetvaları. (der). es-Seyyid Ahmed Efendi ve es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî. haz. Süleyman Kaya v.dğr., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014).

Nicoara Beldiceanu. *Code De Lois Coutumieres De Mehmed II: Kitab-ı Kavânîni Örfîyye-i Osmânî*. Wiesbaden, 1967.

Osmanlı Kânûnnâmeleri. C. 1, No: 2. 3 c. İstanbul: Milli Tetebbular Mecmuası, 1331.

Osman b. Mehmet Tosyevî. *Fetâvâ Tosyevî*. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 310.

Onuş, Muhammed Usame. “Necmeddin et-Tarsûsî ve Tuhfetü’t-Türk Adlı Eseri”. Tuhfetü’t- Türk yecibü en yuʿmele fi’l-mülk: Tarsûsî’nin Siyâsetnâmesi. 11-23. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Öner, Erdoğan. *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare*. Ankara: Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, 2005.

Örsten, Seda. “Osmanlı Hukukunda Fetvâ”. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

———. “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları (Fatwa Collections as a Source of Ottoman Legal History)”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy 4 (2007): 29-40.

Özcan, Ahmet. “Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine Yansımaları”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29, sy 29 (01 Mart 2011): 173-92.

Özcan, Almıla Gökçe. “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Vergi Muafiyeti ve Toplum Yapısı Vidin Sancağı’nda Muaf ve Müsellemler”. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 12, sy 4 (30 Aralık 2022): 2385-2400.

———. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti (Anadolu ve Rumeli Beylerbeylikleri Örneğinde)”. Gazi Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

———. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Vergi Muâfiyeti: Derbendçilik”. *Gazi Akademik Bakış* 11, sy 22 (10 Haziran 2018): 305-22.

Özdeğer, Hüseyin. “I. Sultan Selim Kanunnamesi ve Tahlili”. *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, sy 1 (1987): 129-175.

Özen, Şükrü. “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy 5 (01 Mayıs 2005): 249-378.

———. “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürünün Dönem, Coğrafya ve Mezhep Farklılıkları Açısından Mukayesesi”. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 347-78.

Özkök, İlyas. “Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi”. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Özpolat, Leyla. “1 Numaralı Konya Şer‘îyye Sicili (970–1019/1563–1610) (Değerlendirme ve Transkripsiyon)”. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitapevi, 2018.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-III. İstanbul, 1971.

Pehlivan, Bayram. *Sultan, Reaya ve Hukuk; Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.

———. “Sultan, Reaya ve Hukuk; Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu”. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Pîr Mehmed Efendi. *Fetâvâ-yı Üskübî (Kânunnâme-i Üskübî)*. Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1163.

———. *Mu’inü’l-Müfti ale’l-Müstafti (Fetâvâ-yı Üskübi)*. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyuddin Efendi, nr. 3588.

———. *Zahîrü’l-Kudât*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 587.

Punar, Bünyamin. “Kanun and Sharia: Ottoman Land Law in Şeyhülislam Fatwas From Kanunname of Budin To The Kanunname-i Cedi”. Thesis, İstanbul: İstanbul Şehir University, 2015.

Recep, Fuat, Hüseyin Kılıç ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.

Remlî, Hayreddin b. Ahmed er-. *el-Fetâva'l-Hayriyye li-Nef'i'l-Beriyye*. C. 2. Bulak/Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Mîriyye, 1300.

Resul b. Salih Aydınî. *Fetâva'l-Adliyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1063.

Rüsûm ve Tapuya Müteallik Kanun. Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 461.

Sâdık Mehmed Sakızî. *Surretü'l-Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, nr. 314.

———. *Surretü'l-Fetâvâ*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 1960.

Sâdî Çelebi. *Mecmû'u'l-Fetâvâ*. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, nr. 439.

Sahillioğlu, Halil. “Avârız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4:108-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

———. “Bâd-ı Hevâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4:416-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

———. “Arûs Resmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3:422-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Salur, Rabia. “Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'nin Fetva Mecmuası ve Tahlili”. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Sâmi, Şemseddin. *Kamus-ı Türkî*. C. 1. 2 c. İstanbul: İkdam Matbaası, 1317.

Sarıtaş, Murat. “Fıkıh, Mezhep ve Sultan: 16. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Mahkeme Kararlarında Hangi Hukukî Görüşlerin Esas Alınacağı İle İlgili Emr-i Sultânîler”. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama, 1999.

———. *Tarih-i Mali: Kuruluşundan Kanuni Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)*. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000.

Selaniki, Mustafa Efendi. *Tarih-i Selaniki (1003-1008/1595-1600) Cilt 2*. Editör Mehmet İpşirli. Türk Tarih Kurumu, 1999.

Selim A. Sıddıkî. *İslâm Devletinde Malî Yapı*. Çeviren Rasim Özdenören. İstanbul: Fikir Yayınları, 1972.

Semerkandî, Ebü'l-Leys es-. *Tuhfetü'l-fukehâ*. 2. bs. C. 1. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Seraḫsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-ʾEimme es-. *el-Mebsûṭ*. 30 c. Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1414/1993.

Seyyid Lokmân. *Zübdetü't-Tevârîh (Osmanlı Tarihi (1299-1595)*. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.

Sezer, Musa. "XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri". *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi = Trakya University Journal of Balkan Research Institute* VIII, sy 1 (2019): 113-139.

Sırtkaya, Fatma. "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Avârız Vergileri". Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Sirâcuddîn İbn Nuceym, Sirâcuddîn ʿOmer b. İbrâhîm b. Muḥammed el-Mışrî. *en-Nehru'l-fâʾiḳ şerḥu Kenzi'd-deḳâʾiḳ*. 3 c. b.y.: y.y., 1422/2002.

Sûdi, Süleyman. *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*. Çeviren Mehmet Ali Ünal. Isparta, 1996.

Sun'ullah Efendi. *Araziye Müteallık Kanun Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, nr. 502.

Sûret-i Kanunnâme-i Orhan Beg. Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevîhânesi, nr. 215/1.

Sûret-i Kanunnâme-i Sultânî Der Zaman-ı Sultân Murâd Hân-ı Gâzî, Süleymaniye Kütüphanes, Es'ad Efendi, nr. 2362.

Sührânî, Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Kürdî es-. *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli'ş-Şer'i ve Ehli't-Tarîk*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 2296,

———. *Kitâbu't-Tahkîk ve't-Tevfîk Beyne Ehli'ş-Şer'i ve Ehli't-Tarîk*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, nr. 362.

Şahin, Rahman. “22 Mühimme Defterinin (H.981/ M.1573) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-107)”. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Şahin, İlhan. “Tîmar Sistemi Hakkında Bir Risale”. *Tarih Dergisi*, sy 32 (28 Haziran 2011): 905-1047.

Şanver, Gülsüm Gülsev. “Molla Arab (ö. 901/1496) ve Fetva Mecmuasının İncelenmesi”. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şehzâde Korkud. *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Hallu İşkâli'l-Efkâr fi Hilli Emvâli'l Küffar*. çev. Osman Güman. ed. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013: 7-36.

———. *Da'vetü'n-Nefsi't-Tâliha İla'l-A'mâli's-Sâliha*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1763.

Şeybânî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-. *el-Aṣl*. 12 c. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012.

———. *el-Câmiʿu's-Ṣaġîr ve Şerḥuhu en-Nâfiʿu'l-Kebîr*. 1. c. Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb, 1985.

———. *es-Siyeru's-ṣağîr*. Beyrut: ed-Dâru'l-Muttehidetu li'n-Neşr, 1975.

———. *el-Ḥucce ʿalâ ehli'l-Medîne*, 2. bs. Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb, 1403/1983.

Şeyḫîzâde, Abdurraḥmân b. Muḥammed b. Suleymân Dâmâd Efendî. *Mecmaʿu'l-ʾenhur fî şerḥi Multeḳa'l-ʾebḥur*. 1. c. Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâṯi'l-ʿArabî, t.y.

Şürünbülâlî, Ḥasen b. ʿAmmâr b. ʿAlî el-Mışrî el-Ḥanefî eş-. *Ğunyetü Zevi'l-Ahkâm fî Buġyeti Düreri'l-Hükkâm*. (Molla Hüsrev, *Gurerü'l-Ahkâm* içinde), Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, ty.

———. *Nûru'l-ʾîḍâḥ ve necâtu'l-ervâḥ fi'l-fıḳhi'l-Ḥanefî*. Dımaşk: Dâru'l-Ḥikmet, 1985.

Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

———. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

———. “Öşür (Osmanlılar)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34:100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Tarsûsî, Ebû İshâk Necmeddîn. Tuhfetü't-Türk fîmâ yecibü en yuʿmele fi'l-mülk: Tarsûsî'nin Siyâsetnâmesi. çev. Muhammed Usame Onuş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Taşkın, Ünal. "1540 (H.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid Ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili". *Journal of Turkish Studies* 2, sy Volume 2 Issue 2 (21 Ekim 2019): 632-53.

———. "Osmanlı Devleti'nde Hayvanlardan Alınan Vergiler". Editör Abdullah Özen. *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, 2006.

———. "Rüsûm-ı Örfîye". *Tarih Okulu Dergisi* 2013, sy XIV (2013).

Teneş, Özge. "33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-190)". Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Tezcan, Baki. *The second Ottoman Empire: political and social transformation in the early modern world*. New York: Cambridge University, 2010.

Tok, Özen. "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Malî Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi". *38. ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi International Congress of Asian and North African Studies*, 10-15, 2007, Ankara, Papers, Economics, 2009.

Tuğ, Salih. "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı". *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, sy 7 (07 Mart 2012): 179-195.

Tuğ, Başak. *Namus Siyaseti: 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolusu'nda Irz, Şiddet, Hukuk*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Tukin, Cemal. "Girit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14:85-93. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Tveritinova, Anna. *Knika Zakonov Sultana Selima I*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1968.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949.

Ünaldı, Büşra. "Sun'ullah Efendi'nin Fetâvâ'sı ve Tahlili". Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Vanî, Mehmed b. Bistâm el-. *Fetâvâ-yı Vânî*. Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23906.

Yeniçeri, Celal. “Bâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4:411-13. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi. *Behcetü’l-Fetâvâ*. İstanbul: Matbâa-i Âmire, 1266.

———. *Behcetü’l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya v. dğr. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Yereli, Burçin. “İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergileri Uygulaması”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9, sy 1 (1994): 79-104.

Yeşilyurt, Şahin. “Osmanlı Maliye Sisteminde Hınzır Vergisi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, sy 3 (26 Eylül 2022): 1075-89.

Yıldırım, Filiz. “Mühimme Defterleri’ne Göre Osmanlı Devleti’nde Şarap”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31, sy 1 (20 Ocak 2021): 495-514.

Yıldırım, Hacı Osman. *6 Numaralı Mühimme Defteri: 972/1564-1565: Tıpkıbasım*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.

Yıldırım, Hacı Osman. v.dğr., (ed.). *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon- İndeks ve Tıpkıbasım*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.

———. *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041(1042)/1630-1631(1632) Özet Transkripsiyon- İndeks*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.

Yıldız, Kenan ve Coşkun Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Yılmaz Coşkun. *İstanbul Kadı Sicilleri: Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. İstanbul Medipol Üniversitesi, 2019.

———. *İstanbul Kadı Sicilleri: Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. İstanbul Medipol Üniversitesi, 2019.

Yılmaz, Hakan. “Kuruluş Devri Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Araştırmalar/1: Osmanlılar’da İhtisab Kurumunun Menşei, Gelişimi ve Orhan Gâzî’nin Bursa’da Çıkardığı İlk ‘İhtisab Kanun-namesi”. Editör Cemal Kafadar ve Gönül A. Tekin. *Journal of Turkish Studies* 43 (2015).

———. *Osmanlı Devleti'nin Bürokratik Anlamda Asıl Kurucusu: "Orhan Gâzî Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli tarihi-kültürü sempozyumu bildirileri-V = International symposium on Orhan Gazi and history [Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri (V: 2018: Kocaeli)]*. Editör Haluk Selvi ve İbrahim Şirin v.dğr., Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, 2019.

———. "Gebze Kadısı, Vezir Fazlu'llâh Paşa Hakkında Muâsır Bir Kaynağa Yansıyan Yeni Bilgiler". *Hakikat* AİD, XXII/259 (Nisan 2015), 43-44.

Yörük, Doğan. *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*. T.C. Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019.

Zeylaʿî, Osmân b. Alî b. Mehcen el-Bâriʿî Fahruddîn el-Hanefî ez-. *Tebyînu'l-Hakâîk Şerhu Kenzi'd-Dakâik ve Hâşiyeti'ş-Şelebî*. Kahire: el-Matbaʿatu'l-Kubrâ'l-Emîrîyye, 1313.

EKLER

Tablo 1. Anadolu ve Rumeli Topraklarının Mîrî Olduğunu Gösteren Fetvalar

Fetva 1	"Sual: Zeyd on iki pare evlerini ve davarlarını [MTM, duvar damlarını] ve damlarını ve havluları ile muttasıl olan turunç bahçelerini haremleri ile vakf-ı ebna eyleyip vakfıyeti dahi müseccel olsa ve hem öşri dahi matekaddümden beyliğe verilir olsa şer'an vech-i meşruh üzere olan mezkûratın vakfiyeti sahih olur mu? Cevâb: Arazi-i sultanîye üç kısımdır bir kısmı arz-ı harâcidir bir kısmı dahi arz-ı öşriyedir bir kısmı dahi arz-ı havz-ı memlekettir ve bu kısm-ı salistir ki beyne'n-nas arz-ı mirî demekle maruftur arz-ı harâcî oldur ki fatihi olan padişah o yeri tutup ehlini yine onda karar ettirip yerlerini ellerinde ibka idüp üzerine harâc vaz' eylemiş ola yahut onları giderip ahar kâfirleri onda getirip iskân eyleyip yerleri onlara bir miktar harâcla vermiş ola bunun gibi yerin bey'i ve hibesi ve tevrîsi ve vakfiyeti sahihdir zira ehli takrir ve iskân-ı fatih-i birle malik olurlar ve arz-ı öşrî odur ki fatih o yeri anveten alıp ehlini icla idüp ondan Müslümanlara taksim eyleyip arz mahsulünün bazını onlara koyup bazını masarif-i Beytülmal için zapt olunmuş ola buna arz-ı sadaka derler hulefa ve tabiin radıyellahü teala anhüm zamanlarında hemen on hissede bir hisse Beytülmal'a alınıp ma-bakisini sahib-i arza kodukları için arz-ı öşrî demekle maruf olmuş bunun dahi aslına malik olmağın bey'i ve hibesi ve vakfiyeti ve irsi sahihdir ve arz-ı havz-ı memleket oldur ki hin-i fetihde ne vechile alındığı ve ne vechile verildiği malum olmayub yahud malikleri münkariz olup meçhulü'l-hal ve meçhulül-malik olmağla Beytülmal'a zabt olunup vükela-yı sultan vilayet yazdıkda ikta eyleyüp bazını sipahiye ve bazını gayra hakk-ı karar üzere veyahut timarlık üzere verile bu diyarda arz-ı mirî bu kısma denilir ve sahib-i timar berat veya tezkire ile hakk-ı karara müstahak olup reaya ve ekkarine tasarrufın satub rüsûm-ı örfîyye ve hukuk-ı şer'îyyesin alır bu kısmın ne sahib-i timar ve mutasarrıf-ı arz aslına ve ne rakabe-i arza malik olmadıkları içün ne bey'i ve ne hibesi ve vakfı caiz değildir lakin icare ve i'aresi caizdir amma bi hasebi'l-kanun bey'i ve evlad-ı zükûra irsi tecviz olunmuş öyle olsa suret-i fetvada olan evler ve damların ve bağçelerin yerleri eğer arz-ı harâcîyye ya öşrîyye ise vakfiyyeti sahih olur ve eğer arz-ı han-ı memleket ise vakfiyyeti sahih olmaz. Ketebehü Ahmed eş-şehîr İbn Kemal."[1518]
Fetva 2	"[…] Bu diyarın amme-i arazisin, bunlar ki gibi değildir ne öşriye ve ne harâciyedir belki arz-ı memlekettir ki rakabesi beytülmalındır tasarrufu reayaya icare tariki ile asıldan tapuya verilmiştir. Tasarruf idüp harâc-ı muvazzafını ve harâc-ı mukâsemesini sipahiye verirler bey' ve temlike kâdir olmazlar. Fevt olup oğullara kalur ise kendiler gibi tasrruf ederlerse [onlarındır] ve illa sipahi ahare tapuya verir. Bu makule yerleri padişah-ı İslam tarafından temlik olmayınca kimsenin mülkü olmaz."[1519]
Fetva 3	"Mesele: Saruhan vilayetinin arazisi öşriyye midir ve[ya] harâciyye midir yahut arazi-i memleket midir? el-Cevâb: Arazi-i memlekettendir […]."[1520]

[1518] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 259[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 33[a-b]; "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/54-55. Pehlivan'ın bu fetvaya dair değerlendiröeleri için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 112-117. Pehlivan'ın bu fetvaya dair gösterdiği kaynaklar için bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 7912, 10a-b; *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd*, haz. Çorlulu Ramazan Efendi (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3407-I), 263b; anonim iki derleme için ayrıca bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3597, 119a; Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 3968, 293b.

[1519] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a]; ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 121, 293. Pehlivan bu fetvayı şu kaynaktan aktarmaktadır: Bk. Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, der. Veli (Yegan) b. Yûsuf el-İskilibî, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 37[a-b].

[1520] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 19[b].).

Fetva 4	"Mesele: Vilayeti Rum ilinde reaya ellerinde olan arazinin bey' ve şirâsının vedîa ve iâresinin ve şüfa ve istibdâlinin sıhhatinde, anda olan kudât-ı müslimîn hüccet verüp ve sicillerine kayd ederler şer'-i şerife muvafık mıdır? el-Cevâb: Muhalifdir, hemen i'tibar sipahilerinin tapuya vermesinedir. Kudât bey' ve şirâ yazmak hatâdır. 'Zeyd, tasarrufunda olan tarlaların tasarrufunu Amr'a tefvîz idüp, mukabelesinde şu kadar miktar akçe alup feragat ettikde, sipahi olan Bekr dahi şu miktar resm alup Amr'a verdi' deyü yazmak gerekdir."[1521]
Fetva 5	"Mesele: Bu suretde Anadolu'da olan arazinin dahi ahkamı vediat ve ariyet ve selatîni vakıf ettükleri arazide dahi böyle midir? Ve reaya ellerindeki araziye kendüleri ziraat etmeyüb ahare icâreye vermeleri sahih midir? Aldıklan akçe kendülere helal midir? Yoksa vakıf içün zabt eylemek caiz midir? Beyan buyurula. el-Cevâb: Bu arazinin ahkamı böyledir. Vediat ve ariyet ukûd-ı lazimeden değildir. Ashabı dilerler ise, istirdad ederler. İcareye vermeleri batıldır. Vakfa tamam ecr-i misil vasıl oldukdan sonra müstecir ashab-ı araziye bir mikdar nesne vermeleri haram olmaz. ecr-i misl-i arazi anınla tamam olur ise, ol dahi vakfa zabt olunmak lazımdır, reayaya haramdır. Ebussuûd Efendi."[1522]
Fetva 6	"Mesele: Cenâb-ı hakan hazret-i Sultan Süleyman han tevfîk-i rabbânî ile vilayet-i Budin'i feth u teshîr buyurup kâffe-i reâyâ ve 'âmme-i berâyâ üzerine ahkâm-ı ma'delet-i zâhireleri icrâ olunmağa tesaddi olundukda emr-i celîlü'l-mikdar ve fermân-ı cemîlü'l-âsârları ne veçhile sâdır olmuşdur? el-Cevâb: Umumen vilayet-i merkûmenin ehli yerli yerinde mukarrer olup ellerinde olan emvâl-i menkûleleri ve kasabatta ve kurada olan evleri ve bağları ve bahçelerinin imaretleri kendilerin mülkleri olup her ne dilerler ise tasarruf edeler bey'e ve hibeye ve sair vücûh-ı temlikane kâdir olalar. Bağlarının ve bahçelerinin hukukun eda edeler fevt olduklarında vereselerine mülkiyet tarikiyle intikal eyleye asla kimesne dahl ve taarruz eylemeye ve ziraat ve hiraset edegeldikleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola lakin zikr olunan esnaf malları gibi mülkleri olmayup belki sair memalik-i mahmiyede arz-ı mîrî demekle ma'ruf olan arazi-i memleket kabilinden olup rakabe-i arz Beytülmal-i Müslimînin olup ariyet tarikiyle reayanın tasarruflarında olup enva-i hububdan ve sair mezruattan her ne dilerler ise ekip biçip öşür adına harâc-ı mukâsemesin ve sair hukukun eda idüp nice dilerler ise istiğlal edeler madem ki arzı ta'til etmeyip kema yenbağı ziraat ve hiraset ve tamir idüp bîkusur hukukun eda eyleyeler kimesne dahl ve taarruz eylemeye fevt oluncaya değin nice dilerler ise tasarruf edeler fevt olduklarında oğulları kendilerin makamına kaim olup tafsil-i mezkûr üzerine tasarruf eyleyeler oğulları kalmaz ise sair memalik-i mahruse arazisi üslubu üzerine haricden tamire kâdir kimesnelere ücret-i muaccele alınıp tapuya verile onlar dahi tafsil-i sabık üzerine tasarruf edeler ve bağlarının ve bahçelerinin yerleri dahi bu kabilden olup bağ ve bahçe harap oldukda yerleri sair tarlaları gibi tasarruflarında ola imaretleri gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya."[1523]
Fetva 7	"Mesele: Bir yer ne vechile mülk olur? el-Cevâb: Şehirlerde olan yerler sahih mülklerdir amma haric-i şehirde olan yerler arazi-i memlekettendir. Temlik-i sultanî olmayınca kimesneye mülk olmaz mutasarrıf olanların tasarrufları icare tarikiyledir bazına akçe tayin olunup mukâtaa alınır bazına galle tayin olunup öşür adına alınır."[1524]
Fetva 8	"Şehirlerin içinde olan evleri ve bağları ve bağlar yerleri külliyen sahih mülkdür. Taşrada olan [yer]ler mülk değildir. Selâtîn temlik edip mülknâme vermeyince mülk olmaz. Sebebi budur ki, 'anveten fetholunan vilâyetlerin ve sulhile fetholunan vilâyetlerin toprakların selâtîn-i sâbıka kimesneye temlik etmeyip beytülmâl-i müslimîn için alıkomuşlardır."[1525]

[1521] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 17[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 262[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 32[b].

[1522] "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/52; Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 238. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/751.

[1523] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* vr. 36[a-b]; "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1/49-50.

[1524] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 294. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), 37a.

[1525] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 91, dn. 243, 124. Pehlivan, bu fetvayı şu kaynaklardan aktarmaktadır: Bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 226), 92[b]-93[a]; *Kânûn-i Cedîd* (Ankara: DİBMK, Yazma Eserler, 4737-II), 56[a]; Anonim, *Mecmûatü'l- Fevâ'id ve'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 914), 353[a];

Fetva 9	"Mesele: Arz-ı mülk ve arz-ı mîrî nedir? el-Cevâb: Şehirler içinde olan yerler mülkdür. Sahibi bey'e ve hibeye ve vakfa kâdirdir. Fevt olıcak cemî'i vereseye intikâl eder. Mîrî arz, karyeler etrafında olan ziraat olunur yerlerdir ki, sahipleri kulluğunu çeküp behresini verirler. Bey'e ve hibeye ve vakfa kâdir değillerdir. Fevt oldukda oğulları kalsa tasarruf ederler ve illâ sipahisi tapuya verirler."[1526]
Fetva 10	"Mesele: Bihasebi'ş-şer'i'ş-şerif arz-ı harâciye ve arz-ı öşriye nedir? Tafsilen beyan buyurulup musab oluna. el-Cevâb: İmam memleketi feth idüp arazisini gânimîne kısmet eylese yahut kable'l-fetih ehl-i umumen İslama gelüp arazisin ellerinde ibka eylese ol arazî-i öşriyedir; zira Müslim üzerine vaz olunan vazife ibadet makulesinden olmak lazımdır. Harâc-ı meunetdir ibtida Müslim üzerine harâc vaz olunmak mümkün değildir, heman öşür vaz olunur. Eğer imam ol memleketi feth ettikde ehlini kırmayup ve esir etmeyüp milki yine yerlerinde mukarrer olup ve ellerinde olan yerlerini kendülere sair davarları ve evleri gibi temlik idüp kendilere cizye vaz idüp yerlerine vazife tayin eder ise ol vazife onlara harâcdır öşür olmak ihtimali yokdur; zira öşürde ibadet manası vardır kâfir ona ehil değildir. Elbette harâc vaz olunur ol dahi iki nevdir biri harâc-ı muvazzafdır ki yılda bir miktar akçe alınur biri harâc-ı mukâsemedir ki hâsıl olan gallenin öşrüdür, arzın tahammülüne göre tayin olunur nısfına değin tayin olunmak meşrudur. Arz gayet eyü olıcak bu iki nev' arz ki zikr olunup ikisi bile sahiplerinin mülkleridir. Bu diyarın amme-i arazisin bunlar ki gibi değildir ne öşriye ve ne harâciyedir belki arz-ı memlekettir ki rakabesi beytülmalındır tasarrufu reayaya icare tariki ile asıldan tapuya verilmişdir. Tasarruf idüp harâc-ı muvazzafını ve harâc-ı mukâsemesini sipahiye verirler bey' ve temlike kâdir olmazlar. Fevt olup oğullara kalur ise kendiler gibi tasrruf ederlerse [onlarındır] ve illa sipahi ahare tapuya verir. Bu makule yerler padişah-ı İslam tarafından temlik olmayınca kimesnenin mülkü olmaz. Ebussuûd."[1527]
Fetva 11	"Mesele: Bihasebi'ş-şer'-i şerif memleket-i Rumda reaya ellerinde olan arazi-i öşriyenin ve arazi-i harâciyenin bey'i ve hibesi ve vediası ve iaresi ve şuf'ası ve istibdali üzerine teamül-i nas vaki' olup kuzat hüccet vermeleri şer'î midir? el-Cevâb: Arazi-i öşriye ve arazi-i harâciye sahife-i uhrada beyan olunmuşdur ikisinde bile tasarrufat-ı mezkûrenin cümlesi şer'îdir amma reaya elinde olan arazi ne öşriyye ve ne harâciyyedir arz-ı memlekettir ki arz-ı mirî demekle maruf ve meşhurdur. Rakabesi beytülmal'indir reayaya tasarrufu tefvîz olunmuşdur eker biçer harâc-ı muvazzafını çift akçesi adına bazı diyarda basma akçesi adına ve harâc-ı mukâsemesini öşür adına verirler. Biri fevt olup oğlu kalsa kendi gibi tasarruf eder, kimesne dahl edemez ve illa sipahi ahare tapuya verir. Kızı kalsa il verdüği tapu ile ona verilür mutasarrıf olanlar asla tasarrufatı mezbûreden hiçbirine kâdir olmazlar. Birisi birine hakk-ı karar için bir miktar akçe alup tasarrufun tefvîz ettikde sipahi eğer caiz görürse tasarrufa kâdirdir ve illa değildir kuzat bey' ve şiraya hüccet vermeğe batıl-ı mahzdır onun gibi vaki' olıcak sipahi izniyle kalandan şu miktar akçe alıp yerin tasarrufunu ona tefvîz idüp sipahi dahi hakk-ı kararın alıp tapuya verdi diye yazmak gerekdir vediat komak ve ariyet komak bir hükm-i şer'î icap eder nesne değildir reaya yerini kullanmağa ya hıfz etmeğe bir kimesneye verüp dilediği vaktin yine almağa kâdirdir. Ebussuûd."[1528]

ayrıca bk. Akgündüz, "Budin Eyâleti Kanunnâmesi", *OK*, 5/269; ayrıca arapça versiyonu için bk. İsmail b. Sinan es-Sivâsî, *Ferâ'idü Mülteka'l-Ebhur* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1282), 319b.

1526 Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 253[a]; *Kânûnnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 37[a].

1527 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 34[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 201[b]-202[a]. Bu fetvanın küçük farklarla başka versiyonu için bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 45[a]; ayrıca Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 237. Pehlivan'ın bu fetvanın farklı versiyonunu aktarırken gösterdiği kaynaklar ise şunlardır: Bk. Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 71; Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 119b; *Ba'z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Yeni Camii, 685), 152b.

1528 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 87[a-b]; Ebussuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Ali Emîrî Şer'îyye, nr. 80), vr. 202[b]-203[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 35[a-b]; ayrıca bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 234-235. Pehlivan'ın bu fetvanın farklı versiyonlarını aktarırken gösterdiği kaynaklar ise şunlardır: Bk. Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 141[a-b]-142[a]; Anonim *Ba'z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Yeni Camii, 685), 152[a-b]; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (Yazma Eserler, 3407-I), 262b-263a; Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/750-751.

Fetva 12	"Âmme-i memâlik-i mahrûsenin arazisi beytülmal için hiyâzet olunmuşdur, arazi-i harâciyedir. Arazi-i öşriye yokdur."[1529]
Fetva 13	"Arazi-i öşriye ve arazi-i harâciye bu diyarda işitilmez. Irak vilâyeti mesela onlardandır."[1530]
Fetva 14	"Bu diyarda tarla, mülk olmak ba'îddir, tapuludur."[1531]
Fetva 15	"Reayanın ellerindeki arz ne öşriyyedir ve ne harâciyyedir, arz-ı memlekettir. Ve hîn-i fetihte ne gânimîne kısmet olunup öşriyye kılınmışdır ve ne ashâbına temlîk olunup harâciyye-i sırf kılınmışdır. Belki rakabe-i arz, beytülmâlindir."[1532]
Fetva 16	"Arz-ı mîriyye... aslı [itibariyle] harâciyyedir ama [hîn-i fetihte] kimesneye temlîk olunmayıp beytülmâl için ifrâz olun[muşdur]."[1533]
Fetva 17	"Bu diyârın âmme-i arâzîsi ... arz-ı memlekettir ki ashâbına temlîk olunmayıp âriyet üslubu üzere tasarruf edip..."[1534]
Fetva 18	"Padişah reayaya yerlerini temlîk etmeyip âriyet tarîkiyle ellerinde kaldıysa nitekim mutad budur."[1535]
Fetva 19	"Allahü a'lem, bu diyarın arazisi memlûke değildir, meğer padişah temlîk etmiş ola. Zira fetholunduğu vakitte gânimîn beyninde taksim olunmamıştır; rakabe-i arâzî beytülmâlindir. Fukahâ örfünde bu makûle araziye 'arâzî-i memleket' derler. Birgivî."[1536]
Fetva 20	"Zeyd mülkünde (vafir?) kovan beslese sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Bu diyarda alınan icare-i arzdır. Mülkte olandan şer'an alınmaz, almak şer'e muhalifdir. Ketebehû Pîr Mehmed Efendi."[1537]
Not	Anadolu ve Rumeli topraklarının ekseriyetle mîrî olduğunu doğrudan ifade eden bu fetvaların dışında reayanın tasarrufundaki toprakların dolaylı olarak mîrî olduğunu gösteren çok sayıda fetva ayrıca bulunmaktadır.[1538]

[1529] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 121, 294-295. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 142b; *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), 33a.

[1530] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 293. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 2a.

[1531] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 293. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kadızâde Mehmed, 251), 227b.

[1532] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 121. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/750-751.

[1533] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 121. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Akgündüz, "Kânûn-i Cedîd", 1/751; ayrıca bk. *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, 223), 38a.

[1534] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 232. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynaklar için bk. Aşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle* (Reisülküttap, 1006), 119a-b; Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, 71; *Ba'z-ı Fetâvâ-yı Ebussuûd*, haz. Anonim (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, 685), 152b.

[1535] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 232. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynak için bk. Anonim, *Kavânîne Müte'allik Fetâvâ* Op. 1013, 29a-b.

[1536] Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 135. Pehlivan'ın bu fetvayı aktardığı kaynaklar için bk. Mehmed b. Pir Ali el-Birgivî, *el-Fetâva'r-Reddiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, 870), 14b; ayrıca bk. A. Tekelioğlu, 852, 111b-112a; Çelebi Abdullah, 401, 50a.

[1537] Pîr Mehmed Efendi, "bu diyarda alınan icare-i arzdır" diyerek söz konusu toprakların mîrî olduğuna işaret etmektedir. Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 49[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 21[a].

[1538] Bu fetvalar için bk. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, 231-233.

Tablo 2. Mîrî Arazi Statüsündeki Topraklarda Dikilen Bağ, Bahçe ve Zeytinlik Gibi Yerlerin Ağaçları -Yani Öşrü Verilen Yerlerin Sadece Ağaçları- ile Değirmen, Ev, Ağıl, Ahır ve Harman Gibi Resm-i Tapusu/Bedel-i Öşrü Ödenen Yapıların Mülk Olarak Değerlendirildiğini Gösteren Bazı Fetvalar

Fetva 1	"Arz-ı mîrî yerde olan bağ ve bahçenin hibesi sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Amma hibe murad olunsa evvela yeri tefvîz bil-izin olunup ba'dehu bina ve bağ ve bahçe ve sair içinde olan mülk hibe olunsa sahih olur. Şeyh Mehmed Efendi (Baba Çivizâde)."[1539]
Fetva 2	"Mesele: Zeyd mîrî yere yemiş ağacı diküp fevt olup evlad-ı zükûru kalmasa yeri sipahi aldıkda ol hâsıl olan ağaçları Zeyd'in veresesi alabilir mi? el-Cevâb: Alabilir. Şeyh Mehmed."[1540]
Fetva 3	"Mukâtaalı yerde bağı olan Amr bağını bir miktar akçeye bey' eyledikde vakfın mütevellisi Bekir Amr'ı mezbûreden bey' eylediği bağın semeninden 'öşrünü şer'an alurım' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Çivizâde Mehmed Efendi."[1541]
Fetva 4	"Mesele: Zeyd tapu ile mutasarrıf olduğu çayırın içine bazı meyve ağaçları diküp otuz yıl miktarı tasarruf idüp fevt oldukda sipahi Zeyd'in varisi var iken mezbur çayırı meyvesiyle alup ahare tapuya vermeğe kâdir olur mu? Cevâb: Olmaz, ağaçlar veresenindir. Ebussuûd."[1542]
Fetva 5	"Mesele: Zeyd eban an ced tasarruf ettiği mezranın etrafını mahsur idüp ve eşcâr-ı müsmire gars etmiş olsa fevt oldukda evlad-ı zükûrı kalmasa sair mezari' gibi sipahi tapuya vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: İçine saban yürümez ise bahçedir olmaz, verese tasarruf idüp sipahiye meyvenin öşrin verir; saban yürüyen yerden ise el verdiği tapu ile yine onlara verilir. Ebussuûd."[1543]
Fetva 6	"Bağın bey'i caiz rehni ve hibesi marifet-i sipahiye muhtacdır: Sipahi yeri üzerinde olan bağın ve bahçenin sipahi izniyle hibesi, rehni ve bey'i şer'an sahih olur mu? el-Cevâb: Bey'i mutlakan caizdir. Mürtehine ve mevhube leh olan Zeyd'e yerini tapuya vermeyüp rahin ve vahib ondan sonra rehni ya hibe teslim edicek caiz olur [yani rehin ve hibe teslim edilince olur]. Ebussuûd."[1544]
Fetva 7	"Arz-ı mîrîde olan bağın mücerred bey'i sahihdir: Arz-ı mîrî üzerinde olan bağın sipahi marifetsiz bey'i şer'an sahih olur mu? el-Cevâb: Olur. Hibesi gibi değildir. Ebussuûd."[1545]
Fetva 8	"Mesele: Zeyd bir karyede sipahi marifetiyle bir ev bina idüp etrafını havluya alıp yüz yıldan beri eban an ced mülkiyet üzere tasarruf idüp havlusuna bir miktar sebze dikse şer'an mülkü olur mu? el-Cevâb: Asıldan raiyet sipahiden tapu ile almaya tasarruf edegeldikleri yerlerden ise havlu çekmek ile mülk olmaz. Ebussuûd."[1546]
Fetva 9	"Zeyd tapu ile mutasarrıf olduğu mezrea içinde biten eşcâr-ı müsmire [?] kırk elli yıl yemiş yedikden sonra Zeyd fevt olup mezra-ı mezkûre tapuya müstahak olup sipahi Amr'a tapuya verdikde Amr mezkûr eşcârın yemişini Zeyd'in veresesine vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Zeyd'in dikmesi ya aşılaması ise olmaz. Ebussuûd Efendi."[1547]

[1539] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 26[b].
[1540] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 93[a].
[1541] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[a].
[1542] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 92[b].
[1543] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 30[b].
[1544] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[b]-25[a].
[1545] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 24[b]. Bu metinde "hibesi gibi"denilerek sanki hibesi de caizmiş gibi bir anlam olmakla birlikte hem başka nüshalarda "hibesi gibi değildir" ibaresi hem de başka fetvalardan da doğru olan ifadedinin "hibesi gibi değildir" olması gerektiğidir. Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 26[a].
[1546] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 34[a].
[1547] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 479[b].

Fetva 10	"Mesele: Bir sancağın piyadesi emr-i padişahî ile ref' olundukda piyade yerinden çiftlik yeri içinde olan zeytin ağacı ve sair eşcârı ile Zeyd-i mültezim canibinden alıp dört yıl mikdarı zamandan mütecâviz tasarruf ettikden sonra mezbûr çiftliği mukaddemen mutasarrıf olan piyadenin oğlu Amr 'Eşcâr-ı mezbûre benim mülkümdür' diye taleb idüp Zeyd'den almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Babasının dikmesi yahut aşılaması ise olur. Ebussuûd."[1548]
Fetva 11	"[…] bağlarının ve bağçelerinin yerleri bu [mülk] kabilden olup bağ ve bağçeleri harap oldukda yerleri sair tarlalar gibi olup tasarruflarında olan imaretleri gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya."[1549]
Fetva 12	"Sual: Zeyd mîrî yer üzerinde olan mülk kârhânesin bey' ettikde sipahi 'Semeninden bana öşrün verip izin talep etmedin' demekle bey'i feshe kâdir olur mu? Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1550]
Fetva 13	"Mesele: Bir tarlanın etrafında harem olup dört tarafında meyve ağaçları olsa gölgesi düşen yer mülke hükm olunur mu? el-Cevâb: Yer mülk olmaz, mümkün değildir amma ağaçların diplerini ağaçlar sahibi tasarruf idüp kulluğunun verir orta yerine saban yürür ise anı tapuya vermek caizdir amma ağaçları (sahibine) vermek evladır. Ebussuûd."[1551]
Fetva 14	"Mesele: Zeyd, mîrîde bir miktar yerin etrafında hendek ve harem idüp, bazı meyve ağaçları diküp zirâat etse şer'an Zeyd'in mülkü olup veresesine değer mi? el-Cevâb: Yer mülk olmaz, amma verese tasarruf ederler."[1552]
Fetva 15	"Zeyd tasarruf etiği arz- mîrîyede vaki olan kadimi bazı eşcârı aşılayup ve bazı eşcârı müsmire dahi gars idüp bir iki yıldan sonra vefat ettikde evlad-ı zukuru olmayup benatına arz-ı [?] intikal idüp ağaçlara varise olurlar mı? el-Cevâb: Eşcâr intikal eder. Hamid Efendi [Çivizâde Damadı]."[1553]
Fetva 16	"Bey'i bağda resm yokdur: Zeyd-i sipahinin karyesi sınırında olup bey' olunan bağ ve bahçe ve zeytinlik ve değirmenden marifet akçesi namına öşrün almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Bunlar emlaktır izne muhtaç değildir bey ve şiraya sipahi dahl edemez heman resm ve öşrün alır. Pîr Mehmed Efendi."[1554]
Fetva 17	"Mesele: Etrafı taş ve divar olup meyve eşcârı olan mülk bahçeye Zeyd mutasarrıf iken bilâ-veled fevt oldukda Zeyd'in veresesi ol bahçeyi tasarruf murad ettikde sahib-i arz ol bahçeyi tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Saban ile sürülmek mümkün ise olur."[1555]
Fetva 18	"Mesele: Bilâ-veled fevt olan Zeyd'in mutasarrıf olduğu tarlaları müstahakk-ı tapu oldukda Zeyd'in arz-ı mîrî üzerine mağrus [?] eşcârı müsmiresi olup aralığ kabil ziraat olan yeri dahi müstahakk-ı tapu olur mu? el-Cevâb: Olur."[1556]
Fetva 19	"Mesele: Zeyd fevt olup tasarrufunda olan mülk bağı kızı Hind'e intikal idüp ba'dehu murûr eyyam ile kürüm kurutmağla Hind yerin tarla idüp ziraat ve öşrünü sahib-i arza verir iken halen sahib-i arz Hind'e 'Zeyd'in tarlası tapusu sana intikal etmekle bana evla yer için resmi tapu ver ve illa senden alup ahare tapu ile verürin' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1557]

[1548] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[b]-36[a] .

[1549] İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan, nr. 223), vr. 39[a-b]; "Osmanlı Kânûnnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331), 1/49-50.

[1550] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 260[b].

[1551] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 18[b]; Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 257[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 37[a-b].

[1552] Çorlulu, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Beyazıt, nr. 2757), vr. 275[b]; İskilibî, *Fetâvâ-yı Ebussuûd* (İsmihan Sultan, nr. 223), vr. 35[a].

[1553] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 479[b].

[1554] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 37[b].

[1555] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 54[a].

[1556] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 55[b].

[1557] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 52[b].

Fetva 20	"Mesele: Zeyd arz-ı mîrî üzerine mağrus bahçesini Amr'a bey' ettikde sipahi 'şu kadar akçe ver' deyüp bayiden veya müşteriden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1558]
Fetva 21	"Arz-ı tefvîz ile bey' olunan emlaktan resm alınmaz: Zeyd dârını ve bahçesini ve harmanın ve tarlalarını ve çayırlarını cümle baştinasını bir yerden Amr'a bey' ettikde sahib-i arz cümleden onda bir resm namına almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Evde ve bahçede dahli yokdur izne muhtaç değildir. Sairleri izin ile tefvîze ferman olunmuşdur. İzin vermiyecek yine evvel ki sahibi üzerinde kalur izinden tapuda öşür almak görülmemiştir. […]"[1559]
Fetva 22	"Arz-ı mîrîyede olan bina ve eşcâr evlada intikal eder: Zeyd sakin olduğu şehrin kurbunda bir kıt'a yeri koruyup içine sahib-i arz marifetiyle eşcâr gars ve bina ihdas idüp davarın yürütüp tasarruf ederken fevt olsa ol yerde olan emlak sair emlak gibi evladına intikal eder mi? el-Cevâb: Yer kendüye intikal etmez, üzerinde olan bina ve eşcâr-ı mağrus evladına intikal eder. Pîr Mehmed Efendi."[1560]
Fetva 23	"Mesele: Zeyd tasarrufunda olan tarlasından sipahi izinsiz kürüm gars eylese halen sipahi Zeyd'e ol kürûmu kal' ettirüp [?] tarla olmak üzere ibkaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[1561]
Fetva 24	"Eseri bağ kalmayıcak mülk olmaz: Zeyd vefat idüp tasarrufunda olan hâlî yerlerin evlad-ı zükûru olmamak ile sipahisi olan Amr tapu ile Bekir'e verse Bekir de yirmi yıl miktarı tasarruf ederken Zeyd'in veresesi 'zikr olunan yerlere sabıkda bağ değilmiş idi, Zeyd'in mülküdür bize intikal eder' deyü Bekir'in elinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Tapu ile alınur yerlerden ise hâlen yakine kalmayıcak 'sabıkan bağ değilmiş idi' demekle faidesi yokdur mülk olup vereseye intikal eylemez almağa kâdir olmazlar."[1562]
Fetva 25	"Mesele: Arsası tapu ile arz-ı mîrîyeden eşcârı mülk olan incir bahçesinin eşcârını Zeyd bir cihet vakf eylese ba'de zaman ol eşcârı bil-külliye koru deyüp ancak arsası kalup Zeyd dahi bilâ-veled fevt olacak sahibi arz ol arsayı tapu ile Zeyd'in mahlûlünden vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur."[1563]
Fetva 26	"Bağ muattal olmadıkça tapuya gitmez: Zeyd'in raiyyeti Amr fevt oldukda yerleri tapuya müstahak oldukda bağ dahi arz-ı mîrîyeden olmağın Zeyd tapuya vermeğe murad eylese veresesi tapulamazsa kal' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Bağ mülk olmağla tapuya müstahak olmayup varisi meccânen tasarruf eder, muattal kalmayup sahib-i arza hakkı vasıl olmadığı halde dahle kâdirdir. Pîr Mehmed Efendi."[1564]
Fetva 27	"Rüsûmu verilmeyen bağın yeri ahare verilür: On yıldan ziyade Zeyd Bağını işlemeyüp/aşılamayup sahib-i arza hukuk-u ve rüsûm-u arzı vasıl olmamağla tapu ile Bekir'e verdikde Zeyd 'zulümdür' deyü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vechi muharrer üzere kâdir olmaz. Sahib-i arza hakkı vasıl olmayan bağın yerin dahi tefvîze memurdur."[1565]
Fetva 28	"Firar eden reayanın bağının bey'i: Bir karye ahalisi firar idüp bağlarını terk ettiklerinde cizyedar cizyelerini ahz içün bağların bey'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Sahib-i arza öşür ve resm-i vasıl olmamağla yerlerin tefvîze memurdur re'yi hükm ile mülk olan bağları dahi yine bey' olunmak caizdir kanunu şere muhalif olmaz re'yi hükm-ü şerif ve sahib-i arz marifetiyle kâdirdir."[1566]

[1558] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 49[b].
[1559] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 37[b]-38[a].
[1560] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 25[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 29[b].
[1561] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 45[b].
[1562] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 12[b]-13[a].
[1563] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 50[a].
[1564] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[a-b]. Bu fetvanın başka bir formu için bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 38[a].
[1565] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 19[b].
[1566] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 20[a].

Fetva 29	"Bila izin gars olan bağ kal' olunur: Zeyd mutasarrıf olduğu tarlasını sipahi marifetsiz Amr'a tefvîz eylese Amr dahi üzerinde bağ gars eylese halen Zeyd 'tefvîz-i mezkûr-ı muteber değildir' deyü ol gars eylediği koru dahi kal' ettirmeğe tarlayı alup zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: İzinsiz gars etti ise olur."[1567]
Fetva 30	"Mesele: Eser-i bina olup balık sayd olunan dalyan sahibi fevt oldukda beyne'l-verese taksim olunur mu? el-Cevâb: Mülkdür eseri dahi mirastır ref olunursa mümkün kısmet olunur, araz-i istihkakıyye olıcak oğluna meccânen verilür. Sairi tapu ile verilür bu makulede ülü'l-emre müracaat olunmak gerekdir. Ketebehû Mehmed Efendi."[1568]
Fetva 31	"Yaylakta eseri bina mülktür: Zeyd hayatında kadimden tasarruf ettiği yaylakta yağ ve penir hıfzı içün hane ihdas idüp halen dahi eser-i bina olsa bu makule yaylak da sair emlak gibi ıtlak olunur mu? el-Cevâb: Örf û adete tabir olunur, amma emlak ahkamı icra olunmaz. Bina mülktür, arz yine mirîyedir; mevrûs olmaz, şuf'a tutulmaz, bey' ve şira, tefvîz ve tefevvuzdur bilâ-şek. Pîr Mehmed Efendi."[1569]
Fetva 32	"Arazi-i mîrîye üzerine mağrûs olan bağlar harap olup yerleri on beş sene mikdarı muattal kalup sahib-i arz tapu ile ahare verüp ziraat ettürmek istedikde bağların ashabı 'Biz ahare tasarruf ettirmeziz' demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Mukâtaalı olup sene ber-sene eda ederlerse olurlar, değil ise olmazlar."[1570]
Fetva 33	"Zeyd ile Amr'ın bağları sınırında Bekir'in bir ceviz ağacı olup mutasarrıf iken Zeyd Amr'ın bağını iştirâ ve kendü bağına halt eylese zikrolunan ağacın ağsânı büyüyüp Zeyd'in bağına zarar eylese Zeyd zararı def ettürmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kendi mülkü üzerine gelen ağsânı izâle ettürir, yeri mîrî olup gölge hakkı dedikleri resmi sahib-i arza vermez ise."[1571]
Fetva 34	"Zeyd'in değirmeni harap olup muattal kaldıkda sipahi ocağın Amr'a tapuya verüp nice zaman tasarruf ettikden sonra Zeyd'in evladından bir kimesne zahir olup dava etse şer'an alıbilür mi? el-Cevâb: Alamaz. İbn Kemal."[1572]
Fetva 35	"Bir karyede Zeyd-i sipahinin reayalarından Amr evini yıkıp taş ve ocağın alup ahar yerde bir ev bina eylese haliya yirmi yıl murûr ettikden sonra bu zamana gelince mezbur hâlî kalan sabıka Amr'ın evi yerini Amr'a tasarruf ettirmeyüp Zeyd-i sipahi ahare tapuya vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: [Olur] Amr'ın mülkü değil [yer mîrî] ise. İbn Kemal."[1573]
Fetva 36	"Arz-ı mîrî üzerindeki vakıf değirmeni sel alup binadan nesnesi kalmayup yerini Zeyd tapu ile sipahisinden alup üzerine değirmen bina eylese şer'an bina eyledüği [değirmen] Zeyd'in mülkü olur mu? el-Cevâb: Bina mülküdür. Ebussuûd."[1574]
Fetva 37	"Zeyd'in mevrûsunden kendüye intikal eden mülk değirmen yerini sipahi izinsiz bey'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd."[1575]
Fetva 38	"Mesele: Zeyd'in vakf ettüği değirmen Zeyd fevt olıcak harabe olup oğlu Amr fakirü'l-mal olmağla Bekir-i sipahi 'bana hasıl kayd olunmuşdur' deyü sal be sal Amr'dan resm-i âsiyâb almağa kâdir olur mu? Cevâb: Olur. Vermiycek [ise] ocağını gayra tapuya vermeğe kâdirdir. Ebussuûd."[1576]

[1567] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 27[b].
[1568] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 24[a].
[1569] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 22[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 29[a-b].
[1570] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 68[b].
[1571] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 51[a-b].
[1572] İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Darü'l-Mesnevi, nr. 118, vr. 50[a].
[1573] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 472[b].
[1574] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 471[b].
[1575] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[b]. Bu fetvanın başka bir formu için ayrıca bk. Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 13[a].
[1576] Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, nr. 1028), vr. 91[b].

Fetva 39	"Zeyd'in değirmeni gidüp yeri tapuya müstahak oldukda Zeyd'in akrabası 'el verdüğin verüp biz tapuya alırız' demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Onlara vermek gerek. Hâmid Efendi [Çivizâde Damadı]."[1577]
Fetva 40	"Zeyd Amr ile bir hâlî yerde değirmen bina idüp tamam olup işleyecek vakitte Zeyd fevt olup sağir oğullarını terk ettikde Amr Bekir'i sipahiden değirmenin yerini tapu ile alsa ba'dehu Zeyd'in sağirleri baliğ oldukda Zeyd'in değirmenden Amr'dan talep etmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Hâmid Efendi [Çivizâde Damadı]."[1578]
Fetva 41	"Mesele: Zeyd Amr'ı sipahinin toprağı üzerinde olan değirmeni Bekir'e bey' ettikde Amr izn-i tezkiresini vermek içün Zeyd'den bir miktar akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Cebr ile olmaz."[1579]
Fetva 42	"Zeyd-i müteveffadan oğlu Amr'a intikal eden değirmen harap olup muattal olmağla haricden Bekir sahib-i arz marifetinsiz değirmeni fuzûlen bina eylese Amr değirmenin binasını marifet-i hakimle Bekir'e kal' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Yer muattal olup Amr resmin eda etmeyüp müstahakk-ı tapu iken bina etmiş ise olmaz, re'y-i sahib-i arza menûttur."[1580]
Fetva 43	"Mesele: Zeyd-i sipahinin karyesi sınırında olup bey' olunan bağ ve bahçe ve zeytinlik ve değirmenden [sipahi] marifet akçesi namına öşrün almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, bunlar emlaktır; izne muhtaç değildir. Bey' ve şiraya sipahi dahl edemez heman resm ve öşrün alır. Pîr Mehmed Efendi."[1581]

[1577] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[a-b].
[1578] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 473[b].
[1579] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 42[b]-43[a].
[1580] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 67[a-b].
[1581] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 23[a]; *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 37[b].

Tablo 3. Osmanlı Ulemasının Hilâf-ı Şer‘ ve Kânûn Vergi Tahsilini Caiz Görmediklerini Gösteren Bazı Fetvalar

Fetva 1	“Bir vilayetin cizyesini cemine memur olan Zeyd-i sipahi gelüp emr-i sultaniyyede tayin olunandan ziyade her zımmi başına dörder yüz akçe talep ettükde ahali-i vilayet ‘emr-i sultâniyyede tayin olunandan ziyade vermezüz’ demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. Sâdî Efendi.”[1582]
Fetva 2	“Mesele: Zeyd-i sipahinin toprağında haricden ziraat eden reaya aid olan hukuku setr û ketm eyleseler helal olur mu? el-Cevâb: Hukuk-ı şer‘îyi ketm eyleseler âsim olurlar harâc vermeden yemek caiz olmaz. Çivizade.”[1583]
Fetva 3	“Bir diyarda deyude olan Zeyd, ahaliden meccanen […] alup hilâf-ı şer‘ ve kânûn hâne başına ellişer akçe talebine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd.”[1584]
Fetva 4	“Bu makulede zulüm ve teaddi idüp ol memleketi harabe mesa’ı olan Zeyd-i deyudeye ne lazım olur? el-Cevâb: Azil ve tazir. Ebussuûd.”[1585]
Fetva 5	“Bu surette reaya tasarrufunda olan zeytin eşcârlarının her biri içün ber mucebi defter-i sultânî ikişer akçe verir iken kanaat etmeyüp hilâf-ı defter ziyade almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd.”[1586]
Fetva 6	“Selâtîn-i mâziyyeden biri bir vilayeti kefereden anveten fethettikde ahali-i vilayetin tasarruflarında olan yerlerin ve bağların her dönümüne bedel-i öşr sipahisine dörder akçe tayin ellerinde ibkâ eylese bu âna gelince vech-i muharrer üzere mutasarrıflar iken sipahileri Zeyd kanaat etmeyüp öşr almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.”[1587]
Fetva 7	“Zeyd’in mutasarrıf olduğu mîrî yerleri üzerinde olan meyvelerden kadimden sipahi olanlar öşür alagelmişler iken sipahi olan Bekr bunlar aşılanmış değildir deyü öşre kanaat etmeyüp cümlesin almağa kadir olur mu? el-Cevâb: Vaz‘-ı kadîm tağyîr olunmaz. Ebussuûd Efendi.”[1588]
Fetva 8	“Bu surette reaya tasarrufunda olan zeytin eşcârlarının her biri içün ber mucebi defter-i sultânî ikişer akçe verir iken kanaat etmeyüp hilâf-ı defter ziyade almağa kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebussuûd.”[1589]
Fetva 9	“Mesele: Zeyd-i sipahinin yedinde olan sûret-i defter-i hâkânîde resm-i kovan her kovan başına ikişer yüz akçe alup ve resm-i ağnam içün her koyun başına birer akçe tayin alunmuş iken ana kanaat etmeyüp hilâf-ı defter ‘ziyade alurın’ demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ebu Sadi Efendi.”[1590]
Fetva 10	“Mesele: Ülü’l-emr kıbelinden vârid olan emr-i şerife mestûr olandan ziyade reayadan cebren cizye namına mal cem edüp emri şerife itaat etmeyen Zeyd’e ne lazım olur? el-Cevâb: Âsim olur. Bi-gayrı hak aldığı ashâbına red lazım olur, tarik-ı zecri ve men’i emr-i veliyyü’l-emre menûtdur.”[1591]
Fetva 11	“Mesele: Bir vilayetde kadı olup avârız cem ve teslimine me’mur olan Zeyd vilayet-i mezbûrenin bazı nevâhîsi kâdılık olup rûznâme-i hümâyûna mukayyed ve mestûr olup bazı kurâsı Medine-i Münevvere vakfı olup veya âhar tarîk ile emr-i celîli’l-kadr ile haneleri ref‘ olunduğu mukarrer olunca ve beş altı yıldan beri kendinden sâbık olan kuzâtın teslimine muvafık olup cem ettiği avârızı hazâneye teslim edüp ziyade kabzetmediğine yemin-i billah ettikde zâhir-i hal makbûzu olan mertebede mükezzeb değilken beytülmal cemine memur

[1582] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 91[b].
[1583] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 47[a]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 14[a].
[1584] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 43[b].
[1585] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 43[b].
[1586] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[a].
[1587] Sun‘ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun‘ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 3[b], 67[a].
[1588] Boyabâdî, *Mecmûatü’l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 11[b].
[1589] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 44[a].
[1590] Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 40[b]-41[a].
[1591] Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 47[b].

	olan vulât 'defter-i hâkânîde dahi ziyadedir' deyü makbûzundan ziyade almağa cebren kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar."[1592]
Fetva 12	"Hilâf-ı şer' kimesneden mal alınmağa emr-i sultânî yokdur. Şer'-i şerife muvafik olmayan emr arz ve i'lam olunur itaat vâcip olmaz. Ketebehû Pir Mehmed Efendi."[1593]
Fetva 13	"Zey-i sipahinin mezreasında Amr afyon zer' edüp hasıl olan afyondan Zeyd-i merkûme öşründen ziyade afyon kabz ve ahz eylese ziyadeyi merkûmeyi Amr Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Sun'ullah."[1594]
Fetva 14	"Zeyd-i sipahinin timar-ı toprağında olan tarlalardan 'sekizde bir öşür alına' deyü defter-i hâkânîde mukayyed olmağla ol tarlalara mutassrrıf olan kimsenelerin ol tarlalarda hasıl olan mahsullerinin ber muceb-i emr û defter kadîmden verilegeldiği üzere sekizde birini Zeyd'e verirlerken Zeyd kanaat etmeyüp 'beşte bir verile' deyü bir tarikiyle ferman aldıktan sonra ol kimsenelere 'kadimden verilegeldiği üzere sekizde bir verile' deyü emr-i sultânî verilmekle mahsullerinin sekizde birini Zeyd'e vermek istediklerinde Zeyd mücerred mukaddemen 'beşte bir verile' deyü ferman verilmekle 'beşte bir alurum' deyü hilâf-ı emr û defter ol kimesnelerden ziyade nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."[1595]
Fetva 15	"Bir karye zabıtı Zeyd ol karyede kovan sahiplerinin asellerinin sâfisinden öşre kanaat etmeyüp 'eyülü dökmeli kovanları miktar idüp on kovanın bir alasını alurum' demeğe kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, öşür hasıl olan aselden vâcipdir."[1596]
Fetva 16	"Zeyd-i sipahinin defterinde bir karye bostan ve ketan ve otluktan resm kayd olunmak iken Zeyd deftere muğayir öşür almağa kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Sultan ata da nasıl dilerse öyle tasarruf eder dilerse artırır, dilerse dilerse yasak koyar maslahata göre."[1597]
Fetva 17	"Mesele: Bir kasabada olan bağların vazife-i kadîmesi sipahisine her sene öşr bedeli dönüm başına maktûan bir mikdar akçe vermek iken hâlâ sipahileri olan Zeyd ol kasaba ahalisine 'bağlarınızdan dönüm başına vazife-i kadîmden zâid şu kadar akçe verin ve illâ hasıl olan meyveden öşrün alırın' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Emirsiz olmaz. Yahya Efendi."[1598]

[1592] Hoca Sâdeddîn Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2728), vr. 56[b].

[1593] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 53[b]. Yine asilerin zorundan yerlerini terk etmek zorunda kalan reayadan *çift bozan resmi* alınmayacağı gibi bunun yerine gıdalar talep edilerek tazmin yoluna gidilmez. Bu hususta "arazinin muattal bırakılması 'inde şer' olmakla daman yokdur." Bk. *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 54[b]; Pîr Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Üskübî* (Atıf Efendi, nr. 1163), vr. 18[a]-19[a].

[1594] Boyabâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 1067), vr. 12[b].

[1595] *Fetâvâ* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1225), vr. 3[b]-4[a]; *Fetâvâ-yı Feyzullah* (Esad Efendi, nr. 1074), vr. 6[a].

[1596] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 48[b].

[1597] *Kânunnâme* (Fatih, nr. 3505), vr. 48[b].

[1598] Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, nr. 502), vr. 78[b].